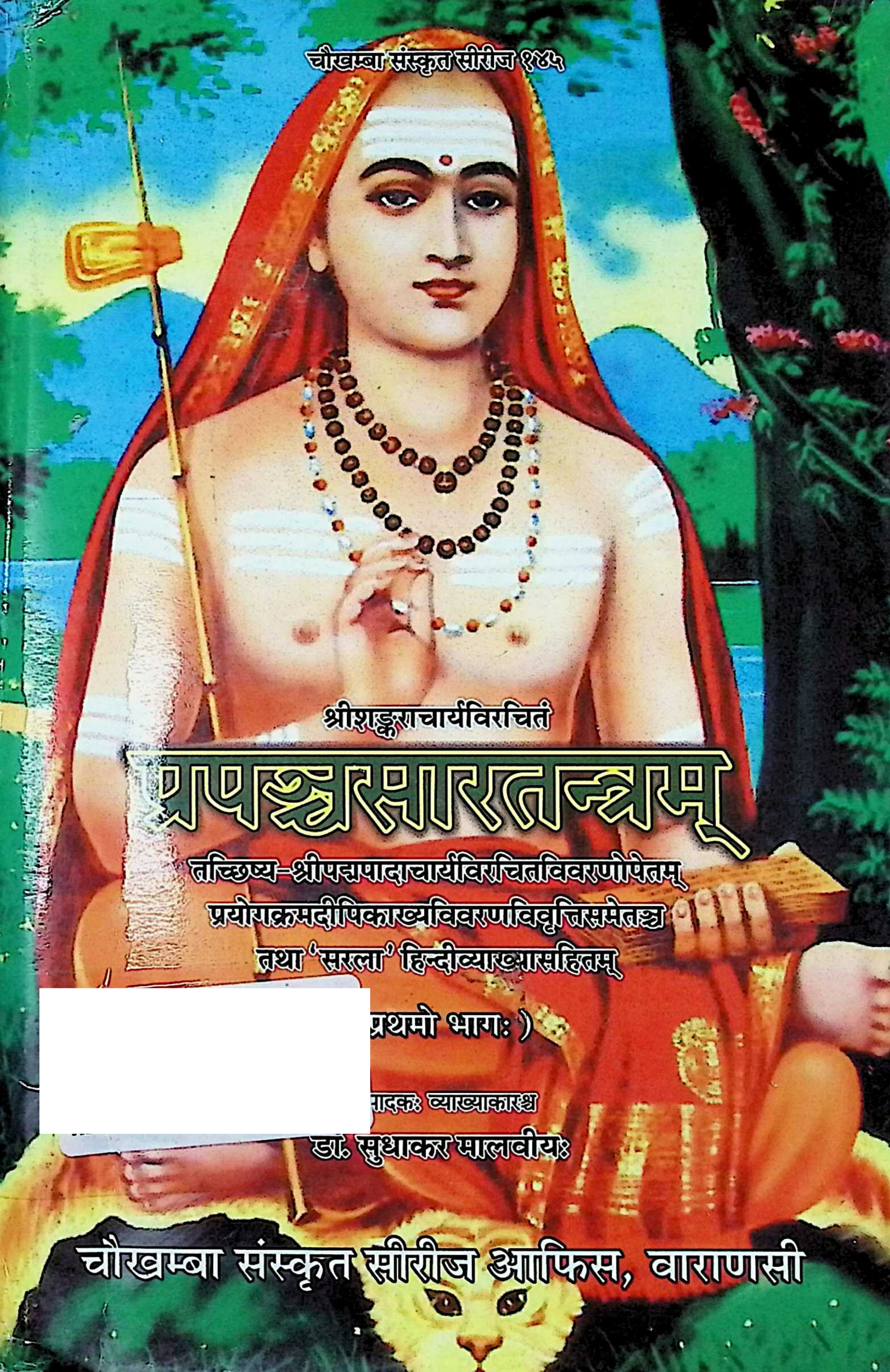

चौखम्बा संस्कृत सीरीज १४५

श्रीशङ्कराचार्यविरचितं

प्रपञ्चसारतन्त्रम्

तच्छिष्य-श्रीपद्मपादाचार्यविरचितविवरणोपेतम्

प्रयोगक्रमदीपिकाख्यविवरणविवृत्तिसमेतञ्च

तथा 'सरला' हिन्दीव्याख्यासहितम्

प्रथमो भागः)

ादकः व्याख्याकारश्च

डा. सुधाकर मालवीयः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी

[illegible]

चौखम्बा संस्कृत सीरीज
१४५
***

श्रीशङ्कराचार्यविरचितं

प्रपञ्चसारतन्त्रम्

तच्छिष्य-श्रीपद्मपादाचार्यविरचितविवरणोपेतम्
प्रयोगक्रमदीपिकाख्यविवरणविवृत्तिसमेतञ्च
तथा 'सरला' हिन्दीव्याख्यासहितम्

सम्पादकः व्याख्याकारश्च
डॉ० सुधाकर मालवीयः
एम.ए., पी-एच्.डी., साहित्याचार्य
निदेशकः
महामना संस्कृत अकादमी
(लब्धावकाशः) संस्कृत विभागः, कला-संकायः,
काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी

(प्रथमो भागः

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
वाराणसी

प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी
मुद्रक : चौखम्बा प्रेस, वाराणसी
संस्करण : प्रथम, वि०सं० २०६९, सन् २०१२

ISBN : 978-81-7080-397-3 (प्रथम भाग)
978-81-7080-399-7 (सेट)

सूचना—तान्त्रिक अनुष्ठानों के प्रयोग हेतु सुयोग्य गुरु कां अत्यन्त आवश्यकता होती है। अत: पाठकों के लिए ध्यातव्य है कि केवल पुस्तक के आधार पर किये गये तान्त्रिक अनुष्ठानों के विपरीत परिणाम हेतु लेखक, प्रकाशक एवं तत्सम्बन्धी कोई भी व्यक्ति किसी भी प्रकार से जिम्मेदार नहीं होगा।

© चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस
के० ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन
गोलघर (मैदागिन) के पास
पो० बा० नं० १००८, वाराणसी—२२१००१ (भारत)
फोन : (आफिस) (०५४२) २३३३४५८
(आवास) (०५४२) २३३५०२०, २३३४०३२
Fax : 0542 - 2333458
e-mail : cssoffice@sify.com
web-site : www.chowkhambasanskritseries.com

अपरं च प्राप्तिस्थानम्
चौखम्बा कृष्णदास अकादमी
के० ३७/११८, गोपाल मन्दिर लेन
गोलघर (मैदागिन) के पास
पो० बा० नं० १११८, वाराणसी–२२१००१ (भारत)
फोन :-(०५४२) २३३५०२०

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
145
****

PRAPAÑCASĀRATANTRAM

OF

ŚAṄKARĀCĀRYA

With the Commentary 'Vivaraṇa' by 'Padmapādācārya'
Prayogakramadīpikā - a Vṛtti on the Vivaraṇa
&
'Saralā' Hindi Translation

Edited & Translated by
Dr. Sudhakar Malaviya
M. A., Ph. D., Sāhityācārya

Director
Mahamana Sanskrit Academy
(Retd.) Department of Sanskrit, Art Faculty
Banaras Hindu University
Varanasi-5

[First Part]

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
VARANASI

Publisher : Chowkhamba Sanskrit Series Office, Varanasi.
Printer : Chowkhamba Press, Varanasi.

ISBN : 978-81-7080-397-3 (First Part)
978-81-7080-399-7 (Set)

©CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Publishers and Oriental and Foreign Book-sellers
K. 37/99, Gopal Mandir Lane
At the North Gate of Gopal Mandir,
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No. 1008, Varanasi- 221001 (India)
Phone { Office : (0542) 2333458
Resi. : (0542) 2334032, 2335020
Fax : 0542-2333458
e-mail : cssoffice@sify.com
web-site : www.chowkhambasanskritseries.com

Also can be had from :

CHOWKHAMBA KRISHNADAS ACADEMY
Oriental Publishers & Distributors
K. 37/118, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1118, Varanasi- 221001
(INDIA)
Phone : (0542) 2335020

समर्पण

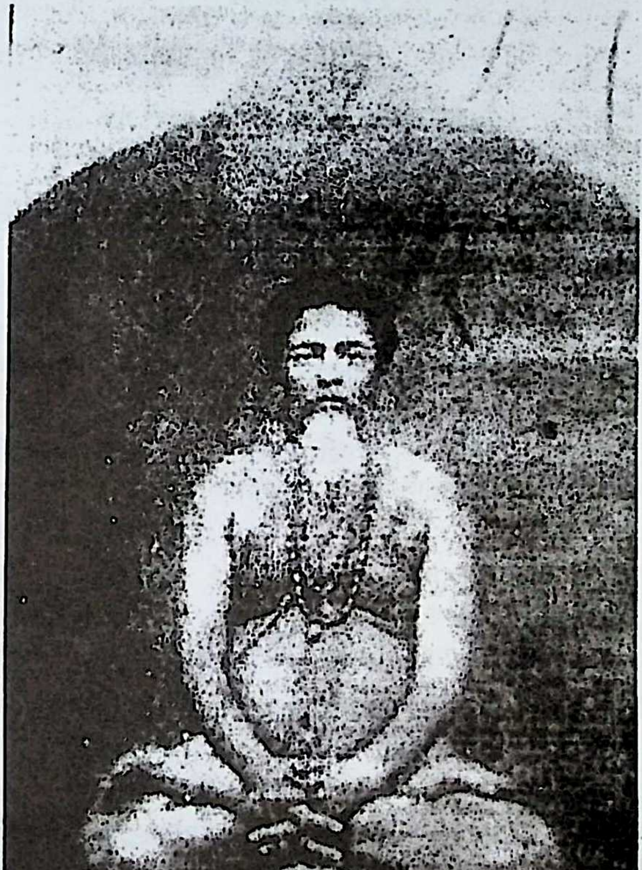

जयन्ति सूर्यविज्ञानाविर्भावपरमेष्ठिनः ।
श्रीमत्परमहंसेन्द्रा विशुद्धानन्दयोगिनः ।।

सम्पादकीयम्

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरावुभौ ।
तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥

अथेदानीं सप्रश्रयं सामोदं च विद्वज्जनसमक्षं प्रस्तूयते—श्रीपद्मपादाचार्य विरचित-विवरणोपेतं प्रयोगक्रमदीपिकाख्य विवरणविवृतिसमलङ्कृतं श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं 'प्रपञ्चसारतन्त्रम्' साकं 'सरला' हिन्दी व्याख्यानेन विभूषितम् ।

शङ्करभगवत्पादाः गोविन्दभगवत्पादशिष्याः इति सर्वजनविदितमेव । गोविन्द-भगवत्पादाः गौडपादशिष्याः नर्मदातीरे न्यवसंश्चेति विद्यारण्यविरचितशङ्करदिग्विजया-दवगम्यते । गौडपादाः—वेदान्ते माण्डूक्यकारिकाः, मन्त्रशास्त्रे श्रीविद्यारत्नसूत्राणि सुभगोदयस्तोत्रं च व्यरचयन् । सुभगोदये द्विपञ्चाशत् श्लोका वर्तन्ते । तत्र कौल-समयमार्गौ प्रतिपादितौ । तयोश्च समयमार्गस्य प्राशस्त्यातिशयो वर्णितः । अत इमेऽपि समयमार्गानुसारिणः इति ज्ञायते ।

आधुनिक ग्रन्थशोधकाः माण्डूक्यकारिका प्रणेतृ गौडपादेभ्यः, श्रीविद्यारत्न-सूत्रादिप्रणेतारो गौडपादाः भिन्नाः इति तर्कयन्ति । एकस्य ग्रन्थस्य वेदान्तपरत्वम्, अन्ययोः मन्त्रशास्त्रपरत्वम्, इत्येतदेवेतादृशस्य तर्कस्य कारणमित्यवगम्यते ।

शङ्करभगवत्पादीयेष्वपि सौन्दर्यलहरी-प्रपञ्चसारादिषु तान्त्रिक ग्रन्थेषु केचिदेवं तर्क-यन्ति । वेदान्तिभिर्मन्त्रशास्त्रग्रन्थाः मन्त्रशास्त्रज्ञैर्वा वेदान्तग्रन्थाः न प्रणेतव्याः—इति न ह्यस्तीश्वराज्ञा । एकस्यैवानेकतन्त्रनिर्मातृत्वं च परिदृश्यते खलु ।

गौडपादाः गोविन्दभगवत्पादाः शङ्करभगवत्पादाश्च समकालीनाः स्युः। अथवा गौड-पादाः शङ्करभगवत्पादेभ्यः प्राचीना एव वा भवेयुः । सर्वेप्येते अद्वैतवादिनो वैदिकमार्ग-प्रवर्तका एव । एतेषां काले मन्त्रशास्त्रोक्त कौल-समयमार्गयोः कौलमार्ग एव प्रचारे अति-शयेनासीत् । जनाः तत्त्वमविजानन्तः 'कौलाः' इति व्यवहरन्तो दुराचारनिरता आसन् ।

वैदिकः 'समय'मार्गः क्षीयमाणासीत् । वैदिकमार्गोद्धारायैवावतीर्णाः शङ्कर-भगवत्पादाः समयमार्गप्रतिपादकमिदं 'प्रपञ्चसारतन्त्रम्' व्यरचयन्नित्यध्यवस्यते । किञ्च शङ्करभगवत्पादस्थापितेषु षण्मतेषु शाक्तमतमप्येकम् । शक्तिं विहाय सृष्ट्यादिव्यापारेषु शिवो न पटीयान्त्येितन्मतस्य तत्त्वम् ।

पूर्वोक्तकारणैः शङ्करभगवत्पादाः केषुचित्पुण्यक्षेत्रेषु श्रीचक्रोद्धारमकुर्वन्—इति प्रथया

सत्स्थापितेषु मठेषु परम्परया श्रीचक्रार्चनस्याचरणेन तन्त्रस्य प्रतिपादकतया 'प्रपञ्चसार' ग्रन्थः शङ्करभगवत्पाद विरचित एवेति सुदृढं निश्चिनुमः ।

शङ्करभगवत्पादशिष्यः श्रीपद्मपादाचार्यः प्रपञ्चसारविवरणे एवमेव कथयति—

'इह खलु लोकानुग्रहैकरसतया कृतशरीरपरिग्रहो भगवान् शङ्कराचार्यः अपरोक्षीकृत-परदेवतात्मतत्त्वः परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्तः स्वयमेकाकि सम्पदा लज्जमानो दुःखीकृत-जनकारुण्याक्रान्तमानसश्च सन् तदनुग्रहाय समस्तागमसारसंग्रह—प्रपञ्चागमसारसंग्रहरूपं ग्रन्थं चिकीर्षुः अभिमत सकलप्रयोजनसिद्धये प्रथमतः परदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणम् आशीर्लक्षणं च मङ्गलमाचरन् ग्रन्थारम्भौपयिकं विषयादिकमपि अर्थात् सूचयति—अकचटतपयाद्यैरित्यादिना ।'

शङ्करभगवत्पादानां कवितापाटवं लोकातिशायीति तद्ग्रन्थेभ्य एव विज्ञायते । यथा प्रपञ्चसारे (११.४९) प्रवर्णस्य दृश्यतां तावत् अनुप्रासालङ्कारः—

प्रसीद प्रपञ्चस्वरूपे प्रधाने
प्रकृत्यात्मिके प्राणिनां प्राणसंज्ञे ।
प्रणोतुं प्रभो प्रारभे प्राञ्जलिस्त्वां
प्रकृत्याऽप्रतर्क्ये प्रकामप्रवृत्ते ।।

एवं सौन्दर्यलहर्यां प्रतिपादिताः। अनेके कवित्व विषयाः भगवत्पादविरचितेषु शक्ति-परेषु स्तोत्रेषु ललितात्रिशतीभाष्यादिषु च प्रतिपादिताः दृश्यन्ते ।

प्रस्तूयते चात्र ललितासहस्रनामस्तोत्रे सौभाग्यभास्करे प्रपञ्चसारस्योद्धृतिः—

(१) ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसि ध्येयत्वाद्देवता हृदि ।
छन्दोक्षरत्वाज्जिह्वायां न्यस्तव्यं मन्त्रवित्तमैः ।।

इत्यादिरीत्या ऋषिन्यासस्थानानि प्रपञ्चसारोक्तानि शैवशाक्तादिभेदेन न्यासे मुद्रा-विशेषाः पदार्थादर्शोक्तास्तत्तद् वासनाश्च जपप्रकरण एवास्माभिर्विवृता इति नेह लिख्यन्ते । सौ० १.५१, पृ० २२ ।

(२) गोपथब्राह्मणेऽपि—ओंकारं पृच्छामः । 'को धातुः, किं प्रातिदिकं, किं नामा-ख्यातं, किं लिङ्गं, का विभक्तिः, कः स्वरः इत्यादिना महता खण्डेन तत्स्वरूप निर्णयः प्रपञ्चसारे प्रणव पटले व्याख्यातृभिः पद्मपादाचार्यैरपि प्रणनार्थदीपिकादि ग्रन्थान्तरे च कृतो भूयानस्य विस्तारो द्रष्टव्यः । सौभाग्यभास्कर १.५१, पृ० ३६ ।

(३) तदुक्तं प्रपञ्चसारे—विचिकीर्षुर्घनीभूता सा चिदभ्येति बिन्दुतामिति । सौ० पृ० १५६ ।

(४) अस्मिन्पक्षेऽनयोरव्ययत्वात् स्वाहा नमः, स्वधा नमः इति प्रयोगः । तन्निरुक्तिः प्रपञ्चसारे—स्वेति स्वर्गे स्वेति चात्मा प्रदिष्टो हेत्याहेती हेति विद्याद्गतिं च । स्वर्गात्मा च स्वात्मना सामशाखा वह्नेर्जाया हूयते यत्र सर्वम् ।। सौ० १६१, पृ० १९४ ।

(५) भगवता परशुरामेणापि कल्पसूत्र उद्धृतः । प्रपञ्चसारादावेतस्य योगाः प्रसिद्धाः ।। सौ० २७१, पृ० ३४१ ।

सम्प्रति प्राप्तेषु तन्त्रशास्त्रग्रन्थेषु प्रपञ्चसारतन्त्रमिदं सम्पूर्णं तन्त्रशास्त्रस्य विधिविधान प्रतिपादकः तन्त्रशास्त्रग्रन्थः। तेषु ग्रन्थेषु पद्मपादाचार्यविरचित विवरणयुक्त प्रपञ्चसारतन्त्रस्य परिगणना शिरमौर्यरूपेण विज्ञायते । पदार्थादर्शे शारदातिलकतन्त्रस्य टीकाकारेण राघवभट्टेनोद्धृतः पद्मपादाचार्यस्य मतम् । मुख्यप्रतिपाद्यविषयास्तु ग्रन्थकारेण स्वयमेव निगदितम्—

इत्थं मूलप्रकृत्यक्षरविकृतिलिपिव्रातजातग्रहर्क्ष-
क्षेत्राद्याबद्धभूतेन्द्रियगुणरविचन्द्राग्निसम्प्रोतरूपैः ।
मन्त्रैस्तद्देवताभिर्मुनिभिरपि जपध्यानहोमार्चनाभि-
स्तन्त्रेऽस्मिन् पञ्चभेदैरपि कमलज ते दर्शितोऽयं प्रपञ्चः ॥

—प्र. ३६.६२

मूलप्रकृत्यक्षरं भुवनेशीबीजम् (लिपिव्रातं मातृका) क्षेत्राणि राशयः । गुणाः सत्त्वादयः । क्षेत्राद्यैराबद्धा ये भूतेन्द्रियादयः तैः सम्प्रोक्तं रूपं येषां मन्त्रादीनां तैः सह जगत्प्रपञ्चो विस्तारो विज्ञानप्रपञ्चो वा तन्त्रेऽस्मिन् दर्शितः । प्रस्तूयतेऽत्र संक्षेपरूपेण समस्त ग्रन्थस्य विहंगावलोकनात्मक विषयास्तु—

प्रथमः पटलः—पटलेऽस्मिन् ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः, भगवतः मायिनः स्थान-मूर्त्यादिः, भगवत्समीपे ब्रह्मणः प्रश्नः, तत्र प्रमिताक्षरोक्तिः वर्णितः । अक्षरस्वरूपम्, हकारस्य सर्वात्मत्वस्वरूपव्याप्तिकथनम्, लवादिप्रलयान्तकालभेदकथनम्, ब्रह्मायुः-परिमाणम्, बिन्दोर्बिन्दुनादबीजोत्पत्तिः, शब्दब्रह्मस्वरूपम्, महदादिधरान्ततत्त्वोत्पत्तिः, आकाशादेः पञ्चभूतस्वरूपकथनम्, पंञ्चभूतकलाः, पञ्चीकरणनिरूपणम्, पञ्चविंशतितत्त्वम्, प्रकृतिविकृतिविभागः, प्रकृतेर्गुणत्रयात्मकत्वम्, अर्थसृष्ट्युपसंहारः, अर्थसृष्टेः प्रयोजनम्, शब्दब्रह्मोपदेशः, चतुर्विधदेहोत्पत्तिः, जरायुजोत्पत्तिः, मायीयादिमलत्रयम्, जन्तोः स्त्रीपुं-नपुंसकत्वे हेतुः, जन्तोरुत्पत्तिप्रकारः, सुषुम्नादिनाड़ी नामानि, देहेऽहोरात्रादिक्रमः, चेतना-धातोरागतिः, तत्र मतभेदाः, तत्र स्वसिद्धान्तः, स्वसिद्धान्तनिरूपणम्, तत्र मनोबुद्ध्य-हङ्कारचित्तानां भेदाः प्रतिपादिताः ।

द्वितीयः पटलः—पटलेऽस्मिन् गर्भवासवर्णनम्, देहे प्राणादिदश वायूनां क्रिया, वाय्वग्निदोषदूष्यादिकथनम्, प्राणादिधर्माः, प्राणादिधर्माः, षडूर्मयः, षट्कोशाः, ओजो धातूत्पत्तिः, इन्द्रियाणामर्थविशेषनियमहेतुः, ग्रहणीकथनम्, मूलाधारनिरूपणम्, वस्ति-निरूपणम्, गर्भस्थजन्तूत्पत्तिः, परापश्यन्त्यादिभावकथनम्, वर्णव्यक्तिः, अहङ्कारोत्पत्तिः, जन्तोः संसारक्रमः, कुण्डलिन्याः सर्वात्मत्वम् प्रदर्शितम् । कुण्डलिनीविभूतिः, गुणन-प्रकरणश्च प्रतिपादितः ।

तृतीयः पटलः—पटलेऽस्मिन् वर्णविभूतिनिरूपणम्, वर्णानामग्नीषोमसूर्यात्मक-त्वम्, स्वरस्पर्शव्यापकवर्णनिरूपणम्, स्वराणां स्त्रीपुंनपुंसकत्वम्, वर्णवीर्योद्भवकालः, बिन्दुसर्गयोः शशिसूर्यरूपत्वम्, स्पर्शानां पाञ्चविध्यम्, व्यापकोदयक्रमः, कलानामकथनम्, प्रणवकलाः, केशवादिमूर्ति, तच्छक्तिनामानि, श्रीकण्ठादिमूर्ति, तच्छक्तिनामानि, वर्णौषधि-कथनम्, वर्णानामीरणादिप्रकारः, वर्णस्वरूपनिष्पत्तिप्रकारः, वर्णानां पुंप्रकृतिवाचकमन्त्र-

त्वम्, बिन्दुसर्गाङ्गेषु हकारसकारयोगकथनम्; हकारस्य सर्ववर्णाकारणत्वम्, स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारः कथितः ।

चतुर्थः पटलः—अत्र हकारस्य विश्वयोनित्वं निरूपितम्, षोडशाङ्गन्यासः, हकारादीनां गुणाः, हकारस्य मूलत्वम्, षडध्वन्यासससूचनम्, लिङ्गशक्त्यादिन्यासः, कुण्डलिनीन्यासकथनम्, हकारतो ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः, अजपादिन्यासः, हंसस्वरूपकथनम्, तारविभूतिकथनम्, गायत्रीतत्त्वन्यासकथनम्, तत्त्वन्यासे गायत्रीवर्णसान्निध्यकथनम्, ग्रहाणां सूर्यात्मकसंविद्व्याप्यत्वम्, अहोरात्रादिन्यासः, राशिमण्डलम्, मानुषचक्रविधानम्, राशीनां चरादिभेदः, राशीनां ब्राह्मणादिवर्णोक्तिः, राश्यधिपतिन्यासः, राशिवेधादिन्यासः, नक्षत्रवेधन्यासः, नक्षत्रन्यासेऽक्षरयोगक्रमः, नक्षत्रवृक्षकथनम्, नक्षत्रदेवतान्यासः, तिथ्यादिन्यासः, पक्षव्याप्तौ नियमकथनम्, तिथ्यधिपतिन्यासः, करणन्यासविधानम्, हृल्लेखाव्याप्तिः हृल्लेखाज्ञानेन विष्णुप्राप्तिश्चात्र कथितः ।

पञ्चमः पटलः—दीक्षाप्रकरणेऽस्मिन् दीक्षामन्त्रशब्दयोर्निर्वचनम्, आचार्यनियमः, वास्तुबलिविधानम्, वास्तुदेवतानिरूपणम्, वास्तुमण्डलमानम्, वास्तुदेवार्चनक्रमः, वास्तुबलिः, दीक्षामण्डपादिविवेचनम्, बीजनिवापविधानम्, मण्डलनिर्माणकथनम्, मण्डपे बीजारोपणकर्मकथनम्, रात्रिकर्मकथनम्, चतुरस्रकुण्ड-मेखला-योनि-मानादिकथनम्, चतुरस्रमण्डलविधानम्, राशिमण्डलनिरूपणञ्च विद्यते ।

षष्ठः पटलः—पटलेऽस्मिन् ऋषिच्छन्दोदेवतानिरुक्तिः, षडङ्गन्यासे हृदयादिशब्दार्थः पञ्चाङ्गन्यासपक्षे नेत्रत्यागः, उपकरणस्थापननियमविधानम्, देवतानां पूजानियमः, कुम्भस्थापनविधिः, गन्धाष्टकत्रैविध्यकथनम्, अष्टत्रिंशत्कलाविनियोगः, ऋक्पञ्चकेन कुम्भपूरणम्, प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोद्धारः, षोडशोपचारकथनम्, दशोपचारकथनम्, पञ्चोपचारकथनम्, त्रैलोक्यमोहनप्रयोगकथनम्, षडङ्गदेवताध्यानम्, लोकपालास्त्रवर्णादीनि, कुण्डविधानम्, अग्निज्वालनमन्त्रोद्धारः, अग्निजिह्वानां सात्त्विकादिभेदाः, तन्नामानि, अग्नेरङ्गमूर्त्यादिकथनम्, अग्नेरङ्गमूर्त्यादिकथनम्, अग्निमन्त्रोद्धारः, अग्निध्यानम्, व्याहृतिपूर्वकमनुना होमः, गर्भाधानादिकर्मसु प्रणवेन होमः, ब्रह्मार्पणमन्त्रोद्धारः, नक्षत्रादिबलिः, अष्टाङ्गप्रणामकथनम्, पञ्चाङ्गप्रणामविधानञ्च प्रतिपादितम् ।

सप्तमः पटलः—मातृकाप्रकरणेऽस्मिन् ऋष्यादिकथनम्, भारतीध्यानम्, न्यासविधानम्, मातृकाचक्रकथनम्, भारत्याः नवशक्तिनामानि, अष्टमातरः, कवितासिद्धिकरब्राह्मीघृतम्, अभिषेकफलकथनम्, प्रयोगान्तरविधानम्, न्यासविधानम्, तारकलान्यासविधिः, केशवादिन्यासे विशेषविधानम्, अर्धनारीश्वरध्यानम्, सप्तग्रहन्यासस्थानकथनम्, प्रपञ्चयागमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, न्यासविधानम्, ऋष्यादिशब्दनिरुक्तिः, स्वाहाशब्दनिरुक्तिः, शिखामन्त्रस्यार्थः, शक्तिबीजस्यार्थकथनम्, नेत्रमन्त्रस्यार्थः, न्यासविधिकथनम्, होमविधानम्, ब्रह्मार्पणविधानम्, जपादावधिकारिनिर्णयः, दशविधन्यासफलकथनम्, प्रपञ्चयागस्य भुक्तिमुक्तिहेतुताकथनम्, होमद्रव्याणि, पुरश्चरणादिकथनम्, पुत्तलीप्रयोगविधानम्, तिलकधारणफलञ्च प्रतिपादितम् ।

अष्टमः पटलः—प्राणाग्निहोत्रप्रकरणेऽस्मिन् प्राणाग्निहोत्रविधिः, पञ्चकुण्डेषु वर्ण-

होमः, समन्त्रोद्धारनवग्रहहोमः, भूतमन्त्रैः होमविधानम्, भूतमन्त्रोद्धारः, हंसस्वरूपवर्णनम्, अशनकाले प्राणाग्निहोत्राधिकारः, होमफलश्रुतिकथनम्, दशाक्षरसरस्वतीमन्त्रोद्धारः, न्यासकथनम्, सरस्वतीध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, मन्त्रान्तरविधानम्, सरस्वतीध्यानम्, पुरश्चरणपूजाप्रयोगादिकथनम्, वागदेवीस्तोत्रविधानञ्च दृश्यते ।

नवमः पटलः—त्रिपुराप्रकरणे त्रिपुराशब्दनिर्वचनम्, त्रिपुरामन्त्रोद्धारः, न्यास-भेदाः, त्रिपुराध्यानम्, पुरश्चरणपूजाप्रयोगादिकथनम्, वेधकप्राणायामः, नवयोनिचक्ररचनाप्रकारकथनम्, अष्टौ मातरः भैरवाश्च, वाग्भवसाधनक्रमः, जपादिनियमस्तत्फलञ्च, वागीश्वरीध्यानम्, मध्यमबीजयोगविधानम्, कामराजादिसाधनञ्च प्रतिपादितम् ।

दशमः पटलः—पटलेऽस्मिन् भुवनेश्वरी निरूपणम्, भुवनेश्वरीमन्त्रः, ऋष्यादिन्यासः, भूतशुद्धिक्रमविधानम्, भूतशुद्धिकथनम्, प्रकृतिध्यानम्, पाशशब्दनिर्वचनम्, अङ्कुशशब्दनिर्वचनम्, अभयशब्दनिरुक्तिः, वरशब्दनिरुक्तिः, हृल्लेखादीनां न्यासस्थानानि, ब्रह्माण्यादीनां न्यासस्थानानि, नवशक्तिनामानि, घटस्थापनपूरणक्रमः, कुम्भपूरणद्रव्याणि, पूजाक्रमकथनम्, अभिषेकक्रमविधानम्, पुरश्चरणादिविधानम्, जपकाले ध्यानकथनम्, होमविधिः, अभिषेकादिफलश्रुतिकथनम्, षड्गुणितयन्त्रनिर्माणप्रकारकथनम्, यन्त्रे पूजाप्रयोगादिविधानञ्च पतिपादितम् ।

एकादशः पटलः—पटलेऽस्मिन् द्वादशगुणितयन्त्रविधानं विद्यते, यन्त्रनिर्माणविधिः, षोडशद्वात्रिंशचतुःषष्टिशक्तयः, घटार्गलयन्त्रविधानम्, अक्षरलेखनक्रमकथनम्, पाशांकुशबीजविधानम्, शक्तिमन्त्रः, पूजाप्रयोगादिकथनम्, पुरश्चरणकथनम्, यन्त्रलेखनद्रव्याणिः, भुवनेश्वरी स्तोत्रादि च विद्यते ।

द्वादशः पटलः—लक्ष्मीप्रकरणेऽस्मिन् महालक्ष्मीमन्त्रोद्धारः, महालक्ष्मीध्यानकथनम्, पुरश्चरणम्, होमद्रव्याणि, पूजाप्रयोगादि, पीठशक्तयः, आवरणपूजाप्रयोगकथनम्, अष्टशक्तिनामानि, पुरश्चरणादिकथनमत्र विद्यते । अलक्ष्मीनाशकरहोमकथनम्, प्रयोगान्तरकथनम्, ऋष्यादिकथनम्, महालक्ष्मीमन्त्रध्यानम्, पूजाप्रयोगादिकथनम्, पुरश्चरणम्, न्यासकथनम्, रमाध्यानम्, पुरश्चरणम्, आवरणपूजाप्रयोगादि, श्रीसूक्तस्य ऋष्यादिकथनम्, छन्दादिकथनम्, पञ्चदशन्यासकथनम्, ध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, आवरणपूजाविधानम्, प्रयोगान्तरकथनम्, द्वात्रिंशन्मन्त्रदेवतानामानि, श्रीसाधकवर्तनीयानि, श्रीसाधककर्त्तव्यानि च प्रतिपादितानि ।

त्रयोदशः पटलः—त्रिपुराप्रकरणेऽस्मिन् षडङ्गन्यासकथनम्, त्रिपुटाध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, पूजाप्रयोगकथनम्, धरणीमन्त्रोद्धारश्च विद्यते । ऋष्यादिकथनम्, विश्वम्भरालक्ष्मीध्यानम्, पुरश्चरणादिवर्णितम्, त्वरिताप्रकरणेस्मिन् त्वरिताशब्दनिर्वचनम्, त्वरितामन्त्रोद्धारः, अङ्गन्यासादि, त्वरिताध्यानम्, पुरश्चरणपूजाप्रयोगादिवर्णितम् होमद्रव्याणि, द्वादशरेखा-दशरेखा यन्त्रम्, यन्त्रलेखनम्, नवरेखायन्त्रम्, दशरेखायन्त्रम्, अनुग्रहचक्रयन्त्रम्, महासम्पत्तिकरयन्त्रम्, अनुग्रहसंज्ञकयन्त्रम्, कुम्भयन्त्रम्, फलश्रुतिकथनम्, नित्यामन्त्रोद्धारः, अङ्गन्यासकथनम्, नित्याध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, द्वादशनित्याशक्तिनामानि, नित्यक्लिन्नामन्त्रः, नित्यक्लिन्नाध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, नित्यक्लिन्नाशक्तिनामानि, यन्त्रविधानञ्च वर्णितम् ।

चतुर्दशः पटलः—दुर्गाप्रकरणेऽस्मिन् दुर्गामन्त्रोद्धारः, षडङ्गन्यासविधानम्, दुर्गादेवीध्यानम्, पुरश्चरणादिप्रयोगः, नवदुर्गाशक्तिनामानि, सिंहमन्त्रोद्धारः, दुर्गायजनम्, पुरश्चर्यादिविधानम्, वनदुर्गामन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, षडङ्गन्यासविधानम्, वनदुर्गाध्यानम्, महिषमर्दिनीध्यानम्, कात्यायनीध्यानम्, पुरश्चर्यादिकथनम्, दुर्गाशक्तिनामानि, प्रयोगादिकथनम्, शूलिनीदुर्गाध्यानम्, पूजाप्रयोगादिविधानम्, शूलिनीदुर्गामन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, शूलिनीदुर्गाध्यानम्, अष्टशक्तिनामानि, प्रयोगादिविधानं वर्णितम् ।

पञ्चदशः पटलः—सौरप्रकरणे ऋष्यादिकथनम्, ध्यानम्, शक्तिनामानि, पीठमन्त्रोद्धारः, पूजाप्रयोगादिकथनम्, सूर्यार्घ्यदानविधानम्, 'सोऽहम्' योगकथनम्, अजपामन्त्रः, ऋष्यादिकथनम्, अम्बिकेशध्यानम्, पुरश्चरणादिविधानम्, पूजाप्रयोगादिकथनम्, योगभेदाः, अपस्माररोगनिवारकपिण्डयोगकथनम्, प्रयोजनतिलकमन्त्रकथनम्, षडङ्गन्यासादिकथनम्, ध्यानम्, पुरश्चरणादिविधानम्, ग्रहाणां स्वरूपविधानम्, अर्घ्यद्रव्याणि, ग्रहशान्तिविधानम्, होमे समिन्नियमः, फलश्रुतिकथनम्, ऋष्यादिविधानम्, अस्त्रन्यासकथनम्, अक्षरन्यासविधानम्, ध्यानम्, पुरश्चरणादिविधानं तथा फलश्रुतिकथनं विद्यते ।

षोडशः पटलः—चन्द्रप्रकरणे चन्द्रमन्त्रोद्धारः, अङ्गन्यासादिकथनम्, पुरश्चरणादिविधानम्, चन्द्रशक्त्यादिकथनम्, पूजाप्रयोगादिकथनम्, अर्घ्यदानप्रकारकथनम्, विद्यामन्त्रोद्धारः, अग्निमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, अग्निदेवताध्यानम्, शक्त्यादिकथनम्, पूजाप्रयोगादिविधानम्, अग्न्यावाहनमन्त्रः, ऋष्यादिकथनम्, अग्निदेवताध्यानम्, कृशानोः मन्त्रः, पावकध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम् ।

सप्तदशः पटलः—महागणपतिप्रकरणे ऋष्यादिविधानम्, महागणपतिध्यानम्, शक्तिनामानि, आसनमन्त्रः, आवरणपूजाविधानम्, पूजाप्रयोगादिविधानम्, होमभेदाः, चतुरावृत्तितर्पणकथनम्, स्तम्भनकरभूबीजम्, मन्त्रान्तरकथनम्, ऋष्यादिकथनम्, गणपतिध्यानम्, पुरश्चरणादिविधानम्, पूजाप्रयोगादिविधानम्, क्षिप्रप्रसादनमन्त्रः, ऋष्यादिविधानम्, श्रीगणेशध्यानम्, तर्पणप्रकारः कथितः ।

अष्टादशः पटलः—मन्मथप्रकरणे मन्मथमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, मन्मथध्यानम्, जगन्मोहनमन्त्रविधानम्, कामगायत्रीविधानम्, मदनमन्त्रोद्धारः, मन्त्रान्तरविधानम्, कामदेवध्यानम्, शक्तिनामानि, कामदेवपरिचारकनामानि, कामदेवस्याध्यात्मस्वरूपम्, प्रयोगयन्त्रविधानम्, अष्टादशाक्षरस्त्रीकृष्णमन्त्रः, ऋष्यादिविधानम्, देवकीसुतध्यानम्, प्रातर्मध्याह्नादिभेदेन ध्यानभेदाः प्रतिपादिताः ।

अथैकोनविंशः पटलः—प्रणवप्रकरणे मोक्षप्रधानप्रणवमन्त्रः, ऋष्यादिकथनम्, विष्णुध्यानम्, पुरश्चरणादिविधानम्, शक्तिनामानि, योगलक्षणम्, अष्टाङ्गयोगकथनम्, यमनियमादीनां लक्षणम्, प्राणायामे पक्षान्तरम्, पञ्चाशन्मात्राधारणे प्रतिपत्तिः, शोषणदहनादिप्रकारः, योगप्रयोगेऽवस्थादेशादिनियमः कथितः सुषुम्नामध्यगतप्रणवध्यानम्, प्रणवनामन्यासः, प्रणवस्य वेदादित्वोपपादनम्, मोक्षप्रधानयोगकथनम्, मोक्षसाधनयोगकथनम्, योगिनामवस्थाभेदाः, जागरादिपञ्चावस्थालक्षणम्, जपकाले प्रतिपत्तव्ययोगः, लययोगक्रमकथनम्, योगसिद्धिसूचकावस्थाः, अणिमाद्यष्टैश्वर्याणि च विवेचितानि ।

विंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् नारायणाष्टाक्षरमन्त्रः, अष्टाक्षरार्थः कथितः। ऋष्यादि-विधानम्, मुकुन्द ध्यानम्, गात्रे योगपीठनिर्माणकथनम्, मन्त्रवर्णन्यासक्रमकथनम्, अष्टाक्षरे द्वादशाक्षरमन्त्रान्तर्भावः, द्वादशन्यासस्थानानि, किरीटादिमन्त्रविधानम्, संक्षेपदीक्षा-विधानम्, शक्त्यस्त्रादीनां नामानि, पूजाप्रयोगादिविधानम्, अष्टाक्षरावरणपूजाविधानम्; पञ्चावरणविष्णुपूजाविधानं च विद्यते ।

एकविंशः पटलः—मासयन्त्रप्रकरणे यन्त्रादिकथनप्रयोजनम्, चरस्थिरोभयराशि-कथनम्, त्रि-षड्-द्वादशगुणितयन्त्रम्, द्वादशभानुनामानि, केशवादिपूजामन्त्रः, द्वादशराशि-यन्त्रम्, तत्पूजाकथनम्, १. मेषयन्त्रकथनम्, २. वृषयन्त्रकथनम्, ३. मिथुनयन्त्रकथनम्, ४. कर्कयन्त्रकथनम्, ५. सिंहयन्त्रकथनम्, ६. कन्यायन्त्रकथनम्, ७. तुलायन्त्रकथनम्, ८. वृश्चिकयन्त्रकथनम्, ९. धनुयन्त्रकथनम्, १०. मकरयन्त्रकथनम्, ११. कुम्भयन्त्र-कथनम्, १२. मीनयन्त्रकथनम्, पूजाप्रयोगादि तथा च श्रीहरिस्तोत्रम् प्रतिपादितम् ।

द्वाविंशः पटलः—वासुदेवप्रकरणेऽस्मिन्, वासुदेवमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, न्यासक्रमकथनम्, न्यासक्रमेण संहारसृष्टिस्थितयः, विष्णुध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, सुदर्शनविधानम्, सुदर्शनमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनञ्च विद्यते । रक्षामन्त्रकथनम्, अग्नि-प्राकारसंज्ञकमन्त्रविधानम्, न्यासादिकथनम्, चक्राभिधानो हरिःध्यानम्, सुदर्शनचक्र-गायत्रीविधानम्, रक्षाकरमपरं मन्त्रकथनम्, सुदर्शनयन्त्रकथनम्, पूजाप्रयोगादिविधानम्, आयुधवर्णाः, शक्तिनामानि, पुरश्चरणादिविधानम्, जपस्थानविधानम्, फलश्रुतिकथनम्, प्रयोगादिविधानम्, मारणप्रयोगकथनम्, उच्चाटनार्थं प्रयोगकथनम्, दीर्घायुष्यार्थं प्रयोग-विधानम्, रक्षाकरयन्त्रविधानम्, रक्षोघ्नमन्त्रोद्धारः, यन्त्ररचना-प्रकारकथनं विद्यते ।

त्रयोविंशः पटलः—श्रीपुरुषोत्तमप्रकरणे श्रीपुरुषोत्तममन्त्रोद्धारः, द्वादशाङ्गमन्त्र-प्रयोगक्रमः, मारणादिप्रयोगमन्त्राः, ऋष्यादिकथनम्, षडङ्गन्यासविधानम्, व्यापकमन्त्रः, चक्राद्यायुधाष्टकमन्त्राः, गरुडमन्त्रोद्धारः, त्रैलोक्यमोहनगायत्रीमन्त्रोद्धारः, त्रैलोक्य-मोहन-ध्यानम्, पुरश्चरणादिविधानम्, पूजाप्रयोगादिविधानं विद्यते ।

चतुर्विंशः पटलः—श्रीकरप्रकरणे श्रीकरमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, श्रीकर-मुकुन्दध्यानम्, पूजाप्रयोगादि, महावराहमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, अङ्गन्यासविधानम्, महावराहध्यानम्, ध्यानान्तरम्, पूजाप्रयोगादिकथनम्, यन्त्रध्यानफलकथनम्, फल-श्रुति-कथनम्, यन्त्रविधानम्, पूजाप्रयोगादिविधानम् ।

पञ्चविंशः पटलः—नृसिंहप्रकरणे नृसिंहानुष्टुब्मन्त्रः, ऋष्यादिकथनम्, मन्त्रस्य प्रति-पत्तिकथनम्, प्रसन्ना प्रतिपत्तिः, क्रूराप्रतिपत्तिः, पूजाप्रयोगादिविधानम्, पुरश्चरणादि-निरूपणम्, नृसिंहबीजकथनम्, ऋष्यादिकथनम्, होमादिविधिः, प्रयोगान्तरकथनम्, षडक्षर-मन्त्रोद्धारः, नृसिंहध्यानम्, नृसिंहयन्त्रविधानम्, रक्षायन्त्रविधानम्, पुरश्चरणकथनं विद्यते ।

षड्विंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् विष्णुपञ्जरविधिः, विष्णुपञ्जरयन्त्रम्, विश्वरूप-मन्त्रोद्धारश्च दृश्यते षोडशाक्षर-सर्वार्थसाधकमन्त्रः, चक्रादिमन्त्रेषु षोडशाक्षरयोगः, चक्रादि-मन्त्रकथनम्, विश्वरूपध्यानम्, पूजाप्रयोगादिकथनम्, १. गदार्चनम्, २. शार्ङ्गपूजनम्, ३. खड्गपूजनम्, ४. शङ्खार्चनम्, पत्रेषु शस्त्रपूजनम्, आदिवराहपूजनम्, महानृसिंहपूजनम्,

विष्णु-पञ्जरगरुडपूजनम्, केशवादिपूजनम्, होमविधानञ्चोपलभ्यते । विष्णुपञ्जरनिर्माणम्, ऋष्यादिकथनम्, पञ्चाङ्गन्यासकथनम्, प्रयोगक्रमकथनम्, चक्रमन्त्रकथनम्, प्रतिपत्तिकथनम्, ध्यानम्, गीतात्रिष्टुपनिरूपणम्, गीतादिमन्त्रयोगविधिः, रक्षादिप्रयोगाः, वास्त्वादिरक्षाविधानम्, वास्त्वादिपूजाप्रयोगादिनिरूपणम् तथा चान्ते फलश्रुतिकथनं विद्यते ।

सप्तविंशः पटलः—प्रासादप्रकरणेऽस्मिन् प्रासादशब्दनिर्वचनम्, प्रासादमन्त्रः, ऋष्यादिकथनम्, ध्यानम्, मन्त्रदेवतानामानि, मूर्तिन्यासः, पुरश्चरणम्, पीठार्चनविधिः, नवपीठशक्तिनामादिकथनम्, पीठमन्त्रोद्धारः, सद्योजातवामाघोरध्यानानि, तत्पुरुषेशानध्यानकथनम्, पञ्चब्रह्मविधानम्, षडङ्गन्यासः, ईशानादीनां श्रौतमन्त्राः, न्यासक्रमः, अष्टत्रिंशत्कलान्यासः, न्यासक्रमकथनम्, विनियोगविधिः, शैवपञ्चाक्षरमन्त्रः, सदाशिवध्यानम्, पुरश्चर्यादिकथनम्, विधानानन्तरम्, गोलकन्यासः, श्रीशिवस्तवः, शक्तिपञ्चाक्षरविधानम्, ध्यानम्, पूजाप्रयोगादिकथनम्, शैवाष्टाक्षरमन्त्रः, पार्वतीशध्यानकथनम, पुरश्चरणादिकथनम्, फलश्रुतिकथनम् ।

अष्टाविंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् दक्षिणामूर्तिमन्त्रकथनम्, दक्षिणामूर्तिमन्त्रोद्धारः, ऋष्यादिकथनम्, षडङ्गन्यासविधानम्, ध्यानम्, पुरश्चर्यादिकथनम्, अघोरमन्त्रोद्धारश्च विद्यते । ऋष्यादिकथनम्, अस्त्रन्यासविधानम्, अघोरदेवताध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, अघोरयन्त्रनिरूपणम्, पूजा यन्त्र, पूजाप्रयोगादिकथनम्, यन्त्रान्तरकथनम्, अघोरास्त्रमन्त्रफलश्रुतिकथनम्, ऊर्ध्ववक्त्रप्रधानमन्त्रान्तरकथनम्, ऋष्यादिकथनम्, मृत्युञ्जयध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, प्रणवप्रधानयोगकथनम्, मन्त्रान्तरकथनम्, बाह्यप्रयोगाङ्गयन्त्रम्, प्रयोगादिकथनम्, मध्यबीजप्रधानान्तरयोगकथनम्, पुरश्चरणादिकथनं तथा चान्ते तृतीयबीजप्रधानयोगादि प्रतिपादितः ।

एकोनत्रिंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् चिन्तामणिमन्त्रकथनम्, ऋष्यादिकथनम्, उमेशदेवताध्यानम्, अर्धनारीश्वरदेवताध्यानम्, क्रूरप्रयोगे ध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, आवरणपूजाविधानम्, आवरणान्तरकथनम्, रोगाद्युपशान्तौ प्रयोगान्तरकथनम्, रक्षाकरयन्त्रविधानम्, वश्यकरप्रयोगकथनम्, सर्वरक्षाकरप्रयोगकथनम्, रक्षाकरयन्त्रविधानम्, यन्त्रान्तरकथनम्, चण्डमन्त्रोद्धारः, षडङ्गन्यासविधानम्, चण्डेश्वरध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, चण्डेश्वरीगायत्री, पूजाप्रयोगादिकथनम्, वशकरप्रयोग ।

त्रिंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् गायत्रीमन्त्रविधिकथनम् तथा च जपाद्यधिकारनियमः प्रतिपादितः । प्रणवस्य सानुभवसाधनकथनम्, व्याहृत्यर्थकथनम्, भूःशब्दस्य संगति कथनम्, भुवःशब्दस्य संगतिकथनम्, स्वःशब्दस्य संगतिकथनम्, महःशब्दस्य संगतिकथनम्, जनःशब्दस्य संगतिकथनम्, तपःशब्दस्य संगतिकथनम्, सत्यशब्दस्य संगतिकथनञ्च विद्यते । प्रणवव्याहृतिसम्बन्धः, अन्तःप्रणवव्याहृतिपक्षे प्रणवाद्यर्थकथनम्, भर्गः पदनिर्वचनम्, धियःशब्दार्थकथनम्, यच्छब्दार्थकथनम्, 'नः'शब्दार्थकथनम्, रसशब्दार्थकथनम्, गायत्रीजपविधिः, गायत्रीस्वाध्यायविधिः, निराकारध्यानप्रकारकथनम्, बहिर्जपक्रमकथनम्, गायत्रीमन्त्रवर्णपदन्यासकथनम्, गायत्रीध्यानम्, गायत्रीप्रयोगादिविधानम्, गायत्रीपुरश्चरणकथनञ्च दृश्यते ।

एकत्रिंशः पटलः—त्रिष्टुब्विद्याप्रकरणे ऋष्यादिकथनम् षडङ्गन्यासविधानम्, षडङ्गन्यासविधानम्, कात्यायनीध्यानकथनम्, प्रयोगादिकथनम्, नवशक्तिनामानि, अक्षरशक्तिनामानि, उक्तपूजायन्त्रग्रहणविधानम्, पादविभागः, अतिदुर्गामन्त्रजपनियमः, अनुलोमप्रतिलोममन्त्रसाधनविधिः, मन्त्रवर्णदेवताव्याप्तिः, विभूत्यन्तरकथनम्, दिनास्त्रलक्षणम्, कृत्यास्त्रलक्षणम्, प्रयोगप्रकारकथनम्, अनुलोमप्रतिलोमयोः कार्यभेद-ध्यानभेद-कथनम्, स्तम्भनविधानम्, वशीकरणविधानम्, आकर्षणविधानम्, विद्वेषविधानम्, उच्चाटनकरणम्, मोहनादिविधानम्, मारणकर्मनिरूपणम्, स्तम्भनादिविधिः, भूत वर्ण कथनम्, विविधप्रयोगविधिः, सिकतोपादानशोधनसंस्कारक्रमकथनञ्च विद्यते ।

द्वात्रिंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् लवणमन्त्रविधानं विद्यते । पञ्चाङ्गन्यासकथनम्, ऋष्यादिकथनम्, अग्निध्यानम्, यामवतीध्यानम्, कात्यायनीध्यानम्, भद्रकालीध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, पुत्तलिकाप्रयोगादिकथनम्, पुत्तलीनिर्माणविधिः, प्राणप्रतिष्ठाविधानम्, चिटिमन्त्रस्य न्यासविधानम्; अग्निउपस्थानमन्त्राः, दुर्गाउपस्थानमन्त्राः, भद्रकालीउपस्थानमन्त्राः, प्रयोगभेदाः, बलिप्रकारकथनञ्च विद्यते ।

त्रयस्त्रिंशः पटलः—अनुष्टुप्प्रकरणे ऋष्यादिकथनम्, आयुःप्रदोऽनुष्टुब्मन्त्रः, षडङ्गन्यासविधानम्, अङ्गन्यासविधानञ्च विद्यते । मृत्युञ्जयध्यानम्, आवरणपूजाविधानम्, अष्टावरणकथनम्, अनुष्टुभमन्त्रस्य द्वात्रिंशत् शक्तिनामानि, पूजाप्रयोगादिनिरूपणम्, पुरश्चरणकथनम्, आयुःप्रधानशताक्षरमन्त्रकथनम्, ऋष्यादिकथनम्, महःध्यानम्, पुरश्चरणविधानम्, आवरणपूजाविधानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, फलश्रुतिकथनम्, संवादसूक्तविधानम्, ऋष्यादिकथनम्, षडङ्गन्यासकथनम्, अग्निदेवस्य ध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, होमादिविधिः, कलाचतुष्कैः प्रति ऋचमायोज्येति कथनम्, मन्त्रयोगक्रमः, ऋग्वारुणीविधानम्, षडङ्गन्यासविधानम्, वरुणदेवताध्यानम्, पूजाप्रयोगादिकथनञ्च विद्यते ।

चतुस्त्रिंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् नानाविधमन्त्रविशेषविधानम्, दीर्घायुप्रदयन्त्रम्, ज्वरार्त्तिहरयन्त्रम्, आकर्षणयन्त्रम्, षड्गुणितप्रयोगकथनम्, वास्तुरक्षाकरं द्वादशगुणितयन्त्रकथनम्, वास्तुरक्षाकरयन्त्रम्, आकर्षणकरघटार्गलयन्त्रम्, आकर्षणकरप्रयोगान्तरकथनम्, वाञ्छासिद्धिकरयन्त्रम्, प्रयोगान्तरकथनम्, वश्यकरं यन्त्रविशेषविधानम्, आकर्षकरं यन्त्रान्तरञ्च दृश्यते । ब्रह्मश्रीमन्त्रोद्धारः, षडङ्गन्यासकथनम्, भगवतीपार्वतीध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, राजमुखीमन्त्रोद्धारः, षडङ्गन्यासः, पुरश्चरणादिकथनम्, वश्यकरप्रयोगान्तरकथनम्, अन्नाधिपतिमन्त्रोद्धारश्च प्रतिपादितः पूजाप्रयोगादिकथनम्, अन्नददेवताध्यानम्, अन्नपूर्णामन्त्रोद्धारः, षडङ्गादिकथनम्, अन्नपूर्णाध्यानम्, कुबेरमन्त्रोद्धारः, कुबेरध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, बृहस्पतिमन्त्रकथनम्, पुरश्चरणादिकथनम्, बृहस्पतिध्यानम्, शुक्रमन्त्रोद्धारः, पुरश्चरणादिकथनम्, व्यासमन्त्रोद्धारः, व्यासध्यानम्, पुरश्चरणादिविधानम्, शत्रुजयोपायमन्त्रकथनम्, पुरश्चरणादिप्रयोगकथनम्, ध्यानम्, अश्वारूढामन्त्रोद्धारः, पुरश्चरणादिकथनम्, अश्वारूढाध्यानञ्च विद्यते ।

पञ्चत्रिंशः पटलः—प्राणप्रतिष्ठाप्रकरणे प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः प्रतिपादितः । षडङ्गन्यासविधानम्, प्राणशक्तिध्यानम्, पुरश्चरणादिकथनम्, पूजाप्रयोगकथनम्, मृतादि-दूतिका-

नामानि, प्राणप्रतिष्ठाप्रकारकथनम्, प्राणप्रतिष्ठायाः कालविधानम्, मृतादिदूतीनां स्थानम्, स्वहृदये विशेषप्रयोगकथनम्, मारणे विशेषप्रयोगकथनम्, सर्वाकृष्ट्यादिकरयन्त्रविधानञ्च दृश्यते ।

षट्त्रिंशः पटलः—पटलेऽस्मिन् पुत्रोत्पत्तिकरप्रयोगकथनम्, अपत्यहीननिन्दा, अपत्योत्पत्तिकरयागविधानम्, हुताहुतिसंख्याविधानम्, सङ्कोचकमन्त्रः, भूतमन्त्रः, गुरुलक्षणम्, ग्राह्यशिष्यलक्षणम्, वर्ज्यशिष्यलक्षणम्, दीक्षितशिष्यस्याचारः, ग्रन्थोपसंहारश्च प्रतिपादितः ।

सम्प्रति तन्त्रस्यास्य एकमेव संस्करणमुपलभ्यते—आर्थर एवलोनमहाभागेन १९३५ खिष्टाब्दे सम्पादितः मोतीलालबनारसीदास देहलीतः १९८१ खिष्टाब्दे प्रकाशितः फोटोकापी रूपः ग्रन्थः । अतः मयाऽत्रेदं संस्करणमाधृत्य पाठो स्वीकृतः । एतदर्थं तस्य संस्करणस्य सम्पादकं प्रति प्रणतिमभ्यर्थनाञ्च विधीयते ।

तन्त्रशास्त्रस्य गाम्भीर्यं सूक्ष्मत्वं दुर्बोधत्वञ्च न कस्माचिदपि संस्कृतज्ञात् तिरोहितम् । अतएव हिन्दी व्याख्यामाध्यमेन इदं प्रथमतया विरचितं तन्त्रानुसारि व्याख्यानं साहसमात्रमेव, तथापि सुकोमलमतीनां तन्त्रविद्याजिज्ञासूनां कष्टं विलोक्य शास्त्ररक्षणं स्वकर्तव्यमिति धिया च भाषाभाष्येण यथामति संशोध्य व्याख्या विहिता । सा च 'सरला' इति नाम्नाऽत्र संस्करणे समायोजिता ।

ग्रन्थस्यास्य संशोधने भाषाभाष्ये च येषां सन्मन्त्रणया प्रवृत्तोऽहमभवन् येषाञ्च तन्त्रागमशास्त्रार्थानुशीलनपद्धत्या बहुशोऽहमुपकृतो जातः, तेषामेव विमलधीयुतानाम् अस्मद् गुरुचरणानां पं. .हीरामणिमिश्रमहोदयानाम् आशीर्वादकामनया प्रणतिपुरस्सरं तान् अभ्यर्थये।

अन्ते वाराणसीस्थ 'चौखम्बा संस्कृत सीरीज' प्रतिष्ठानस्याधिपतीनां दुर्लभप्राचीनसंस्कृतग्रन्थरत्नानां प्रकाशने रतानां श्रीब्रजमोहनदासगुप्तमहोदयानाम् आभारो मया हृदयेन स्वीक्रियते ।

यत्तन्त्रं निकषो सदैव विदुषां मन्त्रेक्षकाणां धियां
यच्चाश्रित्य बुधैर्व्यधायि विपुलो व्याख्याप्रपञ्चः पुरा ।
तत्राराजत 'सारला'ऽतुलगुणैस्सम्मोहयन्ती बुधान्
तामाश्रित्य भवेदियं कृतिरलं सन्तुष्टये वै सताम् ॥

रामनवमी वि.सं. २०६९ विदुषां वशंवदः
०१.०४.२०१२ **सुधाकर मालवीयः**
शीशमहल कालोनी, कमच्छा,
वाराणसी २२१०१०

पुरोवाक्

श्री साम्बशिवगुर्वाद्यां शङ्कराचार्यमध्यगाम्।
अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम्॥

भगवत्पाद शङ्कराचार्य विरचित 'प्रपञ्चसारतन्त्र' का प्रस्तुत संस्करण श्री पद्मपादाचार्य कृत 'विवरण' टीका तथा विवरण की विवृति 'प्रयोगक्रमदीपिका' एवं इदं प्रथमतया कृत 'सरला' हिन्दी व्याख्या के साथ विद्वानों के समक्ष प्रस्तुत है।

'प्रपञ्च' का अर्थ है यह '-संसार' जो पञ्चमहाभूत अर्थात् पृथ्वी, अप्, तेज, वायु एवं आकाश से निर्मित है। इस ग्रन्थ का वर्ण्य विषय है समस्त 'प्रपञ्च का सार'। वस्तुत: 'शब्द ब्रह्म' से ही समस्त प्रपञ्च किस प्रकार निर्मित हुआ है और उस प्रपञ्च की सृष्टि किस प्रकार हुई है? मन्त्र मातृकाओं का महत्त्व तथा शैव, वैष्णव एवं शाक्त, गाणपत्य तथा सौर सम्प्रदाय के पूजा क्रम आदि का विवेचन छ: पटलों में किया गया है। शैव सम्प्रदाय में ३६ तत्त्व होते हैं। अत: पटलों की संख्या भी ३६ रक्खी गई है।

भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्य का जीवनवृत्त

शङ्करावतार भगवान् श्रीशङ्कराचार्य के जन्म समय के सम्बन्ध में बड़ा मतभेद है। ईसा से पूर्व छठी शताब्दी से लेकर नवीं शताब्दी पर्यन्त किसी भी समय इनका आविर्भाव हुआ था। कुछ विद्वानों ने यह प्रमाणित किया है कि आचार्यपाद का जन्म समय ईसा से लगभग चार सौ वर्ष पूर्व है। मठों की परम्परा से भी यही बात प्रमाणित होती है।

केरल प्रदेश के पूर्णा नदी के तटवर्ती कालडी नामक गाँव में बड़े विद्वान् और धर्मनिष्ठ ब्राह्मण श्रीशिवगुरु की धर्मपत्नी श्रीसुभद्रामाता के गर्भ से वैशाख शुक्ल पञ्चमी के दिन इनका आविर्भाव हुआ था। इनके माता-पिता सन्तानहीन थे। उन्होंने बड़ी श्रद्धा भक्ति से भगवान् शंकर की आराधना की। फलस्वरूप आशुतोष देवाधिदेव भगवान् शंकर प्रकट हुए और उन्हें एक सर्वगुणसम्पन्न पुत्ररत्न होने का वरदान दिया। अन्ततः स्वयं भगवान् शंकर को ही इन्होंने पुत्ररूप में प्राप्त किया। नाम भी उनका शंकर ही रखा गया।

बालक शंकर के रूप में कोई महान् विभूति अवतरित हुई है, इसका प्रमाण बचपन से ही मिलने लगा। एक वर्ष की अवस्था होते होते बालक शंकर अपनी मातृभाषा में अपने भाव प्रकट करने लगे और दो वर्ष की अवस्था में माता से पुराणादि की कथा सुनकर कण्ठस्थ करने लगे। तीन वर्ष की अवस्था में उनका चूडाकर्म करने के बाद उनके पिता स्वर्गवासी हो गये। पाँचवें वर्ष में यज्ञोपवीत करके उन्हें गुरु के घर पढ़ने के

लिये भेजा गया और केवल सात वर्ष की अवस्था में वे वेद, वेदान्त और वेदाङ्गों का पूर्ण अध्ययन करके घर वापस आ गये । उनकी असाधारण प्रतिभा देखकर उनके गुरुजन अत्यन्त आश्चर्यान्वित हुए ।

विद्याध्ययन समाप्त कर बालक शंकर ने सन्यास लेना चाहा, परन्तु जब उन्होंने माता से आज्ञा माँगी तो उन्होंने मना कर दिया । शंकर माता के बड़े भक्त थे, उन्हें कष्ट देकर सन्यास लेना नहीं चाहते थे । एक दिन माता के साथ वे नदी में स्नान करने गये । उन्हें एक मगर ने पकड़ लिया । इस प्रकार पुत्र को संकट में देख माता के होश उड़ गये । वह बेचैन होकर हाहाकार मचाने लगी । शंकर ने माता से कहा—'माँ ! मुझे संन्यास लेने की यदि आज्ञा दे दो तो मगर मुझे छोड़ देगा ।' इस तरह माता की आज्ञा प्राप्त कर वे आठ वर्ष की उम्र में ही घर से निकल पड़े । जाते समय माता की इच्छा के अनुसार वह वचन दे गये कि तुम्हारी मृत्यु के समय मैं घर पर उपस्थित रहूँगा ।

मातृगृह से चलकर शंकर नर्मदा तट पर आये और वहाँ स्वामी गोविन्द भगवत्पाद से दीक्षा ली । गुरु ने इनका नाम भगवत्पूज्य पादाचार्य रखा । इन्होंने गुरूपदिष्ट मार्ग से साधना आरम्भ कर दी और अल्पकाल में ही बहुत बड़े योगसिद्ध महात्मा हो गये । इनकी सिद्धि से प्रसन्न होकर गुरु ने इन्हें काशी जाकर **वेदान्तसूत्र का भाष्य** लिखने की आज्ञा दी और उनकी आज्ञानुसार ये काशी आ गये । काशी आंने पर इनकी ख्याति बढ़ने लगी और लोग आकर्षित होकर इनका शिष्यत्व भी ग्रहण करने लगे । इनके सर्वप्रथम शिष्य सनन्दन के अवतार 'पद्मपादाचार्य' के नाम से प्रसिद्ध हुए । काशी में शिष्यों को पढ़ाने के साथ-साथ भगवत्पाद शङ्कराचार्य ग्रन्थ भी लिखते जाते थे । कहते हैं, एक दिन भगवान् विश्वनाथ ने चाण्डाल के रूप में इन्हें दर्शन दिये । ये भगवान् को पहचान गये और फिर उन्हें प्रणाम किया, तदनन्तर भगवान् शंकर ने इन्हें **ब्रह्मसूत्र पर भाष्य** लिखने और धर्म के प्रचार करने का आदेश दिया । जब आप वेदान्तसूत्र पर भाष्य लिख चुके, तो एक दिन एक ब्राह्मण ने गंगातट पर इनके एक सूत्र का अर्थ पूछा । उस सूत्र पर ब्राह्मण के साथ इनका आठ दिन तक शास्त्रार्थ हुआ । पीछे इन्हें मालूम हुआ कि स्वयं भगवान् वेदव्यास ही ब्राह्मण के रूप में प्रकट होकर उनके साथ विवाद कर रहे हैं । तब इन्होंने उन्हें भक्तिपूर्वक प्रणाम किया और अपनी धृष्टता के लिये क्षमा माँगी । फिर भगवान् वेदव्यास ने इन्हें अद्वैतवाद का प्रचार करने की आज्ञा दी और इनकी सोलह वर्ष की आयु बत्तीस वर्ष की कर दी ।

इसके बाद इन्होंने काशी, कुरुक्षेत्र, बदरिकाश्रम आदि की यात्रा की, विभिन्न मतवादियों को परास्त किया और बहुत से ग्रन्थ लिखे । प्रयाग आकर कुमारिलभट्ट से उनकी अन्तिम समय में भेंट हुई और उनकी सलाह से माहिष्मती में मण्डनमिश्र के पास जाकर शास्त्रार्थ किया । शास्त्रार्थ में मण्डन की पत्नी भारती मध्यस्था थीं । अन्त में मण्डन ने शंकराचार्य का शिष्यत्व ग्रहण किया और उनका नाम 'सुरेश्वराचार्य' पड़ा । तत्पश्चात् आचार्य ने विभिन्न मठों की स्थापना की और उनके द्वारा औपनिषद् सिद्धान्त की शिक्षा-दीक्षा होने लगी ।

एक बार एक कपालिक ने आचार्य से एकान्त में प्रार्थना की कि 'आप तत्त्वज्ञ हैं,

अपको शरीर का मोह नहीं, मैं एक ऐसी साधना कर रहा हूँ, जिसमें मुझे एक तत्त्वज्ञ के सिर की आवश्यकता है, यदि आप देना स्वीकार करें तो मेरा मनोरथ पूर्ण हो जाय।' आचार्य ने कहा—'भाई! किसी को मालूम न होने पावे, मैं अभी समाधि लगा लेता हूँ, तुम सिर काट ले जाना।' आचार्य ने समाधि लगायी और वह सिर काटने वाला ही था कि पद्मपादाचार्य के इष्टदेव **नृसिंह भगवान्** ने ध्यान करते समय उन्हें सूचना दे दी और पद्मपाद ने आवेश में आकर उसे मार डाला।

भगवत्पाद शङ्कराचार्य ने अनेक मन्दिर बनवाये एवं केदारनाथ, बदरीनाथ आदि चारों धामों में मठों की स्थापना की। इनकी समाधि आज भी केदारधाम में देखी जा सकती है। इन्होंने अनेक सन्तों को सन्मार्ग में लगाया और कुमार्ग में प्रवृत्त शास्त्रों का खण्डन करके भगवान् के वास्तविक स्वरूप को प्रकट किया। इन्होंने 'प्रपञ्चसार' में सभी मतों की उपयोगिता यथास्थान स्वीकार की है और सभी साधनों से अन्तःकरण शुद्ध होता है, ऐसा माना है। अन्तःकरण के शुद्ध होने पर ही ब्रह्मानन्द का बोध हो सकता है। अशुद्ध बुद्धि और मन के निश्चय एवं संकल्प भ्रमात्मक ही होते हैं, अतः इनके सिद्धान्त में शुद्ध ज्ञान (अविद्या से निवृत्ति) प्राप्त करना ही परम कल्याण है और उसके लिये अपने-अपने वर्णों एवं आश्रमों के धर्मानुसार कर्म, भक्ति अथवा और भी दैनन्दिन कार्य अन्तःकरण को शुद्ध बनाते हुए सम्पादित करना चाहिये।

इनके बनाये हुए ग्रन्थों की बड़ी लम्बी सूची है—ब्रह्मसूत्र शारीरक भाष्य, ईश, केन आदि उपनिषदों के भाष्य, पञ्चीकरण, आनन्दलहरी तथा विविध स्तोत्र-साहित्य इत्यादि उपलब्ध होते हैं। इनका सिद्धान्त अद्वैतवाद भी अत्यन्त उत्कृष्ट तथा अधिकारी पुरुषों के ही समझने का शास्त्र है। भारतवर्ष के सभी सम्प्रदाय इनके सिद्धान्त से प्रभावित हैं। सभी विचारशीलों ने मुक्त स्वर से इनके सिद्धान्त की महत्ता गाई है। आज भी इनके अनुयायियों में बहुत से सच्चे विरक्त योगी एवं ज्ञानी पाये जाते हैं।

प्रपञ्चसारतन्त्र के संस्करण—आर्थर एवलोन ने १९१४ खिष्टाब्द में इसके मूल पाठ का सम्पादन प्रायः ६६ पृ० की आंग्लभूमिका के साथ किया था और इसी समय शङ्कराचार्य के ग्रन्थों का संग्रह भी 'श्रीरङ्गम्' के वाणीविलास प्रेस से मुद्रित हुआ था।

प्रायः दो दशकों के बाद पुनः आर्थर एवलोन ने ही पद्मपादाचार्य के 'विवरण' के सहित १९३५ में इसे सम्पादित किया था। यद्यपि ३६ पटल तक विवरण के साथ ग्रन्थ मुद्रित हो चुका था, तभी उन्हें 'प्रयोगक्रमदीपिका' की नवम पटल तक की पाण्डुलिपि उपलब्ध हुई जिसे उन्होंने १९३५ में ही मुद्रियमाण संस्करण के परिशिष्ट में मुद्रित कर दिया।

इसी संस्करण की फोटोकापी मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली से १९८१ में मुद्रित की गई है। १९३५ में कलकत्ता की A Tantric Text Series — Vol. XIX में इसका प्रथम संस्करण छपा था। सम्प्रति कोई भी संस्करण अब उपलब्ध नहीं है। तान्त्रिक साहित्य की रक्षा के लिए इस संस्करण की आंग्लभूमिका को भी आधुनिक स्वराङ्कन (dicritical mark) के अनुसार सम्पादित कर पुनः छापा जा रहा है। जिसके लिए हम सभी गणेश एण्ड कम्पनी के अत्यन्त आभारी हैं।

प्रपञ्चसार का प्रस्तुत संस्करण—पद्मपादाचार्य की विवरण टीका के साथ-साथ 'प्रयोगक्रमदीपिका' को प्रथम बार इस संस्करण में नवम पटल तक मुद्रित किया गया है। इसके बाद यद्यपि 'प्रयोगक्रमदीपिका' प्राप्त नहीं है अत: आगे 'विवरण' को मूलपाठ के अनुसार रखते हुए 'सरला' हिन्दी को संयोजित किया गया है । ग्रन्थ के अन्त में श्लोकार्धानुकमणिका एवं परिशिष्ट और पारिभाषिक शब्दकोश निबद्ध है ।

सूर्य विज्ञान के आविर्भाव को मूर्त रूप प्रदान करने वाले श्रीमत्परमहंस विशुद्धानन्दयोगिवर्य को यह ग्रन्थ समर्पित है । इनकी तप:स्थली काशी में लहुराबीर-मलदहिया के निकट 'आनन्द कानन आश्रम' है । यहाँ पर आज भी पूजा अर्चना होती रहती है । जहाँ पर ये विद्यमान रहते थे वहाँ कमल के फूल की सुगन्ध से कक्ष गमकता रहता था । तन्त्रशास्त्र के आद्य संरक्षक पं० गोपीनाथ कविराज इनसे बहुत प्रभावित हुए थे और इनके विषय में अपने लेखों में चर्चा की थी । १९८३ में तीन संस्कृत टीकाओं और हिन्दी व्याख्या के साथ 'कर्पूरस्तव' मैंने इन्हें ही समर्पित किया था । पूज्यपाद श्रीमत्परमहंस विशुद्धानन्दजी मेरी तन्त्रगत समस्याओं का समाधान आज भी मेरे मानस पटल पर अङ्कित कर देते हैं । इनकी कृपा मेरे ऊपर सदैव बनी रहे ।

तन्त्रशास्त्र के इस अनुपम ग्रन्थ में जो कुछ भी मेरी गति हो सकी है अथवा मैं इस शास्त्र को जो कुछ समझ सका हूँ, इसमें मेरे पूज्य गुरुवर्य पं० हीरामणि मिश्र का ही आशीर्वाद है । उनकी अमोघ कृपा मेरे ऊपर बनी रहे और मुझे आशीर्वाद प्रदान करते रहें, इसी कामना के साथ उनके चरणों में शतश: प्रणाम है ।

आगमशास्त्र का यह अत्यन्त उपादेय ग्रन्थ जो आज इस रूप में विद्वानों के समक्ष प्रस्तुत हो सका है उसके लिए मैं 'चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस' के संचालक श्री ब्रजमोहनदास गुप्त का हृदय से आभारी हूँ । मैं अपने सहयोगी सम्पादक श्री चक्रपाणिभट्ट को उनके प्रूफ संशोधन के सहयोग के लिए धन्यवाद प्रकाश करना नहीं भूल सकता । मेरे चिरञ्जीव श्रीरामरञ्जन एवं श्रीचित्तरञ्जन ने ग्रन्थ सम्पादन में मेरी भरसक सहायता की है । उनकी स्नेहमयी माता का आध्यात्मिक एवं नैतिक सहयोग ही ग्रन्थ की पूर्णता में कारण है । भगवान् विश्वनाथ एवं भगवती पराम्बा पार्वती इनका निरन्तर अभ्युदय करें तथा सदैव प्रसन्न रक्खें । अन्तत: भगवान् काशी विश्वनाथ एवं जगदम्बा पार्वती से प्रार्थना है कि इस ग्रन्थ से मानवमात्र का अजस्र कल्याण करते रहें ।

तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्य: पन्था विद्यतेऽयनाय । —यजु० ३१.१८

उन्हीं परब्रह्म परमात्मा को जानकर कोई भी मृत्यु का उल्लङ्घन कर सकता है, क्योंकि मोक्ष के लिए कोई अन्य मार्ग नहीं है ।

रामनवमी, ०१.०४.२०१२ विद्वद्वशंवद:

वि०सं० २०६९ **सुधाकर मालवीय:**

भूमिका

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्त्वानि दिशो द्रुमादीन् ।
सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत् किञ्च भूतं प्रणमेदनन्यः ॥
इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
भवन्ति वै भागवतस्य राजंस्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥

—भाग. ११.२.४१,४३

यह आकाश, वायु, अग्नि, जल, पृथ्वी, ग्रह-नक्षत्र, प्राणी, दिशाएँ, वृक्ष-वनस्पतियाँ, नदी एवं समुद्र सभी प्रपञ्च भगवान् के शरीर हैं । ऐसा समझते हुए भक्त साधक, जो कोई भी उसके सामने पड़ जाता है, चाहे वह प्राणी हो या अप्राणी, उसे अनन्यभाव से अर्थात् भगवद् भाव से प्रणाम करता है । इस प्रकार जो भक्त साधक प्रतिक्षण अपनी एक-एक मनोवृत्ति के द्वारा भगवान् के चरणकमलों (= प्रपञ्च) का ही भजन करता है, उसे भगवान् के प्रति प्रेममयी भक्ति और संसार के प्रति वैराग्य तथा अपने प्रियतम भगवान् के स्वरूप की स्फूर्ति—ये सब कुछ अवश्य ही प्राप्त हो जाते हैं । अन्ततः वह भागवत हो जाता है और जब वह इन सभी (प्रपञ्चात्मक भगवान्) को प्राप्त कर लेता है तब वह स्वयं शान्ति का अनुभव करने लगता है ।

भगवत्पाद शङ्कराचार्य अद्वैत वेदान्त के जितने महान् सूक्ष्म विवेचक थे, तन्त्रशास्त्र के भी वे उतने ही मर्मज्ञ आचार्य तथा तान्त्रिक विज्ञानवेत्ता थे । अद्वैत वेदान्त के इतिहास में उनके ग्रन्थ नितान्त प्रामाणिक एवं प्रख्यात हैं । उसी प्रकार शाक्त तन्त्र के अन्तर्गत 'श्रीविद्या-सम्प्रदाय' से सम्बन्धित उनकी रचनाएँ भी विश्वविश्रुत हैं ।

आचार्य शङ्कर की तान्त्रिक रचनाएँ—गौडपादाचार्य की रचनाओं का प्रभाव आचार्य शङ्कर के ऊपर पर्याप्तरूपेण लक्षित होता है । एक तथ्य ध्यातव्य है कि जिस प्रकार श्रीगौडपादाचार्य के ग्रन्थ में अद्वैत वेदान्त के साथ त्रिपुरा का मञ्जुल सामरस्य है, उसी प्रकार शङ्कराचार्य ने अद्वैत ग्रन्थों की रचना के साथ ही साथ श्रीविद्याविषयक ग्रन्थों का भी निर्माण किया, जिनमें से आचार्य के दो तन्त्र ग्रन्थ विशेष प्रसिद्ध हैं—(१) प्रपञ्चसारतन्त्र तथा (२) ललितात्रिशतीभाष्य । इनके अतिरिक्त शङ्कराचार्य के त्रिपुरसुन्दरी की प्रार्थना सम्बन्धी स्तोत्र सौन्दर्यलहरी की ख्याति विश्वविश्रुत है । परापूजा, त्रिपुरसुन्दरीमानसपूजा, चतुःषष्ट्युपचारपूजा, ललिता पञ्चरत्न, नवरत्नमालिका, षोडशीकल्याणवृष्टि आदि स्तोत्र विशेष उल्लेखनीय हैं । **ललितात्रिशतीभाष्य** तो अद्वैत वेदान्त एवं त्रिपुरासम्प्रदाय के सिद्धान्तों से युगपत् मण्डित एवं अभ्यर्हित है ।

प्रपञ्चसारतन्त्रम्—भगवत्पाद श्री शङ्कराचार्य प्रणीत है । यह ३६ पटलों में पूर्ण है। तान्त्रिक अर्चना एवं पूजा कर्म इसका प्रधान विषय है । आचार्य शङ्कर के परमप्रिय शिष्य श्रीपद्मपादाचार्य द्वारा निर्मित **'विवरण'** नाम की **प्रपञ्चसार** की टीका इसे भगवत्पाद शङ्कराचार्य की ही प्रामाणिक रचना सिद्ध करती है । सूतसंहिता की टीका में गोवा के माधवमन्त्री ने और पराशरसंहिता की टीका में माधवाचार्य ने प्रपञ्चसार को शङ्कराचार्यकृत माना है । शारदातिलक की टीका में राघवभट्ट भी यही कहते हैं और पद्मपादाचार्य के 'विवरण' को अनेक स्थलों पर उद्धृत भी किया है । आगे भी तान्त्रिक परम्परा के सम्मोहनतन्त्र में आचार्य शङ्कर और उनके चार शिष्यों का वर्णन प्राप्त होता है। छत्तीस पटलों में विभक्त इस तन्त्र ग्रन्थ में ढाई हजार से भी कुछ अधिक श्लोक हैं। इसके आरम्भ के एकादश पटलों में तन्त्रशास्त्र के प्रसिद्ध तथ्यों का विवरण है तथा अन्य छब्बीस पटलों में नाना मन्त्रों से विविध देवताओं के मन्त्र, उनकी जप-विधि, ध्यान, होमद्रव्य, हवन विधि आदि अनुष्ठानों की प्रक्रिया का व्यवस्थित वर्णन मिलता है ।

श्रीपद्मपादाचार्य की 'विवरण' टीका और 'प्रयोगक्रमदीपिका'—प्रपञ्चसार के पद्मपादाचार्य कृत विवरण टीका की यह विस्तृत विवृति है । इस टीका में विवरण टीका के शब्दों को लेकर प्रयोग के क्रमानुसार दीपिका 'विवृति' लिखी गई है । इसी क्रम में मूल के शब्दों को लेकर भी टीका लिखी गई है । प्रथम पटल के २१-४० श्लोकों की पुनः इसी दीपिका टीका में दार्शनिक व्याख्या भी की गई है । यह विवृत्ति अज्ञातकर्तृक है और नवम पटल तक ही उपलब्ध है । १९३५ के 'पोस्टस्क्रिप्ट' नाम से दिए गए अपने प्राक्कथन में आर्थर एवलोन महोदय ने लिखा है कि इस विवृत्ति को प्राप्त करने के लिए बहुत प्रयास किए गए किन्तु यह टीका नहीं मिल सकी । मन्त्रशास्त्र के सिद्धान्तों को लेकर जिस प्रकार यह टीका नवम तक ही उपलब्ध है उसी प्रकार आगे 'सरस्वती' और 'त्रिपुरा' विद्या पर भी टीकाकार ने मन्त्र के सिद्धान्तों को रखकर टीका निश्चय ही लिखी होगी । मद्रास के गवर्नमेन्ट मेनेस्क्रिप्ट लाइब्रेरी में प्रपञ्चसार की प्रायः अन्य नौ टीका उपलब्ध हैं उनमें देखना श्रेयस्कर होगा ।

प्रयोगक्रमदीपिका यद्यपि मूलतः शक्ति के उपासक साधकों के लिए लिखी गई है, तथापि यह टीका प्रपञ्चसार के साधकों के लिए उपयुक्त यज्ञीय सिद्धान्त भी प्रस्तुत करती है । शारदातिलक के टीकाकार पं० राघवभट्ट ने पद्मपादाचार्य की टीका के अनेक स्थलों को अपनी टीका में उद्धृति प्रदान की है किन्तु 'प्रयोगक्रमदीपिका' से नहीं के बराबर ही उद्धृति दी हैं । इसका कारण दीपिका टीका की दार्शनिकता भी होना सम्भव है अथवा यह राघवभट्ट के बाद की टीका हो ।

श्रीपद्मपादाचार्य की विवरण टीका और प्रयोगक्रमदीपिका दोनों का लक्ष्य दार्शनिक न होकर 'ब्रह्म' की जिज्ञासा की ओर ही प्रवृत्त है । इन दोनों टीकाओं की प्रमुख विशेषता है कि यह शैव, शाक्त, वैष्णव, सौर एवं गाणपत्य किसी भी सम्प्रदाय से प्रभावित नहीं है । यद्यपि इस प्रपञ्चसार में इन पाँचों सम्प्रदायों का विस्तृत विवेचन प्राप्त है । सम्पूर्ण तन्त्रशास्त्र में 'प्रपञ्चसार' ही एकमात्र ऐसा तान्त्रिक ग्रन्थ है जिसमें पाँचों सम्प्रदायों की तान्त्रिक पूजा पद्धति का एक साथ विवेचन हुआ है । इस तान्त्रिक पूजा पद्धति को बहुत

बाद में 'शारदातिलक' के कर्त्ता लक्ष्मणदेशिकेन्द्र ने और 'ईशानशिवगुरुदेवपद्धति' के कर्ता ईशानशिव ने तथा 'तन्त्रसार' के रचयिता कृष्णानन्द ने अपनायी है।

यह विचित्र है कि पद्मपादाचार्य की विवरण टीका शारदातिलक के टीकाकार पं० राघवभट्ट की तरह विस्तृत विवेचना नहीं प्रस्तुत करती है। जैसा कि १४वीं शती में अनेक ग्रन्थों के व्याख्याकार भास्करराय ने भी विस्तृत व्याख्या प्रस्तुत की है। सम्भव है कि प्रपञ्चसार के विवरण टीका के लिपिबद्ध करने के समय ऐसे मत मतान्तरों के विस्तृत विवेचन की आवश्यकता ही न रही हो। वस्तुतः पद्मपाद की टीका ही उन विद्वान् साधकों के लिए लिखी गई थी जिन्हें तान्त्रिक सिद्धान्तों के विषय में कोई मतिभ्रम ही नहीं था। वे विद्वान् सन्यासीगण मन्त्रशास्त्र के प्राथमिक सिद्धान्त को पहले से ही भलीभाँति जानते थे। प्रयोगक्रमदीपिका निश्चित रूप से बाद की रचना है क्योंकि विवरण में जिन स्थलों को विवेचित नहीं किया गया था उन्हीं की पूरक टीका बनकर विद्वानों के समक्ष यह प्रस्तुत हुई। प्रयोगक्रमदीपिका के लेखक का नाम हमें अज्ञात है किन्तु यह निश्चित है कि वे प्रपञ्चसार को भगवत्पाद शङ्कराचार्य की रचना मानते थे और विवरण के रचनाकार पद्मपादाचार्य के विस्तृत कर्तृत्व के विषय में उन्हें कोई सन्देह नहीं था।

प्रपञ्चसारतन्त्र के पद्मपादाचार्य के अतिरिक्त अन्य भी टीकाकार रहे हैं। उनमें से 'विज्ञान चन्द्रिका' के नाम को स्वयं राघवभट्ट ने उद्धृत किया है। किन्तु यह उपलब्ध नहीं है। उत्तमबोध की 'सम्बन्धदीपिका' टीका निश्चित रूप से लक्ष्मणाचार्य के 'शारदा-तिलकतन्त्र' के बाद ही लिखी गई थी। पण्डित गुरुपद हलदर लक्ष्मणाचार्य को दसवीं शताब्दी का स्वीकार करते हैं और पाश्चात्य विद्वानों का भी यही मत है।

'प्रपञ्चसार' के अतिरिक्त एक अन्य तन्त्रग्रन्थ 'प्रपञ्चसार-सारसंग्रह' नाम से गीर्वाणेन्द्र सरस्वती का भी है। इस पुस्तक में गीर्वाणेन्द्र कहते हैं कि 'प्रपञ्चसार' में की गई शङ्कराचार्य की विचार श्रृङ्खला का एक संक्षिप्तसार 'सत्सम्प्रदाय सर्वस्व' नाम से उसकी टीका के रूप में यहाँ संकलित है।

प्रपञ्चसार की टीकाएँ—१. प्रपञ्चसारसम्बन्धदीपिका—उत्तम प्रकाश के शिष्य श्री उत्तमबोध कृत है। २. प्रपञ्चसार व्याख्या विज्ञानोद्योतिनी, श्लोक ६८००। यह शङ्कराचार्य विरचित सर्वागमसारभूत प्रपञ्चसार की व्याख्या ३० पटलों तक है। ३. प्रपञ्चसार विवरण—विज्ञानेश्वर विरचित, ४. प्रपञ्चसार विवरण—पद्मपादाचार्य विरचित श्लोक २९००। ५. प्रपञ्चसार विवरण—नारायण कृत। ६. प्रपञ्चसार विवरण—देवदेव कृत। ७. तत्त्वप्रदीपिका—नागस्वामी कृत श्लोक १४००। ८. प्रपञ्चसार टीका—सरस्वतीतीर्थ कृत श्लोक २८९४। ९. प्रपञ्चसार विवरण—प्रेमानन्दभट्टाचार्य शिरोमणि विरचित।

'प्रपञ्चसारतन्त्र' की समीक्षा

प्रपञ्चसार एक समयमत का तन्त्र ग्रन्थ है, जिसमें तन्त्रोक्त नाना देव देवियों की उपासना का पूर्ण विधान प्रस्तुत किया गया है। साथ में उसकी पूर्णता के लिये तन्त्र के सामान्य तथ्यों का विवरण भी दिया गया है। सौन्दर्यलहरी केवल श्रीविद्या का प्रतिपादक ग्रन्थ होने से त्रिपुरसुन्दरी सम्प्रदाय के तन्त्रसम्मत तथ्यों का ही विशिष्ट विवरण प्रस्तुत करती है। सौन्दर्यलहरी स्तोत्रमात्र है, परन्तु **प्रपञ्चसार तन्त्र** का क्षेत्र

अत्यन्त विस्तृत है। इस ग्रन्थ के आरम्भ में आचार्य शङ्कर ने शारदा देवी की स्तुति इस प्रकार की है—

अकचटतपयाद्यैः सप्तभिर्वर्णवर्गै-
र्विरचितमुखबाहापादमध्याख्यहृत्का ।
सकलजगदधीशा शाश्वता विश्वयोनि-
र्वितरतु परिशुद्धिं चेतसः शारदा वः ॥

'अ, क, च, ट, त, प तथा य—इन सात वर्गात्मक स्वर एवं व्यञ्जन वर्णों के द्वारा अपने मुख, बाहु, चरण, कटिप्रदेश तथा हृदय की रचना करती हुई समस्त संसार की स्वामिनी और इस विश्व को उत्पन्न करने वाली नित्यसिद्धा भगवती शारदा देवी आप साधकों के चित्त को पूर्ण शुद्धि प्रदान करें।'

प्रपञ्चसार के ही उपान्त्य पद्य में यह तन्त्र ग्रन्थ सभी अपने वर्णनीय विषयों का भी संक्षिप्त संकेत एक ही पद्य में इस प्रकार प्रस्तुत करता है—

इत्थं मूलप्रकृत्यक्षरविकृतिलिपिव्रातजातग्रहर्क्ष-
क्षेत्राद्याबद्धभूतेन्द्रियगुणरविचन्द्राग्निसम्प्रोतरूपैः ।
मन्त्रैस्तद्देवताभिर्मुनिभिरपि जपध्यानहोमार्चनाभि-
स्तन्त्रेऽस्मिन् पञ्चभेदैरपि कमलज ते दर्शितोऽयं प्रपञ्चः ॥

—(प्रपञ्चसारतन्त्रम् ३६।६२)

भगवान् विष्णु ब्रह्माजी से कहते हैं—हे ब्रह्मन्! इस प्रकार मैंने इस प्रपञ्चसार ग्रन्थ में भुवनेश्वरी बीज से उत्पन्न पचास अक्षर और उनकी विकृति युक्त लिपिसमूह, मातृकाओं से उत्पन्न ग्रह, नक्षत्र, राशि, तिथि, करण आदि में आबद्ध पृथ्वी आदि पञ्च महाभूत, समस्त प्राणिवर्ग, उनकी इन्द्रियाँ, इन्द्रियों के सत्त्व, रज आदि गुण, सूर्य, चन्द्र, अग्नि आदि देवता गण, ऋषिगण, उनको वश में करने वाले मन्त्र और उन मन्त्रों के जप, ध्यान, होम, पूजा, अर्चन, उपासना, पञ्चांग आदि विधानों के साथ-साथ विश्व प्रपञ्च का भी वर्णन किया है।

आगम को निगम से एकान्ततः भिन्न मानने वाले आलोचकों की कमी नहीं है, परन्तु यथार्थतः दोनों का मञ्जुल सामरस्य ही निगमागममूलक भारतीय संस्कृति का मूलाधार है। मूलतः अन्वेषण करने पर वैदिक संहिताओं के मन्त्रों में श्रीविद्या सम्बन्धी तान्त्रिक तथ्यों की उपलब्धि आचार्य लक्ष्मीधर को हुई जिसका विवेचन उन्होंने सौन्दर्यलहरी की टीका में किया है। शाक्त तन्त्र की इस वैदिक परम्परा का एक दिव्य आलोक तान्त्रिक विद्वानों के सम्मुख उपस्थित है।

श्रीविद्या का वैदिक उत्स तथा प्रपञ्चसारतन्त्र—श्रीविद्या का एक भेद कादि विद्या है, दूसरा भेद हादि विद्या तथा तीसरा भेद कहादि विद्या है। श्रीविद्या कादि गायत्री का अति गुप्त रूप है। यह अतिगुप्त तत्त्व चारों वेदों में विद्यमान है। कादिविद्या अत्यन्त गोपनीय है। इसमें वाग्भवकूट, कामराजकूट तथा शक्तिकूट नामक तीन कूट हैं। कामराजकूट में वर्णसमूह (बिन्दुहीन) कोटिसूर्यवत् अनाहत से आज्ञाचक्र तक व्याप्त है। चार कूटों में चार बीज हैं जो सृष्टि, स्थिति, संहार और अनाख्या के प्रतिपादक हैं। श्रीविद्या का मूल तन्त्र-संकेत ऋग्वेद के निम्न मन्त्र में इस प्रकार उपलब्ध होता है—

चत्वार ईं बिभ्रति क्षेमयन्तो
दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।
त्रिधातवः परमा अस्य गावो
दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥—(ऋग्वेद ५।४७।४)

सायणाचार्य ने इस ऋचा का आधिदैविक अर्थ सूर्यपरक किया है, परन्तु सौन्दर्यलहरी के व्याख्याता आचार्य लक्ष्मीधर के अनुसार इसके दोनों आदिम पाद मूल श्रीविद्या की ओर स्पष्ट संकेत करते हैं । वे कहते हैं—**'षोडशकलात्मकस्य श्रीबीजस्य गुरुसम्प्रदायवशाद् विज्ञेयस्य स्थितत्वात् चतुर्णामीकाराणां सिद्धेः मूलविद्यायाः वेदस्थितत्वं सिद्धम्'** (सौ०ल० ५, लक्ष्मीधरा व्याख्या) ।

वस्तुतः श्रीविद्या गुरुमुख के द्वारा ही ज्ञेय है । इस गुप्त रहस्य को जानने वाले आचार्य सायण ने यद्यपि इसका उल्लेख नहीं किया, किन्तु मूलमन्त्र में प्रथम दो पादों में चार ईकारों का संकेत है, वे श्रीविद्या के चार खण्डों में विभक्त पदों के अन्त में आने वाले ह्रीङ्कार के अन्तिम मात्रा के ही सूचक हैं, इससे स्पष्ट प्रतीत होता है, श्रीविद्या-सम्प्रदाय का मूलबीज वेदों में निहित है ।

तैत्तिरीयसंहिता, तैत्तिरीयब्राह्मण एवं तैत्तिरीयआरण्यक में इस वैदिक उत्स के पोषक प्रमाणों का बाहुल्य है । तैत्तिरीय आरण्यक (प्रश्नमन्त्र १-२९) में उपलब्ध अरुणोपनिषद्, अरुणा नाम्नी भगवती के कार्यकलाप एवं माहात्म्य का स्पष्टतः वर्णन करती है । इस उपनिषद् के द्रष्टा अरुणकेतु नाम के ऋषि हैं । अरुणा भगवती ही श्रीविद्या हैं (द्रष्टव्य सौ०ल० १०, लक्ष्मीधरा पृ० ४३) ।

त्रिपुरा

भगवत्पाद शङ्कराचार्य के द्वारा आराध्य भगवती का नाम 'त्रिपुरा' भी है, जो ललिता, त्रिपुरसुन्दरी, षोडशी नामों से भी प्रख्यात है । दश महाविद्याओं में प्रथम तीन का अतिशय महत्त्व है और वे हैं—काली, तारा तथा षोडशी । तन्त्रग्रन्थों में 'त्रिपुरा' नाम के अनेक तात्पर्य बतलाये गये हैं । कामराज-विद्या की अधिष्ठात्री 'श्रीविद्या' का ही नामान्तर 'त्रिपुरा' है[१] ।

त्रिपुरा का अर्थ है—(१) त्रि (तीन मूर्तियों में) पुरा (पुरातन) अर्थात् गुणमयातीता त्रिगुणनियन्त्री शक्ति । 'त्रिपुरार्णव' में इस शब्द की निरुक्ति इस प्रकार है—मन, बुद्धि तथा चित्त रूपी तीन पुरों में निवास करने वाली शक्ति 'त्रिपुरा' है । त्रिमूर्ति (ब्रह्मा, विष्णु तथा महेश) की जननी होने से त्रिपुरा है, त्रयीमयी (वेदत्रयी) होने से त्रिपुरा है और महाप्रलय में त्रिलोकों को अपने में लीन करने से भगवती जगदम्बा ही 'त्रिपुरा' नाम से पुकारी जाती हैं ।

---

१. शाक्तप्रमोद आदि शाक्तागम तन्त्र ग्रन्थों के अनुसार दशमहाविद्याओं में त्रिपुरभैरवी ही त्रिपुरा नाम से अभिहित की गई है । षोडशी का नाम त्रिपुरसुन्दरी, ललिता तथा श्रीविद्या आदि हैं, जो ललितासहस्रनाम के सौभाग्यभास्कर भाष्य में विशेषरूप से व्याख्यात है । श्रीविद्या के प्रधान ग्रन्थ श्रीविद्यार्णव, वरिवस्या-रहस्य एवं मन्त्रमहोदधि आदि हैं जिनसे श्रीविद्या सम्प्रदाय को समझना चाहिए ।

वामकेश्वरतन्त्र में त्रिपुरा का स्वरूप इस प्रकार वर्णित है—ब्रह्मा, विष्णु तथा ईशरूपिणी श्रीविद्या के ही ज्ञान-शक्ति, क्रिया-शक्ति तथा इच्छा-शक्ति—ये तीन स्वरूप हैं। इच्छा-शक्ति उसका शिरोभाग है, ज्ञान-शक्ति मध्यभाग है और क्रिया-शक्ति अधोभाग है। इस प्रकार उनका शक्तित्रयात्मक रूप होने से ही वह जगदम्बा भगवती 'त्रिपुरा' कही जाती हैं। त्रिपुराम्बा आत्मशक्ति है। श्रीविद्या ही चिच्छक्ति है। यथार्थ रूप से वेद तथा तन्त्र 'श्रीविद्या' के वास्तविक स्वरूप का वर्णन नहीं कर सकते। यही आत्मशक्तिरूपिणी 'श्रीविद्या' जब लीला से शरीर धारण करती हैं, तब वेद एवं समस्त शास्त्र उनका निरूपण करने लगते हैं। अखिल प्रमाणों की प्रमात्री वही शक्ति 'चिच्छक्ति' नाम से व्यवहृत की जाती है।

'त्रिपुरा' नामकरण के लिये ऊपर जो कारण बतलाये गये हैं, उन सबका एकत्र वर्णन भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्य के 'प्रपञ्चसार' के नवम पटल के द्वितीय पद्य में इस प्रकार किया गया है—

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात्
त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः।
लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात्
प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम॥

ब्रह्मा, विष्णु एवं शिव इन तीनों मूर्त्तियों की सृष्टि अम्बिका करती हैं इस कारण 'त्रिपुरा' कही गई हैं। इन तीनों से प्रथम उत्पन्न होने के कारण 'त्रिपुरा' हैं। वेदमयी होने के कारण 'त्रिपुरा' हैं। त्रिलोकी के प्रलय हो जाने पर भी भगवती पूर्ण ही रहती हैं क्योंकि पूर्ण होने के कारण पुनः वही सृष्टि करती हैं। प्रायः इन्हीं कारणों से अम्बिका का नाम 'त्रिपुरा' कहा जाता है।

—(प्रपञ्चसार ९.२, पृ० ३३८)

प्रपञ्चसार में ही एक स्तुतिमय पद्य में भी इस तत्त्व की आवृत्ति की गई है—

त्रिमुखि त्रयीस्वरूपे त्रिपुरे
त्रिदशाभिवन्दिताङ्घ्रियुगे ।
त्रीक्षणविलसितवक्त्रे
त्रिमूर्तिमूलात्मिके प्रसीद मम॥

हे त्रिमुखि!, हे वेदत्रयीस्वरूपे!, हे सत्त्व, रज एवं तम इन तीन पुरों में निवास करने वाली!, हे त्रिदशों (देवताओं) से वन्दित चरणयुगलों वाली!, हे त्रीक्षण से विलसित मुख वाली!, हे शिव, विष्णु तथा ब्रह्मरूप त्रिमूर्त्ति की मूलात्मिका सरस्वति! मेरे ऊपर आप प्रसन्न हो जाइए।

—(प्रपञ्चसार ८.५६, पृ० ३३२)

श्रीविद्यासम्प्रदाय के आचार्य—श्रीविद्यार्णव के मतानुसार कादिमत का नामान्तर मधुमतीमत है। यह त्रिपुरा की उपासना का प्रथम भेद है। द्वितीय मत है मालिनीमत यही कादिमत है। कादिमत का स्वरूप जगत् चैतन्यरूपिणी मधुमती महादेवी के साथ

तादात्म्य-लाभ करना है । कालीमत का स्वरूप है विश्वविग्रहा मालिनी महादेवी के साथ तादात्म्य लाभ करना । इन दोनों के विषय में विस्तृत विवरण श्रीविद्यार्णव में देखना चाहिए (१।५०८; १।९१०) । गौड़ सम्प्रदाय के मत से श्रेष्ठ मत कादि है, परन्तु कश्मीर और केरल के मत से त्रिपुरा और तारा श्रेष्ठ मत हैं (द्रष्टव्य शक्ति एण्ड शाक्त, द्वितीय संस्करण पृ० १५६, १५७)। कादियों की देवी काली हैं, हादियों की देवी त्रिपुरसुन्दरी हैं और कहादियों की देवी तारा अथवा नीलसरस्वती हैं ।

त्रिपुरोपनिषद् और भावनोपनिषद् कादिमत के ग्रन्थ हैं । सम्भवत: कौलोपनिषद् भी ऐसी ही है । इन पर भास्करराय की टीका है । त्रिपुरोपनिषद् के व्याख्याकार भास्करराय के उपोद्घात श्लोक के अनुसार यह उपनिषत् शाङ्खायन आरण्यक के अन्तर्गत है । हादिविद्या का प्रतिपादन त्रिपुरातापिनी उपनिषत् में है । प्रसिद्धि है कि दुर्वासा मुनि त्रयोदशाक्षरा (१३ अक्षर वाली) हादिविद्या की उपासना करते थे । दुर्वासा विरचित ललितास्तवरत्न बम्बई से प्रकाशित हुआ है ।

'त्रिपुरसुन्दरीमहिम्नःस्तव' नाम से क्रोधभट्टारक देशिकेन्द्र दुर्वासा मुनि के द्वारा विरचित तान्त्रिक प्रमेयबहुला स्तुति तन्त्रशास्त्र में बहुत प्रसिद्ध है । यही **'त्रिपुरामहिम्नः-स्तव'** तथा **'शक्तिमहिम्नःस्तव'**[१] के नाम से भी विख्यात है ।

देशिकेन्द्र दुर्वासा की रचनाचातुरी उनके दोनों स्तोत्रों में नितान्त आकर्षक तथा विद्वन्मोहक है । शक्तिमहिम्नःस्तव ५८ पद्यों में एवं 'परशम्भुमहिम्नःस्तव' १३ प्रकरणों में तथा १४१ पद्यों में उपनिबद्ध है । उनके ये दो स्तव तान्त्रिक रहस्योद्घाटननैपुण्य के सद्यः उद्घाटक तथा प्रकाशक हैं । दोनों के एक-एक पद्य यहाँ इस नैपुण्य के समर्थन में उद्धृत किये जाते हैं—

त्रिपुरा-स्तुति

श्रीमातस्त्रिपुरे परात्परतरे देवीत्रिलोकीमहा-
सौन्दर्यार्णवमन्मथोद्भवसुधाप्राचुर्यवर्णोज्ज्वलम् ।
उद्यद्भानुसहस्रनूतनजपापुष्पप्रभं ते वपुः
स्वान्ते मे स्फुरतां त्रिलोकनिलयं ज्योतिर्मयं वाङ्मयम् ॥

—(आदिम श्लोक)

परशिव-स्तुति

शब्दार्थाधारभूतं त्रिभुवनजनकं सर्वतो दिक् सतत्त्वं
त्रैलोक्यस्थायि लिंगत्रयविदितपदं सर्वतत्त्वैकवेद्यम् ।
सर्वानिर्वाच्यसत्तागतपरविभवज्योतिरुग्जृम्भमाणं
व्यक्तीकृत्यात्मवर्णः प्रकटयसि परंतत्त्वमात्मीयमग्रे ॥

—(दशम प्रकरण १५वां श्लोक)

---

१. द्रष्टव्य, डॉ० शिवशङ्कर अवस्थी, मन्त्र और मातृकाओं का रहस्य, पृष्ठ २११-२४० चौखम्बा, काशी, सन् १९६६ ।

दुर्वासा का प्रथम स्तोत्र तो तन्त्रसम्प्रदाय में प्रसिद्ध है, परन्तु शिवपरक स्तोत्र उतना प्रसिद्ध नहीं है। इसका नाम 'परशम्भुमहिम्नःस्तव' है। इसके तीन प्रकरण हैं। उपोद्घात प्रकरण (श्लोक १८), पराशक्तिस्कन्धरश्मि (श्लोक ७), इच्छाशक्ति-स्कन्धरश्मि (६), मातृकाशक्ति-स्कन्धरश्मि (१०), षडन्वयरश्मिविवेक-स्कन्ध (५), पावकध्यानयोग (११), महाविभूति (१७), अन्तर्यागोपचार-परामर्श (८), विशेषोपचार-परामर्श शान्ति प्रकरण (१२) आदि प्रकरणों के श्लोकों की सम्मिलित संख्या १४१ है। प्रकरणों के उपरिनिर्दिष्ट नामों से वर्ण्य विषयों का किञ्चित् परिचय मिल जाता है। इस स्तोत्र के अन्त में दुर्वासा का नाम तथा स्तुति इस प्रकार है—

श्रीक्रोधभट्टारकदिव्यनाम्ना
दुर्वाससा सूक्तमहामहिम्नः।
स्तोत्रं पठेद्यो भुवनाधिपत्यं
नित्यं गुरुत्वं शिवतामुपैति॥ १६॥

सदंसदनुग्रहविग्रहगृहीतमुनिविग्रहो भगवान्।
सर्वासामुपनिषदां दुर्वासा जयति देशिकः प्रथमः॥ १८॥

दश महाविद्याओं के नाम ये हैं—(१) काली, (२) तारा, (३) षोडशी (श्रीविद्या), (४) भुवनेश्वरी, (५) भैरवी, (६) छिन्नमस्ता, (७) धूमावती, (८) बगला, (९) मातंगी तथा (१०) कमला। इनमें षोडशी का माहात्म्य तान्त्रिकों में सर्वाधिक है। प्रपञ्चसार में इनमें से दसवें पटल में भुवनेश्वरी का वर्णन है। (ऋग्वेद शाङ्खाय—पृ० ३०)

श्रीविद्या तान्त्रिक दृष्टि से अभ्यर्हित है तथा वैदिक दृष्टि से भी वह सर्वाधिक माननीय हैं। ऋग्वेद के अन्तर्गत शाङ्खायन आरण्यक में लिखा है—'तिस्रः पुरः त्रिपक्षः विश्व चर्षिणी यत्रा (?) कथापरा सन्निविष्टा अधिष्ठायैनामजरा पुराणी महत्तरा महिमा देवतानाम्। कामो योनिः कमला वज्रपाणिः।' इत्यादि। श्री शङ्करमठों में सर्वत्र श्रीविद्या की उपासना तथा श्रीचक्र का पूजन अभी भी प्रचलित है।

श्रीविद्या शक्तिचक्र की सम्राज्ञी देवी हैं तथा ब्रह्मविद्या स्वरूपा आत्मशक्ति हैं। अतः यह उक्ति इनके भक्तों के लिये नितान्त विश्रुत है—

यत्रास्ति भोगो न हि तत्र मोक्षो
यत्रास्ति मोक्षों न च तत्र भोगः।
श्रीसुन्दरी सेवनतत्पराणां
भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव॥ (कुलार्णव)

इस पद्य के दृष्टान्त के रूप में 'दुर्गासप्तशती' में वर्णित दो साधकों का चरित्र प्रस्तुत किया जा सकता है। एक तो था चैत्रवंश में उत्पन्न सुरथ नामक राजा का चरित्र और दूसरा था धनिकों के कुल में उत्पन्न समाधि नामक वैश्य का चरित्र। दोनों ने भगवती दुर्गा की आराधना तीन वर्षों तक की थी। प्रसन्न होकर भगवती ने दोनों से वर माँगने की प्रार्थना की, जिस पर राजा ने तो अभ्रंशशील राज्य का वर माँगा तथा वैश्य ने मम (मेरा) तथा अहम् (मैं) इस आसक्ति ज्ञान की विच्युति कराने वाले ज्ञान पाने की प्रार्थना की—

ततो वव्रे नृपो राज्यमविभ्रंश्यन्यजन्मनि ।
अत्रैव च निजं राज्यं हतशत्रुबलं बलात् ॥
सोऽपि वैश्यस्ततो ज्ञानं वव्रे निर्विण्णमानसः ।
ममेत्यहमिति प्राज्ञः संगविच्युतिकारकम् ॥
—(दुर्गासप्तशती १३।१७-१८, मार्कण्डेयपु० ९३।११-१२)

अन्तिम पंक्ति की व्याख्या इस प्रकार की गयी है—

ममायं पुत्रोऽहं पिता, ममेदं कुलम् अहं भर्ता ममेदं धनमहं स्वामी, तस्येति अध्यासजनितः यः संगः तस्य विच्युतिः विलयः, तस्याः कारकं करणम् । ममता चाहंता य संगः संसर्गेऽपेक्षाबुद्धिः द्वैतज्ञानं भेदनिबन्धनम्, तस्य विच्युतिकारक-विच्छेदजनकं मोक्षोपयोगि ज्ञानम् । (शान्तनवी टीका)

फलतः भगवती की उपासना से राजा को भोग की तथा वैश्य को मोक्ष की प्राप्ति हुई थी । यही हुआ भोग तथा मोक्ष दोनों का करस्थित होना अर्थात् साधकों के भाव-वैशिष्ट्य से दोनों व्यक्तियों को एक साथ ही दोनों की प्राप्ति का फल मिलता है । यही सिद्धान्त प्रपञ्चसार का भी है ।

प्रपञ्चसार का विषय संक्षेप—प्रथम पटल सृष्टि से सम्बन्धित है । ब्रह्मादि की उत्पत्ति, उनका अक्षरस्वरूप एवं ब्रह्मा का आयु परिमाण तथा शब्दब्रह्मस्वरूप सृष्टि का निरूपण करते हुए पञ्चीकरण का विधान बताया गया है । **द्वितीय पटल** में गर्भवास का वर्णन है । इसके साथ ही प्राणादि के धर्म, वायु-अग्नि आदि का दोष बताया गया है । षट्कोष, एवं गर्भस्थ जन्तु की उत्पत्ति और अहंकार से सृष्टि का विधान किया गया है । **तृतीय पटल** वर्णविभूतिप्रकरण है । इसमें प्रणव की कला तथा केशवादि तथा श्रीकण्ठादि मूर्तियों का विवेचन उनकी शक्ति के नामों के साथ किया गया है । हकार वर्ण का सर्ववर्ण आकारत्व एवं स्तम्भनादि प्रयोग का प्रकार कहा गया है । **चतुर्थ पटल** में हकार का विश्वयोनित्व प्रतिपादित है । इस पटल में 'हंस' का स्वरूप अहोरात्रन्यास, राशिमण्डल एवं नक्षत्रवेधन्यास का क्रम वर्णित है । तिथि, पक्ष, करण का न्यास विधान और हृल्लेखा के ज्ञान से विष्णु की प्राप्ति वर्णित है । **पञ्चम पटल** दीक्षा प्रकरण है । इसी पटल में वास्तुदेवता पूजन एवं वास्तु बलि वर्णित है । दीक्षा के लिए मण्डप बनाना, हवन के लिए चतुरस्र कुण्ड, उसकी मेखला, योनि के मान आदि का विवेचन है । राशि मण्डल का विस्तृत विवेचन किया गया है । **षष्ठ पटल** में ऋषि, छन्द एवं देवता शब्द की निरुक्ति तथा षडङ्गन्यास में हृदयादि अङ्गों का शब्दार्थ बताया गया है । षोडशोपचार, षडङ्गदेवता का ध्यान, अग्निमन्त्र का उद्धार, अग्नि जिह्वा के सात्त्विकभेद और उनके नाम ब्रह्मार्पणमन्त्र का उद्धार तथा अष्टाङ्ग प्रणाम एवं पञ्चाङ्ग प्रणाम का प्रतिपादन है ।

सप्तम पटल मातृका से सम्बन्धित है । इसमें भारती का ध्यान, उनकी नौ शक्तियों के नाम एवं अभिषेक-ध्यान आदि वर्णित हैं । कविता सिद्धि के लिए ब्राह्मी घृत का प्रयोग कहा गया है । केशवादि का न्यास एवं अर्धनारीश्वर का ध्यान, सप्तग्रहन्यास आदि का वर्णन है । स्वाहा शब्द की निरुक्ति कही गयी है । ब्रह्मार्पण का विधान और

जप आदि में अधिकारी का निर्णय कर प्रपञ्चयाग की भुक्ति-मुक्ति हेतुता कही गयी है। **अष्टम पटल** प्राणाग्निहोत्र प्रकरण है। इसमें भूतमन्त्रोद्धार एवं हंस का स्वरूप वर्णित है। सरस्वती का ध्यान, उनके पुरश्चरण एवं अन्त में वाग्देवी स्तोत्र वर्णित है। **नवम पटल** त्रिपुरा प्रकरण है। त्रिपुरा शब्द का निर्वचन एवं त्रिपुरा के मन्त्रोद्धार, उनका ध्यान एवं पुरश्चरण आदि का विस्तृत विवेचन किया गया है। वागीश्वरी का ध्यान एवं कामराजादि साधन कहे गए हैं। **दशम पटल** में भुवनेश्वरी का निरूपण है। भुवनेश्वरी के मन्त्र एवं ऋष्यादिन्यास तथा प्रकृति का ध्यान वर्णित है। पाश, अंकुश, अभय, वर, शब्द आदि की निरुक्ति प्रतिपादित है। हृल्लेखादि का न्यास ब्रह्माणी आदि का न्यास एवं नौ शक्ति के नाम का वर्णन कर पूजाक्रम का कथन किया गया है।

एकादश पटल में द्वादशगुणित यन्त्र का विधान है। अन्त में भुवनेश्वरी का स्तोत्र आदि वर्णित हैं। **द्वादश पटल** लक्ष्मी का प्रकरण हैं। उनके मन्त्र का उद्धार, महालक्ष्मी का ध्यान एवं पुरश्चरणादि पूजा प्रयोग का कथन है। श्री के साधक को क्या आचरण करना चाहिए यह प्रतिपादित है। **त्रयोदश पटल** त्रिपुरा प्रकरण है। त्रिपुटा का ध्यान, एवं पूजा प्रयोग आदि कह कर धरणी मन्त्र का उद्धार किया गया है। विश्वम्भरा लक्ष्मी का ध्यान, एवं पुरश्चरणादि वर्णित है। त्वरिता नित्या का मन्त्रोद्धार, उनका ध्यान एवं त्वरिता शब्द की निरुक्ति कर द्वादशरेखा एवं दशरेखा यन्त्र बनाने की विधि कही गयी है। द्वादश नित्या शक्ति के नाम एवं नित्यक्लिन्ना मन्त्र का उद्धार एवं ध्यान का वर्णन हैं। **चतुर्दश पटल** दुर्गा प्रकरण है। नौ दुर्गा शक्ति के नाम कहते हुए दुर्गा देवी का ध्यान एवं उनका यजन कहा गया है। वनदुर्गा का मन्त्रोद्धार, उनका ध्यान, महिषमर्दिनी का ध्यान एवं कात्यायनी देवी का ध्यान वर्णित है। इसी पटल में शूलिनी दुर्गा का ध्यान कहकर शूलिनी दुर्गा के मन्त्र का उद्धार एवं पूजा प्रयोगादि कहा गया है। **पञ्चदश पटल** सौर प्रकरण है। सूर्यार्घदान की विधि, सूर्य का ध्यान, अजपा मन्त्र एवं अम्बिकेश का ध्यान कहा गया है। मिर्गी रोग के निवारण हेतु पिण्ड योग बताया गया है। ग्रहों का स्वरूप एवं ग्रह की शान्ति का विधान कहा गया है। **षोडश पटल** चन्द्र प्रकरण है। इसमें चन्द्र मन्त्र का उद्धार एवं पूजाप्रयोगादि का विधान है। अग्नि-देवता का ध्यान, उनका आवाहन मन्त्र, पावक का ध्यान तथा पुरश्चरणादि कहा गया है। **सप्तदश पटल** महागणपति प्रकरणं है। उनका ध्यान, उनकी शक्तियों के नाम एवं पूजा प्रयोगादि का वर्णन हैं। गणपति का ध्यान, क्षिप्रप्रसादन मन्त्र तथा श्रीगणेश का ध्यान एवं तर्पण का प्रकार कहा गया है। **अष्टादश प्रकरण** मन्मथ प्रकरण है। इसमें मन्मथ मन्त्र का उद्धार, मन्मथ का ध्यान एवं काम गायत्री का विधान किया गया है। मदन मन्त्र का उद्धार, कामदेव का ध्यान और पूजाप्रयोगादि का कथन है। अष्टादशाक्षर, श्रीकृष्ण मन्त्र का उद्धार एवं देवकीसुत का ध्यान कहा गया है। **एकोनविंश पटल** प्रणव प्रकरण है। इसमें विष्णु का ध्यान, उनकी शक्तियों के नाम, योग का लक्षण एवं अष्टाङ्ग योग प्रतिपादित है। सुषुम्ना के मध्य प्रणव का ध्यान, मोक्ष प्रधान योग का कथन, तथा लययोग क्रम वर्णित है। **बीसवें पटल** में नारायण के अष्टाक्षर मन्त्र का उद्धार एवं मुकुन्द का ध्यान आदि कहा गया है। किरीटादि मन्त्र का विधान, अष्टाक्षरावरण पूजा एवं पञ्चावरण विष्णुपूजा का विधान है।

इक्कीसवाँ पटल मासयन्त्र प्रकरण है। इसमें तीन-छः एवं बारह गुणित यन्त्र का विधान किया गया है। मेष आदि द्वादश राशियों का यन्त्र एवं पूजा प्रयोगादि कहकर श्रीहरि का स्तोत्र प्रतिपादित है। **बाइसवाँ पटल** वासुदेव प्रकरण है। इसमें वासुदेव के मन्त्र का उद्धार, विष्णु का ध्यान, सुदर्शन मन्त्र का उद्धार एवं सुदर्शन चक्र गायत्री का विधान किया गया है। रक्षाकर यन्त्र एवं रक्षोघ्न मन्त्र का उद्धार कर यन्त्र की रचना का प्रकार बताया गया है। **तेइसवाँ पटल** श्रीपुरुषोत्तम प्रकरण है। इसमें श्री पुरुषोत्तम मन्त्र का उद्धार एवं गरुड मन्त्र का उद्धार, त्रैलोक्यमोहन गायत्री का उद्धार, पूजा प्रयोगादि का विधान है। **चौबीसवाँ पटल** श्रीकर प्रकरण है। श्रीकर मन्त्र का उद्धार, श्रीकर मुकुन्द का ध्यान एवं पूजाप्रयोगादि वर्णित है। महावराह मन्त्रोद्धार तथा उनका ध्यान कह कर यन्त्र का विधान किया गया है। **पचीसवाँ पटल** नृसिंह प्रकरण है। नृसिंह अनुष्टुप् मन्त्र का उद्धार कर पुरश्चरण पूजा प्रयोगादि का निरूपण है। नृसिंह बीज एवं ऋष्यादि का विधान कर नृसिंह का ध्यान, नृसिंह यन्त्र एवं पुरश्चरणादि कहा गया है। **छब्बीसवें पटल** में विष्णुपञ्जर विधि प्रतिपादित है। विश्वरूप मन्त्र का उद्धारं कर विश्वरूप का ध्यान एवं पूजा-प्रयोगादि का कथन है। आदिवराह का पूजन, महानृसिंहपूजन, विष्णुपञ्जर गरुड पूजन एवं केशवादि के पूजन का विधान कहकर गीतात्रिष्टुब् मन्त्र का निरूपण किया गया है। **सत्ताइसवाँ पटल** प्रासाद प्रकरण है। प्रासाद शब्द का निर्वचन कर इसमें प्रासाद मन्त्र, उनका ध्यान एवं पूजा-प्रयोगादि वर्णित है। सद्योजात, वामदेव एवं अघोर का ध्यान कहकर तत्पुरुष एवं ईशान का ध्यान कहा गया है। सदाशिव का ध्यान, श्रीशिव स्तोत्र, शैवाष्टाक्षर मन्त्र कहकर पार्वतीश का ध्यान तथा पुरश्चरणादि कहा गया है। **अट्ठाईसवें पटल** में दक्षिणामूर्त्ति मन्त्र का उद्धार, उनका ध्यान तथा अघोरमन्त्र का उद्धार कर अघोरदेवता का ध्यान एवं पूजा प्रयोगादि कहा गया है। अन्त में प्रणवप्रधान योग प्रतिपादित है। **उन्तीसवें पटल** में चिन्तामणि मन्त्र कहा गया है.। इसमें उमेश देवता का ध्यान, अर्द्धनारीश्वर देवता का ध्यान एवं रोगादि की शान्ति हेतु पूजा-प्रयोग कहा गया है। चण्डेश्वर मन्त्र का उद्धार कर चण्डेश्वर गायत्री एवं पूजा-प्रयोगादि का प्रतिपादन है। **तीसवें पटल** में गायत्री मन्त्र की विधि वर्णित है। भू आदि सप्त व्याहृतियों की संगति का विधान कर भर्ग एवं समस्त वर्णों का शब्दार्थ वर्णित है। गायत्री जप की विधि, गायत्री का ध्यान एवं गायत्री का वर्णपद न्यास कहकर पूजा-प्रयोगादि का विधान किया गया है।

इकृतीसवाँ पटल त्रिष्टुब् विद्या प्रकरण है। इसमें कात्यायनी का ध्यान, अतिदुर्गा मन्त्र के जप के नियम, दिनास्त्र एवं कृत्यास्त्र के लक्षण कहकर आकर्षणादि विधान किया गया है। **बत्तीसवें पटल** में लवण मन्त्र का विधान है। इसमें अग्नि, यामवती, कात्यायनी एवं भद्रकाली का ध्यान एवं पुरश्चरणादि कहा गया है। पुत्तलिका प्रयोग, चिटिमन्त्र का विधान, अग्नि उपस्थान के मन्त्र, दुर्गा के उपस्थान मन्त्र एवं भद्रकाली के उपस्थान मन्त्र एवं उनके प्रयोग वर्णित हैं। **तैंतीसवाँ पटल** अनुष्टुप् प्रकरण है। इसमें आयुःप्रद अनुष्टुप् मन्त्र का उद्धार कर महामृत्युञ्जय का ध्यान एवं पुरश्चरणादि प्रयोग कहा गया है। आयुःप्रधान सप्ताक्षर मन्त्र का विधान कर महः का ध्यान एवं संवाद सूक्त प्रतिपादित है। अग्निदेव का ध्यान, होमविधि, ऋग्वारुणी का विधान तथा वरुण देवता

का ध्यान एवं पूजा-प्रयोगादि वर्णित है । **चौंतीसवें पटल** में नानाविध मन्त्रों का विधान किया गया है । दीर्घायुप्रद यन्त्र, ज्वरार्त्तिहर यन्त्र एवं द्वादशगुणित यन्त्र कह कर वास्तुरक्षाकर यन्त्र का विधान है । भगवती पार्वती का ध्यान, राजमुखी मन्त्र का उद्धार और अन्नाधिपति मन्त्र का उद्धार एवं पूजा-प्रयोगादि कहा गया है । अन्नद देवता का ध्यान, अन्नपूर्णा के मन्त्र का उद्धार, अन्नपूर्णा का ध्यान, कुबेर मन्त्र का उद्धार तथा कुबेर का ध्यान एवं पुरश्चरणादि प्रयोग वर्णित है । बृहस्पति मन्त्र का उद्धार एवं ध्यान, शुक्र मन्त्र का उद्धार, व्यास मन्त्र का उद्धार, शत्रुजय के उपायकारक मन्त्र का पुरश्चरणादि प्रयोग कहा गया है । अश्वारूढा मन्त्र का उद्धार एवं अश्वारूढा का ध्यान तथा पुरश्चरणादि प्रयोग वर्णित है । **पैंतीसवाँ पटल** प्राणप्रतिष्ठा प्रकरण है । इसमें प्राणप्रतिष्ठा मन्त्र का प्रतिपादन कर प्राणशक्ति का ध्यान और पूजा-प्रयोगादि कहा गया है । विशेष रूप से सर्वाकृष्ट्यादि मन्त्र का उद्धार किया गया है । **छत्तीसवें पटल** में पुत्रोत्पत्तिकर प्रयोग का वर्णन है । सन्तानहीन व्यक्ति की निन्दा कर सन्तानोत्पत्ति याग का विधान किया गया है । संकोचक मन्त्र, भूत मन्त्र आदि का प्रयोग कह कर गुरु एवं शिष्य का लक्षण प्रतिपादित है । अन्त में दीक्षित शिष्य के आचार का वर्णन कर ग्रन्थ समाप्ति की गई है ।

निस्तीर्णसंसारमहार्णवेभ्यस्तृष्णालतोन्मूलनतत्परेभ्यः ।
जरारुजामृत्युनिवारकेभ्यो नमो नमः साधकनायकेभ्यः ॥

शीशमहलकालोनी
ए-४/३१, कमच्छा,
वाराणसी—२२१०१०

विद्वद्वशंवदः
सुधाकर मालवीयः

Introduction

The Prapañca is the extended universe composed of the five elements (Mahābhūta) or "Ether," "Air," "Fire," "Water," "Earth". The title of the work, therefore, means the essence, or the account, of the Prapañca.

This celebrated text is attributed to the great philosopher and devotee Śaṅkarācārya. At the time printing was commenced it had not been preveiously published but after the receipt of the Text from the press and when this introduction was being prepared; the nineteenth and twentieth volumes of the collected works of Śaṅkara were published by the Vāṇī Vilāsa Press, at Śriraṅgam, Madras, containing the present work. An examination, however, of its text has shown it to contain some errors and therefore this present edition, even apart from the Introduction which follows, will not prove to be unnecessary.

In preparing this edition use has been made of three manuscripts : one in the possession of the Asiatic Society of Bengal; another the property of the Vārendra Anusandhāna Samiti of Rājśāhī: and a third belonging to Sj. Akṣaya Kumāra Maitra. This third manuscript was formerly the property of the late Acalānanda Swāmī and is, according to the information of one of his Śiṣyas, in the Guru's own handwriting.

As I have said this work is in India currently attributed to Śaṅkara the author of the Śārīrakabhāṣya and was, therefore, included in the collection above mentioned. The author of the Prapañcasāravivaraṇa states that Śiva is the author of this work through his incarnation (Avatāra) the philosopher Śaṅkara. The names of other Śaṅkaras occur in Tantrik literature such as the son of Kamalākara the author of the Vāsanātattvabodhinī or Tārārahasyavṛttikā, and the Śaṅkara who is a commentator upon the Ṣaṭcakranirūpaṇa published as the second volume of this series. The colophon at the end of the Madras edition refers to its composer as Bhagvān Śaṅkarācārya, a title which is only applied to the author of

the Śārīrakabhāṣya who is believed to have been an incarnation of Śiva Himself. It is not stated, however, whether that colophon appears in the manuscript from which the Madras edition was prepared. In the three manuscripts on which this edition is based there is no such colophon. Whether, however, the work is rightly accredited is another question. It is common knowledge that in the history of all religions, works are attributed to great names to gain for them an authority which their real author could not perhaps have achieved. Doubtless some writings which pass under the great name of Śaṅkara are not really his. I have pointed this out in connection with one of the hymns attributed to him and which I have published[1] in collaboration with my wife Ellen Avalon. So again we find the Tārāpajjhaṭikā Stotra (which is given in the Tantrik compendium the Tārārahasyavṛttikā above mentioned) attributed to Śaṅkarācārya though the same hymn is elsewhere in another manuscript ascribed to the Atharvaṇīya Upaniṣad[2]. In support of the accredited authorship I have been referred, in addition to the general style, and authoritative tone of the work, to the 59th verse of the 28th Patala where in enumerating the different Avatāras the name of Buddha is omitted. Now Buddha has been recognised as one of the ten Avatāras from the days of the Purāṇas to those of Jayadeva. It has, therefore, been suggested that only an author of the authority of Śaṅkarācārya who in particular strongly combated the Buddhist doctrines would have presumed thus to run counter to such a recognised tradition. On the other hand, in one of the smaller hymns attributed to Śaṅkarācārya Buddha is recognised as one of the Avatāras. Further in support of the accredited authorship we have the fact that both Rāghava Bhaṭṭa in his commentary on the Śāradātilaka and Kālīcaraṇa in his Śaṭcakranirūpaṇa refer to the author of the Prapañcasāra as Śrīmadācārya by which term the great Śaṇkara alone is meant. I leave however others, who may think that the contents of the work itself not withstanding its authoritative tone and general style tell against the tradition as to its authorship, the development of their thesis.

Whoever the author may be the Tantrik character of the text admits of no doubt. It is constantly cited as an authority in other Tantrik works, notably by Rāghva Bhaṭṭa, one of the greatest of Tantrik com-

1. Hymns to the Goddess, page 95.
2. The name of the Upaniṣad is given as it appears in the manuscript.

mentators, the author of the Bhāṣya on the celebrated Śāradātilaka of Lakṣmanācārya. It is also referred to by Kālīcaraṇa in his notes on the Ṣaṭcakranirūpaṇa and by Viśvanātha in the Ṣaṭcakravivṛtti and by many others. The work is not only frequently quoted, but it has been the subject of several commentaries, among others the Prapañcasāra-sambandha-dīpikā, the Prapañcasāravivaraṇa, and the Prapañcasārasāra-saṁgrha; the last two dealing chiefly with ritual and Mantra. Further than this, the philosophical doctrine relating to sound creation, the general terminology, Devatās of worship and the ritual character of its contents from the sixth chapter to the end of the work make any further elaboration of this point unnecessary which will be obvious to any one who is conversant with the Tantras and the present text. For others I need only for example draw particular attention to the reference to the Tantrik Bhūtaśuddhi rite; the detailed account in the ninth chapter of the worship of Tripurāvidyā and to Japa, Bīja, Yantra, Mudrā and so forth which, as H. H. Wilson[1] long ago pointed out, are distinguishing marks of Tantrik ritual.

Having, however, regard to the alleged authorship the question may be asked, whether the work should be described as a Tantra or Tantrik text, such as, for instance the Śāradātilaka, Śāktānandataraṅgiṇī and like works. If it be not an original Tantra then the authoritative style and form of the work would render it more akin to the Śāradā than to the Śāktānandataraṅgiṇī. Tantrasāra, and other similar works which do not profess to be anything but compendium. The Madras edition says-Bhagavat Śrī Śaṅkarācārya viracita; that is, "composed or compiled by Bhagavān Śaṅkarācārya," If it be the fact that it is the original composition of Śaṁkarāchārya then unless we can regard the work as the teaching of Śiva in his Avatāra as the great philosopher it would not be a Tantra in the proper sense of the term. For such a view however there is the authority of the statement of the Prapañcasāravivaraṇa to which I have referred. Still less would the text be such a Tantra if the author was some other Śaṅkara. On the other hand, the form in which the work appears is that of a discourse of the Mahāvīṣṇu in answer to questionings by Brahmā. An old and learned Orissan Pandit to whom this question was referred stated to me his opinion to be that Śaṅkara was not the author of the work but its redactor or compiler, thus occupying the same position in regard to it as the Ṛṣis did to the Vaidik Śruti. The ques-

1. Essays II. 33.

tion has importance because, amongst other reasons, of the fact that the Mahāsiddhasāra Tantra includes a Tantra called the Prapañcasāra amongst the group of 64 assinged to the Rathakrāntā[1]. Whether the Tantra there referred to is the text before us I cannot say. It may be another of the same name. Thus we find in the group of Tantras mentioned by the Mahāsiddhasāra the Pañcadaśī. All are aware that the Pañcadaśī is not a Tantra but a Vedāntik treatise. It is possible, however, that a Tantra was also so-called just as there is one which is entitled Matsyasūkta. I have been informed, though I have not yet seen any such manuscript, that there was an ancient Tantra called Prapañcapañcaka, and it has been suggested that the text before us is a summary of that work. The title is not inconsistent with such view. For 'Sāra" may here refer either to the essence of the material world (Prapañça) or to a summary of the Prapañcapañcaka though in that case the title would more properly be Prapañca-pañcaka-sāra in the sense of the world "sāra" as used in the title of the well-known treatise of Kṛṣṇānanda, the Tantrasāra.

Whatever be the authorship, the question last discussed seems to be concluded by the statement contained in the work itself. For in v. 62, Chapter 36, Mahāviṣṇu says, "Oh Lotus-born! in this Tantra (Tantre'smin) I have shown thee the Prapañca in its five-fold aspect"[2].

The text is a very important one and service would be rendered by its complete translation. A summary of the work which deals with the worship of all the Devatās is as follows:—

CHAPTER I.

At the close of the period of dissolution (Pralaya) Brahmā Viṣṇu and Rudra[3] who are respectively distinguished by the Guṇas

1. See Introduction to my edition of the first part of "Principles of Tantra".
2. It must however be noted that the word Tantra is sometimes used in a wider sense, that is in a sense in which it is not an original Tantra e.g., the Śāradās speaks of itself as a Tantra. See Introduction to my "Principle of Tantra", Vol. I.

   [Padmapāda says the five-fold aspects are:-Sthūla, Sūkṣma, Kāraṇa, Sāmānya, Sākṣī.]
3. For they are the effect of the working of Prakṛti and manifest Her guṇas though in different proportions according to their specific activities.

(Guṇaprabhinna) Rajas, Sattva and Tamas, appeared. Wondering how it was that they came into being and the object thereof, they approached Nārāyaṇa (here the Mahāviṣṇu) then resting in the Ocean of Nectar and began to sing His praises. Pleased thereat He displayed to Them His great and beauteous form; the sight whereof awed and astounded them.

Brahmā then said "Oh Lord, be merciful and tell us who we are and whence we have sprung; what is our cause and what is that which we are to do (Kriyā)".

Nārāyaṇa replied "You have been brought forth by the Eternal Imperishable (Akṣara). Your respective work is to create, to preserve and to destroy".

Brahmā then asked "What is the Eternal Imperishable; what is Its nature; whence has it come?"

Nārāyaṇa replies with a discourse on the creation of the world and teaches Brahmā, Viṣṇu, and Rudra the nature of Puruṣa and Prakṛti[1] or Pradhāna[2] the two supreme Tattvas[3]. Of the twenty-five Tattvas, Puruṣa and Prakṛti are stated by the Mahāviṣṇu to be eternal (Nitya) Prakṛti extending over and enveloping the whole universe "including Thee Oh Brahmā and Myself Nārāyaṇa." Of Prakṛti the latter says "She knows Herself. None know Her but I as Kāla only." Kāla it is," He says, "who effects Vikṛti or change in Prakṛti with Her Three guṇas, Sattva, Rajas and Tamas[4] which exist throughout the whole universe and permeate all the Vikāras[5]". The Mahāviṣṇu continues His discourse of which the following is a summary.

Prakṛti by contact with the light (Jyotiḥ)[6] is Cinmātrā[7]. In the

---

1. *See* note at p. 62, 63 post.
2. *See* note at p. 62, 63 post.
3. Prakṛti is the invisible sourse as noumenal matter of all manifestation through whose contact with Puruṣa the whole universe arises.
4. With their characteristics of happiness, sorrow, and delusion and functions of revealing, inciting to activity and veiling or suppresing, respectively. Guṇa is that which works for another as they do for Puruṣa. See my Introduction to the Mahānirvāṇa Tantra under the heading "Guṇa" (Ist Ed).
5. Or effect of transformations of Prakṛti.
6. Puruṣa.
7. That is, She who is in the first place Tattva (mere "thatness") quickens

desire to create She "solidifies" or "thickens" (Vicikīrṣur ghanībhūtā) and appears as Bindu[1]. Through the instrumentality of Kāla the Bindu divides itself into three, viz., Sthūla (gross) Sūkṣma (subtle) and Para (supreme). These are Bīja, Nāda[2] and Bindu[3] respectively. On this self-division of the supreme Bindu there arises an inarticulate sound (Avyaktarava)[4] which is the Śabda-Brahman or Sound Brahman[5]. The letter is beyond speech (Avācya) and is understandable to Itself alone (Svasaṁvedyasvarūpa)[6]. The wise know "sound" to be the Śabda-Brahman. It permeates all substances and in the animal body exists as the five "elements" (Pañcabhūtātmakadeha),

---

under the influence of *Cit* or consciousness which according to the Sāṅkhya system She reflects; then she longs to create (*Vicikīrṣu*) and "solidifies" (Ghanībhūtas) and appears as Bindu. See post and notes. The verse is quoted variously and reads also Cinmātra referring to the Light.

1. That is the Kāraṇa or Causal Bindu which the Brahman becomes after passing from its state in Pralaya to that called Vicikiṣhā when Karma ripens. As to the meaning of this, see Arthur Avalon's Introduction to "The Serpent Power".

2. *Sā tattvasaṁjñā cinmātrā jyotiṣah sannidhestadā.*
vicikirṣurghanībhūtā kvacidubhyeti bindutām.
Kāḷena bhidyamānastu so bindurbhavati tridhā.
Sthūla sūkṣama paratvena tasya traividhyamishyate.
Sa bindur nādubijatvabhedena ca nigadyate.

—Ch. 1. 41, et Seq.

3. That is, the Kārya or effect Bindu as Nāda is the Kriyā Bindu. Another reading, given by Kālicaraṇa, substitutes dvidhā for tridhā in the third line and the remaining lines also differ. According to this version the division is twofold into Hang and Sah (See vol. II, Tantrik Texts, p. 66), the combination being Hangsah.
See Woodroffe's Śakti and Śākta and Garland of Letters.

4. See as to this, Rāghvabhaṭṭa's commentary on the Śārdātilaka and Woodroffe's Śakti and Śākta.

5. So also the Śārdātilaka says :—
Bhidyamānāt parādvindoravyaktātmā ravo'bhavat.
Śabdabrahmeti taṁ prāhuḥ. —Ch. I. 11. 12.

6. Thus, (to illustrate the meaning of this term), Whereas others may see in me a man I alone really know what a man is, and what I am. One must be a thing to know what it is. The existence of Prakṛti is only inferrible from Her effects which exist in their cause.

From this sound originates Mahat[1] or Buddhi and from the latter Ahaṁkāra which is threefold : Vaikārika, Taijasika, and Bhautika[2]. From Ahaṁkāra issued the five Tanmātras[3]: from which were developed the five gross elements (Mahābhūtas)[4] viz., "ether", "air", "fire", "water", "earth"[5]. From Ahaṁkāra through Śakti with Guṇa and Doṣa[6] urged by Kāla, sound is produced and from sound, ether (Ākāśa); from ether, air (Vāyu); from air, fire (Agni); from fire, water (Jala); and from water, earth (Pṛthivī). The Mandala of ether is circular and of air hexagonal[7]; of fire triangular; that of water resembles a crescent moon and that of earth is square. Ether contains air, and air, fire; fire contains water, and water, earth; and in earth is all that is moving and motionless in the universe[8]. From Ahaṁkāra also issue the five organs of action (Karmendriya), namely the anus,

---

1. It is said that this word does not, as is generally supposed, mean "great" but is derived from Maghas which means Light (Jyotih).
2. That is the pure, passional, and dark or elemental aspects of Ahaṁkāra in which the guṇas Sattva, Rajas and Tamas predominate, respectively. According to the Sāṁkhya the first produces the eleven senses, the last the Tanmātras or causes of the gross elements (bhūta). and the second produces both. According to the Śaiva school the first is said to produce Manas, the second the ten senses, and the third as above. See Bhāskararāya's commentary on Lalitāsahasranāma v. 397.
3. The subtle, imperceivable (to ordinary sense), "thing in itself", of which there are five, viz., Śabda (sound), Sparśa (touch), Rūpa (form and sight), Rasa (taste), Gandha (smell) : That is; sound as such, touch as such etc..
4. Perceivable by the senses in those products which are made up of them.
5. So ether (Ākāśa) arises from the Śabda-Tanmātra and its Guṇa is Śabda. The word "element" is here retained for default of any better term though the "ether" etc., here spoken of are not to be confounded with the elements air, fire, earth, and water, in an English sense.
6. See post, p. ii et seq.
7. Not in the ordinary sense of a hexagon but of a figure with six points which is formed by two equilateral triangles (one reversed) superimposed.
8. That is, all things may be resolved into "earth" : the letter is sublimed into water, and water into fire and so on, until ether is reached which potentially contains them all.

feet, genitals, mouth and hands the functions of which are excretion, walking, procreation, speech and the power to hold; the five organs of knowledge (Jñānendriya), viz., eye, ear, nose, tongue and skin; and the internal sense (Manas).

(From the combination of these elements the whole material world or Prapañca is produced)[1]. Mūlaprakṛti is Prakṛti only; but Mahat, Ahaṁkāra and the five Tanmātras, these seven are both Prakṛti and Vikṛti[2]. The remaining sixteen Tattvas, viz., the ten Indriyas, Manaṣ, and the five Mahābhūtas are purely Vikṛti. They are called the sixteen Vikāras. The eight Prakṛtis are Avyakta[3], Mahat, Ahaṁkāra and the five Tanmātras the last seven being also Vikṛtis of Prakṛti. The Karaṇas[4] are Buddhi, Ahaṁkāra, Citta and the Indriyas both Jñāna and Karma[5].

Nārāyaṇa then gives the divisions of time from the minutest, namely the Lava to the duration of Brahmā's life (or a period of 36,000 days and nights, each of 8,640,000,000 human years duration) as follows :-

1 Lava	=	the time it takes to pierce a lotus leaf with a needle.
30 Lavas	=	1 Truṭi.
30 Truṭis	=	1 Kalā
30 Kalās	=	1 Kāṣṭhā

1. The parentheses in English here and later on are added to the text in a form which gives continuity to the summary.
2. That is both cause and effect : they are each the effect of the preceding cause and the cause of the succeding effect. Prakṛti is Cause. "The seven" or Mahat, Ahaṁkāra and the five Tanmātras are both cause and effect; and the "sixteen" or the eleven senses (Indriya) including Manas and the five elements (bhūtas) are effects only. Puruṣa is neither cause nor effect. All effects exist in their causes. Prakṛti and Puruṣa have themselves no cause.
3. Mūlaprakṛti or unmanifested Prakṛti whom the Pañcarātra Āgama calls "the one mother of the universe the mother of the Scriptures, Sarasvatī who has no origin". Vyakta on the other hand is Mahat and the other categories for they are manifested.
4. A Karaṇa is that by which another thing is done, an instrument or agent.
5. The inner agents (antaḥ-Karaṇa) are Buddhi, Ahaṁkāra, Citta and Manas which sums up in itself and presides over the ten outer agents or senses (Indriyas) of knowledge and action.

30 Kāṣṭhās	=	1 Nimeśa
8 Nimeśas	=	1 Mātrā which is equal to one breath (Śvāsa).
360 Śvāsas	=	1 Daṇḍa or Nādikā
2 Nādikās	=	1 Muhūrta.
30 Muhūrtas	=	1 day and night.
30 days and nights	=	1 month.
12 months	=	1 human year
1 human year	=	1 day and night of the Devas.
360 days of the Devas	=	1 celestial year.
12,000 celestial years	=	1 age (Four Yugas).
1,000 Yugas	=	1 day of Brahmā.
1,000 Yugas	=	1 night of Brahmā.
30 such days and nights of Brahmā	=	1 month of Brahmā.
12 months of Brahmā	=	1 year of Brahmā.
100 Years of Brahmā	=	The Period of the life of Brahmā.
The duration of Brahmā's life	=	that of the outgoing breath (niśvāsa) of kāla, (Nārāyaṇa).

The sun, moon, fire and all Devatās are in constant movement for the preservation of the world. (The close of the day of Brahmā or Kalpa is followed by a night of Brahmā and this is what is called the intermediate dissolution or Pralaya of which there are as many as there are nights in the life of Brahmā. At the close of Brahmā's life with the indrawn breath of Kāla there is the great dissolution or Mahāpralaya). "At the time of dissolution", says Nārāyaṇa, "all the universe re-enters Prakṛti".

Nārāyaṇa then treats of the generation of bodies. In Prakṛti when moved by Kāla, there are four kinds of bodies, namely, those which spring from the ground (Audbhida) those from moisture (Svedaja); those which issue from eggs (Aṇḍottha) and lastly such as have their origin in the uterus.

Motionless things (such as trees, etc.), are called Audbhidas as they pierce through the ground. The Svedajas originate from the combination of the five elements. The Aṇḍajas or Aṇḍotthas are produced by Śukra (semen) and Śonita (female ovum), and are formed into a ball. The Jarāyuja sprung from the uterus is the result of sexual

intercourse. It is born with a body which contains the twentyfour Tattvas. Vāyu ("air") or nerve force takes the discharged semen and then mingles it with the seed of the Śoṇita. The seed of the female is called Māyīya and that of the male is Kārmaka. The uterine air nourishes the united seeds (Bīja) which are called Āṇava and in which, in subtle forms, the twenty four Tattvas exist. If there be a preponderance of Śoṇita the child becomes a female; if the proportions are even the child becomes a hermaphrodite and when Śukra predominates then the child becomes a male. The combined seeds in the course of the day by the action of air, fire and water solidify into a body the size of the mother's thumb Next day the embryo becomes a frothy body (budbudākāra). In the course of fifteen days it becomes quadrangular in shape and draws nourishment from the food taken by the mother. In time by the action of Vāyu (in the uterus) a straight long Nāḍī (nerve or artery) called Ṣuṣumnā is produced. The mouth of the Nāḍī is downward (that is, in the Mūlādhāra).There is a Nāḍī on each side of it. That on the left is Iḍā and that on the right is Piṅgalā. With these seven other Nāḍīs are connected. Iḍā, connected with the left scrotum, encircles Suṣumnā, passes by the right hip, goes to the heart and thence passing by the left shoulder proceeds to the right nostril. Piṅgalā originating from the right scrotum goes in a similar way to the left nostril.

The other Dhamanīs (Nāḍīs) above mentioned are Gāndhārī, Hastijihvā, Puṣā, Alambuṣā, Yaśasvinī, Śaṅkhinī and Kuhu. These are ramified all over the body. The embryo continues to increase drawing its nourishment from the food taken by the mother through a Nāḍī which is attached to the wall of the uterus. As it goes on increasing in receives a part (kalā) of the Supreme Light (Paraṁ Jyotiḥ) and this Kalā is consciousness (Kṣetrajñatā). The body which is thus possessed of consciousness is compounded of the elements (Bhautika) and has qualities of its own (Saguaṇa). In the case of the male the testicles fully exist; but in the case of the hermaphrodite only slightly. The female embryo has none.

Besides the central Nāḍī Suṣumnā there are various other Nāḍīs with branches and sub-branches and altogether they are 350,000 in number. Vāyu (v. post p. 32) passes through the body by means of these Śirās (Nāḍīs). Vāyu is spread all over the body from the Mūlādhāra upwards proceeding along Iḍā and Piṅgalā towards the nostrils and thereafter stops at a distance of twelve fingers breadth therefrom. There is a constant upward and downward movement of

Vāyu along the paths of the sun and the moon[1]. Vāyu goes to the north by the left; to the south by the right. Different views are held about this consciousness (Cetanā). Some speak of it as the effect of Śukra and Śonita; others are produced by the food taken by the mother. Others again say that it is the product of the Rasa (essence, juice) of the food or lymph chyle. Some speak of it as the effect of Ḳarma; others as a manifestation (Vyāpti) of the Paraṁ Dhāma (Supreme Light). Some again say that the body and the Ātmā of the father repeatedly act and re-act the one upon the other with the result that the lustrous Supreme Light is communicated by Māruta (Vāyu) to the Śukra as it were the light from one lamp to another. Others say that when the material body of elements (Bhautika) is born the Jīvātmā comes from somewhere and enters it[2].

Nārāyaṇa then says that the great (Mahīyasī) Prakṛti is distinguished by the Guṇas (*Guṇabhinnā*) and is Tridoṣā (v. *post*). She pervades and possesses the qualities (Guṇa) of the five elements. The seven substances or fundamental principles (v. *post*) are Her characteristics. She is Saptadhātubhinnā. She is in the Indriyas : both in the five Karmendriyas, and in the five Jñānendriyas. She is Pañcabuddhiprabhāvinī. She issues from the unmanifested state when quickened by Her proximity to the Supreme Light. When She is well awakened by the Supreme Light then She is Manas and of great power and is in the state of certainty-uncertainty (*Saṅkalpa-vikalpakṛtyā*). When in the act of determining with certainty (*niścinute*) then She is called Buddhi or determination. When She knows Herself as the knower She is Ahaṁkṛti (Ahaṁkāra). When She withdraws into Herself (*abhilīyate*) She is Herself alone. When She is Great One moves to manifest Herself in Her different ways then the sound which issues upon the bursting of the Bindu becomes clearly perceptible.

CHAPTER II

Matured in this way the embryo goes on increasing at every moment of time. It is first composed of six parts, viz., head, two hands, two legs, and the middle portion. Consciousness then enters these six parts. If the three Doṣas viz., Vāta or Vāyu, Pitta, Kapha are favourable then eyes, nose, mouth, ears, cheeks, chin, chest, belly, breasts and so forth are formed.

---

1. That is, Iḍā and Piṅgalā.
2. These views are rejected by Nārāyaṇa.

[At this point it is necessary to make an explanatory digression. These three terms are generally translated air, bile, and phlegm. While, however, they have this significator they, however, mean a great deal more[1]. Vāyu is not atmospheric air nor is it an an effecte material such as gas generated during the process of digestion. Suśruta defines it as a force which sets the whole organism in motion. It is the principal factor which determines the genesis, continuance and disintegration of the living body. Its vibration takes a course as the controller of the correlative functions of the system. Taking into consideration the various functions which the living body has to perform this Vāyu is classified into Prāṇa, Apāna, Samāna, Vyāna and Udāna which are said to correspond with the divisions of functions perfomed by the cerebro-spinal and sympathetic nerves of Western physiology.The Tantras abound in description of the Nāḍīcakras (nerve plexuses) and give detailed accounts of the motor, sensory, and mixed nerves according to differences in their functions and relations.

In Chapter XV of the Sūtrasthānam of the Suśruta it is said that the imparting of motion to the body (Praspandanam), the carrying of the sensations of the respective sense organs (Udvahanam), the passing down of food to its proper receptacles (Pūraṇam), the separation of excretions from the assimilated food matter (Viveka), and the retention and evacuation of urine, semen, etc., (Dhāraṇam) should be ascribed to the functions of the five kinds of Vāyu which support the body.

In short the term Vāyu not only means nerve force but is extended to include any kind of electro-motor or molecular force (as when we speack of the Vāyu of the soil) though the term is now loosely applied to signify gas or air.

The functions of the Pitta consists in metamorphosing the chyle to protoplasmic substance and is thus said to correspond to the metabolism of Western physiology. Its means both bile and metabolism of tissues as well as the bodily heat which is the product of the latter. All metabolic processes in the organism whether constructive or destructive are called Pitta which is said to be in the products of those

---

1. For what follows on the medical side I am indebted and refermy reader to the Suśruta Saṁhitā, an English translation of which with a very useful introduction has been published at Culcutta by Kavirāja Kunjalāla Bhiṣagratna.

processes whether serum, bile, blood, albumen, *etc.*, which are either essential to the substance of the body or to the proper performance of any organic function. It also has five sub-divisions according to functions and locations, viz :- Pācaka, Rañjaka, Sādhaka, Ālcohaka and Bhrājaka; or digestive heat or bile; pigment; rhythmic cardiac contractions; the Pitta of sight and in the skin. The Suṣruta Samhitā in the Chapter cited says that pigmentation (Rañjaka), digestion and metabolism of tissues (Pācaka), the vitalisation and nutrition of protoplasmic cell (Ojaḥkṛt), origination of the faculty of intellection[1] (Medhākṛt) (these last two coming under the common heading Sādhaka), the origination and preservation of eyesight (*Ālocaka*) and the germination of heat and maintanance of bodily temperature (Bhrājaka) are the functions of the five kinds of Pitta which contribute to the preservation of the body through its fiery or thermogenetic potency (Agni-karma).

Kapha or Śleṣmā is also of five kinds the functions of which according to Suśruta are the lubrication of the interior of the joints; contributing to the gloss of the body, to the formation of healthy granules in sores, to the size of the body; building fresh tissues; imparting a pleasant or soothing sensation to the body; increasing its strength and giving firmness to the limbs and thereby contributing to the welfare of the body by supplying it with its watery element.

At every moment the animal body dies. The etymological significance of the term Śarīra (body) which comes from the root Shri "to wither up" testifies to ancient knowledge of the combustion which is taking place at every moment in the human system. The internal fires would unduly feed upon its constituent principles were it not for the cooling and watery principle of Śleṣmā which surcharging it with its own essential humidity keeps intact the integration of its component molecules. The Rasa or lymph chyle which is formed out of the ingested food prevents the internal bodily fires from preying upon the vitals by coursing freely throughout the whole organ-

1. The Editor of the work last cited, after stating that Sādhaka which is situated in the heart indirectly assists in the performance of cognitive functions by keeping up the rhythmic cardiac contractions, says that it was perhaps this view of the heart's construction which predisposed many ancient Indian physiologists to hold it to be the seat of cognition (Buddhisthānam).

ism. The Rasa thus generated undergoes a kind of purification, the purified portion being called Prasādabhūta and the excreted portion Malabhūta. Kapha or Śleṣmā is that portion of Rasa which fills all the intercellular spaces of the body thus holding them together in a kind of cooling embrace[1] and prevents the combustion which would otherwise have been caused by organic heat.

Thus "air" is the correlative, as "fire" and "water" are the sustentative functions which, with generation, constitute the threefold activities of living matter. The lymph chyle or Rasa produced by the digested food potentially contains the elements (Dhātu) which build up the human organism through physiological metamorphosis. Vāyu, Pitta and Kapha are thus fundamental principles of the human economy or the primary subtle dynamics of organic life, when in virtue of their correlative and sustentative functions, they ensure an equipoise among the different vital and physiological processes, essential to its perfect health. But when the equilibrium is disturbed, pathological conditions arise which form the esse of disease and then they are said to be transformed into Doṣas or morbific diathesis[2]. They are denominated as Malas when observed in grosser or superficial principles of the organism producing those excretions or organic lesions which are the sphere or morbid anatomy. Thus Vāyu, Pitta and Kapha embrace both the biological and pathological principles or the organism. The same principles which sustain the organism are transformed into the dynamics of disease and the grosser excretory changes and organic lesions which form the subject of morbid anatomy and are sometimes confounded with the disease itself. It is, therefore, incorrect to translate Vāyu, Pitta and Kapha as "air", "bile" and "phlegm" except under those circumstances in which they are transformed into Malas but they are not "air", "bile" and "phlegm" in those planes of their functions which determine the genesis, growth and continuance of the organism as

---

1. The root Śliṣ means "to embrace". Vāyu comes from the root Vā (be move) and Pitta according to the author cited comes from "tap" (to burn) from which he says it should be inferred that motion, heat, and union and integration are the respective attributes of the vital Vāyu, Pitta and Kapha or Śleṣmā, (Vol. I. p. 195.)
2. Thus blood which is a fundamental substance (dhātu) of the organism may be designated a doṣa when owing to congestion it produces a pathological condition.

well as its death, decay and disintegration. These principles thus embrace the whole sphere or organic existence[1].]

The text then continues as follows : The embryo is moved by Vāyu at the time of delivery, It issues with its head downwards causing great pain to its mother. At that time its eyes and nose are (in the uterus which is itself steeped) in the filth of the mother's intestines and it repeatedly thinks of the thousands of sins committed by itself in previous births (which have caused it to be thus re-born). It is tormented by the heat of the mother's body and is smeared with her secretions. Its body which is rolled up into a ball is agitated by Vāyus moving in all directons. It is at this time that it longs for Liberation (Mokṣa).

Before this period Prāṇa and other Vāyus had lodged themselves in its body. Apāna and Prāṇa now pull against one another. When Samāna fans the fire of digestion then Vyāna goes with the extract produced thereby (Rasa) all over the body. Udāna accompanies Prāṇa. Nāga causes belching. Kūrmaka causes movement of the eyelids[1], Kṛkaraka causes hunger; Devadatta yawning; and Dhanañjaya causes various sounds (Rava) meaning apparently motions in the body and does not leave it even after death. As there are ten airs, so there are ten fires in the body, Of these, seven fires are in the seven substances (Dhātus) and three in sweat (Sveda), phlegm (Kleda) and entrails (Antra). The Dhātus are skin (Tvak), blood (Asṛk), fat (Meda), bone[2] (Asthi), flesh (Māṁsa), marrow (Majjā) and semen (Śukra). They are called Dūṣya or that which is affected. Doṣa is that which affects and the Doṣas are Vāta, Pitta and Kapha[3]. The universal spirit (Viśvātmā) is Samavāyī[4]. Action shows whether it affects or

1. *op cit* of Kavirāja Kunjalāla Bhiṣagratna whose exposition I have above condensed and re-arranged.
2. According to the Kāmikāgma cited by Bhāskararāya (Lalitā. v. 116) the first five Dhātus are derived from Devī; and the last together with breath and vitality (Jīva) fom Śiva. The tenth substance is called Parāśakti.
3. That is, they are the things which affect the Dhātus as above explained. In Āyurveda it is said that these three acting on the body in different ways produce various results.
4. This word is an adjective of samavāya, which means an intimate and inseparable connection between things such as that which exists between a thing and the material of which it is made.

is affected. Hunger and thirst, grief and ignorance, decay and death are known as the six Ūrmis and exist in Prāṇa, Buddhi, and as characteristics of the body (Dehadharma). From semen originate marrow (Majjā), bone (Asthi) and nerve (Snāyu); from female ovum come skin (Tvak), flesh (Māṁsa) and blood (Śonita). These are the six[1] Koṣas of the body. In the Dhātus Ras and so forth is matured (Pāka). With maturity Ojas is produced which is the eighth product (Daśā). [It is said in Part I of the Bhāvaprakāśa that "health and strength reside latent in the Ojaḥ Dhātu as butter (Ghṛtam) lies latent in milk". What it is, is not certain. According to some it is albumen or glycogen. But the medical Editor of the Suśruta already cited says (Vol I., p. LIII) that the term has been used to denote that vital principle in the organism which is essential to the maintenance of a healthy combustion in its tissues and to the due performance of their normal functions and activities, no matter whether that principle is patent in the form of protoplasm, protoplasmic albumen, glycogen, or mucosin in accordance with the difference of their functions, geneses, and conditions of protoplasmic metabolism]. This Ojas according to the text seeks to attach consciousness (Kṣetrajñatā) to itself as oil seeks union with the lamp or the firmament the splendour of the thunderbolt. When fire is covered by a pot which has holes in it, the lustre of its flame issues through these apertures and illumines the surrounding space. In the same way the lustrous consciousness (Kṣetrajñatā) although covered by the body gathers knowledge through the different senses. Ether is in the ears, air in the skin, fire in the eye, water in the tongue and earth in the nostrils. This is how knowledge is acquired.

When Pitta moved by Vāyu dissolves the Dhātus and is itself dissolved, it also dissolves blood in Lasikā[2] and the dissolved Lasikā working forward in the direction of the skin issues in the form of particles of perspiration. When Kapha is moved upward by Vāyu and Pitta then there is Praseka of the mouth and nose-that is, apparently these organs function by salivation, dribbling, running at the nose and so forth.

Here follow some verses dealing with diseases and their causes. Thus from the taking of unwholesome food discharge from the penis

---

1. External.
2. Described by Caraka as the fluid which is between the skin and the flesh.

(Prameha), strangury (Mūtrakṛchhra), diarrhoea (Grahaṇi) and other diseases arise.

It is next stated that after food of the six different tastes is introduced into the mouth it is made palatable by Kapha. The six kinds of taste of edible things are sweet, sour, salt, bitter, hot and astringent. Food first goes to the stomach (*Āmāśaya*) and then to the seat of bile (*Pittāśaya*) and through contact with it becomes pungent (Kaṭuka). Entering the intestines it is matured by the bile. The essence (Rasa) which is produced by the process of digestion assumes the form of blood and so forth and is carried through the body by Vāyu. The refuse is collected by Anila (air). This is called the excretion. It passes into the small intestines (*Grahaṇī*) and remains there for some time when it passes out by way of the anus. In a similar manner the watery part passes through the thin Nāḍīs which spread all over the body into the bladder (Vasti). Vasti is the recipient (Āśaya) of urine (Mūtra) and is bent in shape like a bow. The water which passes out of it is called urine.

The embryo (Jantu) covered by the caul (Jarāyu) is moved by the Vāyu into the uterine passage. It is the way of all sinful beings that they strive hard to come out of the womb. "Oh Lotus-born (Brahmā)" says Nārāyaṇa, "the ways (Vṛtti) of men are various and wonderful". It is then born and shakes with fear. It yawns and suffers from fever. It breathes heavily and cries through its terror.

The text then proceeds to deal with what is called the Bhāvas or states of sound[1]. The Bhāva which first arises in the lowest Tāttvik centre, the Mūlādhāra, is called Parā[2]. In the next state it is Paśyantī[3]

---

1. The whole of this verse occurs in the Alaṁkara-Kaustubha as quoted in the Śabdakalpadruma with the difference that the word Tāra is substituted of Bhāva.

   [The text speaks of four states of sound. According to Padmapāda the first state Parā is divisible into four parts (pada), namely, Śūnyā, Sṁvit, Sūkṣmā and Parā-Text.]

2. In the bodily aspect (Adhyātma) the Kāraṇabindu resides in the Mūlādhāra as the Śakti Pinḍa Kuṇḍalini. Here it is in its non-differentiated condition. The Śabdabrahman remaining here is called Parā sound.

   [Padmapāda says that there are seven stages of sound.]

3. That is when it proceeds with slight motion (Sāmānyaspanda) from the motionless (niḥspanda) state as far as the navel cakra (Maṇipūra)

When it reaches the heart (Hṛdaya) and is united with Mā or Buddhi it is called Madhyamā[1]. Then in the mouth and with the desire for utterence it is known as Vaikharī[2] or uttered speech. From this last arises by the action of air (Pavana) all the letters[3].

The letters are not clearly manifested because the necessary apertures have not appeared such as the throat and the like. Until these come into existence and become the seats of pronunciation the letters remain in their place of origin (Varṇavyaktisthānasaṁstha). When the embryo reaches the stage (Bhāva) in which the thought arises, "I am knower" or "It is I who know (*Jñātā'smi*)" it acquires Buddhi, Ahaṁkara and Manas. Consciousness thus increases by degrees and causes the child to become attached to its mother, father and kinsmen. Drinking abundantly of the mother's milk it cries out when it desires to suck the breasts again. The sight of father, brother and uncles makes the child happy. Through this arising attachment to the world (Saṁsāra) the child forgets its actions in previous births, the agony endured in the mother's womb, and the pain caused on its delivery therefrom. When troubled it calls to its mother in half-formed words. These words are indistinct like the confused murmur of Kuṇḍalinī[4] in the Mūlādhāra[5].

The aspects of Kuṇḍalinī are various. She, in Her three-fold aspect, is the imperceptible omnipresent Śakti who is Kāma (ई), Agni (र), Nāda (ह), She is Tāra[6]. Some call Her Śakti, others the Paramātmā[7].

---

and is associated with Manas. According to some accounts the Svādhiṣṭhāna is substituted for Maṇipūra. Bhāskararāya Lalitā, v. 80 .

1. As the former sounds possessed the nature of the Kāraṇa and kārya Bindus respectively, it is here in the Nāda state endowed with more definite motion (*Viśeṣaspanda*), *ib.*
2. Here it is in the nature of the Bīja aspect with quite distinct motion (Spaṣṭatara). ib.
3. Which exist in a latent or unexpressed state in the Suṣumnā.
4. Known as Pinda or She in whom all energies (Śakti) are stored (*Piṇḍita*).
5. The basic plexus. *See ib.* and Author's "The Serpent Power".
6. Another name for "Om", (= A + U + M).
7. For the two are the same.

Her threefold aspect is that of the three Guṇas, the three Doṣas[1] Three colours[2]; Trayī[3], the three Lokas[4], the three lines (Trirekhā)[5]. She is Tāra because She saves (Tāraṇa), and Śakti because She is the support (Dhṛti) of all.

In Her fourfold aspect She manifests as the Sūkṣma Karaṇas[6]; Jāgrat, etc.[7].

In Her fivefold aspect She is represented by all things which are classified by five; such as the five groups (Vargas) of letters; the five colours[8] and the five Vāyus[9].

In Her sixfold aspect She is the six Koṣas[10], six Ūrmis[11], and six Rasas[12]. She it is who forms the divisions of the six chambered Yantra (Śadguṇita Yantra).

In Her sevenfold aspect She is the component parts of Tāra[13], namely, A, U, M, Bindu, Nāda, Śakti and Śānta, and the component parts of Hṛllekhā[14] or H, R, I, Bindu, Nāda, Śakti and Śānta. In Her sevenfold aspect-She is the regions (Lokas), Mountains (Adriṣ), Islands (Dvīpas), Pātālas (Nether Regions), Oceans (Sindhus)[15], Planets (Grahas)[16], the Sages

1. V. *ante*, p. 47 note 3.
2. That is three colours of the three Guṇas-White, red, black.
3. The three Vedas-Ṛk, Yajus and Sāman.
4. Bhūḥ, Bhuvaḥ, Svaḥ, or the terrestial, upper and celestial worlds.
5. The three lines of the Akathādi triangle, viz. Vahni, Indu and Arka. see Arthur Avalon's "The Serpent Power"
6. Buddhi, Ahaṁkāra, Manas and Citta.
7. Jāgrat, Svapna, Suṣupti and Turīya.
8. The five elements are coloured; transparency (ether), black (air), red (fire), white (water), yellow (earth).
9. Prāṇa, Apāna, Samāna, Udāna, Vyāna.
10. V. *ante*, p. 48 note 1.
11. V. *ante*, p. 48.
12. Or tastes, V. *ante*, p. 48.
13. The Mantra Ong.
14. A name for the Bija "Hṛng" As to Śakti and Śānta See p. 71, n 2. post.
15. V. post, notes to p. 71, 72.
16. That is the seven planets which give their names to the days of the week. Omitting out of the nine planets Rāhu and Ketu, viz : Ravi or

(Munis)[1], the Tones (Svaras) and Substances (Dhātus)[2], and all things which have a sevenfold existence.

In Her eightfold aspect She is the eight Prakṛtis[3], the eight Vasus[4], the eight pionts of the compass[5] and the eight Mothers (Aṣṭamātaraḥ)[6]. The text then continues with the ten-fold aspect as manifested in the ten directions[7] and so forth; the twelve-fold aspect as in the signs of Zodiac and the great twelve syllabled Mantra. Finally Śakti manifests in the fifty-fold form as the fifty letters of the Sanskrit alphabet.

CHAPTER III

This chapter deals with the letters of the Alphabet, which are of a three-fold character, lunar (Saumya), solar (Saura), and fiery (Āgneya). The vowels are lunar, the consonants (Sparśa) other than the Vyāpakas[8] are solar and the latter are fiery.

The letters A (अ) to Visarga (:) are vowels (Svara) some of which are short and others long. The short (Hrasva) vowels are, A (अ) I (इ) U (उ) Ṛ (ऋ) Lṛ (ऌ) and Bindu (.). The long (Dīrgha) vowels are Ā (आ) I (ई) Ū (ऊ) Ṛī (ॠ) Lḷr (ॡ) and Visrga (:). The vowels E (ए) Ai (ऐ) O (ओ) and Au (औ) are not mentioned in the text probably because E (ए) is formed by long or short A (अ, आ) with long or short I (इ, ई); (ऐ) Ai by long and short A with E (ए); O by long or short A with long or short U; and Au (औ) by long or short A with O. The short vowels A (अ) I (इ) U (उ) and Bindu (.) are masculine (Puṁ) : the long vowels Ā (आ) Ī (ई) and Ū (ऊ) and Visarga (:) are feminine (Strī); and the

---

Sūrya (Sun), Soma or Candra (Moon), Maṅgala (Mars), Budha (Mercury), Vṛhaspati (Jupiter), Śukra (Venus), Śani (Saturn). [Rāhu and Ketu are not recognised as planets in Astronomical works.]

1. See post, p. 71.
2. ib.
3. See *ante*, p. 40.
4. Āditya, Marut, Aśvin, Indra, Uśas, Rudra, Vāyu and Kubera.
5. N-S E, & W., N-E. (Iśāna), N-W. (Vāyu), S-W. (Nairṛta), S-E. (Agni).
6. See post, p. 69,70 ni and p. 60.
7. See footnote 5 adding above and below.
8. That is the letters Ya (य) Ra (र) La (ल) Va (व) Tālavya Ś (श), Mūrdhanya Ṣ (ष), Sa (स) Ha (ह) Lḷa (ळ) and Kṣa (क्ष).

vowels Ṛ (ऋ) Ṛṛ (ॠ) Lṛ (ऌ) and Lḷṛ (ॡ) are neuter (Napuṁsaka). The text mentions the last four and the Prapañcasāra-sambandha-dīpikā the other vowels[1].

These four exist in two states according as they are in the right or left nostril. When Prāṇa is in the right nostril there is what is called Dakṣiṇāyana and outgoing breath, and when in the left nostril Uttarāyaṇa and ingoing breath. The five short vowels manifest[2] when Prāṇa is in the right, and the five long vowels when it is in the left nostril[3]. Bindu and Visarga whose manifestations are dealt with later are the Sun and Moon respectively.

The Sparśa Varṇas the last letter of which viz., Ma (...) is the Sun and the Ātmā[4], are divided into five groups (Varga) of five letters each. The twenty-four letters[5] are the twenty-four Tattvas. The whole twenty-five letters are therefore both solar as governed by Ma the sun and elemental (Pāñcabhautika).

The Vyāpakas are divided into two groups of five letters each[6], and are Fiery (Āgneya) and Pāñcabhautika. They are so called because in union with the vowels (Svara) they emanate from "Moon" (Śaśī), "Sun" (Ina) and "Fire" (Agni).

From the letters of the alphabet there arise thirty-eight Kalās[7];

---

1. According to the Dipīkā these four appear (*ayanasthiti*) in Suṣumnā when Prāṇavāyu is in that Nādi : and by Ṛ and Lṛ there is outgoing breath (*dakṣiṇāyana*) and by Ṛṛ and Lḷṛ ingoing breath (*uttarāyaṇa*).
2. In other words Prāṇa is in the south (right) with the utterance of the five short vowels.
3. See Dīpikā; which also says that the short vowels are bhautika (elemental) and the long ones are of the nature of the five Kalās,- Nivṛtti, Pratiṣṭhā, Vidyā, Śānti and Śāntyatītā. See also ŚāradāTilaka. Chapter 1. *Piṅgalāyāṁ sthitā hrasvā iḍāyāṁ saṅgatāḥ pare*. ib., chapter 2.
4. For Ma is Bindu and the Sun or Ātmā among the letters. The Dīpikā says that by the Ātmā is meant all the animate world as a whole (*Jīva-samaṣṭī*) and the supreme Spirit dwelling therein (*tadantaryāmī*)., Śruti says "the sun is the soul of the universe" (*Sūrya ātmā jagatastasthuṣaśca*).
5. That is the Sparśa Varṇas other than Ma.
6. That is Ya (य) Ra (र) La (ल) Va (व) and Ś (श); and Ṣ (ष) Sa (स) Ha (ह) Lḷa (ळ) Kṣa (क्ष).
7. Kalā Means "Part"; according to the Commentary on the Haṭhayoga-

Sixteen lunar (Saumya) Kalās come from the vowels; twelve solar (Saura) Kalās come from the twenty-four conjoined Sparśas; and ten fiery (Vahnijā) Kalās from the Vyāpakas. From these Kalās the Sādhaka attains his desired aim. From the letters of the Tāra[1] originate the all pervading fifty Kalās which can be divided according to the five elements (Bhūtas). From these[2] originate the Śaktis and Mātṛs[3] and Mūrtis of Viṣṇu and Rudra respectively; as also the herbs and vegetable substances (Oṣadhi)[4].

The lunar Kalās arising from the vowels and which grant the fulfilment of desires (Kāmadāyinī) are Amṛtā, Mānadā, Pūṣā, Tuṣṭi, Puṣṭi, Rati, Dhṛti, Śaśinī, Candṛkā, Kānti, Jyotsnā, Śrī, Prīti, Aṅgadā, Pūrṇā, Pūrṇāmṛtā.

The twelve solar Kalās which give wealth (Vasudā) connected with the letters commencing with ka bha (कभ) and ending with ṭha ḍa (ठड)[5] are Tapanī, Tāpanī, Dhūmrā, Marīci, Jvālini, Ruci, Suṣumnā, Bhogadā, Viśvā, Bodhanī, Dhāriṇī Kṣmā.

---

pradīpikā (Ch. IV, v. I.) Kalā is a part of Nāda (Kalā nādaikadeśaḥ). The Kalās are the various parts into which the Prakṛtic substance is considered as being divided. In every creation of the world it is said that Mūlaprakṛti assumes the different gradations of Aṁśarūpiṇī, Kalārūpiṇī and Kalāṁśarūpiṇī or manifests Herself in portions, (such as Durgā, Lakṣmi, Sarasvatī), in parts (such as Puṣṭi, Tuṣṭi and other secondary Devis) and portions of parts and further sub-divisions such as all womenkind who are all venerable as manifestations of the Mahāprakṛti. See H. H. Wilson's Essays on the Religion of the Hindus, pp. 245, 246, Vol. I. Here the connection between the various (letters) and the Kalās is shown and these Kalās are unfolding qualities of their cause.

1. Oṁkāra from which all the letters have originated. These Kalās of Tāra according to the Dīpikā manifest in the workings of Prakṛti (*Sarvagāḥ Prakṛtikāryavyāpinyaḥ*).
2. There are variant readings, viz., *tebhyaḥ* and *tābhyaḥ*; if the first then the letters are meant and if the second the Kalās.
3. The Śaktis and Mothers of the various manifestations of Viṣṇu and Rudra; the Śaktis of the letter being called Mātris.
4. V. post.
5. That is the first and last letter other than Ma, the second and last but one and so on are taken together, there being in all 24 letters. Thus-ka-Bha (कभ); Kha-Ba (खब); Ga-Pha (गफ); Gha-Pa (घप); Ṅga-Na (ङन); Ca-Dha (चध); Cha-Da (छद); Ja-Tha (जथ); Jha-Ta (झत); Ñya-Ṇa (ञण); Ṭa-Ḍha (टढ); Ṭha-Ḍa (ठड)

The ten Kalās issuing from "fire" which are connected with the Vyāpakas and which grant Dharma (Dharmapradā) are Dhūmrā, Arciḥ, Uṣmā, Jvalinī, Jvālinī, Visphuliginī, Suśrī, Surūpā, Kapilā, Havyakavyavahā. These make 38 Kalās for the fifty letters.

The text then proceeds to deal with Kalās of the Praṇava. The ten Kalās which arise from Akāra (अ)[1] (Akāraprabhavā) which are Brahmā-born (Brahmajātā) and creative are Sṛṣti Ṛddhi, Smṛti, Medhā, Kānti, Lakṣmī, Dhṛti, Sthirā, Sthiti, Siddhi.

The ten Kalās arising from Ukāra (उ) (Ukārotthā) which are Viṣṇu-born (Viṣṇu-jātā) and preservative are Jarā, Pālinī, Śānti, Aiśvarī, Rati, Kāmikā, Varadā, Hlādinī, Prīti, Dīrghā.

The ten Kalās issuing from Makāra (म) are Rudra-born (Rudrajātā) and destructive and are Tīkṣnā, Raudrī, Bhayā, Nidrā, Tandrā, Kṣut, Krodhinī, Kṛyā, Utkārī, Mṛtyu.

Bindu has four Kalās, viz., Pītā, Svetā, Aruṇā and Asitā.

The sixteen Kalās issuing from Nāda are Nivṛtti, Pratiṣṭhā, Vidyā, Śānti, Indhikā, Dīpikā, Recikā, Mocikā, Parā, Sūkṣmā, Sūkṣmāmṛtā, Jñānāmṛtā, Āpyāyinī, Vyāpinī, Vyomarūpā, Anantā. These make 50 in all.

The text then proceeds to deal with the Viṣṇu-mūrtis and Śaktis which have Vaiṣṇava names and the Rudramūrtis and Mātṛs with Śaiva names. The Vaiṣṇava forms (Mūrtis) of the Vyañjana Varṇas[2] are thirty-five in number, viz., Carkrī, Gadī, Śārṁgī, Khadgī. Śaṁkhī, Halī, Muśalī, Śūlī, Pāśī, Aṁkuśī, Mukunda, Nandaja, Nandī, Nara, Narakajit, Hari, Kṛṣṇa, Satya, Sātvata, Śauri, Śūra, Janārdana, Bhūdhara, Viṣvamūrti, Vaikuṇṭha, Puruṣottama, Balī, Balānuja, Bāla, Vṛṣaghna, Vṛṣa, Haṁsa, Varāha, Vimala and Nṛsiṁha.

The Vaiṣṇava Śaktis[3] of the consonants are Jayā, Durgā, Prabhā, Satyā, Candā, Vāṇī, Vilāsinī, Virajā, Vijayā, Viśvā, Vinadā, Sūtadā, Smṛti, Riddhi, Samṛddhi, Śuddhi, Bhukti, Mukti, Mati, Kṣamā, Ramā, Umā, Kledinī, Klinnā, Vasudā, Vasudhā, Parā, Parāparāyaṇā, Sūkṣmā, Sandhyā, Prajñā, Prabhā, Niśā, Amoghā and Vidyutā.

---

1. Which is in Oṁkāra which represent Brahmā just as Ukāra, and Makāra dealt with post stand for Viṣṇu and Rudra.
2. That is the letters other than the vowels : the consonants both Sparśa and Vyāpaka.
3. Ch. III.34-37.

The Vaiṣṇava-mūrtis of the vowels are Keśava, Nārāyaṇa, Mādhava, Govinda, Viṣṇu, Madhusūdana, Trivikrama, Vāmana, Śrīdhara, Hṛṣīkeśa, Padmanābha, Dāmodara, Vāsudeva, Saṁkarṣaṇa, Pradyumna, Aniruddha; sixteen in all. The Vaiṣṇava Śaktis of the vowels are Kīrti, Kānti, Tuṣti, Puṣti, Dhṛti, Kṣānti, Kriyā, Dayā, Medhā, Harṣā, Śraddhā, Lajjā, Lakṣmī, Sarasvatī, Prīti, Rati; sixteen in all.

The Rudra-mūrtis of the vowels are Śrīkanṭha, Ananta, Sūkṣma, Trimūrti, Amareśvara, Arghīśa, Bhāvabhūti, Tithi, Sthāṇu, Hara, Jhiṇṭiśa, Bhautika, Sadyojāta, Anugraheśvara, Akrūra, Mahāsena; sixteen in all.

The Rudra-mūrtis, of the consonants are Krodhīśa Caṇḍeśa, Pañcāntaka, Śivottama, Ekarudra, Kūrma, Ekanetra, Caturānana, Ajeśa, Śarva, Someśvara, Lāṁgalī, Dāruka, Ardhanārīśvara, Umākānta, Āṣāḍhī, Daṇḍī, Adri, Mīna, Meṣa, Lohita, Śikhi, Chagalaṇḍa, Dviraṇḍa, Mahākāla, Kapālī, Bhujaṁgeśa, Pinākī, Khaḍgīśa, Vaka, Śveta, Bhṛgu, Nakulī, Śiva, Samvartaka; thirty five in all.

The Rudramātṛs of the vowels are Pūrṇodarī, Virajā, Śālmalī, Lolākṣī, Vartulākṣī, Dīrghaghoṇā Sudīrghamukhī, Gomukhī, Dīrghajihvikā, Kuṇḍodarī, Ūrdhvakeśi, Vikṛta-mukhī, Jvālāmukhī, Ulkāmukhī, Śrīmukhī, Vidyāmukhī, or sixteen in all.

The Rudra-mātṛs of the consonants are Mahākālī, Sarasvatī, Sarvasiddhi, Gaurī, Trailokyavidyā, Mantrātma-śaktī, Bhūtamātā, Lambodarī, Drāviṇī, Nāgarī, Vaikharī, Mañjarī, Rūpiṇī, Vīriṇī, Koṭarī, Pūtanā, Bhadrakālī, Yoginī, Śaṁkhinī, Garjinī, Kālarātri, Kurdinī, Kapardinī, Mahāvajrā, Jayā, Sumukheśvarī, Revatī, Mādhavī, Vāruṇī, Vāyavī, Rakṣopadhāriṇī, Sahajā, Lakṣmī, Vyāpinī, Māyā; thirtyfive in all.

The text here says that three kinds of Nyāsa[1] [with the Kalās and Mūrtis named] have been described as above.

Then follows the names of the fifty Oṣadhis (herbs) such as Candana (sandal), Kucandana (red sandal), Aguru (fragrant aloe), Karpūra (camphor) and so forth.

The letters are expelled through the Suṣmnā channel by air

1. The Kalās are (a) the 38 (b) the 50 in Oṁkāra named and the Mūrtis (e) the Vaiṣṇavamūrtis and Śaktis and the Rudra-mūrtis and Mātris.

through the mouth by means of the throat and other organs[1]. Utterance is of three kinds Udātta, Anudātta, and Svarita[2]. also classed as Harsva, Dīrgha and Pluta according to Mātrā.

CHAPTER IV

This chapter deals with the Bīja Hrīṁ (which is commonly known as the Māyā Bīja). This Bīja is also called Nāda, Prāṇa, Jīva, Ghoṣa, Hṛllekhā, etc. It is composed of the letters Ha (ह)[3], Ra (र), I (ई)[4] and Bindu (ं)[5].

Hakāra Bīja is Prānātmaka because it denotes the Paramātmā in conjunction with Māyā which is implied by the word Prāṇa[6].

From Hakāra originate the vowels A (अ) to Ū (ऊ) and the six Ūrmis[7]. The Mahāviṣṇu adds "From Hakāra have you (that is, Brahmā, Hari or Viṣṇu, Iśvara or Śiva) originated and it exists in all animate beings enveloping and permeating the Brahmānda (universe) with all that is moving and motionless therein". From Repha or Rakāra (र) originate the letters Ṛ (ऋ), Ṛī (ॠ), Lṛ (ऌ), Lṛī (ॡ) and the four Guṇas[8]. From Īkāra (ई) come the remaining six vowels in-

---

1. Kaṇṭhādiṣṭhānaghaṭṭitāḥ; throat (Kaṇṭha), chest (Uras) head (Śiras) root of the tongue (Jihvāmūla), teeth (Danta), nose (Nāsikā) lips (Oṣṭha), and palate (Tālu).
2. The Dīpikā cites authority to show that the first kind burns up sins (dahati pāpāni); the second grants mokṣa (mokṣapradāyaka) and the last gives pleasure to the mind (āpyāyana). See Śārdātilaka ch. I. 66 and ch. II. 5 and notes thereunder.
3. The Prapañcsārasambandhadīpikā referred to post as the Dīpikā says the Ha is Kṛtakṛtya, i.e., all pervading.
4. Kāryakāraṇavācimāyā according to the Dīpikā, "Māyā manifesting instrument and effect".
5. Satataṁ : or "the over existing one" according to the Dīpikā Bhāskārarāya citing the Mahāsvacchanda Tantra says (Comm. Lalitā. v. 70) that there are eight notes (varṇa) above the Bindu which in the order given are more and more subtle, viz., Bodhinī, Nāda, Nādānta, Mahānāda, Vyāpikā Śakti, Āñji, Samani, Unmani.
6. So the Devī is addressed in the Lalitā as Hrīṁkāri where the Comontator *loc. cit.* says (citing the Svatantra Tantra) "She it is who does creation, preservation and destruction".
7. Hunger, thirst, sorrow, ignorance (moha) decay and death.
8. Touch (Sparśa), Form or Sight (rūpa), Taste (rasa) and Smell (gandha).

cluding Bindu and Visarga and its Guṇas are the four Karaṇas[1], Saṁghāta[2] and Cetanā[3].

From the vowels the consonants from Ka to Kṣa (क—क्ष) originated.

The Mahāviṣṇu proceeds to establish the identity of the Devatā of this Bīja (that is, Bhuvaneśvarī)[4] with Kuṇḍalī and Haṁsaḥ and then to the realization of the Mahāvākya "So' haṁ" (सोऽहम्)[5]. He then says that if Sa (स) and Ha (ह) of "So' haṁ" be eliminated we then get Oṁ (ओं) or the Praṇava. If the latter be disjoined into its component parts then from its end (म) we get the elements begining with Kha (ether): from its middle (उ) the sun and other lustrous substances; and from the first part (अ) all sounds. This Śakti (Kuṇḍalī or Bhuvaneśvarī) is the Pārameśvarī Śakti and produces all sounds and their meanings and therefore comprises all the 24 Tattvas. She is Savitā or the Creator of the world (Jagatpraṣavakārinī). She is Gāyatri since it is She who saves (Trāṇana) the singer (Gāyaka). As the embodiment of the seven groups of letters[6], She is the seven planets. The Sun is the Lord of the vowels and Maṅgala, Śukra, Budha, Vṛhaspati, Śani[7] and the Moon are the Lords of the Ka-Varga (क), Ca-varga (च), Ṭa-varga (ट), Ta-varga (त), Pa-varga (प), and Ya-varga (य), respectively.

As all the other letters originate from the vowels so this six planets (Grahas) originate from the Sun (Savitri). As the six Vargas disappear in the vowels so the six components of Ḥrīṁ[8] and the six chambered Yantra disappear in Bhuvaneśvarī. She is the eternal, all-pervading Śakti who shines by Her own effulgence in the Sun[9].

---

1. Manas, Buddhi, Ahaṁkāra and Citta.
2. This is according to the Dīpikā-Deha or body.
3. *Kāryārtha-Kāraṇa-samūha-gata cidābhāsa*, that is, apparently the Cit-quickening Prakṛti to be the cause of all functioning.
4. Ruler of the fourteen worlds (Bhuvanas). The Deity indicated by the Mantra Hṛṁ. See as to other meanings Bhāskararāya's comm. Lalitā. v. 69 citing Tripurā Siddhānta and the Ghaṭārgalayantra chapter in the Dakṣiṇāmūrti Saṁhitā.
5. In this connection reference may be made to pp. 66, 78 and 102 of vol. II of this series of Tantrik Texts.
6. The vowels and the vargas commencing with Ka-varga, V. post.
7. That is, Mars, Venus, Mercury, Jupiter, Saturn.
8. That is, Ha, Ra, Māyā (Ī), Nāda, Bindu and Śakti.
9. The Dīpikā says that here Her identity with Bharga is pointed out.

From Her have originated the signs of the Zodiac. The Mahāviṣṇu then proceeds to show how from the different letters the different signs of the Zodiac have originated. In the same way He deals with the 27 Nakṣatras[1] or Lunar Zodiac, Aśvinī and others.

He concludes by saying that to know Her is to be freed from all the bonds of Karma (Karmabandha) and to attain the supreme state of Viṣṇu (*Viṣṇoh paraṁ padaṁ prayāti*).

CHAPTERS V & VI

Henceforward the work deals largely with ritual which can only be described in an abbreviated form. These two chapters deal with the subject of initiation (Dīkṣā). It is so called because it produces a divine state of mind and body (Divyabhāva) and destroys (Kṣiṇuyāt) all evils (Duritāni). Mantra is so called because it gives understanding of the Tattva and saves (Trāyate) from fear.

Then follows detailed rules regarding the selection of proper time and place for initiation, worship of the Vāstu Puruṣa[2], sacrifice (Bali), offerings and so forth. The conclusion is that Guru, Devatā and Mantra should be realised as being one and the same (Aikyaṁ).

CHAPTER VII

This portion of the work deals with rules relating to the Sādhanā of the Devī of Speech and the Japa of Her Mantra[3]. Japa is preceded by Mātṛkānyāsa[2]. The Ṛṣi of this Mātṛkāmantra[4] is Brahmā. The metre (Chandaḥ) is Gāyatrī. Sarasvatī is the Devatā and Her six limbs are the letters of the alphabet.

With the words, "I bow to Her the Bhāratī"[5] follows a Dhyāna or

---

1. The system of the Nakṣatras or Asterisms was originally based upon the Sidereal revolution of the moon in about 27 days according to which a lunar zodiac of 27 asterisms near the ecliptic was made, so that in each night of the Sidereal month the moon entered a different asterism. Time was thus marked by defining the position of the moon without regard to its phases. See Dr. Barnett's Antiquities of India, p. 191, where the 27 Nakṣatras are fully given.
2. The Genius of the ground where the Dīkṣā takes place.
3. See Introduction to my book "The Serpent Power".
4. That is, the letters A to Kṣa with the Bindu superimposed.
5. The Dīpikā says that the word Bhāratī here indicates that She is subtle and Nādātmaka (in the nature of Nāda) and the word "Her" (tām) indicates that She is the Paracidātmikā Bhuvaneśvarī.

description of the Goddess (Devī) as She, in her gross (sthūla) form, is to be meditated on. She is seated on a lotus, three-eyed and of a transparent brilliancy. She is white as the moon and the jasmine flowers. The fifty different letters make Her face, hands, feet, belly and breasts which with Her buttocks are very large. On Her head are coils of hair and the crescent moon. She holds in Her right upper hand a rosary or Rudrākṣa beads[1] and with Her lower right hand makes Cintā-mudrā[2]. In the left upper hand She holds a jar (of nectar) and in the lower left hand a book[3].

The nine Śaktis of Bhāratī are Medhā (understanding), Prajñā (wisdom), Prabhā (radiance), Vidyā (learning), Dhī (intelligence), Dhṛti (constancy or steadiness), Smṛti (memory), Buddhi (power of conception), Vidyeśvarī (sovereignty of all learning).

The Sādhaka with reverent devotion should worship Bhāratī, Her Śaktis and Āvaraṇa Devatās[4] with fine perfume and flowers, incense and food.

The eight Mothers are Brahmāṇī, Māheśī, Kaumārī, Vaiṣṇavī, Vārāhī, Indrāṇī, Cāmuṇḍā, Mahālakṣmī.

CHAPTER VIII

The first part deals with Prāṇāgni Homa. It commences by directing the Sādhaka as to his posture and then to mediate on the Mūlādhāra[5] in the middle of which is the "essence of Śakti" (Śakti-sattva) that is Kuṇḍalinī and is surrounded by Māyā Bījas[6]. Inside the Mūlādhāra is a triangle and five Kuṇdas (fire pits) in which are the five fires Āvasathya, Sabhya, Āhavanīya, Anvāhārya and Gārhapatya. In these five Kuṇdas the letters are mentally offered in Homa. The Vyañjanas are divided into 7 groups and the vowels into 2 groups of eight each. Each of these groups is called after one of the nine gems (Ratna) and directions are given as to which let-

---

1. Seeds of the Eleocarpus ganitrus with which Japa is done.
2. A name of the Jñāna-mudrā or munual gesture so called.
3. Cf. vese II of Hymn to Bhuvaneśvarī in Arthur and Ellen Avalon's "Hymns to the Goddess" at P. 35.
4. That is, attendant Devatās.
5. The Cakra in the basic plexus. *See* my book "The Serpent Power" a translation of the Ṣaṭcakra-nirūpaṇa published in the second volume of this series.
6. That is "Hrīṁ" v. *ante*.

ters should be cast into which Kuṇḍa. By these offerings the Sādhaka realises his subtle body. Details are then given of the ritual of this Homa in which mental offerings of the senses (Indriyas) and so forth are made.

The second protion after the 26th verse deals with the worship of Sarasvatī; Her Nyāsa, Pūjā, Japa, Homa and so forth. A Hymn to Sarasvatī is given in vv. 47-60.

CHAPTER IX

Deals with the worship of the Devī Tripurā. She is called Tripurā, because, She is the Creatress of the three Mūrtis[1]: and is in the three Vedas; She too on the dissolution of the three worlds fills all space; and existed before the Three[2] were. Her Bījas are Aiṁ and Klīṁ[3].

The Dhyāna is given in v. 8. The Sādhaka is directed to worship the Pīṭha, the Śaktis Vāmā and others and to draw the Navayonicakra and to then place a Kalaśa (jar) on the Cakra and invoke the Devī therein. The Cakra is then described. The Śaktis and Mātṛkās and Bhairavas who are to be worshipped are named.

In vv. 23, 24, a description is given of a worship which has the effect of producing such amorous passion in the celestial female Spirits and Genii, Suras, Asuras, Siddhas, Yakṣas, Vidyādharas, Gan-dharvas, Bhujaṁgas[4] and Cāraṇas[5] that they come to the Sādhaka "with gazellelike eyes, breathing heavily, their bodies quivering with, and moist with the pearly sweat of, passion; and throwing away their ornaments and letting their clothes fall from about them, bow themselves before him and offer to do his will".

---

1. So according to the Kālikā Purāṇa. She is so-called because through the operation of Pradhāna Her body became three-fold as Brahmā, Viṣṇu, Rudra. She is also three-fold because the Maṇḍala is triangular; the Mantra has three syllables; there are three states (avasthā) and so forth. Some of other meanings are given in the commentary to verse 178 of the Lalitā where She is addressed as Tripurāmbikā. Similarly in the Ṣoḍaśīstotra, She is addressed as Tripurādhivāsinī and Tristhā or "residing in the three" that is, the three-fold worlds, body, states of consciousness and so forth.
2. That is, existed before the three Devas of the Trimūrti.
3. The Vāgbhava and Kāma Bījas. She has other Bījas also.
4. That Nāgas or Serpent divinities.
5. The Siddhas and Names following are various classes of Devayoni.

CHAPTER X

Is concerned with the worship of Mūlaprakṛti, Her Mantra, Homa, Abhiṣeka, Japa and Arcana[1]. For the purpose of worship She is materialised as Ambikā according to the directions of a Dhyāna which is given. She is there described as holding Pāśa (noose), Aṁkuśa (goad)[2], Iṣṭa (making the Varamudrā), Abhaya (making the Mudrā of that name)[3]. An explanation is given of these four.

The rest of the Chapter is concerned with the ritual.

CHAPTER XI

Continues the same subject, and gives a description of Her Yantra[4], Gāyatrī, 16 Śaktis[5], 32 Śaktis[6], and 64 Śaktis[7] which are named.

Some further details regarding Her worship are set forth and then in verses 49-68 the following fine Hymn to Prakṛti is given.

Hymn To Prakṛti[8]

1

Be gracious to me, Oh Pradhānā[9]

---

1. *See* these described in my "Śakti and Śākta" and "Garland of Letters".
2. *See* Arthur and Ellen Avalon's "Hymns of the Goddess"
3. The gestures of granting boons and dispelling fear.
4. Diagram used in worship.
5. Vv. 11, 12.
6. Vv. 12-16, including Sinīvālī, Kālarātri, Mahārātri, Kapālinī, Mahiṣamardinī, Indrāṇī, Rudrāṇī.
7. Vv. 16-24, including Prakṛti, Vikṛti, Sṛṣṭi, Sthiti, Saṁhṛti, Svāhā, Svadhā, Gāyatrī, Sāvitṛ, Vimalā, Bahurūpā, Satī, Bahuśiśnā, Madanāturā, Akṣobhya, Satyavādinī.
8. The primordial Śakti; *see* footnote 1 on pg. 63.
9. Pra + dhā + anaṭ = *pradhatte sarvam ātmani* or that which contains all things in itself; the source and receptacle of all matter and form.

Who art Prakṛti[1] in the form of the elemental world[2]
Life[3] of all that lives,
With folded hands I make obeisance to Thee Our Lady[4]
Whose very nature and will it is to do[5]
That which we cannot understand[6].

2

A hymn is composed of sentences
And these of words with their terminations[7],
Words again consist of letters
And Thou Thyself, Oh Supreme Queen, art the letter[8],

---

1. Pra + kṛti, that is, She by whom all actions, that is, creation (sṛṣṭi) maintenance (sthiti) and destruction (laya) are done. *Prakriyate kāryādikam anayā*. Pradhāna and Prakṛti are one and the same under different aspects. Prakṛti also means before (Pra) creation (kṛti), *kriteḥ prārambho yasyāḥ* She from whom creation begins. The first is the one as the container of the material which goes to the making of the world of form and Prakṛti is the one in its active aspect moulding into form the materia. prima (to use an analogous though not altogether accurate term) of which as Pradhāna. It is the container.
2. Prapañca, that is, the Universe as composed of the five gross "elements" (Mahābhūta) or ether (ākāśa), air (Vāyu), fire (tejas), water (ap), earth (pṛthivi).
3. Prāṇa which manifests in the breath of breathing things (Prāṇī).
4. Prabho: the meaning of which is "one who can confer favours and show disfavour" (nigrahānugrahasamarthā).
5. It is Her very nature (prakṛti) to be and to do, what She is and does. She cannot be otherwise and be Herself. She acts, and to do so is Her will and Her will is what She is.
6. The action of Prakṛti is *apratrkya*, beyond all human discussion and conception, known only to Prakṛti Puruṣa and not to ourselves, who are but transformation (Vikṛti) and but limited manifestations of the immanent yet transcendent Cause.
7. In Sanskrit the root is not considered a word. It becomes only a word (padam) when the case or verbal termination is added. Thus bhū the root of the verb "to be" is not a pada but, *bhavati*, the third person singular present tense is such; Rāma is not a pada, but Rāmaḥ, Rāmaṁ Rāmeṇa, etc., are padas.
8. Akṣara or lettered sound is the gross manifestation of subtle sound or dhvani. Dhvani is Devī as Kulakuṇḍalinī. Mantra is therefore Devatā

Thus art Thou both the Hymn and those who hymn Thee[1].

3

Even Aja[2] Adhokṣaja[3] and Trīkṣaṇa[4],
Know not Thy Supreme form which is Māyā[5],
But pray to Thee in Thy gross form as Ruler[6],
Therefore so must I pray to Thee[7].

4

Salutation to Thee our Lady supreme over all[8],
Who art Bindu[9],

---

not only in its collective form, but in each of the letters which compose it. Akṣara also means 'imperishable'.

1. *Lit.* "the Devī praises Herself with letters which are Herself because the power of speech is Herself". The Hymnist and the Hymn are but manifestation of the Supreme whom they invoke. The Jīva worships its inner ground or Paramātmā.
2. Aja "the unborn one" is an epithet applicable to Brahmā, Viṣṇu and Rudra but is generally and here used as a title of Brahmā the creative aspect of the trinity (trimūrti).
3. Adhokṣaja: which means "He from whom there is no fall (rebirth) when once attained"; or "He who is beyond the perception of the senses" (akṣa = indriya); Vācaspatya Dict. It here means Viṣṇu.
4. Trīkṣaṇa or "three-eyed" a term generally applied to Śiva who bears in His forehead the third eye of wisdom (Jñāna-cakṣuḥ).
5. That by which the Brahman as Avyakta creating the Universe is able to make itself appear to be different from what It really is.
6. Īśi tāṁ. She is the ineffable Lord (Īśvarī) ruling the Universe Her creation. This ruling aspect which involves relation is Her gross aspect.
7. That is, if even these three great Devas can only worship the gross aspect, of greater necessity it is that the hymnist should do so.
8. Samasteśi.
9. From the Saccidānanda Parameśvara with Prakṛti issued Śakti from Śakti came Nāda and from Nāda was born Bindu (Śāradātilaka, Ch. I). This Bindu again has two aspects the Bindu or Puruśa aspect or "Haṁ" manifesting in breathing creatures (Prāṇī) as expiration and the visarga or Prakṛti aspect of "Saḥ" manifesting as inspiration; the current of the life wave being called Hang Ca saḥ or the motion of Ha and Sa. *See* my book "The Serpent Power".

Obeisance to Thee the Paratattva[1],
Who art Pradhānā[2] and Mahattva[3],
Salutation to Thee Who art in the form of Ahaṁkāra[4].

5

Obeisance to Thee in the form of sound and ether,
Salutation to Thee in the form of touch and air,
Obeisance to Thee in the form of sight and fire,
Salutation to Thee in the form of taste and water,
Obeisance to Thee in the form of earth with its quality of smell[5].

6

Salutation to Thee in the form of the ear, skin, eyes, tongue, and nose[6],

---

1. *Lit.* the supreme Tattva or Prakṛti. In this edition the alternative reading "*Ravatvena*" has been preferred. As such the meaning is She is the Rava or sound which arises on the bursting of the Bidnu. *See* ante p. 37-38.
2. *See* V. I note 9, p. 62.
3. Mahattva (Mahat-tattva) is that state of the vikṛti of Mūlaprakṛti which when individualised is called Buddhi. The latter is one of the fourfold aspects of the antaḥkaraṇa or mental organ, *viz.*, manas (lower mind or sensorium), buddhi (higher mind the function of which is determination; niścayakāriṇī), ahaṁkāra (egoity, self-consciousness) and Citta (v. post, v. 6, n. 2 on p. 66).
4. *See* footnote 2 on p. 66. The ahaṁkāra here referred to is however to be distinguished from that mentioned in verse 6. It is ahaṁkāra thought of as before its divisions into Taijasa, Vaikārika, and Bhautika.
5. Ether, air, fire, water, earth are the five gross elements (mahābhūta). They each have certain qualities or guṇa. These are sound, touch, sight (by and of light) taste and smell. Mahābhūta is the container or supporter (ādhāra) and that which is called its guṇa is the supported or contained (ādheya). It is through its guṇa that the mahābhūta is perceived by the sense (indriya). Thus, sound is that by which the invisible ākāśa is known. The Mahābhūta and its guṇa represent the objective and subjective aspects. As the world is the creation of mind, the śabda, sparśa, rūpa, rasa and gandha (sound, touch, sight, taste, smell) tanmātras are the cause of the mahābhūtas the former themselves deriving from the tāmasa ahaṁkāra.
6. The organs of sense (indriya) are of two kinds viz., Jñānendriyas or organs of sensation through which knowledge of the external world is obtained, *viz.*, those mentioned in this line and Karmendriyas or

And in the form of mouth, speech, arms, legs, organs of excretion and generation[1],
Salutation to Thee, Manas, Buddhi, Ahaṁkāra and Citta[2],
Obeisance to Thee Who art in the form of the whole Universe;
Who pervadest all
And yet art formless[3].

7

Thou art the Antarātmā[4],
Who by the Sun[5] upholdest all living creatures,
And who by the Moon ever nourishes them.
Again assuming the appearance of Fire the carrier of oblations[6] Thou burnest :

---

organs of action by which that knowledge is applied, namely, those mentioned in the second line.

1. *See* footnote 2.
2. *See* n. 3 on p. 65. These four are vikṛtis of the Devi.
   Cittam is that by which one knows. (*Cetati anena iti cittam*). According to the Vedānta it is the faculty of the mental organ (antaḥkaraṇa) which contemplates and investigates into the subject-matter of thought–*anusandhānātmikā antaḥkaraṇa vṛttiḥ iti vedāntaḥ*.
3. The forms of the Mother of the Universe are threefold. There is first the supreme (para) form of which, as the Viṣṇuyāmala says, "none know" (See Ch. III, Śāktānanda Taraṅgiṇī); next Her subtle form as mantra or sound; and thirdly Her gross form in the visible universe and in those embodied aspects or spiritual avatāras in which She presents Herself, for the benefit of the sādhaka who can only worship Her in such form See Author's "Śakti and Śākta" and "Hymns to the Goddess".
4. Ātmā derived form āt + manin, is that which continues to exist in all states (avasthā) commencing with Jāgrat and following on in the other : svapna, suṣupti, and. turīya, that is, the eternal Spirit. *Āt = sātatya-gamane* or that which is continually going; that is, which never ceases to exist. But as the term ātmā has also other meanings in Sanskrit (such as effort, patience, buddhi, nature, manas, son, Jīva, sun, hutāsana (fire) vāyu, body) the term which specifically describes the Spirit as the inner substance of all things is antarātmā or inner ātmā.
5. The Sanskrit expression is finer but untranslatable–*ravitvena bhutvā antarātmā dadhāsi*; that is, who upholds "by Thy sun-ness". In the same way later we have *candramastvena* "by Thy moon-ness".
6. Fire it is which while consuming oblations in their gross form carries them as nourishing food in subtle form to the Devas.

Oh Mahādevī, verily do these three lights[1] and fires issue from Thee.

8

Assuming the form of Brahmā with active quality[2]
The four-headed one, seated on a shining white swan,
Thou dost create the world
Of which thou becomest the Mother.
Who is there indeed, Oh Supreme Ruler[3],
Who can imagine Thy supreme state[4]?

9

Adorned with crown,
Resplendent with conch and discus[5]
As Nārāyaṇa with quality of manifestation[6],
Thou dost maintain the world;
For He also is part of Thee.

10

Again in the form of the three-eyed Rudra
Carrying axe and a rosary[7],
On whose matted hair are moon, serpent and Ganges[8],
He with the quality which veils[9]
Thou dost at the end of the Kalpa[10] destroy the whole universe,
And then alone shinest[11].

---

1. That is Sun, Moon and Fire corresponding with the Kriyā, Icchhā and Jñāna Śaktis.
2. That is the rajas guṇa.
3. Iśī.
4. Lit. "You (alone) think upon (or know) Your supreme state".
5. Cakra, Both conch and discus are white and shining.
6. Sattvaguṇa. *Lit.* "He who maintains is part of Thee"
7. Made of rudrākṣa seed or human skull or bones.
8. When Gaṅgā was called down from heaven by Bhagīratha, She first fell into the matted hair (Jaṭā) of Śiva.
9. Tomo-guṇa.
10. The period of time between two epochs of dissolution (pralaya) or 4,320,000,000 years. Then Śiva withdraws creation into Himself.
11. For what is there when all is gone but the unmanifest Prakṛti? *See* Yoginīhṛdaya Ch. I.

11

Thou, Oh Supreme Lady[1], art Sarasvatī[2],
The presiding Goddess of Speech,
Clad in white raiment[3],
Holding a rosary or Rudrākṣa beads, a pen, and a jar of nectar,
Thou maketh the Cintā gesture[4]
Thou art the Three-eyed One
Bearing upon Thy matted hair[5]
The shining crescent moon.

12

Thou art, Oh Queen, the uncreated changeless One,
Thou art Durgā[6]
With shining conch and discus
Formidable with whirling sword;
She who with high and glittering crown
Is borne upon a roaring lion[7].
The crowd of Daityas[8] Thou dost destroy,
But Siddhas[9] worship Thee.

13

Truly, Oh Supreme Ruler[10], Thou art the (one) Mother,

---

1. Iśī.
2. Goddess of speech, learning and wisdom.
3. The colour of Sarasvatī is white. Thus She is represented as white holding the vīṇā; adorned with white flowers, holding a white rosary, besmeared with white sandal paste, clad in white raiment. See note to Sarasvatī stotra in Tantrasāra quoted in author's "Hymns of the Goddess".
4. The Jñāna-mudrā.
5. Kaparda as is worn by Śiva.
6. One of the greatest names of the Devī; that is, *Sā yā durgatim harati.*
7. The vehicle of Durgā
8. Demonic spirits.
   [Esoterically the sense of duality in the sādhaka.]
9. That is, here not the Devayoni of that name but the Perfect with all accomplishment; those who are possessed of Siddhi.
10. Maheśī.

Who art the half of the body of the enemy of Tripura[1],
Shining forth as the spouse of Bhava[2],
And again as Daughter of the King of Mountains[3],
Oh good and[4] supreme Queen,
Great Yogins salute Thee.

14

Great Goddess[5], I know Thee to be Śrī[6]
The only Mistress of all peoples,
Dear to the world,
She who lives in the sky blue[7] breast of the enemy of Kaiṭabha[8],
Beauteous with the glittering splendour of the Kaustubha gem[9].

15

Oh great Goddess[10] and all pervading One[11],
The seven shining Mothers
Are parts and forms of Thee,
They who bear the signs, implements, and weapons
Of Aja, Adrīṭ, Guha, Abjākṣa,
Potrī, Indraka, and Mahābhairava[12].

---

1. That is, Śiva. More strictly She and Śiva are halves of one whole as according to Hindu ideas man and wife form one completed being. Each is imperfect without the other. See post Ch. 27 Hymn to Śiva, verse 9 note.
2. Śiva in the watery form of the Aśṭamūrti.
3. Himālaya who was the father of Pārvatī.
4. Sunāthā
5. Mahādevī.
6. Lakṣmī.
7. Vyomanīle.
8. Viṣṇu destroyed the Asuras Madhu and Kaiṭabha. Madhu is tamoguṇa and Kaiṭabha is rajoguṇa. *See* Mārkaṇḍeya Caṇḍī, Ch. I.
9. Gem worn by Viṣṇu. The word means destruction of all evils, or worldlymindedness, or sense of smallness or limitation. *See* post p. 84.
10. Mahādevī.
11. Vibhu.
12. That is Brahmā, Girīśa, Kārtikeya, Viṣṇu, Varāha, Indra and Mahābhairava. Therefore the Matrikās are Brahmāṇī, Rudrāṇī, Kaumārī,

16

Thy lustre is that of a thousand rising suns
In the endless spaces of the Universe.
Upon Thy head is the crescent moon[1]
Thou holdeth the noose and goad[2]
And maketh the gestures of granting blessing and of dispelling fear[3].

17

Thou, Oh Ruler[4], art light, fame and beauty,
Day, evening and night,
Action, hope, darkness and hunger,
intelligence[5], memory, patience,
Speech, mind[6] and knowledge[7]
Beauty and splendour
And all other powers[8].

Vaiṣṇavī, vārāhī, Aindrī and Mahābhairavī or Cāmuṇḍā. The Mātrikās who issued from Durgā during her battle with Śumbha and Niśumbha are variously enumerated; usually eight are spoken or and sometimes nine; others being Aparājitā and Nārasiṁhī. *See* Caṇai, Ch. VIII.

1. The Devī as spouse of Śiva bears (as He does) the crescent moon.
2. These with the arrow and bow are Her weapons. The Yoginīhridaya says, "the nose is Ichchhāśakti, the goad Jnānaśakti, and the bow and arrows Kriyāśakti". But the Tantrarāja says "Mind is the bow of sugarcane, desire the noose, attachment (rāga) the goad and the tanmatras the five arrows of flowers".
3. That is, She makes with her hands the two gestures (mudrā) called vara (or here abhīṣṭa) and abhaya.
4. Īśī.
5. Buddhi, *see* page 76.
6. Mati; here the acting manas.
7. Sammati which also means agreement, consent, opinion, love, affection, also read Sannati (obsisance) and for Kānti (splendour) Bhakti (Faith, devotion) is read.
8. Śaktiprabheda; that is, the various defferent manifestations of Her Śakti.

18

Oh Destructress of ills[1],
Thou Who Art
Bindu and Nāda :
Śakti and Śānta[2]
Thou art in the form of the seven
Regions[3], nether worlds[4], mountains[5] and oceans[6],
Stars[7], islands[8], substances[9] and tones[10].

---

1. *Hare*; that is, remover of sin and pain.
2. Bhedaprabhinnaiḥ abhinne bindunādaiḥ saśaktyākhyaśāntaiḥ. Śakti and Śānta are parts of the Bīja and are states of the Brahman which in its various aspects the mantra is. When referrible to the Sādhaka of the mantra, Śakti is that allpervading allembracing energy which appears in him in the stage leading to and immediately preceding Śānta where all his wishes are realised without will or effort for he is himself that by which they are done. Śānta is ordinarily understood as implying that state in which there is neither happiness nor unhappiness, attachment or desire; but the Shānta here spoken of is the essence (tanmātra) of that : and which appears in the Mokṣa stage when the supreme Ātmā is realised. As Comm, to v. 52 of the Ṣaṭcakranirūpaṇa says Śānta is the Cidātmā.
3. Bhūḥ, Bhuvaḥ, Svaḥ, Mahaḥ, Janaḥ, Tapaḥ, Satyam.
4. Tala, Atala, Vitala, Sutala, Talātala, Mahātala, Rasātala.
5. The seven mountains called Kula Parvatas are Mahendra, Malaya, Sahya, Śuktimān, Rikṣa, Vindhya, Pāripātra.
6. Of Salt (Lavana), Sugarcane juice (Ikṣu). Wine (Surā or Madhu). Ghee (Ājya, Sarpiḥ), Curd (Dadhi), Milk (Kṣīra or Dugdha) and Sweet Water (Udaka).
7. Which are the seven sages, Marīci, Atri, Aṁgirāḥ, Pulastya, Pulaha, Kratu and Vaśiṣṭya. Or grahas are the seven planets excluding Rāhu and Ketu.
8. Jambu, Plakṣa, Shālmalī, Kuśa, Krauñca, Śāka and Puṣkara of which the world is composed.
9. Dhātu : that is, chyle (rasa), blood (asṛk), flesh (māṁsa), fat (meda), bone (asthi), marrow (majjā) and semen (śukra) of the physical body.
10. Svara. The text here refers to Ṣaḍja, Riṣabha, Gāndhāra, Madh-yama. Pañcama, Dhaivata, Niṣāda located in the Viśuddha cakra. See Introduction to "The Serpent Power". Tāntrik doctrine is expressed in terms of sound (śabda) and music is merely a species of it or grossly

19

Salutation of Thee Oh great Queen[1]
Who art all[2]
And in the form of all[3],
Who art the power in all things[4],
Who dost assume forms both gross and subtle
Thou art spoken of as memory and knowledge
And as the want thereof[5].

20

Let all our thoughts be ever of Thee,
Oh our Great Lady[6].
May all our speech be of, and all our hymn to, Thee,
May all we do[7] be homage to thee.
Be ever gracious to and pardon me[8].

---

manifested sweet melodious sound. Musically considered the svaras are Sa, re, ga, ma, pa, dha, ni (corresponding with the European scale c, d, e, f, g, a, b) which constitute the grāma or gamut. The intervals between these are the sub-tones or śrutis of which there are 22. The grāmas are threefold–low, middle and high or udārā, mudārā, tārā corresponding with the three svaras udātta, anudātta, and svarit; pronounced from the navel, chest and head and called by the Mohammedan musicians nābhi (navel). vakṣa (chest), kapāla (head). As there are 7 tones and 3 grāmas there are 21 mūrcchanās.

1. Maheśī.
2. Samaste.
3. Samastavsvarūpe.
4. *Samasteṣu vastuṣu anusyūtaṣakte; lit.* the power (śakti) which is "sewn into" or interweaved with all things. For Nothing is or acts but by Her power and this existence and action is Her power that is Herself.
5. For Devi is avidyā (ignorance) as She is also vidyā (knowledge). Through the first She binds and by the second She liberates.
6. Maheśī.
7. That is all bodily action, eating, drinking, sexual intercourse, walking, sleeping etc., which should be offered to Her and thus divinised. In the same way the Hymn to Viṣṇu in the 21 st Chapter of this work contains the fine line–*Devśa karmasarvaṁ me bhavedārādhanaṁ tava*–"Oh Lord of Devas, all my actions should be worship of Thee".
8. The Prapañcasāra then recites the fruits of this Hymn saying that he

CHAPTER XII

This chapter gives an exposition of the worship of Śrī or Lakṣmī and states Her Bīja[1] and Dhyāna and the Japa and Homa in her Sādhana. Her nine Śaktis[2] are to be invoked round Her Piṭha. Verse 29 gives a Dhyāna of Her as Ramā and 32 Śaktis of Ramā are enumerate who should also be worshipped. The worship of Śrī leads to purity; bodily perfection and beauty, intelligence and devotion to Viṣṇu; and not only the Sādhaka but his bed and all other things belonging to him are purified.

CHAPTER XIII

At the commencement the Tripuṭā[3] Mantra is indicated. After doing Aṁganyāsa with that Mantra the Sādhaka should meditate on the Devī as on a lotus seat in the heart lotus[4]. After Pūjā to Her, Her Āvaraṇa Devatās should be worsipped. Her Japa is done 1,200,000 times (twelve lakhs). In vv. 4 and 5 Her Dhyāna is given. In v. 10, the Dharaṇī Bīja is indicated. The Ṛṣi is Varāha, The Chhandaḥ is Nivṛt, and the Devatā is Dharaṇī. Then follows Tvaritā Vidyā who is so-called because She grants success to Her worshippers very speedily. The worshipper of this Tvaritā mantra is tempted by celestial damsels. If the Sādhaka overcomes these tempations then Devī Tvaritā grants all his desires. Totalāvidhi is described in vv. 64-66. Then Nityā Mantra is indicated and the mode of Her worship laid down. Verse 84 says that (amongst other fruit secured by this Mantra) if he who is initiated therein thinks of a woman and makes Japa of this Mantra a thousand times, even when lying on his bed[5], then that woman becomes so maddened by the arrows of Madana the God of love that she comes running to him.

---

who does Japa, Pūjā and recites this hymn with reverence attains that which is the supreme wealth and abode. Whoever serves the injunctions becomes both yogī and bhogī, that is, he has according to Tantra both liberation and enjoyment.

1. Śrīṁ.
2. Verse 8.
3. An antargatā Devī of Tripurā, See Tripurāstotra in Tantrasāra, translated with commentary at page 172 of Arthur and Ellen Avalon's "Hymns to the Goddess".
4. That is, not anāhata but the small Iṣṭadevatā lotus below it.
5. That is, the mantra is so powerful that it may be recited with success under the easiest conditions.

CHAPTER XIV

Deals with the worship of Durgā. Her Dhyāna is given in v. 4. In v. 7, Her nine Śaktis are given. Verses 11 and 12 enumerate Her weapons, and another set of Śaktis. Again in v. 31 further Śaktis are given. One of the fruits of Her Pūjā is declared to be the power to bring under control even the wives of Kings. Some warrior Śaktis are given in v. 72.

CHAPTER XV

Is concerned with the details of the ritual of the worship of Sūrya (Sun) the Sāttvika aspect of Bhuvaneśvarī.

CHAPTER XVI

Indicates the Mantra of Candra (Moon) and deals with His Worship. Verse 8 gives nine Śaktis of Candra. In v. 25, the Agni mantra is indicated; and in v. 30, the nine Śaktis of Agni are enumerated. The rest of the Chapter is largely concerned with the fruits of the various forms of worship. Candra is the Rājasa and Agni the Tāmasa aspect of the Devī.

CHAPTER XVII

Treats of the worship of Mahāgaṇeśa. Verses 5-17 give the Dhyāna. Verse 22 gives His nine Śaktis. These include Tīvrā, Jvālinī, Bhogadā, Kāmarūpiṇī, Ugrā, Tejovatī, Satyā, Vighnanāśinī.

CHAPTER XVIII

Contains the Manmatha[1] Mantra. The Dhyāna is in v. 4. His nine Śaktis (v. 6) are Mohanī (She who charms), Kṣobhaṇī (She who perturbs), Trāsī (She who causes anxiety), Stambhanī (She who paralyzes), Ākarṣiṇī (she who attracts), Drāviṇī (She who softens), Āhlādinī (She who causes joy), Klinnā (She who moves the heart), Kledinī (She who moistens)[2]. His Gāyatrī is given in v. 11, as follows:-

---

1. "He who agitates the mind" or Kāmadeva "Deva of desire" the God of sexual desire whose mantra is Klīṁ. Other names of this Deity are Pradyumna "the powerful one" or "He who overcomes all," Kandarpa "He who fills the mind with happiness", Smara "He who pertubs or inflames" and (see pos.) Anaṅga "The bodiless one". At marriage and when a wife leaves her father's house to go to her husband for the first time petitions ware addressed to Him for children and marital happiness.
2. The above and the āvaraṇa Śaktis are simple examples of what is meant by a Devatā's Śaktis and are for this purpose enumerated.

Kāmadevāya vidmahe : Puṣpabāṇāya dhīmahi : tanno'naṅgaḥ pracodayāt.[1] The mantra is in vv. 12-14 The 16 Āvaraṇa Śaktis are given in vv. 19-21. They are Yuvati (Youthfulness), Vipralambhā (Deception), Jyotsnā (Moonlight or Splendour), Subhrū (Beautiful eyebrows), Madadravā (Softening state of love), Suratā (Amorous play), Vāruṇī (Śakti of Varuṇa)[2], Lolā (Agitation)[3], Kānti (Beauty) Saudāminī (Lightning), Kāmachatrā[4] (all which induce passion) Candralekhā (The Digits of the moon)[5], Śukī (a female parrot)[6], Madanā (Passion of love), Yoni (The female genitals), Māyāvatī (She who deludes). In verse 21 His sixteen servants are given, namely, Śoka (Heat or anguish), Moha (Delusion), Vilāsa (Coquetry or play with women), Vibhrama (Perturbation or confusion or amorous gestures), Madanātura (Helpless state induced by Passion), Apatrapa (Shamelessness), Yuvā (Male youthfulness)[7] Kāmī (Amorousness), Cutapuṣpa (Mango blossom)[8]. Ratipriya (Pleasant coi-

---

1. "Let us know Kāma Deva: let us meditate on Him the arrows of whose bow are made of flowers. May that Bodiless One direct us". Kāma is called the "Bodiless one" as He was consumed by the fire of Śiva when he sought to distract the latter from His yoga.
2. Quaere.
3. Or fickle, lustiul : it may also mean the male genitals, as yoni is given post.
4. Chatra ordinarily means umbrella; or all covering things thus the season of spring or the sight of a beautiful woman would be kāmachatra.
5. Taken collectively as the source of light.
6. A lovesick person as described in the Alaṁkāraśāstra keeps a parrot to whom he or she tells his feelings.
7. As yuvatī is a youthful woman.
8. Mangoes blossom mostly in spring the season of love, and one of the God's arrows is made of them. Jayadeva says :– "In spring the cuckoo gladdened by the sight of the mango buds calls sweetly in every forest Kuhu Kuhu. The wind from the Malaya mountains wafts the fragrance of cloves. To wound the heart of woman spring advances with Kāma whose bow is formed of flowers, his bowstring a row of bees, his arrow the budding mango shoot : Kriṣṇa now gambols, but the separated lovers endure severe misery".

tion), Grīṣma (summer)[1]. Tapānta (Rainy season)[2], Ūrja (Autumn), Hemanta (Dewy season)[3], Śiśira (winter), Mada (Spring). The text in vv. 24 and 25 says that at the corners of the Yantra of Madana should be worshipped the play of the amorous sidelong glances[4], the sensuous movements of woman's body[5], the Mādhavī creeper[6], Mālatī flower[7], the gazelle-like eye (Hariṇākṣī) and the entrancement of passion[8].

The text then describes (vv. 27 et. seq.) the union of husband and wife[9]. The body of man is a manifestation of Ahaṁkāra[10] and is the abode of error[11]. Woman is Buddhi[12]. These two are united in the Cittayoni[13], that is, in that mental function of the *Antaḥkaraṇa* which is here figuratively regarded as the Yoni or womb of Buddhi. Ahaṁkāra is thus united with Buddhi and husband with wife[14]. The

---

1. The seasons are companions of Kāmadeva; v. post.
   See brief discriptions of the six seasons extracted from different Sanskrit authors in Ward's View of the History, etc. of the Hindoos, (1818), Vol. I. p. 519. "In summer the earth through the fierceness of the heat is like a widowed woman in the bloom of youth (tormented by desire). The scorching wind is as the breath of the serpent Ananta at the churning of the ocean. The sun is like the countenance of one puffed up with riches. The world is motionless like the eyes of the yogi in the meditation (Sūktikarṇāmṛta).
2. This season the delight of the amorous comes like a king sitting on a cloud formed maddened elephant; the lightning his flag and the thunder his large kettle drum" (Kalidāsa).
3. Kārtika, Agrahāyaṇa : from middle of October to middle of December.
4. Apāṁgabhrūvilāsa.
5. Hāvabhāva, the movements a person makes which indicate desire.
6. Creeper with sweet smelling flowers, married to the Mango tree.
7. A kind of jasmine.
8. Madotkaṭā.
9. Nijāng vanitām; the wife and not some other Śakti.
10. Vilasadahaṁkāratanu.
11. Vibhramāspadībhūta, for it is tamoguṇa.
12. Buddhiśarīrā nārī.
13. Cittayonim adhigacchet.
14. As in the Jīva the Ahaṁkāra and Buddhi which are in it unite in its

husband is to think of himself as Madana[1] in the form of fire and of his Śiva[2] as a flame of fire. Let him embrace her who is overspread by its flame and let him sip with his tongue the nectar of her teeth and tongue. Let him think of his beautiful wife[3] as the embodiment of nectar whose body[4] is as it were the butter[5] which is melted in that fire. Let him touch her arms thinking them to be the flowery arrows of Kāma. The Mantrin should keep his self-control and take care not to injure the Jīva[6]. In all the stages of passion (rati) he should be self-controlled. Thus should one's own beloved be worshipped (*bhajet*). If it be done thus then she who is struck by the arrows of Kāma follows her husband like a shadow even in another world[7].

In v. 40 is given the Mantra of Kṛṣṇa; the Ṛśi of which is Nārada, the metre (chhandah) Gāyatrī[8] and the Devatā Kṛṣṇa. In v. 43 is the general Dhyāna of Kṛṣṇa and in v. 47 His Dhyāna as He should be meditated on in the morning is described. Then He is thought of as a child of the colour of a blue lotus with a girdle of little bells covering his waist, thighs and buttocks. His throat is adorned by large and shining tiger claws. His face smiles happily like a lotus. It is He who killed the demons Śakaṭa[9] and Pūtanā[10]

---

own Citta, so restraining the body let the Mantrin unite with his own wife alone.

1. He thinks of his vṛttis as being the embodiment of Kāma the God of Love.
2. The liṅga.
3. Lit. the "slender one"–*tanvītanu.*
4. Lit. the *Mandanāgāra.*
5. Navanīta. In Homa clarified butter is poured into the fire and sexual union is one of the fire fires.
6. That is, he should not over-exert himself and thus injuriously affect his ajapāmantra, or vital breath. Padmapāda refers to Kāmaśāstra.
7. *Bhavāntare*; or (may be) another birth.
8. There is here the same divisions as in the ordinary Gāyatrī.
9. A demon who attempted to fall on and crush the infant Kṛṣṇa who with His foot killed him.
10. Kaṁsa sent Pūtanā, the milk of whose breasts was poison, to Kṛṣṇa; but He sucked her life away. See Devībhāgavata Purāṇa. IV. 24.

He is the Govinda to whom Śaṁkara, Indra and others do obeisance.

In v. 48 is the midday meditation (Dhyāna). Let the worshipper then think of Him as Mukunda lustrous as the full blown lotus, with eyes like blue lotuses, surrounded by cows and herdswomen (Gopīs), as one Who has conquered all His enemies, Whose pure smile is like the white jasmine and the Mandāra flowers. His head is adorned with peacock feathers. He is the strong lustrous One habited in yellow raiment. Those who thus worship Him gain wealth[1].

In v. 49 is given the evening Dhyāna. He is then contemplated upon as the unconquerable One who by His valour has laid in the dust all His enemies and "has lightened the weight of this Earth"[2]. Who is ever surrounded by great Ṛṣis such as Nārada and others who desire to learn from him the true meaning of Tattva. He is pure, incomparable, imperishable and luminously blue. He is the Vāsudeva "Who steals[3] the creation and maintains the universe" and who grants Liberation.

CHAPTER XIX

Deals with Yoga. The Praṇava (Oṁ) is the Kalpa tree of all desires and the grantor of Liberation. The Dhyāna is given in v. 4 of oṁkāra or the Praṇava as representing Viṣṇu. Verses 8-12 give the Āvaraṇa devatās of Viṣṇu and their respective Śaktis. In verse 14 Yoga is spoken of. Yoga is defined as the constant uninterrupted vision in oneself of the Ātmā which is without hands, feet, mouth or other limb or body[4].

The faults which are impediments (Dūṣaṇa) of Yoga are enumerated, viz., :- Kāma (lust), Kopa (anger), Lobha (greed), Pramoha (ignorance), Mada (pride), Matsaratā (envy). In verse 16 the well known Aṁgas of Yoga such as Yama and so forth are given and then defined. The several names of Oṁkāra follow (v. 34).

Verse 42 describes how the different parts of Oṁkāra are dis-

---

1. This is the Rājasika form, as the morning form is Sāttvika from which no material fruit is gained but the gifts of the spirit only.
2. By the removal of iniquity.
3. That is, He destroys the world. This is the Rudramūrti.
4. *Kara-pāda-mukhādivihīnamanārutadriśyam ananyagam ātmapadam Yamihātmani paśyati tattvavida stamimaṁ kila yogamiti bruvate.*

solved in Śānta. A is dissolved (*Saṁharet*) in U, U in M, M in Bindu, Bindu in Nāda, Nāda in Śakti and Śakti in Śānta.

Five states (Avasthās) of consciousness are given (v. 46) and not four, viz. :- Jāgrat (waking), Svapna (dream sleep), Suṣupti (dreamless slumber), Turīya (the fourth state) and Tadatīta (that which is above the fourth)[1]. They are then defined. Jāgrat is that enjoyment which the Ātmā enjoys by the aid of its own senses (Indriyas)[2]. Svapna is that feeling or perception (Anubhava) which exists through these senses when devoid of consciousness (Saṁjñā)[3]; Suṣupti is that condition of quietude which is caused by the effortless state of the Ātmā[4]. Turīya is the state when the Ātmā sees the Supreme with unclouded vision (Cetas)[5]. The fifth state is that which immediately precedes Liberation (Mukti) and is defined as "that condition where the Yogī realises the inseparateness of Ātmā and Paramātmā. From this state Liberation is not far"[6]. When Pavana (Vāyu) is in the subtle Paśyantī[7] and in Madhyamā[7] and Vaikharī[7] when at the end of Suṣumnā[8] then Jāgrat is the utterance of the Bīja, Bindu is Svapna, Suṣupti is Nāda, Śakti is Turīya and Śānta is Laya (absorption) which is beyond Turīya.

---

1. So the Devī, in the Lalitā, is addressed as Sarvāvasthāvivarjitā, that is, "transcending all the states". Three Sūtras in the Śiva Sūtras describe this state. See Bhāskararāya's Comm. on Lalitā V. 63.
2. *Svair indriyair yadātmā bhuṅkte bhogān so Jāgaro bhavati.* See Introduction to The Serpent Power.
3. *Saṁjñārahitair api tair asyānubhavo bhavet punaḥ svapnaḥ*; that is, apparently when the sense organs cease to act directly on new objects of their functioning and Ātmā is conscious of mental images generated by those senses when in the Jāgrat state.
4. *Ātmanirudyuktatayā nairākulyaṁ bhavet suṣuptir api.*
5. *Pashyati paraṁ yadātmā nistamasā cetasā turīyaṁ tat.*
6. *Ātmaparamātmapadayor abhedato vyāpnuyād yadā yogī,*
   Tacca turīyātītaṁ tasyāpi bhavenna dūrato muktiḥ.
   What is here referred to is that which is called Jīvanmukti. When the body is relinquished there follows complete or bodiless Mukti (Videha Kaivalya).
7. The subtle states (bhāva) of sound so named.
8. "At the end of Suṣumnā". The end is just below the twelve-petalled lotus which rests on the upper end of Suṣumnā. Here the meaning may be towards the end,

Mahāviṣṇu then says :- In leaving the body, entering another body and re-entering one's own body the places of exit and entry are the Aṁguṣṭha (either thumb or great toe), Gulpha (the ankle), Jānu (knee), Guda (anus), Sīvanī (fraenum of prepuce or quare glans penis), Meḍhra (penis), Nābhi (navel), Hṛdaya (heart), Grīvā (neck), Lambikāgra (tip of the tongue), Nāsā (nose), Bhrūmadhyalalāṭāgra (middle of eyebrows on the forehead).

He then speaks of the conquest of, or power of control over, the five elements. This is done through their respective Śaktis and Bījas, with which the self is identified[1]. Thus to control fire the self is made one with its Śakti and Bīja (v. 56). He then describes the three states[2] of Siddhi (power) and the eight Siddhis; to possess all of which is to be Jīvanmukta.

CHAPTER XX

Deals with the meaning of the eight-letter Mantra of Nārāyaṇa *"Oṁ namaḥ Nārāyaṇāya"*. The meaning is that Tāra (Oṁ) arises from Śakti and means So'haṁ ("I am He"). Na and Maḥ are negatives. Nā is water, Rā is fire, Ya is air, Na is earth; and the last Ya is there as a casending[3]. The Ṛṣi of the Mantra is Sādhyanārāyaṇa, the meter is Gāyatrī and the Devatā is Paramātmā. Verse 7 gives the Dhyāna of Mukunda[4]. In the Sādhana of this Mantra the body of the Sādhaka is the Pīṭha. Verse 12 says that when Nyāsa is done with the letters of this Mantra then the Mantrin becomes the object of his own wordhip for he is personally composed of the letters of the Mantra.

Sūkṣmākhyāṁ paśyantyāṁ madhymākhyavaikharyoḥ.
Sasuṣumnāgragayor api yunjyājjāgradādhhiḥ pavanam.

1. *Śaktibhiś ca, tadbījaiḥ sārūpyam ātmanaś ca pratinītvā*; that is (to translate literally) by inducing a state of sameness (sārūpyam ātmanaḥ) of the self (of the operator) with the Śakti and Bīja (of the elements).
2. That is, signs of approaching Siddhi or possession of Siddhi. The three states are; prasūcika ("indicative" e.g., physical signs such as thrill, hair standing on end (pulaka), etc,); pratyaya ("conviction", e.g., beatitude, restraint of breath, etc.), and the third is Siddhi itself which is of various kinds, the chief enumeration being eight.
3. No more is said in the text, but the meaning is "I am He and not the five elements (named)".
4. A title of Viṣṇu as the Giver of Liberation.

In verse 60 the Mahāviṣṇu enumerates the ten Avātaras of Viṣṇu omitting Buddha and substituting Balarāma[1].

Verses 21-24 state the *Kirīṭādi* Mantra[2]. The Śaktis of the Pīṭha given in v. 29 are Vimalā and others. The rest of the Chapter deals with placing of the jar, Japa, Archana and other ritual details.

CHAPTER XXI

Treats of the twelve Yantras or diagrams of the twelve Rāśis (signs of the Zodiac)[3].

In verses 54-69 is given a fine Hymn to Viṣṇu, here translated, which is directed to be sung for the pleasure of the Deities who are to be worsipped in these Yantras.

Hymn To Viṣṇu[4]

1

Oh Bhagavan[5], be gracious to me
Whose mind is dulled with ignorance;
Give me the gift of devotion
To the pollen of Thy lotus feet.

2

Oh Bhagavan, be gracious to me;
Thou cannot be imagined,
Abode as Thou art of immeasurable lustre,
Be gracious, Oh best of Puruṣas[6],

---

1. Śākyamuni Gautama, it may be noted, was not, as is commonly supposed the first Buddha. He merely gave shape and systematised the teachings of other Buddhas who preceded him. Both Buddhistik and Brahmanik writings of old prove this.
2. The Mantra used in the worship of the ornaments or Viṣṇu such as crown armlet, necklece, etc.,
3. Meṣa (Aries), Vṛṣabha (Taurus), Mithuna (Gemini), Karkataka (Cancer), Siṁha (Leo), Kanyā (Virgo), Tūlā (Libra), Vṛścika (Scorpio), Dhanuḥ (Sagittarius), Makara (Capricornus), Kumbha (Aquarius), Mīna (Pisces); the solar year beginning with the entrance of the sun into Meṣa.
4. Ch. 21, v. 54.
5. The Brahman as the possessor of all powers (aiśvarya) which belong to Īśvara. This is one of the Saguṇa aspects of the Brahman.
6. The individual spirit.

Who allayeth all our pains.

3

Oh Īśa[1], Oh Stainless One, be gracious to me,
Who art the self of the Universe[2]
And bliss itself[3];
Essence unimagined[4],
To Thyself art Thou Known only[5].

4

Be gracious to me, Highest of the highest,
Who art the Deepest of the deepest :
Be gracious, Oh Goodness and Beauty,
Who art Majesty itself to the majestic.
Great Light, be gracious to me.

5

Be gracious, Unmanifested One[6],
Ever pervading in that which ever pervades :
Minutest of the minute, be gracious;
Most loving of the loving, be gracious;
Be gracious, Thou Who art the end of all ends.

6

Be gracious to me, Greatest of the Great,
Oh Lord of all, Unending One[7], be gracious,
Who art eternal, Māyā[8], Holder of the conch[9],
Be gracious to us mortals :
Oh Mādhava[10], may You be ever victorious.

---

1. Lord.
2. Viśvātman.
3. Ānandātman.
4. Acintyasāra.
5. Svasaṁvedyasvarūpātman.
6. Avyakta.
7. Ananta. If 'ananya' be read for 'ananta' the meaning will be "Who art inseparate from Thy creatures".
8. Māyātman; *Lit.* one with or inseparate from Māyā His Śakti.
9. By Śaṅkha (conch), says Śaṅkarācārya, is meant Bhūtādyahaṁkāra, *See* Viṣṇusahasranāma, Vol. 15 of this series, for the true sense of the epithets used in this hymn.
10. A title of Viṣṇu as husband of Mā or Lakṣmī.

7

Victory be to Thee, Oh beautiful One!
Victory be to Thee Who art gentleness itself!
May You conquer, Oh Keśava[1].
Holder of the bow, Destroyer of Keśin[2],
Oh Auspicious One, delighter of Nanda[3],
May Thou be ever victorious.

8

Victory to Thee
In Whose hands are discus and mace[4];
Unconquerable One, may You conquer!
Thy head is adorned with a crown set with varied gems,
Oh Janārdana[5], be ever victorious.

9

The shadow (of the great wings)
Of the King of Birds, Thy carrier[6], obscures the Sun;
Oh Enemy of Hell[7], salutation to Thee!

---

1. This epithet of Viṣṇu has several significations one of which is indicated in the text, viz., He who destroys the Daitya Keśin. Another common definition is *Ke jale śaya iva bhāti iti Keśava* : that is, "he who looks like a corpse in water" referring to the time when after pralaya and at the commencement of the creation of the world Viṣṇu lay in the ocean of milk (Kṣīra-samudra). Other definitions given in the Śabdakalpadruma are :– Ka = Brahmā : Īśa = Rudra : Va = Vayati or "He who at pralaya having surrendered the 3 forms" (mūrti of the Trinity) which are upādhis exists in the form of the one Paramātmā : or Ka–A–Īśa : Ka–Brahmā; A = Viṣṇu; Iśa = Śiva : Keśava is He who controls these three : or Ka–Īśa = "He to whom Brahmā and Śiva are son and grandson". *See* Vol. XV of this Series.
2. *See* note 2 p. 73, 2.
3. Foster father of Krisṇa.
4. Cakra and Gadā which are His implements.
5. Epithet of Viṣṇu as destroyer of the Asuras called Jana who dwell in the ocean; or it also means the "one who is prayed to for the attainment of Puruṣārtha (that is, Dharma, Artha, Kāma, Mokṣa). Vācaspatya Dict.
6. Garuḍa who is the vehicle (vāhana) of Viṣṇu.
7. Narakārāte. Naraka, usally translated to mean 'hell', means 'rebirth'.

Oh Madhusūdana[1], obeisance to Thee!
May Thou be over victorious.

10

Salutation to Thee, Oh Lotus-eyed!
Obeisance to Thee Who art collyrium to our eyes[2]!
Salutation to Thee, Destroyer of sin!
Obeisance to Thee, Our Lord[3]!
Salutation to Thee, Dispeller of all fears!

11

Reverence to Thee,
Who dost absorb all things in Thyself,
Who hast secured the Kaustubha gem[4].
Obeisance to Thee,
Who art beyond all sight[5]
And beyond all speech.

12

Saluation to Thee,
Who art beyond all remembrance;
Obeisance to Thee
Oh Cause in three-fold form[6]
Of creation, maintenance and dissolution,
Knowable in Thy various partial appearances[7],
Salutation to Thee.

---

1. Epithet of Viṣṇu as slayer of the Asura Madhu, i.e. Tamo guṇa.
2. Collyrium (añjana) is used to clear the eyes and sight. The Lord clears the spiritual vision of His Worshippers and grants them spiritual knowledge.
3. Iśāna.
4. A dark gem with the lustre of millions or suns which is worn by Viṣṇu on His breast. It was formerly in the great ocean but Viṣṇu having desired it, the gem was on the churning of the ocean secured by Him. *See* ante p. 68-69.
5. Nayanātīta.
6. As Brahmā, Viṣṇu and Rudra.
7. Vibhinnajneyāṁśa, *lit.* "Whose various or seperate parts are knowable". The one has is Itself no parts but It displays Itself in various ways in the world. Each of such displays is a partial manifestation. What is seen is in this sense a part of Him.

13

Salutation to Viṣṇu
Conqueror of the enemies of the Tridaśa[1];
Paramātmā and Sūrya[2]
Who holdeth the discus[3] whereby
The array of Thine enemies is destroyed.

14

Thou art in the form of the whole Universe
And art worshipped by the whole Universe
Thou art the self of all beings in the Universe[4],
Salutation to Thee!
Thou art meditated upon by Yogins.
To Thee Who art the Inner Self[5], obeisance.

15

Salutation to Thee Who art the Giver of enjoyment[6]
To Thy devotees!
Reverence to Thee Who art the Giver of Liberation[7]

---

1. Tridaśa is a term for the Devas. Various explanations are given of the word. The simplest is that which makes it equal to 10 x 3 + 3 or 33 according to the rule of madhyapadalopa samāsa. These 33 are the following Devas, viz., 12 Suns (Āditya), 11 Rudras, 8 Vasus, 2 Viśvedevas. According to another interpretation the term includes all Devas; meaning *tritīyā yauvanākhyā daśā yasya*. As there are three states called infancy, boyhood and youth, tridaśa then means he who has attained the third state called yauvana (youth), for the Devas are ever youthful. Or *tri* means he who has the "three", *viz.*, birth, existence, destruction; not in the sense in which these terms are applied to mortal men who have increase, change and decay; but they come into existence and exist and when their merit (puṇya) is exhausted they leave Heaven and thus cease to be devas. They are called immortals (amara) but only in the limited sense of beings who exist untill pralaya.–Or *tri* = thet hree pains (tāpa) for they who are not affected by the three-fold division, of sorrow.
2. Cakrabandhave; *lit.* "friend of Cakra" which according to Hemādri here means the sun (Sūrya) : for He is the Bharga, the Hiraṇya Puruṣa in that golden luminary. *See* Chāndogya Upaniṣad, Adhyāya I, Khaṇḍa VI. Ṛk, 6 and 7.
3. Cakra.
4. Viśvabhūtātmane.
5. Adhyātmarūpiṇe.
6. Bhukti.
7. Mukti.

The actions of my mind, word and body
Should be meditation on Thee, praise of Thee and obeisance to thee[1]

16

Oh Lord of Devas[2]!
All my actions should be worship to Thee[3]
And my worldly longings oblation to Thee.

Phalaśloka.

The Mantrin[4] who in this manner
Is devotedly attached to the worship of Viṣṇu
By the doing of Havana, Japa, and Arcā[5],
Such as one having certainly obtained all fruits of desire
And being wholly satisfied[6]
Attains that final Liberation[7]
Which is freedom from birth and death.

CHAPTER XXII

Gives the twelve-lettered Mantra[8] of Viṣṇu; and three kinds of Nyāsa are prescribed with the letters of this Mantra : viz.,– Saṁhāranyāsa in which Nyāsa begins from the feet and proceeds

---

1. The purposes to which mental, vocal and bodily action should be put are His worship. In meditation (dhyāna) the operation of mind is displayed; in hymns of praise (stuti), and in bowing or genuflection to make salutation (namaskriyā) the powers of speech and body are respectively used.
2. Deveśa.
3. A fine line. *Deveśa Karmasarvaṁ me bhaved ārādhanaṁ tave*. A line wanting in the former edition has been found and printed in this. The Hymn now contains 16 verses. The last line is indicative of renunciation.
4. Mantrin = *mantro guptabhāṣaṇam yasya asti*. He who has the mantra or secret word. Here used in the general sense of the initiated dovotee.
5. That is, Homa, "recitation" of Mantra and worship with flowers and other upacāra.
6. *Lit*, "having his antarātmā fully satisfied".
7. Uttamāṁ muktim.
8. *Oṁ Namaḥ Bhagavate Vāsudevāya*.

upwards to the knees, liṁga, navel, belly, heart, hands, throat, mouth, eyes, head and the crown lock (Śikhā)[1]; Sṛṣṭinyāsa in which the rite begins with the Śikhā in the reverse way; and lastly, Sthitinyāsa in which the Nyāsa commences in the middle with the heart, goes down to the feet and then from the hand goes to the Śikhā. The first is for the destruction of all Doṣa (fault); Sṛṣṭi is for the creation or production of good; and the object of Sthiti is to gain peace (Śānti).

The Mantras of Sudarśana are given. The Chapter continues with ritual detail. The fruit gained varies with the offering made. Thus by the offering of beal leaf with appropriate Mantras freedom from disease is attained.

CHAPTER XXIII

Gives several Mantras including that of Viṣṇu as "The Charmer of the whole Universe" (Trailokyamohana). A remarkable meditation on Him is given in terms of sensuous splendour in vv. 37-49 and which is as follows :–

Meditation on Viṣṇu

Think of a beautiful garden of Kalpa trees fragrant with the scent of flowers and musical with the humming of big bees. Therein meditate upon Ramāpati[2], seated on Garuda[3] who is on a red lotus. The husband of Śrī[4] is the colour of full blown red hibiscus flower and shines with the radiance of ten million rising suns. He is in the full flush of beauteous youth shedding the nectar of His sweet scented presence and lovely form. Kind is He to all. He holds a conch shell, bow, club (Muśala), noose (Pāśa), discus (Cakra), sword, mace (Gadā), goad (Aṁkuśa), His eyes are fixed in gaze upon the face of Śrī, His spouse who embraces him in the fullness

---

1. Thus *Oṁ padbhyāṁ namaḥ* (Oṁ, salutation to the feet); *Nam jānubhyāṁ namaḥ* (Naṁ, salutation to the knees); Maḥ Liṁgāya namaḥ (Maḥ, salutation to the Liṁga); Bhang nābhaye namaḥ (Bhang, salutation to the navel) and so on, thinking the while of the body of the Īṣṭadevatā into which the Sādhaka's body is being transformed.
2. The husband of Ramā or Śrī or Lakṣmī; that is, Viṣṇu.
3. The bird-king who is His vehicle (Vāhana).
4. Lakṣmī.

of Her love[1]. Śrī is of peerless beauty and like molten gold, joyous and decked with all jewels. She holds a lotus. Her eyes are like lotuses thirsty to drink the honey from His lotus mouth. Such is the thrill (*romānca*) of Her passion that it has covered Her body with pearly beads of sweat. In attendance upon them are all the Devas with their attendants, Daityas, Rākṣasas[2], Gandharvas, Yakṣas, Pannagas[3] and the foremost of sages (Muni). Encircling Viṣṇu and His spouse are their household women with heavy thighs, hips and breasts[4], sweetly smiling. They look with ardent longing upon Him making obeisance with their soft folded hands. Pierced by the arrows of Anaṅga[5] they move voluptuously[6]. Their lips part but scarcely utter a sound for they are tremulous with passion. Their hair and clothes are in disorder. They are shameless with passion[7]. Their whole body shakes. They breathe heavily. All steadiness is stolen from them. They are about to fall, rent as they are by the terrible arrows of Manmatha[8]. But yet they do not fall being strengthened and raised by the beauteous glance of Viṣṇu. Forming lotuses as it were with their hands[9] they go towards Him and worship His two feet and with the murmur of hardly uttered words and with eyes wet with tears of joy say to Him "Supreme Lord and Husband, be our Refuge"[10].

This meditation is of a typical Vaiṣṇava quality. It is based on the idea which is expressed in the words said by the Vaiṣṇava Gurus or Gossains to their disciples, "I am Śyāma (Kṛṣṇa) you are Rādhā".

---

1. Madotkaṭā : *lit.* She is in the extreme entrancement of passion.
2. Demonic beings.
3. Various kinds of lesser divinities (Devayoni). *See* The Great Liberation p. 2 & Notes.
4. *Spaṣṭa-kakṣa-jaghanastanana-bhārā*
5. "The Bodiless One" a title of Kāma, God of sexual desire.
6. Hāva-bhāva. *See* ante p. 76 n. 5.
7. Madanavigatalajjaiḥ.
8. A title of Kāma as he who agitates the mind, *See* ante, p. 74, n. I. and Ward's Hindoos, II, 177, 178.
9. The hands are put together, with the palms upward and curved like the hollow of a flower.
10. *Bhava parameśvara patiḥ śaraṇaṁ dih.*

In His manifestation as Rādhā He is both the fount of Emotion (Rasa) and Emotion itself which includes the sexual sensation (Śriṅgāra) and the higher love (Madhura) which in the more spiritually evolved marriage is associated with it. The worshipper rises above the unconscious animal life and the evil consciousness so often accompanying this upward movement in which the passions are regarded as things only of and for the limited self[1]. The gratification of sense in serving self alone is a "sowing to the flesh". He therefore identifies himself with Rādhā and thus places himself under the direction of Her Lord with whom She is one and who as the Antaryāmin or indwelling Spirit guides and controls the body and its senses. Thus gross desire is purified by its direction towards that abode of Viṣṇu wherein He as Gopāla plays and becomes as it were the vehicle on which subtle aspiration is made to rest. This inner sentiment has been sometimes exteriorised in accordance with the principle of Hindu worship whereby thought being translated into action is, by an established psychological law, reinforced by it. This is exampled by the Sakhibhāva of the Vaiṣṇava and certain ritual details in the Rahasyapūjā of the Śākta. A radical analysis of these theories and rites will, I believe, disclose a common ground and object, namely, the control and spiritualization of those passions which if left to themselves become so formidable impediments of spiritual progress.There are of course differences in the methods and devotional concepts :– Thus Vaiṣṇava worship being of a dualistic trend retains the ideal distinctions of sex and person. In Śakti worship the aim is more directly monistic and accordingly the Sādhaka regards himself as the Devī whom he worships and not as the spouse of the Devatā even though according to the true inner doctrine governing both modes of adoration the ultimate object of it is one and the same. In his utilization of passion the Hindu has had the sense to know that we must do our market with and according to the funds in our purse. I wish also to add that if the Hindu described that passion in what to the prudish may seem "immodest" detail it was because he found nothing to be ashamed or afraid of in

---

1. These are the states of what other Tantras call that of the Paśu; thus to take an example, the Kulārṇava Tantra calls "drinking as one pleases", paśupāna or the drinking of a Paśu or beast. The Vaiṣṇava view is all given in "The Soul of India" by Bipin Chandra Pal to which I refer.

this natural state or function in itself but in its abuse which his Scriptures like any other forbid[1].

The western initiate however in these matters may say that these observations do not exhaust the subject and do not touch upon those other principles which have been asserted according to which sexual relations or interactions are typical of relations universally existent as well as of all action absolutely; the process of redemption (to use western parlance) moreover being according to this view the assimilation of the earthly to the heavenly planes, all physical, psychic and spiritual life being varying forms and degrees of intensity in the one universal stream of radiant Energy. Criticism however of these views or a further development of the subject either from the Western or Indian stand-point would carry me beyond the scope of my present purpose.

The Chapter continues with an enunciation of the offerings which should be given and the rules relating to worship. The worshipper of this Mantra, it is said, acquires wealth and freedom from the oppression of his enemies and in the end attains the abode of Viṣṇu.

After the disjointed fashion of several other parts of the work, in verse 64 the magical rites of Stambhana, Māraṇa and Uccāṭana are again referred to though they seem to have no connection with the other subjects of this Chapter.

CHAPTER XXIV

Deals with the Varāha[2], another Vaiṣṇava Mantra. Verse 24 says

---

1. These observations are merely here made because to some this kind of devotion is objectionable. Where (as is the general case) it is not understood the dislike of the general Anglo-Saxon temperament is due not to grounds of general validity but to special reasons largely peculiar to the race and its circumstances. According to orthodox interpretation it is "the Church's love unto Christ" which is symbolised in the highly sensuous imagery of the "Song of Solomon"; and abundant material, of the same kind, may be found in the Catholic mystics, to which the same kind of criticism has been applied.
2. The Varāha (boar) incarnation of Viṣṇu was for the purpose of drawing up with His tusk the Earth which at one of the dissolutions had sunk into the waters.

Earth is in the tusks of Varāha; the Goddess of Speech is in the grunt of this Boar; Air in His breath and the Sun and Moon are in His right and left hands. In His belly are the Vasus[1]; in His ear the points of the compass; the two Aśvins[1] are in His eyes; in His feet is the Lotus born[2]; in His heart Hari[3]; and in His mouth Śaṁkara[4]. These should all be worshipped separately. The rest of the Chapter deals with the ritual, Nyāsa, Homa, Yantra and so forth connected with this particular Mantra.

CHAPTER XXV

Describes the Nṛsiṁha[5] Mantra and the ritual connected therewith. The Dhyāna will be found in verse 8.

CHAPTER XXVI

Deals with the Viṣṇupañjara Mantra. In verse 21 the Dhyāna or formula of meditation on Viṣṇu is given. The rest of the Chapter deals with the ritual.

CHAPTER XXVII

Gives the Prāsāda Mantra[6] which is so called because it purifies the mind. Verse 4 gives the Dhyāna of Śiva. The five Devatās of this Mantra are the five faces of Śiva, Viz. :–Īśāna, Tatpuruṣa, Aghora, Vāmadeva, Sadyojāta. The Dhyānas of these are given. The Pīṭha Śaktis are Vāmā, Jyeṣṭhā, Raudrī, Kālī, Kalavikariṇī, Balavikariṇī, Balapramathinī. Sarvabhūtadamanī and Manonmanī.

Dhyāna is given of the various aspcets of Śiva (vv. 15, 16). As Sodyojāta He is white like the jasmine (Kunda) and Mandāra flowers. He is four-armed holding in His two hands the Veda and a rosary of Rudrākṣa beads and in the other two he makes the gestures (Mudrā) which grant boons (Vara) and dispel fear (Abhaya).

The Vāma Śiva is red; makes the same two gestures and holds an axe and Rudrākṣa rosary.

---

1. The Devatās of those names.
2. Brahmā.
3. Viṣṇu.
4. Śiva.
5. The man-lion incarnation of Viṣṇu in which He destroyed the demon Hiraṇyakaśipu. Hiraṇyakaśipu (= matters of gold) is pride of wealth and power.
6. For the Parāprāsāda Mantra See Ch. IV. of Kulārṇava Tantra.

Aghora Śiva who is the dread of the Bodiless One[1] is black with fierce fangs. He holds a Rudrākṣa rosary, Veda, Noose, Goad, Drum (Ḍamaru), a staff surmounted with a skull (Khaṭvāṁga), spear and skull[2].

Tatpuruṣa is of the colour of ligntning and making the Vara and Abhaya Mudrās holds the Veda and an axe. All the above forms have four faces and four arms.

Īśāna or Īśa is of the colour of pearl but has five faces[3]. He makes the gestures above named and has the weapons in the hands of Aghora. These five are Brahmā, Viṣṇu, Rudra, Īśvara and Śiva. All five forms have three eyes[4].

There is a remarkable[5] Dhyāna of Śiva in v 41 where He is described as of gracious aspect; seated on a lotus; as it were "a mountain of pearl dust mingled in nectar". He is clad in tiger's skin and decked with ornaments[6]; upon His hair high coiled above His head is a digit (Kalā) of the moon[7]. He makes the two Mudrās above named and holds an axe and a deer[8]. He has five faces.

---

1. Kāma, the Deva of sexual desire. According to the reading now adopted, 'tanu' for 'tano', the meaning is 'Aghora Śiva is huge in shape, of a luminous black colour, terrific of aspect with fierce fangs'.
2. Another Dhyāna of Aghora is given in v. 18 of Ch. 28.
3. Where Śiva is meditated upon as Sadyojāta, Vāma, etc., collectively He is thought of as with five faces in all. But when the Dhyāna is of one of these forms only then the Murti has four or five faces as stated in the text.
4. The central eye of wisdom (jñānacakṣuḥ) situated between the eyebrows.
5. Because the ordinary picture of Śiva is that of an ascetic but as appears from the text the Dhyāna varies with the object of worship. When worshipped for prosperity He has fleshly beauty and is decked with all ornaments. He manifests the prosperity which the worshipper desires.
6. Sarvālaṁkāradipta.
7. The crescent moon is here meant.
8. V. 22 of the Mahimnastava of Puṣpadanta refers to the incident of Brahmā's lusting after His own daughter Sandhyā and of his transforming Himself into a stag when she to avoid him changed into a hind. Śiva in anger at the act bent his bow against him. The deer which He holds is said by some to be Brahmā. According to others it

In verses 55-64 the following Hymn to Śiva is given.

Hymn to Śiva

1

Obeisance
To Paramātmā
Manifest as Brahmā, Viṣṇu and Īśa[1]
Whose power it is to create, preserve and to destroy[2].

2

Obeisance
To Thee, the Lord of creatures, Holder of the trident,
Who seemeth terrible to all things born on earth in four-fold way[3]
And yet removes the burden of their worldly pain.

3

Obeisance to Thee
Who didst drink the shining deadly poison,
Nīlakaṇṭha, Whose throat is stained thereby[4]
And Who dost devour the Universe[5].
Obeisance to Śambhu[6]
Who didst destroy Kāma[7]

---

refers to a gigantic deer sent out to kill Śiva, but which He took in his hand, *See* Śivajñāna Siddhiyār, Ed. by J. M. N. Pillai, p. 91. Mṛga (= deer) means Veda. Śiva for the ordinary man holds a deer in His hand. But the higher Sādhaka sees the Veda or Brahmajñāna.

1. Rudra.
2. They are the embodiments of these principles.
3. That is, from the womb, (e.g., mammals) from the egg (e.g., birds), moisture (e.g., insects) and the earth (e.g., tree and plants). *See* ante, p. 40-41.
4. At the churning of the ocean by the Gods by means of the mountain Mandara and the serpent Vāsuki, there was produced amongst other things churned from the sea a poison which Śiva swallowed to save the world. This stained His neck dark blue whence he is called "Blue neck" (Nīlakaṇṭha).
5. At the dissolution of the world which He as Mahākāla effects.
6. A form and title of Śiva. Meaning "from Him comes good" or "Who is Bliss". Comm. Ch. IV, v 18 Hathayogapradīpikā.
7. God of Desire. *See* A. & E. Avalon's Hymns to the Goddess, p. 39 n[1].

Flashing from His central eye dark shining flame,
On Whom meditate Yogīs
Freed of all mental pain[1].

5

Obeisance
To Him Whose body is one with that of His Spouse[2],
Who destroyed the sacrifice of Dakṣa[3],
Grantor of the four-fold desires[4],
He who is subtle[5], the possessor of Māyā[6].

6

Obeisance to Him
In physical form[7]; the Primal element[8]
Rending His enemies with His trident,
The Destroyer of Kāla[9]
Whose head the cresent moon adorns.

7

Obeisance
To Him the Naked One
In Whose matted hair are Serpent, Moon and Gangas[10]

---

1. In Yoga upon the supression of the activity of the intellectual function, the first and most subtle manifestation of Prakṛti or Māyā, there arises the condition of samādhi in which the Ātmā exists in its own true state freed of all pains attendant on its conditioned state.
2. Ardhanārīśvara; the androgyne form in which half of the body is Śiva and the other half Śakti.
3. *See* "Principles of Tantra" Vol. I. p. 104.
4. Dharma, Artha, Kāma and Mokṣa.
5. Anu : atom. So in Nyāya, ātmā is said to be as fine as an atom. In the next vese His gross aspect is sung.
6. Māyī. He is Śaktimān; ef. the line *"māyāṁ ca prakṛtiṁ vidyāt māyinṁ tu maheśvaram"*.
7. The gross in opposition to the subtle (sūkṣma) aspect celebrated in the preceding verse. This body is Māyā or Prakṛti which when it is the constituent of the physical world is gross (shūla).
8. Mūlabhūta.
9. Death or time in which lies the seed of death.
10. The Ganges in its descent from heaven at the call of Bhagīratha was caught in the matted hair of Śiva. It is for this that She is called

Whose feet are upon the heads of Devas, Daityas, and Lords of Asuras,

8

Obeisance, obeisance
To Śaṁkara[1] besmeared with ashes,
Who is both the manifest and unmanifest[2],
The Grantor both of enjoyment and of Liberation[3] to His devotees.

9

Obeisance
To the Enemy of Death and Andhaka[4],
Who is the Destroyer of the cities[5];
Obeisance to Thee Who didst rend the tusked Boar[6],
Obeisance ever to Thee
Entwined with great poisonous serpents,
Who art borne upon a great bull[7].

Bhāgīrathī. *See* note p. 67.

1. Śiva. Śaṅkara = Beneficence.
2. *Vyaktāvyaktasvarūpāya*. Ạvyakta is what is unmanifested and *vyakta* what is manifested. According to Sāṁkhya, *avyakta* is *mūlaprakṛti* and *vyakta* is a *vikṛti* or transformation and menifestation of *Prakṛti*. According to the Vedānta, *Avyakta* is Ātmā the Reality and *Vyakta* the World of appearance.
3. For the Tantra grants both.
4. A great Daitya, son of Hiraṇyākśa, brother of Hiraṇyākaśipu father of Prahlāda. *See* Ch. 8 Vāmana Purāṇa 59, 70. The word also means tamoguṇa, ignorance.
5. Śiva is Tripurāri exoterically as the destroyer of the Tripura or the three cities of the Asuras, Kamalāśa, Tārakākṣa and Vidyunmālī. As the Kālikā Purāṇa says He is called Tripura because the three guṇas are in him. His body becoming triple upon the three-fold manifestation of Brahmā, Viṣṇu and Rudra. He dissoloves these and He is Destroyer of the three bodies, Sthūla, Sūkṣma and Kāraṇa.
6. The Varāha Avatāra of Viṣṇu slain by Śiva in the form of the animal called Śarabha. Kālikā Purāṇa, Ch. 29.
7. The Vāhana of Śiva. The bull of Śiva is Viṣṇu who assumed that form to support Śiva at the time the latter killed Tripura. Śiva had for the purpose of the combat to assume so great a size using as his arrow the Sumeru Mountain that the Earth could not support Him, on which Viṣṇu assumed the form of a Bull to uphold Him. Vṛṣabha (Bull)

10

Obeisance ever to the Omnipresent One,
Appearing as ether, air, fire, water, earth
Sun, sacrificer and moon with nectar rays[1]!
Dispeller of the dread of Hell,
Mayest Thou both now and here[2]
Destroy our worldly fear[3].

The rest of the Chapter deals with ritual, v. 68 giving an invocation to Śiva as Hara. Verse 68 says :–

"I adore Hara Who holds a spear and skull and makes the gestures of granting boons and dispelling fear. The Daughter of the Mountain holding in Her left hand a red lotus is seated on His left thigh and with Her right arm clasps His lustrous body".

Verse 71 says that in order to gain prosperity the Lord of Pārvatī should be meditated upon as being as beautiful as the God of Desire (Kāma); with the luster of gold; seated on a lotus decked with all manner of ornaments. He holds an axe and deer and makes the gesture (Mudrā) of granting boons. His left hand is placed upon the breast of His beloved, whose right hand rests on His right thigh, and whose left hand holds a red lotus.

CHAPTER XXVIII

Opens with the Mantra and description of Dakṣiṇāmūrti, an aspect of Śiva: He is seated under a fig tree (Vaṭa) with one hand on His knee. He is white as milk (Kṣīra). A great serpent is coiled around His waist. The crescent moon is on His matted hair. He holds an axe and deer and makes the auspicious (Bhadra) gesture[4]. He is surrounded by Śuka and other Munis. "May Bhava grant ye purity of mind (Bhāvaśuddhi)." then follows some ritual in His worship.

Verses 12, 13 give the Mantra of Aghora Rudra and is followed in v. 18 by this invocation. "May Aghora destroy all that is evil to

---

means Dharma. Śiva (Beneficence) rests on Dharma.

1. The eight forms (Aṣṭamūrti) of Śiva.
2. In this world.
3. Bhavabhaya : that is, fear at the thought that we may be born again to suffer miseries which are the necessary attendants of all life in this world.
4. That is, Jñānamudrā.

you. He is of fierce mien with three eyes and terrific to behold; dark like the black clouds and clad in red raiment. Great serpents cover His body. He holds an axe, drum, sword, shield, bow, arrow, spear and skull. He it is Who devours inimical Nāgas[1] and evil planets. He ever grants good (that is, to His worshipper)".

The ritual is dealt with up to v. 30. The next verse gives the Mṛtyuñjayamantra; and the Dhyāna of this aspect is in Verse 33. The remainder of the Chapter deals with Yantra and other ritual details.

CHAPTER XXIX

Commences with the Mantra of Ardhanārīśvara[2]. The Dhyāna of Umeśa is thus given in verse 3 after the invocation "May Īśa ever protect you". His Śakti forms the (left) half of His body. He is three eyed. On the coils of His matted hair are a serpent, moon and Ganges[3]. He holds serpent, axe, spear, sword, fire[4], skull, arrow and bow. All the Devas lower their heads at His feet.

For the attainment of powers (Vibhūti) the Devatā should be meditated upon (v. 4.) as being in one half of His body, a man of ferocious aspect and in the other half as a voluptuous woman[5], holding in His and Her hands a noose, a red lotus, a skull and spear; or (v. 5) She should be thought of as the three-eyed One who is red of colour, clothed in red raiment, adorned with red ornaments holding a spear in each of Her sixteen uplifted hands.

Rules are then given for Japa, Homa and so forth.

The colour of the Deva varies according to the object of worship (v. 13). When worshipped for Puṣtikarma[6] and Śāntikarma[7], He is white; for Ākarṣana and Vaśīkaraṇa[8], red; for Kṣobha and

---

1. Serpent Divinities.
2. The androgyne form of Śiva in which half the body is male (Himself) and half of the body of His spouse (Śakti) is female. *See* Shāradātilaka, XIX. v. 55 and notes.
3. *See* p. 94. n 10.
4. Vahni.
5. Hāva-bhāva-lalitārdhanārikaṁ. This is the Dhyāna of Ardhanārīśvara; the Dhyāna in v. 5 is for Krūraprayoga.
6. Ritual done to produce nourishment, growth, increase, advance, prosperity, etc.
7. Ritual done to gain peace of mind and body.
8. Rites done to attract and control respectively. These and the following are magical rites; portions of the ṣaṭkarma, etc.

Saṁstobhana[1], He is the colour of gold; in rites done to drive away[2], torment of the body[3], the colour of smoke (Dhūmra); in rites performed to paralyze[4], yellow; and to gain Liberation, crystalline white[5].

The ritual in the worship of Ardhanārīśvara is dealt with up to v, 30. In v. 31 the Chaṅda Mantra and in vv. 36, 37 the Chaṅda Gāyatrī are given. The Chapter concludes with other details as to the worship of the fierce aspect of Śiva called Caṇḍa.

CHAPTER XXX

This is an important Chapter dealing with the Gāyatrī Mantra. In v. 5 it is explained how the Praṇava[6] produced by Prakṛti-vikṛti is like the humming of bees in the Mūlādhāra[7] and goes upwards along the channel of the Suṣumna[8] in seven stages[9] to the head. V. 6 enumerates the seven Vyāhṛtis[10]. In vv. 7-10 Mahāviṣṇu teaches what these denote. Bhūḥ is mere existence alone (Sanmātra). Bhuvaḥ is elements (Bhūta) and Cause (Kāraṇa) Svaḥ is the Guide and the Ātmā of all that is[11]; Mahaḥ implies Greatness and Light[12]; Tat, (Brahman) is Janaḥ beacuse it is all[13]. Tapaḥ denotes Jñānatā

---

1. That is, for causing perturbation of the mind and for restraining speech and power of expression.
2. Uccāṭana.
3. Aṁgārdana.
4. Stambhana.
5. It should be noted that in every case the Mantra also changes.
6. Oṁ. *See* Śārdātilaka XXI. vv. 1-31 and notes thereto. Rāghava in his Commentary under verse 18 gives the fourth pāda of the Gāyatrī which is recited by the seeker of Liberation. It is Parorajase sāvadoṁ.
7. The lowest of the centres (Śaṭcakra). *See* A. Avalon's "The Serpent Power".
8. The nerve (Nāḍī) of that name v. *ib.*
9. The six Cakras and the Sahasrāra. *See* note p. 79 for the seven parts of the Praṇava, also below.
10. That is, the seven upper worlds–Bhūḥ, Bhuvaḥ, Svaḥ, Mahaḥ, Janaḥ, Tapaḥ, Satyam.
11. Sarvasya svīkraṇāt svātmatayā.
12. Mahattvāt ca mahastvāt ca.
13. Tadeva sarvajñatā tasmāt tad Vyāhṛtirjah. Janatā = Janasamūhaḥ.

(All knowledge) and Tāpatā[1]. Satyam implies Supremacy and Ātmatva or the natural state of Ātmā, that is, Ātmā in itself, and eternal Wisdom (Anantajñāna). The exoteric "worlds" are thus described as stages of being. The letters of the Praṇava are then identified with them. A is Bhuḥ. U is Bhuvaḥ, M is Svaḥ, Mahaḥ is Bindu, Nāda is Janaḥ, Śakti is Tapaḥ, and Śānta is Satyam the highest of these state (vv. 11, 12).

Having dealt with Oṁ, Mahāviṣṇu deals with each of the words of the Gāyatrī Mantra[2].

Tat is in the accusative singular. By it reference is made to the first Cause of all substance (Vastu). It exists in the form of fire and energy (Tejorūpa) in the disc of the Sun (Ādityamaṇḍala). It means the ever-blissful and Supreme Brahman. Savituḥ is in the genitive singular and is derived from a root which means to bring forth By this word is implied the source of all animate beings. It is called *Vareṇyam* because it is the Excellent One to Whom service should be rendered, adoration offered, and prayer said. The text reads these three words as composed of eight letters (Akṣara) and says that their Vyāhṛti is Bhūḥ.

Bharga is so called because it destroys sin and is propitious to the devotee. *Devasya* implies that It has the luminous quality of light and is possessed of the powr of giving rain and the like. *Dhīmahi* is derived from the root *dhyai* which means to think. "Let us here remember that the Deva who can be seen by the celestial eyes of Nigama[3] and knowledge (Vidyā) is golden (Hiraṇmaya) and ever in the Sun, His lustre knows no diminution. Ever should we think what is subtle that I am (yaḥ sūkṣmaḥ so ham)". Bhuvaḥ is the Vyāhṛti of these second three words composed of eight letters.

Dhiyo[4] means Buddhi in the accusative plural. *Yo* is Yaḥ. the

---

1. This world which is here not translated literally means heating, suffering, and comes from the same root as does tapas or austerity. It means here the sum of distress and suffering to which, through ignorance, humanity is liable. The text here shows that the Gāytrī mantra as a whole and in its parts is one with the Brahman.
2. *Tat savitur vareṇyam bhargo devasya dhīmahi dhiyo yo naḥ pracodyāt.*
3. A term for the Veda, and in the special sense Tantra.
4. Dhiyah, changed by the rule of Sandhi.

masculine gender being here used for the neuter[1] for the sake of the metre. It therefore stands for Yat. This Yat is the incomparable Energy (Tejas) which pervades all the Vedas. It destroys the sin of the devotee. *Naḥ* (our) is the genitive plural of Asmad. *Pracodayāt* means "May it send us in the path of prayer" (Prārthanā)[2]. *Svaḥ* is the Vyāhṛti of the third set of eight letters (vv. 13-26).

This Mantra of ten words is thus divided into three sections of eight letters each; but it can also be divided into four sections of six letters each. The Mahāviṣṇu concludes by saying "May the excellent and Supreme Spirit (Bharga) of the Creative Lord (Deva Savitā) on Whom we meditate ever guide and direct our minds".

He then proceeds to speak of the Śiraḥ (head) of Gāyatrī. Āpaḥ, Jyotih, Rasa are the energy (Tejas) of Soma and Agni[3]. The Universe is in the nature of this (Tadātmakam). It is Nectar (Amṛta) because it is undestructible. By reason of this and His multiplicity or all pervadingness Brahman is so called. Brahman who is Bliss itself (Ānandātmaka) and Satya (Truth)[4] and Jñāna (Knowledge or Consciousness) in Bhūḥ.

Bhuvaḥ, Svaḥ, It has already been shown that "So'haṁ" "I am He" is Oṁ. Thus this Mantra is the Śiraḥ of the Gāyatrī[5]. Thus concluding the exposition of the points (Lakṣana) of the Mantra, Mahāviṣṇu says that the faithful Sādhaka who worships with desire[6] obtains the fulfilment thereof and he who seeks Liberation gets it.

Then follow rules of ablutions in Gāyatrī Sādhana. Vv. 40-45 deal with the Ṛṣis, Devatās and metre of Praṇava, the Vyāhṛtis and the Gāyatrī. The mode of doing Nyāsa is also stated. Verses 46-50

1. Yat as corresponding with Tat.
2. Ordinarily it is said "in the path of dharma, artha, kāma, mokṣa" But if prayer is made to God it must be for these for they include all man's aims.
3. By Soma and Agni, Prakṛti and Puruṣa are meant. The Śiraḥ of the Gāyatrī is :–*Om āpo jyotī raso'mṛitaṁ bhūrbhuvaḥ svaroṁ.*
4. Sat is existence and truth (Satya) alone exists. Here the existence of the Brahman who is Sat, Cit, Ānanda is meant. The text is capable of other interpretations.
5. The Mantra at n. 3 always precedes the Gāyatri.
6. That is Sakāma Sādhana or worship done to gain an object.

describe the way Upāsanā, Japa, Svādhyāya, Prāṇāyāma and Dhyāna in Her subtle form, of the Gāyatrī are to be done. V. 60 gives a Dhyāna of Tāriṇi (Gāyatrī)[2], in her gross form with four faces which are white, yellow, red and black; Her body being composed of the 24 letters of the Gāyatrī. V. 61 speaks of the worship of the Sun and His Śaktis. Mahāviṣṇu concludes by saying "I have now spoken of the secret of the Vedas knowable only by very pure Yogīs. He who in his Japa, Homa and Dhyāna worships Oṁkāra in this way is freed of all Karma and attains Liberation."

CHAPTER XXXI

Commences with the Trṣtubh Mantra[3] which is Vedīk; the Dhyāna of the Adhi-Devī of the Mantra who is Kātyāyanī is given in v. 9 and Her nine Śaktis in vv. 13 , 14. In vv. 18-23 are to be found the names of the Śaktis of the letters of the Mantra-it is noted that the number of Japa prescribed (v. 25) for this Mantra is twice that of the Gāyatrī. The Mantra which is composed of 44 letters, if reversed, becomes the (v. 29) Astra (weapon) mantra and is divided into eight sections which are identified with various things, the senses of knowledge, the senses of action, the five elements and so forth (vv. 30-34). From these 44 letters issue 44 Vahni Devatās, each of whom is attended by 5 Śaktis; each of whom is attended by five handmaidens; each of whom is again attended by 16 handmaidens; each of whom again is attended by millions upon millions of handmaidens (40-43).

In v. 48 the Nakṣatras[4] are divided into three classes; human (Mānuṣa), demonic (Asura) and celestial (Daiva). Their place in magical rites is also shown.

From vese 55 to the end of the Chapter Mahāviṣṇu speaks of the magical rites relating to Stambhana, Vaśīkaraṇa, Ākarṣaṇa, Vidveṣaṇa, Vimohana, Māraṇa, Aṅgahānikaraṇa[5] and so forth; and the

---

1. Rite whereby oneness of the Mantra with the Devatā thereof is realised.
2. She who saves : for that is what of the Gāyatrī mantra does to its singer.
3. *See* Śāradātilaka, Ch. xxi, vv, 32 et. seq. Rāghava gives the Mantra and other details. The Devatā of the Mantra is Agni.
4. *See* p. 59, n. 1 ante.
5. Paralyzing, bringing under control, attracting, causing dissension, bewildering, killing limb-destroying. Thus if Homa is done to Black

means to be taken to counteract these operations when done by others. It is noteworthy here and in many other places that the most diverse matters are placed together. This is also the case with many verses which seem hardly in their proper place, suggesting a doubt as to the accuracy of the order in which the copying has been done.

CHAPTER XXXII

Deals with the Lavaṇa Mantra and Māraṇa, Vaśīkaraṇa other magical rites. Verse 8 gives the Dhyāna of Kātyāyanī a form of Durgā. Her body is like the "friend of air"[1]. She has three eyes and wears a bright crown. She holds discus (Cakra), conch, sword and spear and is the Destructress of many Daityas. Dhyānas are also given of Rātri (night), Agni and Bhadrakālī with prayers to these Deities. The fifth Mantra, it is said, is from the Atharva Veda.

CHAPTER XXXIII

Deals with the Anuṣṭubh Mantra[2] of 32 letters which is Vedik; the Dhyāna of the Deva of the Mantra who is Rudra is given in v. 8 and the 32 Śaktis in vv. 12-14. Then follow ritual details. In vv. 27, 28, a Mantra of a 100 letters (Śatākṣara) is mentioned. It is formed by the juction of Gāyatrī, Tṛṣṭubh and Anuṣṭubh Mantra. These three Mantras are respectively Sun, Fire and Moon. The Devatā of the combined Mantra is (v. 31) the supreme Mahaḥ who grants Liberation and of whom Śruti speaks. Vv. 60 et seq give the Nyāsa and other rites in connection with this Mantra. This is followed by (vv. 43-47) the Saṁvādasūkta a Mantra of Saṁvāda-saṁjñānāgni and the rites relating thereto. In v. 56 is given the *Ṛk* and in v. 59 Dhyāna of Varuṇa the predominating colour which the meditation seeks to excite being white. Ritual details as regards His worship follow.

CHAPTER XXXIV

Commences with rules relating to the drawing of diagrams (Yantra). Verse 33 describes a Yantra whereby the Sādhaka can make a woman desire him. Vv. 34-36 gives the Brahmaśrī Mantra the Devatā of which is Gaurī. In v. 38 is a Dhyāna of Pārvatī. This is followed by a number of Mantras and Dhyānas of the Devatās thereof; the Rājamukhī (43-45); the Annapradāyaka (V. 51);

Durgā in the manner described an enemy is killed and so forth.

1. Pavanasakhā : Fire is so called.
2. The Śārdātilaka, Ch. xxiii, deals with this Mantra and Rāghva cites it.

Annapūrṇā (v. 54); Vṛhaspati (v. 60); Śukra (v. 63) and Vyāsa (v. 65) Mantras. In verse 66 the Dhyāna of Vyāsa is given. Verse 72 gives the Mantra and v. 74 the Dhyāna of Ādyā as Aśvārūhā (Seated on a horse).

CHAPTER XXXV

Given the Prāṇapratiṣṭhā Mantra used in the invocation of the Devatā into the Yantra or image to be worshipped.

In v.7, a Dhyāna of Prāṇaśakti is given in which She is represented as of the colour of the rising sun with three eyes and large full rounded breasts[1] seated on a full blown lotus which is on a boat in an ocean of blood (Raktāmbhodhi); holding a noose, a bow of sugarcane, a goad, five arrows[2] and Asṛk-kapāla[3]. Her Dūtīs or Śaktis are stated in verse 12.

CHAPTER XXXVI

Begins with some verses as to the causes of childlessness which are put down to want of faith, worship, charity, decrying (Nindaka) one's wife and so forth : and vv. 8-21 deal with the rites to be performed to cure this defect. Then follows an enuciation of the proper characteristics of a Guru (vv. 22-32) and of a disciple (vv. 32-41). If the disciple has the defects which are mentioned in vv. 42-48 he should be rejected and if a Guru received such a person as his disciple then the fault (Doṣa) of the latter affects the Guru just as that of the minister affects the king, and the sins of a wife affect her husband. If through either cupidity or affection a Guru initiates such a faulty disciple then the curse of the Devatā falls upon both (vv. 49-51).

Mahāviṣṇu then speaks of the devotion which a disciple should exhibit towards his Guru or spiritual director and which is to be like that which should be shown to mother and father, to Viṣṇu and Śiva (vv. 51-52). One should not cross anything belonging to, or connected with the Guru, not even his shadow; nor should there be association with his enemy. Great reverence and selfrestraint should be shown whilst in his house. Therein there should be no anger and quarelling, lust, loud talk, lies, sloth and idle desputation; nor any easing of nature, sexual intercourse, spitting, vomiting; or traffic by

1. *Pīnavakṣoruhādhyā.*
2. See A. & E. Avalon's "Hymns to the Goddess", p. 28, n. 9.
3. Skull full of blood.

way of buying, selling, or lending (vv. 53-55). The Guru's command should not be disobeyed. What he orders, that the disciple should do at once and unhesitatingly and without attempting to discuss whether it is right or wrong[1]. In short the disciple should be action, mind and speech, worship his Guru with a guileless and faithful heart. In v. 59 it is said that one should never do anything which offends others, however much we may desire it even in so small a matter as dress.

In v. 62 Mahāviṣṇu addressing Brahmā says "Oh Lotusborn One, in this Tantra[2] I have shown thee the Parapañc[3] in its five-fold aspect".

This Chapter and the work concludes with the following invocation.

Obeisance to Him
Who is Energy and Light[4] itself
In Whom are the products of Prakṛti[5],
Sun, Moon and Fire[6]
Which have sprung from the Tāra and other Bījas[7]
And which have their motion and increase
In Him.

CALCUTTA;
The 24th January 1914

ARTHUR AVALON.

*

---

1. *Iṣṭaṁ Vāniṣṭam ādiṣṭaṁ guruṇā yattu gurvapi.*
   Tvarayā parayā kuryād buddhyā samyag ajihmayā (v. 56).
   This appears to solve in an extreme sense a point raised by St. Alphonsus Liguori as to the duties of a penitent towards his spiritual director, but possibly as in the case of all general rules there may be some exception here.
2. *Tantre'smin. See* ante p. 36.
3. See ante p. 33.
4. Tejas.
5. *Lit.* the Vikṛtis of Prakṛti. *See* ante p. 39-40.
6. Not merely the luminaries and elements so named but that also for which they stand as symbols.
7. That is, from Oṁ and other "Seed-mantras".

POSTSCRIPT

In the present edition the text has been rearranged. This has been done in accordance with the Commentary by Padmapādācārya, now published for the first time. The two manuscripts available to the editor at the time the book was first published as Vol. III in this series, had the chapters in the order as in the book then published. There were some misgivings as to the correctness of the order in which the chapters were placed. Chapter 36 of that edition is devoted to Viṣṇu rituals and its proper place, it was felt, was with the group of chapters dealing with the Viṣṇu aspect of the Supreme Being. In the same way Chapter 33 in that edition should, it was felt, come at the end of the Book. But editors of any Śāstra should not interfere with the text of their own accord as a rule, and more so in the case of Mantra-śāstra. It was on this account that the book was printed as it was in the manuscripts. Almost simultaneously with the publication by us of the Prapañcasāra, there was another recension published as part of the collected works of Śaṁkarācārya from Śriraṅgam. This publication received the support of the Śriṅgerī Maṭha. In the Śriraṅgam edition, the text of the Prapañcasāra is divided into 33 chapters, but the matter contained in it is almost identical with that contained in our publication, with this exception, that chapter 36 which is chapter 23 in the present edition is omitted. The reason for the omission may be explained by the fact that the manuscript available to the editors did not contain the chapter. It is called the Gupta Paṭala or Secret Doctrine by Rāghava Bhaṭṭa in his commentary of the Śāradātilaka (Ch. 17 I). The editor of the Śriraṅgam publication has also followed the wise method of not interfering with the text. It has evidently been printed as contained in the manuscript and even some palpable errors have not been set right. The editor, it may reasonably be presumed, hoped that in a subsequent edition the mistakes would be corrected with the help of other manuscripts. In the present edition, the following rearrangement has been made. Chapter 36 of the first edition is here printed as 23, 34 as 32, 33 as 36, 32 as 34 and Chapter 31 as 33.

Padmapāda was one of the immediate disciples of Śaṅkarācārya and there can be no greater authority than he, as to the order in which the chapters are to be placed. His commentary named the "Vivaraṇa" is printed here for the first time. The only other works by him, so far known, are the Pañcapādikā which deals with the Vedānta Sūtras and a commentary on the well-known Mantra of five letters of Śiva, (Śivapañcākṣara) printed at the end of this book.

It cannot be claimed that the text as published is complete and free from all blemishes. We had a copy of this furnished by the Adyar Library where there are two copies of the Vivaraṇa. A copy was obtained from the manuscript in the collection of the Madras Government. The Asiatic Society of Bengal has a fragment of the Vivaraṇa which contains the commentary of the first eight chapters of the book. The press copy was further read by Mr. Śrīnivāsa Aiyer who compared it with a manuscript in his possession.

The Prayoga-krama-dīpikā is a gloss on Padmapāda's Vivaraṇa. Unfortunately, a complete copy of this could not be obtained inspite of all the efforts made. It ends with the ninth chapter of the book. It was felt that as it contained all the chapters dealing with the general principles of Mantra-Śāstra, as also the chapters on Sarasvatī and Tripurā, the best thing to do would be to publish it as found. H. H The late Mahārājādhirāja Rameswar Singh of Darbhanga who glanced through it, considered that inspite of its defective readings in several places, it is of great practical value and supported the view taken by the editor. The Prayoga-krama-dīpikā is meant for the Sādhaka, but even the ordinary reader, whose quest is to trace the philosophical principles underlying the ritualistic practices of the Brahmanik faith, will find much of very great interest to himself.

The Vivaraṇa and the Prayoga-krama-dīpikā will help to show him that Brahmansim is not as is commonly, in ignorance, supposed to be a mass of conflicting religious faiths. In Brahmanism, there is one goal for all different forms of Sādhanā and that goal is the Brahman. Unlike the followers of other forms of religion, the follower of the Brahmanik faith has no quarrel with any one. He is aware that all men cannot have the same temperament and therefore cannot view things in the same way and it is on this account that even within the Brahmanik fold, there are quite a number of different forms of worship or Sādhanā. These are primarily divided into five classes, viz. Śaiva, Śākta, Vaiṣṇava, Saura and Gānapatya. All these five aspects

are dealt with in this book. The Prapañcasāra is the first book of its kind. Other emminent writers followed the great master: the most noticable among these being Lakṣmana Deśikendra, Īshānaśiva, Kṛṣṇānanda and many others less known.

·The Vivaraṇa does not give details like Rāghava Bhaṭṭa, for instance, in his commentary on the Śāradātilaka, and Bhāskararāya in the works commented on by him. It is possible that at the time the book was written great details were not needed, as the men of those days were better informed. Or it may be, that he meant it only for that class of readers who did not require any greater help for the understanding of the text. The author of the Prayoga-krama-dīpikā, which was evidently written at a much later age, has given these details and made the Vivaraṇa intelligible in places which are obscure for present day learners. We know nothing about the author of the Dīpikā not even his name, but it is evident from his writings that his knowledge of the Śāstra was great and he believed Śaṅkarācārya to be the author of the Prapañcasāra and Padmapāda, of the Vivaraṇa.

There are several other commentaries of the Prapancasāra by various writers written at different times. Rāghava Bhaṭṭa mentions one by name, viz., the Vijñāna-chandrikā. This book is not so far available. There is another commentary called the Sambhandha-dīpikā by Uttamabodha. This must have been written after Lakṣmanācārya's Śāradātilaka became well known as an authoritative work. Pandit Gurupada Haldar places Lakṣmanācārya in the tenth century of the Christian era. This is the view of the western Missionary writers also. There is another book by Gīrvāṇendra Sarasvatī named Prapañcasāra-sāra-saṅgraha. Gīrvāṇendra says that his Summary of Śaṅkarācārya's teachings in the Prapañcasāra follows the interpretation of a commentary named Sat-sampradāya-sarvasva. Other commentaries are :–

(1) Prapañcasāra-vyākhyā,
(2) Prapañcasāradīpa by Nārāyaṇa,
(3) Tattva-dīpikā by Nāgāsvamī,
(4) Prapañcasāra-gūḍhārtha-dīpikā by Nityānanda,
(5) Vijñāna-dyotinī,
(6) Prapañcasāra-vivṛti,
(7) Prapañcasāra-prayoga-vidhi,
(8) Prapañcasāra-sambandha-tīkā, and
(9) Prapañcasāra-vṛtti.

These are preserved in the Madras Government manuscript Library. They all say that the book is by Śaṅkarācārya. The Tañjore Library, it is said, contains some books, but no details of the same could be obtained. The fact that so many Sādhakas and scholars devoted themselves to the exposition of this book is a sure indication that it must have been written by a man entitled to very great reverence. The Nepal manuscript of the Prapañcasāra, in its colophon, states that the author of the book was Ācharya the word being in the plural. And that is how Śaṅkarācārya is always designated.

When this book made its first appearance it was noticed in some periodicals and the reviewers occupied themselves merely in trying to prove that the author of the book could not have been Śaṅkarācārya. One of these tried to make out that it was the work of the Vaiṣṇava teacher Śaṅkaradeva of Assam. This cannot be accepted, as he flourished about the time of Chaitanyadeva, which is less than 500 years from now. Another critic has attempted to make out that Viṣṇusvāmī, the Guru of Vidyāraṇya, was the author of this book and Viṣṇusvāmī flourished in the 13th century. This also cannot be accepted, as Amalānanda-yati, the author of the Kalpataru, has cited texts from the Prapñacasāra as the word of Śaṅkarācārya and Amalānanda belonged to an age prior to that of Viṣṇusvāmī. As an instance of the uninformed way the Śāstra is spoken of may be cited the case of H. P. Śāstrī who (Catalogue to Nepal Mss. Vol. I) says that this book is an original Vaiṣṇva Tantra.

Critics of this type evidently cannot reconcile themselves to the fact that Śaṅkarācārya, the Great Monist, could write a work on Mantra-śāstra. They seem to be labouring under the obsession that being a monist, Śaṅkarācārya could not have written anything which advocates Sādhanā, as Sādhanā implies dualism, for in it there must be an object of Sādhanā. Orthodox exponents feel that these gentlemen look upon Śaṅkarācārya as the holder of a chair in a modern University, whose duty it is to deliver a course of lectures on Monism as a theory, or perhaps, that he was a speculator like some German or other European philosopher who devotes himself to theorise and speculate about transcendental matters. This is mainly due to the fact of their having lost their Indian mind. Western philosophers have not succeeded in moulding the religious life of their contrymen like Śaṅkarācārya, and even lesser men did in India.

It is not realised that Śaṅkarācārya was not a mere theorist but a

Teacher in the right sense of the word, a Guru who sought, and that successfully, not merely to uplift and enlighten the intellect but the very nature of the Sādhaka. He established four Maṭhas where the aspirants have, not merely to read the commentaries on the Brahma Sūtras and Upaniṣads, but to qualify themselves by Sādhanā for an experiential realisation of the teachings of the Vedānta.

His place as an authority on Mantra-śāstra is recognised by all emminent writers of old. Even that abstruse logician Bhāskararāya begins his commentary on the Saptaśati Chandī with a salutation of Śaṅkarācārya and his four great disciples the foremost among whom was Padmapāda. There Bhāskararāya speaks of Śaṅkarācārya as the Guru of the Gurus. His position is not fully understood by the majority of present day scholars who write or speak about him.

As against the opinion of present day critics presumably affected by westernism, we get the testimony of Amalānanda yati already cited, the great Rāghava Bhaṭṭa author of the Padārthādarśa, Bhāskarāya, an abstruse logician and one of the most authoritative commentators on Mantraśāstra, Mādhavācārya, whose excellent commentary on the Sūta-saṁhitā is well known, Nīlakaṇṭha author of the Commentary on the Devī Bhāgavata and a whole host of other emminent authorities too numerous to mention. It is not realised that the teachings of Mantraśāstra are most jealously guarded and it is not possible to interpolate anything, much less substitute the name of one author for another. It is hard to believe that the great men whose names have been given above and who are great not merely as scholars but also as Sādhakas, should be misled. All the men whose names have been given, were men of great critical ability and some of them masters of Nyāya-Darśana. A careful perusal of this book, inspite of some of the defects from which it has not been possible to make it free, will convince the dispassionate reader that there can be no doubt about Śaṅkara being its author. This book will also give him a true conception of the Mantraśāstra.

With Indians, as the people of Bhāratavarṣa, are called, Vedānta is not mere speculation, but is something which is implanted into the life of the people. Tantra Śāstra is Sādhanā Śāstra, and the object of it is to reach the highest Truth, which is the Brahman, the attributeless, impartite Tattva, which is without beginning or end and is the highest Bliss. The Sādhaka has, it is true, in the earlier stages, to have recourse to initiation by the Guru into his Mantra, Devatā and other

accessories but he is repeatedly told to realise his oneness with the Guru, the Mantra, the Devatā of his worship and so forth. All the rituals that he has got to perform point to this one end. The image that is selected for him by his Guru as the object of worship, is his image of the Brahman (*Svakīyā Brahmamūrti*). It is through that image that he realises the Brahman and the image is not an end in itself. The different images used by the five classes of worshippers previously mentioned and the many sub-divisions of these five classes, are all images of the Brahman; each class of Sādhaka having its own particular form according to competency (Adhikāra). This fact has been known even to western scholars, as is evident from a book published in the 18th century (Sketches of the Hindus, 2nd Ed. 1792 A.D.) It is there said "Amidst the multiplicity of their idols, all adoration is ultimately directed to Brahman, the Supreme, the invisible". (Vol II, page 256). The Sādhaka rises from the gross (Sthūla) to the subtle (Sūkṣma) and then to the transcendent (Para) conception of the Supreme Being.

But inspite of this, it is a common pastime among western and westernised critices to make out that the Hindu is an idolator and a polytheist and as a result he is degenerate. Some may say this in ignorance, others with deliberation. Any religion which has a special place of worship is in that sense idolatorous. Primitive races have no images to worship and do not build Churches or temples with that object. It is a well-known fact that the Hos and the Mundarics of Choṭā Nāgpur, the aboriginal races of the Phillipines do not have images for their worship. The Hindu does not worship many gods. What he does is that he has the same respect for the faith of others as he has for his own.

Although followers of other religious faiths may decry them, the Hindus are prohibited from saying anything in disparagement of the Teacher and Sacred Books of other forms of Sādhanā. They do not also believe in proselytising. They however, at the same time, do not turn away the earnest seeker.

Whatever views may be entertained as to the authorship of this book it should be borne in mind that in his country the position of Śaṅkarācārya as a Guru is higher than his position as scholar and philosopher. Others have written commentaries and books on the Vedātna Sūtras and the Upaniṣads but there is none who is venerated as Śaṅkara is all over the sacred land of Bhāratavarṣa. It may be

noted here that even a Roman Catholic Missionary has discovered the harmony of Vedānta with Christian Philosophy ("Vedānta Vindicated" by Rev. J. F. Pessein) and has, so far as his dogmas have permitted him, accepted Śaṅkara's exposition. The Prapañcasāra, as has already been said, is the first book of its kind and has shown that all the different forms of Sādhanā which these days go under the generic name of Hinduism are in harmony with Vedānta and that all Mantras are meant for the realisation of the Supreme Brahman.

The Introduction has been rearranged to follow the arrangement of the text in the present edition.

The proofs were read and the table of contents and the alphabetical index of the verses made by Sj. Pañcānana Sāṁkhya-Vyākaraṇatīrtha.

June 1935

ARTHUR AVALON.

*

विषयानुक्रमणिका

प्रथमः पटलः	**१-७४**
मङ्गलाचरणम्	१
* तन्त्रावतारप्रयोजनम्	२
* ग्रन्थविषयस्य पाञ्चविध्यम्	३
* स्वरव्यञ्जनपारायणम्	५
* मन्त्रभेदेन पारायणक्रमभेदः	७
* शारदाशब्दव्युत्पत्ति	८
* आणव-शाक्त-शाम्भवदीक्षाप्रकारः	१०
ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः	१३
भगवतः मायिनः स्थानमूर्त्यादिः	१५
भगवत्समीपे ब्रह्मणः प्रश्नः	२१
तत्र प्रमिताक्षरोक्तिः	२१
अक्षरस्वरूपम्	२३
हकारस्य सर्वात्मत्वस्वरूपव्याप्ति कथनम्	२६
लवादिप्रलयान्तकालभेदकथनम्	३५
ब्रह्मायुःपरिमाणम्	३६
* आणवादियोगः	
बिन्दोर्बिन्दुनादबीजोत्पत्तिः	४३
शब्दब्रह्मस्वरूपम्	४५
महदादिधरान्ततत्त्वोत्पत्तिः	४६
आकाशादेः पञ्चभूतस्वरूपकथनम्	४७
पञ्चभूतकलाः	४९
* अपञ्चीकृतबीजोद्धारः	४९
* पञ्चीकृतबीजोद्धारः	५०
पञ्चीकरणनिरूपणम्	५०
पञ्चविंशतितत्त्वम्	५२
प्रकृतिविकृतिविभागः	५२
प्रकृतेर्गुणत्रयात्मकत्वम्	५३
* ग्रन्थस्य सर्वागमसारत्वोक्तिः	५४
* शैवशाक्तादितत्त्वसमन्वयोक्तिः	५५
अर्थसृष्ट्युपसंहारः	५६
अर्थसृष्टेः प्रयोजनम्	५६
शब्दब्रह्मोपदेशः	५८
चतुर्विधदेहोत्पत्तिः	६०
जरायुजोत्पत्तिः	६१
मायीयादिमलत्रयम्	६२
जन्तोः स्त्रीपुंनपुंसकत्वे हेतुः	६३
जन्तोरुत्पत्तिप्रकारः	६३
सुषुम्नादिनाडी नामानि	६५
देहेऽहोरात्रादिक्रमः	६८
चेतनाधातोरागतिः	६९
तत्र मतभेदाः	६९
तत्र स्वसिद्धान्तः	६९
स्वसिद्धान्तनिरूपणम्	७१
मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानां भेदाः	७१
द्वितीयः पटलः	**७५-१०१**
गर्भवासवर्णनम्	
देहे प्राणादिदश वायूनां क्रिया	७७
वाय्वग्निदोषदूष्यादिकथनम्	७९
प्राणादिधर्माः	७९
प्राणादिधर्माः, षडूर्मयः	८०
षट्कोशाः	८१
ओजो धातूत्पत्तिः	८१
इन्द्रियाणामर्थविशेषनियमहेतुः	८२
ग्रहणीकथनम्	८३
मूलाधारनिरूपणम्	८३
वस्तिनिरूपणम्	८५
गर्भस्थजन्तूत्पत्तिः	८७
परापश्यन्त्यादिभावकथनम	८८
* एषां विवृतिः	८८

वर्णव्यक्तिः ९०
अहङ्कारोत्पत्तिः ९०
जन्तोः संसारक्रमः ९१
* भावानां साप्तविध्यकथनम्
कुण्डलिन्याः सर्वात्मत्वम् ९२
कुण्डलिनीविभूतिः ९३
गुणनप्रकरणम् ९४
त्रिगुणादिष्वाशयः ९४

तृतीयः पटलः १०२-१३०

वर्णविभूतिनिरूपणम्

वर्णानामग्नीषोमसूर्यात्मकत्वम् १०२
स्वरस्पर्शव्यापकवर्णनिरूपणम् १०३
स्वराणां स्त्रीपुंनपुंसकत्वम् १०४
वर्णवीर्योद्भवकालः १०७
बिन्दुसर्गयोः शशिसूर्यरूपत्वम् १०८
स्पर्शानां पाञ्चविध्यम् १०९
व्यापकोदयक्रमः ११०
कलानामकथनम् १११
प्रणवकलाः ११३
केशवादिमूर्तिः, तच्छक्तिनामानि ११४
श्रीकण्ठादिमूर्तिः, तच्छक्तिनामानि ११६
वर्णौषधिकथनम् ११८
वर्णानामीरणादिप्रकारः ११९
वर्णस्वरूपनिष्पत्तिप्रकारः १२०
वर्णानां पुंप्रकृतिवाचकमन्त्रत्वम् १२१
बिन्दुसर्गाङ्गेषु हकारसकारयोग कथनम् १२२
हकारस्य सर्ववर्णाकारणत्वम् १२२
स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारः १२४

चतुर्थः पटलः १३१-१८१

हकारस्य विश्वयोनित्वम्

षोडशाङ्गन्यासः १३५
हकारादीनां गुणाः १३६
हकारस्य मूलत्वम् १३८
* पिपासादिन्यासभेदाः १३९
षडध्वन्यासमसूचनम् १४०
लिङ्गशक्त्यादिन्यासः १४१
कुण्डलिनीन्यासकथनम् १४४
हकारतो ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः १४६
अजपादिन्यासः १४९
हंसस्वरूपकथनम् १५०
तारविभूतिकथनम् १५२
गायत्रीतत्त्वन्यासकथनम् १५३
तत्त्वन्यासे गायत्रीवर्णसान्निध्य कथनम् १५४
ग्रहाणां सूर्यात्मकसंविद्व्याप्यत्वम् १५५
अहोरात्रादिन्यासः १५६
राशिमण्डलम् १५७
मानुषचक्रविधानम् १५८
राशीनां चरादिभेदः १६०
राशीनां ब्राह्मणादिवर्णोक्तिः १६१
राश्यधिपतिन्यासः १६१
राशिवेधादिन्यासः १६४
नक्षत्रवेधन्यासः १६५
नक्षत्रन्यासेऽक्षरयोगक्रमः १६७
नक्षत्रवृक्षकथनम् १६९
नक्षत्रदेवतान्यासः १६९
तिथ्यादिन्यासः १७०
पक्षव्याप्तौ नियमकथनम् १७२
तिथ्यधिपतिन्यासः १७२
करणन्यासविधानम् १७२
हल्लेखाव्याप्तिः १७४
हल्लेखाज्ञानेन विष्णुप्राप्तिः १७५
* राशिनक्षत्रनामार्णानुकूल्यम् १७७
* कुलाकुलर्णधनविभागः १७९
* मन्त्रशुद्धिक्रमः १८०

पञ्चमः पटलः १८२-२०३

दीक्षाप्रकरणम्

दीक्षामन्त्रशब्दयोर्निर्वचनम् १८३
आचार्यनियमः १८३
वास्तुबलिविधानम् १८४
वास्तुदेवतानिरूपणम् १८४

वास्तुमण्डलमानम्	१८५
वास्तुदेवार्चनक्रम:	१८६
वास्तुबलि:	१८७
दीक्षामण्डपादिविवेचनम्	१८९
बीजनिवापविधानम्	१९०
मण्डलनिर्माणकथनम्	१९०
मण्डपे बीजारोपणकर्मकथनम्	१९१
रात्रिकर्मकथनम्	१९२
चतुरस्रकुण्ड-मेखला-योनि-मानादिकथनम्	१९४
चतुरस्रमण्डलविधानम्	१९७
राशिमण्डलनिरूपणम्	१९८
षष्ठ: पटल:	**२०४-२६२**
निरुक्तिप्रकरणम्	
ऋषिच्छन्दोदेवतानिरुक्ति:	२०९
षडङ्गन्यासे हृदयादिशब्दार्थ:	२११
पञ्चाङ्गन्यासपक्षे नेत्रत्याग:	२१६
उपकरणस्थापननियमविधानम्	२१९
देवतानां पूजानियम:	२२१
कुम्भस्थापनविधि:	२२३
गन्धाष्टकत्रैविध्यकथनम्	२२५
अष्टत्रिंशत्कलाविनियोग:	२२५
ऋक्पञ्चकेन कुम्भपूरणम्	२२६
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोद्धार:	२२९
* उपचारमन्त्रा:	२२९
षोडशोपचारकथनम्	२३०
दशोपचारकथनम्	२३०
पञ्चोपचारकथनम्	२३१
त्रैलोक्यमोहनप्रयोगकथनम्	२३६
षडङ्गदेवताध्यानम्	२३८
लोकपालास्त्रवर्णादीनि	२३८
कुण्डविधानम्	२४०
अग्निज्वालनमन्त्रोद्धार:	२४३
अग्निजिह्वानां सात्त्विकादिभेदा:, तन्नामानि	२४४
अग्नेरङ्गमूर्त्यादिकथनम्	२४६
अग्नेरङ्गमूर्त्यादिकथनम्	२४७
अग्निमन्त्रोद्धार:	२४७
अग्निध्यानम्	२४७
व्याहृतिपूर्वकमनुना होम:	२४८
गर्भाधानादिकर्मसु प्रणवेन होम:	२४९
* होमद्रव्यपरिमाणविधि:	२४९
ब्रह्मार्पणमन्त्रोद्धार:	२५४
नक्षत्रादिबलि:	२५५
अष्टाङ्गप्रणामकथनम्	२५७
पञ्चाङ्गप्रणामविधानम्	२५७
सप्तम: पटल:	**२६३-३०७**
मातृकाप्रकरणम्	
ऋष्यादिकथनम्	२६५
भारतीध्यानम्	२६५
न्यासविधानम्	२६६
मातृकाचक्रकथनम्	२६८
भारत्या: नवशक्तिनामानि	२७०
अष्टमातर:	२७१
कवितासिद्धिकरब्राह्मीघृतम्	२७३
अभिषेकफलकथनम्	२७४
* शुद्धादिन्यासभेदा:	२७४
प्रयोगान्तरविधानम्	२७५
न्यासविधानम्	२७६
तारकलान्यासविधि:	२७८
केशवादिन्यासे विशेषविधानम्	२८०
अर्धनारीश्वरध्यानम्	२८०
सप्तग्रहन्यासस्थानकथनम्	२८३
* नवग्रहन्यास:	२८३
प्रपञ्चयागमन्त्रोद्धार:	२८४
ऋष्यादिकथनम्	२८५
न्यासविधानम्	२८५
ऋष्यादिशब्दनिरुक्ति:	२८७
स्वाहाशब्दनिरुक्ति:	२८८
शिखामन्त्रस्यार्थ:	२९०
शक्तिबीजस्यार्थकथनम्	२९१
नेत्रमन्त्रस्यार्थ:	२९२
न्यासविधिकथनम्	२९३
होमविधानम्	२९६

ब्रह्मार्पणविधानम् २९६
जपादावधिकारिनिर्णयः २९८
दशविधन्यासफलकथनम् ३००
प्रपञ्चयागस्य भुक्तिमुक्तिहेतुता-
कथनम् ३०१
होमद्रव्याणि ३०२
पुरश्चरणादिकथनम् ३०२
पुत्तलीप्रयोगविधानम् ३०५
तिलकधारणफलम् ३०५

अष्टमः पटलः ३०८-३३२

प्राणाग्निहोत्रप्रकरणम्

प्राणाग्निहोत्रविधिः ३०८
पञ्चकुण्डेषु वर्णहोमः ३०९
समन्त्रोद्धारनवग्रहहोमः ३११
भूतमन्त्रैः होमविधानम् ३१२
भूतमन्त्रोद्धारः ३१३
हंसस्वरूपवर्णनम् ३१४
अशनकाले प्राणाग्निहोत्राधिकार. ३१५
* प्राणाग्निहोमक्रमः ३१५
होमफलश्रुतिकथनम् ३१९
दशाक्षरसरस्वतीमन्त्रोद्धारः ३२२
न्यासकथनम् ३२२
सरस्वतीध्यानम् ३२२
पुरश्चरणादिकथनम् ३२२
मन्त्रान्तरविधानम् ३२५
सरस्वतीध्यानम् ३२६
पुरश्चरणपूजाप्रयोगादिकथनम् ३२६
वाग्देवीस्तोत्रम् ३३०

नवमः पटलः ३३३-३७५

त्रिपुराप्रकरणम्

त्रिपुराशब्दनिर्वचनम् ३३८
त्रिपुरामन्त्रोद्धारः ३४०
न्यासभेदाः ३४३
* पादुकासप्तकादिन्यासः ३४३
त्रिपुराध्यानम् ३४७
पुरश्चरणपूजाप्रयोगादिकथनम् ३५३
वेधकप्राणायामः ३५४
नवयोनिचक्ररचनाप्रकारकथनम् ३५९
अष्टौ मातरः भैरवाश्च ३६१
वाग्भवसाधनक्रमः ३६३
जपादिनियमस्तत्फलञ्च ३६३
वागीश्वरीध्यानम् ३७०
मध्यमबीजयोगविधानम् ३७०
कामराजादिसाधनम् ३७३

दशमः पटलः ३७६-३९७

भुवनेश्वरी निरूपणम्

भुवनेश्वरीमन्त्रः ३७६
भूतशुद्धिक्रमविधानम् ३७७
भूतशुद्धिकथनम् ३७८
* आवरणादिन्यासः ३७८
प्रकृतिध्यानम् ३८१
पाशशब्दनिर्वचनम् ३८२
अङ्कुशशब्दनिर्वचनम् ३८२
अभयशब्दनिरुक्तिः ३८२
वरशब्दनिरुक्तिः ३८३
हल्लेखादीनां न्यासस्थानानि ३८५
ब्रह्माण्यादीनां न्यासस्थानानि ३८५
नवशक्तिनामानि ३८५
* पीठमन्त्रः, मूर्तिमन्त्रः ३८५
घटस्थापनपूरणक्रमः ३८६
कुम्भपूरणद्रव्यांणि ३८७
पूजाक्रमकथनम् ३८८
अभिषेकक्रमविधानम् ३८९
पुरश्चरणादिविधानम् ३९०
जपकाले ध्यानप्रकारकथनम् ३९०
होमविधिः ३९१
अभिषेकादिफलश्रुतिकथनम् ३९२
षड्गुणितयन्त्रनिर्माणप्रकारकथनम् ३९२
यन्त्रे पूजाप्रयोगादिविधानम् ३९६

*

विषयानुक्रम

प्रथम पटल १-७४

शारदास्तुति १३

ब्रह्मा, हरि एवं ईश्वर की उत्पत्ति १५

विष्णु का स्वरूप २०

ब्रह्मा का प्रश्न २१

अक्षर तत्त्वकथन २३

प्रकृति का स्वरूप २८

प्रकृति की विशेषता ३०

कालरूप परा प्रकृति ३५

लव, त्रुटि एवं कला का परिमाण ३६

काष्ठा, निमेष एवं मात्रा काल का परिमाण ३६

मात्रा, नाडिका व मुहूर्त्त का परिमाण और एक अहोरात्र का परिमाण ३६

मानव संवत्सर ३६

दिव्य संवत्सर ३६

चतुर्युग का परिमाण ४१

बिन्दु से नाद की उत्पत्ति ४३

'शब्दब्रह्म' स्वरूप कथन ४६

महदादि धरापर्यन्त तत्त्वोत्पत्ति ४६

शब्द सृष्टि का प्रादुर्भाव ४७

कालसृष्टि ५०

पञ्चीकरण निरूपण ५१

पञ्चविंशतितत्त्व निरूपण ५२

सृष्टि का प्रयोजन ५८

शब्दब्रह्मोपदेश कथन ५८

शब्दब्रह्म का अर्थ ५९

चतुर्विध देहोत्पत्ति कथन ६०

स्थावर आदि योनियों के भेद ६१

१. उद्भिज्ज ६२

२. स्वेदज ६२

३. अण्डज ६२

४. जरायुज ६२

'आणव' मल कथन ६३

गर्भगत जीव की उत्पत्ति ६४

जन्तु के स्त्रीपुंनपुंसकत्व में हेतु ६४

गर्भाकृति कथन ६४

बीजयुग्म निरूपण ६५

अग्नीषोमात्मिका नाडी निरूपणम् ६५

सुषुम्नादि नाड़ी नाम कथन ६५

सात नाडियों के नाम ६६

वायु की व्याप्ति का फल ६८

देह में अहोरात्रादिक्रम कथन ६९

चेतना धातु के आगति का सिद्धान्त एवं मत मतान्तर ७०

स्वसिद्धान्त निरूपण ७४

द्वितीय पटल ७५-१०१

गर्भवासवर्णन

गर्भगत वृद्धि का क्रम ७७

प्रसूति का काल निरूपण ७७

स्मृति कथन ७८

देह में प्राणादि दश वायु की क्रिया ७८

१. प्राणवायु ७८

२. अपानवायु ७८

३. समानवायु ७८

४. व्यानवायु ७८

५. उदानवायु ७८

६. नाग ७८

७. कूर्मवायु	७८
८. कृकरक	७८
९. देवदत्त	७८
१०. धनञ्जय	७८
वायु एवं अग्नि का दोषदूष्यादि कथन	७९
प्राणादि वायु के धर्म	८०
प्राणादि के धर्म और छह ऊर्मियाँ	८०
षट्कोश निरूपण	८१
अग्नियों का प्रयोजन	८२
ओज धातु की उत्पत्ति	८२
श्रोत्र आदि का ग्राह्य विषय	८२
इन्द्रियों में अर्थविशेष नियम का हेतु	८२
कर्मजन्य रोगों की उत्पत्ति	८३
ग्रहणी कथन	८४
मूलाधारनिरूपण	८४
षड्रसों की उत्पत्ति	८६
वस्तिनिरूपण	८७
गर्भस्थ जन्तूत्पत्ति निरूपण	८७
परा पश्यन्त्यादिभाव कथन	८९
१. परा	८९
२. पश्यन्ती	८९
३. मध्यमा	८९
४. वैखरी	८९
'शब्द' की उत्पत्ति	९०
वर्णाभिव्यक्ति	९०
अहङ्कारोत्पत्ति	९२
जन्तु की सांसारिकता का क्रम	९२
कुण्डलिनी की विभूति	९३
कुण्डलिनीविभूति का गुणन भेद कथन	९३
त्रिगुणादि भेद का आशय	९५
कुण्डलिनी के त्रिगुणादि अर्थों का उद्धार	९६
तृतीय पटल	**१०२-१३०**
वर्णविभूतिनिरूपण	
वर्णों का अग्नीषोमसूर्यात्मकत्व कथन	१०३
स्वर, स्पर्श एवं व्यापक वर्ण निरूपण	१०४
ह्रस्व तथा दीर्घ भेद से दो प्रकार के स्वर	१०४
स्वरों का स्त्रीपुंनपुंसकत्व कथन	१०६
प्राण की स्थिति एवं अयन कथन	१०७
वर्णवीर्योद्भव का काल	१०८
बिन्दु एवं सर्ग का शशिसूर्यरूपत्व कथन	१०९
स्पर्श वर्णों का विभाग	११०
व्यापक वर्ण का उदय क्रम	१११
स्वरों एवं व्यञ्जनों का सम्बन्ध-विशेष कथन	११२
पञ्चाशत्कला में वर्ण प्रणवांशभूत एवं तत्सम्बन्धि सर्वयोग कथन तथा कलाओं की उत्पत्ति	११२
षोडश कामदायिनी सौम्य कलाएँ	११३
द्वादश वसुदा सौर कलाएँ	११३
दस धर्मप्रदा कलाएँ	११३
ॐकार के प्रत्येक वर्णों से उत्पन्न कलाओं का निरूपण	११३
ब्रह्मदेव से उत्पन्न कलाएँ	११३
विष्णु से उत्पन्न दस कलाएँ	११४
रुद्र से उत्पन्न दस कलाएँ	११४
बिन्दु से उत्पन्न चार कलाएँ	११४
नाद से उत्पन्न सोलह कलाएँ	११४
सोलह स्वरों की सोलह विष्णु की मूर्तियाँ	११५
हल वर्णों (व्यञ्जनों) की मूर्तियाँ	११५
सोलह स्वरों की सोलह शक्तियाँ	११५
चौंतिस स्पर्श वर्णों की चौंतिस सर्वकामदा शक्तियाँ	११५
वर्णों में निहित रुद्रादि मूर्तियों तथा उनकी १६ शक्तियों का निरूपण	११६
सोलह स्वरों की सोलह रुद्र की मूर्तियाँ	११६

चौंतिस स्पर्श संज्ञक वर्णों की रुद्र मूर्त्तियाँ ११७
सोलह स्वरों की रुद्र शक्तियाँ ११७
व्यञ्जन वर्णों की रुद्र की छत्तिस शक्तियाँ ११७
पञ्चाशद् वर्णो की औषधियों के नाम ११८
वर्णों की विभूति का निरूपण ११९
वर्णों का उच्चारणादि प्रकार १२०
स्वरों का उच्चारण प्रकार १२०
व्यञ्जनाक्षरों का उच्चारण प्रकार १२०
वर्ण स्वरूप निष्पत्ति का प्रकार १२१
सन्ध्यक्षर विधान १२२
हकार का सर्व वर्णाकारणत्व कथन १२५
स्तम्भनादि प्रयोगप्रकार कथन १२६
१. पार्थिव १२६
२. जलात्मक १२६
३. आग्नेयात्मक १२६
४. वायव्यात्मक १२७
५. आकाशात्मक १२७
षट्कर्मप्रयोग १२७
१. पार्थिव से रक्षा १२७
२. जलात्मक से शान्ति १२७
३. वह्नि से दाह एवं मोह भङ्गक्रिया १२७
४. वायु से उच्चाटन १२७
५. आकाश से मारण १२७
स्तम्भनादि षट्क्रियाओं के प्रयोगार्थ प्रकार १३०

चतुर्थ पटल १३१-१८१

हकार का विश्वयोनित्व कथन १३५
षोडशाङ्गन्यास कथन १३५
हकारादि का गुण कथन १३७
हकार का सर्व मूलत्व कथन १४०
षडध्वन्यास का मूल कथन १४१
लिङ्गशक्त्यादिन्यास कथन १४३
हृदय में जाने वाली कुण्डलिनी का स्वरूप १४४
कुण्डलिनी न्यास कथन १४६
हकार से ब्रह्मादि की उत्पत्ति कथन १४६
विभूत्यन्तर रूप अजपा परमात्म-प्रणव न्यास कथन १४९
अजपादिन्यास कथन १४९
पुंस्त्रीविशेषिता कथन १५०
हंसस्वरूप कथन १५०
प्रकृति पुरुष का अभेदरूप विभूति कथन १५२
तार विभूति कथन १५३
गायत्री तत्त्वन्यास कथन १५४
तत्त्वन्यास में गायत्री वर्ण का सान्निध्य कथन १५४
शक्ति का सप्तगुणात्मकत्व कथन १५५
दिन-रात की उत्पत्ति १५७
राशिमण्डल विधान १५८
कालचक्र १५८
मानुषचक्र १५९
राशियों की उत्पत्ति १६०
राशियों का चरादि भेद १६१
ब्राह्मणादि वर्ण विधान १६१
भुवश्चक्र १६३
देवचक्र १६४
राशियों का वेधन्यास १६४
नक्षत्रवेधन्यास १६६
राशियों से नक्षत्रों की उत्पत्ति १६८
नक्षत्रवृक्ष कथन १६९
नक्षत्रदेवतान्यास १७०
नक्षत्रों के देवता का निरूपण १७०
नक्षत्रों की योनि का वर्णन १७०
तिथियों के तीस भेद का कारण १७२
तिथियों के अधिपत्ति १७२
'करण' की उत्पत्ति १७४

हृल्लेखा के ज्ञान से विष्णु प्राप्ति १८१

पञ्चम पटल १८२-२०३

दीक्षा विधान

दीक्षा एवं मन्त्र शब्द का निर्वचन १८३
दीक्षा ग्रहण का काल १८४
वास्तुबलि का विधान १८४
वास्तुदेवता निरूपण १८४
वास्तु शरीरस्थ देवगण की संख्या १८५
वास्तुमण्डल का मान १८५
वास्तुदेवता का क्रम निरूपण १८६
वास्तु पूजन यन्त्र १८८
वास्तु बलि विधान १८९
दीक्षा मण्डपादि के निर्माण का विवेचन १८९
मण्डल में बीजारोपण कर्म कथन १९१
रात्रि कर्म कथन १९३
बलिप्रदान के द्रव्य १९३
चतुरस्रकुण्ड-मेखला-योनि के मानादि का निरूपण १९५
योनि निर्माण १९६
चतुरस्रमण्डल निर्माण १९७

षष्ठ पटल २०४-२६२

दीक्षा भाग के विषय का प्रतिपादन २०९
ऋषि, छन्द तथा देवता शब्द का निर्वचन २१०
छन्द शब्द का निर्वचन २११
देवता शब्द का निर्वचन २११
'हृदयाय नमः' का अर्थ २१२
'शिरसे स्वाहा' का अर्थ २१३
'शिखायै वषट्' का अर्थ २१४
'कवचाय हुं ' का अर्थ २१४
'नेत्रत्रयाय वौषट्' का अर्थ २१५
'अस्त्राय फट्' का अर्थ २१६
पञ्चाङ्गन्यास २१८
उपकरण स्थापन का नियम २२१
देवता पूजा के नियम २२२
कुम्भस्थापनविधि २२३
त्रिविध गन्धाष्टक २२५
१. शक्ति का गन्धाष्टक २२५
२. वैष्णव गन्धाष्टक २२५
३. शैव गन्धाष्टक २२५
अड़तिस कला का विनियोग २२५
ऋक्पञ्चक से कुम्भपूर्ण विधान २२६
प्राणप्रतिष्ठा मन्त्रोद्धार २२९
षोडश उपचार २३१
दश उपचार २३१
पञ्चोपचार पूजा २३१
आठ अर्घ द्रव्य २३१
'पाद्य' विधि २३२
'आचमन' का अर्थ २३२
'मधुपर्क' का अर्थ २३२
'पुनराचमनीय' का अर्थ २३२
गन्ध का विधान २३३
पूजा में प्रशस्त पुष्प २३३
पूजा में निषिद्ध पुष्प २३३
धूप दीप अर्चन क्रम २३६
नैवेद्य का विधान २३६
त्रैलोक्यमोहन प्रयोग कथन २३८
षडङ्गदेवता ध्यान २३९
अङ्गदेवता का स्वरूप २३९
आवरण पूजा विधान २३९
लोकपालों का नाम २३९
लोकपालों का वर्ण २४०
लोकपालों के अस्त्रों का नाम २४०
अस्त्रों का क्रमशः वर्ण २४०
पूजन मन्त्र का स्वरूप २४०
पूजा प्रयोग विधि २४०
कुण्ड का विधान २४१
अग्निस्थापन मन्त्र का उद्धार २४३
अग्नि का उपस्थान २४३

अग्नि की तीन प्रकार की जिह्वाओं का नाम २४४
अग्नि की सात्विक जिह्वाओं के नाम २४४
अग्नि की राजसिक जिह्वाओं के नाम २४४
अग्नि की तामसिक जिह्वाओं के नाम २४४
जिह्वाओं के देवता २४५
जिह्वागत देवताओं का फल २४५
अग्नि के छः नाम २४६
अग्नि की आठ मूर्त्तियाँ २४७
अग्निमन्त्र २४८
अग्नि का ध्यान २४८
व्याहृति होम २५०
अग्नि का 'अभिद्योतन' संस्कार २५०
अग्नि का 'उद्योतन' संस्कार २५०
होम-विधि २५२-२५४
ब्रह्मार्पण मन्त्र २५५
नक्षत्रादि बलि का विधान २५६
नक्षत्रादि बलि मन्त्र का स्वरूप २५६
प्रणामों की प्रक्रिया २५९
अष्टाङ्ग प्रणाम प्रक्रिया कथन २५९
पञ्चाङ्ग प्रणाम विधान २५९
प्रणाम मन्त्र विधान २५९
गुरु दक्षिणा विधान २६०
शिष्य का अभिषेक २६१
गुरु से दीक्षा प्राप्त शिष्य का आचार विधान २६२

सप्तम पटल २६३-३०७

मातृका निरूपण

ऋष्यादि कथन २६५
भारती का ध्यान २६६
पचास मातृका वर्णों का न्यास २६८
दीक्षा प्रयोग विधि २६८
मातृका चक्र कथन २६९
वर्णाब्ज यन्त्र २७०
सरस्वती का सावरण तथा नौ शक्तियों के सहित पूजन क्रम २७१
नौ शक्तियों के नाम २७१
आवरण पूजा प्रयोग विधि २७२
अष्टमातृकाओं का नाम २७२
मातृकाओं का अन्य प्रयोग २७४
कवि होने का अन्य उपाय २७४
वर्णौषधि जल से प्रयोगान्तर कथन २७५
कलान्यास में वर्ण योग का क्रम २७९
पाशाङ्कुश में त्र्यक्षरादि योग २७९
केशवादिन्यास में विशेष विधान २८०
अर्धनारीश्वर का ध्यान २८१
प्रपञ्चयाग विधि २८२
मालामन्त्र का विधान २८३
सप्तग्रहन्यास २८४
प्रपञ्चयाग का मन्त्रोद्धार २८५
प्रपञ्चयाग का विनियोग कथन २८५
अंगन्यास कथन २८६
न्यास विधान २८७
स्वाहा शब्द की निरुक्ति २८७
ब्रह्मा शब्द की व्याख्या २८८
गायत्री शब्द की व्याख्या २८८
देवता शब्द की व्याख्या २८८
स्वाहा शब्द की व्याख्या २८९
'सोऽहम्' शब्द का अर्थ २९०
शिखा मन्त्र का अर्थ २९१
शक्तिबीज एवं कवचमन्त्र का अर्थ २९२
नेत्रत्रय मन्त्र का अर्थ २९३
अस्त्रमन्त्र का अर्थ २९३
प्रपञ्च याग के दो प्रकार २९३
न्यास विधि २९५
ब्रह्माग्नि में वर्ण होम की विधि २९७
ब्रह्मार्पण का अर्थ २९८

जप आदि में अधिकारी का निर्णय ३००
दशविध न्यास का फल ३००
प्रपञ्चयाग की भुक्तिमुक्तिहेतुता का कथन ३०१
द्रव्य के द्वारा किये गये प्रपञ्चयाग ३०१
प्रपञ्चयाग विधान ३०२
होमद्रव्य ३०२
पुरश्चरणादिकथन ३०५
पुत्तली प्रयोग विधान ३०५
भस्म एवं तिलक धारण का फल ३०६
तीन प्रकार की दक्षिणा ३०७
प्रपञ्चयाग की फलश्रुति. ३०७

अष्टम पटल ३०८-३३२

प्राणाग्निहोत्रप्रकरण

प्राणाग्निहोत्र मन्त्र ३०८
प्राणाग्निहोत्र विधि एवं पञ्चाग्नि की भावना ३०९
पाँच कुण्डों में क्रमशः एक-एक के क्रम से होम का प्रकार ३१०
नवग्रह होम ३११
पञ्चमहाभूतमन्त्रों से होम की फलश्रुति ३१२
पञ्चमहाभूतमन्त्रों से होमविधान ३१२
भूतमन्त्रोद्धार ३१३
हंसस्वरूप वर्णन ३१४
स्थूलादि ध्यान ३१५
सूक्ष्म स्वरूप ३१५
पूजा प्रयोग विधि ३१८
होम फलश्रुति कथन ३२०
अक्षमाला विधि ३२१
दशाक्षरसरस्वतीमन्त्रोद्धार ३२२
सरस्वतीमन्त्र का स्वरूप ३२२
षडङ्गन्यास ३२३
षडङ्गन्यास का दूसरा प्रकार ३२३
सरस्वती देवता का ध्यान ३२४
पुरश्चरण विधान ३२४
सरस्वती की शक्तियों का वर्णन ३२४
काम विवर्जन का हेतु ३२४
पूजा प्रयोग विधि ३२५
विद्वान् होने के लक्षण ३२५
सरस्वती मन्त्रोद्धार ३२६
मन्त्र का स्वरूप ३२६
सरस्वती का ध्यान ३२७
वाग्देवीस्तोत्र ३३०
सरस्वती की स्तुति ३३०-३३२

नवमः पटलः ३३३-३७५

त्रिपुरा का वर्णन

त्रिपुरा नामकरण का कारण ३३९
त्रिपुरा विद्या का त्रिबीज ३४२
त्रिबीज का फल ३४३
बीज न्यास विधान ३४७
त्रिपुरा का ध्यान ३५३
पुरश्चरण प्रयोग ३५४
वेधक प्राणायाम ३५७
पूजा प्रयोग कथन ३५८
नव योनि के निर्माण का प्रकार ३६०
शक्तियों का नाम ३६०
त्रिपुरा पूजन यन्त्र ३६२
अष्टमातृकाओं के नाम ३६२
आठ भैरव के नाम ३६२
गुरु की पूजा ३६३
त्रिपुरा के प्रयोग का विधान ३६३
त्रिपुरा पूजन का फल ३६३
अन्तिम कामराज बीज के जप का विधान एवं उसका फल ३६४
मध्यम बीज के क्षोभकत्व रूप फल कथन ३६५-३६८
त्रिमूर्तियों के प्रति जगदम्बा का वचन ३६८

वागीश्वरी का ध्यान ३७०
मध्यम बीज के स्थान भेद से अन्य योग ३७१-३७४
त्रिपुरा विद्या का फल ३७५

दशम पटल ३७६-३९७
भुवनेश्वरी निरूपण

सकलपुरुषार्थसाधकत्व कथन ३७७
ऋष्यादिन्यास कथन ३७७
षडङ्गन्यास कथन ३७७
भूतशुद्धि का क्रम ३७८
प्रकारान्तर से भूतशुद्धि ३७९
दिव्य देह की सृष्टि का क्रम ३८०
प्रकृति का ध्यान ३८१
पाश शब्द का निर्वचन ३८२
अंकुश शब्द का निर्वचन ३८२
अभय शब्द का निर्वचन ३८२
'वर' शब्द का निर्वचन ३८३
मण्डल के निर्माण का प्रकार ३८३
भुवनेश्वरी पूजन यन्त्र ३८४
हृल्लेखादि का न्यासस्थान ३८५
ब्रह्माण्यादि अष्टमातृकाओं के न्यासस्थान ३८५
नव शक्तियों के नाम ३८६
नव कलश के पक्ष में घटों के पूर्ण करने का प्रकार ३८६
पञ्चकुम्भ के पक्ष में घटों के पूर्ण करने का प्रकार ३८७
पञ्चगव्ययोजन प्रकार ३८७
एक कलश के पक्ष में घट पूर्ण करने की विधि ३८७
पूजनक्रमकथन ३८८
अभिषेक विधि ३८९
अभिषेकक्रमविधान ३९०
जप के समय ध्यान प्रकार ३९०
अभिषेकादि फलश्रुति कथन ३९२
षड्गुणितयन्त्रनिर्माणप्रकार ३९३-३९५
भुवनेश्वरी षड्गुणितपूजन यन्त्र ३९६
यन्त्र में पूजाप्रयोगादि विधान ३९७

*

वर्णसंकेतसूची

अक्रूर	-	रुं
अक्षियुक्त तोय	-	दं धं
अग्नि	-	रं
अधर	-	ऐकार
अनन्तर	-	आ
अनन्त	-	विसर्ग
अनल	-	रं
अमृतत्रय	-	ऐं ह्रीं श्रीं
अमृतबीज	-	वं
अर्घीश	-	ॐ
अर्धचन्द्र	-	अनुस्वार
अस्त्रमन्त्र	-	अस्त्राय फट्
अस्थि	-	श
आकाश	-	हं
आद्याबीज	-	श्रीं
अंकुश	-	क्रों
इन्दु	-	अनुस्वार
ईश	-	य
ईश्वरबीज	-	शं
एकादश स्वर	-	ए
कठिनबीज	-	श्रीं
कन्दर्पबीज	-	क्लीं
कमलाबीज	-	श्रीं
कवचबीज	-	हुं
कामकला	-	ईं
कामबाण	-	द्रां द्रीं
कामबीज	-	क्लीं
कामराज	-	क्लीं
कामेशी	-	क्लीं ह्रीं
कालीबीज	-	क्रीं
कूर्चबीज	-	हुं
क्रोधीश	-	क
क्षिति	-	ल
क्षुधा	-	वं
जल	-	वं
झिण्टीश	-	ऐं
ठ द्वय	-	स्वाहा
तार	-	ॐ
तृतीयबीज	-	सौः
त्रितार	-	ऐं ह्रीं श्रीं
त्रिपुरामन्त्र	-	श्रीं ह्रीं क्लीं
त्र्यक्षरी	-	ऐं क्लीं सौः
दक्षकर्ण	-	उ
दक्षश्रोत्र	-	उ
दीर्घत्रय	-	आ ई ऊ
देवराज	-	ल
धरा	-	ल
निवृत्ति	-	ऋ
नृसिंहबीज	-	क्ष्रौं
पञ्चबाण	-	द्रां द्रीं क्लीं ब्लूं सः
पञ्चम	-	व
पञ्चान्तक	-	म
पराबीज	-	श्रीं
पवन	-	यं
पीता	-	षं

पूतना	-	त
पृथ्वीबीज	-	लं
प्रणव	-	ॐ
प्राणविद्या	-	हं
प्रेतबीज	-	हसौः
फलपाक	-	सिद्धि
बिन्दु	-	अनुस्वार
भान्त	-	स
भुवनेशी	-	ह्रीं
भू	-	ल
भृगु	-	स
भृगुदीर्घत्रय	-	सां सीं सूं
मद	-	क
मन्मथबीज	-	क्लीं
महाकाल	-	मं
मानव	-	विसर्ग
माया	-	ह्रीं
मारुत	-	यं
मुखवृत्त	-	ऊ
युवाबीज	-	ग्लौं
योनिबीज	-	एकार
रमाबीज	-	श्रीं
राक्षसबीज	-	षं
रेचिका	-	ॠं
रेत	-	क्लीं
लक्ष्मीबीज	-	श्रीं
लज्जाबीज	-	ह्रीं
वधुबीज	-	स्त्रीं
वह्नि	-	र
वह्निजाया	-	स्वाहा
वाग्भव	-	ऐं
वान्त	-	श
वामकर्ण	-	ईं
वायु	-	य
वारुणबीज	-	व
वियद् दीर्घत्रय	-	हां हीं हूं
विष	-	मं
वेदादि	-	ॐ
व्योम	-	हं
शक्र	-	ल
शक्रस्वर	-	औ
शक्तिबीज	-	ह्रीं
शवर्ग	-	शं षं सं
शिव	-	ह
शीतल	-	वं
श्रीकण्ठेश	-	शं
श्रींबीज	-	श्रीं
श्वेत	-	ष
षष्ठ स्वर	-	ऊ
सदाशिव	-	ह
सद्य	-	ओं
सनयन	-	ई
सरस्वतीबीज	-	ऐं
सान्त	-	ह
सुधाबीज	-	वं
सुरूपा	-	च
सूर्यस्वर	-	ऐं
सृष्टि	-	अं
सेन्दु	-	अनुस्वार
स्मरबीज	-	क्लीं
हत्	-	नमः
हृदय	-	नमः
हृल्लेखा	-	ह्रीं
हंसः	-	सः

—॥—

श्रीशङ्कराचार्यविरचितं

प्रपञ्चसारतन्त्रम्

॥ श्रीः ॥

भगवत्पादशङ्कराचार्यविरचितं

प्रपञ्चसारतन्त्रम्

तच्छिष्य-श्रीपद्मपादाचार्यविरचितविवरणोपेतम्
प्रयोगक्रमदीपिकाख्यविवरणविवृत्तिसमेतञ्च
तथा 'सरला'-हिन्दीव्याख्यासहितम्

प्रथमः पटलः

मङ्गलाचरणम्

अकचटतपयाद्यैः सप्तभिर्वर्णवर्गै-
र्विरचितमुखबाहापादमध्याख्यहृत्का ।
सकलजगदधीशा शाश्वता विश्वयोनि-
र्वितरतु परिशुद्धिं चेतसः शारदा वः ॥ १ ॥

* प्रपञ्चसारविवरणम् *

अवर्णविग्रहं देवं वर्णविग्रहवर्जितम् ।
वर्णविग्रहवेत्तारं नमामि स्तौमि संश्रये ॥

इह खलु लोकानुग्रहैकरसतया कृतशरीरपरिग्रहो भगवान् शङ्कराचार्यः अपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्त्वः परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्तः स्वयमेकाकिसम्पदा लज्जमानो दुःखीकृतजनकारुण्याक्रान्तमानसश्च सन् तदनुग्रहाय समस्तागमसारसंग्रह-प्रपञ्चागमसारसंग्रहरूपं ग्रन्थं चिकीर्षुः अभिमतसकलप्रयोजनसिद्धये प्रथमतः परदेवतातत्त्वानुस्मरणलक्षणम् आशीर्लक्षणं च मङ्गलमाचरन् ग्रन्थारम्भौपयिकं विषयादिकमपि अर्थात् सूचयति—अकचटतपयाद्यैरित्यादिना ।

शारदा वः चेतसः परिशुद्धिं वितरत्वित्यन्वयः । चित्तादिसङ्घातव्यतिरिक्तायाः शारदायाः सत्त्वे सिद्धे सम्भवतीयमाशीः । तदेव कुत इति विश्वकार्यकारणत्वेना-

ऽनुमानादित्याह—विश्वयोनिरिति । अपूर्वपरिणामत्वाभ्युपगमात् विश्वस्य कर्मणोऽपि विश्वयोनित्वसम्भवान्न शारदासाधकमनुमानमिति चेन्न । कर्मणः कार्यत्वेनाऽनित्यत्वात् जगन्मूलकारणत्वानुपपत्तेः । अतो नित्यं किञ्चित् जगदुपादानं वक्तव्यम् । नित्यत्वञ्च सर्वसाक्षिण्याः शारदाया एव सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—शाश्वतेति । सांख्यराद्धान्तसिद्धप्रधानस्यापि नित्यत्वात् तदेवास्तु जगद्योनिरिति चेन्न । अचेतनस्य प्रधानादेश्चेतनानधिष्ठितस्य कारणत्वानुपपत्तेः । अतश्चिद्रूपिणी सर्वाधिष्ठानसमर्था शारदैव विश्वयोनिरित्यभिप्रेत्याह—सकलेति । सकलं कारणं कलाभिः शक्तिभिः सह वर्त्तत इति जगत् कार्यं तयोः सकलजगतीरधीश्वरीत्यर्थः । अस्तु तर्हि शारदाधिष्ठितस्य परमार्थसत्त्वस्य प्रधानस्य जगदुपादानत्वं शारदायाः तन्निमित्तमात्रत्वमेवेति सेश्वरसांख्यादिपक्षमाशङ्क्य सर्ववर्णतदर्थसमष्ट्यात्मकस्य प्रधानस्य शारदारूपचैतन्येऽध्यस्तत्वेन तद्व्यतिरेकेणासत्त्वात् शारदैव तद्द्वारेण जगदुपादानं निमित्तं चेत्यभिप्रेत्य वर्णानां तद्विग्रहत्वेन तच्छेषत्वमाह—अकचटतपयाद्यैरित्यादिना । शरीरवत्त्वेनाऽस्मदाद्यविशेषमाशङ्क्य शरीरग्रहणो स्वातन्त्र्यं विशेष उक्तो विरचितेति । स्वातन्त्र्ये हेतुमाह—सकलजगदधीशेति । तर्ह्यधिष्ठातृत्वेन विकारित्वात् अनित्यत्वादिदोषप्रसक्तिरिति चेन्न इत्याह—शाश्वतेति । तर्हि नित्यैकरूपिण्याः शारदाया अधिष्ठातृत्वं कारणत्वं वा नास्तीत्याशङ्क्य परमार्थतः तदभावेऽपि मायाद्वारेणाऽस्या एव तदभ्युपगन्तव्यम् । पक्षान्तरेषु एवंविधकारणत्वस्यापि अनुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह—विश्वयोनिरिति । अतः चित्तादिसङ्घातव्यतिरिक्तायाः चिन्मात्रविग्रहायाः शारदायाः सत्त्वं तस्याः चित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं च सिद्धमिति मङ्गलाचारप्रकारः ।

स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाक्षिलक्षणः पञ्चविधोऽस्य ग्रन्थस्य विषयः । तत्र वैखरीतदर्थात्मकं विराड्रूपं स्थूलं विषयमाह प्रथमार्धेन । आद्यैरिति पदम् आद्यैः काद्यैश्चाद्यैरित्यादिप्रकारेण प्रत्येकं सम्बध्यते । मातृकाक्षरन्यासस्थानं वदन् विराजोऽवयवक्लृप्तिमाह—विरचितमुखबाहेत्यादिना । मध्यशब्दः पवर्गन्यासस्थानार्थः । आख्याशब्देन त्वगादिधातव उक्ताः । आख्यायन्त एभिरिति । हृच्छब्देन हृत्स्थबुद्धिवाचिना ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकः प्राणस्तत्कारणभूता मायाशक्तिश्चाऽभिहिता । कशब्देन सुखार्थेन परमात्मोक्त इति । यादिन्यासस्थानानि तेषां याथात्म्यं यादिन्यासस्थाने धात्वादियोगः सर्वमन्त्रजपादेः शेषतया न्यासश्च सूचितः ।

ननु त्वगादिपरमात्मान्तस्य देवतात्मनो यादिन्यासेनैव साधकशरीरे सन्निधाने सति किमवशिष्टाक्षरन्यासेनेति । देवतावयवविशेषकल्पनार्थमिति ब्रूमः ।

न च प्रथमं सामान्यकल्पना पुनः विशेषकल्पनेति नियमोऽस्ति । येन लिपिन्यासस्य क्षकारादित्वं स्यात् । सर्वत्र नित्यमेव सामान्यविशेषरूपं हि देवताशरीरम् । तस्य साधकशरीरे सन्निधिर्न्यासेनोत्पाद्यते । अतः प्रथममकारादिन्यासेनाऽवयवविशेषसन्निधिस्मरणे न कश्चिद्दोषः ।

न च संहारक्रमेण मातृकान्यासे प्रथमं सामान्यसंहारः पश्चाद्विशेषसंहार इति क्रमलोपः । उभयोरप्यात्मन्येव संहारात् ।

न च सामान्यसंहारेणैव संहृतत्वाद्विशेषाणां पृथक्संहरणम् अनर्थकम् । विशेषसंहारक्रमचिन्तायाः कर्तव्यत्वात् ।

ननु वैखर्यात्मकस्थूलकथने प्रस्तुते प्राणादिरूपसूक्ष्मादिकथनमनुपपन्नम् । न । तेन विना स्थूलमात्रेण व्यवहारासिद्धेः विराजोऽपि सर्वात्मत्वात् । अथवा प्राणशक्त्यात्मशब्दैरपि प्राणबुद्धिजीवस्थितिकराः स्थूलांशा एव अन्ना(धात्वा)दि शब्दवाच्याः कथिताः । अस्मिन् पक्षेऽक्षरगतबिन्दुनादादिभिः विराट्शरीरानुगतसूक्ष्मादिकथनमित्यवगन्तव्यम् ।

ननु अकचटतपयाद्यैः विरचितमुखबाहेत्यादिनैवाऽभिहितस्थूलविषयसिद्धौ किमधिकोक्त्येति । नैष दोषः । सौस्थानिकौत्थानिकस्नानाद्यनुष्ठानेषु लिपिन्यासभेदसूचनार्थत्वात् । सौस्थानिकानुष्ठान एकपञ्चाशद्वर्णानां प्रत्येकं न्यासः सूचितोऽकचटतपयाद्यैः विरचितमुखबाहेत्यादिना । औत्थानिके वर्गमात्रस्य मुखबाहुपादद्वयनाभिहृत्सु व्यापकत्वेन न्यासः सप्तभिः विरचितमुखबाहेत्यादिना । स्नानादौ अकचादिवर्गत्रयस्य मुखमध्यपादेषु वर्गैर्विरचितेति । भोजनकाले समस्तस्य मस्तकादिपादान्तन्यासः सूचितो वर्णैः विरचितेति । देशकालाद्यपेक्षया सर्वे वा सर्वत्र प्रयोक्तव्या इत्यभिप्रायः ।

अथवा समस्तमन्त्रप्पारायणोद्धारार्थाधिकोक्तिः । तथाहि अकचटतपयाद्यैः अकचटतपयवर्गसम्बन्धिभिः अकाराद्यैः षोडशस्वरैः विरचितमुखबाहापादमध्याख्यहृत्केति पञ्चाशद्वर्णानां प्रत्येकं षोडशस्वरयोग उक्तः । लिपिन्यासस्थानेषु षोडशदलानि पद्मानि सञ्चिन्त्य कर्णिकासु तं तं प्रधानं वर्णं विन्यस्य दलेषु तत्तद्वर्णानुबन्धषोडशस्वरान् न्यसेत् न्यासप्रियो जपेच्च जपप्रियो ध्यायेच्च ध्यानप्रिय इत्यर्थः । ॐ अं ओं नमः इत्यकाराब्जकर्णिकायां विन्यस्य ॐ अं अं नमः । ॐ अं आं नमः । ॐ अं इं नमः इत्यादिकं दलेषु विन्यस्य आकारपद्मकर्णिकायाम् ॐ आं ओं नमः इति न्यसित्वा ॐ आं अं नमः । ओं आं आं नमः । ओं आं इं नमः इत्यादिकं दलेषु विन्यस्याऽवशिष्टाक्षरपद्मेष्वपि एवमेव न्यसेदिति स्वरपारायणन्यासादिमन्त्रक्रमः ।

अथ व्यञ्जनपारायणक्रमः । अकचटतपयाद्यैरुक्तैः विरचितमुखबाहापादमध्याख्यहृत्केति विविधरचनम् । ओं अं अं नमः । ओं अं कं नमः । ओं अं खं नमः इत्यादि क्षान्तमूहयेत् । पूर्वोक्ताकारपद्मदलस्थाकारपरिवारत्वेन एषां न्यासः । आं अं नमः । आं कं नमः । आं खं नमः । इत्याद्याकारपरिवारत्वेन । इं अं नमः । इं कं नमः । इं खं नमः । इत्यादीकारपरिवारत्वेन । इत्यादि विसर्गान्तं समानम् । पुनः कं अं नमः । कं कं नमः । कं खं नमः । कं गं नमः । इत्यादि ककाराम्बुजदलस्थककारपरिवारत्वेन । पुनः कां अं नमः । कां कं नमः । कां खं नमः । कां गं नमः । इत्यादि काकारपरिवारत्वेन समानम् । पुनः खं अं नमः । खं कं नमः । खं खं नमः । खं गं नमः । इत्यादि खाम्बुजदलगतखकारपरिवारत्वेन सर्वमूह्यम् । इति ब्रह्मब्रह्मपारायणक्रमः । अं आं नमः । अं कां नमः । अं खां नमः । इत्यादिरूपो ब्रह्मविष्णुपारायणक्रमः । अं इं नमः । अं किं नमः । अं खिं नमः । इत्यादिरूपो

ब्रह्मरुद्रपारायणक्रमः । अं ईं नमः । अं कीं नमः । इत्यादि विष्णुब्रह्मणः । अं उं नमः । अं कुं नमः इत्यादि विष्णुविष्णोः । अं ऊं नमः । अं कूं नमः । इत्यादि विष्णुरुद्रस्य । अं ऋं नमः । अं कृं नमः इत्यादि रुद्रब्रह्मणः । अं ॠं नमः । अं कॄं नमः । इत्यादि रुद्रविष्णोः । अं लृं नमः । अं क्लृं नमः । इत्यादि रुद्ररुद्रस्य ।

अं लॄं नमः । अं क्लॄं नमः । इत्यादि ब्रह्मसर्वेश्वरस्य । अं एं नमः । अं कें नमः । इत्यादि विष्णुसर्वेश्वरस्य । अं ऐं नमः । अं कैं नमः इत्यादि रुद्रसर्वेश्वरस्य । अं ओं नमः । अं कों नमः । इत्यादि सर्वेश्वरस्य । अं औं नमः । अं कौं नमः । इत्यादि चतुर्मूर्त्तेः । अं अं नमः । अं कं नमः । इत्यादि साक्षिणः । अं अः नमः । अं कः नमः । इत्यादि परब्रह्मण इति पारायणक्रमः । पारायणक्रमवन्मन्त्रभेदानामपि अक्षरविरचनारूपत्वात् सोऽपि विरचितेत्यनेनैव सूचितः ।

अथ तत्तन्मन्त्रभेदेन पारायणक्रमभेदमाह—अकचटतपयाद्यैरित्यादिना । अकचटतपयाद्यैरुक्तैः सप्तभिश्च वर्णवर्गैः मन्त्रवर्गैः विरचितमुखबाहेत्यादि समानम् । तत्र ब्रह्मसरस्वतीविष्णुश्रीरुद्रोमासर्वेश्वरसप्तमन्त्रवर्गाः । उक्तपारायणमन्त्रान्ते तांस्तान्मन्त्रानुच्चार्य न्यासादिकं कर्त्तव्यम् इत्यलम् अनन्तवैखरीतदर्थरूपस्थूलप्रपञ्चनेन ।

अथ मध्यमातदर्थहिरण्यगर्भबिन्दुरूपं सूक्ष्मं विषयमाह—सकलजगदधीशेति । कलाभिरवयवैः तत्त्वभुवनकलावर्णपदमन्त्ररूपैः संहताः सन्तो जायन्त इति सकलजा जीवाः तेषां गदधियोः शेते इति सकलजगदधीशा । गदशब्देन वाग्वाचिना तन्निवर्तकः प्राणः क्रियाशक्तिमात्रात्मोच्यते । धीशब्देन ज्ञानशक्तिमात्रं तयोः शयनं च तदनुगतस्वातन्त्र्यात्मकेच्छाशक्त्यात्मना ततश्चेच्छाक्रियाज्ञानशक्त्यात्मको हिरण्यगर्भः प्रकाश्यप्रकाशकरूपाभ्यां मध्यमा वाक् तदर्थात्मा सूक्ष्मरूपो विषय इति उक्तं भवति । अत्र सकलशब्देनैव मध्यमान्तर्भूतानि शून्यस्पर्शनादध्वनिबिन्दुशक्तिबीजाक्षराणि उक्तानि । तानि मूलाधारलिङ्गमूलनाभिहृत्कण्ठलम्बिकाभ्रूमध्यललाटेषु न्यस्तव्यानीति । इच्छादित्रितयं शिरोदक्षिणवामस्तनेषु । शान्तिर्मूलाधारे वामा ज्येष्ठा रौद्र्यम्बिकाश्च तेष्वेवं न्यस्तव्याः । वैखरीन्यासात् पूर्वमेवेति मध्यमान्यासप्रकारः ।

अथ पश्यन्तीतदर्थात्मकं तपउपचयादिशब्दवाच्यं कारणात्मनः सृष्ट्याद्युन्मुखं रूपं कारणशब्दोक्तं नादात्मकं प्रकाश्यप्रकाशकरूपेण वागर्थात्मकं विषयमाह—शाश्वतेति । आदिसर्गादिमहाप्रलयान्तमवस्थानात् सदादिरूपत्वाच्च शाश्वतत्वमवगन्तव्यम् । महासत्तायै नमः । महासंविदे नमः । महानन्दायै नमः । महेश्वर्यै नमः । इति मूर्धस्तनद्वयमूलाधारेषु पश्यन्तीन्यासोऽनेन सूचितः ।

अथ परातदर्थात्मकं सामान्यरूपम् आत्माविभक्तान्तर्मुखकारणात्मकं शक्तिरूपं विषयमाह—विश्वयोनिरिति । व्यापकत्वेनाऽस्या न्यासः । एवं वागर्थात्मकचतुर्विधविषयकथनेनैवाऽवशिष्टमव्यवहार्यं विषयं लक्षणयोक्तम् अवगन्तव्यम् । भुक्तिमुक्तिलक्षणं प्रयोजनमाह—शारदेति । शीर्यत इति शारं स्थूलादिलक्षणं कर्मफलं तद्ददातीति शारदा । तत् तत्कारणं च ब्रह्मविद्याधिरूढा सती द्यति खण्डयतीति च शारदा इति । शारदेति पदं प्रयोजनद्वयपरतया व्याख्येयम् । प्रयोजनकथनेनैव

सामान्यतस्तत्तत्कामिन्यधिकारिणि सिद्धे अधिकारिविशेषः सूचितः । वितरत्वित्यादिना शुद्धान्तःकरणो गुरुणा केनचिद्दीक्षाप्रकारेणाऽनुगृहीतोऽधिकारीत्याशीर्लक्षणवाचिकदीक्षाकरणेनोक्तं भवति ।

तत्र आणवी दीक्षा अणुभिः मन्त्रैः क्रियमाणा अनेकविधा । तत्रोक्तचतुर्विधलिपिन्यासानामेकेन शिष्यशरीरमशुद्धं संहृत्य शुद्धं सृजेदिति न्यासरूपाऽणवीदीक्षाप्रकारः । होमादिपूर्वकं तूत्तरत्र भविष्यति । स्वशक्तिसूत्रेण शिष्यदेहं प्रविश्य तत्त्वसंहारं कृत्वा तं परदेवतारूपं भावयेदिति शाक्तदीक्षाप्रकारः सकलजगदधीशेत्यादिपदत्रयेण सूचितः । सा च बहुप्रकारा चाक्षुषी स्पार्शी वाचिकी मानसीत्यादिद्वारभेदात् । शाम्भवदीक्षा केवलस्वरूपस्थितिमात्रेण शिष्यसर्वदेहग्रसनरूपा शारदेत्यनेनोक्ता ।

सम्बन्धस्तु विषयकथनेनैव विषयविषयिभावः सूचित इति ॥ १ ॥

*** प्रपञ्चसारविवरणव्याख्या ***

*** प्रयोगक्रमदीपिका ***

देवतायै नमो वृत्तिं बृहद्विवरणस्यतु ।
कुर्मः प्रपञ्चसारस्य प्रयोगक्रमदीपिकाम् ॥

विवरणारम्भे मङ्गलाचरणं विवरणकृत् करोति—अवर्णविग्रहमिति । देवं नमामि स्तौमि संश्रय इत्यन्वयः । देवशब्देन वक्ष्यमाणसर्वमन्त्रदेवतात्मिकैका सती परदेवतोच्यते । अवर्णविग्रहमिति । तस्याः सकलरूपेण विशेषणम् । अ इत्येतद्वर्णो विग्रहश्च यस्येति समासः । अ इति सामान्यवैखरी गृह्यते । वक्ष्यति हि—वर्णजापी अकारजापी वेति । स्ववाच्याविभक्तस्वसामान्यादिपूर्वान्वितश्चाऽयमकारः । तत्र वाचकांशस्य वर्णत्वं वाच्यांशस्य च विग्रहत्वमर्थाद्भवति । वर्णविग्रहवर्जितमिति । निष्कलरूपेण विशेषणम् । वर्णविग्रहवेत्तारमिति । सकलनिष्कलरूपेण विशेषणम् । वेत्ता साक्षी । इह सर्वाऽपि वक्ष्यमाणा मन्त्रदेवतेयती प्रतिपत्तव्येत्यपि सूचितम् । किञ्च सर्वमन्त्रदेवतासामर्थ्यात्मिकायाः परदेवताया अ इत्ययं मन्त्र इत्यपि सूचितम् । तत्र पीठन्यासः शैवो वैष्णवोऽन्यो वा गोमूर्त्याकारोऽपि व्याप्तिपटलभावीन्यङ्गानि सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वमन्त्रन्यासाश्चेह कार्याः । एवं हकारप्रणवशक्तिमातृकाजपापरमात्मगायत्र्यादीनामप्यवबोद्धव्यम् तेषामपि सामान्यमन्त्ररूपतया सामान्यपटलेष्वभिमतत्वात् । नमामि स्तौमि संश्रय इति कायवाग्बुद्धिभिः परदेवतोपसृतिः क्रियते । यद्वा क्रियमाणविवरणव्यापारस्य प्रपञ्चसारप्रतिपाद्यायां परदेवतायां समर्पणमेतदारम्भे क्रियते । तत्र वाग्व्यापारस्तावद्विवृतिः । सा च परदेवताया गुणकर्माद्यभिधानतया स्तुतिः स्यात् । तथा च तदेकनिष्ठो मनोव्यापारः संश्रयणं कायव्यापारश्च तत्प्रवणतायोगान्नतिरेवेति । अत्रैतदपि सूचितम्—देवतां ध्यात्वा कर्मसमर्पणं विधायेति यन्मन्त्रदेवतायां सकलकायिकादिसमर्पणं वक्ष्यते तदप्येतेन प्रकारेण स्यादिति ।

इह खल्वित्यादि । इह तदनुग्रहाय ग्रन्थं चिकीर्षुरित्येवं सम्बन्धः । ग्रन्थकरणमेतदुचितमिहेत्यनेन सूचितम् । इह हि देशे काले चेति । अयं हि तावत्प्रसिद्धो देशः । नह्यत्र

कस्यचिल्लौकिकेनोपायेन दुःखात्यन्तनिवृत्तिर्लक्ष्यते ।·एवं कालेऽपि ज्ञेयमिति । लोकानुग्रहैकरसतया कृतशरीरपरिग्रह इति ग्रन्थकरणे सामान्यहेतुरुक्तः । मीमांसोपनिषत्सांख्ययोगकामसूत्रादिव्याख्यानतः तत्तदधिकार्था(र्य)नुग्रहयोगाल्लोकग्रहणम् । भगवानिति पूजया स्वगुर्वनुस्मरणं ग्रन्थारम्भे क्रियते । यद्वा, भगवदवतारोऽयमिति प्रसिद्धेः तथा तदनुस्मरणमेतत् ।

ननु परानुग्रहमात्रार्थतया शरीरपरिग्रहासम्भवे इत्याशङ्कायां तद्धेतुरुच्यते । स च हेतुः सिद्धितत्साधनलक्षणम् । तत्राऽपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्व इति स्वसाधनलक्षणो हेतुः । परदेवतैव साधकात्मनस्तत्त्वम् । मन्त्रन्यासजपयोगादिभिश्च तदपरोक्षीकरणम् । परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्त इति सिद्धिलक्षणो हेतुः । परकैवल्यसिद्धिपर्यन्तां विभूतिमिति भावः । अत्र तदनुग्रहायेति यत्प्रयोजनं दर्शयिष्यते तत्प्रकारोऽपि दर्शितः । परदेवतात्मकत्वापरोक्षीकरणोपायतः परमविभूतिकाष्ठाप्राप्तिरूपोऽयमनुग्रह इति । अथैतद्धेतुक एव ग्रन्थकरणे विशेषहेतुरुच्यते—स्वयमेकाकिसम्पदा लज्जमानो दुःखिजनकारुण्याक्रान्तमानसश्च सन्निति । परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्तोऽपर इहासुलभ इत्यसौ स्वसिद्धिरेवैकाकिसम्पद्भवति । तया स्वयं लज्जमान इति । सतां ह्येष स्वभाव इति भावः । चकारः प्रागुक्तहेतोरपि समुच्चयार्थः । तदनुग्रहायेति । दुःखितजनानामनुग्रहसिद्ध्य इत्यर्थः । नानासिद्धिप्रक्रमा परमकैवल्यपर्यन्ता कृत्स्ना विभूतिः तत्प्राप्तिश्चायमनुग्रहः । ईदृगनुग्रहकरणे पर्याप्तताऽप्याचार्यस्योक्तविशेषणैः सूचिता ।

समस्तागमाः सत्त्वसाग्रसंहितादयः तेषां संग्रहः प्रपञ्चागमः ·तस्यापि सारसंग्रहरूपमिति प्रपञ्चसार एवायमभिप्रेतः । अनेनाऽस्याप्युक्तानुग्रहसाधने पर्याप्तता साधिता । किञ्च परोक्षाणां भूयसामर्थानां सद्भावोऽपीह सूचितः ।

अभिमतसकलप्रयोजनसिद्ध्य इति । मन्त्रदेवतानां स्वबुद्धौ समवभासः समुचितपदवाक्यादिस्फुरणमित्येवमादीनां फलवदारम्भान्वयिनां सद्भावात् सकलग्रहणम् । परदेवतातत्त्वानुस्मरणमिति । प्रधानपदेन गुणपदैश्चेति भावः । आशीर्लक्षणं चेति शिष्याणामभिमतार्थाशासनमुक्तम् । ग्रन्थारम्भौपयिकमिति ग्रन्थारम्भसमये युक्तमुचितं तदप्रतिपत्तौ शिष्याणामिह प्रवृत्त्ययोगादिति भावः ।

शारदा व इति । काश्मीरमण्डले प्रसिद्धेयं देवता । तत्र निवसता आचार्येणाऽयं ग्रन्थः कृत इति तदनुस्मरणोपपत्तिः सकलागमानामधिदेवतेयमिति । व इति युष्माकम् । यदनुग्रहायाऽयमारम्भस्तेषां शिष्याणां कालपरम्परयाऽवस्थितानां ग्रहणमेतत् । चेतसः परिशुद्धिमिति । वक्ष्यमाणमन्त्रदेवताप्रतिपत्त्याद्युचितामिति भावः । वितरणं दानम् । यद्यपि शारदाया विश्वयोन्यादिगुणयोगितयाऽनुस्मरणमिह क्रियते तथापि सम्भाविताशङ्कोत्तरतया तेषामन्वयो न विरुध्यत इति तथा विशेषणानि योज्यन्ते । तत्र प्रथमं सामान्यजनचार्वाकाद्यभिप्रायेणाऽऽशङ्कामाह—चित्तादिसङ्घातव्यतिरिक्ताया इति । चित्तादीनां सङ्घातः शरीरमेव । तच्च शारदायाः साधकस्यैव वा गृह्यते । चित्तस्य शुद्धिं हि चित्तादिसङ्घातातिरिक्तैव साधयितुमर्हतीति भावः । तदेव कुत इति । सत्त्वे तावत् सिद्ध एव तस्याश्चित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं निरूपणीयमिति भावः । विश्वकार्यकारणत्वेनेति । विश्वशब्देनेदं कृत्स्नं जगद्गृह्यते । तत्कार्यं सन्निवेशादियोगात् । कार्यञ्च कारणपूर्वकं प्रसिद्धमिति भावः ।

इह व्यष्टभिप्रायेणाशङ्का समष्ट्यभिप्रायेण परिहारः । तेन तयोरभेदोऽपीहोपदिष्टो भवतीति ज्ञेयम् । अपूर्वपरिणामत्वाभ्युपगमादिति । सकलकायिकादिकर्मणामनुष्ठितानां यदुत्तरकालं स्थायिरूपं तदपूर्वमुच्यते । कर्मापूर्वस्यैव परिणाम एतद्विश्वमिति जैमिनीयानामभ्युपगमः । कर्मणोऽपीति स्वापूर्वद्वारेति भावः ।

अनुमानमिति । यदेतदुपन्यस्तमनुमानं तदिति भावः । कार्यत्वेनाऽनित्यत्वादिति । कर्मापूर्वस्य ह्यनित्यत्वादुपादानान्तरसापेक्षत्वमेव । अतो न तन्मूलकारणं स्यादिति भावः । मूलग्रहणेन कर्मापूर्वस्येह सहकारिकारणत्वमभ्युपगतम् । वक्ष्यति हि—सृष्टिहेतुकर्मोन्मुख्यानन्तर्यार्थोऽयमथशब्द इति ।

सर्वसाक्षिण्या इति नित्यत्वे हेतुरुक्तः । साक्ष्यस्यैव ह्यनित्यत्वं युक्तं न तु साक्षिचिद्रूपस्येति भावः । साक्षित्वेऽपि उपादानत्वमिष्यत एव । वक्ष्यति च—शारदैव तद्द्वारेण जगदुपादानं निमित्तं चेति । राद्धान्तः सिद्धान्तः । प्रधानादेरिति परमाण्वादिग्रहणम् । सांख्याभिप्रायेणाशङ्का सांख्यबार्हस्पत्याद्यभिप्रायेण परिहारः । चेतनानधिष्ठितस्येति प्रधानादेरपि कथञ्चित् कारणत्वमभ्युपगतम् । वक्ष्यति हि—प्रकृतिपुरुषकाला द्विविधा इत्यादि । सर्वाधिष्ठानसमर्थेत्यमुमर्थं विवृण्वन् दर्शयति—सकलं कारणमिति । नहीह प्रचितोऽर्थ उपेक्षणीयः सकलस्य जगतोऽधीशेति । परमार्थसत्त्वस्येति । सत्त्वमस्तित्वम् । तच्च द्विविधं —परमार्थसिद्धं प्रतीतिसिद्धञ्चेति । निमित्तमात्रत्वमेवेति । न तूपादानत्वमपीति भावः । निरीश्वरसांख्यादिपक्षेषु तु न कर्मणोऽतिरिक्तं निमित्तकारणमस्ति । सेश्वरसांख्यादिपक्षमिति । पाशुपतादिग्रहणम् । सर्ववर्णतदर्थसमष्ट्यात्मकस्येति । परमसमष्टिर्विवक्ष्यते । अध्यस्तत्वेनेति । अध्यास आरोपः । तद्द्वारेणेति । तस्मिन् सति तथा प्रतीत्युपपत्तेरिति भावः । तच्छेषत्वमिति । तदीयकार्यैकनिष्ठत्वम् । विग्रहग्रहणं त्वेतत्प्रतिपादनार्थमेवेति भावः ।

विरचितपदं विवृणोति—शरीरवत्त्वेनेति । शिष्टपदानि तु स्थूलविषयकथन एव व्याख्येयानि । स्वातन्त्र्ये हेतुमिति । हेतुरिह लिङ्गमेव । सकलजगतोरधीशनेन स्वातन्त्र्यस्वभावता गम्यत इति भावः। तर्ह्यधिष्ठातृत्वेनेति । सकलजगतोरधीशनं हि तयोर्यथेष्टविनियोगं प्रति पर्याप्तत्वं तदेव चाधिष्ठातृत्वम् । अतः प्रवर्तकत्वाद्विकारित्वं स्यादिति भावः ।

शाश्वतेति नित्या । स्वसन्निधिमात्रेणैव प्रवर्तकत्वेनाऽविकारित्वादिति भावः । तर्हीति । प्रधानप्रवृत्तौ तदप्रवृत्तौ च निर्विशेषावस्थत्वमेकरूपत्वम् । परमार्थतस्तदभावेऽपीति । वास्तवसमीक्षायामित्यर्थः । मायाद्वारेणेति । मायैव तावच्चिद्वस्तुनि स्वामवभासयति । ततश्च स्वाधिष्ठानस्य स्वतन्त्रस्य तस्य चिद्वस्तुनः कारणत्वमप्यवभासयति । ततस्तस्मात् बुद्ध्याद्यर्थजातमपीति भावः । पक्षान्तरेष्विति क्रमोपन्यस्तचार्वाकजैमिनीयाद्यभ्युपगमे । एवंविधकारणत्वस्यापीति । प्रातीतिकस्याऽपीति भावः । पारमार्थिककारणत्वस्याऽत्यन्तानुपपत्तिरपिशब्देनोक्ता । सा चाऽनुपपत्तिस्तत्र तत्रैवोक्तैवेति । चित्तशुद्धिवितरणसामर्थ्यं चेति । तस्या द्विमात्रविग्रहत्वात् सकलजगदधीशेत्यादियोगाच्चेति भावः ।

इह शारदायाः स्वरूपतः स्थूलरूपपर्यन्तं तत्त्वस्वरूपपर्यन्तं चाऽवरोहमारोहं च विदधतैतदपि सूचितम् । साधकानामनुष्ठानावशेषकालेषु मन्त्रदेवतायाः स्वरूपतः स्थूलरूपपर्यन्तं ततः स्वरूपपर्यन्तं चाऽवरोहारोहावृत्त्याऽनुसन्धानं कार्यमिति । किञ्च शारदाया

ईदृशीं स्थितिं वदन्नेतदपि दर्शयति । परदेवतायांस्तत्तदायतनेषु सन्निहितानि विश्वेश्वर-महालक्ष्म्यादिरूपाण्यप्येवमेव प्रतिपत्तव्यानीति ।

अथ विषयादिकं वदन् विषयं तावद्विभजते—स्थूलेति । विषयस्तावदभिधीयते । स चैवं पञ्चविध इत्यर्थः। प्रथमार्धेनेति । अकचटतपयेत्यमी वर्णा आद्या येषामिति समासः । ननु कथं विराडत्रोक्त इति तत्राह—मातृकाक्षरन्यासस्थानमिति । यस्याऽवयवक्लृप्तिरियं विराट् स इति भावः । स चेह समष्टिव्यष्टिरूपोऽभिप्रेतः । मूले बाहेति बाह्वभिधानम् । मध्याख्यं पवर्गस्थानम् । हृच्छब्देन हृत्प्रदेशग्रहणम् । तत्र हि दशदिक्क्रमेण व्यापकानां न्यासः । ककारस्तु समासान्त एव । अत्राऽभिप्रायान्तरं दर्शयति—मध्यशब्द इत्यादिना ।

अर्थान्तरमाह—आख्यशब्देनेति । आख्याय्यते एभिरितीति । प्राणादिमात्रभाजा-मात्मनामनभिव्यक्तानां त्वगादिसङ्घातयोगाच्चैत्रमैत्रादितया ज्ञानं व्यवहारश्च भवतीति भावः । इतीति । सूचित इत्युपरि सम्बन्धः । यादिन्यासस्थानानीति । त्वगादिबुद्ध्या हृदि न्यासो व्यापकन्यासो वा विवक्षितः। यत्तु मातृकापटले वक्ष्यते—हृद्दोर्मूलेत्यादि । तेन सहाऽस्य विकल्पः । तेषां याथात्म्यमिति तत्त्वम् । यथा धातूनां सङ्घाततयात्मनां व्यवहारसाधनत्व-मिति तत्तदन्वर्थाभिः तत्तद्याथात्म्यमनुसन्धेयमित्यप्यनेन सूचितम् । यतो वक्ष्यते—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्यादि ।

धात्वादियोग इति । यं त्वगात्मने नम इत्यादि । हं ब्रह्मात्मने, नमः । इं मायात्मने नमः । क्षं परमात्मने नम इति । त्वगादिस्थानन्यासविधौ चाऽयं तद्योगः ।

सर्वमन्त्रजपादेः शेषतयेति । त्वगादीनामाख्यत्वेन सामान्याकृतित्वात् तत्तन्मन्त्राणाञ्च विशेषाकृतित्वादिति भावः । तत्तन्मन्त्रजपध्यानयोगतर्पणोपस्थानादिषु तत्तन्मन्त्रन्यासात् प्राक् तच्छेषतया मातृकान्यासोऽपि कर्तव्य इत्यपीह सूच्यते । तत्प्रकारस्तु सौस्थानिकौत्थानि-केत्यादिना वक्ष्यते । न्यासस्त्वसावर्थात् कृत्स्नाया मातृकाया इत्यवसेयम् । यद्वा सर्वमन्त्र-शेषतया जपादेरिति पाठः । परमात्ममायादीनां मातृकाशेषताभिधानेन तद्वाचकाजपापरमात्म-प्रणवहृल्लेखादीनां स्वप्रधानानामपि तत्तन्मन्त्रशेषतया न्यासः सूचित इत्यर्थः। वक्ष्यति च—नित्यलिपिन्यासानन्तरमिति । हंसपूजां सङ्कल्प्येति । सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति च । साधकशरीरे सन्निधाने सतीति । सर्वन्यासकार्यमनेनोपदिश्यते । सन्निधानं चैतत्तादात्म्यपर्यवसितमिति बोद्धव्यम् ।

देवतावयवविशेषकल्पनार्थमिति । इह त्रिविधो मातृकान्यासः। साधकशरीरोत्पत्त्यर्थ-न्यासः सर्गन्यासः । यद्वक्ष्यति—मूलाधारात् स्फुरिततटिदाभेत्यादि । तथा शुद्धन्यासेन सकलीकृत्येत्यादि । तत्संहृत्यर्थन्यासः संहारन्यासः । यच्च वक्ष्यति—तत्रोक्तचतुर्विध-लिपिन्यासानामिति । साधकशरीरे देवतात्मनस्तादात्म्यस्थित्यर्थन्यासः स्थितिन्यासः । सोऽपि त्रिविधः । अनैश्वरगुणसंहारप्रधानः संहारन्यासः । ऐश्वरगुणोदयप्रधानः सर्गन्यासः। तत्स्थिति-प्रधानः स्थितिन्यासः । तत्रैश्वरगुणोदयप्रधानोऽयं न्यासोऽभिप्रेयते । गुणोदयार्थत्वेऽप्यस्याऽऽ-द्यत्वात् । गुण्युदयार्थत्वमप्यस्तीति कल्पनार्थत्वमित्युक्तम् ।

क्षकारादित्वं स्यादिति । परमात्ममायादिक्रमोपपत्तेरिति भावः । सर्वत्रैव सामान्य-विशेषात्मकं हीति कालाभिप्रायम् । हिशब्देनाऽऽगमोपपत्तिसिद्धमेतददिति सूचितम् । न्यासेनो-

त्पाद्यत इति । यद्यपि समष्टिव्यष्ट्यात्मकं देवताशरीरम् किन्तु साधकशरीरे तथा न रूढिः । यद्वा तत्र समष्टिशरीरतया न रूढिः तदर्थं तस्य सन्निधानं न्यासेनोत्पाद्यत इत्यर्थः ।

न च संहारक्रमेणेति । साधकशरीरसंहृत्यर्थः संहारन्यासोऽयं विवक्षितः । उभयोरप्यात्मन्येव संहारादिति । साधकशरीरस्य देवताशरीरत्वारूढावयं संहारः । तदा च सामान्यतो देवताशरीरतावगतौ मातृकया तत्संहारसम्भवः । तदा च कृत्स्नस्य साधकशरीरस्य संहार्यत्वात् तस्य तदधिष्ठानसाक्षिचिद्रूपे देवतातत्त्वे संहार इति ज्ञेयम् । विशेषसंहारक्रमचिन्ताया इति । सामान्यसंहारानन्तरं विशेषसंहार इति क्रमः । कर्तव्यत्वादिति । चिन्ता तावदुभयथापि शक्यत एव किन्तु संहारसंस्कार एवमेव स्यात् । आगमप्रामाण्यादिति भावः । यदापि देहोत्पत्त्यर्थो मातृकान्यासः । वक्ष्यति च—तत्रोक्तचतुर्विधलिपिन्यासानामित्यादि । तत्रापि समानमेतत् । न्यासान्तरेऽप्येतत् सर्वं यथायोगं योज्यमिति ।

प्राणादिरूपसूक्ष्मादिकथनमिति । प्राणमायापरमात्मानः प्राणादयः सूक्ष्मकारणसामान्यसाक्षिणः सूक्ष्मादय इति नानुपपन्नमित्यर्थः । तेन विनेति । स्थूलादीनां केवलत्वेऽप्येकैकांशेन मिथः समावेशोऽस्त्येवेति भावः । विराजोऽपि सर्वात्मत्वादिति । विरा(जा)णामस्थूलमात्राभिमानिन्यपि देवता कृत्स्नैव स्यादिति भावः । प्राणबुद्धिजीवस्थितिकरा इति । स्थूलदेहगत एव कश्चिदंशः प्राणादीनां तस्मिन्नासक्तिं विदधत्ततश्च्युति प्रतिबध्नातीति भावः। अन्नादिशब्द-वाच्या इति । 'अन्नमयं वै सौम्य मन' इत्यादि प्रसिद्धिरुक्ता । यत् तु वक्ष्यति—अत्र प्राणशब्देनेन्द्रियादिप्रवृत्तिकारणमन्नमुच्यत इत्यादि । तत्र पक्षे हृत्केति प्राणबुद्धिजीवानां वा ग्रहणं स्यादिति । स्थूलसमावेशिनां त्वितरेषां इहाविशेषं वेत्यभिप्रायेणाह—अस्मिन् पक्ष इति । बिन्दुनादादिभिरिति । सर्ववर्णानां बीजबिन्दुनादशक्तिशान्तांशयोगादिति भावः ।

सौस्थानिकानुष्ठान इति । सुस्थानं साधकस्य स्वस्थावस्थतया तदुचितकालसम्भवः। उत्थानं तस्यैवावश्यकार्यान्तकार्यान्तरोद्युक्तावस्थतया तदुचितावसरायोगः । स्नानादीति । स्नानतर्पणोपस्थानपूजास्तुतिनमस्कारसवनसपर्यानित्यसेवारम्भावसानमन्त्रोद्धारव्याख्यानश्रवणादिग्रहणम् । स्नानादीनां पृथगुपादानादेतदवसीयते । सौस्थानिकमौत्थानिकं च देहशुद्ध्यादियोगजपपर्यन्तं प्रधानं कर्म विवक्षितमिति । तेन स्नानादीन्युभयोरवस्थयोर्न भिद्यन्ते । भोजने तु स्नानतो विशेष इत्याह—भोजनकाल इति । मातृकायाः स्वप्रधानत्वे मन्त्रान्तरशेषत्वेऽपि समानमेतत्सर्वं भवति । किञ्च मन्त्रान्तराणामपि न्यासभेदसम्भवे सौस्थानिकादिष्वेषा रीतिरनुसर्तव्या । देशकालाद्यपेक्षयेति । सौस्थानिकेऽपि कुदेशसम्भवे सर्वं लघ्वनुष्ठेयम् । औत्थानिकेऽपि पुण्यायतनसम्भवे सर्वं विततमनुष्ठेयमित्याद्यवबोद्धव्यम् ।

अथवेत्यादि । समस्तमन्त्रपारायणोद्धारार्थेति । न केवलमातृकाया एवेह मन्त्रपारायणमिति समस्तमन्त्रग्रहणम् । यतो वक्ष्यते—तत्तन्मन्त्रभेदेनेत्यादि । न च समस्तमन्त्राणामेव पारायणम् किन्तु तेषामपि मन्त्रपारायणमिति । यस्या मन्त्रदेवताया यो मन्त्रवर्गो वक्ष्यते ब्रह्मसरस्वतीविष्णुश्रीत्यादि तथा तेषामवान्तरवर्गोऽपि कृष्णवर्गो नरसिंहवर्ग इति तस्या मन्त्रानुष्ठानविधौ तद्वर्गजपो मन्त्रपारायणम् । सकलमन्त्राणामप्येकैकस्य वर्गसंसर्गवैचित्र्यतो यावान् विस्तरस्तज्जपस्तस्य मन्त्रस्यापि मन्त्रपारायणमिति न्यासस्थानकथनादुद्धारग्रहणम् ।

मातृकाया मन्त्रपारायणं तावद्द्विविधम् स्वरव्यञ्जनभेदात् । तत्र प्रथमं स्वरपारायणमुच्यते । अकचटतपयाद्यैरित्यादि । अकचटतपयवर्गसम्बन्धिभिरिति षट्सु समासो विवृतः। किमिह सिद्धं भवतीत्याह—पञ्चाशद्वर्णानामिति ।

प्रयोगप्रकारं दर्शयति—लिपिन्यासस्थानेष्विति । प्रधानं वर्णमिति परितः सतां षोडशस्वराणां तत्परिवारत्वमपि सूचितम् । सकृन्मातृकां विन्यस्यैतदारब्धव्यम् । जपेच्च जपप्रिय इत्येकं वाक्यम् । ध्यायेदिति । न्यासस्थानेष्वेतदित्यवबोद्धव्यम् । वर्णानां तेजोरूपेण शक्तिरूपेण रेखारूपेणैव वा ध्यानम् । ओं अं ओं नमः इत्यादिप्रणवपुटितनमोऽन्तवर्णोपादानेन सर्वमन्त्रन्यासविधावप्येवं तदीयवर्णपदादिप्रयोग इत्यपि दर्शितम् । ओं अं नम इत्यत्र जघन्यपक्षोऽपि सूचितः । न्यासादीति जपध्यानग्रहणम् । यद्वा तर्पणपूजाहोमादीनामपि ग्रहणम् । ननु कदा पुनरेतन्न्यासादि कार्यमिति । उच्यते । मातृकान्यासविधौ वर्णन्यासे कृते पारायणन्यासः । वक्ष्यति च—तत्तदक्षरन्यासे तत्पारायणव्याप्त्यविस्मरणमिति । मातृकाजपे कृते तत्पारायणजपः । ध्यानकाल एव ध्यानमिति ।

अथ व्यञ्जनपारायणक्रम इत्यादि । उक्तैरिति । स्थूलं विषयमाहेत्यत्रेति शेषः । विविधरचनमित्यत्राऽयमाशयः। इहाऽकारोऽपि व्यञ्जनत्वेन कल्पनीयः । अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णानां प्रत्येकं षोडशस्वरानुषङ्गः। यथा—अ आ इ ई क का कि की इत्यादि। तेषामेकैकस्य तथा षट्त्रिंशता योग इति व्यञ्जनपारायणं षोडशविधम् । तत्र प्रथमं ब्रह्मब्रह्मपारायणम् । ओं अं ओं नम इत्यादि अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णस्थानेषु षोडशदलानि पद्मानि विभाव्य तत्कर्णिकायां तं तं प्रधानं वर्णं विन्यस्य दलेष्वेकैकं तत्तदनुबद्धं तत्तद्वर्णयुक्तं स्वरं विन्यस्य तं तं स्वरं परितस्तत्तत्स्वरानुबद्धान् केवलाकारयुक्तान् अकखादिषट्त्रिंशद्वर्णान् विन्यसेदिति प्रकरणार्थः । विसर्गान्तं समानमिति । अकारपद्मस्य षोडशे दले यो विसर्गस्तदन्तमित्यर्थः । इह त्वाकारादिपद्मेषु न न्यासो मन्त्राभेदात् । यद्यपि पूर्वं स्वरपारायणे अकारपद्मदलेषु न क का कीत्यादीनां न्यासोऽस्ति तथापीह तथा न्यासो मन्त्रभेदोपपत्तेरिष्यते । इह ब्रह्मब्रह्मपरायणादिसमाख्यातो वर्गश एषां प्रयोगो यथा स्वरपारायणमिति लभ्यते । किञ्च तत्तद्वर्णेषु तत्तन्मूर्त्यनुसन्धानमपि सूचितम् । कर्णिकायां परा सरस्वती शक्तिः दलेषु तदंशतया ब्रह्मब्रह्मादिषोडशमूर्तयः तत्परितस्तत्तदंशा ब्रह्मब्रह्मकलारूपा इति । एवमुत्तरेष्वप्यवबोद्धव्यम् । स्वरपारायणेऽपि समानमेतत् । अं आं नम इत्यादि । अस्मिन् पारायणे प्रतिदलं षट्त्रिंशद्वर्णानामकारयोग इत्येव भेदः । अः आं नम इत्यादि । अस्मिन्निकारयोगः । एवमुत्तरेष्वपि ज्ञेयम् ।

अथेमामेव रीतिं समस्तमन्त्रेष्वपि दर्शयति—पारायणक्रमवदिति । उक्तपारायणक्रमवन्मन्त्रभेदानामपि पारायणस्याऽक्षरविरचनारूपत्वात् सोऽपि पारायणक्रमो विरचितेत्यनेन सूचित इति सोपस्कारं योज्यम् । अत्र कचटतपयाद्यास्तत्तन्मन्त्रसम्भविनो वर्णाः मुखबाहादिशब्दाश्च तत्तन्मन्त्रवर्णस्थानपराः । अयं भावः समस्तमन्त्रेष्वपि तत्तद्वर्णस्थानेषु यावद्वर्णदलानि पद्मानि विचिन्त्य कर्णिकायां तं तं वर्णं दलेषु तद्वर्णयोगिनः सर्वांस्तत्तन्मन्त्रवर्णान् विन्यसेदिति ।

यद्वा समस्तमन्त्राणां सामान्यतोऽयमुद्धार उच्यते—पारायणक्रमवदिति । सोऽपीति ।

स समन्त्रभेदोऽपीत्यर्थः । अत्र तु मुखबाहादिशब्दैः सर्वमन्त्रेषु तत्तदवयवन्यासभाजस्तत्तद्वर्णा गृह्यन्ते ।

अथेति समस्तमन्त्रोद्धारानन्तरमित्यर्थः । उच्चैरिति । स्वरपारायणतया व्यञ्जनपारायणतया चोच्चैरिति भावः। वर्णवर्गैरित्येतस्य विवृतिर्मन्त्रवर्गैरिति । कदा पुनस्तत्तन्मन्त्रपारायणमिति । उच्यते । यदि तावत्तत्तन्मन्त्राणां वीर्याधानार्थमेतत् स्वतन्त्रतया कर्तव्यम् । मातृकाव्याप्त्यनुस्मरणार्थत्वे तु न्यासविधौ स्यात्। यदि पुनस्तत्तन्मन्त्रविभूत्यर्थं तदा तत्तन्मन्त्रपुटितमातृकान्यासानन्तरमेतत् कार्यमिति । अलमित्यादि स्थूलविषयोपसंहारः । अन्यदप्येवंविधं शक्यं वक्तुमित्यलमित्यनेन सूचितम् । तेन सप्तभिर्वर्णवर्गैरिति षडध्वप्रचयोऽपि सूचितः ।

वर्णपदमन्त्रास्त्रयः प्रत्यक्षा मन्त्रवर्गाः कलातत्त्वभुवनानि च त्रयः परोक्षाः तत्समष्ट्यात्मको मूलवर्णांगरूपः सप्तमो वर्गः । तथाविधैर्वर्णवर्गैर्विरचिततत्तदुचितावयवेति । तस्या बुद्धिगतत्वादपि कलाभिरवयवैरित्यादि वरणोपपत्तिः । लिपिन्यासे कृते चायं न्यास इति । कलाभिरिति । यद्यपि षडध्वानो देवताविग्रहगताः तथापि व्यष्टिसमष्ट्योरभेदात् साधकविग्रहेऽपि नामावयवादियोगादेवमभिधानोपपत्तिः । तानि चेति । शून्यात्मने नमः स्पर्शात्मने नम इत्यादयो मन्त्राः । इच्छादीन्यपि मध्यमान्तर्गतान्येव प्रसरपुष्पाञ्जलौ यद्वक्ष्यते—वामायै ज्येष्ठाया इत्यादि । ततोऽर्थादुभयत्रापि स्थानादिविकल्पो वैखरीन्यासात् पूर्वमेवेति । परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीत्यमुना क्रमेणाऽयं न्यास इति भावः ।

मातृकान्यासविधौ चैव न्यासः स्यात् । तत्तन्मन्त्रन्यासविधौ तु मूलपुटितमातृकान्यासात् पूर्वमेते परादिन्यासाः स्युः । अथवा भूषणन्यासानन्तरमेतन्न्यासचतुष्टयं कार्यम् । किन्तु तदा जपपूजावसाने गुणितयोगात् पूर्वं वैखरीमध्यमादिक्रमेण संहाररीत्यैते न्यासाः स्युरिति । तपउपचयादिशब्दवाच्यमिति । 'स तपोऽतप्यत' 'तपसा चीयते ब्रह्म' इत्यादि प्रसिद्धिरुक्ता । कारणात्मन इति । सामान्यमेव तावत्कारणम् । किन्तु तस्य सृष्ट्याद्युन्मुखं यद्रूपं तत्कारणाकाराभिव्यक्तेस्तथा व्यपदेश्यं भवतीति भावः । सृष्ट्याद्युन्मुखमित्यादिशब्देन संहारफलोत्पत्त्यादिग्रहणम् । शाश्वतत्वमिह व्यावहारिकमिति । आदिसर्गादीति । ब्रह्मसर्गप्रलयाभिप्रायेण । आदिमहेति । तयोर्विशेषणोपादानम् । सदादिरूपत्वाच्चेति । परस्परव्यावृत्तेषु घटपटाद्यर्थेषु अनुवृत्ततयानवच्छिन्नत्वात् सत्तामात्रमपि शाश्वतं भवति । अत एव महासत्तेति व्यपदिश्यते । एवं चिदानन्दयोरपि ज्ञेयम् ।

अथ परातदर्थात्मकमिति । सामान्यरूपं विषयमाहेत्यन्वयः । आत्माविभक्तान्तर्मुखकारणात्मकमिति । देवतात्मनः स्वरूपस्याशेषद्वैतनिर्वाहकं यच्छक्तिमात्रं तत्स्वरूपविश्रान्तिलक्षणायां प्रलयदशायां ततः स्वाधिष्ठानचिद्रूपतो न विभक्तम् । अतएवान्तर्मुखं तत्स्वरूपमात्रविमर्शस्वभावं सत् सकलाद्वैतनिदानतया वस्तुतः कारणं भवति । तदेतत्सामान्यमित्यर्थः । शक्तिरूपमिति । बीजबिन्द्वादिषु मध्य इति भावः । विश्वयोन्यै नम इति मन्त्रः । अवशिष्टमिति साक्ष्यभिप्रायः । अव्यवहार्यमिति लक्षणयोक्तौ हेतुः । साक्षिणस्तु स्वयमेव सिद्धत्वान्न न्यासः । यद्वा शारदायै नम इति प्रथमत एव व्यापकमिष्यते । एवं मन्त्रान्तरेषु तत्तन्मन्त्रेण प्रथमतो व्यापकम् । विश्वेश्वरमहालक्ष्म्यादिष्वपि समानमेतत् । स्थूलादिलक्षणमिति। स्थूलसूक्ष्मकारणं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं भोग्यभोगायतनभोक्तृविग्रहाद्यात्मकम् ।

तद्ददाति। कायिकादिसकलकर्माराधिता सतीति भावः । भुक्तिरूपं फलमेतत् । तत्कारणं चेति मुक्तिरूपं फलम् । तच्छब्देन स्थूलादिग्रहणम् । तत्कारणशब्देन च सामान्यस्य ग्रहणम्। ब्रह्मविद्याधि-रूढा सतीति । देवताया यदनारोपितं रूपं तद्ब्रह्म । तद्विषया वक्ष्यमाणा शेषयोगपर्यन्त-जन्या मनोवृत्तिर्ब्रह्मविद्या । द्यतीति । दो अवखण्डन इति धातोः श्यनि रूपम्। शारदा-शब्दार्थ उभयत्रापि समान एव । व्याख्येयमिति । शारदाशब्दस्य स्वतः सर्वशुक्लायां देवतायामेव वृत्तेरिति भावः । शारदापदमित्थं विवृण्वन्नेतदपि दर्शयति— विश्वेश्वरमहा-लक्ष्म्यादिपदं हृल्लेखासरस्वत्यादिपदमप्येवं परदेवतार्थतया नेयमिति ।

प्रयोजनकथनेनैवेति । प्रयोजनमात्रेऽप्यारम्भेऽभिहिते तदर्थिनस्तत्र प्रवृत्तिरवश्यं स्यादेवेति सामान्यतोऽधिकारिसिद्धिः । वितरत्वित्यादिनेति । श्लोकशेषेणेति शेषः । इह केवलकैवल्यार्थी मुख्याधिकारी । भुक्तिक्रमेण तदर्थी मध्यमः । केवलभुक्त्यर्थी अधमः । वश्याकर्षणादिप्रयोगमात्रार्थी क्षुद्राधिकारीति भेदः । कथंविधोऽसावनेन सिद्ध इत्याह— शुद्धान्तःकरण इति ।

दीक्षेह द्विविधा लौकिक्यागमिकी च । तत्र लौकिकी वाचिक्यादिदीक्षा । आगमिकी तु त्रिविधा आणवी शाक्ती शाम्भवी चेति । तत्र वाचिकीयं शारदा वश्चेतसः परिशुद्धिं वितरत्वित्येवमाशीर्लक्षणा स्थूला । तथापि संस्कृतस्य ग्रन्थश्रवणादावधिकारः। अनेनैतदपि सूचितम् । प्रपञ्चसारं व्याचिख्यासुनैतत्श्लोकद्वारेणेयं वाचिकी दीक्षा श्रोतुः कार्येति । यद्यपीयमेका दीक्षैव तथाप्यनयाऽर्थोपलक्षणाभ्यां विशेषाधिकार्यपि सूचितः स्यात् । ततः शुद्धान्तःकरण इत्यर्थितार्थकथनं वक्ष्यमाणार्थश्रवणशेषतया चित्तशुद्ध्याशासनात् । गुरुणेत्यादिनोपलक्षितार्थ उक्तः । दीक्षाभेदलक्षणार्थत्वात् अस्या इति ।

अणुभिर्मन्त्रैरिति। यदुक्तं—मन्त्रात्मकवर्णविशेषपरामर्शरूपत्वादाणव इति । संहृत्येति लिपेः संहारन्यासेन संहारः सर्गन्यासेन च सर्ग इति द्रष्टव्यम् । अनेन कदाचिदियतापि कार्या देहशुद्धिरित्यपि सूचितम् । न्यासरूपाणवीदीक्षाप्रकार इति पूर्वार्धेन सूचित इति भावः । स्वशक्तिसूत्रेणेति । स्वात्मतः शिष्यात्मान्तं सूत्ररूपेणानुस्यूतं शक्तितत्त्वं भावयित्वा तेन मार्गभूतेन, यद्वा तेन स्वाकारेणेत्यर्थः । प्रविश्येति । सकलजगदधीशेतिपदेन सूचितमेतत् । तत्त्वसंहारं कृत्वेति । शाश्वतेति सूचितम् । तत्त्वग्रहणं षडध्वविकल्पोपलक्षणार्थम् । कलाभिरवयवैरित्याद्युक्तत्वात् । तं परदेवतारूपं भावयेदिति । विश्वयोनिरिति सूचितम् । शुद्धतत्त्वसर्गोऽप्यनेनैव सूचितः । शाक्तदीक्षाप्रकार इति । यदुक्तम्—उच्चारणादिव्यतिरेकेण संविद्विकल्पमात्राकारत्वादिति । द्वारभेदपदेनैतदुक्तम् । स्वशक्तिसूत्रस्य शिष्यात्मान्ततया प्रसूतौ चक्षुःसम्बन्धादीनां द्वारत्वमिति । केवलस्वस्वरूपस्थितिमात्रेणेति । गुरोर्यत्स्वरूपं देवतातत्त्वलक्षणं शिष्यस्यापि यत्तदेव स्वरूपं तस्मिन्नखण्डब्रह्मात्मैकत्वलक्षणे स्वस्वरूपे स्थितिरनुच्चलतया स्थानम् । मात्रग्रहणेन यत्नव्युदासः । यदुक्तं—सर्वविकल्पक्षोदव्युदासेन स्वस्वभावमात्रोपपादनप्रवृत्ततया शाम्भव इति । शिष्यसर्वदेहग्रसनरूपेति । समष्टिव्यष्ट्यात्मकस्थूलसूक्ष्मादिः सर्वो देहः स्वस्वरूपस्थितौ तस्यारोपसिद्धस्य ग्रसनं स्यादिति । शारदेत्यनेनेति । शारं द्यतीति विवृतत्वादिति भावः । मन्त्राणामिह भूयस्त्वादासां दीक्षाणां यथायोगमुपयोगो द्रष्टव्यः । विषयविषयिभाव इति परस्परनियमरूप उक्तः ॥ १ ॥

* सरला *

प्रणम्य पितरौ भक्त्या गणपं च गजाननम्।
शारदां बुद्ध्यधिष्ठात्रीं शिवां संक्लेशहारिणीम्॥ १ ॥
'मालवीय'-कुले जातः नाम्ना ख्यातः सुधाकरः।
प्रपञ्चसारतन्त्रस्य भाषाटीकां करोम्यहम्॥ २ ॥
जिज्ञासूनां प्रबोधाय प्रपञ्चास्य विमुक्तये।
सिद्धिं दिशन्तु मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥ ३ ॥

भगवान् शङ्कराचार्य लोक कल्याण के लिये समस्त आगमों के सारभूत इस प्रपञ्चसारतन्त्र ग्रन्थ की रचना की निर्विघ्नतापूर्वक सिद्धि हेतु ग्रन्थ के आदि में परदेवतानुस्मरण रूप आशीर्वादात्मक मङ्गल प्रारम्भ करते हैं।

सम्पूर्ण जगत् की अधीश्वरी, विश्व की कारणभूता, नित्या, जगज्जननी शारदा जिनका मुख, बाहु, पाद, मध्यस्थ कटिभाग, हृद्प्रदेश एवं त्वगादि विविध शरीरावयव अकारादि षोडश स्वरों तथा क च ट त प और य आदि सप्त वर्ग के वर्णों में निहित हैं और जो ऐसे षोडश स्वर एवं चौंतीस व्यञ्जनों के मातृका मन्त्र वर्णों से निर्मित हैं वह भगवती आप लोगों के चित्त को परितः शुद्धि प्रदान करें॥ १ ॥

विमर्श—'शारं कर्मफलं ददातीति। यद्वा शाद कार्यकारणात्मकं जगत् द्यति खण्डयतीति शारदा' अर्थात् जो कर्मफल प्रदान करती है अथवा कार्य-कारणात्मक जगत् का संहार करती हैं। काश्मीर मण्डल की प्रसिद्ध देवता शारदा हैं। इसी देश में निवास करते हुये आचार्य शङ्कर ने इस ग्रन्थ की रचना की है। इसीलिये उन्होंने सम्पूर्ण आगमों की अधिष्ठात्री इन परदेवता का सर्वप्रथम स्मरण किया है।

ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः

अथाऽभवन् ब्रह्महरीश्वराख्याः
पुरा प्रधानात् प्रलयावसाने।
गुणप्रभिन्ना जगतोऽस्य सृष्टि-
स्थितिक्षयस्पष्टनिविष्टचेष्टाः॥ २ ॥

विषयादिमत्त्वात् ग्रन्थस्यारम्भणीयत्वे सिद्धे अयमुत्तरश्लोकावतारः। शारदा जगद्योनिरित्युक्तम् तदनुपपन्नम्। पुराणादिषु त्रिमूर्तीनां जगत्सृष्ट्यादिहेतुत्वावगमात् इत्याशङ्क्य पुराणादिष्वेव मूर्तीनां सृज्यत्वावगमात् परमकारणत्वानुपपत्तेः तद्व्यतिरिक्तया शारदया परमकारणभूतया भाव्यमिति मन्वानः त्रिमूर्तीनां ततः उत्पत्तिं वदन् विद्यास्तुत्यादिप्रयोजनया आख्यायिकया ग्रन्थमारभते—अथेति।

सृष्टिहेतुकर्मौन्मुख्यानन्तर्यार्थकोऽयमथशब्दः। ब्रह्महरीश्वरास्तदाख्याश्चेति समासः। तेषामौपाधिकी उत्पत्तिः न पारमार्थिकीत्याह—पुराऽभवन्निति। शरीरेणेत्यर्थः। प्रथितमत्तीति प्रधानशब्देन प्रकृतिपुरुषकालाः तद्वाचको हकारश्चोक्तः। कदा

सृष्ट्यौन्मुख्यं कर्मण इति तदाह—प्रलयावसाने इति । उत्पत्तिवद्भेदोऽपि औपाधिक-स्तेषामित्याह—गुणेति । तेषामुत्पत्तिप्रयोजनमाह—जगत इति । अस्येति कायेत्वेन सृष्ट्याद्यपेक्षत्वं सूचितम् । एकैकस्यापि त्रितयहेतुत्वश्रुतेः कथमेकैकहेतुत्वोक्तिरिति तत्राह—स्पष्टेति । प्राधान्येनेत्यर्थः ।

सृष्ट्यादौ विनियुक्ताः चतुर्मूर्तिवाचका मन्त्राश्चात्रोद्धृताः । तथाहि—ब्रह्महरी-श्वराख्या इति ब्रह्मविष्णुसदाशिवसर्वेश्वरशब्दाः मूर्तिमन्त्रान्तर्गताः सूचिताः । पुरेति । स्थूलविराट्शरीराय विश्ववैश्वानरात्मने सूक्ष्महिरण्यगर्भशरीराय तैजससूत्रात्मने सौषुप्ताज्ञानशरीराय प्राज्ञेश्वरात्मने व्याकृताव्याकृतशरीराय प्रत्यग् ब्रह्मात्मने नम इति मन्त्रपदानि सूचितानि । अत्र पुरावचनेनैव पुराभिमानिनामपि ग्रहणं कृतम् । तयोः नित्यसम्बन्धत्वात् । प्रधानादिति मन्त्राणां शक्त्यानन्तर्यं सूचितम् । प्रलयावसान इति शक्तेः व्यस्तसमस्तप्रणवानन्तर्यम् । गुणप्रभिन्ना इति स्थूलादिपदात् पूर्वं रजउपाधये सत्त्वोपाधये तमउपाधये गुणसाम्योपाधये इति । मूर्तीनां पुरस्तात् सरस्वतीसहिताय सर्वज्ञाय सदात्मनेऽसङ्गाखण्डसंविदे परमात्मने नमः । लक्ष्मीसहिताय सर्वज्ञाय आनन्दात्मनेऽसङ्गाद्वयसंविदे परमात्मने नमः । उमासहिताय सर्वज्ञाय चिदात्मनेऽसङ्गा-परोक्षसंविदे परमात्मने नमः । मूलप्रकृतिमायासहिताय सर्वज्ञाय सदानन्दचिदात्मने-ऽसङ्गाखण्डाद्वयापरोक्षसंविदे परमात्मने नम इति च योगः सूचितः ।

अत्र परमात्मपदात् पूर्वमिष्टदेवतानाम योज्यम् । जगतोऽस्येति मूर्तीनां पूर्वभागे सर्वस्रष्ट्रे सर्वपालकाय सर्वसंहर्त्रे सर्वोत्पत्तिस्थितिसंहारकर्त्रे इति योगः सूचितः। मूर्त्य-पवादमन्त्रस्त्वारोपमात्रसूचनादेव सूचितः । ॐ ह्रीं ओं ओं ओं निरवद्यनिर्गुणायाऽशी-र्यशरीरायाऽसङ्गप्रत्यगद्वयाय स्वाभासावभासितकृत्स्नायाऽसङ्गबोधायाऽखण्डाद्वया-परोक्षसदानन्दचिदात्मने स्वबोधध्वस्तानर्थद्वैतायाऽनिरालम्बलम्बिविम्बायाऽहीनमहो-दयाय परमात्मने नमः इत्यपवादमन्त्रः । प्रधानादभवन्नाख्या गुणप्रभिन्ना इति पदैः विशिष्टकुले प्रसूता गर्भाधानजातकर्मनामकरणादिसंस्कारविशिष्टा गुणिनो जगदुप-कारका वक्ष्यमाणविद्यास्वधिकारिण इति विद्यास्तुतिः कृताऽवबोद्धव्या ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ग्रन्थारम्भौपयिकमित्युक्तविषयादिकथनेन किमिह साधितं भवतीति तद्वदन उत्तरश्लोकसङ्गतिं वक्तुमारभते—विषयादिमत्त्वादिति । भवत्ययमिति वक्ष्यमाणग्रहणम् । तमेवाऽवतारं सङ्गतिरूपमाह—शारदेत्यादिना । पुराणादिष्वेवेति । स्थूलदर्शनाभि-प्रायेणाशङ्का सूक्ष्मदर्शनाभिप्रायेण परिहारः। परमकारणत्वानुपपत्तेरिति । कारणत्वं तावदस्त्येवेति भावः। विद्यास्तुत्यादिप्रयोजनयेति । वक्ष्यमाणा मन्त्रा एव विद्याः । आख्यायिका कथा । अथाऽत इत्यत्राऽथशब्दारम्भार्थः । यदारम्भाङ्गतयैतन्मङ्गलाचरणं तस्य चाऽयमारम्भः ।

अर्थान्तरमाह—सृष्टिहेत्विति । पुरा प्रलयावसाने प्रधानाद्ब्रह्महरीश्वराख्या अभवन्निति मूलान्वयः । आख्याग्रहणं पुराणागमादिप्रसिद्धिसूचनार्थम् । तदाख्याश्चेत्यर्थान्तरकथनम् '। तेषां वाचका मन्त्राश्चेति तदर्थ उक्तः । पदवाक्यादिरूपत्वेऽपि मन्त्राणामाधेयकल्पा एवेत्या-ख्याग्रहणम् । पुरेति चिरपूर्वकाले । अर्थान्तरमाह—तेषामिति । पुरेति प्रकृत्यादितृतीया ।

यद्यपि तत् उत्पन्नमिति प्रधानं शारदातत्त्वमेव तथापि तदिहाभिप्रेतमित्याह—प्रथितमत्तीति । मायाशक्तिमत्साक्षितत्त्वमिह प्रधानम् । तस्यैकत्वेऽपि कार्यभेदतस्त्रिधा विकल्पः । विश्वमिदं प्रतीतत्वाद्विततत्वाच्च प्रथमं तदत्तीति प्रथा । तदेव वर्णव्यापत्त्या प्रधानमिति । तद्वाचको हकारश्चेति । सकलवाचकसंहारादिति भावः । त्रितयहेतुत्वश्रुतेरिति । पुराणादिष्वेवेति भावः । प्राधान्येनेत्याधिकारिकत्वात्, साधकवशात्त्वापेक्षिकमितरत् ।

अस्यैव श्लोकस्याभिप्रायान्तरमाह—सृष्ट्यादावित्यादिना । सृष्टिः शरीरसर्गः । यद्वक्ष्यति—निरवद्यादिमन्त्रैर्व्यापय्येति । आदिशब्देन देवताविग्रहान्तश्चतुर्मूर्तिभावना । तेषु पुष्पाञ्जलिं कदाचित् साधकशरीरस्य समष्टीकरणं देहसंहार इति सर्वं गृह्यते । ब्रह्महरीश्वराश्चेत्येकशेषेण सर्वेश्वरसिद्धिः । पुराभिमानिनामिति विश्ववैश्वानरादीनाम् । व्यस्तसमस्तप्रणवानन्तर्यमिति सूचितमित्यनुषङ्गः । प्रलयः सर्वमन्त्रनिदानभूतः प्रणवः । गुणप्रभिन्ना इतीत्यस्येति च योग इत्युपरि सम्बन्धः । रजआदयो गुणा एवं सरस्वत्यादयः । सर्वज्ञत्वं सर्वेषामेको गुणः । सदखण्डसंविदादयोऽपि गुणा एव । अयमिह प्रयोगः । ओं अं ह्रीं रजउपाधये स्थूलविराट्शरीराय विश्ववैश्वानरात्मने सर्वस्रष्ट्रे ब्रह्मणे सरस्वतीसहिताय सर्वज्ञाय सदात्मनेऽसङ्गाखण्डसंविदे परमात्मने नम इत्यादि ।

पञ्चममन्त्रं दर्शयितुमाह—मूर्त्यपवादमन्त्रस्त्विति । मूर्त्यारोपः सा क्वचिद्रूपे सामान्याद्यारोपतः सर्वेश्वरादिसम्भवस्तद्धानात् केवलता च तदपवादः । अत्र निरवद्यनिर्गुणायेति गुणांशापवादः । अशीर्या शरीरायेति शरीरांशस्येत्यादि प्रतिपत्तव्यम् । इदानीं प्राक्प्रतिज्ञातां विद्यास्तुतिमधिकारिविशेषणेन सह दर्शयति—प्रधानादभवन्नित्यादिना । विद्यानां महत्त्वमप्यनेनाधिकारिविशेषणेन लभ्यते । महत्त्वकथनं च स्तुतिरिति । किञ्च ब्रह्मादयोऽपि ह्येतन्मन्त्रदेवता भावनादिभिरेव स्वसमीहितं लेभिरे किमुच्यते महाभाग्यमासामित्यपि विद्यास्तुतिः स्यात् । किञ्चाधिकार्युत्पत्तिरपीह सूचिता । प्रलयावसाने प्रधानादभवन्निति । प्रलय इह प्राक्तनदेहक्षयकालः । तदा यत्र स आत्मा सकर्मा पूर्वयुक्तः स्थितः तद्देवतातत्त्वं प्रधानम् । तत उद्भवश्च पितृमातृसम्बन्धद्वारा विशिष्टकार्यकरणसङ्घातेनोत्पत्तिः । ब्रह्महरीश्वराख्या इति । तेषां स्वतोऽसाधारणत्वमुक्तम् । गुणप्रभिन्ना इति विनयकारुण्यादिगुणैरितरेभ्योऽत्यन्तभेद उक्तः । जगतोऽस्येत्येवं विराडात्मना प्रत्यक्षतोपस्थिता देवतोच्यते । तस्य सृष्टिस्थितिक्षयाः स्वात्मनि न्यासजपयोगलक्षणा एव । तेषु प्राधान्यतो निविष्टचेष्टाः । यदुक्तं—न्यसेन्न्यासप्रिय इत्यादि । प्रधानादेवं त्रिविधोऽधिकारी समुत्पद्यते । तावदिति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः ॥ २ ॥

अब ब्रह्मा, हरि एवं ईश्वर की उन्हीं से उत्पत्ति का क्रम बतलाते हैं—

प्रलय के अनन्तर सृष्टि के आरम्भ में शारदा तत्त्व रूप प्रधान (प्रकृति, पुरुष और काल) से पुराणादि ग्रन्थों में प्रसिद्ध ब्रह्मा, हरि और ईश्वर की उत्पत्ति हुई जो सत्त्व, रज और तम इन तीन गुणों के कारण भिन्न-भिन्न रूप से इस सृष्टि के स्रष्टा, पालनकर्त्ता और संहर्त्ता हुए हैं ॥ २ ॥

भगवतः मायिनः स्थानमूर्त्यादिः

स्वनिष्पत्तिञ्च कृत्यञ्च ते विचिन्त्य समाविदन् ।
वक्तारमजमव्यक्तमरूपं मायिनं विभुम् ॥ ३ ॥

ते किमकुर्वन्नित्याकांक्षायां तद्वृत्तान्तं वदन् अज्ञत्वादपि न तेषां परमकारणत्वमित्याह—स्वनिष्पत्तिमिति ।

निष्पद्यते तस्मादित्युपादानं निष्पत्तिः । निमित्तार्थश्चशब्दः । कृत्यं चेति चशब्दः स्वरूपार्थः । ते विचिन्त्याऽज्ञत्वेन स्वयं निर्णेतुमशक्ता गुणसाम्योपाधिं मायिनं वक्तारं समाविदन्नित्यर्थः । तस्य निर्णयसामर्थ्ये मूर्त्तिवैलक्षण्यं हेतुमाह—अजमिति । अजत्वे हेतुरव्यक्तमिति । अरूपत्वं तत्र । एवं निर्विशेषस्य तथा कथं वक्तृत्वमिति मायासम्बन्धात् कथञ्चित् सविशेषत्वं प्राप्येत्याह—मायिनमिति । तत्पारवश्यादज्ञत्वेन वक्तृत्वासामर्थ्यमाशङ्क्य निराचष्टे—विभुमिति । विचारक्षमा गुरूपसदनादियुक्ताश्चाऽधिकारिणः । गुरुश्च निग्रहानुग्रहादिशक्तिमानित्येतत् सूचितम् ॥ ३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ते विचिन्त्येति । त्रिविधस्याधिकारिणो व्यवहारदशायां निजनिमित्तादिविचारयोगोऽपि सूचितः । स्वरूपविश्रान्तिस्तावत्परमपुरुषार्थः । नित्यत्वे स्वमेव तत्त्वं स्वरूपम् । अनित्यत्वे तु यतः स्वोत्पत्तिस्तदेव स्वरूपमिति स्वनिष्पत्त्यादिविचारोपपत्तिः । तदापत्तिसाधनमेव तावदनुष्ठेयम् । तदेव च स्वोत्पत्तिकार्यं नान्यदिति स्वकृत्यविचारोपपत्तिः । गुणसाम्योपाधिमिति । माय्यभिधाननिबन्धनमुक्तम् । गुणसाम्योपाधिग्रहणञ्च गुणसामान्यरूपस्य सर्वेश्वरस्य ग्रहणार्थम् । वक्तारमिति स्वनिष्पत्त्यादेरिति शेषः। समाविदन्निति प्रातिभं ज्ञानमुक्तम् । अरूपत्वं तत्रेत्यव्यक्तत्वे हेतुरित्यर्थः । गुणसाम्यस्याऽत्यन्तनिर्विकल्पतया तदधिष्ठानचिद्रूपानतिरिक्तत्वादरूपत्वम् । तदेव च निर्विशेषत्वम् । मायासम्बन्धादिति । गुणसाम्यमात्रं माया भवति । सविशेषत्वमिति । वचनशक्तियोग्याकारत्वमिति भावः । विद्यास्तुत्यादिप्रयोजनयेत्यादिशब्दोक्तमपरमधिकारिविशेषणम् । गुरुविशेषणमप्याह—विचारक्षमा इत्यादिना ॥ ३ ॥

अब उनका वृतान्त उपस्थित करते हुये कहते हैं कि वे अज्ञ होने के कारण इस सृष्टि के परम कारण नहीं हैं ।

जब वे अपनी उत्पत्ति के उपादान कारण तथा अपने कार्य के विषय में निर्णय करने में असमर्थ हो गये । तब उन्होंने अपने सामने अज, अव्यक्त, अरूप एवं विभु किसी अनिर्वचनीय पुरुष को समक्ष देख कर उनसे पूछा ॥ ३ ॥

मूर्त्त्याभासेन दुग्धाब्धौ झषशङ्खसमाकुले ।
मरुत्सङ्घट्टनोत्कीर्णलहरीकणशीतले ॥ ४ ॥
उद्यदादित्यकिरणप्रशान्तशिशिरोदये ।
पूर्णचन्द्रकरामर्शप्रतिक्षुब्धजलाशये ॥ ५ ॥

अत्र मायिनोऽपि स्थानमूर्त्तिविशेषादिसम्बन्धाभावेऽवक्तृत्वमाशङ्क्य क्रमेण तत्सर्वं सम्पादयति—मूर्त्येत्यादिना। मूर्तिर्माया शक्तिबीजम्। आ समन्ताद्भासते इत्याभासः प्रणवः। तेज मन्त्रेण विग्रहभूतेन दुग्धाब्धौ अनन्तभोगे शयितमित्यन्वयः। सर्वेश्वरप्रणवौपाधिकमित्यर्थः। ह्योमिति सर्वेश्वरप्रणवः । ते समाविदन्निति । त्रिमूर्तयोऽस्य मुनयः सूचिताः । छन्दश्च देवी गायत्री गायकत्राणकथनात् सूचितम् । स्वामिन्

प्रसोद विश्वेशेति देवतां च सूचयिष्यति । मूर्त्याभासेनेत्यङ्गदेहन्यासौ सूचितौ । तथाहि मूर्तिसम्बन्धित्वेनाभासन्त इति मूर्त्याभासा ह्रामादिकाः सप्रणवा अङ्गानीत्यङ्गसूचनाप्रकारः । मूर्तौ मूर्तिभूते मूलमन्त्रे अनुगततया भासन्त इति मूर्त्याभासा ब्रह्मसर्वेश्वरादिमन्त्राः हों ह्यों ह्रोमित्येवंरूपाः । नाभिहृद्भ्रूमध्येष्वेषां न्यासः । मूलाधारमूर्ध्नोः मूलन्यासः । ध्यानप्रकारस्तु दुग्धाब्धावित्यादिनोक्तः । तस्य च यथाश्रुतोऽर्थः स्पष्टः ।

अथान्योऽर्थः। मूर्तिर्माया । आभासस्तदभिव्यक्तश्चैतन्याभासः। स्वच्छत्वगम्भीरत्वगुणयोगात् दुग्धाब्धिशब्दोदितत्रिमूर्तिबुद्धावाभासिनः शयितम् । आभासस्य द्वारत्वं तृतीयार्थः । तस्य तद्बुद्धौ सद्भावे गमकमाह—झषेति । झषशङ्खशब्दाभ्यां क्रियाज्ञानशक्ती ब्रह्मोपलक्षणभूतेऽक्षोभकत्वसाम्येन लक्ष्येते । तस्य तत्र सद्भावे तत्स्वरूपलक्षणभूतसुखाद्यभिव्यक्तिं हेत्वन्तरमाह—मरुदिति । मरुतोऽन्तर्यामिणः प्रेरणेनोद्भूताः सुखव्यञ्जिताश्चित्तवृत्तयो लहर्यः तासु व्यक्तैः सुखलवैर्निस्ताप इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बुद्धौ ईश्वरसद्भावमुपपाद्य तत्र तदभिव्यक्तिविशेषकारणमाह—उद्यदिति । उद्यतो विवेकादित्यस्य प्रचारप्रकाशैः प्रशान्तसंसारोदय इत्यर्थः । विवेकज्ञानबिलं संसारं मान्द्यमभिधाय तत्फलभूतामानन्दाभिव्यक्तिमाह—पूर्णेति । परमानन्दाकारसम्बन्धेन प्रतिक्षुब्धजलाशये प्रातिलोम्येन विषयापरित्यागेनाऽन्तर्मुखतया क्षुब्धाः प्रवृत्ता जलविषया आशया वृत्तयो यस्मिन् स तथोक्तः ॥ ५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अत्रेत्यस्मिन् प्रकरणे । किञ्चैवमुत्पन्नानां स्वनिष्पत्त्यादिविचारिणामधिकारिणां स्वाधिकारमहिम्नेव तादृग्गुरुसम्भवस्तत्प्रतिपत्तियोगश्चेह सूचितः । मायिनोऽपीति न केवलं ब्रह्मादीनामेव । यद्वा मायित्वमात्रेणैव न वचनोपपत्तिरिति भावः । अवक्तृत्वमिति छेदः। तत्सर्वमिति । स्थानविशेष इह दुग्धार्णवः । मूर्तिविशेषो नीलोत्पलदलप्रख्यामित्यादिलक्षणः । आदिशब्देनानन्तभोगशय्याग्रहणम् । यद्वा श्वेतद्वीपाद्युपलक्षणार्थमादिग्रहणम् । मूर्त्याभासेन शयितमिति । दुग्धार्णवादीनां स्वबुद्धाववभासेऽपि तच्छयितविग्रहस्य तथाऽनवभासादाभासग्रहणम् । यद्वा दुग्धार्णवानन्तभोगयोः स्वेच्छामात्रविभावितयोरधुना दर्शनं जातम् न तद्वन्मूर्तेरिति । अतएव पश्चात् स्वमूर्तिं स व्यदर्शयदित्यभिधानम् । अत्राभिप्रायान्तरं वदन्नन्वयमाचष्टे—मूर्तिरित्यादिना । मूर्तिर्मयेति । निर्विशेषचिन्मात्रस्य मूर्तिप्रख्यत्वात्तस्या इति भावः । आ समन्ताद्भासत इति । यदुक्तं—ओमित्यन्तर्नदति नियतं यः प्रतिपाणिशब्द इति । विग्रहभूतेनेति । शब्दाविभक्तत्वादर्थस्येति भावः । गायकत्राणकथनादिति । ब्रह्मादयः सूक्तिभिः स्तुतिभिः स्तोतृत्वाद् गायकाः तेषां त्राणं च तदीयसर्गादिकृत्योपदेशतस्तत्समीहितसाहाय्यकाचरणम् । देवतां चेति विश्वेशेति । सर्वेश्वराभिधानादिति भावः । ओं बीजं ह्रीं शक्तिः । मूर्तिसम्बन्धित्वेनेति । मूर्तिः शक्तिबीजमेव । इह वैष्णव एव पीठन्यासः । सामान्यपटलोक्तन्यासाः सर्वत्र कार्याः । सावरणैस्त्रिभिर्मूर्तिभिरिन्द्रादिभिश्च पूजा । ब्रह्मादीनामप्येवमङ्गमूह्यम् । ध्यानपूजे तु स्वावसरे भविष्यतः । तस्य चेति । तस्य च यथाश्रुतस्तावदर्थः । स च स्पष्ट एवेत्यर्थः । तत्र लहर्यस्तरङ्गाः । आमर्शः संस्पर्शः । सर्वेश्वरस्य व्याप्त्यवस्थस्य मूर्त्यवस्थापत्त्यभिप्रायेणैवमेतद्विवृतम् ।

गुणोन्मेषावस्थापत्त्यभिप्रायेणाऽप्येतद्विवृणोति—अथान्योऽर्थ इत्यादिना । यदुक्तं—व्याप्तिमात्रं गुणोन्मेषो मूर्तिभाव इति त्रिधेति । यद्वा द्विविधाः साधकाः सकलनिष्ठा निष्कलनिष्ठाश्च । वक्ष्यति च—एवं निर्गुणनिष्ठानामित्यादि । तत्र सकलनिष्ठाभिप्रायेणैवं विवृतः । निष्कलनिष्ठाभिप्रायेणाऽयमारम्भ इति । मायिनोऽमायिनोऽपि स्थानमूर्तिविशेषाद्यभावे वक्तृत्वमाशङ्क्येत्येतदिहापि समानम् । तत्र ब्रह्मादीनां बुद्धिरेव स्थानविशेषः । तदभिव्यक्तश्चैतन्याभासश्च मूर्तिरिति भेदः । इह मूर्त्याभासेन दुग्धाब्धौ शयितमित्येवमन्वयं दर्शयन् विवृणोति—मूर्तिरिति । तदभिव्यक्त इति । मूर्तावभास इति विग्रहोऽपि दर्शितः । चैतन्याभास इति । अतत्तदिवाभासमानमाभासः । इह चिन्मात्रं मायाशक्तिः । तस्यां सत्त्वलक्षणस्वच्छांशस्तत्र चिदाभासः । तस्मिंश्चित्प्रतिबिम्बं तदतिरिक्तं चिन्मात्रलक्षणमेव च बिम्बमिति षट्कोऽर्थः सम्भवति । तत्र चित्प्रतिबिम्बन्तु सर्वेश्वरादीनामात्मा चिन्मात्रलक्षणं तु बिम्बं साक्षी किन्तु सर्वेऽपि सर्वेश्वरादयः स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाक्ष्यंशयोगिन एव । तेषामपि मन्त्रदेवतात्मत्वात् । तत्र सर्वेश्वरे बिम्बमिह प्राधान्यतो गृह्यते । कृत्स्नार्थप्रतिवचनयोग्यतोपपत्तेः । एवञ्च अजमव्यक्तमरूपमिति साहं मयैवेति चैतत् सर्वमुपपन्नं भवति । ब्रह्मादिषु प्रतिबिम्बं प्राधान्यतो गृह्यते । अभिमतार्थप्रश्नयोग्यतोपपत्तेः ।

किञ्चैवं परब्रह्मसाक्षी सर्वेश्वरादिगुरुक्रमोऽपीह सूचितो भवति । आभासिनः शयन इति। यस्य चैतन्यस्याऽयमाभासः स आभासी साक्षिचिद्रूपः सर्वेश्वरः । कृत्स्नेऽपि मायातत्कार्ये तदधिष्ठानतया तत्साक्षितया च व्याप्तस्य साधकबुद्धौ तद्दर्शनयोग्यतयाऽभिव्यक्तिरेव शयनम् । द्वारत्वमिति । आभासे प्रतिबिम्बसम्भवात् प्रतिबिम्बस्य च बिम्बतोऽनन्यत्वादिति भावः । ननु बुद्धौ साक्षिचिद्रूपावभासे किमाभासेन । यदुक्तं—ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति । उच्यते । सर्वेश्वरावभासो हीह वाच्यो न साक्षी चिन्मात्रावभासः । यद्वा ब्रह्मादीनामाभासाः व्यष्टयः सर्वेश्वराभासास्तेषां समष्टिः । गुणसाम्योपाधित्वात् सर्वेश्वरेण स्वव्यष्ट्याभासानां स्वसमष्ट्याभासाकारेणाऽवभासनमिहाऽभिप्रेतम् । सकलमन्त्रन्यासजपयोगानामपीयमेव स्थितिरिति । किञ्च साधकानां निजसमष्टिभूतपरदेवतावबोधप्रक्रियाऽपीह प्रतिपाद्यते । विवेकज्ञानफलं संसारमान्द्यमित्याद्यभिधानाच्चैतदवगम इति । एवञ्च ब्रह्मोपलक्षणभूतज्ञानक्रियाशक्तिसमाकुलतादिसर्वमुपपन्नं भवति । ननु मायायां तावदेतदाभासे न शयनबुद्धाविति । नैष दोषः । मायाया अपि बुद्धावेवावभासादिति तस्य तद्बुद्धाविति शयनमिह स्वतोऽभिव्यक्तिमात्रम् । ततो विवेकतोऽभिव्यक्तिविशेषः ततश्चान्ततस्तद्दर्शनमित्येवंविधमभिप्रेयते । मरुतोऽन्तर्यामिण इत्यवस्थाभेदात्तथा निर्देशः । प्रचारप्रकाशैरिति । किरणपदविवरणम् । प्रशान्तसंसारोदय इति । विवेकक्रमस्य परदेवतात्मैकत्वपर्यन्तत्वादिति भावः । परमानन्दाकारेति पूर्णचन्द्रकरपदविवरणम् । जडविषया इति । लडयोरविशेषः । संसारदशाभिप्रायमेतत् ।। ४-५ ।।

उस समय अपनी मूर्त्ति से प्रकाश उत्पन्न करते हुए तथा शार्ङ्ग धनुष धारण किये हुए वह अनिर्वचनीय पुरुष उस क्षीरसागर में सहस्रों फण वाले अनन्त नाम की शय्या पर सो रहे थे। वह क्षीरसागर मछलियों और शङ्खों के समूह से व्याप्त था। वायु के प्रचण्ड थपेड़ों से उत्पन्न लहरियों के कणों से उसमें शीतलता विद्यमान थी ।। ४ ।।

किन्तु उदीयमान सूर्य की किरणों से उसकी वह शीतलता शान्त हो रही थी। इतना ही नहीं; पूर्णमासी के चन्द्रमा के किरणों से उस जलाशय में ज्वार-भाटे आ रहे थे ॥ ५ ॥

अनन्तभोगविमले फणायुतविराजिते।
शयितं शार्ङ्गिणं शर्वशौरिपद्मभुवस्तदा ॥ ६ ॥
तुष्टुवुर्हृष्टमनसो विष्टरस्रवसं विभुम्।
सूक्तिभिः स्तुतिभिः प्रीतः स्वमूर्त्तिं स व्यदर्शयत् ॥ ७ ॥
नीलोत्पलदलप्रख्यां नीलकुञ्चितमूर्द्धजाम्।
अष्टमीचन्द्रविम्बाभललाटामायतभ्रुवम् ॥ ८ ॥
रक्तारविन्दनयनामुन्नसीमरुणाधराम्।
मन्दस्मिताधरमुखीं लसन्मकरकुण्डलाम् ॥ ९ ॥
कम्बुग्रीवां पृथुद्व्यंसविसरद्भुजमण्डलाम्।
अनन्तरत्नप्रत्युप्तवलयाङ्गदमुद्रिकाम् ॥ १० ॥
हारतारावलीराजत्पृथूरोव्योममण्डलाम्।
कौस्तुभोद्भासितोरस्कां श्रीवत्सद्युतिदीपिताम् ॥ ११ ॥
लसदौदरिकाबन्धभास्वरां संवृतोदरीम्।
गम्भीरनाभिं विपुलजघनां पीतवाससम् ॥ १२ ॥
पृथुवृत्तोरुमापूर्णजानुमण्डलबन्धुराम्।
वृत्तजङ्घां गूढगुल्फां प्रपदाजितकच्छपाम् ॥ १३ ॥
तनुदीर्घांगुलीभास्वन्नखराजिविराजिताम्।
चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजाङ्कितपदद्वयाम् ॥ १४ ॥

अतएवाऽनन्तं ब्रह्म भुङ्क्ते इत्यनन्तभोगः। अनन्ताकारचित्तवृत्तयः पुनः पुनराविर्भवन्त्यः फणायुतशब्दार्थः। शयितमभिव्यक्तम्। तत्राभिव्यक्तं मायित्वहेतुत्वमाह—शार्ङ्गिणमिति। शरणाद्रमणाद्गमनाच्च माया शार्ङ्गा तद्वाञ्छार्ङ्गी ॥ ६ ॥

विष्टरस्रवसं विस्तरा वेदास्तेषु श्रवः श्रवणं यस्य स तथोक्तः। विस्तीर्णकीर्त्तिर्वा। स्तोतव्यत्वमाह—विभुमिति। सूक्तिभिरुक्तैर्मन्त्रैः स्तुतिभिश्च प्रीत इत्यर्थः ॥ ७-१४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अनन्तभोग इत्येतदिह दुग्धाब्धिविशेषणम्। अनन्ताकाराश्चित्तवृत्तय इति। समाधिवृत्तिरियमुक्ता। यदुक्तं—ब्रह्मविद्याधिरूढा सतीति। तस्याः सजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपत्वात् पुनः पुनराविर्भावसम्भवः। शार्ङ्गिशब्दो मूर्तिपक्षे शार्ङ्गगदाद्यायुधयोगाभिप्रायः। इह तु मायायोगाभिप्राय इत्याह—तत्राभिव्यक्ताविति। सर्वतो व्याप्तस्यैकरूपस्यापि सत इति भावः। शरणादिति। सामान्यकारणादिरूपेण चिदाश्रयतयाऽवस्थानमुक्तम्। यद्वा चिद्रूपहिंसामोहनमुक्तमरणादिविषयभोगसमर्पणम्। गमनादिति। स्वाधिकारविरतौ निवृत्तिः ॥ ६ ॥

तेषु श्रव इति । वेदप्रथितिरुक्ता । विस्तीर्णकीर्तिर्वेति । लोकप्रसिद्धिः। सूक्तिभिरुक्तैर्मन्त्रैरित्यकारादिमन्त्राणां सर्वेश्वरप्रणवानां तदङ्गानामपि ग्रहणम् । व्यष्टिमन्त्रैरपि समष्ट्यात्मनि प्रत्ययो न्यासपूजादिषु प्रसिद्ध एव । स्तुतिभिरिति । तासामिहानुपयोगादनुपन्यासः । यद्वा मासयन्त्रपटलभाविन्य एव ग्राह्याः । स्वमूर्तिं स व्यदर्शयदिति निष्कलविषये । दर्शनमपरोक्षीकरणानुग्रहलक्षणम् । यदुक्तम्—अपरोक्षीकृतपरदेवतात्मतत्त्व इति । इह सूक्तिभिः स्तुतिभिरिति मन्त्रस्तुत्यादिप्रयोगस्य समाधिवृत्तिभिः सह तदपरोक्षीभावापकारित्वमुक्तम् ॥७॥

उन्नसी उन्नतनासिका । विसरणं प्रसरणम् । औदरिकाबन्ध उदरबन्ध एव । राजयः पंक्तयः । एषा इयं मूर्तिः । मूर्तिवर्णनं तु सकलमन्त्रमूर्तीनामप्येवं समुचितरूपाभोगप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ८-१४ ॥

ऐसे प्रशस्त यशस्वी उन महापुरुष को क्षीरसागर में अनन्त नाग की शय्या पर सोते हुए देखकर ब्रह्मा, विष्णु तथा सदाशिव ने वेद की ऋचाओं एवं स्तुतियों से उनकी स्तुति की । इससे प्रसन्न हुए उन प्रकाशयुक्त पुरुष ने अपना विग्रह प्रकट रूप से उन्हें प्रदर्शित किया ।

उस पुरुष की मूर्त्ति नीले कमल के समान थी, जिसमें नीले एवं घुङ्घराले बाल शोभित हो रहे थे । ललाट प्रदेश अष्टमी के चन्द्रमा के समान तथा उस पर लम्बे-लम्बे दोनों भ्रू शोभा पा रहे थे । उनके नेत्र रक्त कमल के समानं अरुण वर्ण के एवं नासिका ऊपर की ओर उठी हुई तथा अधर अरुणवर्ण के थे । मुख पर मन्द-मन्द मुस्कान थी तथा कानों में मकराकृति कुण्डल शोभित हो रहे थे । शङ्खाकार उनकी ग्रीवा थी। मोटे-मोटे दोनों कन्धों से दो लम्बी भुजायें गोलाकार रूप में फैली हुई थी । जिन भुजाओं में धारण किये गये अनके रत्नों से जटित वलय और अङ्गद शोभा पा रहे थे । उरःस्थल में मोतियों की माला इस प्रकार शोभा पा रही थी मानो स्वच्छ व्योम मण्डल में उदित अनेक तारे चमक रहे हों ।

इतना ही नहीं; उनका वह उरःस्थल कौस्तुभ तथा श्रीवत्स के प्रकाश से देदीप्यमान हो रहा था । मनोहर उदरबन्ध नीवी से उद्भासित होने वाली तथा उदर को समेट कर एकत्र स्थापित करने वाली उनकी नाभि गम्भीर थी । जघन प्रदेश विशाल थे । उस मूर्त्ति में पीताम्बर शोभा पा रहा था । दोनों स्थूल ऊरुप्रदेश गोलाकार थे जो जानु मण्डल में अनुस्यूत थे । दोनों जङ्घायें गोल-गोल तथा दोनों गुल्फ प्रदेश गूढ मांस पिण्ड से परिपूर्ण थे । पैर इतना मांसल था कि वह कूर्म पृष्ठ की शोभा का भी अतिक्रमण करने वाला था । लम्बी-लम्बी अङ्गुलियाँ देदीप्यमान नख मण्डल से विराज रही थी । उस मूर्त्ति के दोनों पैरों में चक्र, स्वस्तिक, शङ्ख, कमल और ध्वजा के चिह्न शोभा पा रहे थे ॥ ८-१४ ॥

तां दृष्ट्वा तरलात्मानो विध्यधोक्षजशङ्कराः ।
अतिष्ठन्नितिकर्तव्यमूढास्तत्राऽब्रवीदजः ॥ १५ ॥

तरलात्मानो भक्तिपरवशचित्ताः । अजोऽकारजः ॥ १५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—भक्तिपरवशचिता इति । चित्तशब्देनात्मशब्दो विवृतः । तत्राऽब्रवीदज इति । ब्रह्मगतायाः सर्गशक्तेरुद्बुद्धतमत्वादिति भावः । अजः स्वयम्भूर्ब्रह्मा । प्रकारान्तरमाह—अजोऽकारज इति । अकारोऽवर्णविग्रहं देवमित्युक्तः परो देव एव । इह त्रिविधस्य साधकस्य गुरुसमासादनसम्भवोऽपि सूचितः ॥ १५ ॥

उस परम मूर्त्ति को देखते ही ब्रह्मा, विष्णु एवं सदाशिव भक्तिभाव से विभोर हो उठे । वे तीनो किंकर्त्तव्यविमूढ होकर चित्र के समान निश्चेष्ट हो गये । तब ब्रह्मदेव ने उनसे पूछा ॥ १५ ॥

भगवत्समीपे ब्रह्मणः प्रश्नः

स्वामिन् प्रसीद विश्वेश के वयं केन भाविताः ।
किं मूलाः किं क्रियाः सर्वमस्मभ्यं वक्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

स्वामिन्निति प्रसादकर्तव्यतासूचनम् । प्रसादे स्वातन्त्र्यं प्रसन्नस्याऽभीष्टदानसामर्थ्यं च सूचितम् विश्वेशेति । के वयमिति । किं नित्याः उताऽनित्याः इत्यर्थः । यदि नित्यास्तर्हि के वयं किं स्वरूपा इत्यावृत्त्या योज्यम् । यद्यनित्यास्तर्हि केन निमित्तकारणेन भाविताः । किंमूलाः किमुपादानाः । किंक्रियाः किंव्यापाराः ॥१६॥

प्रयोगक्रमदीपिका—यद्यनित्या इति । अनित्यत्वे तु यत्कारणं तत्स्वरूपं भविष्यतीति ब्रह्मणोऽभिप्रायः ॥ १६ ॥

ब्रह्मदेव ने कहा—हे स्वामिन्! हे विश्वेश! आप हम लोगों पर प्रसन्न हो जाईये और बताइये कि हम लोग कौन हैं? किसके द्वारा हम लोगों की उत्पत्ति हुई है? हमें उत्पन्न करने वाला कौन है और हम लोगों का कर्त्तव्य कार्य क्या है? इन सब बातों को हमें कृपा कर बताइये? ॥ १६ ॥

तत्र प्रमिताक्षरोक्तिः

इति पृष्टं परं ज्योतिरुवाच प्रमिताक्षरम् ।
यूयमक्षरसम्भूताः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवः ॥ १७ ॥
तैरेव विकृतिं यातास्तेषु वो जायते लयः ।
इति तस्य वचः श्रुत्वा तमपृच्छत्सरोजभूः ॥ १८ ॥

स्वरूपेण नित्यानामप्यौपाधिकं कार्यत्वमस्तीति अनित्यत्वपक्षमाश्रित्य शार्ङ्गी निमित्तोपादानादिकं संग्रहेणोक्तवानित्याह—इति पृष्टमिति । प्रमिताक्षरमिति । प्रकर्षेण मीयते ज्ञायते मिनोति जानाति प्रमिनोति परिच्छिनत्तीति क्रमेण प्रकृतिपुरुषकालाः प्रमिताः । प्रमितानां वाचकमक्षरं तद्भिन्नं प्रमिताक्षरं परा वाक् । सतत्त्वहकारमित्यर्थः । तस्य बीजबिन्दुनादरूपेण प्रकृत्यादिवाचकत्वं द्रष्टव्यम् । अहमेलनरूपेण वा । तत्र प्रकृतिः उपादानम् इतरौ निमित्तमिति शार्ङ्गिणोऽभिप्रायः । हेतिसंग्रहणोक्तेऽपि उत्तरे तेषामप्रतिपत्तिमालक्ष्य शार्ङ्गी स्वाभिप्रायं विवृणोति—यूयमिति। उपादानप्रश्नोत्तरं यूयमिति। कार्यप्रश्नोत्तरं सृष्टीति। निमित्तप्रश्नोत्तरं तैरिति । एकैकस्य

केवलस्योपादानत्वाद्यनुपपत्तेः मिलित्वैव तेषां कारणत्वमिति उक्तम् तैरेवेति । उपादानत्वमुपपादयति—तेष्विति। अत्र तैरेवेति बहुवचनप्रयोगात् यूयमक्षरेत्यत्रापि प्रकृतिपुरुषकालहकारा उत्तरत्र वक्ष्यमाणा न क्षरन्ति इति व्युत्पत्त्या रूढ्या चाऽक्षरशब्देनोच्यन्त इति गम्यते ॥ १७-१८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले परं ज्योतिरिति शार्ङ्गिणो ग्रहणम् । प्रमिताक्षरमिति । प्रमितं परिमितमक्षरं यस्य भाविविस्तारसंग्रहरूपत्वात् तत् प्रमिताक्षरम् । यूयमक्षरसम्भूता इत्यादिवाक्यम् । पुनः प्रश्ने कृते सर्वानित्थमुवाच हेति विस्तारोपक्रमः ।

अत्र प्रकरणान्तरमाह—प्रमिताक्षरमित्यादिना । प्रकर्षेणेत्येतदाख्याततत्रयेण सम्बन्धनीयम् । मीयत इति मीङ्माङोः साधारणं कर्मणि रूपम्। मिनोतीति कर्मणि डुमिङ् प्रक्षेपणे । कर्मवासनाप्रचयेनाऽविद्यां स्थायिनीं करोतीति तदर्थः । परिच्छिनत्तीति । माङ्र्थतो गृहीतः । कालपरिच्छेदोऽत्र विवक्षितः । तदभिन्नमित्यस्याऽयमाशयः। हकारमुवाचेति ह्यनेनोक्तं भवति। तदा च तदभिन्नताभावे प्रकृत्याद्यर्थस्याग्रहणादकृत्स्नमुत्तरं स्यादिति । सतत्त्वमपि तत्त्वमेव । तस्येति शार्ङ्गिणोऽभिप्राय इत्येतदन्तं वाक्यम् । द्रष्टव्यमिति । साधकैरिति शेषः । अहमेलनरूपेणेवेति । मेलनं द्वयोरहयोः संसर्गरूपो मध्यमांशः । प्रकृत्यादिमन्त्रो हकार इत्येतदपीह सूचितम् । सार्वेश्वरप्रणववदृषिच्छन्दसी । प्रकृतिपुरुषकालात्मको देवो देवता । हां हीमित्यादिभिरङ्गानि । अर्धनारीश्वरो ध्येयः। तस्य वामदक्षिणमध्यमभागैरेतत्त्रयात्मकत्वम्। वक्ष्यति च—मुद्राभयशुकवरदकर इत्यादि । मिलित्वेति । प्रकृतिस्वरूपात् कालो भोक्तरि पुरुषे महदादिभोग्यजातं निष्पादयतीति भावः। तेषु वो जायते लय इति । तदा जिज्ञासितमालक्ष्य उत्तरम् । अभिप्रायान्तरमाह—उपादानत्वमिति । इह त्रिविधस्य साधकस्य स्वात्मपर्याप्तगुरुसमासत्त्यनन्तरं तदुचितप्रश्नोत्तरप्रकारोऽपि सूचितः । अत्र यूयमक्षरसम्भूता इति मन्त्रदेवतास्वरूपभूतादक्षरात्तेषामुत्पत्तिरुक्ता । तेनैषामक्षरस्वरूपत्वं निर्धारितं भवति । सृष्टिस्थित्यन्तहेतव इति । यथास्वं न्यास इव योगैककार्यत्वमेषां विग्रहोत्पत्तेरुक्तम् । तेषु वो जायते लय इति च न्यासादिभिः स्वस्वरूपभूताक्षराप्ययलक्षणोऽपवर्गोऽप्यभिहित इति ।

अथ यत्प्रागुक्तं प्रकृतिपुरुषकाला हकारश्चोक्त इति यच्चेहापि तदभिन्नं स्वरूपं प्रमिताक्षरमिति तदादिगुरोः शार्ङ्गिणो वचनसिद्धमिति दर्शयन्निहाऽक्षरशब्दस्येयानभिप्राय इति सोपपत्तिकमाह—अत्रेत्यादिना । अत्रेत्यस्य गम्यत इत्युपरिसम्बन्धः । व्युत्पत्त्या प्रकृतिपुरुषकाला रूढ्या हकार इति विभागः। वाच्यस्य साक्षिचिद्रूपस्यैकत्वेऽपि तद्विभूतिवर्गाणां त्रिधाभिन्नत्वात्प्रकृत्यादितया त्रेधा विकल्पसम्भवः। इह वाच्यवाचकयोरक्षराभिधाने ।

अयमभिप्रायः वर्णास्तावदक्षराणि प्रसिद्धान्येव । त एव च मन्त्राः । तथा जगदपीदं स्थिरमक्षरं प्रसिद्धमेव । तदेव च तद्वाच्यदेवता । यंदेतद्वाच्यवाचकमक्षरं तदेतदेवाक्षरं स्थूलावस्थमेतत्त्वेव साक्षादक्षरमिति ॥ १७-१८ ॥

ब्रह्मदेव द्वारा इस प्रकार पूछे जाने पर उस परमज्योति ने परा वाणी में कहा—आप लोगों की उत्पत्ति का उपादान कारण अक्षर तत्त्व है । अतः उसी से आप लागों की उत्पत्ति हुई है । स्वर्ग की सृष्टि, पालन तथा संहार में हेतु होने के कारण वही आप लोगों के कार्य हैं ॥ १७ ॥

उस अक्षर तत्त्व (प्रकृति, पुरुष एवं काल के मिश्रित रूप) विकृतियों की उत्पत्ति हुई है तथा उन्हीं में आप का लय भी होगा। उन पुरुष की बात सुनकर ब्रह्मदेव ने उनसे फिर पूछा ॥ १८ ॥

अक्षरस्वरूपम्

अक्षरं नाम किं नाथ कुतो जातं किमात्मकम्।
इति पृष्टो हरिस्तेन सरोजोदरयोनिना॥ १९ ॥
मूलार्णमर्णविकृतीर्विकृतेर्विकृतीरपि।
तत्प्रभिन्नानि मन्त्राणि प्रयोगांश्च पृथग्विधान्॥ २० ॥
वैदिकांस्तान्त्रिकांश्चाऽपि सर्वानित्थमुवाच ह।
प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम॥ २१ ॥

अक्षरशब्दोक्तं सर्वमेकीकृत्य पृच्छति—अक्षरं नामेति। किं नित्यमुताऽनित्यमिति प्रश्नार्थः। अनित्यत्वे कुतो जातं नित्यत्वे किमात्मकमित्यर्थः॥ १९ ॥

सर्वेषां नित्यत्वपक्षमाश्रित्य वाचकस्य तावन्नित्यसमस्तशब्दानुगतं स्वरूपमाह—मूलार्णमिति। अथवा वाचकप्राधान्यमाश्रित्य वाच्यवाचकाभेदमाश्रित्य वा सर्वेषामेव नित्यत्वं स्वरूपमाह संग्रहेण—मूलार्णमिति।

प्रकृतमक्षरशब्दं परित्यज्याऽर्णशब्दप्रयोगादन्ते हकारप्रयोगाच्च वाचकसर्वात्मकत्वादिकमेवाऽत्रोच्यत इति गम्यते। वाच्यानामुत्तरत्र पृथक् सर्वात्मकत्वकथनाच्च। मूलार्णं शक्तिबीजं केवलमर्थसहितं वा। एवमुत्तरत्रापि। अर्णविकृतीर्हकाररेफमायार्णविकृतित्वेन वक्ष्यमाणाः स्वराः। विकृतीनां स्वराणां विकृतिः। कादिक्षान्ता विकृतेर्विकृतयः। तत्प्रभिन्नानि तेभ्यो वर्णेभ्यो निष्पन्नानि मन्त्राणि। तेषामङ्गत्वेन प्रयुज्यन्त इति प्रयोगाः। अङ्गन्यासादिपूजामन्त्राः षट्कर्मलक्षणा वा प्रयोगाः। तान् सर्वान् ह इतीत्थमाहेत्यन्वयः। हकारो हि अकारहकारात्मा। तयोश्चाद्यन्ताक्षरयोः प्रत्याहारग्रहणन्यायेन गृहीतेतरवर्णयोः नादाकाररूपेण बुद्धिप्राणरूपेण ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण, प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वा सर्ववर्णाद्यनुगमात् सर्वशब्दार्थसमष्ट्यात्मकपरावागात्मत्वेन सर्वात्मत्वात् प्रकृतिपुरुषकालात्मत्वं नित्यत्वं चाऽवगन्तव्यम्।

एवं वाचकस्याऽक्षरस्य नित्यत्वं सर्वात्मत्वं स्वरूपं चाभिधाय वाच्याक्षराणामपि तत्क्रमेण प्रतिपादयति—प्रकृतिरित्यादिना। चकारौ पुरुषकालादिसम्बन्धभेदसमुच्चयार्थौ। कालस्य पृथक् ग्रहणं निमित्तत्वावद्योतनार्थम्। प्रकृतिपुरुषकाला द्विविधाः परापरभेदेन। 'विचिकीर्षुः' 'स्वसंवेद्यस्वरूपा' 'या युष्मानपि' 'बहुना किं परं पुंसः' 'सा तु कालात्मना' 'लवादिप्रलयान्त' इत्यादिवाक्यविशेषात्। सत्तमेति। नित्यत्वे उपपत्तिः। विपर्ययेऽनवस्थालक्षणा त्वयैव प्रतिपत्तव्येति उक्तम्॥ २०-२१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अक्षरशब्दोक्तमिति। वाच्यवाचकयोरभेदस्य स्वयंप्रतिपन्नत्वाद्वाचकैकत्वस्य च हेत्येवं श्रुतत्वाद्वाच्यानां त्रित्वेऽपि तदव्यतिरिक्तत्वादेकीकरणोपपत्तिः।

सर्वानित्थमुवाच हेत्यस्यायं स्थूलोऽर्थः । मूलार्णादीन् त्रिमूर्तिप्रश्नोत्तरभूतानित्थं वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तवानिति । हकारः पुराकल्पावद्योतनार्थः ॥ १९ ॥

अत्र सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—सर्वेषामित्यादिना । समस्तशब्दानुगतमिति । नित्यत्वसमर्थनार्थमुक्तं वाचकं तावदिह हकार एव । तस्य स्वरूपमूलार्णं शक्तिबीजम् । तच्च नित्यं स्वयंमूलार्णतया तस्यापि मूलार्णान्तरायोगात् समस्तमन्त्रानुगततया तेषामेवानित्यतोपपत्तेरिति मूलार्णग्रहणेऽभिप्रायः । ननु हकारस्यैव कथं शक्तिबीजं स्वरूपमभ्युपगम्यत इति। उच्यते । परावाचस्तावच्छक्तिलक्षणं स्वरूपम् । हेति च परावागेव । तदेव स्वान्तस्फुरत्सकलशब्दार्थमात्रात्मकरेफतदुन्मेषनिमेषेशनरूपेकारविलसितमेव शक्तिबीजम् । तच्च तस्योचितं स्वरूपं स्यादिति इह चतुर्धा विकल्पः सम्भवति । वाच्यवाचकौ मिथो भिन्नौ । वाच्यं प्रधानमितरस्तद्गुणः । वाचकं प्रधानमितरस्तद्गुणः । वाच्यवाचकौ परस्पराभिन्नाविति तत्र पूर्वविकल्पद्वयाभिप्रायेणैतदुक्तम् । वाचकस्य तावदिति । उत्तरविकल्पद्वयाभिप्रायेणैतदुच्यते । अथवेत्यादि । सर्वेषामेवेति । वाचकस्य वाच्यानां चेत्यर्थः । ननु वाच्यानामुपरि सर्वं वक्ष्यत एव तत इह को विशेष इत्यत आह—संग्रहेणेति । कथं पुनरयमभिप्रायो लभ्यत इत्यत्राह—प्रकृतमित्यादि । उत्तरत्रेति । प्रकृतिः पुरुषश्चैवेत्यस्मिन् प्रकरणे । सर्वात्मत्वकथनाच्चेति पूर्वत्र सम्बन्धनीयम् । इदानीमुक्तविकल्पचतुष्टयानुगुणतया विवृणोति मूलार्णमित्यादिना । शक्तिबीजं हृल्लेखापटल उद्धरिष्यते । मूलार्णशब्देन प्रणवो वा विवक्षितः । तदुक्तं—मूलार्णमिति प्रणवशक्तिवाचकपक्षाविति ।

परतत्त्वस्योदासीनदशायां वाचकमनुत्तरमकारः । यदुक्तम्—अजोऽकारज इति । तस्य निजशक्तिधर्मितया पुंस्त्वावभासदशायां स एव प्रणवः स्यात् । तच्छक्तिधर्मतया स्त्रीत्वावभासदशायामीशानाख्यः शक्तिप्रणवः । तस्यैव शक्तिभावयोग्यतादशायां स एव हकारो भवति । साक्षादेव शक्तिदशायां यथोक्तरूपा भुवनेश्वरीति भेदः । एवमुत्तरत्रापीति । केवलमर्थसहितमेव योजनीयमित्यर्थः. । वक्ष्यमाणा इति । शक्तिपटल इति शेषः । कादिक्षान्ता इति तत्रैव वक्ष्यमाणाः । विकृतेर्विकृतय इति मूलपदाभिप्रायः । अङ्गत्वेनेति । गुणतया । तान् सर्वान् ह इतीत्थमाहेति । अत्रेतिशब्दोऽध्याहृतः ।

अयमिहार्थः—मूलार्णादयोऽमी हेत्येतदक्षरमित्युवाचेति हेत्येतन्मूलार्णाद्यात्मकमिति चैतदभिप्रायः । अत्र यत्परोक्षं शार्ङ्गिणो वचनमवभासते मूलार्णो हेत्येवंविधं तदभिप्रायेणोक्तं समस्तशब्दानुगतं स्वरूपमाह मूलार्णमितीत्येतदवबोद्धव्यम् । इह मूलार्णमिति हकारस्याक्षरंस्य नित्यप्रश्नोत्तरं स्वरूपप्रश्नोत्तरं च । अर्णविकृतीरित्यादि सर्वं किमात्मकमित्यस्योत्तरम् । नन्वेवं हकारस्य केवलस्य शक्तिबीजस्यापि वा सतो मूलार्णतया नित्यत्वं नित्यत्वे च नित्यानां प्रकृतिपुरुषकालानां वाचकत्वं चोक्तं कथं पुनरिह सत्सु वर्णान्तरेषु हकारस्यैवोभयरूपेणापि परावाक्तत्त्वमिति नियमः कथं वैवं नियमेऽप्यस्यार्णविकृतत्वादिसर्वोपपत्तिरिति तदेतदुपपादयति—हकारो हीत्यादिना । प्रत्याहारार्थोऽपि सन्नकारो हकाराभिव्यक्त्यर्थश्चापि स्यादिति । तदुपरि निविष्ट इत्यभिप्रायेणाऽकारहकारात्मेत्येवं निर्देशः । तयोश्चेति । सर्ववर्णाद्यनुगमादित्युपरि सम्बन्धः । आद्यन्ताक्षरयोरिति । मातृकाया इति शेषः । गृहीतेतरवर्णयोरिति । हकारस्त्वेवं कृत्स्नैव मातृका भवति न केवलं तद्वर्णमात्रमिति भावः ।

इयता हकारस्य वर्णान्तरेभ्यो विशेष उक्तः । एवमयमेव परावाक्तत्त्वमिति नियमः स्यादिति भावः ।

नादाकाररूपेण वेति सर्ववर्णाद्यनुगमादित्यनेनाऽन्वयः । हकारात्मिकाया मन्त्रदेवतायाः स्थूलसूक्ष्मादिपञ्चविधात्मकत्वात् तदनुरोधेनायं वाच्यवाचकपञ्चकोपन्यासः । नादबुद्धिज्ञानशक्तिविमर्शचितोऽकारहकारयोः स्थूलाद्यंशेषु क्रमेण वाचकांशा इतरे वाच्यांशा इत्यवसेयम् । वाशब्दः सर्वथापि सम्भवादनियमार्थः । कार्यानुगमे कारणस्य तदनुगमे कार्यानुगमादिति । पारायणवर्णानामादिशब्देन तत्प्रभिन्नानां मन्त्राणां प्रयोगमन्त्राणां च ग्रहणम्। तथा तद्देवतानां च ग्रहणम् । नादाकाररूपेण वेत्यकारप्राणादिवाच्यांशानामप्युपात्तत्वात् हेतुस्तावदित्थमुक्तः । अथ साध्यमुच्यते सर्वशब्दार्थेति । हकारस्य केवलस्य शक्तिरूपस्याप्येवं सावयवद्वारा सर्ववर्णतदर्थसङ्घातरूपत्वात् सवर्णादिषु तदर्थेष्वपि तदवयवद्वारानुगमात् सकलवाच्यवाचकानुगमसिद्धेः सर्वात्मत्वं स्यात् । केनाकारेणास्यैतत्सर्वात्मत्वमित्याह—सर्व शब्दार्थ समष्ट्यात्मक परावागात्मत्वेनेति । केवलमर्थसहितं वेत्येतदिहापि यथास्वं प्रत्येतव्यम् । यत एतस्य केवलस्य शक्तिरूपस्यापि स्वयंनित्यत्वं नित्यप्रकृतिपुरुषकालवाचकत्वं च सम्यगुपपन्नमित्याह—प्रकृतीति । तत्क्रमेणेति । नित्यत्वं सर्वात्मत्वं स्वरूपं चेत्यर्थः । क्रमशब्देनैतदाह प्रथमं तावत्प्रकृतिः पुरुषश्चैवेति प्रकृतिपुरुषकालानां नित्यत्वं ततो विभुशब्देन प्रकृते स्वरूपमणोरणीयसीत्यादिविशेषेण ततः सर्वात्मत्वं ततः साहं यूयमिति पुरुषस्य स्वरूपं व्याप्तिश्च ततः सा तु कालात्मनेति कालस्य स्वरूपम् लवादिप्रलयान्तोऽयमित्यादिशेषेण तद्विभूतिरिति ।

देवतातत्त्वं हि चिद्रूपमेकमेव । तस्य स्वशक्तिकल्पित एवायं प्रकृतिपुरुषकालात्मको विकल्प इत्यभिप्रायेण प्रकृतिव्याप्तेरेव प्रबन्धेनाऽभिधानमिति । प्रकृतिः पुरुषश्चैवेत्येवकारस्तेषामेव नित्यतेत्यवधारणार्थः । चकाराविति । तेषां द्वयोर्द्वयोर्मिथो यः सम्बन्धो भोग्यभोक्त्रादिलक्षणो यश्च मिथोभेदः सोऽपि तद्वन्नित्य एवेति भावः । कालस्य पृथग्ग्रहणमित्यसमासकरणमुक्तम् । निमित्तत्वावद्योतनार्थमिति । काल एव साक्षान्निमित्तमिति भावः । यत् तूक्तमितरौ निमित्तमिति तत्र पुरुषो भोक्तृत्वेन निमित्तमात्रमिति विशेषः । ननु प्रकृत्यादीनां तत्सम्बन्धभेदयोश्च नित्यत्वे देवतातत्त्वस्य नानात्वापत्तिरित्याशङ्कायां तस्य साक्षिलक्षणस्यैकत्वेऽपि तत्साक्ष्याणां भेदसम्भवात्तद्द्वारा निरूपण एवायम् । तस्मिन् भेदावभासो न तन्मात्रनिरूपण इत्यभिप्रायेण प्रकृतिपुरुषकालान् साक्षिसाक्ष्यरूपाभिप्राये द्वेधा विभजते—प्रकृतिपुरुषकाला इति । एतच्च शार्ङ्गिणो विवक्षितमिति दर्शयन् परावर स्वरूपमपि दर्शयति—विचिकीर्षुरिति । अत्र विचिकीर्षुर्या युष्मानपि लवादि प्रलयान्त इत्यपरे प्रकृत्यादयः । स्वसंवेद्यस्वरूपा बहुना किं सा तु कालात्मनेति परे । अत्रापरप्रकृत्यादीनां तद्विभूतिद्वारा प्रतिपत्तिः तद्द्वारेणैव तु परप्रकृत्यादिसाक्षित्वं तद्विग्रहतया चापरप्रकृत्यादिभाव इत्यपि प्रतिपादितम् । वाक्यशेषादिति । द्विविधा इत्यधः सम्बन्धः । मूले सत्तमेति त्रिनियवत्तिस्त्वयैव (?) प्रतिपत्तव्येति सूचितम् । त्र्यात्मकं हीदं जगदिति । यद्वा त्रिविभागफलं त्वयैवावसेयमिति । तत्र सरस्वतीत्रिपुरादयः प्रकृतिप्रधानाः सूर्यसोमादयः पुरुषप्रधानाः विष्णुशिवादयः कालप्रधाना इति । अथवा तेषां मन्त्रसेवायां सम-

न्वयस्त्वयैव निरूपणीय इति । तत्र पूजकः कालः साधको देवता च पुरुषं क्रिया मन्त्रो द्रव्यमिति प्रकृतिरिति यदुक्तं तदाह—

पुरुषो भगवानिहोपहारः प्रकृतिः कालतनुः स्वयं हि कर्ता । इति ।

प्रकृतेर्व्याप्तिकथनेन भोग्यद्रव्यत्वादिति सिद्धेरिति । अभिप्रायान्तरमाह—विपर्यय इति। प्रकृत्यादीनामनित्यत्वे तेषामप्यन्यैः प्रकृत्यादिभिरेव भाव्यम् । तेषामप्यनित्यत्वे तेषामप्यपरैरितीयमनवस्थेति ॥ २०-२१ ॥

'अथाऽस्यै प्रकरणस्याऽर्थान्तरं दृश्या देशिकदर्शितैरिति सूचितम् अनेकविधयोगरूपं वक्तुमारभते—प्रकृतिरिति । अकारोकारमकारा इति । वाच्यैर्वाचकग्रहणमिति भावः । नित्या इति । यदा स्वतन्त्रा एते योगाः स्युः । यतो वक्ष्यति—ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाहेति । तदा प्रणवहल्लेखयोः साधकेच्छया प्रवृत्तिः । यदा तु मन्त्राङ्गभूताः । यतो वक्ष्यति—सयोगान्वक्ष्यमाणन्यासानाचरेदिति । तदा तत्तन्मन्त्रसंयोगोऽप्यनयोरिष्यते । तत्र च पुंवाचकेषु मन्त्रेषु प्रणवः स्त्रीवाचकेषु हृल्लेखा च स्यात् । प्रणवहृल्लेखयोस्तु मन्त्रत्वे केवलयोरेव तयोः प्रवृत्तिरिति सर्वमवबोद्धव्यम् । योगौचित्येनेत्यणुयोगादावकारोकारमकारा एव.........इत्यादि द्रष्टव्यमिति भावः ॥ २१ ॥'

हे नाथ! यह अक्षर किसे कहते हैं ? वह किससे उत्पन्न हुआ है तथा उसका स्वरूप क्या है ? ब्रह्मदेव ने इस प्रकार श्री विष्णु से पूछा । तब विष्णु ने मूलार्ण (मातृका) शक्ति बीज (ह्रीं) उससे (हकार के रेफ मायात्मक) से अर्ण, विकृती, षोडश स्वर तथा विकृतिभूत उन स्वरों से आदि-क्षान्त समुदाय वर्ण समूह, उनसे बनने वाले पृथक्-पृथक् वैदिक तथा तान्त्रिक मन्त्र, उनके सभी प्रयोग, नित्य प्रकृति, पुरुष तथा काल का वर्णन किया ॥ १९-२१ ॥

हकारस्य सर्वात्मत्वस्वरूपव्याप्तिकथनम्

अणोरणीयसी स्थूलात् स्थूला व्याप्तचराचरा ।
आदित्येन्द्वग्नितेजोमद्यद्यत्तत्तन्मयी विभुः ॥ २२ ॥
न श्वेतरक्तपीतादिवर्णैर्निर्धार्य चोच्यते ।
न गुणेषु न भूतेषु विशेषेण व्यवस्थिता ॥ २३ ॥

प्रकृतेः स्वरूपं व्याप्तिं चाह—अणोरित्यादिना । अण्वादिषु सामान्यतो व्याप्तिमाह—व्याप्तेति । अधिज्यौतिषमधिविषयमधिगुणमधिभूतमध्यात्मं च क्रमेण व्याप्तिमाह—आदित्येत्यादिना ॥ २२-२३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रकृतेः स्वरूपं व्याप्तिं चाहेति पृथग्विनियोगः क्रियते । वाच्याक्षराणामपि तदिति हि सामान्यतो विनियोगः । सामान्यतो व्याप्तिमित्यनेनैतदपि सूचितम् । अणोरणीयसी स्थूलात् स्थूलेत्यणुमध्यमस्थूलेषु चराचरेषु विशेषतो व्याप्तिकथनमिति । आदित्येन्द्वादीत्यधिज्योतिषं व्याप्तिः । विभुरिति तु प्रकृतेः स्वरूपाभिधानम् । विभावनलक्षणा शक्तिरस्याः स्वरूपमिति ॥ २२ ॥

न श्वेतरक्तेत्यधिविषयं व्याप्तिः । श्वेतरक्तादिपदैस्तद्गुणानां विषयभूतानां तन्मात्राणां ग्रहणम् । सर्ववर्णानुगमादन्यतमवर्णतया निर्धारणायोगः । न गुणेष्वित्यधिगुणं व्याप्तिः । गुणाः सत्त्वादयः । सर्वस्मिन्ननुगमादेकस्मिन् विशेषतो न व्यवस्थितिः । न भूतेष्वित्यधिभूतं व्याप्तिः । पूर्ववदव्यवस्थितिः ॥ २३ ॥

'अणोरणीयसी स्थूलात्स्थूला व्याप्तचराचरा'इत्यत्र प्रकृतिः क्रमेण भवतीत्यर्थाल्लभ्यते । प्रकृतिर्ध्येया अकाराकारेणेति । प्रकृतिरिहाऽपरोपलक्षिता परा विवक्षिता । कुतः । योगानां साक्षिपर्यन्तताभिधानात् । यदुक्तम्—अपरप्रकृतिसाक्षितयेति । वक्ष्यति च—स्वरूपस्थो भवेदिति परमात्मस्वरूपेण सानुभवनीयेति तत्रात्मनो निर्विशेषत्वचिन्तनमिति च । हेत्वेवेह प्रतिपत्तव्यम् । रूपमित्याकारग्रहणेनोक्तम् । प्रभारूपेणेति । प्रकृतेः समन्तादपर्यन्ततया प्रभाप्रसारणमर्थसिद्धम् । तदुपदेशादेव तस्याः प्रकृतेस्तटित्त्वज्योतीरूपत्वमप्युक्तम् । आकाशादेरपीति । स्थूलस्य ब्रह्माण्डतदावरणादेरपि ग्रहणम् । मज्जनीयमिति । प्रभाया द्रवदमृतमयत्वं तदावेशक्रमेणाकाशादेस्तत्र विलयश्च सूचितः । हृल्लेखाश्रयणे हरमाया इतो योज्याः । योगानां स्वतन्त्रत्वे प्रणवावयवैरेवमनुसन्धानमेव कार्यम् । ध्येया सञ्चिन्त्य ध्यात्वेत्येवंनिर्देशात् प्रणवोच्चारणसमये हीत्येवाभिधानाच्च । मन्त्राङ्गत्वे तु न्यासपुरःसरमेवमनुसन्धानं स्यात् । यतो वक्ष्यति—सयोगान् वक्ष्यमाणन्यासानिति । न्यासयोगे चैवं प्रयोगक्रमः । प्रणवेन मूलाधारे त्रिकोणं विभाव्य तन्मध्ये अमिति न्यासेन प्रकृतिं विचिन्त्य ओं ह्रीमित्युच्चरन् द्वादशान्तादमृतमास्राव्य तन्मयैरुपहारैः सम्पूज्य पुनः अं उं मं इत्येतैरुक्तानुसन्धानं कुर्यात् । तत्तन्मन्त्रसंयोगोऽपीह कार्य इति ।

मूल आदित्येन्द्वादीति धामचतुष्टयमुक्तम् । तेजोमदिति मूलाधारत्रिकोणगतचिदग्नितेजोयोग उक्तः । तत्तन्मयीति । कुण्डलिनीरूपायाः प्रकृतेस्तेष्वनुगतिरुक्ता । विभुरिति । व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्ततया व्याप्तिरुक्तेति ।

चिदग्नीति मूलाधारे प्रणवन्यासेन त्रिकोणं चिदग्न्यधिष्ठितं विभाव्य तदग्नेरणीयसीं ज्वालासुषुम्नान्तरा द्वादशान्तं प्रवृत्तां प्रणवन्यासेनैव विचिन्त्य तत्र मणिपूरकादिषु अं उं मं ॐ इति न्यासेन धामचतुष्टयं विभाव्य सम्पूज्य तदनुगतायां कुण्डलिन्यामकारादिभिः क्रमेण विलाप्य बिन्द्वाद्यन्तप्रणवोच्चारणेन व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्ततया व्याप्तिं भावयेदिति। सर्वयोगेष्वपि विभूत्यर्थतायामुन्मनीपर्यन्तत्वं परमकैवल्यार्थतायां साक्षिपर्यन्तत्वमिति विभागः। यतो द्वेधापि वक्ष्यति—परमात्मस्वरूपेण सानुभवनीयेति । स्पर्शव्यापिनीसमन्युन्मनी शक्तिरिति कथ्यत इति च । इह बिन्द्वादयो बिन्दुनादशक्तयः । व्यापिन्याद्या व्यापिनीसमन्युन्मन्यः । ततोऽधिका वा ग्राह्याः । विभुर्भवेदिति ॥ २२ ॥'

'तयोर्गुणभूतवर्णानामिति । गुणयोगे गुणानां शुक्लरक्तकृष्णवर्णाः । भूतयोगे भूतानां पीतशुभ्रपाटलशितिसितावर्णाः । तेषां सतामपि कुण्डलिनीप्रभावेशवशादनियम इत्यर्थः । गुणादियोगमिति । न गुणेषु विशेषेण व्यवस्थितेति गुणयोगः । न भूतेषु विशेषेण व्यवस्थितेति भूतयोगः । पूर्वोक्तमण्डलस्थानेष्विति । चिदग्निव्याप्तेत्यादि सर्वं समानमिति भावः । सत्त्वादिगुणगणमिति । स्वानुगतकुण्डलिनीप्रभावेशमहिम्नेति भावः । ज्योतिर्लिंगवदिति । प्रतिपत्तव्याकार उक्तः । गुणेषु तदधिष्ठातारो विचिन्तनीयाः । पूर्ववदिति

बिन्दुनादादिना व्यापिन्यादिक्रमेणेत्यर्थः । स्वात्मभूते देवतातत्त्वे स्थित इत्यर्थः । हृत्कण्ठेति। चिदग्निव्याप्तसौषुम्नमार्गग्रहणमिहापि तुल्यमेव । यथा हृदये अकारन्यासेन चतुरस्रं पार्थिवं मण्डलं तन्मध्ये पञ्चीकृतादिबीजत्रयं स्ववाच्यसहितम् तत्र च निवृत्तिकलां ब्रह्माणं वा तदधिष्ठातारं चिन्तयेत् । एवमुत्तरेष्वपीति । अत्र कारणं मण्डलं वृत्तम् । प्रणवः शक्तिर्वा बीजम् । परशक्तिः परमात्मा वाधिष्ठातेति ज्ञेयम् । संयोजयेदिति । सर्वानुगतां कुण्डलिनीं ध्यायन् विलाप्यैतद्विदध्यादित्यर्थः ॥ २३ ॥

भगवान् विष्णु ने कहा—हे देव सत्तम ! यह प्रकृति अणु से भी अणुतर है और स्थूल से भी स्थूलतर है तथा चर एवं अचर में सर्वत्र व्याप्त है । आदित्य, चन्द्रमा तथा अग्नि में वही तेजःस्वरूपा है । किं बहुना; जो-जो वस्तुयें इस जगत् में हैं वह उन-उन सभी वस्तुओं में व्याप्त है । इस प्रकार वह तेज सर्वत्र व्यापक रूप से स्थित है ॥ २२ ॥

उसका श्वेत, रक्त तथा पीतादि वर्ण निश्चित रूप से नहीं कहा जा सकता । किं बहुना; सत्त्वादि गुणों में तथा पञ्चभूतों में सर्वत्र वह एक समान है । उनमें वह किसी विशेष रूप से व्यवस्थित नहीं है ॥ २३ ॥

अन्तरान्तर्बहिश्चैव देहिनां देहपूरणी ।
स्वसंवेद्यस्वरूपा सा दृश्या देशिकदर्शितैः ॥ २४ ॥

अन्तरा मध्ये इन्द्रियरूपेण। अन्तः अन्तःकरणप्राणादिरूपेण । बहिः सप्तधातुरूपेण देहिनां देहपूरणीत्यर्थः । कथं तर्हि एवं निर्विशेषाया असाधारणं रूपमुपलब्धं शक्यत इति देशिकेनाचार्येण दर्शितैः उपायैः अपरप्रकृतिरूपसाक्षिस्वरूपेणेत्याह—स्वसंवेद्येति ॥ २४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अन्तरान्तरित्यध्यात्मं व्याप्तिः । अधुना तु तद्दर्शनोपदेशसावसरस्वात्मनि व्याप्तेरपीदानीं सिद्धत्वादित्याशयं दर्शयन्नाह—कथं तर्हीति । मूले देशिकदर्शितैरित्युपायैरित्युपस्कारः । ते चोपाया अनुयोगादयः । दर्शनमपरोक्षानुभवः । स्वसंवेद्यस्वरूपेति च नित्यत्वमपि तत्कालविशेषणम् । स्वयैवाऽहंतया वेद्यं स्वरूपं यस्याः सा तथोक्ता । स्वरूपमिह पारमार्थिक आरोपसिद्धश्चाभिप्रेतः। तद्दर्शयति—अपरप्रकृतिसाक्षित्वेनेति । अत्राऽर्थादेतद्गम्यते । प्रकृतितत्त्वे याथात्म्यतो निरूप्यमाणे किञ्चित्स्वयैव संवेद्यं किञ्चित्तया संवेद्यं चास्तीति । परप्रकृतिरूपसाक्षित्वेनेति वा पाठः । इह स्वसंवेद्यमस्याः स्वरूपमिति परप्रकृतिस्वरूपमप्युक्तम् । तत्साक्ष्यमचिद्रूपमित्यपरप्रकृतेः स्वरूपमप्युक्तमित्यवबोद्धव्यम्। यत् पूर्वमुक्तं विभुरिति तत्सामान्येन स्वरूपकथनमिति भेदः॥२४॥

'अथास्य योगस्य शेषं दर्शयति—अस्यैवेति । अत्रान्तरा बहिश्चेत्यन्वयः । व्याप्तेति च शेषः । एतद्दर्शयति—समस्तरन्ध्रद्वारेणेति । कुण्डलिन्याः प्रभां स्वदेहान्तस्ततः सप्तधातुषु चापूर्य समस्तरन्ध्रद्वारेण बहिर्विसार्याकाशादेरपि व्यापिकां विभावयेदिति भावः । इहाकारादिशत्त्यन्तानां पृथिव्यादिषट्सु विनियुक्तत्वात् तच्छेषैर्व्यापिन्यादिभिस्तत्तदवस्थाक्रमेणोन्मनीप्राप्तिरिति ज्ञेयम् । देहसंहर्त्रीति । सङ्कुचितस्य पूर्णतापादनम् । अर्थात्तस्य

संहार एवेति भावः । पर्यन्तदशामपि दर्शयति—एवमित्यादिना । देशिकदर्शितै-रुपायैरित्यणुयोगादीनां देवाः सश्रुतय इत्यादियोगानां च ग्रहणम् । सर्वयोगदपर्यन्तदशा हीयं विवक्ष्यते । परमात्मस्वरूपेणेह साक्षिग्रहणम् । पृथक्त्वेनेति । न साक्ष्यरूपेणेत्यर्थः । अत्र विभूतिविषये साक्षिचिद्रूपे तस्या उन्मन्यास्तादात्म्येनान्तर्भावकैवल्यविषये तस्या विला-पनमिति भेदः ।। २४ ।।'

वह शरीर के इन्द्रियों में, अन्तःकरण में तथा सप्त धातुओं में रहकर जीव के देह को पूर्ण करती है । वह स्वसंवेद्यरूपा है और आचार्यों के द्वारा उपदिष्ट उपायों से ही वह जानी जा सकती है ।। २४ ।।

ययाकाशस्तमो वापि लब्ध्या नोपलभ्यते ।
पुंनपुंसकयोस्तुल्याऽप्यङ्गनासु विशिष्यते ।। २५ ।।

सा लब्ध्येत्यत्र लब्धुः स्वात्मप्रत्यक्षो(यो)पपादकं गमकमाह—ययेति । आकाशं कार्यमात्रोपलक्षणम् । तमः कारणं जडरूपा परा शक्तिः । वापीति सत्त्वादयः इच्छा-दयश्चोक्ताः । तस्याः त्रिलिङ्गव्याप्तिमाह—पुंनपुंसकयोरिति । त्रिषु तुल्याऽपीत्यर्थः । अङ्गनासु प्रसवधर्मित्वाद्विशेषः ।। २५ ।।

प्रयोगक्रमदीपिका—सा लब्ध्येति उपलम्भः परोक्षावभासः । दर्शनं साक्षादनुभवः । लाभस्तद्रूढिरिति भेदः । स्वात्मप्रत्ययसाधकमिति । स्वात्मन्येष प्रत्ययः स्पष्टतयाऽवभासः निश्चयो विश्वासो वा । यया आकाशमित्यस्यायमर्थः । यया लब्धया आकाशस्तमो वापि तेन साधकेनोपलभ्यते । सर्वविशेषाणां तस्यामेव निमग्नत्वादिति सम्भाव्यानुपलम्भत्वादा-काशतमसोर्ग्रहणम् । अभिप्रायान्तरमाह—आकाश इति । बुद्ध्यादीनि सर्वाण्यपि कार्याणि सत्त्वादय इच्छादयश्चेति कारणावस्थाविशेषत्वादुक्तम् । त्रिषु तुल्यापीति । तुल्यग्रहणादित्थं विवृतिरिति भावः। विशिष्यत इत्येतदभिप्रायमाह—अङ्गनास्विति प्रकृतेरिति शेषः ।। २५ ।।

'परमपुरुषार्थत्वमिति । सकलद्वैतानवभासे दुःखात्यन्तनिवृत्तेः स्वरूपावभासे च निरतिशयानन्दप्रवृत्तेरिति भावः । पुंनपुंसकयोस्तुल्यापीत्यमुमंशं विवृणोति—पुंनपुंसकयो-रिति । वाचि चेत्यङ्गनासु विशिष्यत इति विशेषाभिधानात् स्त्रिया अप्युपसंग्रह इति भावः । इच्छादिशक्तिरूपेण तुल्यापीति प्रकृतिर्विशिष्यते । तस्मिन् साम्यतेजसि स्थिता-स्वङ्गनास्वित्युपरि सम्बन्धः । ननु किमिदं तुल्यत्वमभिप्रेतं कथं वेति तदुभयमिहान्तरा दर्शयति—प्रणवोच्चारणसमये हीति । प्रणवग्रहणं हृल्लेखाविकल्पोपलक्षणम् । हिशब्देन स्वानुभवगम्यमेतदिति सूचितम् ।

अयमभिप्रायः । प्रकृतेस्तुल्यत्वं मिथःसमत्वम् । तच्च स्वकीयेच्छादिशक्त्यवस्थाया-मेव सम्भवति । तासां मनआदिषु साम्यञ्च मनआदीनामपि साम्यापत्तिः स्यात् । तत्रेच्छा-दीनां मनआदीनाञ्च द्वयोर्द्वयोस्तादात्म्येन भाव्यम् । तथाविधानाञ्च तत्साम्यमपरशक्तावेव सम्भवति । तस्यामेवेतरयोः शक्तयोरनुगमोपपत्तेः । तच्च साम्यं परस्परमोतप्रोतभाव-लक्षणमेकत्वम् । मनआदीनां तदवस्था च वाक्यरूपो ध्वनिरेव । स्वानुभवसिद्धं चैतत-दिति । क्रमेणेतीच्छात्मकं मन इत्यादिक्रमेण तादात्म्यमुक्तम् । यद्वा प्रणवविवक्षायां प्रथम-

मिच्छारूपं मनः ततः क्रियारूपः प्राणः तदा च पूर्वस्य तस्मिन्ननुगमात् तयोः साम्यं विवक्षितस्य च प्रणवस्य च बिन्दुतापत्तिः ततो ज्ञानरूपा वाक् तदा च पूर्वयोस्तस्यामनुगमात् त्रयाणां साम्यमोतप्रोतभावलक्षणमेकत्वम् । स च तदा प्रणवो बीजरूप इत्ययं क्रम उक्तः । एकत्वं तुल्यत्वमिति । तुल्यत्वमेकत्वाकारेण विवृतम् । निबिडेत्यादिना तदेकत्वप्रकारोऽप्युद्दिष्टः । निबिडशब्दस्तेजोध्वन्योर्विशेषणम् । आत्मशब्द आकारवचनः। ज्ञानरूपा वागेव तावद्ध्वनिः । स च नादबिन्दुबीजक्रमोत्पन्नत्वान्निबिडः। निबिडध्वनिरूपेण हि तावदेषामेकत्वं भवति । स च निबिडध्वनिरुच्चार्यमाणप्रणवमन्त्राकार एव । तथाविधश्चासौ निबिडतेजोरूप इति तस्य प्रतिपत्तव्याकाराभिधानम् । निबिडतेजोग्रहणादाकाशादेरपि व्यापिनी प्रभा सूचिता । यद्वक्ष्यति—प्रभामत्तीति । किञ्च निबिडतेजोग्रहणादेवेच्छात्मकमनसस्तेजोरूपत्वं क्रियात्मकप्राणस्य ततोऽधिकतेजोरूपत्वमपि सूचितमिति ।

इदानीमङ्गनासु विशिष्यत इत्यमुमंशं विवृण्वन् प्राक्प्रकृतशेषमाह—तस्मिन्निति । कुण्डलिनीशक्तेर्मूलाधार एव स्थानम् । साम्यतेजश्चार्थान्मूलाधारो देश एव । सैषा परावाग्लक्षणा कुण्डलिनी । तस्यास्तिस्त्रोऽवस्थाः पश्यन्त्याद्याः ता एवेह परपरापरापरकुण्डलिन्य उक्ताः । तासां क्रमेणेच्छादिभिः सम्बन्धः । अयमिहाभिप्रायः । प्रकृतिरेवेयं साम्यरूपापि विशेषं प्राप्नोति । विशेषो वैषम्यं परस्परत उद्रेकः। तच्चापि स्वकीयेच्छादिदशायामेव सम्भवति । तत्र केवलेच्छादीनां साम्यम् । तासामेव विभूतयः सकलार्थविषया इच्छादयस्तासां वैषम्यदशेति । विशिष्टा विभिन्ना विषमेति यावत् । सामान्यध्वनिः प्रणवः। तद्विकारा विशेषध्वनयः । वाक्यानि सामान्यान्तर्गताश्च विशेषा इत्येवं क्रमोपपत्तिः ॥२५॥ '

'प्रकृति प्राप्त कर लिया हूँ'—इस प्रकार का ज्ञान तो मात्र स्वात्मप्रत्यक्ष प्रत्ययोपपादक है । वस्तुतः प्रकृति किसी के हाथ नहीं लगती । जिस प्रकार आकाश (समस्त जगत् कार्य), तम (जड़ रूपा प्रकृति) एवं सत्त्व (इच्छा, ज्ञान, क्रिया शक्ति) का प्रत्यय मात्र होता है किन्तु उसकी उपलब्धि क़हीं किसी प्रकार नहीं होती । प्रकृति पुरुष, नपुंसक तथा स्त्री इन तीनों लिङ्गों में समान रूप से व्याप्त रहने पर भी स्त्री में (प्रसव रूप धर्म के कारण) विशेषता रखती है ॥ २५ ॥

प्रधानमिति यामाहुर्या शक्तिरिति कथ्यते ।
या युष्मानपि मां नित्यमवष्टभ्याऽतिवर्तते ॥ २६ ॥
साऽहं यूयं तथैवाऽन्यद् यद्वेद्यं तत्तु सा स्मृता ।
प्रलये व्याप्यते तस्यां चराचरमिदं जगत् ॥ २७ ॥

गुणभूतादिरूपेण त्रिष्वपि तुल्यत्वम् । शब्दतोऽपि त्र्यात्मकत्वं गम्यत इत्याह—प्रधानमिति । पुंलिङ्गवाचकानामपि उपलक्षणमेतत् । किं बहुना जगत्कारणभूतान् युष्मानपि मदवष्टम्भात् कवलीकरोति सेत्याह—या युष्मानपीति । मां नित्यमवष्टभ्य या युष्मानप्यतिवर्तत इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

त्वदनतिक्रमे किं कारणमित्याशंक्य मयि कल्पितत्वेन तस्या मद्व्यतिरेकेणाभावादिति वदन् परं पुरुषमाह—साऽहमिति । अस्मदतिक्रमे किं कारणमित्याशंक्य

युष्माकं विषयवत् प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादित्याह—यूयमिति । तत्र गमकमाह—प्रलय इति ॥ २७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—कथमेतत्त्रिषु तुल्यत्वमित्यत आह—गुणभूतादिरूपेणेति । पुंस्त्रीनपुंसकात्मसु तदीयसत्वेच्छादिगुणरूपेण लिङ्गशरीरधात्वादिभूतभौतिकरूपेण वेत्यर्थः । सकलव्याप्तीनां मिथो व्याप्तिरप्यनेन दर्शिता । प्रधानमिति यामाहुरित्यत्र त्रिलिङ्गपदे गम्येषु परोक्षस्त्रीपुंनपुंसकभावेषु व्याप्तिरुच्यते । प्रधानादिग्रहणं तमआदि प्रदर्शनार्थम् । यद्वा प्रकृतेरागमेषु लक्ष्म्युमादिप्रसिद्धेरुक्तव्याप्त्यनुपपत्तिरित्याशङ्कायां प्रधानमिति यामाहुरित्युच्यते । तदाह—शब्दतोऽपीति । या युष्मानपीति चेतनेषु व्याप्तिस्तत्र प्रकारभेदोऽप्युच्यते । एतद्विवृण्वन् प्रकृतिव्याप्त्युपसंहारं पुरुषव्याप्त्युपक्रमं च दर्शयति—किं बहुनेति । व्याप्त्यन्तरमपि बहु सम्भवति तदुक्तव्याप्तिभिरेवोह्यमिति किं बहुनेत्युक्तम् । जगत्कारणभूतान् युष्मानपीति हिरण्यगर्भाद्यखिलचेतनातिवृत्तिस्तावत् स्यादिति भावः । नन्वचितश्चिदतिवृत्तौ किं निबन्धनमित्यत इदमुक्तम् मां नित्यमवष्टभ्येति । तदेव च मदवष्टम्भादिति हेतुतया विवृतम् । अत्र मच्छब्देन स्वसंवेद्यस्वरूपा सेत्युक्ता पराप्रकृतिः गृह्यते । यद्वा परपुरुषतत्त्वं साहमिति पुरुषस्य प्रकृतौ व्याप्तिरुक्ता । यूयमित्यादिशेषेण तु तद्व्याप्तायास्तस्या ब्रह्माद्यशेषानुगमकथनेन तथा तेषु व्याप्त्यभिधानम् । पुरुषचिद्रूपे कल्पितायां तस्यां ब्रह्मादीनां कल्पितत्वादेतद्व्याप्तिसम्भवः । तथा चाह—युष्माकं विषयवदिति । अत्र यूयमिति मूर्तयः । तथैवान्यदिति सकलचराचरचेतनजातम् । यद्वेद्यमिति प्रकृतेर्विभूतितयोक्ताण्वाद्यखिलार्थग्रहणम् । पुरुषकृत्स्नव्याप्तिरेकैव सतीत्थमुक्ता भवति । अत्र वेद्यग्रहणेन पुरुषाणां वेदितृत्वाभिधानात् पुरुषस्वरूपमपि वेदितृचिल्लक्षणमुक्तं भवति। वेदमेव हि भोगः।

अत्र पूर्वोक्तशेषतयाभिप्रायान्तरं दर्शयति—त्वदनतिक्रम इति । मयि कल्पितत्वेन तस्या इति । सर्वेश्वरस्तावदाद्यः पुरुषः स च निजवेदितृत्वाङ्गभूताचिदंशविशिष्ट एव । तत्स्वरूपे च याथात्म्यतो निरूप्यमाणे तद्गतं सारभूतं चिद्रूपं स्वसंवेद्यलक्षणं तद्वेद्यमचिद्रूपं चाऽवसीयते । तत्र चिद्रूपमिह परः पुरुषः । तत्प्रतिबिम्बलक्षणमचिद्रूपमपरः पुरुषः । सर्वेश्वरे चापरपुरुषसद्भावेऽपि तस्य साक्षितयैवेह विवक्षितत्वात् ब्रह्मादिष्वेवाऽपर- पुरुषांशो दर्शयितव्यः । अतएवाह—युष्माकं विषयवदिति । प्रथमं तावच्चिद्वस्तुन्यचिदारोपः । स च प्रकृतिपुरुषयोः समान एव । नात्र चिद्रूपस्य स्वदृष्ट्या स्वरूपभेदः । अत एव मां नित्यमवष्टभ्य साहं सा तु कालात्मना सम्यङ्मयैवेत्येकचिदनुगमसम्भवः । ततस्तस्मिन्नचिदर्थे क्वचित्तदाश्रयस्य चिद्वस्तुन आरोपः । सोऽपरः पुरुष इति । नन्वपरप्रकृतिकालयोरपि चेतनव्यवहारो बहुलमुपलभ्यत इति । नैष दोषः । यथा हि पुरुषेषु तदीयभोक्तृत्वाङ्गतया प्रकृत्यंशानुगमस्तथा प्रकृतिविकारेष्वपि तदीयभोग्यताङ्गतया चिदंशानुगमोपपत्तेः । एवमपरकालेष्वपि स्यात् । एवं च पीठशक्तीनामिन्द्रियोपहारादिशक्तीनां भूषणायुधादिशक्तीनामपि तदङ्गीभूतदेवपूजाङ्गतया पूजाहोमतर्पणाद्युपपत्तिरिति । अनित्यैवेयं प्रकृतिपुरुषयोर्व्याप्तिः । किन्तु स्थिता विस्तीर्णा प्रलये संक्षिप्तेति भेदः इत्येतत्प्रलये व्याप्यत इत्युच्यते । स्थितिसमय इदं जगदित्थं स्वस्वाकारेण वर्तत इति तावदुक्तम् । प्रलयसमये तु पुनरेतदेव प्रकृतिपुरुषगता चिदंशे संक्षिप्ततया निजनिजशक्तिमात्राकारेण व्याप्यत

इत्यस्यायमर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—तत्रेति । प्रलये सर्वविकृतीनां सर्वपुरुषाणां च तत्र विलयात् तेषां तत्र कल्पिततत्वमवसेयमित्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

'ततस्तासामिति कुण्डलिनीत्रयग्रहणम् । प्रथितं त्रयमिति । तासां सकलार्थविषयतया विस्तीर्णत्वात् प्रथितत्वम् । तासामपरपरापरपरक्रमेण च संहारः । मनआदिकमिति । मनआदीनां प्रथममेव साम्यरूपं निबिडतेजः । प्रभामिति । प्रथामिति भावः । प्रभायाः स्थूलसूक्ष्मतया द्विविधत्वमपि नादनादान्तग्रहणाद्भवति । सकृत्प्रणवेनैवायं शक्तियोगः । मन्त्राङ्गत्वे त्वेवं प्रयोगः । मूलाधारे प्रणवं शक्तिनादबिन्दुमकारान्ततया विन्यसन् क्रमेण प्रकृतिं तस्या मनआद्यात्मकेच्छादिशक्त्यापत्तिञ्च तेजोध्वनिवृद्धिक्रमेण विभाव्य प्रणवन्यासेन तत्सामान्यमपि निबिडतेजोध्वनिरूपं स्वदेहान्तर्विचिन्त्य मकारोकाराकारन्यासेन परपरा-परापरकुण्डलिनीरपि तत्तेजोऽन्तर्भागे बहिर्बहिरनुसन्दधीत । पुनरकारादिभिस्तेषामुक्तक्रमेण संहार इति । एवं प्रकृतियोगपञ्चकमुक्तम् ।

अथ पुरुषयोगं प्रस्तौति—अथ चतुर्मूर्त्यादिचतुर्दशयोगानिति । यद्यप्ययं स्थूलादि-साक्षिनिष्ठतयैक एव चतुर्दशपर्वायोगस्तथापि चतुर्दशयोगानिति नानात्वेनाभिधानम् एषु कतिपययोगस्यापि सूचनार्थम् । तत्र चतुर्मूर्तिचिदवष्टम्भादिशेषैरष्टौ योगाश्चतुर्मूर्तिलिङ्गचिद-वष्टम्भसंहाराविकल्पैः पञ्चलिङ्गविरहे चत्वारः संहाराविकल्पयोरेकत्वे त्रय इति ह पञ्चयोगे लिङ्गमेकं वा महत्प्रतिपत्तव्यम् । तदा चतुर्मूर्तयोऽप्येकैव महती मूर्तिरिति । युष्मान्मामपीति अतिवर्तत इत्युपरि सम्बन्धः । नाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तस्थितानिति । चिदग्निव्याप्त-सौषुम्नमार्गग्रहणमिहाप्यनुवर्तत एव । मां षोडशान्तः स्थितमिति । मामित्यस्य मूलपद-स्यावृत्तिरुक्ता ।

ब्रह्मयोगं वदन् सकलयोगक्लृप्तिमपि दर्शयति—चतुर्ष्वपीति । पीठचिन्तनमप्यर्था-त्कार्यम् । सपरिवारमिति । विष्णुशिवयोः स्वपटलभाविनः परिवाराः । ब्रह्मणस्तु दिक्षु वेदाः विदिक्ष्वङ्गोपाङ्गोपवेदागमाः तद्बहिश्छन्दांसीति अङ्गानीति । लोकपालास्त्राणि च सर्वत्र समानानि । विष्णुशिवयोर्मूर्तिसद्भावे ब्रह्मणो मोदप्रमोदहंससामगसत्या मूर्तयः । सर्वेश्वरस्य तु ब्रह्मादय एव सावरणा वामाग्रदक्षिणभागेषु स्युः । सर्व एव लोकेशाद्यावरणमिति भेदाभेदलिङ्गयोगेषु परित एव सर्वेषामावरणानि विविदिषा विभाव्यानीति स्वतन्त्रप्रयोगे चिन्तामात्रम् ।

मन्त्राङ्गत्वे त्वयं क्रमः । ह्रीमिति मूलाधारनाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तषोडशान्तेषु न्यसन् बीजानि विभाव्य तेषु ॐ अं उं मं ॐ ओमिति न्यसंश्चिदग्निब्रह्मविष्णुरुद्रसर्वेश्वरामृतार्ण-वान् सावरणान् विभाव्य ह्रीमित्युच्चरन्नमृतार्णवादमृतमास्राव्य तन्मयैर्जलादिभिः सावरणं मूर्तिचतुष्टयं सम्पूज्य पुनर्ह्रीमित्युच्चरन्नमृतास्रवणेन तांस्तदमृतप्लुतानपि विभाव्य प्रणवेन सर्वानुगतचिदग्न्यात्मककुण्डलिनीतेजोवृद्ध्या ब्रह्मादींस्तस्मिन् संहृत्याऽमृतार्णवादमृतमास्रा-वयेदिति । एवं ब्रह्मयोगादिष्वपि बोद्धव्यम् । चिदग्नेरावरणयोगे सर्वेश्वरवच्चिदग्निकरण-रूपेणावरणकल्पनमेवममृतार्णवस्यामृतकरणरूपेणेति च ज्ञेयम् । अभिन्नरूपमिति छेदः । अत्र लिङ्गाकारेणावरणानि । सर्वयोगेष्वपि समोऽयं न्यासः । तत्राणुयोगे तावत् ह्रीमिति सत्रिकोणकर्णिकापीठं मूलाधारे विन्यस्य तन्मध्ये अं इति न्यसन् प्रकृतिमप्यणीयसीं विभाव्य

तत्रोग्रादिकोणत्रये बीजमन्त्रविद्या आत्मदेवताब्रह्माणि प्राज्ञतैजसविश्वानीश्वरहिरण्यगर्भविराजः परमाणुमध्यमार्थभुवनान्यणुमध्यस्थूलचराण्यणुमध्यमस्थूलचराण्यपि बहिर्बहिःक्रमेण भावयेत्। धामक्रमयोगेत्यादि धाम्नां वक्ष्यमाणाग्न्यादिवदावरणकल्पना । ब्रह्मधाम्नस्तु वामाग्रदक्षिणभागेषु सावरणान्यग्न्यादिधामानि । गुणयोगे तु सर्वत्र स्वस्वगुणानि तत्त्वानि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तचेतनाः प्राणादयः श्रोत्रादयो वागादयः शब्दतन्मात्रादयोऽपञ्चीकृताः पञ्चीकृताश्चाकाशादयः । गुणसाम्येति गुणत्रयमधिकमिति । भूतयोगे तु तत्तदधिष्ठातॄणां परिवाराः । शक्तियोगे तु कुण्डलिनीत्रयस्य वक्ष्यमाणानि त्रिचतुःपञ्चेत्यादीनि बहिर्बहिः स्युरिति । तेजसेति लिङ्गयोगपर्यन्तसिद्धं तेजो विवक्षितम् । स्थूलादिशरीरमिति व्यष्टिसमष्टिशरीरग्रहणम् ॥ २६ ॥'

'अत्रैवावान्तरं किञ्चित् कर्मास्तीत्याह—चिदवष्टम्भयोगानन्तरमिति । पिण्डमिति प्रतिपत्तव्याकाराभिधानम् । पूर्वमिति चतुर्मूर्त्यादियोगेषु । कुण्डलिनीरूपेण स्थितेति । मूलाधारगतः शिखावानग्निरुक्तः । परिवारजातमित्यन्यपदविवरणम् । बाह्यं चेति वेद्यपदविवरणम् । तत्तु सा स्मृतेत्येतद्विवृणोति—तत्सर्वमित्यादिना । तत्सर्वं सैवेति । यदेतत्कुण्डलिन्यमृतसर्वमूर्तितदावरणबाह्यार्थजातमुक्तम् तत्सर्वं सैवेत्यर्थः । यद्यपीह लिङ्गयोगे नास्ति सर्वमूर्तितत्परिवारजातम् किन्तु चतुर्मूर्त्यादियोगगतमेव एतल्लिङ्गयोगेऽपि एवमवस्थितमिति तथानुवादोपपत्तिः । कीदृशी सैव तत्सर्वमित्यत्र स्मृतेत्येतत्पदं सोपस्कारं योजयति—या हि न इति । या हि नः स्थूलादिशरीररूपिणी प्रकृतिर्विराड्ढिरण्यगर्भकारणरूपेण चिन्तिता सैव तत्सर्वमित्यर्थः । एतदुक्तं—पूर्वं व्यष्टिशरीररूपिणी प्रकृतिः इदानीं समष्टिशरीराकारेण चिन्तनीया । तदा तदन्तर्गतं कुण्डलिन्यमृतार्णवादि सर्वं प्रकृत्यात्मकमेव भवतीति ।

प्रलय इति प्रणवे वाचके । तस्यां च वाच्यात्मिकायामितीयता गुणयोग उक्तः । व्याप्यत इत्यादिशेषेण संहारादियोगाः । चराचरमिदं जगदिति वाच्यवाचकरूपमेकपिण्डभूतमुक्तम् । पूर्वं पूर्वमित्यादिना संहारप्रकार उक्तः । एतदादियोगचतुष्टयमप्येवं कारणतापन्नस्य जगतः संहार एवेति तदपीहोक्तमेवेति । तत्र तावद्गुणयोगक्लृप्तिं दर्शयति—अकारोकारेत्यादिना । पूर्वं विराडादित्रयस्येदानीं विराडादिसप्तकस्य पुरा स्थूलादिचतुष्टयस्य चाभिधानादर्थादेषां विकल्प इत्यवसेयम् । तेषां क्रमेणेति । पूर्वोक्तः क्रमोऽभिहितः । एवमधिष्ठानस्थस्येति । चिदवष्टम्भयोगगतचिद्वस्तुस्थस्येत्यर्थः ॥ २७ ॥'

उसी प्रकृति को कोई 'प्रधान' कहते हैं और कोई विद्वान् 'शक्ति' कहते हैं । बहुत क्या कहें; वह नित्यस्वरूप मेरा सहारा लेकर जगत् के कारणभूत आप लोगों को भी काल कवलित कर लेती है ॥ २६ ॥

मैं प्रकृति कारण स्वरूप ही हूँ । इसलिये वह मुझे कवलित नहीं करती । किन्तु विषयों के समान कार्य स्वरूप आप लोग मुझसे अन्य हैं । इसलिये वह कवलित कर लेती है । इस प्रकार जो वेद्य है वही 'प्रकृति' है । सारा चरांचर जगत् प्रलय काल के उपस्थित होने पर उसी में लीन हो जाता है ॥ २७ ॥

सैव स्वां वेत्ति परमा तस्या नान्योऽस्ति वेदिता ।
सा तु कालात्मना सम्यक् मयैव ज्ञायते सदा ॥ २८ ॥

ननु प्रलयेऽपि तस्याः साधकं बुद्ध्यादिकमभ्युपगन्तव्यमिति नेत्याह—सैवेति । सैव परमा साक्षिलक्षणा परा प्रकृतिः पूर्वोक्ता स्वसंवेद्यस्वरूपेति । स्वां स्वसम्बन्धिनीमपरां शक्तिं वेत्ति । तस्या नान्यो बुद्ध्यादिलक्षणो वेदिताऽस्तीत्यर्थः । अथवा तस्याः पराया अन्यो वेदिता नास्तीत्यर्थः । अस्त्वेवं प्रलयकाले स्थितिकाले तु वैपरीत्येन तत्राऽपराया बुद्ध्यादिविशिष्टतया बोधशक्तिमत्त्वादिति नेत्याह—सा त्विति । तुशब्दोऽपराया जडत्वलक्षणविशेषद्योतकः। कालात्मना = ज्ञानात्मना। सम्यक्साक्षितयाऽव्यवधानेन ॥ २८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ननु प्रलये सर्वविकृतीनां प्रकृतौ व्याप्तिरप्युक्ता बुद्ध्यादेस्तदध्यक्षतयाऽवस्थानस्याऽभ्युपेयत्वादित्याशयेनाशङ्कामाह—ननु प्रलयेऽपीति । मूले सैव स्वां वेत्ति परमेति । तत्कालविशेषणम् । सैव परमा सती स्वां स्वरूपमुभयविधमपि वेत्तीति । एतद्दर्शयति—परमा साक्षिलक्षणेति । स्वसंवेद्यस्वरूपेति पूर्वोक्तेति योजनीयम् । तस्या नान्य इति षष्ठी । तस्याः पराया अन्य इति पञ्चमी ।

वैपरीत्येनेति । अपरप्रकृतिः स्वैर्बुद्ध्यादिभिः स्वस्वरूपं परप्रकृतिं च विद्यादिति भावः। जडत्वलक्षणविशेषद्योतक इति । बुद्ध्यादीनां तदध्यक्षचिदनुप्रवेशादेव बोधशक्त्यवभास इति भावः । कालात्मना ज्ञानात्मनेति । कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यसावस्य शेष एव । ज्ञाने तु प्रकृतेर्न लवादिकालापेक्षा प्रचोद्यत्वे च तदपेक्षेति लवादिकथनपूर्वकं कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यभिधानम् । सा तु प्रकृतिः कालात्मना मयैव प्रेर्यत इति । कलयति प्रकृतिं जानाति योजयति च पुरुषस्यार्थेष्विति कालः । योजनमेव प्रेरणम् । सम्यग्ज्ञायत इति प्रकृत्यन्तर्गततदीयानेककार्यशक्तिपुरुषनिचयतदीयापूर्वजातज्ञानमप्युक्तम् । सदेति स्थितौ प्रलयेऽपि तुल्यमेतदित्यर्थः । अत्र च प्रकृतिविषयसर्वज्ञानप्रेरणलक्षणचिद्रूपं कालस्य स्वरूपमित्यपि प्रतिपादितमिति ।

अत्र सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—कालात्मना ज्ञानात्मनेति । सम्यगित्यस्य साक्षितयाऽव्यवधानेनेत्यर्थः । नात्र बुद्ध्यादिकरणव्यवधानसम्भव इति भावः । ननु परकालस्य स्वोपाधिभूतापरकाललक्षणप्रकृत्यंशविषयमेव साक्षित्वं स्यात् न तूपादानलक्षणप्रकृत्यंशविषयमपीति । नैष दोषः । कालोपाधेर्विशुद्धसत्त्वांशतया विशुद्धसत्त्वांशस्य च सर्वावभासकतया तद्द्वारेण सर्वदृक्त्वात् सर्वसाक्षित्वं स्यात् । यद्वा परप्रकृतिपुरुषयोः स्वोपाधिसाक्षित्वम् । परकालस्य तु तदुभयसाक्षित्वं स्वोपाधिसाक्षित्वं चेति । अथवा कृत्स्नायाः प्रकृतेः सूक्ष्मतमो विशुद्धोंऽशः परकालोपाधिः । सा तु प्रकृतिरेव परप्रकृत्युपाधिस्तदंशविशेषः पुरुषोपाधिरिति । परकालस्यापि स्वरूपमिति । कालात्मना ज्ञानात्मनेत्युक्तत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

'ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमिति । तत्त्वमसि अहं ब्रह्मास्मि इत्यादिवाक्यैस्तदर्थप्रणवहृल्लेखादिमन्त्रैर्वा तदर्थस्य देवतातत्त्वभूतब्रह्मात्मैकत्वलक्षणप्रतिपत्तिमित्यर्थः । मूले सैव स्वामिति वाक्यार्थ उक्तः । वेत्तीति तत्प्रतिपत्तिः । एतद्दर्शयति—सा परशक्तिरिति । ननु

पुरुषयोगे कथं प्रकृतिः स्वां वेत्तीत्यभिधानमिति? उच्यते । चिदद्वैतदशायां प्रकृतिपुरुषयोरभेदात् यद्वा चतुर्दशयोगैरपि पुरुषविग्रहतया कृत्स्नाया व्यष्टिसमष्टिजगदात्मिकायाः प्रकृतेश्चिल्लक्षणपुरुषतत्त्वे देवतावस्तुनि परमात्मनि तदेकशेषतयाऽवस्थापितत्वादिति । स्वामित्येतदभिप्रायमाह—ब्रह्मात्मरूपतामिति । स्वस्या इति शेषः । परमेति निरतिशयोत्कर्षं प्राप्तेत्यर्थः । तस्या नान्योऽस्ति वेदितेत्यस्यायमर्थः । तत्स्वरूपतोऽन्यद्वेदित्रादिकं कालत्रयेऽपि नास्तीति । एतद्दर्शयति—वेद्येति । वाक्यार्थप्रतिपत्तिः सकलयोगावसानेष्विष्यत एव । मन्त्राङ्गतया प्रयोगे तु न वैतदुपयोग इति । एवं पुरुषयोग उक्तः ।

अथ कालयोगमारभते—अथेति । मूले सा त्विति प्रकृतिः । सा च कालात्मना ज्ञायत इति निर्देशात् । परकालचिद्रूपस्योपाधिरपरकालानाद्यन्तस्वभावादिसकलकार्यकालमूलभूतोन्मनीशक्तिरेव । कालात्मेति । तस्यास्तदीयलवादिकार्याणां चाध्यक्षभूतः परकालात्मा । सम्यग्ज्ञायत इति । न साक्ष्यतयैव अपि तु स्वात्मतयापीति । सदेति । वस्तुतस्तु कालत्रयेऽपि न त्विदानीमेवेति । अमुमर्थं दर्शयति—कालस्याऽपरस्येत्यादिना । उन्मनीरूपेणेति । अपरकाल उन्मनी तदुपलक्षितत्वादेवमुक्तम् । यद्वा परोन्मनीचिद्रूपमेवेति । पञ्चदशकालाभिमानिनीत्यपरकाललक्षणोन्मनीरूपा प्रकृतिः । अत्र लवाद्यभिमानिन्या उन्मन्याः स्वात्मभूतपरकालचिद्रूपेणैकताभिधानात् तथाविधो योगोऽप्युक्तो भवति । योगक्लृप्तिमुपदिशति—लवत्रुटीति । मूलाधारमारभ्येति । चिदग्निव्याप्तसौषुम्नमार्गग्रहणमिहाप्यनुवर्तनीयम् । मूलाधारगतत्रिकोणमध्ये प्रणवेन हृल्लेखया वा चिदग्निं प्रागुक्तवत् परिकल्प्य प्रणवांशैर्लवादिपर्वाणि कल्पयेदिति ज्ञेयम् । प्रणवमात्रास्विति । लवादीनां प्रणवमात्रा एव स्ववाचकत्वात् प्रतिपत्तव्याकारा इत्यपि सूचितम् । क्रमेण संहृत्येति । मानसपूजानन्तरं लवादिक्रमेण सर्वानुगतापरकालात्मकोन्मन्यां प्रणवांशैर्विलापनमुक्तम् । अकालकलितायामुन्मन्यामिति । उन्मन्या यत् स्वरूपं परकालचिद्रूपं तस्मिन्नित्यर्थः । इहापि प्राग्वदुन्मन्यास्तत्साक्षित्वेन तादात्म्यं तत्र संहारो वा स्यादिति । व्यवतिष्ठेतेति । प्रणवेन हृल्लेखया वेति भावः । उन्मन्यामवस्थितस्येत्याद्यणुयोगादिष्वपि समानमुन्मन्यविशेषादित्येव बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

वही साक्षिलक्षणा परमाप्रकृति स्वसंवेद्य स्वरूपा है जो मात्र स्वयं अपने में रहने वाली शक्ति को जानती है । उस प्रकृति को जानने वाला और कोई दूसरा पुरुष नहीं है । उस परा प्रकृति को काल रूप से साक्षी होने के कारण केवल मैं ही उसे जानता हूँ और कोई उसे जानने वाला नहीं है ॥ २८ ॥

लवादिप्रलयान्तकालभेदकथनम्

लवादिप्रलयान्तोऽयं कालः प्रस्तूयते ह्यज ।
नलिनीपत्रसंहत्यां सूक्ष्मसूच्यभिभेदने ॥ २९ ॥
दले दले तु यः कालः स कालो लववाचकः ।
लवैस्त्रुटिः स्यात्त्रिंशद्भिः कलां तावत् त्रुटिं विदुः ॥ ३० ॥
काष्ठा तावत् कला ज्ञेया तावत् काष्ठा निमेषकः ।

सोऽङ्गुलिस्फोटतुल्यः स्यान्मात्राऽष्टाभिस्तु तैः स्मृता ॥ ३१ ॥
कालेन यावता स्वीयो हस्तः स्वं जानुमण्डलम् ।
पर्येति मात्रा सा तुल्या स्वीयैकश्वासमात्रया ॥ ३२ ॥
षष्ट्युत्तरैस्तु त्रिशतैर्निश्वासैर्नाडिका स्मृता ।
द्विनाडिको मुहूर्तः स्यात् त्रिंशद्भिस्तैरहर्निशम् ॥ ३३ ॥
त्रिंशद्भिरप्यहोरात्रैर्मासो द्वादशभिस्तु तैः ।
संवत्सरो मानुषोऽयमहोरात्रं दिवौकसाम् ॥ ३४ ॥
तथा दिव्यैरहोरात्रैस्त्रिशतैः षष्टिसंयुतैः ।
दिव्यः संवत्सरो ज्ञेयो दिव्यैः संवत्सरैस्तु तैः ॥ ३५ ॥

एवं परकालस्यापि स्वरूपमभिधायाऽपरं कालं प्रस्तौति—लवेति ॥२९-३५॥

लव, त्रुटि एवं कला का परिमाण—हे अज! अब मैं 'लव' से प्रारम्भ कर प्रलयकाल पर्यन्त काल का वर्णन आपसे कहता हूँ। कमलपत्र समूहों को तीक्ष्ण सूई से छेदते समय जितना एक पत्ते के छेदने में समय लगता है उसे 'लव' काल कहते हैं। इस तीस लव का एक 'त्रुटि' काल होता है। उसी तीस त्रुटि की एक 'कला' कही जाती है ॥ २९-३० ॥

काष्ठा, निमेष एवं मात्रा काल का परिमाण—तीस कला की एक 'काष्ठा' होती है तथा उतने ही काष्ठा का एक 'निमेष' होता है। वह निमेष अङ्गुलियों के चटकाने के समय के समान होता है। इसी प्रकार आठ निमेष की एक 'मात्रा' बतलाई जाती है ॥३१॥

मात्रा, नाडिका एवं मुहूर्त्त का परिमाण और एक अहोरात्र का परिमाण—

अपने हाथ से अपने जानुमण्डल पर घुमाने में जितना समय लगता है उसी समय के बराबर समय वाली 'मात्रा' कही जाती है। अपने एक श्वास की मात्रा से तीन सौ साठ निःश्वास के परिमाण की एक 'नाडिका' होती है। इस प्रकार होने वाले दो नाड़ी का एक 'मुहूर्त्त' कहा जाता है। तीस मुहूर्त्त का एक दिन और एक रात (अहोरात्र) होती है ॥ ३२-३३ ॥

मानव संवत्सर—तीस अहोरात्र काल का एक माह होता है तथा इसी प्रकार के बारह मास का एक मानव 'संवत्सर' होता है जो देवताओं का एक रात-दिन कहा जाता है ॥ ३४ ॥

दिव्य संवत्सर—इस प्रकार देवताओं के तीन सौ साठ दिन-रात का एक 'दिव्य संवत्सर' होता है ॥ ३५ ॥

ब्रह्मायुःपरिमाणम्

भवेद्द्वादशसाहस्रैर्भिन्नैरेकं चतुर्युगम् ।

तैः सहस्रैः शतानन्द तवैकं दिनमिष्यते ॥ ३६ ॥
तावती तव रात्रिश्च कथिता कालवेदिभिः ।
तथाविधैरहोरात्रैस्त्रिंशद्भिर्मासमृच्छसि ॥ ३७ ॥
तथाविधैर्द्वादशभिर्मासैरब्दस्तव स्मृतः ।
तथाविधानामब्दानां शतं त्वमपि जीवसि ॥ ३८ ॥
त्वदायुर्मम निश्वासः कालेनैवं प्रचोद्यते ।
स जानाति विपाकांश्च तस्यां सम्यग्व्यवस्थितान् ॥ ३९ ॥
सोऽन्वीक्ष्य त्वादृशामायुः परिपाकं प्रयच्छति ।
प्रकृतेश्च क्वचित् कालो विकृतिं प्रतिपादयेत् ॥ ४० ॥

भिन्नैरिति चतुस्त्रिद्व्येकसहस्रैः कृतादियुगकल्पना । तेषां सन्धिसन्ध्यंशौ तावच्छतैरित्यर्थः । त्वमपीति । एतौ हरिहरावपीत्यर्थः । तेषां जीवनकालस्य अल्पत्वमाह वैराग्यार्थकत्वम्—आयुरिति । निश्वासादिमतस्तवापि तर्हि उक्तक्रमेण कालपरिच्छेदः स्यादिति न । कालस्य कालान्तरायोगादित्याह—कालेनेति । अथवा एवं विषममायुः कल्पयतः कालस्य वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति । न । पुरुषकर्मानुसारेण तस्य प्रेरकत्वादित्याह—कालेनेति । वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रचोद्यत इति वार्थः ॥ ३६-४० ॥

ॐप्रकृतिः पुरुषश्चेत्यादेरन्योऽर्थः । प्रकृतिपुरुषकाला अकारोकारमकाराः । हकाररेफमाया वा । ते नित्याः वक्ष्यमाणप्रयोगेषु नियमेन प्रयोज्या इत्यर्थः । सत्तमेति योगौचित्येन बिन्द्वादियोगः सूचितः ॥ २१ ॥

आणवं योगमाह—अणोरणीयसीति । मूलाधारगतत्रिकोणमध्ये परमाणोरपि अणीयसी प्रकृतिः ध्येयाऽकाराकारेणेत्यर्थः । ततस्तस्याः प्रभारूपेण आकाशादेरपि व्यापक उकारश्चिन्त्य इत्याह—स्थूलादिति । ततः सर्वं जगत् मकाराकारेण तत्र मज्जनीयमित्याह—व्याप्तेति । धामक्रमयोगमाह—आदित्येति । चिदग्निव्याप्तसौषुम्नमार्गमणिपूरकानाहताज्ञाब्रह्मरन्ध्रेषु अग्निसूर्यसोमब्रह्मधामानि सञ्चिन्त्य सर्वानुगतां कुण्डलिनीं ध्यायन् क्रमेण विलाप्य बिन्दुनादादिना व्यापिन्यादिद्वारेण विभुर्भवेदित्यर्थः ॥ २२ ॥

गुणयोगं भूतयोगं चोत्तरस्मिन् श्लोके वदन् तयोः गुणभूतयोः वर्णानां नामनियममाह—न श्वेतेति । गुणादियोगमाह—न गुणेष्विति । पूर्वोक्तमण्डलस्थानेषु सत्त्वादिगुणगणम् एकवर्णं ज्योतिर्लिंगवत् ध्यायन् पूर्ववत् स्वरूपस्थो भवेदिति गुणयोगः । हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रद्वादशान्तेषु मण्डलबीजाधिष्ठातृसहितान् पृथिव्यादिकारणान्तान् कुण्डलिनीप्रभावेन एकवर्णं ध्यात्वा संयोजयेत् । अयं भूतयोगः ॥ २३ ॥

अस्यैव योगस्य स्वरूपपर्यन्तव्याप्तिक्रममाह—अन्तरेति। समस्तरन्ध्रद्वारेण सबाह्याभ्यन्तरं व्याप्य उन्मन्यन्तं गत्वा देहिनां देहसंहर्त्रीत्यर्थः। एवं देशिकदर्शितैरुपायैः परमात्मस्वरूपेण स्वानुभवनीया न पृथक्त्वेनेत्याह—स्वसंवेद्येति ॥२४॥

तदनुभवस्य परमपुरुषार्थत्वमाह—ययेति । अथ शक्तियोगमाह—पुंनपुंसकयो-रिति । पुंनपुंसकयोः प्राणमनसोः वाचि चेच्छादिशक्तिरूपेण तुल्याऽपि प्रणवोच्चारणसमये हि क्रमेण इच्छाक्रियाज्ञानशक्तिरूपाणां मनःप्राणवाचां निविडतेजोध्वनिरूपमन्त्रात्मना एकत्वं तुल्यत्वं भवति । तस्मिन् साम्ये तेजसि स्थितासु अङ्गनासु अपरच(प)राच(प)रकुण्डलिनीषु विशिष्यते । सकलेच्छादिशक्तिरूपेण विशिष्टा भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततस्तासां संहारमाह—प्रधानमिति । प्रथितं त्रयमकारादित्रयेणाऽत्ति । ततो बिन्दु कला निरोधिका रूपमनआदिकं निविडतेजोरूपमत्ति । ततो नादनादान्तरूपां प्रभामत्तीति प्रधानम् । ततः परं या स्पर्शव्यापिनीसमन्युन्मनीशक्तिरिति कथ्यत इत्यर्थः । अथ चतुर्मूर्त्यादिचतुर्दशयोगान् क्रमेणाह—या युष्मानिति । युष्मान् मामपि ब्रह्मविष्णुरुद्रसर्वेश्वरान् नाभिहृद्भ्रूमध्यद्वादशान्तस्थितान् अमृतमयान् अवष्टभ्याऽतिवर्तत इत्यर्थः । इति चतुर्मूर्तियोगः सूचितः । ब्रह्मविष्णुरुद्रभेदाभेदलिङ्ग चिदवष्टम्भयोगा अपि अनेनैव सूचिताः । तत्र युष्मानतिवर्तत इति ब्रह्मादियोगत्रयं चतुर्ष्वपि स्थानेषु सपरिवारं ब्रह्माणं सञ्चिन्त्य सम्पूज्य तेजोरूपांस्तान् प्रणवेन एकीकृत्याऽमृतमास्रावयेदिति ब्रह्मयोगः । एवमेव विष्णवादियोगा द्रष्टव्याः । भेदयोगे स्थानेषु भिन्नशरीरमूर्त्तित्रयं ध्येयम् । अभेदयोगेऽभिन्नरूपम् । लिङ्गयोगे लिङ्गरूपम् । भेदादियोगत्रयं चापिशब्देन सूचितम् । अतिवर्तत इति चिदवष्टम्भयोगः। तेजसा बाह्यं स्थूलादिशरीरं व्याप्याऽतिक्रम्य वर्तनं ह्यतिवर्तनम् ॥ २६ ॥

चिदवष्टम्भयोगानन्तरम् अध्यात्माधिदैवादिभेदं परित्यज्य स्थूलादिशरीरात्मकमेकमेव पिण्डं सर्वं ध्येयमित्याह—साऽहमिति । सा पूर्वमध्यात्मं कुण्डलिनीरूपेण स्थिता । अहं द्वादशान्ते स्थितः । यूयं नाभ्यादौ स्थिताः । अन्यच्च परिवारजातं वेद्यं बाह्यं च । तत् तु सा तत् सर्वं सैव । या हि नः स्थूलादिशरीररूपिणी स्मृता । विराट्हिरण्यगर्भकारणरूपेणेत्यर्थः ।

इदानीं गुणसंहारोक्तानुज्ञात्रनुज्ञानिर्विकल्पयोगानाह—प्रलय इति । प्रलये प्रणवे वाचके । तस्यां च वाच्यात्मिकायां व्याप्यते संह्रियते चराचरमिदं जगत् । पूर्वं पूर्वं वाच्यावाचकरूपम् उत्तरोत्तरवाच्यवाचकरूपिण्यां तस्यां विलाप्यत इत्यर्थः । अकारोकार मकार बिन्दु नाद शक्ति शान्तानां विराट् हिरण्यगर्भ कारणगुण समान्यगुणबीज गुणाभाव गुणसाक्षिणां च स्थूलत्व सूक्ष्मत्व कारणत्व समत्व बीजत्व निर्विशेषत्व शान्तत्वगुणैः एकत्वचिन्तनं गुणयोगः । संहारयोगः तेषां क्रमेण संहारः । एवमधिष्ठानस्थस्य अतिसूक्ष्मस्य जगतः तत्सच्चिद्रूपव्याप्तिचिन्तनमोतयोगः। ततः स्वतः सत्ताद्यभावात् तस्य आत्माधीनत्वचिन्तनमनुज्ञातृयोगः । आत्मव्यतिरेकेणाऽभावचिन्तनमनुज्ञायोगः । तत आत्मनो निर्विशेषत्वचिन्तनं निर्विकल्पयोगः ॥ २७ ॥

ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाह—सैवेति। सा परापरशक्तिरविद्यया प्रपञ्चरूपतां प्राप्ता उक्तविवेकप्रकारेण स्वां वेत्ति। ब्रह्मात्मरूपतां वेदनफलमाह—परमेति। संसारनिवृत्तिं चाह—तस्या इति । वेद्यवेदितृवेदनादिकं नासीदस्ति भविष्यति इत्यर्थः।

अथ कालयोगमाह—सा त्विति । कालस्याऽपरस्य पञ्चदशधा भिन्नस्यापि आत्मा कालात्मा । तेनोन्मनीरूपेण कालेन मया पञ्चदशकालाभिमानिनी सम्यगभेदेन ज्ञायत इत्यर्थः । लव त्रुटि कला काष्ठा निमेष मात्रा नाडिका मुहूर्ताहोरात्र मास संवत्सर युग कल्प महाकल्प परार्ध कालपर्वाणि अकारोकार मकारबिन्दु कला निरोधिका नाद नादान्त शक्ति व्यापिनी व्योमरूपान्तनादान् आश्रिता समनीलक्षण-प्रणवमात्रासु मूलाधारम् आरभ्याद्वादशान्तं व्यवस्थितासु सञ्चिन्त्य क्रमेण संहृत्य अकालकलिकायाम् उन्मन्यां व्यवतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीमुन्मन्यामवस्थितस्याऽप्रयत्नेनैव जपादनन्तं जपफलं दर्शयितुं लवादि-कालपर्वकथनाय चोपक्रमते लवादीति । त्वदायुर्मम निश्वास इत्यहोरात्रपक्षसंवत्सरा-दियोगान् श्वासोच्छ्वासस्थान् दर्शयति । श्वासस्याऽऽयुषोऽपि तद्रूपत्वात् कालेनैवं प्रचोद्यत इति । अहोरात्रादियोगे साक्षितया सत्तामात्रेणात्मा प्रेरको ध्येयः । नतु कालमध्यवर्तितयेति उक्तम् ॥ २९-३९ ॥

कालः कर्मपेक्षया प्रेरक एव केवलमित्युक्तं पूर्वस्मिन् व्याख्याने तत् कथं प्रलये सर्वसंहारादित्याशङ्क्य प्रलयेऽपि सूक्ष्मरूपेण कर्मणामवस्थितिमीश्वरस्य सर्वज्ञतां चाह—स जानातीति । स अनन्तरोक्तः । सा तु कालात्मनेति व्यवहितत्वेन उक्तो वा । वाचकशब्दात् वां चेत्यर्थः । परिपक्वानि कर्माणि जात्यायुर्भोगांश्च विपाकांश्च सम्यगासां कार्येण सर्वदा प्रकृतौ कर्मणां सत्त्वे कथं कादाचित्की सृष्टिरित्याशङ्क्य ईश्वरापरकालादिवशादित्याह—प्रकृतेरिति ॥ ४० ॥)

प्रयोगक्रमदीपिका—अभिधायेति । कालस्य स्वरूपं तावदुक्तम् । इदानीमेतद्-व्याप्तिकथनावसर इति भावः । अपरं कालमिति । कार्यकारणरूपमिति भावः । मूले लवादिप्रलयान्तोऽयमित्यत्राऽयमिति कालात्मनेति प्रकृतस्य ग्रहणम् । अयमेव कालो लवादिप्रलयान्तोऽपि कालो भवतीत्यर्थः । अस्य कालस्य लवादयो विभूतिरित्यपीहोक्तं भवति । अतएव वक्ष्यति—कालपर्वाणीति । नलिनीपत्रसंहत्यामिति लवस्य मानमुक्तम् । तस्य प्रथमतया प्रतिपत्तौ निरालम्बनत्वादित्यवगन्तव्यम् । लववाचक इति बहुब्रीहिः । सोऽङ्गुलिस्फोटतुल्यश्चेति । मूर्तकालानां प्रथमत्वादुक्तम् । कालेन यावतेति । प्राणायामा-दिषु उपयोगादुक्तम् । मात्रा सेतिच्छेदः । निश्वासैरिति मात्रात्मकैरहोरात्रैर्मास इतिच्छेदः ।

अयमहोरात्रं दिवौकसामिति पृथग्वाक्यम् । भिन्नैरित्येतद्विवृणोति—चतुस्त्रिद्व्येक-सहस्रैरिति । कालवेदिभिरिति...... मासमृच्छसीति । तव मास इति भावः । त्वमपीति । जगत्कारणभूतोऽपि सन्नित्यर्थः। अर्थान्तरमाह—एतावितिि । त्वदायुर्मम निःश्वास इति परः कालो ममेत्युक्तः । यस्य कालस्यानाद्यन्तस्य विभोरेतानि पर्वाणि तस्य ब्राह्मः कालः न दिनस्थानीयोऽपीति किन्तु निःश्वासमात्रमित्यर्थः । अत्राऽभिप्रायमाह—तेषामिति । पर-कैवल्यांधिकारिणां ब्राह्मकालविभूतितोऽपि वैराग्येण भाव्यमिति भावः । कालेनैवं प्रचोद्यत इति । कालेनैव मयैवमुक्तलवादिविकल्पोपपत्त्या प्रेर्यते प्रकृतिरित्यर्थः । एतच्छङ्कोत्तरत्वेन योजयति—निःश्वासादिमत इति । विषममायुरिति । मनुष्यदेवब्रह्मसु भेदादिति भावः । वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामिति । पुरुषानुग्रहायैव हि कालाख्यस्येश्वरस्य स्वोपाधिपरिग्रहः । तथा

च तेषु समेन दयालुना च तेन भाव्यम् । स चोच्चावचतया तेषु जीवितकालमायुर्विदधद्विषमः स्यात् । मनुष्येष्वल्पमायुर्विदधत्तेषु निर्घृणश्च स्यादिति भावः । पुरुषकर्मानुसारेणेत्येवंशब्दविवरणम् । तस्य प्रथिततया बुद्धिगतत्वाच्चैवमिति ग्रहणोपपत्तिः । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यत्र नाशङ्का योजनीयेति । एवं तावद्धकारवाच्याक्षरस्य त्र्यात्मकस्य स्वरूपं सर्वात्मत्वं च वर्णितम् ॥ २९-४० ॥

'अप्रयत्नेनैवेति । स्थानकरणादिना मूर्तिध्यानादिना वा प्रसिद्धेन प्रयत्नेन विना मानसमात्रादेव जपात् । यद्वाऽर्थपुरुषकारविनियोगलक्षणेन प्रयत्नेन विनाऽनन्तं फलमिति व्याख्येयम् । लवादिप्रलयान्त इत्यत्रायं काल इत्यस्यायमर्थः । कालात्मना मयेत्युक्तो योऽयं कालः स लवादिप्रलयान्तः सन्निति । सौस्थानिकानुष्ठाने त्विहापि परिवारसम्भवः । तत्र लवस्य निरंशत्वेन परिवाराभावः । त्रुटेस्तु स्वांशास्त्रिंशल्लवाः । एवं कालादिष्वपि द्रष्टव्यम्। कालवेदिभिरित्यनेन चैतत्सूचितम् । अत्र मानुषाणां दिव्यानां ब्रह्मणां चाहोरात्रमाससंवत्सराणां पृथक्प्रमाणतो भेदेऽपि जात्यभेदात् पृथग्गणनमिति ज्ञेयम् । कल्पो ब्रह्मदिवसः । तथाविधानामब्दानां शतमित्ययं महाकल्पः । स परो व्यावहारिकः काल इति । तदर्धं परार्धं व्यपदिश्यत इति । अत्र त्वदायुर्मम निश्वास इत्येतदन्तेन जपादनन्तं फलमुच्यत इति पूर्वमुक्तम्। इदानीमस्यैवाहोरात्रादियोगार्थत्वमाह—त्वदायुरिति । कालयोगेनोन्मन्यामवस्थितस्यायं योगः । यद्वा नासौ तच्छेषभूतः । अत्रात्मनः प्रतिपत्तिः कालेनैवं प्रचोद्यत इतीयमेवेति श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रानुसन्धानमेको योगः । शुक्लकृष्णयोः पैत्रयोरहोरात्रयोरनुसन्धानमपरः । संवत्सरार्धयोर्द्व्ययोरनुसन्धानमन्यः । आदिशब्देन ब्रह्माहोरात्रयोर्द्वयोः परार्धयोरप्यनुसन्धानं योगान्तरमुक्तम् । त्वदायुर्मम निश्वास इत्ययमुक्तः षष्ठो योग इति । आयुषोऽपि त्वद्रूपत्वमिति । त्वदायुर्मम निश्वास इत्यनेनैव सूचितमेतदिति भावः । एतदुक्तं भवति—श्वासयोरहोरात्रयोगे श्वासोच्छ्वासपरिमितमप्यायुरहोरात्रपरिमिततया वर्धत इति । एवं पक्षादियोगेष्वपि । तदावृत्तौ तु तत्संस्कारप्रचय इति । कालेनैवं प्रचोद्यत इतीत्यस्येत्युक्तमित्युपरि सम्बन्धः । कालेनोन्मन्यात्मकेनैवमहोरात्राद्याकारेण सैवोन्मनी स्वोपाधिरेवं प्रेर्यत इति मूलार्थः । साक्षितयेत्यनेनैतद्दर्शितम् । मूलाधारादाषोडशान्तामतिसूक्ष्मां कुण्डलिनीमुन्मनीशक्तिं ध्यात्वा तदन्तरत्यन्तसूक्ष्मतयात्मानमपि परकालचिल्लक्षणं तत्साक्षितया सम्भिावयेदिति । सत्तामात्रेणेति कालसम्बन्धात्यन्तहानार्थमुक्तम् । प्रेरक इत्युन्मन्याः स्वरूपतः श्वासरूपस्याह्नो बहिर्मुखतया प्रसरः तत उच्छ्वासरूपाया रात्रेरन्तर्मुखतयोन्मन्यतं सङ्कोच इत्येवं द्विधा प्रवृत्तिलक्षणं प्रेरणमुक्तम् । नतु कालमध्यवर्तितयेति । एवं कालयोगोऽप्युक्तः ।

अथेदानीं स जानाति विपाकांश्चेत्यादि विवरणीयम् । ननु यदिह ब्रह्मादिभिर्जिज्ञासितं तत्सर्वमप्येवं सर्वेश्वरेणोपदिष्टम् तत्र कस्तत्त्वसर्गोपदेशस्य प्रसङ्ग इति । उच्यते । इह तावत् अक्षरं नाम किं नाथेत्यादि यदन्तेन प्रकरणेनाक्षरं तस्य स्वरूपं नित्यत्वं सर्वात्मकत्वं चोक्तम् । तत्र सर्वस्यापि जगतस्तत एवोत्पत्तौ तत्रैव स्थितौ तस्मिन्नेव च प्रलये सिद्ध एव तत्सर्वात्मत्वमुपपन्नं स्यात् । किञ्च तस्य नित्यत्वनियमोऽपि विश्वस्याऽनित्यत्वे सिद्ध एव सिध्येदिति तस्याक्षरस्यैव सर्वात्मत्वाद्युपपादनार्थोऽयं तत्सर्गाद्यारम्भः ।

अपि च साधकानामक्षरादुत्पत्तिस्तावदथाऽभवन् ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यभिहिता । तेषां विराडादिमयदेवतालक्षणया प्रकृत्यावस्थितिरूपन्यासादिकर्तव्यं च सृष्टिस्थित्यन्तहेतव इत्युक्तम् । ततस्तेषां देवतातत्त्वावस्थितिलक्षणं फलं च तेषु वो जायते लय इत्युक्तम् । तत्सकलमपि देवतातत्त्वस्यैव स्वशक्त्या साधकावस्थोपपत्तावेवोपपन्नं स्यात् । तदुपपत्तिश्च सर्गादिकथन एव सिध्येदिति चायमारम्भः। अतएव अथ व्यवस्थिते त्वेवमस्य शक्तित्वमिष्यत इत्येतदुभयथापि योजयिष्यते । अत्रायं प्रथमः सर्गपटलः। द्वितीयः सर्गशेषपटलः। तृतीयः स्थितिपटलः । तदवसाने संहारसंग्रह इति विभाग इति ॥ २९-३९ ॥'

'स जानाति विपाकांश्चेत्यस्य कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यनेन सह सङ्गतिं दर्शयति—कालः कर्मापेक्षयेति । पूर्वस्मिन् व्याख्यान इति । कालेनैवं प्रचोद्यत इत्यनेनेति शेषः । यतस्तत्र विवृतं पुरुषकर्मानुसारेण तस्य प्रेरकत्वादिति । सूक्ष्मरूपेण कर्मणामवस्थिति- मिति । प्राणिचिद्रूपेष्विति भावः । ईश्वरस्येति । कालात्मनः प्रकृतिपुरुषान्तर्यामिण इति भावः । स जानातीत्यत्र स इत्यस्यार्थमाह—अनन्तरोक्त इति । कालेनैवं प्रचोद्यत इति प्रकृत इत्यर्थः । व्यवहितत्वेनोक्तो वेति । लवाद्यनुक्रमणात् प्रागेवोक्तो वेत्यर्थः । ननु कः पुनरनयोर्भेद इति । सा तु कालात्मनेत्युन्मन्याः स्वोपाधेरपि साक्षी परः कालः कालेनैवं प्रचोद्यत इति तद्विशिष्ट एव परः काल इति भेदः। चशब्दात्तां चेति । प्रचोद्यत इति सा त्विति वोक्तां प्रकृतिमेवेत्यर्थः। तद्गतप्राण्याद्युपलक्षणं चैतत् । विपाकानित्येतद्विवृणोति—परिपक्वानीति । सर्वदेति कृत्स्नेऽपि प्रलयकाले । कादाचित्कीति । नादौ मध्येऽपि किन्त्ववसान एवेत्यर्थः । ईश्वरापरकालादिवशादिति । ईश्वरो भोजयता परः कालः परिपाकं प्रदास्यतीति सम्भावनोक्त्या तस्येच्छावशात् सृष्टिरिति तावद्दर्शितम् । त्वादृशामायुरन्वीक्ष्येति । महाकल्पमहाप्रलयकालयोरस्त्यहोरात्रवत्कालनियम इत्यायुरन्वीक्ष्येति दर्शितम् । त्वादृशामिति । तव त्वत्सदृशानाञ्च विष्णुरुद्रहिरण्यगर्भविराडादीनामप्यायुः सहस्रकृदुपभोगकालमन्वीक्ष्येत्यर्थः । तत्त्वविकृतिरपीति न केवलं कर्मणामेव विपाक इति भावः ।

ईश्वरवशादिति ब्रह्मादिसर्गोऽपीश्वराधीन एवेति भावः । कालत इवेति । कालतोऽल्पत्वं तावदुक्तम् । त्वदायुर्मम निश्वास इति परस्य कालवपुषोऽनाद्यन्तस्यान्तरायं महाकल्प इति कालतोऽल्पत्वम् । तस्यैव प्रकृतिवपुषोऽनाद्यन्तस्य क्वचिदुद्देश एवेयं, महदादितत्त्वविकृतिरिति देशतोऽल्पत्वम् । मूले च प्रकृतेश्च क्वचित् काल इति चकारः परिपाकं प्रदास्यतीति समुच्चयार्थः । प्रतिपादयेदिति प्रापयेत् । एवं तावत्सर्गाभिधित्सया परिकरोऽभिहितः ॥ ४० ॥ '

चतुर्युग का परिमाण—दिव्य संवत्सरों के बारह हजार वर्ष बीतने पर एक 'चतुर्युग' होता है । हे शतानन्द! हे ब्रह्मन्! एक हजार बार दिव्य चतुर्युग के बीतने पर आपका एक दिन कहा जाता है ॥ ३६ ॥

उतने ही चतुर्युग बीत जाने पर आपकी एक रात्रि होती है । ऐसा काल के ज्ञाताओं ने कहा है । इस प्रकार के ३० दिनों का आपका एक मास होता है । उसी प्रकार के १२ मासों का आपका एक वर्ष होता है और इस प्रकार के वर्ष गणना के अनुसार आप भी १०० वर्ष तक जीते हैं ॥ ३७-३८ ॥

आपकी एक सौ वर्ष की आयु का मेरा एक निःश्वास होता है । यतः 'काल' ही प्रकृति में रहने वाले समस्त कर्म-विपाकों (जन्म, कर्म, आयु और भोगों) को ठीक तरह से जानता है इसलिये वही 'काल' कर्म का प्रेरक है अर्थात् उसी की इच्छा से सारी सृष्टि चलती है ॥ ३९ ॥

वही 'काल' आप जैसे लोगों को आयु, जन्म, कर्म और भोगों को ठीक तरह से जानकर कर्मफल प्रदान करता है । अतः वही 'काल' प्राणियों को कर्मफल प्रदान करने के लिये प्रकृति के किसी अंश में विकृति उत्पन्न कर देता है ॥ ४० ॥

तत्त्वविकृतिक्रमः

सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेस्तदा ।
विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुताम् ॥ ४१ ॥

तत्त्वविकृतिक्रममाह—सा तत्त्वेति । सा प्रकृतिः तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य संज्ञैव संज्ञा यस्याः तदविभक्तत्वात् सा तथोक्ता । सा तत्त्वात्मकताम् अन्तर्मुखताम् अपरित्यज्यैव क्वचिद्देशे बिन्दुतां किञ्चित् बहिर्मुखतया सृष्ट्युन्मुखकर्माविभक्ततया तरङ्गमूलभूतसूक्ष्मवायुव्याप्तसमुद्रवलनवत् किञ्चित् स्थौल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। परिपक्वकर्माभेदात् घनीभावस्तदर्थं व्यापारो विचिकीर्षा । बिन्दुः कर्माभिन्नं रूपम् ॥ ४१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तत्त्वविकृतिक्रममिति । सा तत्त्वसंज्ञेत्यत्र मूलेऽयमन्वयः । सा प्रकृतिस्तत्त्वसंज्ञैव सती तदा क्वचिद्देशे बिन्दुतामभ्येतीति । तदेति परिपाकावसरे ।

सा प्रकृतिरिति । कृत्स्ना प्रकृतिर्विवक्ष्यते । तत्त्वस्येति । चिन्मात्रं यद्देवतातत्त्वमक्षरशब्दोक्तं परप्रकृतिपुरुषकालविकल्पलक्षणमेतत्तदिह तत्त्वमुक्तम् । पारमार्थिकस्येति । प्रकृतिविकृत्यात्मके जगति परमार्थतो वास्तवतो निरूप्यमाणे सिद्धस्येत्यर्थः । साक्षात्तत्त्वमेतदेव । महदादि त्वापेक्षिकं तत्त्वम् । तत्तद्विकृत्यपेक्षयैव पारमार्थिकत्वादिति भावः । संज्ञैव संज्ञेति । देवतातत्त्वं परं ब्रह्मेत्यादिपदैरनुपचारतस्तस्या अपि सह गृहीतेति भावः । तदविभक्तत्वादित्यन्तनिर्विकल्पतया तत्तादात्म्यापन्नत्वादित्यर्थः । किञ्चित्स्थौल्यमित्येतद्बिन्दुतामित्यस्यै विवरणम् । किञ्चिद्बहिर्मुखतयेति तत्स्थौल्यप्रकारकथनम् । सृष्ट्युन्मुखकर्माविभक्ततयेति तन्निबन्धनाभिधानम् । कर्मणोऽपूर्वावस्थस्य विपाकावस्था तावदुक्ता—स जानाति विपाकांश्चेति । तस्य कार्योन्मुख्यावस्थेयमुक्तेति ज्ञेयम् । तरङ्गमूलभूतेत्यादि । दृष्टान्ताभिधानम् । स्वतः स्तिमितस्य समुद्रस्य यो हि तरङ्गस्तस्य मूलभूतं तावत् सूक्ष्मं व्याप्तं सञ्चलनं तद्वदिति ।

विचिकीर्षुर्घनीभूतेति च तत्रावान्तरदशाभिधानम् । तदाह—परिपक्वेति । तत्त्वात्मिकाया अपि प्रकृतेः स्वगतकर्मणामपूर्वावस्थातः परिपक्वावस्थायां भेदात् तद्विभक्ततया वर्तनमवस्थानम् । स इह घनीभवेदित्यर्थः । तदर्थमिति । निरतिशयसूक्ष्मेच्छाज्ञानक्रियालक्षणोऽयं व्यापारोऽभिप्रेतः । यद्यपि प्रकृतेः स्वातन्त्र्यावस्थेयं बिम्बादिशक्तिपर्यन्ता ततः परमेवेच्छादिशक्त्यवस्थाः । वक्ष्यति च—बहिर्मुखसतस्वातन्त्र्येच्छाज्ञानप्रयत्नेति । किन्तु तत्राप्यवान्तरावस्थासमीक्षायां तदुचितेच्छाद्युपपत्तिरिति । ननु यद्येवमेवंविधो घनीभावस्तर्हि कीदृग्विधोऽसौ बिन्दुरित्यत्राह—बिन्दुः कर्माभिन्नं रूपमिति । प्रकृतेरेव प्रलयावस्थातो

यत्परिपक्वदशानन्तरं सृष्ट्युन्मुखैः कर्मभिर्भिन्नं स्वाकारनिरूप्यं रूपं सोऽसौ बिन्दुः । परिपक्वैरेव कर्मभिर्भिद्यमानं रूपं घनीभाव इति भेद इति भावः ॥ ४१ ॥

तब वही तत्त्व संज्ञा वाली चिन्मात्रा प्रकृति, सृष्टि के कर्म फल रूप विपाक के उपस्थित होने पर बिन्दु के निर्माण के लिये अपने किसी अंश में घनीभूत होकर बिन्दुत्व को प्राप्त हो जाती है ॥ ४१ ॥

बिन्दोर्बिन्दुनादबीजोत्पत्तिः

कालेन भिद्यमानस्तु स बिन्दुर्भवति त्रिधा ।
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ॥ ४२ ॥

एवं परस्मादुत्पन्नस्य प्रकृतितत्त्वस्योत्तरसृष्टिनिर्वाहार्थम् इच्छासत्त्वादिरूपतामाह—कालेनेति । भिद्यमानः = सम्बध्यमानः विभज्यमानश्च । नहि चित्सम्बन्धं विनाऽचिद्रूपस्य ज्ञानादिरूपत्वं सम्भवति । इच्छादीनामेकैकस्य मायातच्छक्तितद्गतप्राणिकर्मविषयभेदेन त्रिरूपतामाह—स्थूलेति ॥ ४२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले कालेन भिद्यमानस्त्वित्यादेरयमर्थः । स बिन्दुस्त्रिधा भिद्यते । ते च भेदाः स्थूलसूक्ष्मपरा बिन्दुनादबीजलक्षणा इति । चेतनानां मलिनमिश्रशुद्धभेदतस्तदीयमहदादीनां त्रिधा भेदात् तन्निनाद(दान)भूतायां प्रकृतावप्येवं त्रिभेदसम्भव इति । बिन्दुनादबीजानि च शब्दार्थप्रक्रिययोः साधारणपदानीत्यवबोद्धव्यम् ।

अर्थान्तरमाह—एवं परस्मादित्यादिना । परस्मादिति तत्त्वादिति शेषः । इच्छासत्त्वादिरूपतामिति । इच्छाज्ञानक्रियारूपतां सत्त्वरजस्तमोरूपतां चेत्यर्थः । तत्रेच्छादिशक्तिभिरुत्तरसर्गेषु तत्तद्विकृतीनां प्रसृतिः सत्त्वादिगुणैश्च तासामुच्चावचो वैचित्र्यमिति विभागः। सम्बध्यमान इति । सम्भेद इह भेद इति भावः ।

तत्र फलं हेतुतया दर्शयति—नहीति । चित्सम्बन्धमिति । कालस्येश्वरस्य चिद्रूपत्वादेवमुक्तः । अचिद्रूपस्येति च्छेदः । प्रकृतितत्त्वस्येच्छादिरूपस्येति च शेषः । इच्छादीनामिति त्रिशक्तीनामेव ग्रहणम् । यतो वक्ष्यति—नवानामपि भेदानामिति । मायातच्छक्तितद्गतप्राणिकर्मविषयभेदेनेति । प्रकृतितत्त्वस्यैवान्तर्गतो विकल्पोऽयमुक्तः । तत्राचिच्छक्तिमात्रं तावत्प्रकृतिः । तस्याः स्वान्तर्गतं स्वेशितृकालप्रयोज्यं स्वकल्पिततदीयत्रिमूर्तिहिरण्यगर्भाद्यखिलचेतनांशेषु नानात्वादिप्रत्ययकरमवान्तरशक्तिमात्रं माया । तथा च वक्ष्यति—मायातत्त्वं स्वरूपाच्छादनविक्षेपात्मकमिति । मायाया अप्यन्तर्गतं तेषां परिच्छिन्नस्वरूपतादिप्रत्ययकरमविद्यालक्षणमवान्तरशक्तिमात्रमिह शक्तिः । माया त्वनयैव स्वकीयकार्यं तेषां संसारित्वलक्षणं विधत्त इति तस्याः शक्तिरियमिष्यते । तस्याः शक्तेरप्यन्तर्गतं यत् तद्गतप्राणिनां प्राक्तनभवोपार्जितं कर्मजातं तदिह कर्म । न च केवलस्य कर्मणोऽवस्थानमिति तत्समवायी मलिनोऽचिदंशोऽप्यभ्युपेयते । यच्चैवप्रक्रियायां प्रकृतितत्त्वं व्यपदिश्यत इति । किञ्च मायातच्छक्त्योरपि किञ्चित्कर्माभ्युपेयते तद्व्यतिरेकेण तयोरभिव्यक्तौ निमित्तोपयोगादिति । तत्र सकलचेतनानां यानि स्वानि स्वानि कर्मापूर्वाणि कानि परिपाकावस्थायां सामान्यविशेषरूपेण द्विधा भिद्यते । तत्र सामान्यांशेन

प्रकृत्याद्युत्पत्तिर्विशेषांशैर्निजनिजभोग्याभोगायतनाद्युत्पत्तिः। सामान्यञ्च विशुद्धतरविशुद्ध-मिश्रमलिनतया भिन्नं प्रकृतिमायादिसमवायि भवतीति विभागः । ततश्च मायादीनामपि विचिकीर्षुर्घनीभूता क्वचिदभ्येति बिन्दुतामित्यवस्थात्रयं समानमेव च । तथा च माया-दिष्वपि बिन्द्ववस्थामापन्नेषु स्वस्वाकारनिरूप्येषु सत्सु कृत्स्नापि प्रकृतिर्बिन्द्ववस्थां प्राप्ता सम्पद्यत इति । मूले स्थूलसूक्ष्मपरत्वेनेति वृत्तानुरोधार्थमुक्तम् । परसूक्ष्मस्थूलत्वेने-त्येवाभिप्रायः । सर्गप्रकरणौचित्यादिति ॥ ४२ ॥

फिर वही बिन्दु प्राणियों के कर्म एवं विषय के भेद से काल के द्वारा भिद्यमान होने पर स्थूल, सूक्ष्म एवं परभेद से तीन प्रकार का होता है ॥ ४२ ॥

स बिन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते ।
तद्विस्तारप्रकारोऽयं यथा वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ ४३ ॥

नवानामपि भेदानां तत्त्वमाह मन्त्रिहिताय—स बिन्द्विति । बिन्दुरीश्वरः । नाद-स्तस्याः चिन्मिश्रं रूपं पुरुषाख्यम् । बीजमचिदंशः । एतन्मन्त्रावृत्तिसमये स्वानुभवेना-ऽनुगन्तव्यम् । स्वरूपस्थेन वक्ष्यति हि शब्दावगम्यमर्थमिति ॥ ४३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—नवानामपि भेदानामिति । प्रकृतेस्तावन्निर्विषयतयैव प्रथम-मिच्छादीनामभिव्यक्तिः । ततस्तासां मायाविषयतया प्रवृत्तौ क्रियाव्यापारपर्यन्तवेलायां माया स्वोचितसृष्ट्युन्मुखकर्माविभक्ततया स्वाकारनिरूप्योत्पन्ना भवति । ततस्तासां तदीयशक्ति-विषयतया प्रवृत्तावेवं तदुत्पत्तिः । ततश्च तासां तदन्तर्गतकर्मविषयतया प्रवृत्तौ तदुचित-मलिनाचिदंशयोगतस्तदुत्पत्तिरिति क्रमोऽवबोद्धव्यः । तत्त्वमिति । मायाशक्तिः कर्मेत्येव सिद्धानां याथात्म्यमित्यर्थः । भेदमिति वा पाठः । स्वान्तर्गतं भेदमित्यर्थः । मन्त्रिहितायेति। प्रासङ्गिकमेतदिति भावः । बिन्दुरीश्वर इति । नवस्वपि परिच्छेदादिभेदेषु यश्चित्प्रधानः काल-लक्षण ईश्वरः स बिन्दुरित्यर्थः । नादस्तस्या इति । प्रकृतेरिति शेषः । चिन्मिश्रमिति । चिद-चित्समप्रधानोंऽशो विवक्षितः । बीजमचिदंश इति । प्रकृतिलक्षणोऽचित्प्रधानोंशो गृहीतः ।

यत्त्वन्यत्रोक्तं—चित्प्रधानं ततः पूज्यं द्रव्यं प्रकृतिबृंहितम् ।
तयोः समप्रधानत्वमुपाधिः कालरूपिणः ॥ इति ।

तद्व्यापारप्रधानम् । एतत्तु स्वरूपप्रधानमिति भेदः ।

इदानीं मन्त्रिणां हितमेव दर्शयति—एतदिति । परेच्छादिनवके बिन्दुनादादित्रयं तथेच्छादित्रिशक्तिमात्रेऽपि त्रयं तथैव बिन्दुतत्त्वमात्रेऽपि त्रयं सर्वत्रैवं सम्भवात् तत्सर्वमप्ये-तदित्युक्तम् । मन्त्रावृत्तिसमय इति निजेष्टमन्त्रजपसमये । वक्ष्यति च हृल्लेखापटले— पुनर्ध्यात्वा सम्पूज्य जपित्वेति । तथाणुयोगेन जप्त्वेति । तथोक्तं च कालयोगे—जपादनन्तं फलमिति । तत्सर्वमपीहाभिप्रेतम् । न सकृदेवैतदनुसन्धानमित्यावृत्तिग्रहणेन सूचितम् । मात्रावृत्तिसमय इति वा पाठः । प्रणवमात्रमावृत्तिवेलायामिति । उक्तं च योगप्रकरणे— योगौचित्येन बिन्द्वादियोगः सूचित इति । तथा बिन्दुनादादिना व्यापिन्यादिद्वारेणेति । तत्रोन्मनीमात्राया यावत्परेच्छादिसंख्यमावृत्तिरपीह सूचिता । स्वानुभवेनेति । परेच्छादीनां स्वकीयपरेच्छाद्याकारेणेत्यर्थः । अनुगन्तव्यमिति । सर्गक्रमेण वा संहारक्रमेण वादेः

प्रभृत्यान्तमनुसन्धेयमित्यर्थः । स्वरूपस्थेनेति । मन्त्रदेवतातत्त्वावस्थेन । वक्ष्यति च लिपिपटले—तामिति परं चिदात्मकमिति । हल्लेखापटले च—तामिति परध्यानमिति । तथा च योगप्रकरणे—पूर्ववत् स्वरूपस्थो भवेदिति । तच्च स्वरूपमियदिह ग्राह्यमिति मूलवचनेनैव दर्शयति वक्ष्यति हीति । शब्दब्रह्मेति शब्दावगम्यमर्थं हि कीर्तितमिति च तद्वचनम् । तत्र चायं जातोऽर्थः । तत्त्वं तावत् स्वरूपं तदभिन्नत्वात् । तत्त्वसंज्ञापि तदहन्तानपायाच्च पश्यन्तीवाग्रूपा बिन्दुशक्तिरपि स्वरूपमेवेति । यद्वक्ष्यति—शब्दब्रह्मणोऽप्यूर्ध्वमित्यादि । तथा शब्दोच्चारणकाले तत्साक्षितयान्तरत्वेनावगम्यमर्थं बिन्द्वात्मकमिति । अत्रैवं प्रयोगः । मन्त्रजपसमये स्वयमनवच्छिन्नतत्त्वस्वरूपस्थो(पः सो)न्मनीशक्तिविशिष्टतत्स्वरूपो वा समन्त्रजपं विधाय पुनर्बिन्दुस्वरूपः समन्त्रजपं कृत्वा तद्गतबिन्दुनादबीजाकारतया तदन्तर्गतेच्छादिशक्तिमात्रगतबिन्द्वाद्याकारतया पुनर्मायादिविषयोत्तरोत्तरवृद्धेच्छादिगतबिन्द्वाद्याकारतया च जपोऽयं सर्गक्रमः। कर्मविषयक्रियादिगतबीजनादबिन्दुक्रमेण तत्त्वावस्थानिष्ठः संहारक्रमः । एवं योगतः स्वरूपावस्थितावपि प्रणवमात्राभिर्जप्यमानमन्त्रान्विताभिर्वानुसन्धानं कार्यम् । बिन्दुस्वरूपत्वे तु नादनादान्तादिमात्रा अपि स्युरिति ॥ ४३ ॥

फिर उसी बिन्दु के एक-एक भेद, बिन्दु, नाद और बीज के भेद से तीन-तीन भेद से कुल नौ भेद हो जाते हैं। उनका जिस प्रकार विस्तार होता है उसे यहाँ पर अभी ही आगे कहा जायगा ॥ ४३ ॥

शब्दब्रह्मस्वरूपम्

बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रवोऽव्यक्तात्मको भवेत् ।
स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते ॥ ४४ ॥

एवमर्थरूपस्य प्रकृतितत्त्वस्य सृष्टिमभिधाय एतामेवाऽर्थसृष्टिं शब्दसृष्टित्वेनाऽप्याह अत्र शब्दार्थभेदाभावात्—बिन्दोरिति । बिन्दुरुक्तः परमपुरुष एव । तस्माद्बीजरूपयोत्त्या प्रकृत्या सम्बध्यमानात् उभयाभेदलक्षणो देदीप्यमानः परापश्यन्त्यात्मको रवोऽभवत् । स एव च कुण्डल्यादिशब्दैरभिलप्यते ।

कोऽसौ रव इति तदाह—स रव इति ॥ ४४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले बिन्दोस्तस्मादित्यत्र कालेन भिद्यमानस्त्वित्याद्युक्तो भेदोऽभिप्रेतः । अवश्यपश्यन्त्यात्मक एव । परावाग्रूपस्य तु नित्यत्वेनोत्पत्त्ययोगादिति । अत्र सूक्ष्ममर्थमाह—बिन्दुरित्यादिना । उक्त इति । चिन्मात्रज्योतिष इति वा बिन्दुरीश्वर एवोक्तः । उक्तयेति । तत्त्वसंज्ञेति बीजमचिदंश इति वोक्तया । सम्बध्यमानादिति सम्भेदः सम्बन्धः । स चानादिर्नित्य एव । अत्र साक्ष्यादिबिन्दुपर्यन्तार्थगतयोश्चिदचिदंशयोः सम्बन्धोऽभिप्रेतः । तत्र साक्षिणि नित्यो बिन्दुतत्त्वे तु विकृत इति भेदः । साक्षितत्त्वसंज्ञावस्थयोरप्युन्मनीशक्तियोगादेतदुपपत्तिः । यदुक्तं—ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति । उभयाभेदलक्षण इति चिदचिन्मेलनात्मकः । यदुक्तं—नादस्तस्याश्चिन्मिश्रं रूपमिति । देदीप्यमान इति । निरावरणचिन्मयत्वादिति भावः । परापश्यन्त्यात्मक इति । परायाः सम्भवमात्रं पश्यन्त्यास्तूत्पत्तिरिति ज्ञेयम् । मूले त्वव्यक्तात्मको व्यक्तात्मक इति चोभयथा पदमित्यर्थात् सूचितम् । रवो नादः । स एवेति ।

अव्यक्तात्मकत्वात् कुण्डलिनीव्यक्तात्मकत्वं त्वभिलप्यत इति विवृतमित्यपि द्रष्टव्यम् । कोऽसौ रव इति । गवाश्वादिलक्षणः प्रसिद्धः शब्दः अन्यो वेति । मूले श्रुतिसम्पन्नैरित्युपदेशप्रधानत्वं शब्दरहस्यत्वं चोक्तम् । यद्वा शब्दब्रह्मणोऽप्युपासनादि सूचितम् ॥ ४४ ॥

'शब्दब्रह्म' कथन—काल से भिद्यमान उस बिन्दु से एक अव्यक्त रव उत्पन्न हुआ । उसी रव को वेदवेत्ता लोग 'शब्दब्रह्म' कहते हैं ॥ ४४ ॥

महदादिधरान्ततत्त्वोत्पत्तिः

अव्यक्तादन्तरुदितत्रिभेदगहनात्मकम् ।
महन्नामभवेत्तत्त्वं महतोऽहङ्कृतिस्तथा ॥ ४५ ॥

त्रिभेदा इच्छासत्त्वादयः । अहङ्कृतिस्तथेति । इच्छासत्त्वादिरूपैवेत्यर्थः । अत्र महन् नाम ज्ञानसत्त्वप्रधानः परिणामः । सर्वजगदाश्रयभूत ईक्षणादिशब्दार्थः । ईक्षितुस्तदभिमानिनोऽहङ्कारस्तमःप्रधानः परिणामः ॥ ४५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूलेऽन्तरुदितत्रिभेदं सद्गहनं स्वरूपं महानित्येवं प्रसिद्धस्य तत्त्वस्योक्तम् । तत्र त्रीन् भेदान् विवृणोति—त्रिभेदा इति । प्रकृतितत्त्वे शब्दगुणानामत्यन्तसूक्ष्मतेत्यन्तरुदितपदेन सूचितम् । मूले महतोऽहङ्कृतिस्तथेत्यन्तरुदितत्रिभेदगहनात्मकं भवेदित्यर्थः । ननु कस्तर्हि महदहङ्कारयोर्भेद इत्यत आह—अत्रेत्यादि । सर्वजगदाश्रयभूत इति । तदभावे जगतः प्रलयदशैव स्यादित्यर्थः । ईक्षणादि शब्दार्थ इति । 'स ईक्षत' 'स तपोऽतप्यत' इत्यादिप्रसिद्धिरुक्ता । कस्येदमीक्षणमित्यर्थात् तदध्यक्षस्येश्वरस्येति ज्ञेयम् । इहेक्षणं वृत्तिरेव । तया तद्वतो महतो ग्रहणमित्यवबोद्धव्यम् । तदभिमान इत्यहङ्कृतिशब्दत एवैतत्सिद्धिरिति भावः ॥ ४५ ॥

महदादि धरापर्यन्त तत्त्वोत्पत्ति—उस अव्यक्त रव से अपने भीतर उदीयमान तीन में दो वाले अहङ्कार को धारण करने से अत्यन्त गहन महत्तत्त्व का प्रादुर्भाव हुआ। तदनन्तर उसी महत्तत्त्व से अहङ्कार की उत्पत्ति हुई ॥ ४५ ॥

भूतादिकवैकारिकतैजसभेदक्रमादहङ्कारात् ।
कालप्रेरितया गुणघोषयुजा शब्दसृष्टिरथ शक्त्या ॥ ४६ ॥
शब्दाद् व्योम स्पर्शतस्तेन वायु-
स्ताभ्यां रूपाद्वह्निरेतै रसाच्च ।
अम्भांस्येतैर्गन्धतो भूर्धराद्या
भूताः पञ्चस्युर्गुणोनाः क्रमेण ॥ ४७ ॥

कालप्रेरितयेति । कालो द्विविधः। गुणाः सत्त्वादयः । घोषः पूर्वोक्तो रवः शब्दब्रह्म । शक्तिस्तत्त्वसंज्ञेत्युक्ता ।

स्वस्माद्धराद्या भूता उत्पन्नाः शब्दादीनामेव काठिन्यावस्थारूपत्वाद् व्योमादीनां शब्दाद् व्योम इत्याद्यभिहितं त्रिभेदगहनात्मकम् ॥ ४६-४७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले भूतादिकेत्यत्र भूतादिकानां भेदानां क्रमो यस्मिन्निति

समासः । क्रमशब्देनैतदुक्तम् । पूर्वं भूतादिकादहङ्कारात् शब्दतन्मात्रादीनां सर्ग इति । अत एव वक्ष्यति—तैजसवैकारिकाहङ्कारयोर्भूतानुगतयोरिति । भूतादिकतैजसवैकारिकभेद-क्रमादिति क्वचित्पाठः । कालप्रेरितयेति । शक्तेर्नियन्त्रेश्वराख्येन परकालेनापरकालान्वितेन प्रेरितयेत्यर्थः । एतदभिप्रायेणाह—कालो द्विविध इति । गुणघोषयुजेति । सत्त्वादिभिः सूक्ष्मस्थूलभूतानां शान्तघोरमूढादिवैचित्र्ययोगः । घोषेण तु निजनिजवाचकसंवलितत्वम् । यद्वा शब्दसृष्टिमात्रविषयमेवैतत् । प्रागुक्तबैन्दवशब्दतत्त्वस्य विवर्तो विकृतिस्थूलीभावोऽयं शब्दतन्मात्रसर्ग इति । अत एवाह—पूर्वोक्तो रवः शब्दब्रह्मेतीति । शक्त्येत्युपलक्षितादिति शेषः । सर्वत्र स्वकीयकारणजातविशिष्टादेव कार्यात् कार्यान्तरोत्पत्तिरित्यप्यनेन सूचितम् ।

शब्दाद्व्योमेत्यत्र धराद्या भूताः क्रमेण गुणोनाः स्युरित्युपस्कारेण सम्बन्धः । स्यु-रित्युत्पत्त्यभिप्रायम् । तदाह—धराद्या भूता उत्पन्ना इति । स्पर्शतस्तेन वायुरित्यत्र शब्दादित्यनुषङ्गः । शब्दादुत्पन्नः स्पर्शस्तेन शब्देनान्विताद्वायुरुत्पन्न इति तदर्थः । एवं ताभ्यां रूपाद्वह्निरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । क्रमेण गुणोना इति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दैः पञ्चगुणा भूमिर्गन्धं विना चतुर्गुणा आप इत्येवं प्रकारोऽभिप्रेतः । शब्दादीनामेवेति । पञ्चीकरणाभ्युपगमादस्मिन् क्रमवृद्ध्यभ्युपगमे भेदोऽनेनाभिहितः । शब्दस्यैव काठिन्यमा-काशः शब्दान्वितस्य स्पर्शस्य काठिन्यं वायुरित्यादि ज्ञेयम् ॥ ४६-४७ ॥

शब्द सृष्टि का प्रादुर्भाव—भूतादि, वैकारिक तथा तैजस तीन भेदों वाले उस अहङ्कार से काल की प्रेरणा प्राप्त कर गुण और घोष (अव्यक्त रव) से युक्त शक्ति द्वारा शब्द सृष्टि का प्रादुर्भाव हुआ ॥ ४६ ॥

इसके बाद उसी शब्द से आकाश, आकाश से स्पर्श, स्पर्श से वायु उत्पन्न हुई। आकाश वायु से रूप, उस रूप से अग्नि फिर आकाश, फिर वायु और अग्नि से रस, उस रस से जल उत्पन्न हुआ । इन आकाश, वायु, अग्नि और जल से गन्ध तथा उसी गन्ध से भू-धरादिक की उत्पत्ति हुई । ये पञ्चभूत नीचे से ऊपर पर्यन्त एक-एक गुणों से हीन है । यथा—पृथ्वी में गन्ध, रस, रूप, स्पर्श, शब्द—यह पाँचो गुण विद्यमान हैं, जल में गन्ध को छोड़कर शेष चार गुण विद्यमान हैं, वह्नि में रस को छोड़कर शेष तीन गुण विद्यमान हैं, वायु में रूप को छोड़कर दो गुण तथा आकाश में मात्र एक शब्द गुण ही कहा गया है ।

विमर्श—इस प्रकार ४५ वें श्लोक में वर्णित 'अन्तरुदित भेदगहनात्मक' का भाव यह भी हुआ कि महत्तत्त्व में अहङ्कार, पञ्चतन्मात्रा और पञ्चभूत इन तीनों का सामञ्जस्य होने से वह अत्यन्त गहन है ॥ ४७ ॥

आकाशादेः पञ्चभूतस्वरूपकथनम्

खमपि सुषिरचिह्नमीरणः स्या-
च्चलनपरः परिपाकवान् कृशानुः ।
जलमपि रसवद् घना धरा तेऽ-
सितशितिपाटलशुभ्रपीतभासः ॥ ४८ ॥

तथेति च महदहङ्कारयोः स्वरूपस्योक्तत्वादाकाशादेः स्वरूपमाह—खमपीति । न्यासप्रयोगादिशेषतया आकाशादीनां रूपमाह—असितेत्यादिना ॥ ४८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—खमपि सुषिरचिह्नमित्यादि भूतानां स्वरूपकथनमेव न तु लक्षणाभिधानम् । स्वरूपकथनं चेह प्रकृतमेवेति दर्शयति—त्रिभेदगहनात्मकमित्यादिना । सुषिरचिह्नमसाधारणं स्वरूपात्मकं चिह्नं यस्येति समासः । एवमितरेऽपि स्वरूपपरतया व्याख्येयाः । रसवदिति । रस इह द्रवः । न्यासप्रयोगादिशेषतयेति । न्यासो निजतत्त्वन्यासो वर्णतत्त्वन्यासश्च । तत्र भूतमन्त्रन्यासे तेषामेवं प्रतिपत्तिः स्यादिति कदाचित्तन्मन्त्रेषु तदनुषङ्गः । यथा—ॐ आकाशमण्डलसुषिराकाराय सितवर्णाय सदाशिवाधिष्ठिताय नमः इत्यादि ।

महदहङ्कारादीनां तु वृत्तमेव मण्डलम् । श्रोत्रादीनां त्वणुमात्रमिति ज्ञेयम् । प्रयोगं तु वक्ष्यति—एतद्यन्त्रं पार्थिवमण्डलगतं स्तम्भन इत्यादि । आदिशब्देन भूतयोगो भूतसंहार सर्गावित्यादिग्रहणम् । यदुक्तं—मण्डलबीजाधिष्ठातृसहितानिति । सितेत्यादिनेति । वर्णानामाकारविशेषणत्वमिति सूचितम् । सितमाकाशमण्डलम् । शितः श्यामः । श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ ४८ ॥

आकाश तथा वायु का स्वरूप सुषिर (असाधारण रूपात्मक) है तथा कृशानु का स्वरूप गतिमान तथा परिपाकवान् है । जल का स्वरूप रसवान् है और पृथ्वी का स्वरूप घना होना कहा गया है । आकाश का वर्ण असित, वायु का वर्ण शित (श्याम), वह्नि का वर्ण पाटल (श्वेत और रक्त से युक्त) और जल का वर्ण शुभ्र वर्ण का तथा पृथ्वी का वर्ण पीत कहा गया है ॥ ४८ ॥

वृत्तं व्योम्नो बिन्दुषट्कान्वितं तद्-
वायोरग्नेः स्वस्तिकोद्यत्त्रिकोणम् ।
अब्जोपेतार्द्धेन्दुमद्बिम्बमाप्यं
स्याद्वज्रोद्यच्चातुरस्रं धरायाः ॥ ४९ ॥

वृत्तं ठकारवद् व्योम्नो विम्बम् । तदेव वृत्तं बिन्दुषट्कान्वितं वायोः । स्वस्तिकं चतुर्वक्त्रं परस्परसम्बद्धं रेखाद्वयं कोणत्रयगतम् । भूताभिमानिनी बिन्दुतत्त्वनिर्गता शक्तिः ॥ ४९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—स्वस्तिकं कोणत्रययता तमिति सम्बन्धः । शेषेण स्वस्तिकलक्षणमुक्तम् । ज्वाला चेयं भवति । तदुक्तं—दहनहेतियुतं त्रिकोणमिति । मूले अजोपेतार्धेन्दुमदित्यस्यायमर्थः । मध्ये वोभयकोट्योर्वाम्बुजयुतार्धचन्द्राकारमिति । बिन्दुविनिर्गता इति । शक्त्यान्वितादहङ्काराच्छब्दादितन्मात्रोत्पत्तिरित्युक्तप्रकृतितया तदुत्पन्ना इत्यर्थः । निर्गतपदेन स्वातन्त्र्यादियोगोऽपि तासां ख्यापितः ॥ ४९ ॥

महत् एवं अहङ्कार का वृत्ताकार मण्डल है । इसी प्रकार आकाश का स्वरूप वृत्ताकार है । वायु का स्वरूप षड् बिन्द्वात्मक है । तेज का स्वरूप त्रिकोणात्मक स्वस्तिक है । जल का स्वरूप खिले हुये कमलों से युक्त अर्धचन्द्र के आकार का तथा पृथ्वी का स्वरूप वर्ण की कठिनता से युक्त चौकोर कहा गया है ॥ ४९ ॥

पञ्चभूतकलाः

निवृत्तिसंज्ञा च तथा प्रतिष्ठा
विद्याह्वया शान्तिसशान्त्यतीते ।
स्युः शक्तयः पञ्च धरादिभूत-
प्रोत्थाः क्रमान्नादकलादिभूताः ॥ ५० ॥
पुटयोरुभयोश्च दण्डसंस्था
पृथिवी तोयमधः कृशानुरूर्ध्वम्।
पवनस्त्वथ पार्श्वगोऽथ मध्ये
गगनं भूतगतिस्तनूद्भवेयम् ॥ ५१ ॥

प्रयोगाद्यार्थमेवाह—निवृत्तीति । तासां स्थूलवाचकांशमाह—नादकलादिभूता इति । नादो हकारः कः अनुस्वारः । के ऊर्ध्वे येषां लादीनां ते तथोक्ताः । लस्यादी लादी रयौ लः आदिर्यस्य वकारस्य लश्चादिश्चेति त्रिधा योज्यम् । लवरयहा इत्यर्थः । कशब्देनैव बिन्दुयोगोऽप्येषां द्रष्टव्यः । इति तन्मात्राभिमानिनीबीजोद्धारः ।

अथ अपञ्चीकृतबीजोद्धारः । नादः हकारः केयेषां लादीनां सर्वेषामादीनां च ते तथोक्ताः । लादिशब्दार्थः पूर्ववत् व्याख्येयः । अत्र ल आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या हकारो- ऽपि ग्राह्यः । नादशब्दोक्तस्य हकारस्य सर्वसम्बन्धात् । आदयः आं ईं ऊं ऐं औं इत्येते । ततः ह्लां ह्वीं ह्रूं ह्यैं हौं इत्येतत् सिद्धं भवति ।

अथ पञ्चीकृतबीजानि उच्यन्ते । नादः के यस्य लकारस्य इत्यर्थः । स नाद- कलः ह्ल इत्यर्थः । नादकलाश्च आदिश्च नादकलादयः तेभ्यो भूताः तदात्मतया- ऽभिव्यक्ताः निवृत्त्याद्या इत्यर्थः । ततश्च ह्लां ह्लीं ह्लूं ह्लैं ह्लौं इति सिद्धं भवति । भूतगतिकथनमपि प्रयोगाद्यर्थमेव ॥ ५०-५१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रयोगाद्यर्थमेवेति । न्यासप्रयोगादिशेषतयेत्यर्थः । भूतन्यासे कृते न्यासः मण्डलबीजाधिष्ठातृसहितानित्यादिषु प्रयोगः । आदिशब्देनौत्थानिक आभिः सकली- करणमित्यादिकमुक्तम् । नादकलादिभूता इत्यस्यायमर्थः । नादबिन्द्वादिभूतकलारूपेण भूता विकृता इमास्तासां प्रकृतय इति । सर्गक्रमाभिप्रायेण नादादिग्रहणम् ।

अर्थान्तरमाह—तासामित्यादिना । स्थूलवाचकांशमिति । सूक्ष्मो वाचकः स्वस्वानु- गतशब्दतत्त्वमेव । यद्वा नादबिन्द्वादयः । अथवा ऐ औ ऊ ई आ वाच्यवाचकद्व्यंश... य एक एव सर्वः पदार्थ इत्यभिप्रायेणांशग्रहणम् । यद्वक्ष्यति—अभिन्नो रवो वाचकांश इति । नादः कलादयश्चेति समासः । कशब्दस्य मूर्धवाचकत्वादूर्ध्वार्थत्वम् । लादीनामिति । समस्तानामिति भावः । त्रिधा योज्यमित्येकशेषप्रक्रिययेति भावः । कशब्देनैवेति । कमनुस्वारः । तद्योगिनोऽपि कशब्देन गृह्यन्ते । तस्य च नादकशब्देनावयवैकशेषः स्यादिति भावः । नादकलादिशब्दस्य भूतशब्देन योजनां तु वक्ष्यति—तेभ्यो भूता इत्यादि । तन्मात्राभिमानिबीजोद्धार इति । तन्मात्राभिमानिनीनामासां शान्त्यतीतादीनामित्यर्थः । तासां स्थूलवाचकांशमिति ह्युक्तम् । तन्मात्राणामप्येतान्येव बीजानि ।

अपञ्चीकृतबीजोद्धार इत्याकाशमात्रादीन्यपञ्चीकृतभूतानि तदभिमानिनीनामप्येतान्येव बीजानि । लादीनां सर्वेषामिति व्यस्तानामित्यर्थः । लादय आदयश्चेत्यवयवैकशेषः । ल आदिर्यस्येति सिद्धवर्णातिरिक्तस्यैव लभ्यत्वादिह हकारसिद्धिरिति बोद्धव्यम् । ननु नादकलाग्रहणेनैवैतत्सिद्धमिति नेत्याह—नादशब्दोक्तस्येति । सर्वसम्बन्धादिति । लादीनां सर्वेषामिति विवृतमेतदिति भावः । ह्लां ह्लीमित्यादिसर्वेषु हकारयोगः कारणान्वयादिति बोद्धव्यम् । यद्वा शब्दाद् व्योमेत्येवमुक्तान्येवापञ्चीकृतानि विवक्ष्यन्ते । ततश्च क्रमवृद्धिपक्षेऽप्येतान्येव बीजानि भवन्ति । पञ्चीकृतबीजादीनीति । परस्परयोगेन विकृतानि भूतानि पञ्चीकृतानि । नादकलश्च लादिश्चादिश्चेत्यवयवैकशेषः । तेभ्यो भूता इति । स्ववाचकतो निष्पत्तिरुक्ता । सा च तदभिन्नस्वभावत्वात्तद्रूपेणाभिव्यक्तिरेव । तदाह—तदात्मतयाभिव्यक्त इति । क्व पुनरेषां विनियोग इति । उच्यते। यद्वक्ष्यति—मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजं लिखित्वेति। तथा च पञ्चीकृतभूतबीजानि मूर्धादिषु न्यसन्नित्यादि । मण्डलबीजाधिष्ठातृसहितानिति चोक्तमिति ॥ ५० ॥

पुटयोरुभयोरित्यत्र नस उभयोः पुटयोरित्यन्वयः । नस इति नासिकायाः । दण्डसंस्थेति । मध्यगतदण्डसङ्घटनेनोद्भूतो वायुः पृथिव्युदयं सूचयतीत्यभिप्रायः । एवं तोयादीनामपि प्रतिपत्तव्यम् । तोयमध इत्युभयोः पुटयोरिति सर्वत्र योज्यते । तनूद्भवेयमिति । कालोद्भवाप्यस्तीति सूचितम् । वक्ष्यति च—योगाद्यर्थमेवेति । तदुक्तं—

वश्यस्तम्भनयोर्भूमेरपां शान्तिकपौष्टिके ।
मारणे मोहने चाग्नेरुदयो देहकालयोः ॥
उत्सादोच्चाटयोर्वायोः शान्तिके निर्विषीकृतौ ।
आकाशस्यैवमन्यानि स्थानान्येषां प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

आदिशब्देन कार्यारम्भे फलसिद्ध्यादिपरिज्ञानमप्येवं कार्यमित्याद्यपि सूचितम् ॥५१॥

क्रमशः नाद कलादि से सम्भूत १. निवृत्ति, २. प्रतिष्ठा, ३. विद्या, ४. शान्ति तथा ५. शान्त्यतीता—ये पाँच कलायें क्रमेण पृथ्वी आदि पञ्चमहाभूतों में परस्पर अनुस्यूत हैं ॥ ५० ॥

दोनों सम्पुट के मध्य में दण्डाकार पृथ्वी है । नीचे जल और ऊपर कृशानु (अग्नि) है । पार्श्व में पवन तथा मध्य में आकाश स्थित है । इस प्रकार की भूतगति 'काल' से उत्पन्न हुई है ॥ ५१ ॥

पञ्चीकरणनिरूपणम्

व्योम्नि मरुदत्र दहनस्तत्रापस्तासु संस्थिता पृथिवी ।
सचराचरात्मकानि तानि तस्यां जातानि सर्वभूतानि ॥ ५२ ॥

प्रासङ्गिकं पञ्चीकरणमाह—व्योम्नि मरुदिति । अत्रेति तत्रेति च आकाश इत्यर्थः । तास्विति तत्सम्बन्ध आकाश इत्यर्थः । मरुति व्योमाऽत्राऽग्निस्तत्रापः तासु संस्थिता पृथिवीत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । अथवा सूक्ष्मभूतानामेव लयाद्युपयोगितया व्याप्यव्यापकतामाह—व्योम्नीति ॥ ५२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रासङ्गिकमिति पूर्वत्र सम्बध्यते । सर्गक्रमेऽनुपयोगात् प्रासङ्गिकत्वम् । वर्णाद्यभिधानेऽपि समानमेतत् । व्योम्नि मरुदित्यस्यायमर्थः । व्योम्न्यन्तर्भागे क्वचिदेव वायुः तस्मिन्नन्तर्भागे क्वचिदेवाग्निरेवमापः पृथिवी च । पृथिव्यामप्यन्तर्भागे सर्वभूतानि एवमित्थमुत्पन्नानां स्थितिरिति । परतत्त्वे क्वचिदेव प्रकृतिरिति तावदुक्तम्—क्वचिदभ्येति बिन्दुतामिति । प्रकृतावप्यन्तर्भागे क्वचिदेव महानेवमहङ्कार आकाशश्चेति द्रष्टव्यम् । तदुक्तम्—

ब्रह्माण्डं पार्थिवं ह्येतत्सर्वभूतास्पदोदरम् ।
जलाद्यावरणैश्चैव सप्तभिर्बहिरावृतम् ॥ इति ।

अर्थान्तरमाह—पञ्चीकरणमाहेति । व्योम्नीतरेषामंशावेशोऽत्रोक्तः । तत्सम्बन्ध इति । व्योम्नि यो वायोरंशस्तस्मिन्नित्यर्थः । एतत्प्रागपि तुल्यमेव प्रदर्शनार्थं चैतदिति दर्शयति —मरुति व्योमेत्यादि । लयाद्युपयोगितयेति । भूतसंहारसर्गादिग्रहणम् । व्याप्यस्यैव हि व्यापके संहारः सुप्रतिपादो भवति । यदुक्तं—पूर्वं पूर्वं वाच्यवाचकरूपमित्यादि ॥ ५२ ॥

पञ्चीकरण निरूपण—आकाश में वायु है और इस वायु में अग्नि है । उस अग्नि में जल है और उस जल में पृथ्वी मिली हुई है । इसी पृथ्वी में चराचरात्मक समस्त प्राणियों की उत्पत्ति हुई है ॥ ५२ ॥

श्रोत्रत्वगक्षिजिह्वाघ्राणान्यपि चेन्द्रियाणि बुद्धेः स्युः ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि च कर्मसंज्ञकानि तथा ॥ ५३ ॥
वचनादाने सगती सविसर्गानन्दकौ च सम्प्रोक्ताः ।
वागाद्यर्थाः समनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमपि करणम् ॥ ५४ ॥

एवं भूतादिकाहङ्कारकार्यमभिधाय तैजसवैकारिकाहङ्कारयोः भूतानुगतयोः क्रमेण कार्यमाह—श्रोत्रेति ॥ ५३-५४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—भूतानुगतयोरिति । यथा स्पर्शस्य शब्दान्वितस्यैकं कार्यं वायुर्यथा चाकाशस्य वाय्वादिचतुरन्वितस्यैकं कार्यं स्थूलाकाशः तथा तैजसाहङ्कारस्य शब्दान्वितस्यैकं कार्यं श्रोत्रमित्याद्यवबोद्धव्यमित्यभिप्रायः । क्रमेणेति । तैजसाच्छ्रोत्रादीनां वैकारिकाद्वागादीनामित्यर्थः । क्वचित्पाठविपर्ययः । तथा चोक्तम्—

वैकारिकात्तु जातानि श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी तथा ।
जिह्वा घ्राणं च पञ्चैव तानि बुद्धीन्द्रियाणि हि ॥ इति ।

बुद्धेस्तत्तदर्थनिश्चयार्थानीन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि प्राणस्य तत्तदर्थकरणार्थानि कर्मेन्द्रियाणीति भेदः । तन्मात्राणां शब्दस्पर्शाद्याख्यात एव श्रोत्राद्यर्थत्वं सिद्धमिति।वागाद्यर्थानाह आचार्यो वचनादाने इति । समनो बुद्धिरहङ्कारचित्तमपि करणमिति। श्रोत्रादीनां बहिःकरणत्वादेतदन्तःकरणमर्थाद् भवति । महत्तत्त्वस्यांश एव मनश्चित्तमपि । यद्वा तैजसाहङ्कारकार्यमुभयमिति । केचिदुभयेन्द्रियाण्यपि वैकारिकाहङ्कारकार्याण्याहुरिति ॥ ५३-५४ ॥

श्रोत्र, त्वक्, नेत्र, जिह्वा और घ्राण—ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ हैं तथा वाक्, पाणि, पाद, पायू और उपस्थ—ये पाँच कर्मेन्द्रियाँ कही गयी हैं ॥ ५३ ॥

मुख का कार्य वचन, हाथ का कार्य ग्रहण, पैर का कार्य गति, पायू का कार्य विसर्ग तथा उपस्थ का कार्य आनन्द कहा गया है। ज्ञानेन्द्रियों में श्रोत्र का कार्य शब्द, त्वग् का कार्य स्पर्श, अक्षि का कार्य रूप-ग्रहण, जिह्वा का कार्य रस-ग्रहण और घ्राणेन्द्रिय का कार्य गन्ध-ग्रहण कहा गया है। मन, बुद्धि, अहङ्कार और चित्त—ये अन्त:करण के चार भेद हैं ॥ ५४ ॥

पञ्चविंशतितत्त्वम्

भूतेन्द्रियेन्द्रियार्थैरुद्दिष्टस्तत्त्वपञ्चविंशतिकः ।
व्यानन्दकैश्च तैरपि तत्त्वचतुर्विंशतिस्तथा प्रोक्ता ॥ ५५ ॥

तत्त्वपञ्चविंशतिक इति । अत्र तत्त्वकल्पनायाः कुत्सितत्वं सूचितम् । कुत्सितोऽपसिद्धान्त इत्यर्थः । तथा प्रोक्ता इति । अत्र तथाशब्देनापि कुत्सितत्वं सूचितम् । विरक्तंमन्यमानानामपि तत्त्वकल्पना कुत्सितैवेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले भूतेन्द्रियेन्द्रियार्थैरित्याकाशादीनि भूतानि श्रोत्रादीनि वागादीनि चेन्द्रियाणि शब्दादयो वचनादयश्च तदर्थाः । वचनादीनामपि ग्रहणादापेक्षिकोऽयं सङ्घातः न तु नित्यः । ततश्चाग्निमन्त्रादिषु वर्णतत्त्वार्थमेतत् । महागणपत्यादिषु महदहङ्कारमनोयोगोऽनुष्टुबादिषु त्वगादिधातुयोग इत्येवं सर्वमवबोद्धव्यम् । तत्त्वपञ्चविंशतिकेति स्वार्थे कः । अभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वपञ्चविंशतिकेत्यत्रेति । तत्त्वकल्पनाया इत्यस्या इति शेषः । कुत्सितत्वमिति । (नि)त्यताभ्युपगम एवमिति भावः । व्यानन्दकैश्चेति । गायत्र्यादिषु वर्णतत्त्वापेक्षयायं सङ्घातः । तथा शब्देनापि पूर्ववदित्यवगमादिति भावः ॥ ५५ ॥

पञ्चविंशतितत्त्व निरूपण—उपर्युक्त चार अन्त:करण, पञ्च महाभूत, इन्द्रियाँ तथा ज्ञानेन्द्रियों से ग्रहण होने वाले शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गन्ध—ये पाँच विषय; इस प्रकार कुल पच्चीस तत्त्व कहे गये हैं। विरक्त भक्तों ने गायत्री में होने वाले चौबीस वर्णों के अनुरोध से चौबीस तत्त्व ही स्वीकार किये हैं। जबकि ऊपर पाँच कर्मेन्द्रियों से ग्रहण किये जाने वाले वचन, आदान आदि पाँच कर्मों को ग्रहण नहीं किया गया है ॥ ५५ ॥

करणोपेतैरेतैस्तत्त्वान्युक्तानि रहितवचनाद्यैः ।
भूतानीन्द्रियदशकं समनः प्रोक्तो विकारषोडशकः ॥ ५६ ॥

प्रकृतिविकृतिविभागः

अव्यक्तमहदहङ्कृतिभूतानि प्रकृतयः स्युरष्टौ च ।
तन्मात्राहङ्काराः समहान्तः प्रकृतिविकृतयः सप्त ॥ ५७ ॥

तत्त्वानि उक्तानीति केवलमुक्तान्येव न तु तत्त्वानि तानि । यदि चित्तशब्देन प्रकृतिः नोच्यत इत्यर्थः । ततः प्रकृत्यन्तानि चतुर्विंशतितत्त्वानि पुरुषान्तानि पञ्चविंशतितत्त्वानि ईश्वरान्तानि षड्विंशतितत्त्वानीति सिद्धं भवति । उत्तरत्र व्यवहारशेषतया केषाञ्चिन्मन्त्राणां वर्णतत्त्वन्यासयोगादिशेषतया च षोडशविकारादि कथनमवगन्तव्यम् ॥ ५६-५७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले करणोपेतैरिति नित्य: सङ्घात: । मनोऽहङ्कारबुद्धिचित्तानि तु करणानि । चतुर्विंशतितत्त्वाभिप्रायमेवैतत् । अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वान्युक्तानीत्यादिना । इह चित्तशब्देन प्रकृतिर्विवक्षितव्येति भाव: । सिद्धमर्थं दर्शयति—तत इति। गायत्र्यादिष्वेवमपि वर्णतत्त्वन्यास: स्यादित्याशयेन विकल्प: । केवलतत्त्वन्यासे त्वीश्वरादीन्येव तत्त्वानि स्युरिति । व्यवहारशेषतयेति । यथा तथा प्रकृतिभेदादिनी(ने)त्यादि । केषाश्चिन्मन्त्राणामिति... योग इह तत्त्वयोग: । अर्थात्सोऽपि तत्तन्मन्त्रोचितो योगावसरे कार्य इति गम्यते । तत्र चैवं प्रयोग: । वर्णतत्त्वानि मूलाधाराद्याषोडशान्तं व्यवस्थितानि सङ्कल्प्य क्रमेण वर्णै: संहृत्यामृतमास्रावयेदिति । आदिशब्देन देहशुद्ध्यादिग्रहणम् । करणोपेतैरव्यक्तमहदहङ्कृतिभूतानीत्यनयोरन्यतरेण देहं संहृत्य सृजेदिति । संहारन्यासेन प्राणायामसहितेन वा संहार: । तथा सर्गन्यासेन सर्ग इति । तत्र प्रणवेन परतत्त्वेन वा तत्त्वावस्थां विभाव्य प्रणवेन विचिकीर्षुर्घनीभूतेत्युभयं सम्भाव्य प्रकृतितत्त्वेन प्रकृतितत्त्वमुत्पाद्य पुन: प्रणवषट्केनेच्छादिसत्त्वादित्रयद्विकं पुन: प्रणवत्रयेण मायातच्छक्तितद्गतापूर्वाभिव्यक्तिश्च विधाय महदादितत्त्वमन्त्रैस्तत्तत्सर्गं विभाव्य पञ्चीकरणं भावयेत् । शैववैष्णवादिपाठेष्वपि समानमेतदिति ॥ ५६-५७ ॥

पञ्चमहाभूत, दश इन्द्रियाँ और एक मन ये सभी सोलह विकार बतलाये गये हैं।अव्यक्त, महत्तत्त्व, अहङ्कार एवं पञ्चमहाभूत ये आठ प्रकृतियाँ कही गई हैं । पञ्चतन्मात्रा, महत् तथा अहङ्कार ये सात प्रकृति भी हैं और विकृति भी हैं ॥५६-५७॥

प्रकृतेर्गुणत्रयात्मकत्वम्

सत्त्वं रजस्तम इति सम्प्रोक्ताश्च त्रयो गुणास्तस्या: ।
तत्सम्बन्धात् विकृतैर्भेदत्रितयैस्ततं जगत् सकलम् ॥ ५८ ॥

तस्या इति मूलकारणभूताया: प्रकृतेरित्यर्थ: । तस्या: त्रिगुणात्मकत्वे प्रमाणमाह—तत्सम्बन्धादिति । ततं व्याप्तम् ॥ ५८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले सत्त्वं रज इति स बिन्दुर्भवति त्रिधेति प्रागुद्दिष्टत्रिभेदाभिधानम् । तस्या इति परप्रकृतिग्रहणमित्याह—मूलकारणभूताया इति । नैवं विकृताया महदादेरेव वेति भाव: । मूले तत्सम्बन्धादिति । गुणविकाराणां प्रागुक्तमहदाद्यखिलविकारेष्वेवान्तरविभागतयानुगतिकथनम् । तत्सम्बन्धस्तदन्वय: । भेदत्रितयैरिति । शान्तघोरमूढादिलक्षणैरनेकविधैरित्यर्थ: । अभिप्रायान्तरमाह—तस्यास्त्रिगुणात्मकत्व इति ॥ ५८ ॥

इस मूलकारणभूत प्रकृति के सत्त्व, रज और तम—यह तीन गुण कहे गये हैं । इन गुणों के सम्बन्ध से सत्त्व-प्रकृति, रज-प्रकृति तथा तम:-प्रकृति—इन तीन भेदों से सारे जगत् की रचना हुई है ॥ ५८ ॥

देवाश्च श्रुतय: स्वरा: समरुतो लोका: सवैश्वानरा:
काला: शक्तियुतत्रिवर्गसहितास्तिस्रस्तथा वृत्तय: ।
नाड्योऽन्यच्च जगत्त्रयेऽत्र नियतं यद्वस्तु सम्बध्य तद्-
विश्वेषां स्थितये चरन्त्यविरतं सूर्येन्दुवैश्वानरा: ॥ ५९ ॥

तदेव प्रपञ्चयति न्यासयोगविशेषांश्च प्रणवादिषु कामनानुरूपेण दर्शयन्—देवा इति । वृत्तयो जाग्रदाद्या याजनाद्या वा । नाड्यो योगस्थानभूताः सुषुम्नाचित्रावज्राख्याः प्रसिद्धा वा । न्यासयोगादिकं मण्डलत्रयोपेतमेव कार्यमित्याह—सम्बन्ध्येत्यादिना । चरन्ति नाभ्यादिस्थिताः सम्भूय ऊर्ध्वं गच्छन्ति । परमानन्दं भक्षयन्ति चेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ननु सर्वमन्त्रसमानत्वेन सर्वागमसारत्वादस्य ग्रन्थस्य शैवशाक्तादि तत्त्वान्यप्यत्र वक्तव्यानि । सत्यमुक्तानि तानि कथं शृणु । सा तत्त्वसंज्ञेत्यत्र चिन्मात्रज्योतिः-शब्दाभ्याम् अधिष्ठानसाक्षिलक्षणौ अनाहतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थौ कथ्येते । तत्त्वसंज्ञेति आहतशिवोऽकारवाच्यार्थः । अभ्येति बिन्दुतामित्यन्तेन आहतशक्तिः क्षकारवाच्या । स बिन्दुर्भवति त्रिधेति । इच्छाक्रियाज्ञानलक्षणानि इह सवाचकानि सदाशिवेश्वरशुद्धविद्यातत्त्वानि । एतच्छुद्धतत्त्वपञ्चकम्, वैष्णवे तत्त्वे वासुदेवादिशब्द-वाच्यमित्येव विशेषः। षोयरावलाश्च तत्र वर्णाः परमेष्ठिपुंविश्वनिवृत्ति सर्वात्मसहिताश्च । विद्यातत्त्वानन्तरं शैवे मायातत्त्वं स्वरूपाच्छादनविक्षेपात्मकम् । शुद्धपञ्चके त्वाच्छादनं नास्ति । तस्येश्वररूपत्वात् विद्यावत्वेन । मायादिकं तु जीवोपकरणभूतम् । एकैव शक्तिःअन्तर्मुखतया विकसन्ती विद्यादितत्त्वरूपिणी बहिर्मुखतया सङ्कुचन्ती मायादितत्त्वरूपिणी । तदुपहितः शिव एव जीव इति हि तेषां सिद्धान्तः । माया विक्षेपे कालपरिच्छेदे हेतुः । कालतत्त्वं तत एव । देश काल कर्म फलादि नियतहेतुः ईश्वरेच्छा एव नियतितत्त्वम् । कला त्वेवं परिच्छिन्नस्य पशोः किञ्चित्कर्तृत्वशक्तिः । तस्यैव किञ्चिद्ज्ञत्वशक्तिः अशुद्धविद्याः । तस्याः पूर्णंमन्यता रागतत्त्वम् । एतत्षट्कविशिष्टः परमशिवो जीवः । स पुरुषतत्त्वम् । अस्य च सप्तकस्य षादिमान्ता वर्णाः । वैष्णवे तु जीवतत्त्व एव एतत् सर्वमन्तर्भूतम् । पुरुषात्परं शैवे प्रकृतितत्त्वं पशोः सुखदुःखमोहलक्षणं भकारवाच्यम् । वैष्णवे प्राणतत्त्वेनैव गता प्रकृतिः । बिन्दोः तस्मादि्भद्यमानादित्यनेनैतत् तत्त्वगणमुक्तम् । बिन्दुः = शिवः । तस्मात् आहतशिवशक्त्यादिरूपादेवमुक्तेन प्रकारेण मायादिरूपेण भिद्यमानात् परिणम्यमानात् अभिन्नो रवो वाचकांशः वाच्येन सह अव्यक्तात्मकः प्रकृतितत्त्वा-त्मकोऽभवत् । स रवः प्रकृतितत्त्वपर्यन्तः शब्दब्रह्मेति कथ्यत इति । महदादिकं तु सर्वत्र समानमिति । निवृत्तिसंज्ञा चेत्यत्र शाक्तमपि तत्त्वं निवृत्ति प्रतिष्ठा विद्या शान्तिशान्त्यतीत बिन्दु कला निरोधिका नाद नादान्त शक्ति व्यापिनीव्योम-रूपानन्तानाथानाश्रिता समन्युन्मनीलक्षणं सूचितम् । स्युः पञ्च शक्तयः । नाद-कलादिभूताश्च त्रयोदश स्युरिति हि तस्यार्थः । नादो नाद एव कला बिन्दुः तावादिभूतौ येषामिति विग्रहः ॥ ५९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—न्यासयोगविशेषांश्चेति । न्यासयोगान् वक्ष्यमाणन्यासानिति । प्रणवादिष्विति । प्रणवहृल्लेखयोः श्रीबीजादीनां च ग्रहणम् । न्यासस्य पृथकत्वे त्रैपुर-गायत्र्यादीनामपि त्र्यंशशालिनां ग्रहणम् । कामनानुरूपेणेति । स्वेच्छयान्यतमकतिपय-समस्तानुष्ठानमुक्तम् । यद्वा देववेदादितत्तदर्थवशीकरणं कामना तदनुसारेणेति । दर्शय-न्निति प्रपञ्चयतीत्यधः सम्बन्धः । देवा ब्रह्मविष्णुरुद्राः सूर्यवाय्वग्नयो वा । स्वरा अनु-

दात्तोदात्तस्वरिताः । मरुतः प्राणादयः आवहादयो वा । वैश्वानरा अग्नयो गार्हपत्यादयः । कालाः = भूतादयः । शक्तय इच्छाद्या उत्साहप्रभुमन्त्रशक्तयो वा । प्रसिद्धा वेति विवरणम् । पिङ्गलेडासुषुम्ना वेत्यर्थः । अन्यच्चेति । त्रिदोषत्रिलिङ्गादिग्रहणम् । तत् सम्बन्ध्येति । कारणतानुगम्येत्यर्थः । लोकानां स्थितय इति । सूर्योदयाद्यभावे विश्वक्षयः स्यादिति भावः । चरन्त्यविरतमिति । प्रसिद्धमण्डलाकारेणोदयादिकमुक्तम् । सूर्येन्दुवैश्वानरा रजःसत्त्वतमोऽभिमानिन इति । मण्डलत्रयोपेतमिति ।

अयमिह प्रयोगः । अं सूर्यमण्डलाय नम इति नाभिपद्मे विन्यस्य ब्रह्मवेदानुदात्तप्राणभूर्लोकगार्हपत्यभूतेच्छाधर्मपिङ्गलावातानप्यन्यमकतिपयसमस्ततया तत्र विन्यस्य सम्पूज्य मूलाधारोत्थितचिदग्निशिखया सहोत्तरोत्तरसंहारक्रमेण षोडशान्तस्थानन्दामृतमण्डलान्तरावेश्याऽमृतमास्रावयेदिति । चरन्तीति । चरगतिभक्षणयोरिति धातुः । परमानन्दमिति । यदुक्तं—मां षोडशान्तस्थितममृतमयमिति ॥ ५९ ॥

'एवं तावदग्निसूर्यादिदेवताविषये तत्त्वान्युक्तानि । इदानीं शिवविष्ण्वादिविषये तत्त्वानि वक्तुमारभते—ननु सर्वमन्त्रसमानत्वेनेति । नाग्निसूर्यादिमन्त्रप्राधान्येनेति भावः । साक्षादनभिधानादियान् प्रश्नः सम्भवति । सत्यमुक्तानीति च वक्तुर्वचनं शृण्विति च । चिन्मात्रज्योतिःशब्दाभ्यामिति । चिन्मात्रमधिष्ठानम् । तदेव स्वपरावभासकतया ज्योतिः साक्षी भवति । अनाहतत्वमव्याहतिरसङ्गः । अकारलक्षितार्थाविति । सर्वस्वरतन्मात्ररूपोऽकारो बीजमुक्तः । अचिन्मात्रं बीजरूपमाहतशिवः । तस्य चिद्रूपावच्छिन्नत्वादाहतत्वम् । कथ्यत इति सर्वत्रानुषङ्गः । एतच्छुद्धतत्त्वपञ्चकमिति शैव इति शेषः । अत्रैवं मन्त्रप्रयोगः । अं अनाहतशिवाय नमः अं अनाहतशक्त्यै नमः । अं आहतशिवाय क्षं आहतशक्त्यै इत्यादि। इत्येवेत्यचिन्मात्रशक्तीच्छाज्ञानक्रियालक्षणत्वन्तु समानमिति भावः । अत्र प्रथमं प्रणवेन परपुरुषतत्त्वमपि ग्राह्यम् । षोयरावलाश्चेति । यथा षों परमेष्ट्यात्मने वासुदेवाय नम इत्यादि । स्वरूपाच्छादनविक्षेपात्मकमिति । स्वाधिष्ठानचित्स्वरूपस्याच्छादनमर्थान्तरप्रत्ययश्चास्याः स्वभावो यथा शुक्तिकायामिदं रजतमितीति भावः । ननु शुद्धपञ्चकेऽपि समानमेतदिति नेत्याह—शुद्धपञ्चके त्विति । कुतो विक्षेप इति भावः । तत्र हेतुमाह—तस्येश्वररूपत्वाद्विद्यावत्त्वेनेति । विद्या चित्स्वरूपस्वभावः तद्योगत ईश्वररूपाण्येतानीत्यर्थः। चिन्मात्रस्याचिन्नियन्तृत्वमिह विशेष इतीश्वरग्रहणेन सूचितम् ।

ननु मायादीनामपि नियन्तासाविति । सत्यम् । किन्तु जीवचिदेषामधिष्ठानमित्यभिप्रायेणाह—मायादिकं त्विति । नन्वेकमनेकशक्तियोगादद्वैतविरोध इत्यत्राह—एकैवेति । अन्तर्मुखत्वं द्वैतास्फूर्तितः स्वाधिष्ठानचिद्रूपनिष्ठत्वम् । विकासतारतम्याच्च विद्यादितत्त्वोपपत्तिः । बहिर्मुखत्वं चिदाभासनिष्ठत्वम् । सङ्कोचतारतम्याच्च मायादितत्त्वसम्भव इति । तदुपहित इति मायादिग्रहणम् । तेषामिति शैवानाम् । वैष्णवेऽपि यथार्हमेतत्प्रतिपत्तव्यम् । मायाविक्षेप इति । जाते सतीति शेषः । ईश्वरेच्छैवेति । शिवचिदधिष्ठानत्वमस्या उक्तम् । अस्य च सप्तकस्येति । शुद्धाशुद्धस्येति भावः । जीवतत्त्व एवेति । तत्त्वं तावत्तदेव व्यपदेशमात्र एव तु भेद इति भावः । अन्तर्भूतमिति यदुक्तं तदुपहित एव जीव इति । पशोरिति । मायादीनां पाशत्वात् पुरुष एव पशुरभ्युपेयते । सुखदुःखमोहलक्षणमिति । सत्त्वादिगुणयोगादिति भावः ।

ननु सत्त्वाद्युत्पत्त्यनन्तरं मायातच्छक्त्याद्युत्पत्तिः पूर्वमुक्तेति । सत्यम् । किन्तु शैवमार्गे शक्तितत्त्वेऽपि शुद्धतरसत्त्वादियोगेऽपि तथा न व्यवहार इति भेदः । प्राणतत्त्वेनैवेति । परपुरुषस्य जीवत्वविवक्षायां प्रकृतिरपि प्राणो व्यपदिश्यते । जीवनस्य प्राणधारणरूपत्वादिति बोद्धव्यम् । प्रकृतेः स्थूलांशत्वमपि प्राणस्य सूचितम् । शैवे तु... बिन्दोस्तस्मादि्भद्यमानादितीति । कालेन भिद्यमानस्त्वित्यादि शैवे वैष्णवेऽपि समानमिति भावः । बिन्दुः शिव इति । परोऽनाहतशिव उक्तः । स चार्थाच्छुद्धविद्यापर्यन्त इत्याह—तस्मादिति । भिद्यमानात् परिणम्यमानात् । कथं परिणाम इत्येवमुक्तेन प्रकारेण । सोऽपि कथमिति मायादिरूपेणायं परिणाम इति ।

अभिन्नो रव इति । मायाद्यर्थाविभक्तः सन्नित्यर्थः । अव्यक्तात्मक इत्यव्यक्तं प्रकृतिरित्याह—प्रकृतितत्त्वात्मक इति । वैष्णवे तु न मायादिरूपेण परिणमोऽस्तीत्येव भेदः । सर्वत्रेति । शैवे वैष्णवेऽपीति । अथ शैवेऽवान्तरभेद एव शाक्तमिति शैवानन्तरं शाक्ततत्त्वाभिधानमित्याह—निवृत्तिसंज्ञा चेत्यत्रेति । कथमेतदिह सूचितमित्यत आह—स्युरिति । त्रयोदशेत्युपस्कारः । तावादिभूताविति । बिन्द्वादयो बिन्दुकलानिरोधिकाः । नादादयश्च नादान्तशक्त्यादयः। उन्मन्यादीनां स्वरूपं गायत्रीपटले वक्ष्यति—पूर्णसंविदात्मना स्थितस्य प्रणवस्येत्यादि ।'

ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र-त्रिदेव एवं यजुः सामादि त्रिवेद; उदात्तादि तीन स्वर; प्राणादि प्रधान मरुत्; तीन लोक; गार्हस्थ्यादि तीन अग्नियाँ; भूतादि त्रिकाल; इच्छा, ज्ञान एवं क्रियादि तीन शक्तियाँ अथवा मन्त्र, उत्साह एवं प्रभु ये तीन शक्तियाँ; जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति आदि तीन वृत्तियाँ; ईडा, पिङ्गला एवं सुषुम्ना आदि तीन नाड़ियाँ; स्वर्ग, मर्त्य एवं पातालादि त्रिलोक; सूर्य, चन्द्रमा और वैश्वानर आदि नियमतः तीन संख्या वाले गुणों से सम्बद्ध होकर विश्व की स्थिति के लिये निरन्तर ऊर्ध्व गति में चलते रहते हैं और जीव के कल्याणभूत परमानन्द का भक्षण करते रहते हैं ॥ ५९ ॥

अर्थसृष्ट्युपसंहारः

एष सर्गः समुत्पन्न इत्थं विश्वं प्रतीयते ।

अर्थसृष्टेः प्रयोजनम्

विश्वप्रतीतौ हि यतः प्रपञ्चस्त्ववगम्यते ॥ ६० ॥

एवं तत्त्वसृष्टिमभिधाय उपसंहरति—एष इति। सृज्यत इति सर्गः । तत्त्वगणः । इत्थमुक्तेन प्रकारेण समुत्पन्न इत्युपसंहारः । सृष्टेः व्यवहारलक्षणम् अवान्तरप्रयोजनमाह—इत्थमिति । इत्थमेवं सृष्टौ सत्यां विश्वं प्रतीयते । प्रतीतिः क्रियाया अप्युपलक्षणार्था । ज्ञानक्रियात्मको हि व्यवहारः ।

अर्थसृष्टेः परमप्रयोजनमाह—विश्वेति । विश्वस्य कार्यस्य प्रतीतौ शक्त्यां सत्यां हि यस्मात् यतः परब्रह्मण उक्तः प्रपञ्चः समुत्पन्नः तद्ब्रह्माऽवगम्यते । नान्यथा । तस्मात् सृष्टिरर्थवतीत्यर्थः ।

अथवा एषः सर्वप्रत्यक्षसिद्धः परमात्मा सर्गं सृजतीति स एव योऽसौ स्रष्टा

परमात्मा स एव उक्ततत्त्वरूपेण समुत्पन्न इत्यर्थः । कुतः यत इत्थं परमात्मरूपेण घटः सन् घटः प्रकाशत इति च विश्वं सर्वं तन्मयं प्रतीयते । किमित्यसावेवमुत्पन्न इति स्वात्मप्रकाशनायेत्याह—विश्वेति । विश्वप्रतीतौ घटाद्याकारबुद्धिवृत्तौ तत्साक्षितया । हि यस्मादित्यादि समानम् ।

एतदेव पद्यं त्रैपुरतत्त्वपरत्वेन योज्यते । इत्थं समुत्पन्न एष शैवतत्त्वलक्षणः सर्गः। विश्वं प्रमेय प्रमाण प्रमातृरूपात्म विद्या शिवतत्त्वरूपं प्रतीयते । 'प्रमा प्रमाता प्रमितं च विश्वम्' इति हि लिङ्गसूक्तवाक्यम् । तत्र मायान्तं मेयरूपम् आत्मतत्त्वं सदाशिवान्तं ज्ञानरूपं विद्यातत्त्वम् आहतशिवान्तं प्रमातृरूपं शिवतत्त्वम् इति द्रष्टव्यम् ।

अवशिष्टं सर्वतत्त्वमाह—विश्वेति । विश्वस्य तत्त्वत्रयात्मकस्य वेद्यस्य प्रतीतौ साक्षिणि सति यतः यस्मादधिष्ठानात् अनाहतशिवात् प्रपञ्च उक्तो भवति । सः परमशिवः सर्वतत्त्वरूपोऽवगम्यत इति ॥ ६० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इदानीमेष सर्गः समुत्पन्न इत्यमुं वादं विवृणोति—अर्थसृष्टेरिति । कार्यस्येत्यवगमसाधनत्वं विश्वस्योक्तम् । यतः प्रपञ्चस्त्वित्यत्र समुत्पन्नशब्दानुषङ्गः कृतः । तदिति चोपस्कारः । ब्रह्मानवच्छिन्नं देवतातत्त्वम् । इत्थं विश्वमिति । विश्वप्रतीतौ हीत्यनयोः प्रयोजनवाक्ययोरेष सर्गः समुत्पन्न इत्यत्र सम्बन्धः। तस्मादिति चार्थादध्याहारः। तदाह—तस्मात्सृष्टिरर्थवतीति ।

अथवेति । एष सर्ग एव समुत्पन्न इति सम्बध्यते । एष इति प्रत्यक्षसिद्धस्यानुवादः । स एवेति । तस्य परोक्षभूतपरात्मरूपतया विधानम् । सृजतीति सर्गपदं कर्तरि व्याख्यातम् । किमिहोक्तं भवतीत्याह—योऽसावित्यादि । कुत इति । कथमेतद्गम्यत इति भावः । सत्प्रकाशत इति च सत्तास्फुर्ती परमात्मलक्षणतयोक्ते । किमितीति । किं प्रयोजनमभिसन्धायेत्यर्थः । तत्साक्षितयेत्यर्थादध्याहारः ।

एतदेव पद्यमिति । शैवतत्त्वागतिपूर्विकैव त्रैपुरतत्त्वावगतिरितीदानीं तदारम्भः । अत्रैवमुत्पन्न एष सर्ग इत्यनुवादः । एष इति प्रकृतशैवतत्त्वपरामर्शः । तदाहेत्थं समुत्पन्न इति । विश्वं प्रतीयत इति तत्रापूर्वविधानम् । विश्वपदं विवृणोति—प्रमेयप्रमाणेति । प्रतीयत इति संग्रहसमीक्षायां श्रुतौ चेति शेषः । तत्र श्रुतिमाह—प्रमेति । त्रैपुरमन्त्रानुष्ठानमपि वैदिकमेवेत्यपीह सूचितम् । वक्ष्यति च—सत्सम्प्रदायादिति । शैवतत्त्वेऽपि कियत्प्रमेयमात्मतत्त्वमित्याद्यपेक्षायामाह—तत्रेत्यादि । मायान्तमिति पृथिव्यादिमायान्तप्रमेयरूपमिति । प्रमातृशिवतत्त्वकल्पितशक्तावारोपितत्वात् । तदुक्तं—युष्माकं विषयवत्प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादिति । वेद्यस्येति । साक्ष्यतया प्रतीतियोग्यतोक्ता । प्रतीतौ हीत्यर्थात् साक्षिणि सतीति लभ्यते । तदाह—साक्षिणि सतीति । स परमशिवोऽवगम्यत इत्यत्र सम्बन्धः । यतः प्रपञ्चस्त्वित्यत्र भवतीति शेषः । प्रपञ्चश्चायमुक्तः शैवतत्त्ववर्गत्रयात्मकतत्त्वत्रयरूप इत्यभिप्रायेणाह—यस्मादिति । साक्ष्येव त्वर्थादधिष्ठानमपि सम्पद्यते । किमात्मतयावगम्यत इत्यत उक्तं—सर्वतत्त्वरूप इति । मन्त्रक्लृप्तिस्तु वक्ष्यते—ह्स्रैं आत्मतत्त्वेश्वर्यै इत्यादि । हृल्लेखादिष्वप्येतदिष्यते । प्रासादेऽपि देहोत्पत्तेरकथितत्वादर्थस्य मध्यमान्तत्वाद्वा शब्दसृष्टिमित्यस्यैवैतद्विशेषणम् ॥ ६० ॥

सृष्टि का प्रयोजन—यह सर्ग इस प्रकार से उत्पन्न हुआ है और इसी प्रकार इस सृष्टि में व्यवहारात्मक विश्व की प्रतीति भी होती है। इसके अतिरिक्त सृष्टि का एक परम प्रयोजन यह भी है कि परब्रह्म से यह विश्वरूप कार्य उत्पन्न हुआ है। अत: उस कार्य रूप सृष्टि से उसके परब्रह्म का भी ज्ञान होता है। इसलिये सृष्टि सप्रयोजनात्मिका भी है ॥ ६० ॥

शब्दब्रह्मोपदेशः

शब्दब्रह्मेति यत्प्रोक्तं तदुद्देशः प्रवर्त्यते।
अतः परमवाच्यं हिस्वसंवेद्यस्वरूपतः ॥ ६१ ॥

एवमर्थसृष्टिं शब्दसृष्टिं च मध्यमान्तामभिधाय वैखरीसृष्टिकथनार्थम् उक्तानुवादपूर्वकमुपक्रमते—शब्दब्रह्मेति। तत्र तत्त्वसंज्ञा परावाक्तदर्थरूपिणी प्रकृतितत्त्वान्तं पश्यन्ती तदर्थात्मकम् इन्द्रियान्तं मध्यमा तदर्थात्मकं पञ्चीकृतं वैखरी तदर्थात्मकमिति अवगन्तव्यम्। शब्दब्रह्मेति यत् प्रोक्तं स रवः श्रुतिसम्पन्नैरित्यत्र तदुद्देशः। तस्य क्रमेण वैखरीरूपेणोद्देशः उपदेशः प्रवर्त्यते।

ननु बैन्दवतत्त्वरूपशब्दब्रह्मणोऽपि ऊर्ध्वं परावाग्रूपायाः तत्त्वसंज्ञायाः तत्साक्षिणः तत्त्वस्य चोद्देशनं याथार्थ्योपदेशनमकृत्वा किमिति शब्दब्रह्मोद्देशः क्रियत इति तयोरुद्देष्टुमशक्तत्वादित्याह—अतः परमिति। अवाच्यत्वे हेतुः—स्वसंवेद्येति। आत्मा स्वसंवेद्यत्वेन अवाच्यः। शक्तेरपि तदभिन्नत्वात् तदव्यतिरेकेणाऽभावाद्वा अवाच्यत्वमेव। स्वयंप्रकाशत्वेन वचनापेक्षाभावादिति वार्थः ॥ ६१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ननु पश्यन्त्यन्त एव शब्दसर्ग उक्तः बिन्दोस्तस्मात् भिद्यमानादिति। उच्यते। गुणघोषयुजेति मध्यमावस्थस्य शब्दस्य ग्रहणम्। तदन्वयविधानाच्च भूतेन्द्रियेष्वपि तदनुगतेः कृत्स्ना मध्यमापीहोक्तैवेति। नन्विह कियन्मध्यमापर्व वैखरीपर्व वेति जिज्ञासायां कृत्स्नां शब्दपर्वक्लृप्तिमुपदिशति—तत्रेत्यादिना। परावाक्तदर्थरूपिणीति तत्त्वसंज्ञा विशेष्यते। यदुक्तं—तत्त्वस्य पारमार्थिकस्य संज्ञैवेत्यादि। प्रकृतितत्त्वान्तमिति। विचिकीर्षाघनीभावेच्छासत्त्वाद्यवान्तरदशायोगादेवमुक्तम्।

यद्वा शैववैष्णवयोराहतशिववासुदेवादिप्रकृतिप्राणान्तग्रहणार्थमेतत्। इन्द्रियान्तमिति। महदहङ्कारतन्मात्रोभयेन्द्रियार्थमयमित्यर्थः। पञ्चीकृतमिति। समष्टिव्यष्टिरूपं गृह्यते इति। मूले तदुद्देश इत्यत्र उद्देश उपदेशः। नासौ स्वाकारेण किन्तु स्वकार्याकारेणेत्याह—तस्य क्रमेणेति। याथात्म्याभिधानमुपदेशः। प्रवर्त्यत इति। महता प्रकरणेन क्रियत इत्यर्थः। बैन्दवतत्त्वरूपशब्दब्रह्मणोऽपीति। यदुक्तं—बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानादिति। याथात्म्योपदेशनमकृत्वेति। तद्धि तावत्कर्तव्यं प्रथमप्राप्तत्वात् साररूपत्वाच्चेति भावः। मूलेऽतः परमिति शब्दब्रह्मणोऽप्युत्तरं तत्त्वमुक्तम्। आत्मा स्वसंवेद्यत्वेनेत्यत्रात्मेति साक्षिणो ग्रहणम्। स्वरूपसंवेद्यत्वेनेत्यनन्यगोचरत्वेनेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

शब्दब्रह्मोपदेश कथन—यतः आत्मब्रह्म अवाङ्मनसगोचर है और स्वसंवेद्य भी है। अतः वैखरी वाणी से अवाच्य होने के कारण उसका उपदेश सम्भव नहीं है।

इसलिये पूर्व के चौवालिसवें श्लोक में 'बिन्दोस्तस्माद् भिद्यमानाद् रवो अव्यक्तात्मकोऽभवत् । स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति कथ्यते' में वर्णित शब्दब्रह्म का इस प्रकरण में विस्तारपूर्वक यथाशक्य एवं यथावत् रूप में वर्णन किया जा रहा है ॥ ६१ ॥

शब्दब्रह्मेतिशब्दावगम्यमर्थं विदुर्बुधाः ।
स्वतोऽर्थानवबोधत्वात् प्रोक्तो नैतादृशो रवः ॥ ६२ ॥

ननु शब्दब्रह्मेति श्रोत्रग्राह्य एव सूक्ष्मो व्यापी शब्दः न बैन्दवं तत्त्वमिति केचिदिति न इत्याह—शब्दब्रह्मेति। शब्दोच्चारणकाले तत्साक्षितयाऽन्तरत्वेन अवगम्यमर्थं बिन्द्वा-त्मकमित्यर्थः। इतरस्य न प्रकाशकशब्दरहस्यत्वं ब्रह्मत्वं चेत्याह—स्वत इति। बिन्द्वात्मकप्रकाशात्मत्वं विनाऽनवबोधकत्वात् तत्प्रोक्तो रवो न शब्दब्रह्मेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सूक्ष्मो व्यापीति सामान्यवैखर्यात्मकाकारग्रहणम् । सूक्ष्मतया व्यापित्वं हि बृहत्त्वम् । तदेव च ब्रह्मत्वम् । तत्तावदिहास्तीति चाभिप्रायः । शब्दावगम्य-मिति सप्तमीसमासः । तत्र चेयानर्थो लभ्यत इत्याह—शब्दोच्चारणकाल इति । अर्थशब्द इह पदार्थवचनः । तदाह—बिन्द्वात्मकमिति । बुधास्तत्त्वनिष्णाताः । इह तावन्मुख्यतया शब्दत्वं ब्रह्मत्वं चैषितव्यम् । तदुभयं च तत्र नास्तीति दर्शयन् विवृणोति—इतरस्येति । शब्दे हि प्रकाशकांशो रहस्यमुपनिषद्भूतं भवति तत्र स्थूलस्य रवस्यास्ति । ब्रह्मत्वं च निरतिशयसूक्ष्मतया व्यापित्वं तदपि नास्तीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शब्दब्रह्म का अर्थ—तत्त्व में निष्णात विद्वानों ने शब्दब्रह्म के उच्चारण में उससे अवगम्य होने वाले अर्थ को शब्दब्रह्म का अर्थ कहा है । इसमें शब्दत्व एवं ब्रह्मत्व दो पद कहे गए हैं । शब्दत्व का अर्थ विन्द्वात्मक प्रकाशयुक्त है तथा ब्रह्म का अर्थ है व्यापकत्व । जो बिन्द्वात्मक एवं व्यापकत्व से युक्त हो वही 'शब्दब्रह्म' है । उसी का उपदेश यहाँ किया जा रहा है । वैखरी वाणी से उच्चरित बिन्द्वात्मक प्रकाशत्व रहित होने से अर्थावबोध (=समझ) नहीं रखते इसलिये वे अतिशय सूक्ष्म भी नहीं है और इसलिये वे शब्दब्रह्म नहीं है ॥ ६२ ॥

स तु सर्वत्र संस्यूतो जातेभूताकरे पुनः ।
आविर्भवति देहेषु प्राणिनामर्थविस्तृतः ॥ ६३ ॥

स्वाभिप्रेतस्य शब्दस्य ब्रह्मत्वं प्रकाशकत्वं चास्तीत्याह—स त्विति । सः शब्दावगम्योऽर्थः पूर्वोक्तः सर्वत्र संस्यूतः कारणत्वात् । तुशब्दो विशेषावधारणार्थः । अतस्तस्य ब्रह्मत्वं प्रकाशकत्वं च युक्तमित्याह—जाते इति । प्राणिनां देहेषु वैखर्या तदभिमतया विनापि यावदर्थः व्याप्तः सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मना आविर्भव-तीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सर्वत्र संस्यूत इति । संस्यूतिरान्तरतया व्याप्तिः । कारण-त्वादिति । बैन्दवं तत्त्वमेतदिति ह्युक्तमिति भावः । सामान्यवैखरीरूपस्य न कारणत्वम् । विशेषावधारणार्थ इति । त्वदुक्तशब्दादयमिह विशेष इति प्रतिपादनार्थ इत्यर्थः । सामान्य-

वैखर्यास्तु कार्यत्वात् सर्वत्र संस्यूतिर्न स्यादिति भावः । अत इत्यनेनैतद्दर्शितम् । यस्मात् स सर्वत्र संस्यूतस्तस्मात्स एव देहेषु यावदर्थविस्तृत आविर्भवति । तदभावात्तु नैवं सामान्यवैखरीरूपो रव इति । अत्र यावदर्थं विस्तृत इति ब्रह्मत्वं साधितम् । आविर्भवति प्रकाशत इति प्रकाशकत्वमपि विवेकः । मूले भूताकर इति पञ्चीकृतभूतानि लोकाद्याकाराण्युक्तानि । सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मनेति विमर्शरूपेणाविर्भावः । विमर्शश्च मनोबुद्ध्यादिधर्मतया सङ्कल्पादिलक्षण इति भावः । सङ्कल्पादिज्ञानभेदो विमर्शस्तु शब्दस्वभाव इत्येवमभिधानमिति ॥ ६३ ॥

जिस शब्दब्रह्म का यहाँ व्याख्यान प्रस्तुत कर रहे हैं उसमें ब्रह्मत्व एवं प्रकाशत्व दोनों ही निहित हैं । उसका उपपादन करते हुये ग्रन्थकार कहते हैं कि वह शब्दब्रह्म सर्व कारण होने से सर्वत्र संस्यूत है । अतः वैखरी के विना भी वह सभी प्राणियों के देह में व्याप्त है और प्राणियों के सङ्कल्प, विकल्प, निश्चय एवं विमर्शन से उत्पन्न होता है ॥ ६३ ॥

चतुर्विधदेहोत्पत्तिः

प्रकृतौ कालनुन्नायांगुणान्तःकरणात्मनि ।
देहश्चतुर्विधो ज्ञेयो जन्तोरुत्पत्तिभेदतः ॥ ६४ ॥

तस्याविर्भावप्रकारप्रदर्शनार्थं देहोत्पत्तिप्रकारं दर्शयन् तद्भेदं तावदाह—प्रकृताविति । गुणान्तःकरणात्मनीति सर्वतत्त्वात्मत्वोपलक्षणार्थम् । उत्पत्तिप्रकारभेदादेव देहानां भेदः न पञ्चभूतात्मकत्वेन इति उक्तमुत्पत्तिभेदत इति ॥ ६४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तस्याविर्भावप्रकारप्रदर्शनार्थमिति । तस्याविर्भावप्रकार एव तावदिदानीं दर्शयितव्यः । यद्वक्ष्यति—निर्धारितमर्थमेषेत्यादि । मूलाधारात् प्रथममुदित इत्यादि । अव्यक्तं प्रलपतीत्यादि च । स च मूलाधारादिप्रतिपादनसापेक्षतया देहोत्पत्तिप्रकारेऽपि दर्शित एव सुप्रतिपदः स्यादित्यभिप्रायः । किञ्च परदेवतायाः स्वाविद्ययैव देहित्वमित्यपि दर्शयितव्यम् । यतो वक्ष्यत्याचार्यः—क्रमवृद्धौ परं ज्योतिष्कला क्षेत्रज्ञतामियादिति । तथा—बहुना किं परं पुंस इत्यादि । तदनुक्तौ तु—अथ व्यवस्थिते त्वेवमस्य शक्तित्वमिष्यत इत्याद्यनुपपत्तिः स्यादिति । किञ्च स्थावरादिदेहेष्वपि स्याच्छब्दब्रह्माभिव्यक्तिरिति सर्वजातिकथनम् । परदेवतास्वरूपानधिगमे पर्यायेण सर्वजात्यापत्तिरिति । वैराग्योत्पादनार्थं च गर्भावस्थाकथनमप्येतदर्थं वक्ष्यति च—उक्तमपि गर्भवासमित्यादि इति।

मूले कालनुन्नायामिति ईश्वरस्याशेषकार्यनिष्ठतया प्रेरणमुक्तम् । गुणान्तःकरणात्मनीति समष्टिव्यष्टिग्रहणम् । सर्वतत्त्वात्मकत्वोपलक्षणार्थमिति समष्टितत्त्वानां सर्वेषां ग्रहणम् । व्यष्टितत्त्वानां तु लिङ्गदेहान्तानामिति ज्ञेयम् । सत्यामिति चोपस्कारः । यद्वा देहाधिकरणे सप्तमी ॥ ६४ ॥

चतुर्विध देहोत्पत्ति कथन—अब उसके आविर्भाव के प्रकार का प्रदर्शन करने के लिये देह की उत्पत्ति का प्रकार प्रदर्शित करते हुये ग्रन्थकार उसके भेदों को कहते हैं । यतः जन्तुओं की उत्पत्ति के प्रकार भिन्न-भिन्न हैं अतः देह के भी भिन्न-भिन्न भेद

हैं। इस प्रकार जन्तुओं की उत्पत्ति के भेद से देह चार प्रकार का कहा गया है ॥६४॥

औद्भिदः स्वेदजोऽण्डोत्थश्चतुर्थस्तु जरायुजः ।
उद्भिद्य भूमिं निर्गच्छत्यौद्भिदः स्थावरस्तु सः ॥ ६५ ॥
निर्दिष्टः स्कन्धविटपपत्रपुष्पफलादिभिः ।
पञ्चभूतात्मकः सर्वः क्ष्मामधिष्ठाय जायते ॥ ६६ ॥

उत्पत्तिभेदमाह—उद्भिद्येति । उद्भिज्जमपि अप्राणिदेहं पाषाणादिकं व्यावर्त्तयन् उद्भिज्जस्य रूपमाह—स्थावर इति ।

स्थावरत्वमपि तेषामस्तीति अतो विशिनष्टि—स्कन्धेति । तेषां पृथिव्याश्रयत्वेन केवलपृथिव्यात्मत्वशङ्कां व्यावर्तयति—पञ्चेति । यद्यपि क्ष्मामधिष्ठाय जायते तथापि रसादिदर्शनात् पञ्चभूतात्मकत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६५-६६ ॥

स्थावर आदि योनियों के भेद—अब उत्पत्ति के अनुसार देह के भिन्न-भिन्न भेदों का उपपादन कहते हैं—औद्भिज, स्वेदज, अण्डज और चौथा जरायुज है । इस प्रकार देह के ये चार भेद बतलाए गए हैं। पृथ्वी का भेदन कर जो उत्पन्न होता है वह औद्भिज है जिसे 'स्थावर' भी कहते हैं ॥ ६५ ॥

पाषाणादिक अप्राणिदेह यद्यपि उद्भिज्ज है किन्तु वे स्थावर नहीं हैं । वे स्थावर उद्भिज्ज स्कन्ध, विटप, पत्र, पुष्प और फलादि से जाने जाते हैं। यद्यपि वे पृथिवी का आश्रय लेकर खड़े रहते हैं किन्तु पञ्चभूतात्मक हैं ॥ ६६ ॥

अम्बुयोन्यग्नि(भूवारितेजः)पवननभसांसमवायतः ।
स्वेदजः स्विद्यमानाभ्यो भूवह्न्यद्भ्यः प्रजायते ॥ ६७ ॥
यूकमत्कुणकीटाणुत्रियाद्याः क्षणभङ्गुराः ।
अण्डजो वर्त्तुलीभूताच्छुक्रशोणितसम्पुटात् ॥ ६८ ॥
कालेन भिन्नात् पूर्णात्मा निर्गच्छन् प्रक्रमिष्यति ।
अहिगोधावयोभक(द)शिशुमारादिकश्च सः ॥ ६९ ॥

जरायुजोत्पत्तिः

जरायुजस्तु ग्राम्यातः क्रियातः स्रुतिसम्भवः ।
स जायते चतुर्विंशत्तत्त्वसंयुक्तदेहवान् ॥ ७० ॥

अम्ब्वादीनामेकैकाभावेऽदर्शनादप्प्रधानेभ्यो भूतेभ्य एव स्वेदजोत्पत्तिरित्याह अम्ब्विति । चतुर्विंशदित्युपलक्षणम् । सर्वतत्त्वानाम् ।

सम्भवशब्दार्थमाह—स इति ॥ ६७-७० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूलेऽम्बुयोनीति । योनिर्भूमिः । अदर्शनादितिच्छेदः । स्वेदजोत्पत्तेरिति च शेषः । आपः प्रधानं येष्विति समासः । पञ्चस्वपि भूवह्न्यपां स्वेदो भेदः... स्त्रीवल्मीककारिणी । क्षणभङ्गुराः स्वल्पकालेनैव विनश्वराः । शुक्लशोणित-

सम्पुटादित्यर्थादगवादिमिथुनसम्प्रयोगजादिति लभ्यते । कालेन भिन्नादिति । कालोऽपि द्विविध एव । प्रक्रमिष्यतीति सद्यश्चरणमुक्तम् । सम्भावनया प्रायेणैवमिति सूचितम् । वयोभेदाः पक्षिभेदाः । मूले ग्राम्यातः क्रियातो या स्रुतिस्ततः सम्भवो यस्येति समासः । पुंस्त्रियोः सम्प्रयोगो ग्राम्यक्रिया । स्रुतिः तदा शुक्लशोणितयोः स्रवणम् । सर्वतत्त्वानामिति । पुरुषतत्त्वाभिप्रायम् । यद्वा शैववैष्णवादितत्त्वाभिप्रायम् ॥ ६७-७० ॥

उनमें पृथ्वी, जल, तेज, पवन तथा आकाश का सम्मिलित रूप रहता ही है । **स्वेदज** जन्तु स्वेद वाले भू, अग्नि तथा जल से उत्पन्न होते हैं यूका मत्कुण कीटाणु आदि क्षणभङ्गुर जीव स्वेदज हैं । **अण्डज** प्रथम शुक्र एवं शोणित के सम्पुट रूप में वर्त्तुल रहते हैं । बाद में काल के द्वारा फूट जाने पर अपनी पूर्णता प्राप्त कर उस अण्डे से बाहर आकर चलने में समर्थ हो जाते हैं । साँप, गोधा, पक्षि, मेढक तथा शिशुमारादि अण्डज प्राणी हैं ॥ ६७-६९ ॥

जरायुज प्राणी स्त्री की योनि में प्रविष्ट लिङ्ग से विच्युत वीर्य के द्वारा उत्पन्न होते हैं और वही चौबीस तत्त्वों से युक्त देह वाले कहे जाते हैं ॥ ७० ॥

स्वस्थानतश्च्युताच्छुक्राद् बिन्दुमादाय मारुतः ।
गर्भाशयं प्रविशति यदा तुल्यं तदापरः ॥ ७१ ॥
आर्त्तवात् परमं बीजमादायाऽस्याश्च मूलतः ।
यदा गर्भाशयं नेष्यत्यथ सम्मिश्रयेन्मरुत् ॥ ७२ ॥

मायीयादिमलत्रयम्

मायीयं नाम योषोत्थंपौरुषं कार्मकं मलम् ।
आणवं नाम संयुक्तं मिलितं तन्मलद्वयम् ॥ ७३ ॥

योषोत्थं रक्तं त्वगसृङ्मांसकारणत्वेन निःसारेऽपि शरीरे सारबुद्धिजनकत्वान्मायीयम् । पौरुषं शुक्रम् । अस्थ्यादिकारणत्वेन दार्ढ्यहेतुत्वात् देहस्य व्यापारक्षमत्वकरमिति कार्मकं कर्मसंस्कृतत्वाद्वा कार्मकम् । मिलितमनुशय्यणुत्वहेतुत्वादाणवम् । संयुक्तयोरपि परस्परम् एकत्वम् अप्राप्तयोः नानुशय्यणुत्वहेतुत्वमिति संयुक्तमिलितमित्युक्तम् ॥ ७१-७३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले स्वस्थानतश्च्युतादित्यादि जननप्रकाराभिधानम्। स्वस्थानतश्च्युतादिति ग्राम्यक्रियायामिति शेषः । शुक्लस्य स्वं स्थानं पुंसि शुक्लादयः । शुक्लादिबन्दुमिति यावति तदाविष्टजीववस्तुव्याप्तिस्तावतो ग्रहणम् । आदायेति योन्यन्तराविष्टलिङ्गाग्रादिति भावः । मारुत इति स्त्रीगतो गर्भोचितो वायुः । शुक्लशोणितयोः प्रभवदिग्भेदाद्वायुभेदः । आर्तवं स्त्रिया रक्ताशयगतं शोणितम् । परमं बीजमिति शरीरपरिणामोचितं बिन्दुमित्यर्थः । अस्याश्चेति ग्राम्यक्रियायाः प्रकृतत्वात् स्त्रिया इति गम्यते । मूलत इति रक्ताशयप्रदेशादेव न तु योनावपि शुक्लच्युतिप्रदेशादिति भावः । यदेत्ययं कालो यदा गर्भाशयं प्रविशति तदा गर्भाशयं नेष्यतीत्येवमुक्तो गृह्यते । नेष्यतीति सम्मिश्र्यमाणस्य

गर्भाशयप्रवेशः सूचितः । अथ सम्मिश्रयेन्मरुदित्यपर एव गर्भोचितो वायुः ॥ ७१-७२ ॥

मायीयं नाम योषोत्थमिति मलमिति सम्बध्यते । त्वगादीनां स्वदेहत्वेन स्वात्मतयाभिमाने मायैव प्रधानं निमित्तमिति तत्कारणस्य रक्तस्य मायीयत्वम् । मज्जादीनामेवमभिधाने कर्मैव प्रधानं निमित्तमिति तत्कारणस्य शुक्लस्य कार्मत्वम् । तयोरुभयोरप्येवमभिधाने स्वरूपस्य परिच्छिन्नत्वमेव प्रधानं निमित्तमिति तदैक्यस्याणवत्वम् । नामपदेनागमप्रसिद्धिरुक्ता । यद्वा प्रकृतिरेव स्त्री । यदुक्तम्—अङ्गनासु विशिष्यत इति । सैव सम्प्रयुयुक्षायां माया भवति । तदुत्थत्वान्मायीयम् । पुरुष एव च पुमान् सोऽपि सम्प्रयुयुक्षायां कर्तृतया भोक्तृतया च कर्ममयः तदुत्थत्वात् कार्मकम् । यस्तु जनिष्यते स प्रागवस्थायां परपुरुषे लीनः सन्नस्यां दशायामविद्योद्बोधादत्यन्तपरिच्छिन्नत्वेनाणुरिति । तत्प्रयुक्तत्वात् तदुभययोगस्याणवत्वमिति । अभिप्रायान्तरमाह—योषोत्थं रक्तमित्यादिना । फलद्वारेह मायीयत्वादिकमुक्तमिति भेदः । अनुशय्यणुत्वहेतुत्वादिति । यो मायादिलक्षणं स्वोपायमनुशेते सोऽनुशयी जनिष्यमाणो जीवः । तस्याणुत्वप्रतीतिः शरीरनिबन्धनेति हेतुरुक्तः । मायीयत्वादिप्रतिपादनस्य वैराग्यार्थत्वात् तदुचिततया शुक्लादीनां मलव्यपदेशः ॥ ७३ ॥

'आणव' मल कथन—रतिकाल में वायु अपने स्थान से विच्युत शुक्र से बिन्दु लेकर गर्भाशय में प्रवेश करता है और वहाँ उसी के तुल्य एक अन्य वायु गर्भाशय मे भी स्थित रहता है। जो वायु स्त्री के मूल से उसके शोणित बिन्दु को लेकर गर्भाशय में पहुँचा देता है और बीज, शुक्र तथा शोणित को एक में मिला देता है ॥७१-७२॥

स्त्री का रक्त 'मायिक' है और क्रिया करने के कारण पुरुष का मल 'कार्मक' है। जब दोनों एक दूसरे में मिल जाते हैं तो उन दोनों संयुक्त मल का नाम 'आणव' मल कहा जाता है ॥ ७३ ॥

सूक्ष्मरूपाणि तत्त्वानि चतुर्विंशं मलद्वये ।
तत्र युक्तिं व्रजन्त्याशु ततस्तद्गर्भमारुतः ॥ ७४ ॥

जन्तोः स्त्रीपुंनपुंसकत्वे हेतुः

संक्षोभ्य संवर्धयति तन्मलं शोणिताधिकम् ।
स्त्री स्याच्छुक्राधिकं ना स्यात्समबद्धं नपुंसकम् ॥ ७५ ॥

जन्तोरुत्पत्तिप्रकारः

स्वगतैर्मरुदग्न्यद्भिः स्विद्यतेक्वाथ्यते च तत् ।
मिश्रीभूतं तदह्नैव मातुरङ्गुष्ठसम्मितम् ॥ ७६ ॥
आयामि बुद्बुदाकारं परेऽहनि विजृम्भते ।
पक्षेण चतुरस्रं स्यान्मातुर्भुक्तरसात्मवत् ॥ ७७ ॥

तस्य पूयत्वाप्राप्तौ हेतुमाह—सूक्ष्मरूपाणीति । अनेन सर्वेषां सर्वोपाधित्वमुक्तं भवति । आशु पूयभावात् प्रागेव लब्धवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ ७४-७७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले सूक्ष्मरूपाणीत्याश्वित्येतदन्तं वाक्यम् । सूक्ष्माणीत्येतच्च तत्कालविशेषणम् । सर्वेषां सर्वोपाधित्वमिति । सर्वेषामपि तत्त्वानां सर्वेऽपि स्थावरादि-चतुर्विधा उपाधयो न कतिपयतत्त्वानामेव किन्तु जरायुजे देहे सर्वेषामपि समभिव्यक्तिर्न तत्त्वेवमितरेषु देहेष्वित्येतदुक्तं भवतीत्यर्थः। लब्धवृत्तीनीत्येतद्युक्तिं व्रजन्तीत्यस्य विवरणम्। चतुर्विंशत्तत्त्वसंयुक्तदेहवानिति तत्त्वानां तत्र सद्भावमात्रमुक्तमिति भेदः । हृदयेन्द्रियगोलका-द्युत्पत्तौ स्फुटो वृत्तिलाभः स्यात् । वक्ष्यति च—बहुद्वारेण कुम्भेनेत्यादि । ततस्तद्गर्भ-मारुतः संक्षोभ्य संवर्धयतीति वाक्यम् । गर्भमारुतः स्त्रिया गर्भाशयगतो वायुः । संक्षोभणं विलोडनम् । संवर्धयतीत्याप्रसवं तद्व्यापार उक्तः । वर्धनसाधनं तु मातुर्भुक्तरसात्मवदि-त्येतद् भवति । ना स्यादिति नृशब्दस्य प्रथमैकवचनम् । पुमानित्यर्थः । स्वगतैरिति । तस्मिन् मिलिते मले तदीयजीवस्य देहमात्रे युक्तिमाशु व्रजन्तीत्युक्तनयेन विद्यमानैरित्यर्थः। क्लेदनं क्वाथनं च सान्द्रीभावकिट्टादिविक्रियानिबन्धनम् । तदह्नैव सान्द्रीभूतं परेऽहनि विजृम्भत इति मूलान्वयः । कथं विजृम्भत इति मातुरङ्गुष्ठसम्मितमायामि बुद्बुदाकारमिति योज्यम् । मातुर्भुक्तरसात्मवदिति । भुक्तमोदनादि । तस्य रसः सारः । स एव तस्यात्मा स्वरूपमुपचयकरत्वात् तद्युक्तमित्यर्थः ।। ७४-७७ ।।

गर्भगत जीव की उत्पत्ति—उन दोनों मिश्रित आणव मल में सूक्ष्म रूप से चौबीस तत्त्वों का समावेश रहता है । उपर्युक्त चौबीस तत्त्व बड़ी शीघ्रता से उस आणव मल में मिल जाते हैं । इसके बाद गर्भगत वायु उस आणव मल में क्षोभ (विलोडन) उत्पन्न कर गर्भ को प्रसव दिन पर्यन्त बढ़ाता है ।

जन्तु के स्त्रीपुंनपुंसकत्व में हेतु—यदि आणव मल में स्त्री के रक्त की अधिकता रहती है तो स्त्री जीव की उत्पत्ति होती है और शुक्र का आधिक्य होने पर पुरुष जीव की उत्पत्ति होती है तथा दोनों समान होने पर नपुंसक जीव की उत्पत्ति होती है ।। ७४-७५ ।।

गर्भाकृति कथन—वह गर्भ गर्भगत वायु, अग्नि एवं जल से द्रवीभूत होता है और क्वाथ के समान गरम होता है । जिस दिन वह शुक्र शोणित रूप से एक में मिलता है उसी दिन माता के अङ्गुष्ठ के बराबर वह गर्भ आकारवान् हो जाता है । उस का प्रकार यह है कि वह प्रथम परिमाण में बुद्बुद के आकार का होकर माता के द्वारा खाये हुये रस से बढ़कर दूसरे दिन से विकसित होने लगता है और वह गर्भ एक पक्ष में चौकोर आकार का हो जाता है ।। ७६-७७ ।।

मिलितादपि तस्मात्तु पृथगेव मलद्वयात् ।
किट्टीभूतं द्वयं पूर्वं बीजयुग्मं समुन्नमेत् ।। ७८ ।।

किं तद्द्वयमुद्गतमित्याह—बीजयुग्ममिति ।। ७८ ।।

प्रयोगक्रमदीपिका—मिलितादपीत्यत्र तस्मान्मलद्वयात्पूर्वं किट्टभूतं द्वयं पृथगेव समुन्नमेदित्यन्वयः । बीजयुग्ममिति वृषणफलद्वयमुक्तम् ।। ७८ ।।

बीजयुग्म निरूपण—मिले हुये शुक्र एवं शोणित से पूर्व वे पृथक्-पृथक् किट्टीभूत दोनों शुक्र एवं शोणित बीजयुग्म (दो वृषण) उत्पन्न करते हैं ॥ ७८ ॥

अग्नीषोमात्मिका नाडी निरूपणम्

ऊर्ध्वं तु मरुतानुन्नं तस्मादपि मलद्वयात् ।
उभयात्मिक्यधोवृत्ता नाडी दीर्घा भवेदृजुः ॥ ७९ ॥

उभयात्मिकीति । अग्नीषोमात्मिकी प्रकृतिपुरुषाद्यात्मिकी चेत्यर्थः ॥ ७९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ऊर्ध्वं तु नुन्नमिति । किञ्चिदिति शेषः । नोदनं प्रेरणम् । तच्च सुषुम्नाख्या नाडी संवृत्ता भवेदिति पुनर्योज्यम् । वृत्तेति वृत्ताकारत्वं वोक्तम् । अग्नीषोमात्मिकीति । मूलादाग्रं चिदग्निशिखाया अग्राद्यामूलं सोमामृतधारायाश्च नित्यसद्भावादेवमुक्तम् । प्रकृतिपुरुषाद्यात्मिकी चेति । तत्र सोमाग्न्योः प्रकृतिपुरुषात्मकत्वम् । आदिशब्देन बिन्दुनादात्मिकीत्यादिग्रहणम् ॥ ७९ ॥

अग्नीषोमात्मिका नाडी निरूपण—ऊपर वायु की किञ्चित् प्रेरणा से उन दोनों मलों से अग्नि एवं सोम रूप उभयात्मिका अर्थात् प्रकृतिपुरुषात्मक उत्पन्न होती है । फिर वह मूल के अग्रभाग वाली अग्न्यात्मिका होती है और उसके अग्रभाग से सोमात्मिका होती है जो नीचे की ओर गोल एक ऋजु दीर्घाकार नाड़ी सुषुम्ना के रूप में प्रगट होती है ॥ ७९ ॥

अवाङ्मुखी सा तस्याश्च भवेत् पक्षद्वये द्वयम् ।
नाड्योस्तत्सन्निबद्धाः स्युः सप्तान्या नाडिका मताः ॥ ८० ॥

सुषुम्नादिनाड़ी नामानि

तत्र या प्रथमा नाडी सा सुषुम्नेति कथ्यते ।
या वामेडेति सा ज्ञेया दक्षिणा पिङ्गला स्मृता ॥ ८१ ॥

अवाङ्मुखत्वमपि अस्तीत्यवाङ्मुखीत्युक्तम् ॥ ८०-८१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—नाड्योर्द्वयमिति सम्बन्धः ॥ ८०-८१ ॥

सुषुम्नादि नाड़ी नाम कथन—उसका मुख नीचे की ओर रहता है । फिर दो पक्ष में उसी सुषुम्ना से दो नाडियाँ पुनः उत्पन्न होती हैं जिनमें बँधी हुई और भी सात नाडियाँ अनुस्यूत रहती हैं ॥ ८० ॥

पहली नाड़ी का नाम (द्र० १.७९) सुषुम्ना कहा जाता है और उसके बायीं ओर इडा तथा दाहिनी ओर पिङ्गला नाड़ी (द्र० ८०) कही जाती है ॥ ८१ ॥

या वाममुष्कसम्बद्धा सा श्लिष्यन्ती सुषुम्नया ।
दक्षिणं जत्रुमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता ॥ ८२ ॥
वामांसजत्रवन्तरगादक्षिणां नासिकामियात् ।
तथा दक्षिणमुष्कोत्था नाडी या वामरन्ध्रगा ॥ ८३ ॥

अन्या धमन्यो याः प्रोक्ता गान्धारीहस्तिजिह्विका ।
सपुषाऽलम्बुषा चैव यशस्विन्यपि शङ्खिनी ॥ ८४ ॥
कुहूरिति च विद्वद्भिः प्रधानाव्यापिकास्तनौ ।
काचिन्नाडी बहिर्वक्त्रा या मातुर्हृदि बध्यते ॥ ८५ ॥
यया तत्पुष्टिमाप्नोति केदार इव कुल्यया ।
मातुराहाररसजैर्धातुभिः पुष्यते क्रमात् ॥ ८६ ॥

वाममुष्केति छेदे अदक्षिणामिति छेदः । दक्षिणमुष्कोत्थेति छेदे अवामरन्ध्रगेति छेदः ॥ ८२-८४ ॥

मातुर्भुक्तरसात्मवदित्युक्तम् । तत्कथमिति । तदाह—काचिदिति ॥ ८५-८६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—या वाममुष्कसम्बद्धेत्यादीडापिङ्गलयोर्गतिक्रमाभिधानं प्राणायामेऽनुसन्धानार्थम् । वाममुष्केतिच्छेद इति । यद्यवाममुष्केतिच्छेदस्तदा दक्षिणामित्येव पदमित्येतदपि सूचितम् । तत्रेडापक्षे दक्षिणवृत्ताख्यमांसप्राप्तिः । पिङ्गलापक्षे तु वामांसजगवन्तरप्राप्तिरिति विशेषः । दक्षिणमुष्कोत्थेतिच्छेद इति । यद्यदक्षिणमुष्कोत्थेति छिद्यते तदा वामरन्ध्रगेत्येव पदं स्यात् । पूर्ववच्च विशेष इति ॥ ८२-८३ ॥

मूले याः प्रोक्ता इति सप्तान्या नाड्यो मता इत्येवमिति भावः । वामनेत्रजिह्वादक्षिणनेत्रं पायुर्दक्षिणवामश्रवणे प्रजननमित्यासामग्रमिति ज्ञेयम् । व्यापिकास्तनाविति । नेत्रादिगोलकपर्यन्ततया वृत्तेरिति भावः । विद्वद्भिरिति ता एवं प्रोक्ता इति शेषः । काचिन्नाडीति तस्य देहमात्रस्य नाभ्यग्रतया बहिर्मुखो नाडी भवति । त्वगिन्द्रियनाडीयं शङ्खिनी विश्वोदरी वा नामेति काचिदित्युक्तम् । यया तत्पुष्टिमाप्नोतीति । तदुक्तम्—

मातुराहारवीर्येण षड्विधेन रसेन च ।
नाभिस्तत्र निबद्धेन वर्धते स दिने दिने ॥ इति ।

मातुराहाररसजैरिति पोषणप्रकार उक्तः । मलधातुरसांशेषु धातुरुपचयकरोंऽशः । क्रमादिति कालक्रमो रसासृगादिक्रमश्च गृह्यते ॥ ८४-८६ ॥

इडा नाड़ी वाम मुष्क (अण्डकोश) से सम्बद्ध होकर सुषुम्ना के साथ मिलती हुई दाहिने जत्रु (गले की हड्डी) का आश्रय लेकर धनुष के समान टेढी होकर हृदय में प्रवेश करती है । पुनः वहाँ से वह बायें जत्रु के भीतर होती हुई बायीं ओर की नासिका में प्रवेश करती है ।

दूसरी नाड़ी दाहिने मुष्क (अण्डकोश) से सटकर बायीं ओर की नासिका में प्रविष्ट होती है । (८० श्लोक में कही गई)

सात नाडियों के नाम—अन्य सात नाडियों के नाम विद्वानों ने १. गान्धारी, २. हस्तिजिह्वा, ३. सपुषा ४. अलम्बुषा, ५. यशस्विनी, ६. शङ्खिनी और ७. कुहू कहा हैं । ये सातों ही नाडियाँ शरीर में व्याप्त होने से प्रधान कही जाती हैं । कोई नाड़ी बाहर टेढी होकर माता के हृदय में बँधी रहती है । उसी नाड़ी से संसिक्त होने

से गर्भ पुष्ट होता रहता है । जिस प्रकार धान की क्यारी नहर के जल से पुष्ट होंती है उसी प्रकार गर्भ माता के आहार से बने हुये रस तथा धातुओं से क्रमशः पुष्ट होता जाता है ॥ ८२-८६ ॥

क्रमवृद्धौ परंज्योतिष्कला क्षेत्रज्ञतामियात् ।
सक्षेत्रज्ञं मलं तत् तु सम्भूतं सगुणं पुनः ॥ ८७ ॥
सदोषदूष्यसम्पन्नं जन्तुरित्यभिधीयते ।
फलकोशद्वयं तत् तु व्यक्तं पुंसो न तु स्त्रियाः ॥ ८८ ॥
नपुंसकस्य किञ्चित् तु व्यक्तिरत्रोपलक्ष्यते ।
मध्यस्थायाः सुषुम्नायाः पर्वपञ्चकसम्भवाः ॥ ८९ ॥
शाखोपशाखतां प्राप्ताः शिरालक्षत्रयात् परम् ।
अर्द्धलक्षमिति प्राहुः शारीरार्थविशारदाः ॥ ९० ॥

वैराग्यार्थमाह—सक्षेत्रज्ञमिति । बीजयुग्मं समुन्नमेदित्युक्तम् । न तत् सार्वत्रिकमित्याशंक्याह—फलेति ॥ ८७-८९ ॥

अवशिष्टं नाडीचक्रं योगियोगाभिवृद्ध्ये दर्शयति—मध्यस्थाया इति । मूलाधारनाभिहृदयगलमूल भ्रूमध्यानुसारीणि पञ्चपर्वाणि ॥ ८९-९० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—परंज्योतिष्कलेति । या परदेवतायाः स्वाविद्याकल्पिता जीवचिन्मात्रलक्षणा कला चतुर्विंशतत्त्वसंयुक्तदेहवानित्युक्ता सा क्रमवृद्धे तस्मिन् हृदयायतनसम्पन्ने सति लब्धवृत्तितया कृत्स्नदेहाभिमानयोगित्वेन क्षेत्रज्ञसंज्ञां लभत इत्यर्थः ।

सदोषदूष्यमिति । वातपित्तश्लेष्माणः त्रिदोषाः । त्वगसृगादिधातवो दूष्याणीति । न तत्सार्वत्रिकमिति । केषुचिद्देहेष्वनुपलम्भादाशङ्कोपपत्तिः ... ... शारीरार्थविचारका इति योगविदो भिषजो वोक्ताः ॥ ८७-९० ॥

तदनन्तर परम् ज्योति की कला (परदेवता की अविद्या से कल्पित जीव चिन्मात्र लक्षण), जिसे पहले चौबीस कला युक्त देहवान् कहा गया है, (द्र० १.७०) क्रमशः बढ़ते हुए हृदयायतन में पुष्ट हुये उस गर्भ में देहाभिमानी होकर क्षेत्रज्ञ संज्ञा प्राप्त करती है । इस प्रकार उत्पन्न हुआ वह 'क्षेत्रज्ञ' मल पुनः जल सत्त्वादि गुणों के सहित हो जाता है ।

तब दोषों और (त्रिगुण वातपित्तादि) द्रव्यों त्वगसृगास्थि एवं मेदादि धातुओं से सम्पन्न होकर जन्तु संज्ञा प्राप्त करता है । जिसमें दो अण्डकोश व्यक्त होते हैं वह जीव 'पुरुष' कहा जाता है । स्त्री जाति में वे दोनों अण्डकोश नहीं होते जबकि नपुंसक में बहुत छोटा होकर वह व्यक्त होता है ॥ ८७-८९ ॥

उपर्युक्त नाडियों को बतलाने के पश्चात् अन्य नाडियाँ जो योगियों के योग में उपयोगिनी कही गई हैं उनका वर्णन करते हैं । इडा एवं पिङ्गला के मध्य में रहने

वाली सुषुम्ना के मूलाधार, नाभि, हृदय, गलमूल और भ्रूमध्य में रहने वाले पाँच पर्व हैं ॥ ८९ ॥

उस सुषुम्ना के उन पाँच पर्वों के शाखाओं और उनसे होने वाली अन्य उपशाखाओं से साढ़े तीन लाख नाडियाँ इस देह में उत्पन्न हुई हैं ऐसा शरीरशास्त्र के विशारदों का कहना है ॥ ९० ॥

तद्भेदांश्च बहूनाहुस्ताभिःसर्वाभिरेव च ।
व्याप्नोति सर्वतो वायुर्येन देहः प्रवर्त्त्यते ॥ ९१ ॥

वायुव्याप्तिफलमाह—येनेति ॥ ९१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—येन देहः प्रवर्त्यत इति । नानाविधचेष्टांभिप्रायम् ॥ ९१ ॥

वायु की व्याप्ति का फल—जिनके बहुत सें भेद ऊपर कहे गये हैं । वायु उन सभी नाडियों से व्याप्त रहता है जिससे देह की चेष्टा का सञ्चालन होता है ॥ ९१ ॥

देहेऽहोरात्रादिक्रमः

देहेऽपि मूलाधारे तु समुदेति समीरणः ।
नासाभ्यामस्तमभ्येति घ्राणतो द्विषडङ्गुले ॥ ९२ ॥
अहोरात्रमिनेन्दुभ्यामूर्ध्वाधोवृत्तिरिष्यते ।
वामदक्षिणनाडीभ्यां स्यादुदग्दक्षिणायनम् ॥ ९३ ॥

ज्ञानयोगिक्रियानिष्ठानां हिताय देहे अहोरात्रादिक्रममाह—देहेऽपीति । अपिशब्दोऽग्न्युदयसमुच्चयार्थो बाह्योदयसमुच्चयार्थो वा । इनरूपेणोर्ध्वप्राणवृत्तिरहः । इन्दुरूपेणेतरत् ॥ ९२-९३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ज्ञानयोगक्रियानिष्ठानां हितायेति । ज्ञाननिष्ठानां तावद्देवतात्मैकतायामवस्थितस्वस्वरूपतस्त्वदायुर्मम निश्वास इत्युक्तरीत्या श्वासेन सकलजगद्द्वैतविकल्पलक्षणाहरुन्मेषमुच्छ्वासेन च तदुपरमलक्षणरात्रिनिमेषं चानुसन्दध्यादित्येतद्धितं भवति । योगनिष्ठानां तु श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रानुसन्धानं क्रियानिष्ठानां त्वहनि रात्रौ वारम्भणीयस्य कर्मणः श्वास उच्छ्वासे च प्रवर्तमान आरम्भः । एवमयनद्वयमपि प्रतिपत्तव्यमिति । अपिशब्दोऽग्न्युदयसमुच्चयार्थ इति । अत्र समीरणोऽपि समुदेतीत्यन्वयः । अग्निरिह चिदग्निः तस्य त्वस्तमयो द्वादशान्त इत्यवबोद्धव्यम् । बाह्योदयसमुच्चयार्थो वेति। अत्र मूलाधारेऽपीत्यन्वयः । बहिर्द्विषडङ्गुलेऽप्युदेतीत्यपिशब्दार्थः । मूलाधारे समुदेतीति । ततो यथायोगमिडापिङ्गलाभ्यां गच्छन्नासिकाविवरेणाग्रतो बहिर्द्वादशाङ्गुलपरिमितोद्देशेऽस्तमेति पुनस्तत्रोदेति । ताभ्यांमेवागच्छन् मूलाधारेऽस्तमेतीति तात्पर्यार्थः । इनः सूर्यः । इतररूपेणेतरेतरदिति । इन्दुरूपेणाधोऽपानवृत्ती रात्रिरित्यर्थः । सूर्यस्य मूलाधार उदयो बहिर्द्विषडङ्गुलेऽस्तमयः । सोमस्य तु विपरीत इति भावः । चिदग्न्युदयपक्षे षोडशान्तेऽमृतसोमोदयो मूलाधारेऽस्तमय इति ज्ञेयम् । मूले वामदक्षिणनाडीभ्यामित्यपरपूर्वपक्षयोरप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ९२-९३ ॥

देह में अहोरात्रादिक्रम कथन—देह में मूलाधार से जो वायु उत्पन्न होता है वह दोनों नासिका के द्वारा बारह अङ्गुल बाहर जाकर अस्त हो जाता है ॥ ९२ ॥

सूर्य रूप से जब वह वायु ऊपर की ओर जाता है तब दिन और चन्द्र रूप से वही जब नीचे की ओर आता है तब रात समझी जाती है । इस प्रकार ऊर्ध्वगति तथा अधोगति से होने वाले दिन रात का योगी-जन व्यवहार करते हैं । जब बायीं ओर इडा नाड़ी चलती है तब योगियों का उत्तरायण होता है तथा जब दक्षिण की ओर पिङ्गला नाड़ी चलती है तब दक्षिणायन कहा जाता है ॥ ९३ ॥

चेतनाधातोरागतिः

अत्रापि चेतनाधातोरागतिं बहुधा विदुः ।
रेतःशोणितजं प्राहुरेकेऽन्ये मातुराहृतात् ॥ ९४ ॥
आहाराद्रसजं प्राहुः केचित् कर्मफलं विदुः ।

तत्र मतभेदाः

केचिदस्य परं धाम्नोव्याप्तिमेव प्रचक्षते ॥ ९५ ॥
कश्चित् कर्मप्रकारज्ञः पितुर्देहात्मना सकृत् ।
सम्बध्य मथ(द)नोद्रेकविलीनाच्छुक्रधातुतः ॥ ९६ ॥
तत्परं धाम सौजस्कंसंक्रान्तं मारुतेन तु ।

तत्र स्वसिद्धान्तः

ब्रूते रक्तव्यतिकृताद्दीपाद्दीपान्तरं यथा ॥ ९७ ॥

सक्षेत्रज्ञं मलमिति उक्तम् । तत्कथं क्षेत्रज्ञप्रवेश इति । तत्र मतभेदं दर्शयति—अत्रापीति । चेतनाधातुश्चिदेकरसः पुरुषः । अपिशब्देन विरोधार्थेन पक्षाणामनुपपत्तिः दर्शिताः । नहि चिदेकरसस्य पुरुषस्य एवंविधाः प्रवेशा उपपद्यन्त इत्यर्थः । रेतः-शोणितजमिति । पञ्चाधिकरणानां पक्षः । मातुराहृतात् आहाराद्यो रसः पाकजः तद्द्वारेण गर्भशरीरं विशतीति वार्षगणाः । कर्मफलमिति अपत्यार्थिनां यथोक्ताहार-विहारस्रब्द्धाद्यतिशयात् गर्भं प्रविशतीत्यापद्या(त्रेया)दयः । परं धाम्नो व्याप्तिमिति विन्ध्यवासिपक्षः । सर्वगस्येन्द्रियाभिव्यक्तिनिमित्तं परिच्छेदः इत्यर्थः । दीपात् दीपान्तरमिति पतञ्जलिधन्वन्तर्यादिपक्षः ।

तत्परं धाम तस्य पितुरात्मा कश्चिदेवं ब्रूत इत्युत्तरत्रान्वयः । रक्तव्यतिकृतादिति न्युत्मनोऽपि संक्रान्तिः दर्शिता ॥ ९४-९७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—चेतनाधातुरिति विरोधार्थेनेति । अत्र बहुधा विदुरपीत्यन्वयः । यद्यपि स स तथा तथा वेद तथापि तदनुपपन्नमिति तदभिप्रायः । तदाह—न हीति । यच्चेतनाधातोरपीति वान्वयोऽभिप्रेतः । रेतःशोणितजमिति । ताम्बूलपूगचूर्णानां योगद्राग इवेति भावः । तद्द्वारेणेति । मातुरभ्यवहार्यमन्नमनुप्राप्तस्तदभ्यवहारेण तदुदरगतः सन् तत्पाकजरसाविष्टः काचिन्नाडी बहिर्वक्त्रेत्युक्तरीत्या तद्रसेन सह तद्देहमात्रमाविशतीति

भावः। केचित्कर्मफलं विदुरित्यत्र प्रागनुष्ठितपुत्रीयकर्मफलत्वं त्वपत्योत्पत्तेः सर्वपक्षेषु समानमेवेत्यभिप्रायेणाऽर्थान्तरं दर्शयति—अपत्यार्थिनामिति । यथोक्तेति वैद्यशास्त्रग्रहणम् । आहारोऽभ्यवहारः । विहारोऽभ्यञ्जनस्नानासनादिः । श्रद्धाऽपत्यवाञ्छा । आदिशब्देनाभिमताकारपुत्रचिन्तादिकमुक्तम् । तदतिशये च तदीयदेहमाविश्य तद्देहमात्रमाविशतीत्यर्थः । परम्धाम्नो व्याप्तिमिति । प्राक्तनकर्मणः परदेवतातत्त्वे पूर्वतयावस्थितस्य विपाकसमये तदुचितदेशसम्भविनि मातृगर्भे तत्कर्मवशात् तत्कर्मफलोपभोक्तृतयांशावच्छेदावेशसम्भव इति भावः । व्याप्तिमिति । तस्य व्याप्तत्वाद्यत्र यत्रोपभोग उचितस्तत्र तत्रांशावेशः स्यादिति सूचितम् । यद्वा व्याप्तिमात्रमेतदिति ।

तात्पर्यान्तरमाह—सर्वगस्येति । निसर्गतः स्वगतानां मनोबुद्धीन्द्रियादिशक्तीनामभिव्यक्तौ तत्साक्षिणस्तन्निमित्तकोंऽशावच्छेदसम्भव इत्यर्थः । कश्चित् कर्मप्रकारज्ञ इत्यत्र दीपाद्दीपान्तरं यथेति दृष्टान्ते समस्तं दार्ष्टान्तिकं प्रतिबिम्बितमित्यभिप्रायेणाह—दीपादिति । कश्चिदेवं ब्रूत इत्येवंशब्देन कृत्स्नो मूलवाक्यार्थो गृह्यते । अत्र पितुरिति दीपस्थानीयमुक्तम् । तत्परं धामेति च दीपान्तरस्थानीयम् । तदर्थमाह—तस्य पितुरात्मेति । आत्मान्तरभूतः सन्निति भावः । सौजस्कमिति चाज्यस्थानीयम् । मारुतेन त्विति दीपयितृस्थानीयमुक्तम् । तदा दीपस्य संक्रमसमुचितो यः संक्षोभस्तत्स्थानीयं देहात्मनेत्यादिनोक्तम् । शुक्रधातुत इति तु वर्तिस्थानीयमिति विभागः । शुक्रधातुत इति शुक्रधातुद्वारेण संक्रान्तमित्यर्थः ।

देहात्मना सकृत्सम्बध्य मदनोद्रेकविलीनादिति सम्प्रयोगसमये पितुरेव देहाभिमानिजीवचैतन्येन सम्बध्य शुक्रधातोर्विलयः सकृद्भावातिशयप्राप्तिसमये सम्भवति । स च विलयो मैथुनव्यापारसिद्धमथनप्रकर्षतो भवतीत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे जीवस्य नित्यत्वमनित्यत्वं वा स्यादिति ॥ ९४-९७ ॥

चेतना धातु के आगति का सिद्धान्त एवं मत मतान्तर —उस गर्भ में चिदंश लक्षण क्षेत्रज्ञ (जीव) के प्रवेश के विषय में बहुत से मत मतान्तर बतलाए गये हैं।

(१) कोई विद्वान् कहते हैं कि चिदंश 'क्षेत्रज्ञ जीव' रेत और शोणित से ही उत्पन्न होता है कहीं बाहर से नहीं आता । (२) कोई विद्वान् कहते हैं कि माता के द्वारा खाये गये आहार के रस से 'क्षेत्रज्ञ जीव' उत्पन्न होता है । (३) कोई विद्वान् जीव के कर्म का फल क्षेत्रज्ञ को कहते है अर्थात् अपत्य चाहने वाले स्त्री-पुरुषों के यथोक्त आहार-विहार एवं श्रद्धादि रूप कर्मों का फल क्षेत्रज्ञ है; ऐसा कहते हैं। (४) कोई आचार्य इस परधाम के सर्वत्र व्याप्त होने से गर्भ में भी उसकी व्याप्ति है ही; ऐसा कहते है । (५) कोई आचार्य कर्म प्रकार वाले कर्मफल के अनुसार पिता के देह से सम्बन्ध कर मन्थना-धिक्य से भीतर छिपे हुये शुद्ध धातु से 'क्षेत्रज्ञ' की उत्पत्ति कहते हैं । (६) कोई कहते हैं कि वह परात्पर धाम क्षेत्रज्ञ वायु के द्वारा वीर्य के साथ एवं स्त्री के रक्त के साथ एकीकृत होकर योनि में सङ्क्रान्त हो जाता है जैसे दीपक से दीपक जल जाता है ॥ ९४-९७ ॥

कश्चित्तु भौतिकव्याप्ते जन्मकाले वपुष्यथ ।
कुतश्चिदेत्य जीवात्मा निष्पन्न इति शंसति ॥ ९८ ॥

भौतिकव्याप्त इति बार्हस्पत्यः पक्षः । कुतश्चिदित्यनिमित्तमेवेत्यर्थः ॥ ९८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—कश्चित्त्वित्यत्र भौतिकव्याप्ते वपुषीति गर्भाशयगतं देहमात्रमुक्तम् । भौतिकग्रहणेन मनोबुद्ध्यादीनामिन्द्रियाणाञ्च भूतविकृतितया तदभ्युपगमः सूचितः। कुतश्चिदेत्येति यत्र कुत्र प्राक्तनं कर्मफलमुपभोगतः क्षयं नीतं तत् एत्येत्यर्थः ।

अभिप्रायान्तरमाह—अनिमित्तमेवेति । न कुतश्चिदप्यागत्य अपि तु तत्रैव सहसाभिव्यज्येति भावः । जन्मकाल इति प्रसवसमय एव न निषेकादिसमयेष्वित्यर्थः ॥ ९८ ॥

७. कोई पञ्चभूत से व्याप्त इस शरीर में जन्मकाल में यह जीवात्मा कहीं ब्रह्माण्ड से आकर जहाँ उसके उपभोग का रूप योग्य स्थान है वहाँ क्षेत्रज्ञ बन जाता है; ऐसा कहते हैं ॥ ९८ ॥

स्वसिद्धान्तनिरूपणम्

बहुना किं परं पुंसः सान्निध्यात्प्रविजृम्भिता ।
प्रकृतिर्गुणभिन्ना सा त्रिदोषात्मा महीयसी ॥ ९९ ॥
पञ्चभूतमयी सप्तधातुभिन्ना च भौतिकैः ।
पञ्चभिश्च गुणैर्युक्ता पञ्चेन्द्रियविचारिणी ॥ १०० ॥
पञ्चेन्द्रियार्थगा भूयः पञ्चबुद्धिप्रभाविनी ।
पञ्चकर्मेन्द्रियगता पञ्चत्वादाप्रवर्त्तते ॥ १०१ ॥

मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तानां भेदाः

परेण धाम्ना समनुप्रबद्धा
मनस्तदा सा तु महाप्रभावा ।
यदा तु सङ्कल्पविकल्पकृत्या
यदा पुनर्निश्चिनुते तदा सा ॥ १०२ ॥
स्याद्बुद्धिसंज्ञा च यदा प्रवेत्ति
ज्ञातारमात्मानमहङ्कृतिः स्यात् ।
तदा यदा सा त्वभिलीयतेऽन्त-
श्चित्तञ्च निर्धारितमर्थमेषा ॥ १०३ ॥
यदा स्वयं व्यञ्जयितुं यतेत
महीयसी सा करणैः क्रमेण ।

तदा तु बिन्दुस्फुटनोद्भवस्य
रवस्य सम्यक् प्रविजृम्भितं स्यात् ॥ १०४ ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

*** विवरणम् *** स्वसिद्धान्तमाह—बहुनेति । सान्निध्यं नाम चैतन्याभासोदयः । तेन प्रकृतेः प्रकर्षेण विविधजृम्भणप्रकारमाह—गुणभिन्नेति । गुणसाम्यावस्थातोऽपि विषमदशां प्राप्ता इत्यादिना उक्तसंक्षेपः क्रियते । सैव महीयसी महत्त्वं प्राप्ता शरीरावस्थायां वातादिरूपदोषरूपेण वर्तत इत्याह—त्रिदोषेति ।

महत्त्वमेव दर्शयति—पञ्चभूतमयीति । श्रोत्रादिपञ्चेन्द्रियरूपेण विचारिणी । पञ्चकर्मेन्द्रियार्थरूपेण गच्छतीति तथोक्ता । श्रोत्रादिजन्य पञ्चबुद्धिरूपेण प्रभवति इति तथोक्ता । पञ्चकर्मेन्द्रियरूपेण गच्छति इति तथोक्ता । आ पञ्चत्वादामोक्षत्वादित्यर्थः ॥ ९९-१०१ ॥

सैवान्तःकरणरूपेत्याह—परेणेति । साक्षितया कारणतयाऽन्तर्यामितया च सम्बन्धः । समनुप्रोपसर्गाणामर्थः । महाप्रभावेति परिणामसामर्थ्यमुक्तम् । अहमेव ज्ञातेत्यविवेकतया ज्ञातुः स्वात्मत्वमात्रवेदनमहङ्कारः । अन्तःसाक्षिणीत्यर्थः । एवं प्रकृतेः शरीरान्तं परिणामकदम्बं संग्रहेणाऽभिधाय शरीरे पूर्वोक्तस्य शब्दब्रह्मणो वैखरीरूपेणाऽभिव्यक्तिमपि संक्षेपेणाह—निर्धारितमर्थमित्यादिना । करणैः प्रयत्नविशेषैरितरैश्च । क्रमेणेति । पश्यन्त्यादिक्रमेणेत्यर्थः । प्रविजृम्भणं वैखरीपर्यन्तः स्थूलभावः ॥ १०२-१०४ ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—बहुना किमिति मतान्तरमप्येवंजातीयकं बहु वक्तुं शक्यते तेन किं स्यात् फलमित्यर्थः । परं पुंसः सान्निध्यात् प्रविजृम्भिता प्रकृतिरेवमापञ्चत्वात् प्रवर्तत इति सम्बन्धः । चैतन्याभासोदय इति । चैतन्याभासस्य जीवचिल्लक्षणस्य परंज्योतिष्कलेति प्रागुक्तस्य प्राक्तनदेहापायसमये तस्मिन्नेव परपुंस्यभिन्नतया स्थितस्योदयो मायातच्छक्तितद्गतप्राणिकर्मविषयभेदेनेत्युक्तरीत्याभिव्यक्तिः । पञ्चत्वं कर्मफलोपभोगावसाने देहक्षयो मरणम् । अयं भावः—नात्र गर्भदेहे तदात्मनः प्रवेशः अपि तु स्वोपाधिना प्रकृतिविकृतिलक्षणेन सह पितृशुक्रादिसंपृक्तया गर्भाशयप्राप्तिः । तस्य चोपाधेरामरणावस्थं प्रवृत्तिरिति ।

यद्वा चैतन्याभासस्योदयोऽनादिसिद्ध एव विवक्षितः । ततः प्रकृतेः प्रवृत्तिरपि नित्यैव। सा चाकैवल्यात् भवतीति । यद्वक्ष्यति—आमोक्षादित्यर्थ इति । अत्र प्रकृतेः स्वाधिकारोपरमपर्यन्तमित्थं तत्तद्भवरूपेण पर्यायशो विजृम्भणमित्येव न तु निष्पद्यमाने देहे तदात्मप्रवेशो नामेत्याशयः । गुणभिन्नेत्येतद्विवृणोति गुणसाम्यावस्थात् इति । जीवात्मनः

प्राक्तनदेहक्षये प्रकृतेस्तदुपार्जितकर्मापूर्वेण सह गुणसाम्यदशायां स्थितिरित्यर्थादुक्तम् । इत्यादिनेति । पञ्चत्वादौ प्रवर्तत इत्यन्तेनेति भावः । उक्तसंक्षेप इति । 'कालेन भिद्यमानस्तु' 'देवाः सश्रुतयः' 'शब्दाद्व्योम' 'सदोषदूष्यमित्यादिविस्तरोक्तानां संक्षेपेणाभिधानमित्यर्थः । महत्त्वं शरीरावस्थायामिति । तत्तद्भवेषु पर्यायशो महत्त्वं प्राप्तेत्यर्थः । अनेन भावावसाने सङ्कोचोऽप्यर्थात्प्रतिपादितः । पञ्चभिर्भौतिकैश्च गुणैः युक्तेत्यन्वयः । शब्दस्पर्शादयश्च गुणाः। पञ्चेन्द्रियार्थगेत्येतद्विवृणोति पञ्चकर्मेन्द्रियार्थरूपेणेति । बुद्धीन्द्रियार्थानां पञ्चभिश्च गुणैरित्युक्त-त्वादेवं विवृतिः । पञ्चबुद्धिप्रभाविनीत्येतद्विवृणोति श्रोत्रादिजन्येति । श्रुतिस्पृष्ट्यादिबुद्ध्य इहोक्ताः । बाह्यं प्रविजृम्भणमेवमुक्तम् ॥ ९९-१०१ ॥

अथाभ्यन्तरमारभते—सैवेति । समनुप्रोपसर्गाणामिति । समनुप्रबद्धेत्यत्र सम्बद्धश्चिद्रूपस्य प्रकृत्या सह साक्षितया सम्बन्धः । अनुबन्धः कारणतया सम्बन्धः । प्रबन्धोऽन्तर्यामितया सम्बन्धः । एतत्त्रयं चाविशेषात् परपुंसः सान्निध्यात् प्रविजृम्भितेत्यत्रापि समानमेवेति ज्ञेयम् । यदा तु सङ्कल्पविकल्पकृत्या तदा सा मन इत्यन्वयः । मनसो वृत्तिरिह सङ्कल्पविकल्पेत्युक्ता ।

यदा पुनर्निश्चिनुते तदा बुद्धिसंज्ञा च स्यादिति निश्चयज्ञानं बुद्धेः वृत्तिरिति चोक्तम् । यद्यपि महानेव बुद्धिरपि तथापि तदध्यक्षभेदाद्वृत्तिभेदः । यत उक्तं—सर्वजगदाश्रयभूत ईक्षणादिशब्दार्थ इति ।

यदा ज्ञातारमात्मानं प्रवेत्ति तदाऽहङ्कृतिः स्यादित्यन्वयः । नेदं साक्षितया ज्ञातुर्वेदनमित्याह—अहमेवेति । अत्रापि प्रागुक्ताहङ्काराद् वृत्तिभेदः । यदुक्तम्—ईक्षितुस्तदभिमानोऽहङ्कार इति ।

यदा सा त्वन्तरभिलीयते तदा चित्तं चेति सोपस्कारमन्वयः । अन्तरित्येतदभिप्रायमाह—साक्षिणीत्यर्थ इति । सर्ववृत्तिनिरोधावस्थचित्तमिति भावः । यदुक्तं—योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति । 'शरीरान्तं परिणामकदम्बमिति । कदम्ब' शब्दः समूहवचनः । सचराचरात्मनि चेति । सर्वशरीरोत्पत्तिः । तत्र स्थावरादिशरीरभेदः प्रकृतौ कालनुन्नायामित्यादिनोक्त इति विवेकः । संग्रहेणेति । विस्तारवचनस्याशक्यत्वाल्लोकादीनां च विस्तारत्वादिति भावः । पूर्वोक्तस्य शब्दब्रह्मण इति । शब्दब्रह्मेति यत्प्रोक्तमित्यत्र यत्प्रतिज्ञातं तदिति भावः । संक्षेपेणेति । द्वितीयपटले विस्तारावसर इति भावः ।

मूले निर्धारितमर्थमित्यत्र यदैषा निर्धारितमर्थं स्वयं करणैर्व्यञ्जयितुं यततेत्यन्वयः । निर्धारितं बुद्ध्या निश्चितं समीक्षितमर्थम् । यदुक्तम्—आत्मा बुद्ध्या समीक्ष्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षयेति । प्रयत्नविशेषैरिति । स्पृष्टत्वमीषत्स्पृष्टत्वं बाह्यौ विवारसंवारावित्येवमादयो गृह्यन्ते । इतरैश्चेत्यन्तःकरणानां ग्रहणम् । यदुक्तं—सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शनात्मनाविर्भवतीति । मूले महीयसीत्यस्य महत्त्वं प्राप्ता शरीरावस्थायामित्येवार्थः । तत्कालविशेषणं चैतत् । बिन्दुस्फुटनोद्भवस्येति । स्फुटनं भेदनम् । यदुक्तं—बिन्दोस्तस्मादित्यादि । रव इह परा वागेव । पश्यन्त्यादिक्रमेणेत्युक्तत्वादिह यततेत्येतद्यतनं वागिन्द्रियावस्थायास्तस्या

व्यापारः । रवस्तु तस्या मनोबुद्ध्यादिवदवस्थान्तरमिति । सा यतेत रवस्य प्रविजृम्भितमिति भेदाभिधानम् । वैखरीपर्यन्त इति । पञ्चाशद्वर्णपर्यन्तत्वमुक्तम् ॥ १०२-१०४ ॥

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

स्वसिद्धान्त निरूपण—इतने मतों के उपपादन करने के पश्चात् ग्रन्थकार स्वसिद्धान्तनिरूपण करते हैं—

कितने मतों का उपपादन किया जाय? इस विषय में बहुत कहने से क्या लाभ? वस्तुतः जब परमात्मा के सन्निधान से प्रकृति में चैतन्याभास का उदय होता है तब प्रकृति परिणामी बन जाती है । तब गुणभिन्ना, त्रिदोषात्मा, महाप्रभावा, पञ्चभूतमयी पञ्चभूतों से और सप्त धातुओं से भिन्न, गुणयुक्ता, पञ्चेन्द्रियचारिणी, पञ्चेन्द्रियों के रूप-रसादि में तथा पञ्च ज्ञानेन्द्रियों को प्रभावित करने वाली एवं पञ्च कर्मेन्द्रियों में प्राप्त होकर तथा बिन्दु से प्रस्फुटित होकर, मोक्ष पर्यन्त, उस परज्योति से युक्त होकर तत्तच्छरीरों में वह प्रवेश करती रहती है ।

वह महाप्रभावा प्रकृति जब सङ्कल्प विकल्प करती है तब उसे 'मन' कहते हैं और जब निश्चयात्मिका होती है तब 'बुद्धि' कही जाती है । तदनन्तर वह पदार्थ का ज्ञान कराती है और तब 'मैं जानता हूँ' इस प्रकार का अहङ्कार बन जाती है । किन्तु जब वही प्रकृति अन्तःकरण में स्वयं लीन होती है तब चित्त संज्ञा वाली बन जाती है। इस प्रकार महाप्रभावा प्रकृति भिन्न-भिन्न रूपों में भिन्न-भिन्न नामों से निर्धारित की जाती है ॥ ९९-१०३ ॥

जब वह महाप्रभावा प्रकृति स्थान एवं प्रयत्नादि करणों से क्रमशः पश्यन्ती, मध्यमा एवं वैखरी रूपों में अपने को व्यक्त करना चाहती है तब बिन्दु स्फुटन से उद्भूत रव (=परा वाक्) का अच्छी प्रकार से विकास जाना जाता है ॥ १०४ ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में सृष्टिकथन नामक प्रथम पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ १ ॥

द्वितीयः पटलः

गर्भवासवर्णनम्

अथ व्यवस्थिते त्वेवं मासात् पक्षाद्दिनादपि ।
मुहूर्त्तान्नाडिकायाश्च क्षणादपि च वर्धते ॥ १ ॥

उक्तमपि गर्भवासं सविशेषं विस्तरेण वैराग्यार्थं प्रपञ्चयितुं द्वितीयपटलारम्भः । अथेति—एवं क्षेत्रज्ञप्रवेशे व्यवस्थिते गर्भो वर्धत इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पटलसङ्गतिमाह—उक्तमपीति । सविशेषमिति । वक्ष्यति च—जन्तुः षडङ्गी पूर्वं स्यात् । प्रयात्यूर्ध्वं यदा प्राण इत्यादि । वैराग्यार्थमिति । यतो वक्ष्यति—प्रसूतिसमये सोऽथेत्यादि । द्वितीयपटलारम्भ इत्यनेनाथ व्यवस्थिते त्वित्यथशब्दार्थोऽप्युक्तः। सोपस्कारं विवृणोति—एवमिति । क्षेत्रज्ञप्रवेशे व्यवस्थित इति । शुक्रस्य प्रकृतिविकारात्मकत्वात् तत्सन्निहितस्य क्षेत्रज्ञस्य तत्र प्रवेशोऽपि नैसर्गिक एवेति तावत् गतपटले स्वसिद्धान्ततया व्यवस्थापितम् । तथैव च सति स्वगतैर्मरुदग्न्युक्तिरिति तदीयतत्त्वान्र्गतवाय्वादिसम्भवात् तस्य गर्भस्याधानत एव प्रभृति वर्धनोपपत्तिरिति भाव्नः। केषांचिदवयवानां मासेनाभिव्यक्तिः केषांचित्पक्षेणेत्याद्यभिप्रायेण मूले मासपक्षाद्युपादानम् । यद्वा त्रसरेण्वादिपरिमितिसूक्ष्मांशोपचयप्रतिपादनार्थं क्षणाद्युपादानम् ॥ १ ॥

*** सरला ***

अब द्वितीय पटल में पहले कहे गये गर्भवास को पुनः वैराग्य उत्पन्न करने के लिये विस्तारपूर्वक ग्रन्थकार प्रपञ्चित कर रहे हैं—

गर्भवासवर्णन—इस प्रकार क्षेत्रज्ञ के प्रविष्ट हो जाने पर वह गर्भ मास, पक्ष, दिन, मुहूर्त, नाडिका, किं बहुना; क्षण-क्षण काल में भी बढ़ता रहता है ॥ १ ॥

जन्तुः षडङ्गी पूर्वं स्याच्छिरःपादौ करावपि ।
अन्तराधि(दि ?)श्चेतिपुनः षडङ्गेषु प्रवर्तते ॥ २ ॥
अक्षिनासास्यकर्णभ्रूकपोलचिवुकादिकम् ।
प्रकोष्ठकूर्परांसाद्यं कट्यूरुप्रपदादिकम् ॥ ३ ॥
उरःकुक्षिस्तनाद्यञ्च ततः सर्वांगवान् विभुः ।
कालेन जन्तुर्भवति दोषास्त्वनुगुणा यदि ॥ ४ ॥
प्रसूतिसमये सोऽथजननीं क्लेशयन् मुहुः ।
संवृतास्यसुषुम्नाख्योऽवाङ्मुखोऽनिलचोदितः॥ ५ ॥

तस्या ग्रहण्यां शकृति मग्नवक्त्राक्षिनासिकः ।
पुरा कृतानां पापानामयुतं संस्मरन् मुहुः ॥ ६ ॥
तस्याः कायाग्निना दग्धः क्लेदैः क्लिन्नाङ्गबन्धनः ।
पू(प्र?)त्युद्गारपरीतश्च तत्पायुद्वारगोचरः ॥ ७ ॥
तदा प्रक्षुभितैः स्वीयवायुभिर्दशधा गतैः ।
सम्पिण्डितशरीरस्तु मोक्षमेव किलेच्छति ॥ ८ ॥

षडङ्गान्याह—शिर इति । विभुः वपुश्चलनादौ समर्थः । क्लेदो = गर्भजलम् । किलेति । परोक्षत्वात् इदानीं तदनुगुणप्रवृत्तिदर्शनाच्चोक्तम् ॥ २-८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले जन्तुः षडङ्गी पूर्वं स्यादिति पूर्वपटलोक्तचतुरस्रदशाया-मेतदिति ज्ञेयम् । अन्तराधिश्चेति मध्यप्रदेशः । पुनः षडङ्गेष्वित्याद्युरःकक्षस्तनाद्यं चेत्यन्तं वाक्यम् । मुखाद्यङ्गेष्वक्षिनासादिप्रत्यङ्गजातप्रवृत्तिकथनमेतत् ॥ २ ॥

ततः सर्वांगवान् विभुरिति वाक्यान्तरम् । कालेनेति यदि तस्मिन् वातादिदोषा अनु-गुणाः स्युः ततः कतिपयेन कालेनासौ गर्भो यथोक्तलक्षणो जन्तुर्भवति । यदुक्तम्—मासेन तुं शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रह इत्यादि । तदनुगुणतायां तत्रैव क्षेत्रज्ञच्युतेरजन्तुत्वं पूयभावो गर्भस्रंसनं वा स्यादिति भावः ॥ ३-४ ॥

प्रसूतिसमये स जनित्रीं मुहुः क्लेशयेदिति । प्रसववेदनोत्पादनमुक्तम् । संवृतास्य-सुषुम्नाख्य इति मोक्षमेव किलेच्छतीत्युपरि सम्बन्धः । संवृतास्या सुषुम्नाख्या नाडी यत्रेति समासः । सुषुम्नाया मुखं द्वादशान्ते मूलाधारे च । तदुक्तम्—अवाङ्मुखत्वमप्यस्तीति । तेन निरतिशयकृच्छ्रगतस्यापि स्वस्वरूपानवभासोपपत्तिरिति सूचितम् । यद्वा प्राणापानयोस्तस्यां स्वेच्छाचारनिरोधतस्तदा प्रक्षुभितैरिति प्राणादिक्षोभोपपत्तिरिति । अवाङ्-मुख इति । प्रसवानुकूलतयाऽवस्थितिरुक्ता । गर्भाशये स्थितिरिति । अनिलचोदित इति । प्रसूति-वायुप्रेरणयावाङ्मुखताद्युपपत्तिरिति भावः । तस्या ग्रहण्यामिति ।

वक्ष्यति च—तच्चीयमानं विणाम ग्रहणीं पूरयेन्मुहुः । इति । शकृत् तद्गतं पुरीषम् । पुरा कृतानां पापानामित्यनुभूतदुःखाद्युपलक्षणम् ।

तस्याः कायाग्निना दग्ध इति । यथा लोहपात्रे सोदके क्षिप्तोऽग्निना पच्यते तद्वदिति भावः । क्लेदैः क्लिन्नाङ्गबन्धन इति । क्लेदो गर्भोदकमिति विवरणम् । प्रत्युद्-गारपरीतश्चेति । दुःसहदुर्गन्धिनाधस्त्योद्गारेण परीतविग्रहः। तत्पायुद्वारगोचर इति प्रत्युद्-गारसम्भवकथनम् । यद्वैतदप्यपरं वैराग्यनिमित्तमुक्तम् ॥ ५-७ ॥

तदा प्रक्षुभितैरिति । प्रक्षोभवशाद्दशधा गतिरित्येव बोद्धव्यम् । सम्पिण्डितशरीर-स्त्विति । सम्पिण्डन मोक्षमेव किलेच्छतीति । स्मृत्युत्पत्तिस्तावदयुतं संस्मरन्नित्युक्ता । तथा च मोक्षेऽपि स्मृतिसम्भवः । यद्यपि सप्तमे मासि स्मृत्युंत्पत्तिः । यदुक्तम्—

कललघनावयवास्थित्वग्लोमस्मृतिसमुद्भवाः क्रमशः ।
मासेष्वशनोद्वेगप्रसवा गर्भगस्य स्युः ॥ इति ।

किन्तु तस्या बाह्यवायुपर्यन्तमनुवृत्तिरिति । इदानीं तद्वचनं स्वावस्थाचिन्तयोद्वेगेऽपि समानमेतत् । परोक्षत्वादिति । गर्भावस्थानामिति शेषः । इदानीमिति । प्रजातप्रवृद्धस्याधिकारावस्थायामिति भावः । मोक्षग्रहणं तत्साधनजातोपलक्षणम् ॥ ८ ॥

गर्भगत वृद्धि का क्रम—सर्वप्रथम वह जन्तु शिर, दो पैर, दो हाथ तथा कटि इन छह भागों से युक्त होता है । फिर इन्हीं षडङ्गों में वह नेत्र, नासिका, मुख, कान, भ्रू, कपोल, चिबुक आदि रूपों में प्रकोष्ठ (कलाई), कूर्पर (केहुनी), कन्धे आदि रूपों से कटि ऊरु प्रपदादि, फिर उर, कुक्षि एवं स्तनादि रूपों में सर्वांगवान् होकर विभु (चलने में समर्थ) बन जाता है । यदि उस गर्भ में वातादि दोष अनुकूल रहते हैं तो कुछ ही काल में वह गर्भ यथोक्त लक्षण सम्पन्न होकर जन्तु (= शरीरवान्) हो जाता है । किन्तु वातादि दोषों के अननुगुण होने पर गर्भच्युत होकर पूयादि में परिणत हो जाता है ॥ २-४ ॥

प्रसूति का काल निरूपण—इसके बाद जब प्रसूति का काल उपस्थित होता है तब वह प्रसूति वेदना उत्पन्न कर बारम्बार माता को क्लेश देता हुआ जहाँ सुषुम्ना नाड़ी का मुख बन्द है उस स्थान पर आकर वायु की प्रेरणा से नीचे की ओर मुख किये हुये नीचे की ओर आता है । फिर माता की ग्रहणी (= आँत) में रहने वाले विष्ठा में अपने मुख, नेत्र और नासिका को डुबोये हुये पूर्व जन्म के किये गये अपने अनेक (दश हजार संख्या) पापों का बारम्बार स्मरण करता है । इस प्रकार माता के शरीर में रहने वाली कायाग्नि से जलता हुआ (जिस प्रकार लौह पात्र में, जिसमें जल रखा हुआ है उसमें, प्रक्षिप्त वस्तु आग के द्वारा जलती है उस प्रकार) तथा गर्भोदक से जिसके अङ्गबन्धन आर्द्र हो गये हैं, इस अवस्था में प्राप्त होकर दुःसह दुर्गन्ध से डकारता हुआ पायु (= योनि) के द्वार पर दिखाई पड़ने लगता है ॥ ५-७ ॥

स्मृति कथन—फिर जब प्रक्षुभित हुये अपने दश भेदों वाले वायुओं से उसका शरीर पिण्ड के आकार का हो जाता है, तब वह अपने पापों के समान मोक्ष को भी याद करने लग जाता है ॥ ८ ॥

देहे प्राणादिदश वायूनां क्रिया

प्राणाद्या वायवस्तस्मिन् पूर्वमेव कृतास्पदाः ।
परस्परमपानश्च प्राणश्च प्रतिबध्यते ॥ ९ ॥
प्रयात्यूर्ध्वं यदा प्राणस्तदाऽपानो नयत्यधः ।
यदा समानः कायाग्निं संधुक्षयति पाचितुम् ॥ १० ॥
तदा तत्पक्वमुक्तन्तु रसमादाय धावति ।
व्यानो जन्तोस्तु तं देहमापादतलमस्तकम् ॥ ११ ॥
उदानः प्राणसहगो निमेषोन्मेषकारकः ।
उद्गारकारको नाग उन्मीलयति कूर्मकः ॥ १२ ॥

क्षुत्कृत् कृकरको देवदत्तो जृम्भणकर्मकृत् ।
धनञ्जयाख्यो देहेऽस्मिन् कुर्याद् बहुविधान् रवान् ॥ १३ ॥
स च लौकिकवायुत्वान्मृतञ्च न विमुञ्चति ।
इत्यमी मारुताः प्रोक्ता दश देहाधिगामिनः ॥ १४ ॥

स्वीयवायुप्रक्षोभं दर्शयति—परस्परमिति ॥ ९-१४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले परस्परमिति प्राणेनापानस्तेन च प्राण इत्यर्थः । समान-व्यानयोरपि मिथः सम्बन्धोपलक्षणमेतत् ॥ ९ ॥

प्रयात्यूर्ध्वमिति प्राणापानप्रतिबन्धाभिधानम् । मूलाधारादूर्ध्वं प्रयान्तं प्राणं बहिर्द्विषड-ङ्गुलेऽपानः प्रतिबध्नाति तं च ततोऽधः प्रयान्तं मूलाधारे प्राणश्च प्रतिबध्नातीति भावः । यदा समान इति समानव्यानसम्बन्धाभिधानम् । कायाग्निर्जाठराग्निः । यद्वक्ष्यति—अधस्तस्याः प्रधानाग्निरित्यादि । सन्धुक्षणं समिन्धनम् । पाचितुमिति । स्वाशयागतमभ्यवहृतं पक्तु-मित्यर्थः । वक्ष्यति च—तत्रान्त्रान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तवारिणेति । तत्पक्वमुक्तं त्विति । पूर्वं पक्वं ततो विमुक्तमित्यर्थः । रसमिति । मलांशतो विविक्तः सारांशो धात्वभिधो विवक्षितः । वक्ष्यति च—पच्यमानाद्रसं भिन्नं वायू रक्तादितां नयेदिति । व्यानो रसमादाय तं देहमापादतलमस्तकं धावतीत्यन्वयः । अयमनयोर्मिथः सम्बन्धः ॥ १०-११ ॥

प्राणसहग इति प्राणोदानयोर्मिथः सम्बन्ध उक्तः । प्राणसहगत्वान्नागादिचतुर्णामपि प्रतिपत्तव्यम् । प्राणेनानुग्रहस्य सर्वेष्वप्यविशेषादिति । मृतं च न विमुञ्चतीति । तदा सशरीरे श्वयथुः शकृल्लक्ष्यत इति भावः ॥ १२-१४ ॥

देह में प्राणादि दश वायु की क्रिया—प्राणादि वायु तो बहुत पहले ही उस गर्भ में प्रवेश किये रहते हैं । अब वायु का क्षोभ प्रदर्शित करते हैं—

(१) **प्राणवायु** और (२) **अपानवायु** परस्पर एक-दूसरे से बँधे रहते हैं । जब प्राणवायु ऊपर की ओर जाता है तब उसे अपानवायु नीचे की ओर खींचता है । इसी प्रकार अपानवायु को प्राणवायु खींचता है । इसी प्रकार (३) **समानवायु** और (४) **व्यानवायु** भी परस्पर सम्बद्ध रहते हैं । जब समान वायु खाये हुये अन्न को पकाने के लिये (कायाग्नि) जठराग्नि को उदीप्त करता है तब उस पके हुये मलांश से भिन्न हुए अन्न रस को लेकर व्यान वायु उस जन्तु के पैर से लेकर मस्तक पर्यन्त प्रदेश में पहुँचाने का काम करती है ।

(५) **उदानवायु** प्राणवायु के साथ सम्बद्ध होकर निमेष और उन्मेष उत्पन्न करता है । (६) **नाग** नामक छठा वायु प्राणवायु के साथ सम्बद्ध होकर उद्गारकारक होता है । (७) **कूर्मवायु** प्राणवायु के साथ उन्मीलन करता है । (८) **कृकरक** नामक आठवाँ वायु भूख उत्पन्न करता है तथा (९) **देवदत्त** नामक वायु जम्भाई का काम करता है और (१०) **धनञ्जय** नामक दशम वायु इस शरीर में नाना प्रकार के शब्दों को उत्पन्न करता है । यह धनञ्जय लौकिक वायु है जो मरने पर भी शरीर को नहीं छोड़ता । इस प्रकार देहाभिमानी दश वायुओं का वर्णन किया गया ॥ ९-१४ ॥

वाय्वग्निदोषदूष्यादिकथनम्

वीनयश्च दशाऽन्येस्युस्तेषां सप्त तु धातुगाः।
त्रयस्त्रिदोषगाः प्रोक्ताः स्वेदक्लेदान्त्रगाश्च ते ॥ १५ ॥
त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः।
ते दूष्याः कफपित्तेन दोषास्तत्प्रेरको मरुत् ॥ १६ ॥

भ्राजक रञ्जक क्लेदक स्नेहक धारक बन्धक द्रावका धातुगा वीनयः । व्यापकपाचकश्लेष्मका वातादिदोषगाः । पित्त श्लेष्म वात विकार विशेषाः स्वेदादयः ॥ १५-१६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वह्नयश्च दशान्ये स्युरिति । प्रागुक्तजाठराग्नेरन्ये तदीयकलात्मका इत्यर्थः । तेषामन्वर्थनामानि वदन् प्राणादिव्यापारवत्तद्व्यापारानपि दर्शयति—भ्राजकेति । त्वग्गतोऽग्निर्भ्राजकः सशीररस्य भ्राजिष्णुतां दीप्तिमावहति । तस्य सन्धुक्षणमपि समान एव स्वांशेन करोति । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् । स्वेदक्लेदान्त्रगाश्च त इति । त्रिदोषगता एवेति भाव: । तदुपपत्तिं दर्शयति—पित्तश्लेष्मेति । वक्ष्यति च—यदा पित्तं मरुन्नुन्नमित्यादि । किञ्च प्राणादीनामानुगुण्याभावे तन्मन्त्रजपादिभिस्तदानुगुण्यं साधनीयम् । एवमेषामग्नीनामपीत्यभिप्रायेण चैषामुभयेषां नामोक्तिरिति ज्ञेयम् । किञ्च गुणितयोगे स्यादेषामुभयेषामुपयोगः । यद्वक्ष्यति च सा यदा पञ्चगुणितेत्यादि । तथा—दशधा गुणितानां धीर्मर्माशादिविभेदिनीति । मूले त्रिदोषगा इत्यत्र दोषदूष्यादिजिज्ञासायां त्वगसृगित्याद्यारम्भः । कफपित्तैराश्लेष्मपित्तवाताः । तत्प्रेरको मरुदिति । दोषाणां दूष्येषु प्रवर्तकः संयोजकः प्राण इत्यर्थः ॥ १५-१६ ॥

वायु एवं अग्नि का दोषदूष्यादि कथन—इसी प्रकार अग्नि के भी दश भेद बतलाए गए हैं। जिनमें सात अग्नि तो सात धातुओं में रहते है और शेष तीन अग्नि वात, पित्त तथा कफ इन तीनों दोषों में रहते हैं । वे पित्त, श्लेष्म (कफ) तथा वायु के विकार से ही स्वेद क्लेदादि रूपों में अभिव्यक्त रहते हैं । त्वक्, असृग्, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा तथा शुक्र—ये सात धातुओं के नाम हैं । कफ और पित्त से दूषित होने के कारण उन्हें 'दूष्य' भी कहा जाता है । पित्त और कफ दोष उत्पन्न करते हैं । इसलिये इन्हें 'दोष' कहा जाता है । इनका प्रेरक वायु है ॥ १५-१६ ॥

प्राणादिधर्माः

समवायी स विश्वात्मा विश्वगो विश्वकर्मकृत् ।
स दोषो वा स दूष्यो वा क्रियातः सम्प्रधार्यते ॥ १७ ॥

मरुतो दोषदूष्यसंयोजनस्वभावत्वे कथमदुष्टं जीवनमिति। तत्राह—समवायीति। समं वयत इति समवायी । तत्र हेतुर्विश्वात्मेति । तत्र हेतुद्वयं विश्वग इत्यादि । वायोः समवयनस्वभावत्वे कथं रोगाद्युद्भव इति । विषमवयनादित्याह—स दोष इति । तत् कथं ज्ञातं शक्यत इति । कार्यत इत्याह—क्रियात इति ॥ १७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मरुत इति । यदि प्राणो वातादिदोषैस्त्वगादिधातून् दूषयति

धातुसङ्घात एव शरीरं तदवस्थानमेव जीवनम् तथा च तेन प्राणव्यापारेण जीवनमेव दूषितं स्यात्। ततः केवलदुःखेन भवितव्यम् । न चैवं लक्ष्यत इत्याशङ्कोपपत्तिः । समं वयत इति । वयनं सन्तननं संयोजनं दोषाणां दूष्येषु संख्यापनम् । समत्वं च यथा तेषामानुगुण्यमेव स्यात् तथा व्यापृतिरिति । विश्वात्मेति । विश्वस्येह कृत्स्नस्य शरीरस्य तदन्तर्गतानां च दोषधात्वादीनामात्मस्थानीयः । तस्य शरीरस्थानीयमेव तद्विश्वमतोऽसौ सममेव तस्मिन् वर्तेतेति भावः । विश्वग इति । तस्मिन् विश्वपदार्थे व्यापितयावस्थितोऽसौ तस्यात्मस्थानीयः । विश्वकर्मकृदिति । तत्र विश्वपदार्थे यत् किञ्चित्कर्म सम्भाव्यते तदशेषमसावेव करोति । यदुक्तम्—ईरणः स्याच्चलनपर इति । अतोऽप्यसौ तस्यात्मस्थानीय इति भावः । विषमवयनादिति । कदाचिदाहारविहारादिदोषवशान्न्यूनाधिकतया विषमं वयनं स्यादिति भावः । स दोषो वेति । स प्राणो दोषो वा न्यूनाधिकभावेन धातूनां दूषकत्वात्प्राणोऽपि त्रिदोषेष्वन्तर्भूतः सन् दोषो भवति । स दूष्यो वेति । स एव प्राणो दूष्यो वा धातुषु व्याप्तोऽसौ पित्तश्लेष्मभ्यां दूष्यो भवतीति भावः । क्रियातः सम्प्रधार्यत इति । क्रिया सहसोत्पद्यमाना पतनसंन्यासादिलक्षणा सन्निपातादिव्याधीनां विषमवयनसम्भविनां कार्यम् । ततस्तदवगतिरिति भावः ॥ १७ ॥

प्राणादि वायु के धर्म—यह वायु समवायी विश्वात्मा सारे विश्व में गमन करने वाला तथा विश्वकर्मकृत् है । वायु की क्रिया द्वारा और कफ एवं पित्त की विषमता से धातुओं में दोष उत्पन्न होता है जो उनके कार्यों से समझा जा सकता है ॥ १७ ॥

प्राणादिधर्माः, षडूर्मयः

बुभुक्षा च पिपासा च शोकमोहौ जरामृती ।
षडूर्मयः प्राणबुद्धिदेहधर्मेषु संस्थिताः ॥ १८ ॥

वायुप्रसङ्गेन प्राणादिधर्मानाह—बुभुक्षेति । धर्मेषु धर्मत्वेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वायुप्रसङ्गेनेति । वायुस्तत्प्रेरको मरुदित्युक्तः । तदुक्तिरेव तत्प्रसङ्गः । ततश्च तद्धर्मकथनस्य तावदयमवसरः । ततश्च तत्सहचारिणां बुद्धिदेहधर्माणां कथनस्याप्ययमेवावसर इति भावः । बुभुक्षापिपासे प्राणस्य शोकमोहौ बुद्धेः जरामृती देहस्येति विभागः । धर्मेष्विति । सन्त्येषां भूयांसो धर्मास्तेष्वन्यतमतयेति । तदाह—धर्मत्वेनेति ॥ १८ ॥

प्राणादि के धर्म और छह ऊर्मियाँ—इस शरीर में छह ऊर्मियाँ स्थित हैं । प्राण की बुभुक्षा और पिपासा धर्म वाली ऊर्मियाँ हैं; बुद्धि की शोक और मोह धर्म वाली ऊर्मियाँ हैं तथा देह की जरा और मति धर्म वाली छह ऊर्मियाँ कही जाती हैं ॥ १८ ॥

षट्कोशाः

मज्जास्थिस्नायवः शुक्राद्रक्तात्त्वङ्मांसशोणितम् ।
इति षाट्कौशिकं नाम देहे भवति देहिनाम् ॥ १९ ॥

ऊर्मिप्रसङ्गेन कोशानाह—मज्जेति ॥ १९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ऊर्मिप्रसङ्गेनेति । क्ले(को)शा ऊर्मिसहचारिण इति कोश-कथनोपपत्तिः । षाट्कौशिकमिति षड्भिः कोशैः सम्पन्नः ॥ १९ ॥

षट्कोश निरूपण—शुक्र से मज्जा, अस्थि एवं स्नायु का सम्बन्ध है तथा रक्त से त्वक्, मांस और शोणित का सम्बन्ध है । इस प्रकार देह में षट्कोश से सम्पन्न होने के कारण प्राणियों को 'षाट्कौशिक' कहा जाता है ॥ १९ ॥

ओजो धातूत्पत्तिः

रसादितः क्रमात् पाकः शुक्रान्तेषु तु धातुषु ।
शुक्रपाकात् स्वयं भिद्येदोजो नामाऽष्टमी दशा ॥ २० ॥
क्षेत्रज्ञस्य तदोजस्तु केवलाश्रयमिष्यते ।
यथा स्नेहः प्रदीपस्य यथाऽभ्रमशनित्विषः ॥ २१ ॥
बहुद्वारेण कुम्भेन संवृतस्य हविर्भुजः ।
यथा तेजः प्रसरति समीपालोकशक्तिमत् ॥ २२ ॥
तथा देहावृतस्यापि क्षेत्रज्ञस्य महात्विषः ।
इन्द्रियैः सम्प्रवर्त्तन्ते स्वं स्वमर्थग्रहं प्रति ॥ २३ ॥

धातुगत्वेन उक्तानाम् अग्नीनां प्रयोजनमाह—रसादित इति । स्वयमिति प्रधान-मित्यर्थः । प्राधान्यमाह—क्षेत्रज्ञस्येति ॥ २०-२३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—धातुगत्वेनेति । प्रकृतिशेष एवायमिति भावः । वक्ष्यश्च दंशान्ये स्युरित्यादि धातुगत्वेन तद्वचनं प्रयोजनमिति कार्यं फलमिति यावत् । ततश्च मूले पाक इति तैरग्निभिरिति लभ्यते । रसादित इत्यस्यायमर्थः । कृत्स्नादभ्यवहृताज्जाठराग्निना रसपाक-स्तावद्भवति । तत्प्रागुक्तं—यदा समानः कायाग्निमित्यादि । ततस्तस्माद्रसाच्छरीर-व्याप्तात्प्रभृति भ्राजकाद्यग्निभिः क्रमेण पाको भवति । कुत्र वा केषां वायं क्रमेण पाक इत्यतः शुक्लान्तेषु धातुष्वित्युक्तम् । रसादिशुक्लान्तेषु धातुषु क्रमात्पाकः रसादीनां शुक्ला-न्तानां च सारांशानां क्रमात्पाकइति रसधातौ तावद्रसपाकादसृग्धातूत्पत्तिस्तत्र तत्पाकान्मांस-धातूत्पत्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । शुक्लपाकस्तावदिहोक्तस्तस्मात् किमुत्पद्यत इत्यत उक्तं शुक्ल-पाकादिति । स्वयमित्योजसो विशेषणम् । तदभिप्रायमाह—प्रधानमित्यर्थ इति । भिद्येदिति भिद्येतेत्यर्थः । अष्टमी दशेति । नासौ धातुः किन्तु महत्कार्यमित्येवेति भावः ॥ २० ॥

मूले क्षेत्रक्लृप्तिकथनानन्तरं क्षेत्रज्ञक्लृप्तिकथनाय क्षेत्रज्ञस्य तदोजस्त्वित्ययमारम्भः । केवलाश्रयमिति । क्षेत्रज्ञस्यैवाश्रय ओजस्तद्विशिष्टस्याश्रयः शुक्लान्तधातुसङ्घातो देह इति भावः । तत्र दृष्टान्तद्वयं यथा स्नेह इत्याद्युच्यते । यथा प्रदीपस्याज्यतैलादि स्थितिकारण-माश्रयः । यथा वा विद्युतो मेघस्फुरणकारणमाश्रयस्तद्वत् क्षेत्रज्ञस्य तदोजः स्थितिस्फुरण-कारणतया केवलाश्रयभूतं भवतीत्यभिप्रायः । समीपालोकशक्तिमदिति । सन्निहितपदार्थ-प्रकाशनसमर्थमित्यर्थः । महात्विष इति प्रथमा महत्यः प्रभा इत्यर्थः । अत्र प्रभा ज्ञानकलास्तासां महत्त्वं बुद्ध्याद्युपबृंहितत्वादभिप्रेतम् । स्वं स्वमर्थग्रहं प्रतीति शब्द-स्पर्शादयः श्रोत्रादीन्द्रियाणामर्थाः ॥ २१-२३ ॥

अग्नियों का प्रयोजन—अब ग्रन्थकार ऊपर कहे गये दस अग्नियों में धातुगत सात अग्नियों का प्रयोजन कहते हैं—रस से लेकर शुक्रान्त सप्त धातुओं में क्रमशः पाक होता है अर्थात् रस धातु में रस के परिपाक होने से 'असृग्' की उत्पत्ति होती है। फिर उसमें परिपाक होने पर 'मांस' एवं धातूत्पत्ति इत्यादि क्रम जानना चाहिये।

ओज धातु की उत्पत्ति—शुक्र नामक धातु में पाक होने के कारण स्वयं 'ओज' नाम की अष्टमी दशा उत्पन्न होती है जो सप्त धातुओं से भिन्न होती है ॥ २० ॥

वह ओज केवल क्षेत्रज्ञ का आश्रय है और ओज विशिष्ट क्षेत्रज्ञ का आश्रय यह देह है। जैसे—प्रदीप की आज्य तैलादि स्थिति कारण है अथवा जिस प्रकार विद्युत के स्फुरण में मेघ कारण होने से वह उसका आश्रय है ॥ २१ ॥

श्रोत्र आदि का ग्राह्य विषय—जैसे अनेक छिद्र वाले घड़े से ढके हुये अग्नि के समीप में आलोक युक्त तेज उन छिद्रों से बाहर निकलता रहता है उसी प्रकार देहावरण से आवृत उस महातेजस्वी क्षेत्रज्ञ का तेज विषयों को ग्रहण करने के लिये तत्तदिन्द्रियों के द्वारा निकलता रहता है। इस प्रकार शब्द श्रोत्र का, स्पर्श वायु का, रूप अग्नि का, रस जल का तथा गन्ध पृथ्वी का ग्राह्य विषय है ॥ २२-२३ ॥

इन्द्रियाणामर्थविशेषनियमहेतुः

नभः श्रोत्रेऽनिलश्चर्मण्यग्निश्चक्षुष्यथोदकम्।
जिह्वायामवनिर्घ्राण इत्थमर्थप्रवर्त्तनम् ॥ २४ ॥

इन्द्रियाणाम् अर्थविशेषनियमहेतुमाह—नभ इति । इत्थमिति । एतत्सम्बन्ध्यानुसारेणेत्यर्थः ॥ २४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—नभः श्रोत्र इति श्रोत्रेन्द्रिये स्वांशेन स्थित आकाशः ।

यदुक्तं—तैजसवैकारिकाहङ्कारयोर्भूतानुगतयोरिति । यद्वा विषयसप्तमीयम् । श्रोत्रेन्द्रियविषयतयाकाशस्थित इति । अर्थप्रवर्तनं स्वे स्वेऽर्थे श्रोत्रादीनां प्रवृत्तिः ॥ २४ ॥

इन्द्रियों में अर्थविशेष नियम का हेतु—श्रोत्रेन्द्रिय में अपने अंश से आकाश स्थित है और त्वगिन्द्रिय में वायु, चक्षुरिन्द्रिय में अग्नि, जिह्वा में रस एवं घ्राण में पृथ्वी स्थित है । इसीलिये अपने-अपने विषयों के ग्रहण करने में शब्दादि क्रमशः कारण हैं ॥ २४ ॥

यदा पित्तं मरुन्नुन्नं विलीनं प्रविलापयेत् ।
धातूंस्तदा क्रमाद्रक्तं लसीकां द्रावयेत् क्षणात् ॥ २५ ॥
द्रुता सा तु लसीकाह्वा रोमकूपैः प्रवर्त्तते ।
बहिः सर्वत्र कणशस्तदा स्वेदः प्रतीयते ॥ २६ ॥
यदा कफो मरुत्पित्तनुन्नो लीनः प्रवर्त्तते ।
ऊर्ध्वं द्रुतो द्रुतं वाष्पं प्रसेकञ्च प्रवर्त्तयेत् ॥ २७ ॥

कफात्मिकास्तु विकृतीः कर्णशष्कुलिपूर्वकान् ।
गण्डमालादिकान्वापि कुर्याज्जन्तोस्तु कर्मजान्॥ २८ ॥

कार्यतः सम्प्रधार्यत इत्युक्तम् । तदाह—यदेति । विलीनं = द्रवीभावं प्राप्तं धातून् प्रविलापयेत् = व्यापयेत् । लसीकां = रक्तत्वचोरन्तरालस्थाम् । प्रसेकं = लालाम् ॥ २५-२८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—कार्यतः सम्प्रधार्यत इत्युक्तमिति । स दोषो वा स दूष्यो वा क्रियातः सम्प्रधार्यते इत्यत्रेति भावः ।

तदाहेति । तत्र दिङ्मात्रमेतदिति बोद्धव्यम् । यदा पित्तमित्यस्यायमर्थः । कदाचित् पित्तं वायुना नोदितं विलीनं द्रवीभावं प्राप्तं स्यात् । तदा च तत्तथाविधं पित्तं धातून् प्रविलापयेत् । प्रविलापं व्यापनम्, यद्वा द्रवणम् । तदा च स रक्तधातुर्लसीकां क्षणाद्द्रावयति । लसीका रक्तत्वचोरन्तरालस्थितोऽर्थविशेषः । सा द्रुता रोमरन्ध्रैर्बहिः सर्वत्र कणशः प्रवर्तते । तदा देहे स्वेदो लक्ष्यत इति । स्वेदः प्रतीयत इत्यनेनैतावदेव विद्म इति दर्शितम् ॥ २५-२६ ॥

यदा कफ इत्यस्यायमर्थः । कदाचिच्छलेष्मा वायुना पित्तेन च प्रेरितः सन् विलीनो द्रवीभावं प्राप्तः सन्नूर्ध्वं प्रवर्तते तदा स वाष्पमश्रु नेत्रजलं प्रसेकं लालामास्यजलं च प्रवर्तयेदिति ॥ २७ ॥

कफात्मिकास्त्वित्यस्यायमर्थः । श्लेष्मदोषविकृतिः कर्णशष्कुलीपूर्वकान् गण्डमालादिकान् वापि व्याधीन् कुर्यादिति । कर्णशष्कुलिः कर्णपिटकः । पूर्वशब्देन । गण्डमाला गलगण्डः । आदिशब्देन । कर्मजानिति पूर्वार्जितकर्मफलभूतानित्यर्थः ॥ २८ ॥

कर्मजन्य रोगों की उत्पत्ति—जब वायु प्रेरित पित्त द्रवीभूत होकर धातुओं में व्याप्त हो जाता है तब वह पित्त, रक्त और त्वचा के अन्तराल में रहने वाले लसलसे पदार्थ (लसीका) को द्रवीभूत करता है । इस प्रकार वह द्रव के कारण त्वचा के बाहर होकर स्वेद कण रूप में रोमकूपों से बाहर आता है ॥ २५-२६ ॥

यह श्लेष्मा जब वायु और पित्त के द्वारा पिघल कर द्रव रूप में हो जाता है तब वह द्रवीभूत कफ शीघ्र ही आँखों में आँसू तथा मुख में लाला रस की प्रवृत्ति कराता रहता है। कफात्मिका विकृति प्रथम कर्णशष्कुल्यावच्छिन्न प्रदेश में जाकर गण्डमालादि रोगों को अथवा अन्य कर्मजन्य रोगों को उत्पन्न करती है ॥ २७-२८ ॥

ग्रहणीकथनम्

ग्रहणी नाम सा पात्री प्रसृताञ्जलिसन्निभा ।
अधस्तस्याः प्रधानाग्निः स समानेन नुद्यते ॥ २९ ॥

मूलाधारनिरूपणम्

तस्याऽधस्तात्त्रिकोणाभं ज्योतिराधारमुत्तमम् ।
विद्यते स्थानमेतद्धि मूलाधारं विदुर्बुधाः ॥ ३० ॥

तस्यां ग्रहण्यां शकृतीत्युक्तम् । का सेति । तत्राह—ग्रहणेति । प्रधानाग्निः जाठरग्निः ।

तत्कारणमाह—तस्याऽधस्तादिति ॥ २९-३० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ग्रहणी नामेति । या ग्रहणी नामोक्ता सा प्रसृताञ्जलिसन्निभा पात्री भवति । तस्याः स्थानं तु तत्र किट्टं पृथ(असृ)ग्भिन्नमित्यत्रावगम्यं भविष्यति । यदा समानः कायाग्निमित्युक्तयोरग्निसमानयोः स्थानमधस्तस्या इत्युच्यते । प्रधानाग्निरिति । यस्य कला धातुषु त्रिदोषेषु चोक्ताः स प्रधानभूतोऽग्निः । को नामासावित्याह—प्रधानाग्निर्जाठर इति ॥ २९ ॥

ततः सर्वांगवान् विभुरित्यत्रोक्तस्य क्षेत्रज्ञस्य स्थानं तस्याधस्तादित्युच्यते । तत्र सङ्गत्यन्तरमाह—तत्कारणमाहेति । जाठराग्नेः कारणं चिदग्निः । यद्वा तैजसो ज्ञान-क्रियाशक्तिमयोऽग्निः प्राणलक्षणस्तस्य विकृतिमात्रं जाठरोऽग्निः । प्राणश्च तैजसकारणं च प्राज्ञः स एव चिदग्निरिति । त्रिकोणाभमिति तप्तहाटकप्रख्यातोपलक्षणम् । ज्योतिराधार-मिति क्षेत्रज्ञस्वरूपलक्षणस्य ज्योतिषः स्थानमित्यर्थः । सन्त्यन्यान्यपि स्थानानि तेष्वेः तत्प्रकृष्टमित्युत्तममित्युक्तम् । मूलाधारं विदुरिति । यदाचक्षते—गुदात्तु द्वयङ्गुलादूर्ध्वं मेढ्रात्तु द्वयङ्गुलादधः । इत्यादि ॥ ३० ॥

ग्रहणी कथन—ग्रहणी उसी का नाम है जो प्रसृताञ्जलि (मात्रा में एक पसर) के समान आकार वाली है (जिसका स्थान आगे कहेंगे) । उसके नीचे जठराग्नि है जो 'समानवायु' की प्रेरणा प्राप्त कर जलती रहती है ॥ २९ ॥

मूलाधारनिरूपण—उसके नीचे त्रिकोण के आकार वाला ज्योतिर्भूत क्षेत्रज्ञ का उत्तम आधार स्थित है, जिसे बुद्धिमानों ने 'मूलाधार' की संज्ञा दी है ॥ ३० ॥

अथाहृतं षड्रसं वाऽप्याहारं कण्ठमार्गगम् ।
श्लेष्मणाऽनुगतं तस्य प्रभावान्मधुरीभवेत् ॥ ३१ ॥
तत्र स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः ।
षड्रसाः कथिता भूतविकृत्या द्रव्यमाश्रिताः॥ ३२ ॥
तथैवामाशयगतं पश्चात्पित्ताशयं व्रजेत् ।
तदा तस्याऽनुगमनात् कटुकत्वं प्रपद्यते ॥ ३३ ॥
तत्रान्त्रान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तवारिणा ।
पच्यमानाद्रसं भिन्नं वायू रक्तादिकं नयेत् ॥ ३४ ॥
तत्र किट्टमसृग्भिन्नं ग्रहण्यां चिनुतेऽनिलः ।
तच्चीयमानं विणाम ग्रहणीं पूरयेन्मुहुः ॥ ३५ ॥
सा तया शकृता पूर्णा वलिता प्रतिमुञ्चति ।
पुरीषं पायुमार्गेण तत्पाकेऽच्छाम्भसस्ततः ॥ ३६ ॥
अङ्गस्वेदवदभ्यन्तर्व्याप्तैः सूक्ष्मैः शिरामुखैः ।

वस्तिमापूरयेद्वायुः पूर्णो मुञ्चति धारया ॥ ३७ ॥

वस्तिनिरूपणम्

मूत्राशया धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयते ।
मूत्रमित्याहुरुदकं वस्तेर्मेहननिर्गतम् ॥ ३८ ॥
अपथ्यभाजामनयोर्मार्गयोर्दोषदुष्टयोः ।
प्रमेहमूत्रकृच्छ्रादेर्ग्रहण्यादेश्च सम्भवः ॥ ३९ ॥

दोषत्रयं क्रमेण युक्त्या साधयति—अथाहृतमिति । अबाधिक्ये माधुर्यं वाय्वाधिक्ये अम्लः भूवाय्वाधिक्ये लवणः । वाय्वाग्न्याधिक्ये तिक्तः । अग्न्याधिक्ये उष्णः । वायुखाधिक्ये कषायः । 'क्ष्माम्भोऽग्नि क्ष्माम्बुतेजः खवाय्वग्न्यनिलगोऽनिलैः' इत्युक्तक्रमेण वा रसनिष्पत्तिः ॥ ३१-३९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ 'मातुर्भुक्तरसात्मवत्' 'यदा समानः कायाग्निं सन्धुक्षयति' 'तस्या ग्रहण्यां शकृतीत्याद्युक्तं सर्वमवबोधयितुमथाहृतमित्याद्यारम्भः । तत्र फलान्तरं दर्शयति—दोषत्रयमिति । आहारोऽभ्यवहारः । षड्रसमपि मधुरीभवेदित्यन्वयः । श्लेष्मणानुगतमिति स्वाशयगतेनेति शेषः । नाभेरधस्तादापादतलं वाताशयः । हृदयादधस्तादानाभिपित्ताशयः । हृदयादूर्ध्वं मूर्धान्तं श्लेष्माशय इति विभागः । तस्य प्रभावादिति पवनप्रेरितस्य तस्य श्लेष्मण इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तत्र स्वाद्विति । स्वादुर्मधुरः । भूतविकृत्येति तत्तद्रव्येषु कारणतयानुगतभूतविक्रियानुसारेणेत्यर्थः । यस्य भूतस्य विक्रियया यो रसस्तं तथा दर्शयति—अबाधिक्य इत्यादिना । द्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वादन्यतमाधिक्येनैव रसभेदोपपत्तिरिति सर्वत्राधिक्यग्रहणम् । मतान्तरमाह—क्ष्माम्भ इति । 'द्वयोल्वणैः क्रमोद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः' इति तत्पद्यस्योत्तरार्धं भवति ॥ ३२ ॥

तथैवामाशयगतमिति । तथैवेति श्लेष्मणानुगतं तस्य प्रभावान्मधुरीभवेदित्यर्थः । तदा तस्यानुगमनादिति । वायुप्रेरितस्य पित्तस्यानुगमनादित्यर्थः ॥ ३३ ॥

तत्रान्त्रान्तरसंश्लिष्टं पच्यते पित्तवारिणेति । अस्यायमर्थः—तत्र पित्ताशयेऽस्त्यान्त्रं नामोदर्याऽवयवः । तस्यान्तरं तदाहृतमन्त्रं प्राप्नोति । तदा तत्र संश्लिष्टं तत् स्वास्पदगतेन पित्तजलेन पाकं प्राप्नोतीति पित्तस्य द्रवद्रव्यत्वमप्यर्थादुक्तम् । ननु—यदा समानः कायाग्निमधस्तस्याः प्रधानाग्निमित्यादि यदुक्तं तस्य कथमिह सम्भव इति । उच्यते । तण्डुलपाकवदेतदुपपत्तिः । जाठराग्निस्तावत् स्वाशयभाजा समानेन सन्धुक्ष्यमाणः पित्तोदकक्लिन्नं तदन्नं पचति । पित्तस्य चाग्नेयत्वात्तेनापि पित्तेन कश्चित् पाकविशेषः स्यात् । तदभिप्रायेणैव च तत्रस्त्रिदोषगाः प्रोक्ता इत्युक्तमिति । पच्यमानादिति । पाकसमये स व्यानो रसांशं ततो विविच्य देहं समन्ततो व्यापयति। यदुक्तं—तदा तत्पक्वमुक्तं त्वित्यादि । ततश्च स रसधातुः स्वास्पदगतवाय्वग्निव्यापारतः क्रमेणासृगादिधातुतां भजते । यदप्युक्तं—रसादितः क्रमात्पाक इति ॥ ३४ ॥

तत्र किट्टमिति । रसकिट्टविभागसमये किट्टं रसतः पृथग्भिन्नं संग्रहण्यां नाम पात्र्यां वायुः सञ्चिनुत इति । विणामेति पुरीषतया प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

सा तयेति । पायुमार्गेणेत्यन्तं वाक्यम् । तयेति विषा । तदेवाह—शकृतेति । वलंन... तत्रैवमवान्तरमाह—तत्पाक इति । तस्याहृतस्य पाकसमय एव तस्य स्वच्छ- जलरूपेण च कणशो मलं भिद्यते । तदा तैर्जलकणैस्तत्रत्यासु सूक्ष्मसिरास्वावेश्य तन्मुखतो निर्गतैर्वस्तिं नाम पात्रं वायुरापूरयेत् । तदा च स वस्तिस्तथा पूर्णः संस्तज्जलं धारारूपेण विसृजतीत्यर्थः। अङ्गस्वेदवदभ्यन्तर्व्याप्तैरिति कणविशेषणम् । यथाङ्गेषु स्वेदकणा व्याप्ता भवन्ति । यदुक्तं—रोमकूपैः प्रवर्तते बहिः सर्वत्र कणश इति । तथैव कणा देहाभ्यन्तरभागे व्याप्ता भवन्तीति भावः। वस्तेर्मेहननिर्गतमिति । वस्तेरिति पञ्चमी । मेहनं लिङ्गं भगो वा । वस्तेः सकाशान्मेहनद्वारेण पायुद्वारेण पुरीषमिव निर्गतमित्यर्थः ॥ ३६-३८ ॥

इहापि पायोर्धातुत्रद्विषमवयनसम्भव इत्याह—अपथ्यभाजामिति । अनयोर्मार्गयोरिति । मूत्रमार्गे पुरीषमार्गे च । दोषदुष्टयोरिति । त्रिदोषैर्वायुवशाद्दूषितयोरित्यर्थः । इह प्राक्—तदा प्रक्षुभितैः स्वीयवायुभिरिति तावदासन्नप्रसवावस्था प्रकृता । तत्र प्रसङ्गाद्द्वयोर्दशधा गतस्य व्यापारकथनं तत्प्रसङ्गादग्न्यादीयत्पर्यन्तकथनमिति ॥ ३९ ॥

षड्रसों की उत्पत्ति—कण्ठ मार्ग से खाये गये षड्रस आहार में जब श्लेष्मा की अधिकता होती है तो इसी के प्रभाव से उसमें माधुर्य उत्पन्न होता है । वायु की अधिकता होने से अम्लरस, भू एवं वायु की अधिकता होने पर लवणरस, वायु और अग्नि की अधिकता होने पर तिक्तरस, अग्नि का आधिक्य होने पर ऊष्णरस और वायु तथा आकाश की अधिकता होने से कषायरस उत्पन्न होता है । इस प्रकार आकाश, वायु, अग्नि, क्ष्माम्बु, तेज, खट्वाग्नि तथा अनिल में रहने वाले वायुओं से ऊपर बतलाए गये क्रमानुसार रसों की उत्पत्ति होती है । यतः द्रव्य पाञ्चभौतिक होते हैं अतः उनमें किसी भी एक भूत तत्त्व की अधिकता होने पर इन षड्रसों की उत्पत्ति होती है ॥ ३२ ॥

इसके पश्चात् वायु प्रेरित वह रस पित्ताशय में जाता है जहाँ पित्ताधिक्य से वह कटुकत्व को प्राप्त होता है ॥ ३३ ॥

उस पित्ताशय में रहने वाले उदर के अवयवभूत आँतों में खाया गया वह अन्न संश्लिष्ट होकर पित्त के जल से पचता है क्योंकि पित्त आग्नेय तत्त्व है । इस प्रकार पाक काल में भिन्न हुये उस रस को वायु रक्तादि में मिला देता है ॥ ३४ ॥

वहाँ वायु ग्रहणी मात्र में 'किट्ट' (= मल) और असृक् को अलग-अलग करता है । वायु के द्वारा अलग किये जाने पर वह किट्ट (जिसे विष्ठा कहते हैं उससे) ग्रहणी को धीरे-धीरे भर देता है ॥ ३५ ॥

वह ग्रहणी जब विष्ठा से भर जाती है तब टेढी होकर उसे पायु मार्ग से बाहर निकाल देती है । भोजन के समय पीया गया स्वच्छ जल अङ्ग स्वेद के समान भीतर व्याप्त होने वाले सूक्ष्म नाडियों से निकल कर 'वस्ति' स्थान को जब पूर्ण कर देता है तब वायु प्रेरित लिङ्ग के द्वारा उस पेशाब नामक गन्दे जल को धारा के रूप में 'पुरीष' के समान बाहर निकाल देता है ॥ ३६-३७ ॥

वस्तिनिरूपण—यह 'वस्ति' मूत्र को धारण करने वाली तथा धनुष के समान टेढी नलिका होती है। वस्ति से वायु द्वारा लिङ्ग मार्ग से निकला हुआ जल मूत्र नाम से जाना जाता है।यह दोनों मार्ग ग्रहणी और वस्ति जब त्रिदोष एवं वायु इन दो दोषों से दूषित हो जाता है तब लिङ्ग मार्ग से तथा पुरीष मार्ग से प्रमेह एवं मूत्रकृच्छ्रादि तथा संग्रहणी आदि रोगों की उत्पत्ति होती है ॥ ३८-३९ ॥

गर्भस्थजन्तूत्पत्तिः

इत्थम्भूतः स जन्तुस्तु जरायुच्छन्नगात्रवान् ।
अपत्यवर्त्म सङ्गम्य सज्यते वायुना मुहुः ॥ ४० ॥

अथ पापकृतां शरीरभाजा-
मुदरान्निष्क्रमितं महान् प्रयासः ।
नलिनोद्भव हे विचित्रवृत्ता
नितरां कर्मगतिस्तु मानुषाणाम् ॥ ४१ ॥

जायतेऽधिकसंविग्नो जृम्भतेऽङ्गैः प्रकम्पितैः ।
जूर्त्योल्वणं निःश्वसिति भीत्या च परिरोदिति ॥ ४२ ॥

जूर्त्तिः = ज्वरः ॥ ४०-४२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इदानीं तत्प्रकृतावस्थाशेषं वक्तुमित्थम्भूतः स जन्तुस्त्वित्यारम्भः। इत्थम्भूत इति। दशधा गतैर्वायुभिः सम्पिण्डितशरीरावस्थ इति भावः। यद्वादिकर्मणीयं निष्ठा। एवं भवितुं प्रवृत्त इति गर्भेऽन्तरवस्था तावदस्यावसिता। वायुभिर्दशधा गतैरित्ययं बहिरवस्थाया आरम्भो बहिरवस्था चेयं विस्तारेणोक्तेत्येवमभिधानमुपपद्यत इति। जरायुच्छन्नगात्रवानिति । शुक्लशोणितमयेऽतोऽन्तर्भागः शरीरतया प्रवर्तते । बहिर्भागस्तु त्वगाकारेण व्यावर्तते। स जरायुः भवति। यदुक्तं—षड्भिर्जरायुणा वीत इति। अपत्यवर्त्म सङ्गम्येति । प्रजननमार्गमित्यर्थः । यद्वा प्रजननप्रधानं जननमरणावस्थाबहुलं संसारमार्गं प्राप्तः खल्वसौ भवतीति भावः। सज्यत इति। प्रेर्यते पीड्यत इति वार्थः ॥ ४० ॥

जायतेऽधिकसंविग्न इति। ततोऽधिकं भीतः सन् प्रजातो भवतीत्यर्थः। जूर्त्योल्वणं निश्वसितीति । जूर्तिपदं विवृणोति—जूर्तिः ज्वर इति । भीत्या च परिरोदितीति । यदिदमतिदुःसहं कृच्छ्रमनुभूतमधुनापि तथाविधमनुभवितव्यमिति भयोपपत्तिः ॥ ४१-४२ ॥

गर्भस्थ जन्तूत्पत्ति निरूपण—अब पूर्व प्रसङ्ग प्राप्त प्रसूतिकाल की शेष बातों को बतलाने का उपक्रम करते हुये कहते हैं—जब जन्तु दश प्रकार की वायुओं से पिण्ड की तरह एक हुये तथा जरायु से बँधे अपने शरीर से शरीरवान् होता है तब अपत्य (जनन) मार्ग में आकर बारम्बार वायु से पीड़ित होता रहता है ॥ ४० ॥

श्रीविष्णु ब्रह्मदेव को सम्बोधित करते हुये कहते हैं कि—हे कमलोद्भव! जो पापी जीव हैं उन्हें शरीर धारण करने के लिये माता के उदर से बाहर होने के लिये

बहुत कष्ट सहना पड़ता है। क्या कहा जाय; मनुष्यों के कर्म की गति विचित्र वृत्त वाली है ॥ ४१ ॥

वह जनन मार्ग से संक्रमण काल में अत्यन्त संविग्न हो जाता है और काँपते हुये अङ्गों से जँभाई लेता है। अत्यन्त तीव्र एवं दुःसह ज्वर से लम्बी-लम्बी श्वास लेता है और यह सोंचकर कि इतना अधिक कष्ट सहने पर भी आगे और अधिक कष्ट होगा; इस भय से रोता है ॥ ४२ ॥

परापश्यन्त्यादिभावकथनम्

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः।
वक्त्रे वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
बद्धस्तस्माद्भवति पवनप्रेरितो वर्णसङ्घः ॥ ४३ ॥

यदर्थो महान् प्रयासः तद्दर्शयति—मूलाधारादिति। मूलं जगन्मूलभूता परिणामिनी मायाशक्तिः। तस्या आधारभूतश्चिदात्मा मूलाधारः। सर्वगस्यापि तस्याऽभिव्यक्तिस्थानत्वात् गुदमेढ्रमध्योऽपि मूलाधारः। तस्मात् प्रथममुदितः चैतन्याभासः भावश्च यः जगद्भावयतीति मायाशक्तिर्भावः स पराख्यः। चैतन्याभासविशिष्टतया प्रकाशिका माया निष्पन्दा परा वागित्यर्थः। सस्पन्दावस्थाः पश्यन्त्याद्याः। तत्र सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपिणीं नादतत्त्वात्मिकाम् अध्यात्म-मूलाधारादिनाभ्यन्तम् अभिव्यज्यमानां पश्यन्तीमाह—पश्चात् पश्यन्तीति। सामान्य-ज्ञानात्मकत्वात् पश्यन्ती सा। अथ बाह्यान्तःकरणाद्यात्मिकां हिरण्यगर्भरूपिणीं बिन्दुतत्त्वमयीं नाभ्यादिहृदयान्ताभिव्यक्तिस्थानां विशेषस्पन्दसङ्कल्पादिसतत्त्वात् मध्यमां वाचमाह—अथ हृदयग इति। मध्ये मा बुद्धिर्यस्याः सा मध्यमा। भाव एव विशेष्यः। अथ विराड्रूपिणीं बीजात्मिकां हृदयादास्यान्तम् अभिव्यज्यमानां शब्दसामान्यात्मिकां वैखरीमाह—वक्त्र इति। विशेषेण खरत्वाद्वैखरी।

सामान्यशब्दात् विशेषशब्दनिष्पत्तिमाह—तस्मादिति। तस्मात् वैखर्यात्मकात् भावादित्यर्थः। पवनशब्देन प्रेरकवर्गः सर्वोऽप्युक्तः।

अथवा सूक्ष्मा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति पञ्चपदीं वाचमाश्रित्याह—मूला-धारादिति। सप्तपद्यपि वागनेनैव सूचिता। शून्य संवित् सूक्ष्मादीनि सप्तपदानि। तत्राऽनुत्पन्ना निष्पन्दा शून्या। वागुत्पित्सुः संवित्। उत्पत्त्यवस्था सूक्ष्मा। मूलाधारात् प्रथममुदिता परेति विभागः ॥ ४३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—परिरोदनमिदं न भीतिजं विकृतिमात्रमपि तु स्वावस्थाद्योतक-मनिर्वचनीयं प्रथमतरं वाचो व्यापारमात्रमित्यभिप्रायेण तत्रैव परिरोदने वाग्व्यापारं कृत्स्नं दर्शयितुं मूलाधारादित्ययमारम्भः। तत्र सङ्गतिमाह—यदर्थ इति। महान् प्रयासस्ताव-दियता प्रकरणेन कृतः। स चैतदर्थ एव। यत उक्तं—तस्याविर्भावप्रकारप्रदर्शनार्थं देहोत्पत्तिप्रकारमिति। मूलाधारमित्यस्यायं स्थूलोऽर्थः। अस्य जन्तो रुरुदिषोर्मूलाधारा-

यस्तु प्रथममुदितो भाव: स पराख्य: पश्चात् स एव पश्यन्ती । अथ हृदयगो बुद्धियुतो मध्यमाख्य: स एव वक्त्रे वैखरीति । रुरुदिषोरिति । स्वावस्थान्निर्धारितामभिव्यञ्जितुमिदं रोदनम् । यदुक्तं—निर्धारितमर्थमेषा । यदा स्वपदार्थवचनम् । अथ सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—मूलं जगन्मूलभूतेत्यादिना । चिदात्मनो जगन्मूलत्वम् । यदुक्तं—शारदैव तद्द्वारेण जगदुपादान-निमित्तं चेति । अत उक्तं परिणामिनीति । मायाशक्तिरिति तत्राध्यस्तमचिद्रूपं गृह्यते । तस्याभिव्यक्तिस्थानत्वादिति । तदुक्तम्—तस्याधस्तात् त्रिकोणाभं ज्योतिराधारमिति । तंस्मादिति । तदुभयमपि सह गृह्यते । प्रथममुदित इति । य: प्रथममुदितोऽर्थ: यश्च भाव: स पराख्य इति सम्बन्धनीयम् ।

भावशब्दार्थमाह—जगद्भावयतीति । किमिहोक्तं भवतीत्याह—चैतन्याभासविशिष्ट-तयेति । चैतन्याभासस्य भावस्य चेत्येकतया प्रतिनिर्देशादयमर्थो लभ्यते । चैतन्याभास-योगे फलं प्रकाशिकेत्युक्तम् । चैतन्याभासविशिष्टतया तथाविधस्य स्वरूपस्य प्रकाशिकेति भाव: । नित्यसिद्धत्वान्निष्पन्दत्वम् । सस्पन्दावस्था इति । तस्या इति शेष: । स्पन्द: स्यन्दनम् चलनम् । सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपिणीमिति । सामान्यशब्द: स्पन्दप्रकाशशब्दाभ्यां सम्बन्धनीय: । अध्यात्ममित्यधिदैवतमभिव्यक्ति: स्पृ(सृ)ष्टिप्रभृतिनित्यैवाध्यात्मन्तु विवक्षायामेवाभिव्यक्तिभेद: सूचित: । यदुक्तं—निर्धारितमर्थमेषेत्यादि ।

मूलाधारादिति । परायास्तु मूलाधार एव स्थानम् । तत्र नित्योदिततयाभिव्यक्तेरित्य-वबोद्धव्यम् । सामान्यज्ञानरूपत्वात् पश्यन्तीत्यन्वर्थाभिधानम् । दर्शनमिह स्वार्थस्या-ऽपरोक्षतयाऽवभासनम् । बाह्यान्त:करणाद्यात्मिकामिति । यदुक्तम्—इन्द्रियान्तं मध्यमा तदर्थात्मकमिति । विशेषस्पन्दसङ्कल्पादिसतत्त्वादिति । तत्तदर्थविशेषतयावभासनाद्विशेष-स्पन्द: । सङ्कल्पादिशब्देन सङ्कल्पविकल्पनिश्चयविमर्शात्मनेत्येतदुक्तम् । सतत्त्वमपि तत्त्व-मेव । प्रेरकवर्ग: सर्वोऽपीति । द्विविध: कालो मनोबुद्ध्यादिस्थानप्रयत्नादिरित्येतत्सर्व-मुक्तम्। सुषुम्नाबद्ध: पवनप्रेरित इति चोभयं पश्यन्त्यादिष्वपि समानम् ।

अथवेत्येकचतुष्पद्यपेक्षया विकल्प:—सूक्ष्मा परेति । प्रथममुदित इति सूक्ष्मा भाव इति च परेत्यवबोद्धव्यम् । सप्तपद्यपि वागिति । मूलशब्देन संविद आधारशब्देन च तत्पूर्वदशाया: शून्यस्य ग्रहणमित्यवबोद्धव्यम् । परादीनामाकारस्तावदभिहित: । शून्या-दीनान्तु दर्शयति—तत्रानुत्पन्नेति । सा तत्त्वसंज्ञेत्युक्तरूपानुत्पन्ना भवति । निष्पन्देत्यनेनेह संविदाद्युत्तरावस्थानां सस्पन्दत्वमपि सूचितम् । उत्पन्नावस्था परेति दर्शयति—मूलाधारा-त्प्रथममुदिता परेति । पूर्वोक्तैवेयमित्येतावदुपादानम् । इह पञ्चपद्यभ्युपगमे सप्तपद्यभ्युपगमे चाकचटतपयाद्यैरित्यत्र व्यापकत्वेनास्या न्यास इति परान्यासात्पूर्वमेवासां न्यासोऽपि स्वमन्त्रै: कर्तव्य इति ज्ञेयम् । परादिपुष्पाञ्जलावपि समानमेतत् ॥ ४३ ॥

परा पश्यन्त्यादिभाव कथन—मूलाधार से (मूलं जगन्मूलभूता परिणामिनी मायाशक्ति:, तस्या आधारभूतश्चिदात्मा मूलाधार:) प्रथम उत्पन्न होने वाला चैतन्याभास (सूक्ष्माभाव) विशिष्ट जो मायाभाव है वह **पराख्य** भाव में प्रगट होता है । उसके बाद नाभि से हृदय तक, फिर वही हृदय से **पश्यन्ती**, फिर बुद्धियुक्त होने से **मध्यमा**, तदनन्तर वही भाव हृदय से मुख में प्राप्त होने पर **वैखरी** रूप में प्रगट होता है ।

इस प्रकार सामान्य शब्द से कहकर अब विशेष **'शब्द' की उत्पत्ति** कहते हैं—

रोने की इच्छा करने वाले इस जन्तु (मनुष्य) के पवन से प्रेरित वैखरी भाव द्वारा सुषुम्ना नामक वर्ण सङ्घ उत्पन्न होता है ॥ ४३ ॥

वर्णव्यक्तिः

स्रोतोमार्गस्याऽविभक्तत्वहेतो-
स्तत्राऽर्णानां जायते न प्रकाशः।
तावत् यावत् कण्ठमूर्धादिभेदो
वर्णव्यक्तिः स्थानसंस्था यतोऽतः ॥ ४४ ॥

जातेन शिशुना रोदनव्याजेन एवं किमप्युच्यते चेत् कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति तत्राह—स्रोत इति । अक्षराभिव्यक्तिस्थानस्येत्यर्थः ॥ ४४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—रोदनव्याजेनेति । स्वावस्थाद्योतकं शब्दरूपमेतदिति स्थितौ रोदनध्वनिस्तदुपाधिमात्रमेव स्यादिति भावः । किमप्युच्यत इति । शब्दरूपमिति भावः किमपीति स्वत एवानिर्वचनीयाकारं वर्णपदाद्यनभिज्ञत्वादुत्पन्नमात्रस्येत्यभिप्रायः । कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति । तस्यानिर्वचनीयत्वेऽपि केनचिद्वर्णमात्राकारेणावश्यं भाव्यम् । तस्य कथनमभिव्यक्तिरित्यर्थः । यद्वा किमपीति वर्णानां सद्भावेऽप्यस्माभिरविज्ञानीयमिति भावः । कथं वर्णानभिव्यक्तिरिति तत्र विद्यमानानामपि वर्णानां कथनमभिव्यक्तिरित्यर्थः । ननु कथं वर्णानां सद्भावो रोदनध्वनाववसीयत इति । उच्यते । वाक्यात्मकस्यैव शब्दरूपस्य स्वावस्थाभिव्यञ्जकतोपपत्तेः वर्णपदतदर्थसम्बन्धाद्यनभिज्ञत्वेऽपि स्वैच्छिकवर्णमात्रसम्भवात् । श्रूयते हि—बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरतनामधेयं दधाना इति ।

स्रोतोमार्गस्येति । वचःस्रोतो वर्णपदाद्याकारेण प्रवाहः । तस्य मार्गः तत्स्थानलक्षण एव । तदाहाक्षराभिव्यक्तिस्थानस्येति । तत्र तावद्वर्णानां प्रकाशो न जायत इति मूलेऽन्वयः। यावत्कण्ठमूर्धादिभेद इति । भेदो विभक्तत्वकृत्स्नस्वस्वाकारसम्पत्तिः । कण्ठमूर्धाद्यवयवानां सम्यग्भेदे निष्पन्न एव तदन्तर्गतस्रोतोमार्गोऽपि विभक्तः स्यादिति भावः । कुत एवमित्यत्र यतो वर्णव्यक्तिस्थानसंस्था अत इति । यस्माद्वर्णानामभिव्यक्तिः कण्ठमूर्धादिस्थानसंस्था तस्मादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

वर्णाभिव्यक्ति—उत्पन्न होने वाला बालक रोने के बहाने क्या कहता है? इस बात को कहते हैं—यतः उत्पन्न होने वाले उस जीव के वर्ण पदादि अक्षरों की अभिव्यक्ति करने वाले प्राणी के सभी (मूर्धा एवं तालु आदि) मार्ग नहीं खुले रहते, इसलिये उसके द्वारा उच्चरित वर्णों का स्पष्ट प्रकाश प्रगट नहीं होता है । यह स्थिति तब तक रहती है जब तक उसके वर्णों की अभिव्यक्ति करने वाले कण्ठ मूर्धादि भेद वाले संस्थान स्पष्ट नहीं होते ॥ ४४ ॥

अहङ्कारोत्पत्तिः

ज्ञाताऽस्मीति यदा भावो मनोऽहङ्कारबुद्धिमान् ।

जातश्चित्पूर्वको जन्तोः स भावः क्रमवर्धितः ॥ ४५ ॥
बध्नाति मातापित्रोस्तु ततो बन्धुषु च क्रमात् ।
स पीत्वा बहुशः स्तन्यं मातरं स्तन्यदायिनीम् ॥ ४६ ॥

जन्तोः संसारक्रमः

इच्छन् रोदिति तां वीक्ष्य तत्र स्यादितरेतरम् ।
बन्धस्तदाऽधिकर्त्तारमतिस्निग्धमनन्यगम् ॥ ४७ ॥
पितरं वीक्ष्य तत्रापि तथा भ्रातरमेव च ।
पितृव्यमातुलादींश्च समुद्वीक्ष्य प्रमोदते ॥ ४८ ॥
एवं सम्बद्धसंसारबान्धवो विस्मरिष्यति ।
पूर्वकर्म च गर्भस्थमुद्भूतिक्लेशमेव च ॥ ४९ ॥

गर्भे विवेकवतोऽप्यस्य मायाप्रभाववशात् अविवेकपूर्वकं संसारक्रममाह—ज्ञातास्मीति यदाऽस्य भावो भवति तदाऽहङ्कारादौ आत्मबुद्धिः दृढ़तरा जातेत्यर्थः । अहम्भावबद्धस्य ममभावप्रकारमाह—चित्पूर्वक इत्यादिना । चिच्छब्देन उक्ता मनआदयः कथ्यन्ते । अहङ्कारपूर्वको भाव इत्यर्थः ।

पितरं वीक्ष्य तत्रापि ममत्वबन्ध इत्यर्थः मायाभावस्य विक्षेपशक्तिविलसितमभिधाय आच्छादनशक्तेरप्याह—एवमिति ॥ ४५-४९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—एवं तावज्जातमात्रेऽपि वाचः कृत्स्ना प्रवृत्तिरुक्ता । तदेतद्वैखरीमात्रमेव । स यदा सन्निहितजनसंव्यवहारतो वर्णपदतदर्थसम्बन्धाभिज्ञः स्यात् तदा विवक्षायां कृत्स्ना वैखरी स्यादिति । तदवस्थायां तथाविधाया वाचो व्यापारविशेषमभिधित्सुराचार्यो जातमात्रस्य तत्पर्यन्तामवस्थामाह—ज्ञातास्मीति । तत्राभिप्रायं दर्शयति—गर्भ इति । विवेकवत इति । यदुक्तं—पुरा कृतानां पापानामयुतं संस्मरन्निति । मोक्षमेव किलेच्छतीति च । मायाभाववशादिति । मायानिमित्तको भावोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो मायाभावः । मूले ज्ञातास्मीत्यादिनाऽहम्भावबन्धोऽभिधीयते । जातस्य तावत्तदानीमेव वा स्वल्पकालेनापि वा ज्ञातास्म्यहमित्येवंरूपो मायानिमित्तको भाव उत्पन्नः स्यात् । स यदा तस्योत्पन्नस्तदा स जन्तुरहङ्कारबुद्धिमान् जातो भवेदिति अहङ्कारेण बुद्ध्या चातिशयेन युक्तः । यद्वाहङ्कारेऽहंबुद्धिरहङ्कारबुद्धिः तद्युक्त इति । अत्राहङ्कारग्रहणं प्राणेन्द्रियदेहोपलक्षणम् । एतदाह—तदाहङ्कारादावात्मबुद्धिर्दृढतरा जातेति । तत्र ज्ञातास्मीत्यहङ्कारे बुद्धौ चात्मप्रत्ययः । प्राणिमीति प्राणे । द्रष्टास्मि श्रोतास्मीति इन्द्रियेषु ! स्थूलोऽस्मि कृशोऽस्मीति देहे । सम्पन्नोऽस्मि विपन्नोऽस्मीति बाह्यार्थेष्विति । मूले चित्पूर्वक इति बन्धुषु च क्रमादित्यन्तं वाक्यम् । तदभिप्रायमाह—अहङ्कारबद्धस्येति । अहङ्कारपूर्वक इत्यहङ्कारादिष्वहंप्रत्ययपूर्वको भाव इत्यर्थः । मूले क्रमवर्धित इति । कालक्रमेण परिचयक्रमेण च वृद्धिं प्राप्तः सन्नित्यर्थः । पूर्वं मातापित्रोस्तु बध्नाति ततः क्रमाद् बन्धुषु च बध्नातीत्यन्वयः ।

बन्धः सक्तिः ममायं ममायमित्येवं दृढतरप्रत्ययः । स पीत्वेत्यादिना ममभावबन्धस्य पौष्कल्यापत्तिरुच्यते । स्तन्यमिति स्तनभवं क्षीरम् । तां मातरं स्तन्यदायिनीं वीक्ष्य स्तन्य-

मिच्छन् रोदितीत्यन्वयः । अनेन तत्र स्यादितरेतरबन्ध इत्यत्र निबन्धनमप्युक्तम् । तत्राधिकर्तारमिति तत्रापीत्यन्तं वाक्यम् ।

तत्रानुषङ्गमाह—तत्रापि ममत्वबन्ध इति । पितापुत्रयोरितरेतरममत्वबन्ध इति भावः । प्रमोदत इति । ममत्वप्रत्ययकृता प्रीतिर्दर्शिता इति ॥ ४५-४७ ॥

विक्षेपशक्तिविलसितमिति । असति सत्त्वप्रत्ययकरी विक्षेपशक्तिः । तस्या विलसितमियमुक्ता प्रमोदनपर्यन्ता स्वच्छन्दतो वृत्तिः । आच्छादनशक्तेरपि तदिति । सत्यसत्त्वकरी पुनराच्छादनशक्तिः । तदिति विलसितम् । गर्भदशाया विस्मरणात्यन्तासम्भावनायामपि तद्विस्मरणपर्यन्ता स्वच्छन्दतो वृत्तिः । यद्यप्याच्छादनपूर्वको विक्षेपः स्यात् किन्तु विक्षेपकार्यं यत्संसारफलं नानाविधप्रमोदरूपं तदास्वादक्रमेणाच्छादनप्रचयक्रमो भवतीति विक्षेपपूर्वकमाच्छादनमुक्तम् ॥ ४८ ॥

मूल एवं सम्बद्धसंसारबान्धव इत्यस्यैवं विग्रहः । संसारायैव नतु मोक्षाय । बान्धवा एत एव मातृपितृप्रभृतयस्त एवं सम्बद्धा येनेति विस्मरणे हेतुरयमुक्तः । यत्रैव बन्धस्तत्रैव मनसः प्रमोदलक्षणाभिरतिरिति विस्मरणोपपत्तिः । विस्मरिष्यतीत्याच्छादनशक्तेर्व्यापार उक्तः। सम्भावनया त्वेतत् सूचितम् । यद्यपि जातमात्रस्य बुद्धेरेव (व)स्तुतयाभिविस्मरणसम्भवः किन्तु स्वानुभूतगर्भवासक्लेशस्य तीव्रतरतया दुर्विस्मरत्वेन बुद्धौ चिरकालानुवृत्तिसम्भवात् संसारनैरन्तर्याभिरतिवशादेव तद्विस्मरणेन भाव्यमिति । पूर्वकर्म चेति पुराकृतानां पापानामित्येतदुक्तम् । अयमिह मूलाभिप्रायः । गर्भगतस्यैव तावत्परवैराग्यमुमुक्षातिशयोत्पत्त्या परदेवतात्मतत्त्वाधिगमाधिकारो जातः । किन्तु स एवोत्पन्नस्य मायाभावमहिम्ना तिरोहितः स पुनर्बुधेनोद्बोध्य वर्धनीय इति ॥ ४९ ॥

अहङ्कारोत्पत्ति—गर्भ में ज्ञान होने पर भी माया की परवशता से जब जीव का वह ज्ञान लुप्त हो जाता है तब अविवेकपूर्वक संसार का क्रम कहते हैं—

जब स्वल्पकाल में जीव को 'मैं जानता हूँ' यह भाव उत्पन्न होने लगता है तब वह अहङ्कार तथा बुद्धि से युक्त होने लगता है । इस प्रकार अहङ्कार में आत्मबुद्धि के क्रमशः बढ़ने से वह जीव क्रमशः अपने माता को, फिर अपने पिता को, तदनन्तर अपने बन्धुओं को ममता में बाँध लेता है । वह दुग्धपान कराने वाली माता का जब अधिक दूध पीने लगता है तब पुनः दुग्ध पीने की इच्छा से माता को देखकर रोता है।

जन्तु की सांसारिकता का क्रम—माता भी उसे देखकर स्नेह स्निग्ध हो जाती है । इस प्रकार परस्पर ममत्वभाव का उदय होता है । इसके बाद अधिकर्त्ता अतिस्निग्ध अनन्यग पिता को देखकर, फिर भाइयों को, तदनन्तर पितृव्य तथा मातुलादि बान्धवों को देखकर प्रसन्न होता है । इस प्रकार के संसारी बन्धु-बान्धवों से ममता में सम्बद्ध होकर वह पूर्वजन्म के कर्मों को तथा गर्भ में रहने वाले एवं प्रसूति काल में होने वाले सारे क्लेशों को वह भूल जाता है ॥ ४५-४९ ॥

कुण्डलिन्याः सर्वात्मत्वम्

अथ स्वमुत्तारयितुमाह्वयेज्जननीं मुहुः ।

अवैशद्यान्मुखस्त्रोतोमार्गस्याऽविशदाक्षरम् ॥ ५० ॥

कुण्डलिनीविभूतिः

अप्यव्यक्तं प्रलपति यदा कुण्डलिनी तदा ।
मूलाधारे विसरति सुषुम्नावेष्टनी मुहुः ॥ ५१ ॥

विविध सरणं विसरणं विविधपद्मादिरूपेणाऽवस्थानमित्यर्थः। सुषुम्नावेष्टनीति सुषुम्नायामात्मानं विविधपद्मादिरूपेण वेष्टयति गुणयति स्थापयतीत्यर्थः॥५०-५१॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इदानीं वर्णपदाद्यभिज्ञावस्थायां विवक्षमाणस्य कृत्स्ना वैखरी स्यादिति तत्प्रसरप्रकारं प्रथमतः सम्भविनं दर्शयितुमथ स्वमित्यारम्भः । अविशदाक्षरमाह्वयेदिति योजनीयम् । उत्तारणमुद्धारणम् । यद्वा कृच्छ्रशय्याद्यतिनयनम् । तदा प्रक्रममाणाया वैखर्यवस्थाया मूलभूततया मूलाधार आविर्भवन्त्याः शब्दब्रह्मावस्थाया वाचो वृत्तिप्रकारं दर्शयितुमप्यव्यक्तमित्याद्यारम्भः। यदा स शिशुरव्यक्तमपि प्रलपति तदा कुण्डलिनी मूलाधारे सुषुम्नावेष्टनी मुहुर्विसरतीत्यन्वयः । अपिशब्दोऽव्यक्तप्रलापोपसंग्रहार्थः । किञ्च प्राङ्मूलाधारे प्रथममुदित इत्यनिर्वचनीयावस्थायामव्यक्ततया वेष्टनमपि सूचितम् । कुण्डलिनीति पश्यन्त्यवस्थापर्यन्ता परा वागुच्यते । यदुक्तं—परापश्यन्त्यात्मको रवो भवेत् स एव कुण्डल्यादिशब्दैरभिधीयत इति । प्रत्यक्चित्तत्वं वलयाकारेण परिवेष्ट्योपरि स्वमुखेनावरणात् कुण्डलिनीव्यपदेशः । सकलीकरणे वक्ष्यति—सुषुम्नां कारणशक्तिकबलीकृतजीवामिति । विविधं सरणमिति । कुण्डलिन्यामपि निष्पन्दांशः परा वाक् तस्यांशस्य नानास्पन्दनं प्रसरणम् । कुण्डलिन्या एव पश्यन्त्यंशोऽयं भवति । वक्ष्यति च—नादसङ्गादित्यत्र पश्न्तीमध्यमाभाव इति । विविधपद्मादिरूपेणेति । विसरणप्रकारस्याभिधानादवस्थानमित्येवं निर्देशः । विविधानि पद्मानि त्रिदलचतुर्दलादिपद्मानि त्रिगुणितषड्गुणितादियन्त्रपद्मानि च गृह्यन्ते । वक्ष्यति च—त्रिचतुरित्यादि । यन्त्रमन्त्रदेवतादिसकलजगन्मयीति । मन्त्रदेवतादिशास्त्रीयार्थानां सकललौकिकव्यवहारवाक्यतदर्थानामपि ग्रहणं स्यात् । तद्दलावच्छिन्नकर्णिकाभूपुराद्यंशानां तद्दलगतमन्त्रवर्णानां च तत्प्रसरणैरेव सह प्रसरणमित्येवं सर्वपद्मेषूहनीयमिति । सुषुम्नावेष्टनीति सप्तमीसमासः । वेष्टनं च विसरणविशेषणम् । तदाह—सुषुम्नायामिति । मूलाधारान्वयतः सुषुम्नापीह मूलाधारगतैव गृह्यते। मूलाधारे सुषुम्नाया मूलोद्देशान्तर्भाग एवात्मानं वेष्टयति स्वस्वरूपमेव वलयाकारेण स्पन्दयति । यद्यपि निष्पन्दायाः परावाचा भाविकार्यमूलतया तदवयवसंख्यया प्रसरणमात्रमिह भवति । किन्तु तस्याः कुंण्डलिन्याकारेणेहाभ्युपगमात् प्रसरोऽपि वलयाकारेणैवाभ्युपेयते । गुणयतीति । कुण्डलिनीरूपा सती स्वाकारमावर्तयत इत्यर्थः । स्थापयतीति । स्वस्वरूपं तथावस्थापयतीत्यर्थः । वेष्टनमिह न मध्यस्थस्य वस्त्वन्तरस्य परिवेष्टनम् किन्तु वलयाकारापत्तिमात्रमेवेत्येतावदुक्तमित्यवसेयम् ॥ ५०-५१ ॥

कुण्डलिनी की विभूति—इसके बाद क्लिष्ट शय्या पर से अपने को उठाने के लिए वह मुखादि वचन प्रवाह मार्ग के छोटे होने से अस्पष्ट अक्षरों में माता को बुलाता है । तब उस समय वह अपने अस्पष्ट शब्दों में प्रलय जैसा शब्दोच्चारण

करता है । इस प्रकार वह शब्द 'सुषुम्ना' कुण्डलिनी वेष्टित मूलाधारं में फैलने लगता है ॥ ५०-५१ ॥

गुणनप्रकरणम्

त्रिचतुःपञ्चषट्सप्त चाऽष्टशो दशशोऽपि च ।
अथ द्वादशपञ्चाशद् भेदेन गुणयेत् क्रमात् ॥ ५२ ॥

मुहुः वेष्टनमेव दर्शयति—त्रिचतुरिति ॥ ५२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मुहुर्वेष्टनमेवेति । मुहुरिति वेष्टनावृत्तिसंख्या । तथाविधवेष्टन-संख्यां चाभिप्रेता । तामुभयीमपि दर्शयतीत्यर्थः । मूले गुणयेदिति कुण्डलिनी स्वाकारमिति शेषः ॥ ५२ ॥

कुण्डलिनीविभूति का गुणन भेद कथन—वह क्रमशः अपने आकार से तीन, चार, पाँच, छह, आठ, दश, द्वादश तथा पञ्चदश भेद से उतनी-उतनी गुनी बढ़ती जाती है ॥ ५२ ॥

त्रिगुणादिष्वाशयः

यदा त्रिशोऽथ गुणयेत्तदा त्रिगुणिता विभुः।
शक्तिः कामाग्निनादात्मा गूढमूर्त्तिः प्रतीयते ॥ ५३ ॥
तदा तां तारमित्याहु रोमात्मेति बहुश्रुताः।
तामेव शक्तिं ब्रुवंते हरेमात्मेति चापरे ॥ ५४ ॥

एवमात्मानं गुणयन्ती कुण्डलिन्येव यन्त्र मन्त्र देवतादि सकलजगन्मयीत्याह—यदेत्यादिना ।। त्रिगुणिता त्रिगुणितयन्त्रस्वरूपिणीत्यर्थः । त्रिकोणसम्बन्धान् त्रिबीजात्मकान् मन्त्रानस्या विभूतित्वेन कथयति—शक्तिरिति । गूढमूर्त्तिः शक्तिस्तदा प्रतीयत इत्यन्वयः । गूढमूर्त्तिः = गुप्तमूर्त्तिः । मूर्त्तिं विशिनष्टि—कामाग्निनादात्मेति । कामः कामराजबीजं मध्यमबीजानीत्यर्थः । अग्निर्वाग्भवः प्रथमबीजानीत्यर्थः । नादः नाद- प्रधानानि तृतीयबीजानीत्यर्थः । कामाग्निनादात्मेति मूर्तिमन्त्रोद्धारो वा दर्शितः । कामः = ईकारः । अग्नी = रेफः । नादो = हकारः । आत्मा = बिन्दुः । हं हरिहर इत्येवं तत्सिद्धं भवति । ओमात्मेति । अकारोकारमकारात्मेत्यर्थः । हरेमात्मेति । हकाररेफेमात्मेत्यर्थः ॥ ५३-५४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—यदा त्रिशोऽथेत्यादेस्तात्पर्यमाह—एवमिति । यन्त्रेति त्रिचतुरा-द्यवयवयुक्तो यन्त्राभिधः शब्दार्थमयोऽर्थः। मन्त्रेति तथाविधः शब्दप्रधानो मन्त्राभिधोऽर्थः । देवतेति तथाविध एव देवताभिधोऽर्थप्रधानोऽर्थः । एषामपि शास्त्रसिद्धानां जगति सद्भावा-ज्जगदर्थान्तर्भावः । वक्ष्यति चाचार्य एव—इत्थं मूलप्रकृत्यक्षरविकृतलिपिव्रातेत्यादि । ननु यदा त्रिंशोऽथ गुणयेदिति सकृदेव त्रिशो गुणनमुक्तम् । तदाकारश्च त्रिगुणिताद्यनेकविध उक्तः। कथमेतदुपपद्यत इति ।

उच्यते । येऽमी त्रिगुणितादयस्त्र्यवयवशालिवर्गलक्षणा उच्चावचा अर्था उपलभ्यन्ते

तेषां मूलस्तावत्तिस्त्रस्तिस्त्र: शक्तयो भवेयु: । तासां या: सामान्यभूतास्तिस्त्र एव मूलभूता: शक्तयस्तदाकारापत्तिरिह सकृत् त्रिशो गुणनं भवति । तासामपि मूलभूतं शक्तिमात्रं कुण्डलिनीसतत्वं परा वाग् भवति । तत्र तिसृषु शक्तिषु विसृतासु पुनर्यस्य वर्गस्योत्पित्सा तन्मूलभूता एव तिस्रो विशेषशक्तय उद्यन्ति । तदपि सामान्यशक्तिविसरणशेष एवेति सकृत् त्रिशो वेष्टनस्य सकलत्र्यवयववर्गात्मकत्वं सिद्धमिति । मूले विभुरिति. नाना-विभवनसामर्थ्यमुक्तम् । त्रिकोणसम्बन्धानिति त्रैपुराभिप्रायम् । अस्या इति । सामान्यशक्तित्रयात्मिकाया: सकृत्त्रिशोगुणनशालिन्या इत्यर्थ: । गुप्तमूर्तिरिति । त्रैपुराणा-मत्यन्तगोप्यत्वमुक्तम्। यद्वा त्रिकोणस्य रहस्यस्थानत्वात् तत्स्थायिनी मन्त्रदेवतापि गुप्ता भवतीति । यद्वा स्ववचने त्रिपुरोद्धाररूपे गूढस्वरूपेत्यर्थ: । लोपामुद्रा नाम निष्कीलविद्या त्रिपुरेयमभिप्रेता । वक्ष्यति च—सरमार्धचन्द्रैरित्यत्र सकाररूपिणी शक्तिरित्यादि । अथवाऽऽचार्यस्यैवायमभिप्राय: स्ववचनेऽकचटतपयाद्यैरित्यत्र गूढस्वरूपेति कामराजाभिख्या त्रिपुरेयमभिप्रेयते । काम: कामराजबीजमिति । वक्ष्यति च—वागैश्वर्यातिशयदतयेत्यादि ।

मध्यमबीजानीति । सर्वाण्यपीति शेष: । अग्निर्वाग्भव इत्यग्निर्वाग्भूत्वेति श्रुतेरिति भाव: । नादो नादप्रधानानीति । वक्ष्यति च—अन्यद्द्युशीतकरेति । त्रैपुराणां वाग्भवादिकत्वेऽपि वाग्भवमध्यकत्वाभिधानं सर्वप्रकारेणापि गुणनयोगादिति ज्ञेयम्। वक्ष्यति च—आदिमादिमनादिं चेत्यादि । बीजत्रयतया विवक्षायां त्रिर्गुणनम् । तदवान्तरवर्णभेदेन विवक्षायां तु यावत्तद्वर्णं गुणनवृत्तिरित्येव बोद्धव्यम् । सर्वमन्त्रेषु सर्वदेवतास्वर्थान्तरेष्वपि समानमेतत् । तारशक्तयोरेकयोरपि. त्रिगुणनं सप्तगुणनञ्च मूलोक्तमेवोपपद्यते । मूर्तिमन्त्रो-द्धारो वेति । त्रिमूर्तिसर्वेश्वरमन्त्राणामुद्धार इत्यर्थ: । गूढमूर्तिपदस्यार्थोऽप्येवं प्रकटित: । यद्यपि तत्तदाकारापत्तिमात्रमिह विवक्षितं तथापि मन्त्रसिद्धिसम्भवात्तदुद्धाराविरोध इत्युद्धार-ग्रहणम् । गूढमूर्तिरित्यत्र ब्रह्मादि मूर्तेर्गूढत्वं रहस्यत्वमुपदेशलभ्यत्वं तेनेह कामाग्निनादा-त्मनामुपदेशत एव योग इति सूचितम् । तदाह हं हरिहरेत्येवं सिद्धं भवतीति । मन्त्रत्रयेऽपि वा बिन्दुयोग: स्यात् । हरिहरमन्त्रयोर्हकारो व्यञ्जनमात्रमेवेष्यते । मूल ओमात्मेति हरेमात्मेति च मन्त्रस्वरूपकथनम् । बहुश्रुता इति श्रुतिस्मृतिनिष्ठा इत्यर्थ: । अपर इति आगमनिष्ठा इत्यर्थ: ॥ ५३-५४ ॥

त्रिगुणादि भेद का आशय—जब वह त्रिगुणित होती है तब त्रिगुणात्मक विभूतियों से युक्त होकर ज्ञान, क्रिया एवं इच्छा रूपा तीन शक्ति. कामात्मा (ह्रीं), अग्न्यात्मा (ऐं) और नादात्मा (क्लीं)—इस प्रकार त्र्यक्षर मन्त्रों से युक्त हो जाती है । इस त्रिगुणा त्रिपुरा के मन्त्र, यन्त्र एवं देवता सभी गुप्त रूप में उसमें छिपे हुए हैं ॥ ५३ ॥

बहुश्रुत विद्वान् त्रिगुणावस्था के समय इन्हें तार (ओङ्कारात्मक) कहते हैं । दूसरे आगम तत्त्वज्ञ शाक्त लोग उन्हें ही शक्ति ह र इमात्मा (ह्रीं) कहते हैं ॥ ५४ ॥

त्रिगुणा सा त्रिदोषा सा त्रिवर्णा सात्रयी च सा ।
त्रिलोका सा त्रिमूर्त्तिः सा त्रिरेखा सा विशिष्यते ॥ ५५ ॥
एतेषां तारणात्तारः शक्तिस्तद्धृतिशक्तितः ।

यदा चतुर्धा गुणिता सूक्ष्मादिस्थानवाचिकी ॥ ५६ ॥
वाचिका जाग्रदादीनां करणानाञ्च सा तदा ।
सा यदा पञ्चगुणिता पञ्चपञ्चविभेदिनी ॥ ५७ ॥
पञ्चानामक्षराणाञ्च वर्णानां मरुतां तथा ।
गुणिता सा यदा षोढा कोशोर्मिरसभेदिनी ॥ ५८ ॥
तदा षड्गुणिताख्यस्य यन्त्रस्य च विभेदिनी ।

विभूत्यन्तराण्युक्तविद्यार्थरूपाण्याह—त्रिगुणा सेति । त्रिरेखास्त्रिकोणरेखाः । सूक्ष्मादीति । परादीत्यर्थः । पञ्चपञ्चेति पञ्चविंशतितत्त्वादिकम् उक्तम् । वर्णानां पीतादिभूतवर्णानामित्यर्थः । मरुतां प्राणादीनाम् ॥ ५५-५९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—उक्तविद्यार्थरूपाणीति । पुरा त्रिमूर्तिप्रणवशक्तय उक्ता विद्यास्तासां वाच्यार्थरूपाणीत्यर्थः । रूपग्रहणेन शब्दार्थभेदात्तदंश एवायमर्थ इत्युक्तम् । मूले विशिष्यत इति भिद्यत इत्यर्थः । गुणदोषादिग्रहणमन्येषामपि प्राणाग्न्यादीनां त्रयाणामुपलक्षणार्थम् । तदुक्तम्—सकलजगन्मयीति । चतुर्गुणनादिष्वपि समानमेतत् । वक्ष्यति च—अत्र सप्तात्मकात्तारादेरित्यादि । प्रणवशक्त्योरेकरूपतया विवक्षायां सकृदेव गुणनम् । अजपापरमात्ममन्त्रादिविवक्षायां द्विर्गुणनमित्याद्यप्यवबोद्धव्यम् । त्रिप्रक्रमस्य प्रणवशक्त्यादिप्रथितिनिबन्धनत्वादिति । प्रणवशक्त्योः सर्वमन्त्रानुस्यूतयोः देवतातत्त्वप्रधानत्वं निर्वचनेन दर्शयत्याचार्य एतेषामिति । त्रिगुणिताद्युक्तार्थानां तारणं स्थूलसूक्ष्मादिरूपाणामपि तन्मूलभूतवस्तुनि कुण्डलिनीसतत्त्वे देवतात्मचिद्रूपे प्रापणं स्वसामानाधिकरण्येन स्वनिष्ठैकपरताकरणं तद्वृतिशक्तिरेतेषामेव त्रिगुणितानां तन्मूलभूतवस्तु निर्हरणलक्षणं शकनमिति स्वरूपप्राधान्याच्चानयोर्बिन्दुयोगापत्तिरिति । मूले तदा सूक्ष्मादिस्थानवाचिकीत्यन्वयः । सूक्ष्मादीनि वाचः स्थानानि । तदाह परादीति । केनाकारेण वाचकत्वमिति । सौरचतुरक्षरादिमन्त्ररूपेणेत्यवबोद्धव्यम् । करणं चेत्यन्तःकरणग्रहणम् । तदा पञ्चपञ्चविभेदिनीत्यन्वयः । अयमत्राशयः । भूतेन्द्रियादिरूपेण पञ्चधा गुणनं स्यात् । तथाकाशवाय्वादिरूपेण वाक्पाण्यादिरूपेण चेत्येवं पञ्चधा गुणनं स्यादिति । एवं स्पर्शादिष्वपि ज्ञेयम् । तदाह—पञ्चविंशतितत्त्वादिकमुक्तमिति ।

पञ्चानामक्षराणां चेति भेदिनीति सर्वत्रानुषङ्गः। शैवपञ्चाक्षरपञ्चब्रह्मादीनि पञ्चाक्षरपदेन गृहीतानि । यद्वा नादपर्यन्तानां प्रणवशक्त्यंशानां ग्रहणम् । वर्णमरुदादीनां पञ्चाक्षरवाच्यतया ग्रहणम् । यत उक्तमुक्तविद्यार्थरूपाणीति । तदा कोशोर्मिरसभेदिनीत्यन्वयः। त्वगादिषड्धातवः षट्कोशाः। बुभुक्षापिपासादयः षडूर्मयः। षडक्षरादय इह मन्त्राः ॥ ५५-५९ ॥

कुण्डलिनी के त्रिगुणादि अर्थों का उद्धार—वही त्रिपुरा त्रिगुणा, वही त्रिदोषा, वही त्रिवर्णा, वही त्रयी, वही त्रिलोकी तथा वही त्रिकोणा भेदों वाली है ॥ ५५ ॥

त्रिगुणादि अर्थों के उद्धार करने के कारण वह 'तार' (ॐ) कही जाती है । उनमें रहने वाली शक्ति के कारण वही शक्ति भी कही जाती है । जब वह कुण्डलिनी अपने आकार से चतुर्गुणित हो जाती है तो वह परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी स्थानों

की वाचिका हो जाती है अर्थात् वाणी के ऊपर कहे गये परा, पश्यन्ती, मध्यमा और वैखरी—ये चार स्थान हैं ॥ ५६ ॥

फिर वही जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति तथा तुरीयावस्था की तथा मन, बुद्धि, चित्त और अहङ्कार—इन चार रूपों वाले अन्तःकरण की वाचिका बन जाती है । जब वह अपने आकार से पञ्चगुनी हो जाती है । तब वह पाँच-पाँच के क्रम से पच्चीस तत्वों वाली हो जाती है । (प्रथम) भूत इन्द्रियादि वाले पाँच भेद, फिर आकाशादि पाँच भूतों के भेद, पाँच कर्मेन्द्रिय और पाँच ज्ञानेन्द्रिय तथा इन्द्रियों के भेद, फिर शब्द, स्पर्श, रूप, रस एवं गन्ध ये पञ्च तन्मात्रायें; इस प्रकार कुल पच्चीस तत्त्व बतलाये गये हैं।

इसी प्रकार पञ्चगुणित कुण्डलिनी पञ्च शैवाक्षरों का एवं पीतादि पञ्चभूतों का तथा प्राणादि पञ्च वायुओं की बोधिका हो जाती है । जब वह षष्ठगुणित हो जाती है तब षट्कोश, षडूर्मि, षड्रसों तथा षड्यन्त्रों की वाचिका हो जाती है ॥५७-५९ ॥

यदा सा सप्तगुणिता तारहृल्लेखयोस्तदा ॥ ५९ ॥
भेदैरहाद्यैः शान्तान्तैर्भिद्यते सप्तभिः पृथक् ।
अकारश्चाऽप्युकारश्च मकारो बिन्दुरेव च ॥ ६० ॥
नादश्च शक्तिः शान्तश्च तारभेदाः समीरिताः ।
हकारो रेफमाये च बिन्दुनादौ तथैव च ॥ ६१ ॥
शक्तिशान्तौ च सम्प्रोक्ताः शक्तेर्भेदाश्च सप्तधा।
अङ्गेभ्योऽस्याश्च सप्तभ्यः सप्तधा भिद्यते जगत् ॥ ६२ ॥
लोकाद्रिद्वीपपातालसिन्धुग्रहमुनिस्वरैः ।
धात्वादिभिस्तथाऽन्यैश्च सप्तसंख्याप्रभेदकैः ॥ ६३ ॥

लोका भूम्यादयः । मेरु निषध हेमकूट हिमवन्नील श्वेत शृङ्गिणः पर्वताः । जम्बू प्लक्ष शाल्मली कुश क्रौञ्च शाक पुष्करा द्वीपाः । अतल वितल सुतल गभस्तिमन्महातल नितल पातालाः सप्त । क्षारेक्षु सुरा घृत दधि क्षीर शुद्धोदाः सिन्धवः । ग्रहाः सूर्यादयः । भरद्वाज काश्यप गौतमात्रि विश्वामित्र जमदग्नि वसिष्ठा मुनयः । षड्जर्षभ गान्धार धैवत मध्यम पञ्चम निषधाः स्वराः । धातवः त्वगादयः । आवहादिकमादिशब्दार्थः । अत्र सप्तात्मकात् तारादेः सप्तविधजगदुत्पत्तिकथनं सर्वत्र तत्तद्गुणितसंख्यात्मनः तत्तदात्मकजगदुत्पत्तेरुपलक्षणम् ॥ ५९-६३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अङ्गा(हा)द्यैरित्यकारादिभिर्हकारादिभिश्चेत्यर्थः। अङ्गेभ्योऽस्यास्तु सप्तभ्य इति सप्तधातुगुणनयोगिन्याः षडङ्गान्येतान्येव प्रणवहृल्लेखावयवरूपाणि । तेभ्यस्तद्वाच्यतया विश्वं जगत् सप्तधा भिद्यत इत्यर्थः। तत्तद्गुणितसंख्यात्मन इति । कुण्डलिन्या इति शेषः। तत्तदात्मकजगदुत्पत्तेरिति । तत्तत्संख्यार्थवर्गात्मकजगदुत्पत्तेरित्यर्थः ॥५९-६३॥

जब वह सप्तगुणित हो जाती है तब तार (ॐ), हृल्लेखा (शक्ति) अहं से प्रारम्भ कर शान्तान्त भेदों से सात-सात प्रकार की हो जाती है । अकार, उकार,

मकार, बिन्दु, नाद, शक्ति तथा शान्त—ये सात 'तार' के भेद बतलाए गए हैं। हकार, रेफ, माया, बिन्दु, नाद, शक्ति और शान्त—ये सात 'शक्ति' के भेद हैं। फिर उसके तार रूप अङ्गों के सात उपर्युक्त अङ्गावयवों से यह सात भेदों वाला जगत उत्पन्न हुआ है ॥ ५९-६२ ॥

भू आदि सप्त लोक, मेरु, निषध, हेमकूट, हिमवान्, नील, श्वेत तथा शृङ्गी नामक सात पर्वत, जम्बू, प्लक्ष, शाल्मली, कुश, क्रौञ्च, शाक तथा पुष्कर नामक सात द्वीप, अतल, वितल, सुतल, गभस्तिमान, महातल और नितल एवं पाताल नामक सात पाताल, क्षार, इक्षु, सुरा, घृत, दधि, क्षीर तथा शुद्धोदादि नामक सात समुद्र, सूर्यादि नव ग्रह, भारद्वाज, काश्यप, गौतम, अत्रि, विश्वामित्र, जमदग्नि तथा वशिष्ठ नामक सप्तर्षि, षड्ज, ऋषभ, गान्धार, धैवत, मध्यम, पञ्चम, निषध सात स्वर तथा त्वगादि नामक सात धातु तथा आवह एवं प्रवहादि सप्त मारुत इत्यादि सात-सात संख्या के प्रभेदों वाले जगत् की उत्पत्ति होती है ॥ ६३ ॥

यदाऽष्टधा सा गुणिता तदा प्रकृतिभेदिनी।
अष्टाक्षराहि वस्वाशामातृमूर्तिविभेदिनी ॥ ६४ ॥

प्रकृतयोऽष्टप्रकृतयः। अनन्त वासुकि तक्षक कर्कोटक पद्म महापद्म शङ्खपाल गुलिका अहयः। धरध्रुवसोमापाग्निवायुप्रत्युषप्रभासा वसवः । मातरो ब्रह्माण्यादयः। शर्व भव रुद्रोग्र भीमेशान महादेव पशुपतयो मूर्तयः ॥ ६४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—यदाऽष्टधा सेत्यत्राष्टाक्षरादेर्वाच्यतयाऽष्टप्रकृत्यादय इति ज्ञेयम् ॥ ६४ ॥

जब वह अपने आकार को आठ गुना बनाती है तो अष्टाक्षरों से वाच्य होती है, वह अष्टधा प्रकृति, अनन्त, वासुकि, तक्षक, कर्कोटक, पद्म, महापद्म, शङ्खपाल और गुलिका आदि आठ अहिगणों को उत्पन्न करती है और धर, ध्रुव, सोमा, अप, अग्नि, वायु, प्रत्यूष एवं प्रभास आठ वसुओं को, ब्रह्माणी आदि आठ मातृगणों को तथा शर्व, भव, रुद्र, उग्र, भीम, ईशान, महादेव और पशुपति इन सदाशिव की आठ मूर्त्तियों को उत्पन्न करती है ॥ ६४ ॥

दशधा गुणिता नाडीमर्माशादिविभेदिनी।
द्वादशात्मिक्यपि यदा तदा राश्यर्कमूर्तियुक्॥ ६५ ॥
मन्त्रञ्च द्वादशार्णाख्यमभिधत्ते स्वरानपि।
तत्संख्यञ्च तथा यन्त्रं शक्तेस्तद्गुणितात्मकम्।
पञ्चाशद्वा प्रगुणिता पञ्चाशद्वर्णभेदिनी ॥ ६६ ॥

नाड्यः सुषुम्नाद्याः । हृद् गुह्य तालु वदनोदर नेत्र कण्ठभ्रूमध्य शङ्ख गुदा मर्माणि । आदिशब्देन वाय्वग्निदशकादिकं ग्राह्यम् । अर्का धात्रादयः । मूर्तयः केशवाद्याः । स्वरा अपिनपुंसकाः ॥ ६५-६६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले आशा दिशः । द्वादशार्णाख्यमभिधत्त इति । यद्यपि द्वादशार्णमन्त्रो वाचकमेव किन्तु सवर्णमात्रार्थरूपेणाभिप्रेतसन्मन्त्रान्तरवाच्योऽपि स्यात् । यथा वर्णशब्दादिशब्दैस्तदर्थाभिधानमिति । मन्त्रान्तरेष्वपि समानमेतत् । तत्संख्यं चेति यन्त्रपदविशेषणम् । तेन चैतत् सूचितम् ॥ ६५-६६ ॥

जब वह दश गुणित होती है तब सुषुम्नादि प्रधान दश नाडियों को और हृदय, गुह्य, तालु, मुखमण्डल, उदर, नेत्र, कण्ठ, भ्रूमध्य, शङ्ख तथा गदा—इन दश मर्म स्थानों को उत्पन्न करती है तथा दश दिशाओं वाली हो जाती है। जब वह आकार में द्वादश गुनी होती है तब द्वादश राशियों, द्वादश सूर्यों, केशवादि द्वादश मूर्त्तियों, द्वादशाक्षर मन्त्रों, अकारादि द्वादश स्वरों तथा द्वादश यन्त्रों का रूप धारण करती है। इस प्रकार उस शक्ति के द्वादश संख्यक रूप हो जाते हैं ॥ ६५-६६ ॥

पञ्चाशदंशगुणिताऽथ यदा भवेत् सा
देवी तदात्मविनिवेशितदिव्यभावा ।
सौषुम्नवर्त्मसुषिरोदरनादसङ्गात्
पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्णान् ॥ ६७ ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

'त्रिगुणादिषु अयमाशयः—मूलाधार स्वाधिष्ठान मणिपुरकानाहत विशुद्धि-लम्बिकाज्ञा कला ब्रह्मरन्ध्रेषु त्रिचतुष्पञ्च षट्सप्ताष्ट दश द्वादश पञ्चाशद्दलानि पद्मानि सञ्चिन्त्य तेषु इ न्म ऐ ख झ थ र ह्ल ल इत्यन्तान् सर्वांश्च वर्णान् स्मृत्वा कर्णिकासु अकारोकार मकार बिन्दु नाद शक्ति शान्त शान्त्यतीत निर्विकल्पान् इष्टदेवताकारान् स्मृत्वा । दलेषु तत्परिवारत्वेनोक्तां विभूतिं स्मृत्वा । अमृतमयैरुपहारैः सम्पूज्य संहृत्य अमृतमास्त्रावयेदिति ॥ '

एवं शिशुवाक्यगताक्षरानुसारेण कुण्डल्यवस्थानविशेषमभिधाय नित्यसिद्ध-मातृकाक्षररूपेणापि वदन् उपसंहरति—पञ्चाशदंशेति। कथं देवीत्वमिति तदाह—आत्मेति। प्राप्तचिदानन्दरूपपुरुषभावेत्यर्थः। नादसङ्गः पश्यन्तीं मध्यमात्मभावः॥६७॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—'कुण्डलिन्यादिगुणनसद्भावेऽपि त्रिचतुरादिगुणनाभिधानेऽभि-प्रायान्तरं दर्शयति—त्रिगुणितादिष्वित्यादिना । मूलाधारं प्रसिद्धम् । स्वाधिष्ठान... मणिपूरक... अनाहत... विशुद्धि... लम्बिका... आज्ञा... कला... । ब्रह्मरन्ध्रमूर्धप्रदेशः । तेषु त्रिचतुष्पञ्चेत्याद्युक्तसंख्यापरिमिता वर्णाः स्युः । तदाह ऋष (?) इति । त्रिचतुरादि-वर्णानामन्त्यवर्णा इहोपादीयन्ते । अवधिग्रहणायेति ज्ञेयम् । द्वादशदलपद्मे लवशाद्यष्टवर्णा

विसर्जनीयजिह्वा- मूलीयोपध्मानीयदुस्पृष्टवर्णाश्च स्युः। तदाह—अः कः पहेति । पञ्चाशद्दले सर्वांश्च वर्णान् स्मरेत् । नात्र विसर्जनीयादिचतुर्वर्णयोगः । तत्परिवारत्वेनोक्तां विभूतिमिति । कर्णिकास्वकारादितारांशवाच्यतया इष्टदेवतादलेऽष्ट चाकारादिलिपिवर्णवाच्यतयोक्ता विभूतय इति ज्ञेयम् । प्रणवांशग्रहणं हृल्लेखांश-विकल्पोपलक्षणम् । तदुक्तम्—अकारोकारहरमाया वेति । संहृत्येति । चिदग्निशिखारूपेण कुण्डलिन्यपि सर्वानुस्यूता विभावनीया । यद्वा सा मूलाधारादि द्वादशान्तावधि सूक्ष्मतयावस्थिता सती तत्तदाधारे तथा तथा गुणिता तत्तद्विभूतिपर्यन्तं प्रसरन्ती विभावनीयेति । किञ्चैतदपि त्रिगुणितादिष्वाशयान्तरम् । मूलाधारगतात् कुण्डलिनीसतत्त्वात्तारहृल्लेखात्रिपुराद्यभिमत-मन्त्रस्य तदुचितगुणनेनोदयस्तावद्भावनीयः । 'यदा सा सप्तगुणिता' 'शक्तिः कामाग्निनादात्मेत्यादि' ह्युक्तम्। ततस्तस्योदितमन्त्रस्य तदुचितसंख्यसकलजगद्रूपेण व्याप्ति-रप्यनुसन्धातव्या । 'अङ्गेभ्योऽस्यास्तु सप्तभ्यः' 'सूक्ष्मादिस्थान-वाचिकीत्यादि' ह्युक्तम् । तदेतदुभयमर्थाभिमतमन्त्रपीठन्यासात् पूर्वमेव कार्यमित्यवबोद्धव्यम् । यद्वक्ष्यति—मातृका-न्यासं विधाय वक्ष्यमाणक्रमेण पीठन्यासं कृत्वेति ।

शिशुवाक्यगताक्षरन्यासानुसारेणेति शिशोर्वाक्यान्यप्यव्यक्तं प्रलपति यदेत्युक्तान्येक-द्वित्र्याद्यक्षरात्मकानि तद्गतान्यक्षराणि च मातृकाया विकृतिरूपाण्यनित्यस्तेषां स वाक्य-रूपसङ्घातस्तदनुसारेणेत्यर्थः । कुण्डलिन्यवस्थानविशेषमिति । तद्वाक्यरूपं प्रणवहृल्लेखा-त्रिपुरादिरूपं चावस्थानविशेषमित्यर्थः । यद्यपि तद्वाक्यरूपोऽवस्थाविशेषो यदा त्रिशोऽथ गुणयेदित्यादिप्रकरणेऽनुक्त एव किन्त्वप्यव्यक्तं प्रलपति यदेत्यत्रोक्तोऽसाविति तद्वाक्यरूपो व्यवस्थाविशेष इह गृह्यते । अनुस्वारग्रहणेनैतदुक्तम् । प्रणवहृल्लेखादिमन्त्राणां तावन्न शिशुवाक्यत्वमसम्भवादेव ।

किन्तु या तन्मूलभूता कुण्डलिनी त्रिचतुरादिगुणनयोगिनी तस्या एव सप्रणवहृल्लेखादिमन्त्रोऽपि तच्छिशुवाक्यवदवस्थानविशेष इति सामान्यशक्तिषु विशेषशक्तिवर्गाणां स्फुर्तावपि यथाविवक्षमेव तत्तदर्थाकारेण स्थूलीभाव इति । नित्यसिद्ध-मातृकाक्षररूपेणापीति । कुण्डलिन्यवस्थानविशेषमित्यनुषङ्गः । नित्यसिद्धेति मातृका-विशेषणम् । शिशुवाक्यस्यानित्यत्वात् ततो विशेषाभिधानमेतत् । यद्वा शिशुवाक्येषु प्रणवहृल्लेखादिमन्त्रेषु च यथासमनुस्यूततयावस्थितत्वान्नित्यसिद्धत्वमिति ।

ननु 'पञ्चाशद्वाग्रगुणिता' (२.६६) इत्येतदपि मातृकाक्षररूपेणैवावस्थानं तत्कोऽत्र विशेष इति । उच्यते । तत्र पञ्चाशदक्षरमात्रलक्षणस्यानित्यस्य शिशुवाक्यस्य मूलभूतायाः कुण्डलिन्या अवस्थानं तद्वाक्यं मातृका च । इह तु मातृकाया एव तदभिज्ञेन तेन पुनरुच्चार्यमाणाया मूलभूतायाः कुण्डलिन्या अवस्थानं सैव मातृकेति विशेषः । पञ्चाशदंश-गुणितेत्यत्रैव स्पष्टमेतदिति । अथ सा यदा पञ्चाशदंशगुणिता भवेत्तदा पञ्चाशद्वर्णानीरयती-त्यन्वयः । गुणनावृत्तीनां कृत्स्नरूपापेक्षयांशत्वमिति देवी सती ईरयतीति । देवीशब्देना-चिच्छक्तेरपि कुण्डलिन्या ज्ञानैश्वर्यादियोगितया स्वातन्त्र्यमुक्तम् । तत्समर्थकतयात्म-विनिवेशितदिव्यभावेत्येतत्पदं योजयति कथमित्यादिना विवृणोति । प्राप्तचिदानन्दभावेति । आत्मनि स्वस्वरूपे विनिवेशितस्तादात्म्येन प्रापितो दिव्यभावो ययेति विग्रहः । दिव्यशब्देन

कुण्डलिन्या: प्रकृतेरधिष्ठानभूत: पुरुष उक्त: । दिव्यत्वमसाधारणत्वम् । तच्चार्था-च्चिदानन्दलक्षणम् ।

यद्वा द्युशब्देन दीप्तिसर्गवचनेन चिदानन्दग्रहणम् । दिवि भवो दिव्य इति नित्यसिद्धं चैतत् तादात्म्यमेव बोद्धव्यम् । यद्वा प्राग्वर्णसङ्घातान्तररूपेण निष्पन्ना तद्विरत्या तत: स्व-स्वरूपान्ततया प्रतिनिवृत्ता सती स्वाधिष्ठानचिदानन्दरूपपुरुषतां प्राप्नोतीति प्रतिपत्तव्यम् । मन्त्रोदयसमयेऽप्यनुसन्धेयमेतत् । चिदानन्दापत्तिफलन्तु वर्णानामपि तत्कलानुस्यूतत्वम् ।

यतो वक्ष्यति—यस्मात्प्राप्तचिदानन्दभावादित्यादि। परा सती कुण्डलिनी कथं स्थूलान्वर्णानीरयतीत्यत्र सौषुम्नवर्त्मसुषिरोदितनादसङ्गादित्युक्तम् । सौषुम्ने वर्त्मनि मूलाधारप्रदेशे स्थिता कुण्डलिनी तस्यास्तद्वर्त्मसुषिराद्वाङ्मार्गप्रक्रमभूतादुदितेन नादेन स्वकार्यभूतेन य: सङ्ग: स्वात्मनोऽवच्छेद: तस्मादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । सङ्गं प्राप्य वर्णानीरयतीति सम्बन्ध: । नादशब्देन पश्यन्तीमध्यमावस्थस्थूलो नादो विवक्षित:। तदाह—पश्यन्तीमध्यमाभाव इति ॥ ६७ ॥ '

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां द्वितीय: पटल: ॥ २ ॥

जब अपने में रहने वाली उस दिव्य पुरुष से तादात्म्य स्थापित कर दिव्य भाव वाली वह देवी आकार में पचास गुनी होती है तब वह सुषुम्ना मार्ग में स्थित हुई वही कुण्डलिनी अपने में उत्पन्न परा, पश्यन्ती, मध्यमा तथा वैखरी नामक नादों के संग से पङ्क्तिश: पचास वर्णों को प्रगट करती है ॥ ६७ ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में गर्भवासवर्णन नामक द्वितीय पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ २ ॥

तृतीयः पटलः

वर्णविभूतिनिरूपणम्

वर्णानामग्नीषोमसूर्यात्मकत्वम्

अथोभयात्मका वर्णाः स्युरग्नीषोमभेदतः ।
त एव स्युस्त्रिधा भूयःसोमेनाग्निविभागतः॥ १ ॥

एवं वर्णनिष्पत्तिप्रकारमभिधाय तद्विभूतिकथनाय तृतीयपटलारम्भः ।

अथेति अथशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् प्राप्तचिदग्नीन्दुभावात् शक्त्यमृतदीधितेः जाता वर्णाः तस्मादित्यर्थः । सर्ववर्णेषु अकारांशोऽग्न्यात्मकः पुरुषांशः । इतरः प्रकृत्यात्मकः सोमांशः । प्रकाशप्रकाश्यांशाभ्यां वाऽग्नीषोमात्मकत्वं स्वरव्यञ्जन-भेदेन वा समविभागतो वा । अनेन च प्रपञ्चयागादिषु अग्नीषोममन्त्रौ सूचितौ । सतारशक्त्यादिपूर्वकम् आदिठान्तमुक्त्वा 'सोममण्डलाय नमः स्वः स्वाहा' इति वा सोममन्त्रः । इतरोऽवशिष्टः ।

पुनरप्यक्षराणां व्याप्त्यन्तरमाह त एवेति । मिश्रं रूपमिनात्मकमिति द्रष्टव्यम् । अग्नीषोमात्मकत्वं पूर्ववदेव स्वरस्पर्शव्यापकभेदेन वा सोमेनाग्न्यात्मकत्वम् । अनेन च प्रपञ्चयागादिषु मण्डलत्रयमन्त्राः सूचिताः ।

स्वरानुक्त्वा सोममण्डलाय नमः स्वाहेति वा सोममण्डलमन्त्रः । इतरत् द्वयमूह्यम् ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पटलसङ्गतिमाह—एवमिति । वर्णनिष्पत्तिप्रकारमिति । यद्यपि 'यूयमक्षरसम्भूताः' 'सर्वानित्थमुवाच ह' 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव' इति वागर्थरूपतया प्रकृतस्या-क्षरस्योक्तसर्वात्मतोपपत्तये ततः साधकादिशरीरान्तार्थांशोत्पत्तिस्तदभिव्यंग्यमातृकावर्णान्ता शब्दांशोत्पत्तिश्चाभिहिता किन्तु तत्रार्थांशव्याप्तिस्तत्त्वानां विश्वव्यापितयाभिधानेनोक्तैव । शब्दांशव्याप्तिरेव त्विदानीं वक्तव्येत्येवमभिधानम् ।

तद्विभूतिकथनायेति । तेषां निष्पन्नानां वर्णानां विभूतिरग्नीषोमादिरूपेण व्याप्तिः । यदिह वर्णानामीरणादिकथनं तदपि व्याप्त्यन्तराविष्करणार्थमेव । व्याप्तिश्च विद्यमानाना-मेवेति स्थित्यवस्थैवेयं भवति । तृतीयपटलारम्भ इत्यनेन मूलगताथशब्दोऽपि दर्शितः । अस्यैवार्थान्तरमाह—अथशब्दो हेत्वर्थ इति । गतपटलान्ते देवीतदात्मविनिवेशितदिव्य-भावेति यदुक्तं तदेवामुं हेतुं दर्शयति—यस्मादिति । वर्णेषु तदीयपरमकारणस्याग्नीषोमतया तदनुगमात्तेषां तदात्मकत्वमिति भावः ।

ननु प्राप्तचिदानन्दरूपपुरुषभावेत्यत्रानन्दग्रहणं किमर्थमिति? उच्यते । चिदानन्दावेवाग्नीषोमौ भवतः शक्तेस्तु तन्मात्रत्वमेव न सोमरूपत्वमिति मतान्तरप्रतिपादनार्थमेतत् । अमृतदीधितिग्रहणममृतस्फारतावबोधनार्थम् । तेनैतदपि सूचितम् । प्रकृतकुण्डलिन्याः स्वरूपचिदग्नावु(व)परिमितामृततया तादात्म्यपर्यन्ततया विनियोगं प्रणवेन शक्त्या वा शान्तान्तोच्चारणेन विधाय ततो मातृकारूपेण मन्त्रान्तररूपेण वोदयः समुचितगुणनतो विभावनीय इति ।

मूलेऽग्नीषोमभेदत इति । वर्णतदर्थानामग्नीषोमाभेदाभिप्रायेणोक्तम् । कथमिह विभाग इत्यत्राह—सर्ववर्णेष्वित्यादि । स्वरेष्वारम्भे व्यञ्जनेष्ववसाने चातिसूक्ष्मत्वेनाकारस्य सद्भावादंशद्वयोपपत्तिः । तदुक्तम्—अकारस्य करणावस्थयान्यानित्यादि । पुरुषप्रकृतिग्रहणमग्नीषोमयोः स्वरूपभेदप्रतिपादनार्थम् नात्र प्रकृतिपुरुषमात्रतया सोमाग्न्यात्मकत्वम् किन्तु भोग्यभोक्तृरूपेणेति तदभिव्यक्त्यर्थमपि चिदग्न्यमृतदीधितिपदोपादानम् । समविभागतो वेति । प्रायिकमेतत् टठान्ततया सोमांशस्य विभागात् । यद्वक्ष्यति—आदिठान्तमुक्त्वेति ।

गूढमर्थं दर्शयति—अनेन चेत्यादिना । प्रपञ्चयागादिष्विति प्राणाग्निहोत्रग्रहणम् । निवेद्यविधौ देवनिवेद्ययोरन्तरग्नीन्दुभावनापि गृह्यते । तारशक्त्यादिपूर्वकमिति मूलमन्त्रादिग्रहणम् । नमः स्वः स्वाहेति वेति । तावत्येवांशेऽयं विकल्प इति ज्ञेयम् । इतरोऽवशिष्ट इति। तारशक्त्यादिपूर्वकं डादिक्षान्तमुक्त्वा अग्नये नमः स्वाहेति वाग्निमन्त्र इत्यर्थः । प्राणाग्निहोत्रे त्व(तू)न्मीलिवि(त)वर्णा वैलोम्येन स्युरिति बोद्धव्यम् । सोमेनाग्निविभागत इत्यत्र इनः सूर्यः । मिश्रं रूपमिति । प्रकृतिपुरुषयोर्वर्णेष्वकारतदितरांशयोरपीति भावः । प्रकाशकप्रकाश्यांशाभ्यां वेत्यत्रापि समानमेतत् । कालात्मैवेह सूर्योऽभिप्रेयते । स्वरस्पर्शव्यापकभेदेन वेत्यनेनोत्तरश्लोकस्य मुख्यार्थोऽपि दर्शितः । अनेन चेत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् । शोषणादिविधानान्त्राभ्यादिषु सूर्यादिमण्डलभावनायामप्येषामुपयोगः ॥ १ ॥

*** सरला ***

वर्णों का अग्नीषोमसूर्यात्मकत्व कथन—यतः ये वर्ण अपने में रहने वाले उस दिव्य पुरुष से तादात्म्य सम्बन्ध स्थापित कर दिव्य भाववती उस देवी से उत्पन्न हुये हैं इसलिये ये अग्नि एवं सोम के भेद से उभयात्मक हैं । फिर अग्नि, इन (सूर्य) तथा अग्नि के भेद से तीन प्रकार के हैं ॥ १ ॥

स्वरस्पर्शव्यापकवर्णनिरूपणम्

स्वराख्याः षोडश प्रोक्ताः स्पर्शाख्याः पञ्चविंशतिः ।
व्यापकाश्च दशैते स्युः सोमेनाग्न्यात्मकाः क्रमात् ॥ २ ॥

अष्टत्रिंशत्कलान्यासे तत्प्राणप्रतिष्ठामन्त्रांशप्रदर्शनार्थं तद्व्यापकमन्त्रांशोद्धारार्थं चाह—स्वराख्याः षोडशेति । अं सोममण्डलाय षोडशकामकलात्मने सोममयमण्डलात्मने अन्तरात्मने परमात्मने नमः । उं सूर्यमण्डलाय द्वादशार्ककलात्मने यजुर्मयेत्यादि समानम् । मं वह्निमण्डलाय दशधर्मकलात्मने ऋङ्मयेत्यादिसमानम् । इत्येते मण्डलमन्त्राः।असूचितमंशान्तरम् उत्तरत्र किञ्चित् सूचयिष्यति ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—स्वराख्याः षोडशेत्यत्र सूक्ष्ममर्थमाह—अष्टत्रिंशत्कलान्यास इति । सोमसूर्याग्निकलानामेतद्ग्रहणम् । मण्डलमन्त्रा इति = व्यापकमन्त्राः । तें चेह कृत्स्नतया पठिताः । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रक्लृप्तिस्तु दीक्षायामेव वक्ष्यते । ननु कश्चिदंश इह सूचितः क्व पुनरंशान्तरमिति तदाह—असूचितमिति । उत्तरत्रेति तत्तत्कलाकथने । किञ्चिदिति । सम्प्रदायलभ्योऽवशेष इति भावः ॥ २ ॥

स्वर, स्पर्श एवं व्यापक वर्ण निरूपण—स्वर वर्ण सोलह हैं और स्पर्श नामक वर्ण पच्चीस हैं । इसके बाद यादि वर्ण दश हैं जो क्रमशः सोम (सूर्य) तथा अग्न्यात्मक कहे जाते हैं ॥ २ ॥

एषु स्वरा ह्रस्वदीर्घभेदेन द्विविधा मताः ।
पूर्वो ह्रस्वः परो दीर्घो बिन्दुसर्गान्तिकौ च तौ ॥ ३ ॥

स्वराणामेव पृथग्व्याप्तिं दर्शयन् तेषाम् अष्टमूर्तितच्छक्त्यादिवाचकत्वाय द्विप्रकारत्वमाह—एष्विति ॥ ३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—एषु स्वरा इत्यत्र मुख्यार्थमर्थान्तरं च दर्शयति—स्वराणामेवेति। अत्रैष्वित्येषु वर्णेषु मध्य इत्यर्थः । अत्र ह्रस्वदीर्घशब्दाभ्यां मूर्तिशक्त्यात्मकपुंस्त्रीद्योतकाकार-ग्रहणम् । तथा च मूर्तिशक्तिरूपेण व्याप्तिरियमुक्ता भवति वाच्यवाचकयोरभेदात् । तेषा-मष्टमूर्तितच्छक्त्यादिवाचकत्वायेत्यनेन चैतावल्लभ्यत इति । शैवे भवाद्योऽष्टौ मूर्तयो वाम-देवादयश्च शक्तयः । वैष्णवे विष्णवादिमूर्तयः शक्तयः । आदिशब्देनाष्टप्रकृत्यादिग्रहणम् । मिथुनानामेवेह वाच्यतोपपत्तिः ।

मूले पूर्वो ह्रस्व इत्यादिना तद्विभागोऽप्युक्तः । स्वराणां द्वये द्वये पूर्वः पूर्वो ह्रस्वः परः परो दीर्घ इत्यर्थः । बिन्दुसर्गान्तिकौ च ताविति ह्रस्वानामन्ततोऽनुस्वारो दीर्घाणां विसर्जनीयः। यद्वा यद्वक्ष्यति—दक्षसव्यस्थिते ह्रस्वदीर्घाः पञ्चोदयन्ति चेति । तद्विषय-मेतत्। बिन्दुविसर्गौ ह्रस्वदीर्घाणामन्ततः संयुज्येते इति । वक्ष्यति च—बिन्दुविसर्गौ स्त्री-पुरुषाद्यनुगताविति ॥ ३ ॥

ह्रस्व तथा दीर्घ भेद से दो प्रकार के स्वर—इनमें स्वर ह्रस्व तथा दीर्घ भेद से दो प्रकार के हैं । इनमें दो-दो स्वरों में पूर्व वर्ण ह्रस्व तथा पर वर्ण दीर्घ हैं । ये बिन्दु (अं) तथा विसर्ग (अः) पर्यन्त बतलाए गये हैं ॥ ३ ॥

स्वराणां स्त्रीपुंनपुंसकत्वम्

आद्यन्तस्वरषट्कस्य मध्यमं यच्चतुष्टयम् ।
वर्णानामागमधनैस्तन्नपुंसकमीरितम् ॥ ४ ॥

स्वराणां स्त्रीपुंनपुंसकात्मकत्वमाह—आद्यन्तेति। अवशिष्टह्रस्वपञ्चकस्य पुरुषत्वं दीर्घपञ्चकस्य स्त्रीत्वं चाऽवगन्तव्यम् । बिन्दुविसर्गौ च स्त्रीपुरुषाद्यनुगतौ ।

आगमधनैरित्ययमर्थः—अनुत्तराकार पुरुषस्य आनन्दाकारशक्तीच्छेकारेशने-कारोन्मेषोकारान्तरमूनतोकारावस्थायां पृथिव्यादिविलयादवशिष्टानि तत्त्वावस्था-रूपाणि अक्षराण्यकिञ्चित्कराणीति नपुंसकशब्देनागमेषु उच्यन्त इति ॥ ४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—आद्यन्तस्वरषट्कस्येति श्लोकेन व्याप्त्यन्तरमुच्यते । तदाह—स्वराणामित्यादि । तद्वर्णानां मध्ये नपुंसकमीरितमिति । अत्रैतदर्थसिद्धमिति दर्शयति—अवशिष्टह्रस्वपञ्चकस्येति । ह्रस्वदीर्घस्वराणां पुंस्त्रीद्योतकाकारतयेत्थं विभागसिद्धिरिति भावः ।

नन्वाद्यन्तस्वरषट्कस्येतीत्थं विभागाभिधानं किमर्थमिति? उच्यते । केवलं पूर्वषट्कं व्यञ्जनगर्भमध्यमचतुष्कं तत्समवेतयोरेव फलकारयोर्व्यञ्जनमात्रतयैवाभिप्रेतत्वात् केवलस्वर-संयोगरूपमुत्तरचतुष्कं स्वरव्यञ्जनपक्षयोः समौ बिन्दुविसर्गौ स्वरकार्याणि व्यञ्जनानि व्यञ्जनसंयोगरूपश्च क्षकारस्तस्य सकलसंयोगप्रदर्शनार्थत्वादित्येतत्प्रदर्शनार्थमित्थं विभागा-भिधानम् । बिन्दुविसर्गाविति । पुंस्त्रीनपुंसकानामन्तर्मखतया बिन्द्वनुगमो बहिर्मुखतया विसर्गानुगम इति विभागः । अथेह स्वराणां पुंस्त्रीनपुंसकव्याप्तौ—देवी तदात्मविनिवेशित-दिव्यभावेत्यसौ हेतुः । अपितु अन्य एवेति तत्प्रतिपादनार्थमिहागमधनैरीरितमित्येतदि-त्यभिप्रायेण विवृणोति—आगमधनैरिति अयमर्थ इत्यादिना ।

शिवादितत्त्वावस्थास्तावदमी वर्णाः । तदुक्तं प्राक्—सा तत्त्वसंज्ञेत्यत्रेत्यादि । यस्मात्र किञ्चिदुत्तरं तदनुत्तरमन्तत्वं शिव एव । नाऽत्राहतानाहतभेदो विवक्षितः । तस्य वाचकोऽयमकारः । तस्याभिधायकत्वात् तदीयविमर्शशक्तिमूर्तरूपत्वात् तदागमधनपदेनैत-दुक्तम् । मूलाधारादकारशिवाच्छक्तीच्छादिपूर्वकं भोग्यार्थस्य ईषत्स्फुर्तावानन्देच्छादिमेलन-पूर्वकं विसर्गशक्त्यभिव्यक्तावात्ममायादिक्रमेण भोग्यवस्तुनो घटपटाद्याकारेण दर्शनदशा-पत्तिः । पुनस्तत्रैव शिवे तच्छक्त्युत्क्रमेण प्रविलय इति । वाच्यवाचकयोरभेदादनुत्तरं तत्त्वमेवायमकारः । स च पुंस्त्रीनपुंसकेषु पुरुषः । स्वानन्दशक्तिधर्मित्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च । किञ्च स एवेह पुरुषः । अन्ये तु वर्णाः प्रकृतिरेव । ततश्चानुत्तराकार एव पुरुषः तस्य चिद्रूपस्यानन्दितुरानन्द एव तद्धर्मत्वाच्छक्तिः । यद्यप्यस्य स्वरूपमेवानन्दश्चिदानन्दैकर-सत्वात्तस्य किन्तु स आनन्दस्तद्धर्मत्वेन विकल्पनीयः । यदुक्तं—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति ।

यद्वा तस्य स्वातन्त्र्यमेव शक्तिः सा तत्स्वरूपविश्रान्ता । तस्यानन्दलक्षणो विमर्श इत्यानन्दः शक्तिरुपपद्यते । वाच्यवाचकयोः सर्वत्राभेद एव । तद्योगिनः शिवस्य सकलतत्त्वोन्मेषोनतयोरिच्छा प्रथमः शक्तेः प्रसर इकारः। तत्प्रभविष्णुत्वमीशनमीकारः । ततः सकलतत्त्वानामुन्मेषस्फुरणमुत्पत्तिरुकारः । तेषामेव तद्वैलोम्येन ऊनता संहृतिरूकारः । तदाह—पृथिव्यादिविलयादिति । शिवस्यैवाविद्यावशादवस्थाभेदा एत आनन्दादय इत्य-वस्थाग्रहणम् । अवशिष्टतत्त्वावस्थारूपाणीति । शिवस्तावदनुत्तरः प्रथमं तत्त्वम् ततस्तस्या-नन्दलक्षणा शक्तिः तत इच्छा सदाशिवः ईशनमीश्वरतत्त्वम् ततस्तून्मेष ऊनता च विद्यातत्त्वमेव । ततोऽवशिष्टानि तत्त्वानि मायादीनि तदवस्थारूपाणि इतराक्षराणि तत्र कादीनि पञ्चत्रिंशन्मायादितत्त्वाक्षराणि । तेषामपि पञ्चत्रिंशत्संख्यासम्भवान्मायातः पूर्व-मात्मतत्त्वं प्रकृतेरुत्तरं त्रिगुणतत्त्वम् इकारस्तेषां गुणव्यतिकरजन्यभेदावस्थारूपः क्षकारश्च पञ्चीकृतावस्थारूप इति तेषां तत्त्वानां परसामान्येनाचिच्छक्तिमात्रेणान्तस्फुरतोपलक्षण-मिच्छादिविशिष्टं शिवशक्ति तत्त्वमेव । त्वृवर्णादिचतुष्टयं न तत्त्वान्तरम् । तथानन्देच्छादि-

योगरूपमेकारादिचतुष्टयम् । तथाविधस्यादितत्त्वस्य कादितत्त्वसंहारावस्थारूपोऽनुस्वारः तत्सर्गावस्थारूपो विसर्जनीयः नतु तत्त्वान्तरमिति । तत्र कादीनि साक्षादेवावशिष्टतत्त्वरूपाणि । तेषां सामान्यमात्रमृवर्णादिचतुष्टयम् । तस्य संहारसर्गावस्थौ बिन्दुविसर्गौ शक्तिसदाशिवादियोगमात्रमेकारादिचतुष्टयमिति तान्यपि तत्त्वाक्षराणि स्युरिति ।

अकिञ्चित्कराणीति । न किञ्चिदपि साधयितुं समर्थानि । स्वयं साध्यत्वात् शिवतत्त्वस्य भोगमोक्षार्थतया मायादितत्त्वसिद्ध्ये शक्तिकलापयोगादिति । अयमाशयः । स्वरेष्वकार एव तावत् पुरुषः । स्वयं साधकत्वादाकारादिपञ्चकं स्त्री तदर्थसाधनशक्तित्वात् एकारादिचतुष्टयमपि स्त्र्यैव । तद्योगरूपत्वात् । बिन्दुविसर्गौ तु मायाद्यचिन्मात्रस्फूर्तिदशायामूनतोन्मेषरूपत्वात् स्त्रियावेव । व्यञ्जनमात्रलक्षणं त्वृवर्णादिचतुष्टयं साधकतदीयसाधनशक्तित्वाभावेन पुंस्त्रीत्वाभावान्नपुंसकमिति । व्यञ्जनानामप्येवं नपुंसकत्वमेव । पृथिव्यादिविलयादित्यनेनैतदुक्तम् । कृत्स्नस्य शक्त्यादिसाधनपरिग्रहफलस्य जातत्वात् साधनान्तरासम्भव एवेति ॥ ४ ॥

स्वरों का स्त्रीपुंनपुंसकत्व कथन—आदि के छह स्वर तथा अन्त के छह स्वरों के मध्य में रहने वाले चार स्वर नपुंसक (ऋ ॠ ऌ ॡ) हैं ऐसा वर्णों के आगमशास्त्रज्ञों ने कहा है । इसी प्रकार अवशिष्ट ह्रस्व पञ्चक पुरुष, अवशिष्ट दीर्घ पञ्चक स्त्री वर्ण हैं एवं बिन्दु स्त्री और विसर्ग पुरुष है ॥ ४ ॥

तच्चतुष्कं सुषुम्नास्थे कुर्यात् प्राणेऽयनस्थितिम् ।
दक्षोत्तरस्थे प्राणाख्ये स्यातां दक्षोत्तरायणे ॥ ५ ॥

स्त्रीपुरुषभागयोर्मध्यस्थत्वं नपुंसकत्वे हेत्वन्तरत्वं वदन् तेषां विनियोगमाह- तच्चतुष्कमिति । सुषुम्नास्थे सति प्राणे अयनसंक्रान्तिरूपां स्थितिं कुर्यादित्यर्थः । तदानीं तेषामुदयस्तत्प्रधानानां च मन्त्राणां तत्रापि ह्रस्वद्वयस्य दक्षिणसंक्रमणे । दीर्घयोरितरसंक्रमण इत्यवगन्तव्यम् ।

अनयनेऽपि अयनकार्यसिद्ध्यर्थम् आध्यात्मिकमयनमाह—दक्षोत्तरस्थ इति । बाह्यघटिकापञ्चकेन आध्यात्मिकमयनम् उक्तविधविलम्बस्यापि अनुपपत्तौ श्वासोच्छ्वासयोरेव कालावयवसम्पादनं द्रष्टव्यम् । तत्र श्वासोच्छ्वासात्मकानि अहोरात्रपक्षमासायनानि द्रष्टव्यानि । अहोरात्रात्मकौ वा श्वासोच्छ्वासौ । पक्षात्मकौ वा अयनात्मकौ वा इच्छावशेन ज्ञातव्यौ ॥ ५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले तच्चतुष्कमित्यादिना व्याप्त्यन्तरमुक्तम् । ह्रस्वाणां विभूतिर्दक्षिणायनम् । दीर्घाणामुत्तरायणम् । ऋलृवर्णयोस्तु तत्संक्रमः । बिन्दुविसर्गयोस्तु तन्निवर्त्तकौ सूर्यसोमौ । तत्प्रेरकश्च प्राणः प्रवाहरूप इति । अस्य पूर्वोक्तव्याप्त्युपपादकत्वमप्यस्तीति वदंस्तच्चतुष्कमित्यर्थस्यार्थान्तरं दर्शयति—स्त्रीपुरुषभागयोरित्यादिना । दक्षोत्तरस्थे प्राणाख्य इति । देहस्य दक्षिणोत्तरभागाभिधानम् । तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुंस्त्रीविशेषावित्युत्तरपटलेऽवगमात्तयोः पुंस्त्रीभागत्वम् । तयोर्मध्यभागः सुषुम्ना भवति स नपुंसकभाग इति । सुषुम्नास्थे सति प्राण इति । वर्णचतुष्कस्याप्येतदेवाधिकरणं प्रवह-

स्थानीयत्वाद्वाचश्च प्राणसमवायादित्यवबोद्धव्यम् । अयनयोर्दक्षिणोत्तरगतिरूपयोः स्थितिर्निवृत्तिरूपा । तदाह—अयनसंक्रान्तिरूपां स्थितिमिति । तेषां विनियोगमाहेति यदुक्तं तदपि दर्शयति—तदानीमित्यादिना । ह्रस्वदीर्घाणामुदयाभिधानादेषामप्युदयसिद्धिः । तेषामुदयाभिधानादेव तेषां मन्त्ररूपाणामुदयलाभः । तत्प्रधानानां चेति शास्त्रबीजादिग्रहणम् । नपुंसकात्मकमन्त्राणामप्युपलक्षणमेतत् । तेषां वीर्योद्भवकालमित्येतद् वक्ष्यमाणमिहापि समानम् । दक्षिणसंक्रमण इति दक्षिणायनारम्भ उक्तः। स एवमुत्तरसंक्रमण इति । अत्रायं विभागः । प्राणस्योत्तरभागसञ्चारिणो यदा दक्षिणभागप्रेप्सया सुषुम्नायां तन्मूलाधारे वृत्तिस्तदा तस्य प्रवेशप्रधान ऋकारो निष्क्रमणप्रधान इतरः। तस्यैव तत उत्तरभागप्रेप्सया यदा सुषुम्नायां तन्मूलाधारे वृत्तिस्तदा तत्प्रवेशप्रधान आकारो निष्क्रमणप्रधान इतर इति ।

अथ दक्षोत्तरस्थ इत्यर्थस्यार्थान्तरमाह—अनयनेऽपीति । समप्रकृतेर्नाडीपञ्चकपरिमितोऽयमयनकाल इत्यभिप्रायेणाह—बाह्यघटिकापञ्चकेनेति । नारम्भे नाडीपञ्चकं दक्षिणायनम् । ततो नाडीपञ्चकमुत्तरायणमित्येवं तद्व्यवस्था भवति । अनेनैतदपि सूचितम् । विषमप्रकृतेर्नाडीकृतं श्वासकृतं वायनं स्यादिति । उत्तरत्वेऽपीति । यद्यप्येतदिहोक्तं तथापीत्यर्थः । विडम्बसम्भवादिति । बाह्ययोरनयोर्विडम्बसम्भवात्तावदान्तरायनाभिधानम् । तत्रापि विडम्बसम्भवादिति भावः । यदैकस्मिन्नयने प्रवृत्ते सतीतरायनकार्यमुपस्थितं स्यात् तदा तत्कार्यप्रयुयुक्षया तदयनप्रतीक्षणे तत्कार्ये कालविडम्बसम्भवः । कालावयवेति सामान्यतो ग्रहणमहोरात्रादिग्रहणार्थम् । अत एवाह—तत्रेत्यादि। श्वासोच्छ्वासात्मकानीत्यहोरात्रादिषु श्वासोच्छ्वाससम्पादनम् । अहोरात्रात्मकौ वेति । श्वासोच्छ्वासयोरहोरात्रादिसंवाचकानुत्तरपदाद्युत्तरपदाद्यक्षरत्वात् तदुचितानुकरणरूपत्वाद्वाऽस्य तत्प्रतिपादकत्वम् । अत्र श्वासोच्छ्वासग्रहणमिहोक्ताध्यात्मिकायनयोरुपलक्षणम् । मासशब्देन त्वृत्ववयवयोर्मासयोर्ग्रहणम् । इच्छावशेनेति । तत्तदुपस्थितकार्यप्रयुयुक्षापेक्षयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

अयन कथन—ये नपुंसक वर्ण चतुष्टय सुषुम्ना पर जब प्राण की स्थिति रहती है तब अयन (मार्ग) का निर्माण करते हैं । प्राणवायु जब सुषुम्ना के दक्षिण भाग में होता है तब दक्षिणायन होता है और जब प्राणवायु सुषुम्ना के उत्तर भाग में अवस्थित रहता है तब उत्तरायण होता है ॥ ५ ॥

वर्णवीर्योद्भवकालः

दक्षसव्यस्थिते ह्रस्वदीर्घाः पञ्चोदयन्ति च ।
भूतभूतकलाभिस्तदुदयः प्रागुदीरितः ॥ ६ ॥

ह्रस्वदीर्घाणां तत्प्रधानानाम् अग्नीषोमस्त्रीपुरुषाद्यात्मकानां च मन्त्राणाम् अयनयोरुदयं वदन् तेषां वीर्योद्भवकालं सूचयति—दक्षसव्यस्थित इति । चशब्दः तत्प्रधानमन्त्रग्रहनक्षत्राद्युदयसमुच्चयार्थः। तत्र क्षहरादिप्रधाना आग्नेयमन्त्राः । वौषडादिप्रधानाः सौम्याः । हुंफडन्ताः पुरुषाः । स्वाहान्ताः स्त्रियः । नमोऽन्ता नपुंसका । ते च वश्यशान्ति क्रूरकर्मसु प्रायेण प्रशस्ताः । भूतभूतकलाभिः सहोदयन्तीति सम्बन्धः । भूत-

कला निवृत्त्याद्याः । तत्र राशिषु एकैकघटिकायां वाय्वग्निभूजलाकाशभूतानामुदयः । केन प्रकारेणोदय इति पुटयोरुभयोरित्यादिनोक्तः । स इत्याह—तदुदय इति ॥ ६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ दक्षसव्यस्थित इत्यर्थस्य गूढार्थमाह—ह्रस्वदीर्घाणामित्यादिना । तत्प्रधाना मन्त्राः ह्रस्वदीर्घप्रधानाः ग्रहाश्च तत्प्रधाना एव । यथा सूर्यः सोमश्च दीर्घादिः सन् दीर्घप्रधानः बुधः शुक्रश्च ह्रस्वादिः सन् ह्रस्वप्रधान इति । एवं नक्षत्रेष्वपि द्रष्टव्यम् । तिथिराश्यादीनामादिशब्देन ग्रहणम् । बाह्यसूर्योदयादिकालस्य विडम्बसम्भवे अयमान्तरसूर्योदयादिपरिग्रहः। इह ह्रस्वदीर्घप्रधानमन्त्राणां स्वयमेव प्रतिपत्तिरित्यग्नीषोमात्मकान्मन्त्रान् प्रतिपादयति—तत्रेति । क्षहरादिप्रधाना इति खफादिग्रहणम् । खठादिप्रधाना इति झसादिग्रहणम् । तेषां वीर्योद्भवकालमिति यदुक्तं तत्र किं विषयं तद्वीर्यमित्यपेक्षायामाह—ते चेति । ह्रस्वप्रधानानां सौम्यानां च वश्यशान्तिकर्मसु प्रयोगः । स्त्रैणानां वश्ये पौंस्नानां शान्तौ इतरेषां क्रूरकर्मस्विति विभागः । भूतभूतकलाभिः सहोदय इति व्याप्त्यन्तराभिधानम् । तेषामुदयावगमोपायोऽप्यनेनैव दर्शितः । वर्णानां भूतसम्बन्धस्तु प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्यमुना क्रमेण प्रतिपत्तव्यः । भूतलिपिविषये तु भेदः । स्वोक्ते नाडीपञ्चकात्मकेऽयने भूतोदयं तावद्दर्शयति—तत्रेति । राशिशब्देन स्वाभिहितमयनमुक्तम् । आध्यात्मिके तु कथमेषामुदय इत्याह—केनेति ॥ ६ ॥

वर्णवीर्योद्भव का काल—प्राण के दक्षिणायन में पञ्च ह्रस्व तथा उत्तरायण में पाँच दीर्घ वर्णों का उदय पञ्चभूतों एवं पञ्चभूत की कलाओं से होता है । जिनका वर्णन ('पुटयोरुभयोः' द्र० १.५१ में) पूर्व में कर आये हैं ॥ ६ ॥

बिन्दुसर्गयोः शशिसूर्यरूपत्वम्

बिन्दुसर्गौ च यौ प्रोक्तौ तौ सूर्यशशिनौ क्रमात् ।
तयोर्विकारविस्तारः पुरस्तात् सम्प्रवक्ष्यते ॥ ७ ॥

स्वराणां सौम्यत्वे हेतुं वदन् बिन्दुसर्गयोस्तत्त्वं कालनिवर्तकत्वेन इतरस्वरवत् कालसम्बन्धं चाह—बिन्दुसर्गाविति । अनेन इतरस्वराणां कालरूपतिथ्यात्मकत्वं कार्यानुसारेण विसर्गादियोगश्च सूचितः ।

पुरस्तादिति । सः सर्गश्लेषित इत्यादिनेत्यर्थः । अथवाऽजपापटलेऽन्येषु वा बिन्दुविसर्गान्वितेषु मन्त्रेष्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—स्वराणां सौम्यत्वे हेतुं वदन्निति तिथिकलाव्याप्त्युपपादनविषयमेव । सोमेनाग्निविभागत इत्यत्र तु—देवीतदात्मविनिवेशितदिव्यभावेत्ययमेव हेतुः स्यात् । चिदग्निप्रकृतिसोमतन्मेलनसूर्योत्पन्नतयैव तथात्वादिति । बिन्दुविसर्गयोस्तत्त्वमिति । बिन्दोरादानस्वभावतया चित्सूर्यत्वं विसर्गस्य विसजर्नस्वभावतया शक्त्यमृताकारत्वं सूर्येन्द्वो रसादानविसर्जनस्वभावत्वादिति भावः। कालनिर्वर्तकत्वेनेत्ययनद्वयगतदिनमासकरत्वमुक्तम् । इतरस्वरवदित्ययनद्वयगतदिनात्मकत्वमुक्तम् । पञ्चानामेवं दिनानां प्राणाग्नीलाम्बुखात्मकतया तत्स्वभावानां पर्यायतः प्रवृत्तिरयनद्वयेऽपि लक्ष्यत इति । सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—अनेनेति । कालरूपतिथ्यात्मकत्वमिति व्याप्त्यन्तरम् । कालोऽत्र मासावयवलक्षणः । अत्र बिन्दोरुभया-

त्मकत्वमस्ति सोमस्य तिथिनिर्वर्तकत्वे तदङ्गतया सूर्यस्य तत्रोपस्थितत्वादित्यवबोद्धव्यम् । कार्यानुसारेणेति । शान्तिकर्मसु बिन्दुयोगः समृद्धिकर्मसु विसर्गयोगः मिश्रप्रयोग उभययोग इति भावः । तयोर्विकारविस्तार इति । केवलयोर्बिन्दुविसर्गयोर्विभूतिविस्तारः ॥ ७ ॥

बिन्दु एवं सर्ग का शशिसूर्यरूपत्व कथन—जो 'बिन्दु' और 'विसर्ग' कहा गया है वे क्रमशः सूर्य और चन्द्रमा हैं । उनके अन्य विकारों का विस्तार आगे कहा जायगा ॥ ७ ॥

स्पर्शानां पाञ्चविध्यम्

स्पर्शाख्या अपि ये वर्णाः पञ्चपञ्चविभेदतः ।
भवन्ति पञ्चवर्गास्तदन्त्यश्चात्मा रविः स्मृतः ॥ ८ ॥
चतुर्विंशतितत्त्वाख्यास्तस्माद्वर्णाः परे क्रमात् ।
तेन स्पर्शाक्षराः सौराः प्राणाग्नीलाम्बुखात्मकाः ॥ ९ ॥

एवं स्वराणां व्याप्तिं सौम्यत्वं चाभिधाय स्पर्शानां सौरत्वं व्याप्तिं च वदंस्तेषां भूतेन्द्रियमांत्रादिसम्बन्धयोग्यत्वाथ पाञ्चविध्यमप्याह—स्पर्शाख्या इति। अन्त्यो मकारः पुरुषः । सूर्यः जीवः । भादयः प्रकृतिबुद्ध्यहङ्कारमनांसि । तन्मात्रश्रोत्रवागाकाशादय इतरा वर्णा इति क्रमेण चतुर्विंशतितत्त्वयोगः । स्पर्शानामन्त्य आत्मा रविः स्वावयवेषु अनुगतो यस्मात् तेन स्पर्शाक्षराः सौरा इत्यर्थः । प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इति न चतुर्विंशतितत्त्वसम्बन्धक्रमः । किन्तु स्पर्शानामाध्यात्मं स्वरवत् भूतैः सह उदयक्रम उक्त इत्यवगन्तव्यम् ॥ ८-९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—स्पर्शानां सौरत्वमिति मासकालादिव्याप्त्युपपादनविषयम् । व्याप्तिं च वदन्निति । तदन्त्य आत्मेत्यतः प्रभृति तत्त्वरूपेण व्याप्तिकथनम् । ततः प्राक् स्पर्शानां तदौचित्यकथनमिति विभागः । तेषां भूतेन्द्रियमात्रादिसम्बन्धयोग्यतार्थमिति । मात्रास्तन्मात्राः । मनोऽहङ्कारबुद्ध्यव्यक्तात्मवर्गस्यादिशब्देन ग्रहणम् । वाच्यवाचकलक्षणोऽत्र सम्बन्धः । यद्वा कवर्गस्य भूतैरित्यादिलक्षणः तत्सम्बन्धकथनमेव चार्थाद्व्याप्तिकथनं भवति। पाञ्चविध्यमिति । कखादीनां पुंस्त्र्यादिसाधारणाकारतया तादृशे पृथिव्यम्ब्वादि-सामान्यसम्बन्धे सति तद्वर्गविशेषसम्बन्धस्य तदुचितपाञ्चविध्याधीनत्वादिति भावः। तदन्त्य आत्मा रविः स्मृत इति । मकारस्य जीवसूर्यात्मकत्वमुक्तम् । चिदादित्य एवाध्यात्मम् जीवात्माधिदैवतं च सूर्य इति । तदुक्तं—जीवादित्यन्तमहमतनुमिति । तदाहाऽन्त्यो मकार इति । परे क्रमादित्यत्र विवक्षितं क्रमं दर्शयन्नाह—भादय इति । चतुर्विंशतितत्त्वयोग इति । योगस्तद्वाच्यतया सम्बन्धः । यद्वा मन्त्रदशायां संयोगः । तेन स्पर्शाक्षराः सौरा इत्येतद्विवृणोति—स्पर्शानामित्यादिना । मासात्मिका व्याप्तिरपीहाभिप्रेता । यद्वक्ष्यति—शश्यादिकलारूपतिथिमासभ्राजकादिसम्बन्धेनेति । अत्र तपनतापनादयो मासमूर्तयः तेन कभादिद्विद्विवर्णवाच्याः । वक्ष्यति च—कभाद्या वसुदाः सौरा इति । तेषां पक्षद्वयलक्षण-त्वात्तदुपपत्तिरिति । प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्येतत्पञ्चपञ्चविभेदत इत्येतद्विभागाभिप्रायम् किमनेनोक्तमित्यत आह—न चतुर्विंशतितत्त्वसम्बन्धक्रम इति । उक्त इति शेषः । तथाहि

सति नणादीनां स्पर्शत्वादिभिः सम्बन्ध आपद्येतेति भावः । भूतैः सहोदयक्रम इति । कचटतपादिक्रमेण सम्बन्धोऽत्र विवक्षितः । तत्रधानमन्त्रग्रहनक्षत्राद्युदयोऽत्रापि समानः । स्पर्शानां व्याप्त्यन्तरमेतदर्थाद्भवति ॥ ८-९ ॥

स्पर्श वर्णों का विभाग—स्पर्श वर्णों की पच्चीस संख्या है । जिसका वर्णन ३.१ में किया गया है । उनके पाँच वर्णों के (कवर्ग चवर्ग आदि) क्रम से उनका एक-एक वर्ग होता है । इस प्रकार स्पर्शों का विभाग पाँच वर्गों में होता है । इन वर्गों के अन्त में रहने वाला म वर्ण सूर्य या आत्मा कहा जाता है ॥ ८ ॥

इसलिये उससे अतिरिक्त अन्य चौबीस वर्ण चौबीस तत्त्व नाम वाले हैं । 'म' स्वरदेवतात्मक सूर्य से सर्वत्र सम्बद्ध होने के कारण सभी स्पर्शाक्षर 'सौर' कहे जाते हैं जो प्राण, अग्नि, पृथ्वी, जल तथा आकाशात्मक हैं ॥ ९ ॥

व्यापकोदयक्रमः

व्यापकाश्च द्विवर्गाः स्युस्तथा पञ्चविभेदतः ।
शशीनाग्न्युत्थिता यस्मात् स्वरस्पृग्व्यापकाक्षराः ॥ १० ॥

व्यापकानामप्युदयक्रमं वदन् पञ्चशो वर्गद्वयत्वमाह—व्यापका इति । तथेति प्राणाग्न्यादिक्रमः सूचितः। आग्नेयत्वं तु व्यापकानां नृसिंहाख्यकालाग्निरूपक्षकारान्तत्वेन वक्ष्यति भुवनं कषत इति । अत्र पञ्चाशद्वर्णेभ्यः कथमष्टत्रिंशत्कलोत्पत्तिरित्याशङ्क्य शश्यादिकलारूपतिथिमासभ्राजकादिसम्बन्धेन वर्णानामष्टत्रिंशत्संख्यत्वादिति वदन् न्यासे मण्डलमन्त्रैः व्यापकं कलानां वर्णयोगं च सूचयति—शशीति ॥ १० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पञ्चशो वर्गद्वयत्वमिति । तदुचितस्थूलसूक्ष्मभूताद्यन्वयार्थमेतत् । तेन तादृग्व्याप्तिर्लभ्यते । प्राणाग्न्यादिक्रम इति । प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका इत्ययं क्रम इत्यर्थः । प्राग्वद्व्याप्त्यन्तरमेतत् । तत्रधानमन्त्राद्युदय इहापि समान एव ।

ननु भ्राजकादिदशाग्निरूपेण व्याप्तिरेतदुपपादनार्थतया हेतुरपीह दर्शयितव्य इति । तत्राह—व्यापकानामपीति । कालाग्निरेव नृसिंहरूपः । अत्र क्षकारस्याग्न्यात्मकत्वं तदंशात्मकत्वं चेष्यते। तस्य कालाग्निरूपतया पूर्वेषां समष्टिरूपत्वेन तेष्वनुगमोऽत्र प्रतिपिपादयिषित इति ज्ञेयम् । पञ्चाशद्वर्णेभ्यः कथमिति तत्त्रिभेदसमुद्भूता इति एतावद्वर्णेभ्योऽष्टत्रिंशत्कलोत्पत्तिरुद्देश्या । तदा चेयमाशङ्का स्यादिति भावः । वर्णानां पञ्चाशत्संख्यत्वेऽपि प्रकारभेदेनाष्टत्रिंशत्संख्यत्वादिति परिहारः। स च प्रकारः शश्यादिकलारूपेत्यादिनोक्तः। शशीनाग्निकलारूपास्तावत्तिथिमासाग्नयः मासानां मूर्तित्वेन भावप्रधानतया मधुमाधवादित्वेन तपनतापनादित्वेन च व्यवहारः । शक्तिभावप्रधानतया च तपनीतापन्यादिव्यवहारः । एवं तिथीनामग्नीनामप्यवगन्तव्यम् । तत्र भ्राजकादयोऽग्नेर्मूर्तयो धूम्रार्चिरादयः शक्तयः अमृतो मानद इत्यादयः शशिनो मूर्तयोऽमृतामानदेत्यादयः प्रतिपदाद्याश्च शक्तय इति तत्सम्बन्धस्तद्वाचकभावः । मूले स्वरस्पृग्व्यापकाक्षरा इति स्वरस्पर्शव्यापकवर्णानां ग्रहणम् । मण्डलत्रयमन्त्रैर्व्यापकमिति । शशीनाग्न्युत्थिता इति मण्डलानां स्वकलापेक्षया समष्टिताभिधानादेवमुक्तम् । कलानां वर्णसंयोगं चेति तत्त्रिभेदसमुद्भूता इति वर्णेभ्यस्तदुत्पत्त्यभिधानात् ॥ १० ॥

व्यापक का उदय क्रम—व्यापक दस संख्यक (य र ल वादि) वर्णों के पाँच-पाँच अक्षरों के क्रम से दो वर्ण हैं। यतः वे व्यापक अक्षर चन्द्रमा एवं सूर्य तथा अग्नि से उत्पन्न हुये हैं। इसलिये ये वर्ण शशि, सूर्य एवं अग्न्यात्मक हैं और इस प्रकार ये व्यापक स्वरों का मात्र स्पर्श ही करते हैं ॥ १० ॥

तत्त्रिभेदसमुद्भूता अष्टात्रिंशत्कला मताः ।
स्वरैः सौम्याः स्पर्शयुग्मैः सौरा याद्यैश्च वह्निजाः॥ ११ ॥
षोडश द्वादश दश संख्याः स्युः क्रमशः कलाः ।

सम्बन्धविशेषमाह—स्वरैरित्यादिना ॥ ११ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले स्पर्शयुग्मैरिति कभादिग्रहणम् । वक्ष्यति च—कभाद्या वसुदाः सौरा इति । सोमादिकलारूपेण वर्णानां व्याप्तिरियमुक्ता ॥ ११ ॥

सम्बन्धविशेष कथन—सौम्य स्वरों से दो प्रकार के स्पर्श वर्णों कादि-डान्त एवं भादि-डान्त से 'सौर' तथा यकारादि से 'आग्नेय' इस प्रकार कुल तीन भेद उत्पन्न हुये हैं। इन्हीं त्रिभेदों से अड़तीस कलाओं की उत्पत्ति कही गई है।

ये कलायें सौम्य वर्णों से सोलह और सौर वर्णों से बारह तथा आग्नेय वर्णों से दश प्रकार की होती है। इस प्रकार कुल अड़तीस कलायें होती हैं ॥ ११-१२ ॥

वर्णेभ्य एव तारस्य पञ्चभेदैस्तु भूतगैः ॥ १२ ॥
सर्वगाश्च समुत्पन्नाः पञ्चाशत्संख्यकाः कलाः ।
तेभ्य एव तु तावत्यः शक्तिभिर्विष्णुमूर्तयः ॥ १३ ॥
तावत्यो मातृभिः सार्द्धं तेभ्य स्यू रुद्रमूर्तयः ।
तेभ्य एव तु पञ्चाशत् स्युरोषधय ईरिताः ॥ १४ ॥
याभिस्तु मन्त्रिणः सिद्धिं प्राप्नुयुर्वाञ्छितार्थदाम् ।

कलानामकथनम्

अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः ॥ १५ ॥
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा ।
पूर्णा पूर्णामृता कामदायिन्यः स्वरजाः कलाः ॥ १६ ॥
तप(पि)नी ताप(पि)नी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः ।
सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोध(धि)नी धार(रि)णी क्षमा ॥ १७ ॥
कभाद्या वसुदाः सौराष्ठडान्ता द्वादशेरिताः ।
धूम्रार्चिरुष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विस्फुलिङ्गिनी ॥ १८ ॥
सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि ।
याद्यार्णयुक्ता वह्न्युत्था दश धर्मप्रदाः कलाः ॥ १९ ॥

पञ्चाशत्कलान्यासे वर्णप्रणवांशभूततत्सम्बन्धिसर्वयोगं च सूचयति—वर्णेभ्य

इति । कामदायिन्य इति मण्डलमन्त्रांशः सूचितः । उत्तरयोः वसुदा धर्मदा इति पदाभ्यासः सूचितः ॥ १२-१९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ ब्रह्मादिरूपेण तेषां व्याप्तिरुच्यते—वर्णेभ्य एवेति । पञ्चाशत्संख्यकाः कलाः समुत्पन्ना इत्यन्वयः । तारस्य भूतगैः पञ्चभेदैस्त्विति । भिन्नेभ्य इति शेषः । वर्णानां विशेषणं चैतत् । प्रणवस्याकारादिनादान्तैः पञ्चभिरंशैर्वर्णानां समुदितानां पञ्चवर्गतया भेदः । ते च प्रणवांशाः पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मका इति भावः । अत्र प्रणवांशानां भूतानां च वर्णकलाभिः समष्टितया सम्बन्ध इत्यवबोद्धव्यम् ।

सर्वगास्त्विति । पञ्चभूतानां सकलपञ्चविधार्थानुगमात् तत्कलात्वाच्चासामिति भावः । गूढमर्थं दर्शयति—पञ्चाशत्कलान्यास इत्यादिना । पञ्चप्रणवांशयोगोऽकारादियोगः । स चार्थात् कलानां समुदायतः स्यात् । भूतयोगः पृथिव्यादियोगः । स च समुदायत एव । तत्सम्बन्धिवर्णयोगः कटपटाकारादियोगः । स तु प्रत्येकमेव सम्भवति । तत्सम्बन्धिसर्वयोगं चेति । पञ्चप्रणवांशभूतसम्बन्धिनां तन्मात्रोभेन्द्रियभूतकलाबीजानां सर्वेषां योगं चेत्यर्थः। सर्वगा इत्यस्यार्थोऽयमुक्तः । दीक्षापटले तु मन्त्रक्लृप्तिं वक्ष्यति—लं पृथिव्यात्मने इत्यादि । वर्णप्रणवांशभूततत्सम्बन्धिवर्णयोगमिति वा विवरणपाठः । तदा तत्सम्बन्धिवर्णा लं वमित्यादिबीजानि वर्णास्तु कटवषाकारादय इति । मूले तेभ्य एव त्विति वर्णानां केशवकीर्त्यादिव्याप्तिरुद्दिश्यते ॥ १२-१३ ॥

तावत्य इति श्रीकण्ठपूर्णोदर्यादिव्याप्तिः । मातृभिरिति रुद्रशक्तीनां तथा प्रथितत्वादुक्तम् । तेभ्य एव त्विति वर्णौषधिरूपेण व्याप्त्यन्तरमुद्दिश्यते । इह सर्वत्र यस्मात्प्राप्तचिदग्निभावाच्छक्त्यमृतदीधितेर्जाता वर्णास्तस्मादिति प्रागुक्त एव हेतुः प्रत्येतव्यः ॥ १४ ॥

याभिस्त्विति कलाद्वयमूर्तिशक्तिद्वयौषधिरूपाणां वर्णविभूतीनां प्रयोगभेदतोऽभिमतसकलसिद्धिरुक्ता । मन्त्रिण इति । वर्णौषधिप्रयोगेऽपि तत्तद्वर्णभावनाजपादि सूचितम् । वाञ्छितार्थदामिति कलादिमन्त्रेषु तत्तत्फलोचितबीजयोगोऽपि सूचितः । वक्ष्यति च—मेधाकामस्य ऐसौयोंग इत्यादि ॥ १५ ॥

अथ यथोद्देशं कलादीनामाम्नानम् । तत्रामृतामानदेत्यादिना तेजस्त्रयकलाः । इह प्राग्यदुक्तम्—असूचितमंशमुत्तरत्र सूचयिष्यतीति तदाह कामदायिन्य इतीत्यादिना । मूले कभाद्याः ठडान्ता इति वर्णतत्कलानामभेदाभिप्रायेण तद्योगक्लृप्तिरुक्ता । हव्यकव्यवहे अपीति हव्यवहा कव्यवहा च ॥ १६-१९ ॥

पञ्चाशत्कला में वर्ण प्रणवांशभूत एवं तत्सम्बन्धि सर्वयोग कथन तथा कलाओं की उत्पत्ति—प्रणव के पञ्चभूत पाँच भेदों के सम्मिलित वर्णों से सर्वत्र व्याप्त होने वाली सर्वज्ञा नाम्नी पचास कलाओं की उत्पत्ति हुई है । इन कलाओं से पचास शक्तियों वाली पचास विष्णु मूर्त्तियों की उत्पत्ति कही गई है ॥ १२-१३ ॥

उन्हीं कलाओं से उतनी ही (पचास) संख्या वाली मातृकाओं के साथ उतनी ही रुद्र की मूर्त्तियाँ भी उत्पन्न हुई हैं । जिनकी उपासना से मन्त्र साधक गण वाञ्छित अर्थ देने वाली सिद्धियाँ प्राप्त कर लेते हैं ॥ १४ ॥

षोडश कामदायिनी सौम्य कलाएँ—अब पूर्वोक्त अड़तीस कलाओं की उत्पत्तिपूर्वक नाम तथा संख्या बतलाते हैं। अमृता, मानदा, पूषा, तुष्टि, पुष्टि, रति, धृति, शशिनी, चन्द्रिका, कान्ति, ज्योत्स्ना, श्री, प्रीति, अङ्गदा, पूर्णा और पूर्णामृता—ये सोलह स्वरजा 'सौम्य' कलायें हैं जिन्हें 'कामदायिनी' कला भी कहते हैं॥ १५-१६॥

द्वादश वसुदा सौर कलाएँ—तपिनी, तापिनी, धूम्रा, मरीचि, ज्वालिनी, रुचि, सुषुम्ना, भोगदा, विश्वा, बोधिनी तथा धारिणी और क्षमा—ये क से लेकर ठ वर्ण पर्यन्त द्वादश स्पर्श वर्णों की 'सौरी' कलायें हैं जिन्हें 'वसुदा' कला भी कहा जाता है॥ १७-१८॥

इसी प्रकार भ से लेकर ड पर्यन्त द्वादश स्पर्श वर्णों की भी उपर्युक्त नाम वाली द्वादश कलायें सौरी होती हैं उन्हें भी 'वसुदा' कहा जाता है।

दस धर्मप्रदा कलाएँ—धूम्रा, अर्चिषा, ज्वलिनी, ज्वालिनी, विस्फुलिङ्गिनी, सुश्री, सुरूपा, कपिला, हव्यवहा तथा कव्यवहा—ये दस यकारादि दस वर्णों की आग्नेय कलायें हैं जो धर्मप्रदा हैं॥ १८-१९॥

प्रणवकलाः

सृष्टिर्ऋद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्धृतिः स्थिरा।
स्थितिः सिद्धिरकारोत्थाः कला दश समीरिताः॥ २०॥
अकारप्रभवा ब्रह्मजाताः स्युः सृष्टये कलाः।

अकारोत्था इत्यकारयोगः तत्कलान्यासे। ब्रह्मजाता इत्यादिनापि तत्तद्योगः। बिन्दुजा ईशजाः नादजाः सदाशिवजा इति द्रष्टव्यम्। भुक्तिर्बिन्दुकलासु योज्या॥२०॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सृष्टिर्ऋद्धिरित्यादिना पञ्चमूर्तिकलाः। अत्राकारोत्था इति तारस्य पञ्चभेदैरित्युक्तानुवादः। तत्राभिप्रायमाह—अकारोत्था इति। तत्कलान्यास इति। तत्कलासु प्रत्येकं कखादिवर्णतः पूर्वमकारादिवर्णतोऽभिप्रेयते। कखादिवर्णयोगनियमस्तु नादकलानां षोडशसंख्यतया स्वरयोगप्रतीतेर्बिन्दुकलानां च चतुःसंख्यतयाऽष्टादिशेषवर्णयोगप्रतीते-श्चावसीयते। वक्ष्यति च—कलाः कला नादभवा वदन्त्यजा इत्यादि। ब्रह्मजाता इत्यादिना-पीति। ब्रह्मणे सृष्ट्यात्मन इत्येवं समुदायतो योग उक्तः। बिन्दुनादकलासु योज्यमाह—बिन्दुजा ईशजा इत्यादिना। या बिन्दुजास्ता ईशजा अपि स्युः प्रकरणात्। तथा या नादजास्ताः सदाशिवजा अपि स्युरिति। भुक्तिमुक्तिप्रदायिका इत्युभयासामप्युक्तानां कलानां विशेषणमिति मत्वाह—भुक्तिर्बिन्दुकलासु योज्येति॥ २०॥

अब **ॐकार के प्रत्येक वर्णों से उत्पन्न कलाओं** को कहते हैं—

ब्रह्मदेव से उत्पन्न कलाएँ—सृष्टि, ऋद्धि, स्मृति, मेधा, कान्ति, लक्ष्मी, धृति, स्थिरा, स्थिति एवं सिद्धि—ये दस कलायें अकार से उत्पन्न हुई हैं। अकार से उत्पन्न सभी दस कलायें सृष्टि के लिये भगवान् ब्रह्मदेव द्वारा उत्पन्न की गई हैं॥ २०॥

जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके ॥ २१ ॥
वरदा ह्लादिनौ प्रीतिदीर्घाश्चाकारजाः कलाः ।
उकारप्रभवा विष्णुजाताः स्युः स्थितये कलाः ॥ २२ ॥

भगवान् विष्णु से उत्पन्न दस कलाएँ—जरा, पालिनी, शान्ति, ऐश्वरी, रति, कामिका, वरदा, ह्लादिनी, प्रीति एवं दीर्घा—ये ऊकार से उत्पन्न हुई दस कलायें हैं। ऊकार से उत्पन्न उपर्युक्त सभी कलायें सृष्टि की स्थिति के लिये स्वयं भगवान् विष्णु से उत्पन्न हुई हैं ॥ २१-२२ ॥

तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्रा क्षुत् क्रोधिनी क्रिया ।
उत्कारी चैव मृत्युश्च मकाराक्षरजाः कलाः ॥ २३ ॥
मकारप्रभवा रुद्रजाताः संहृतये कलाः ।
बिन्दोरपि चतस्रः स्युः पीता श्वेताऽरुणाऽसिता ॥ २४ ॥

रुद्र से उत्पन्न दस कलाएँ—तीक्ष्णा, रौद्री, भया, निद्रा, तन्द्रा, क्षुत्, क्रोधिनी, क्रिया, उत्कारी और मृत्यु—ये मकार अक्षर से उत्पन्न दस कलायें हैं। मकार से उत्पन्न हुई सभी कलायें सृष्टि के संहार के लिये रुद्र द्वारा उत्पन्न की गई हैं।

बिन्दु से उत्पन्न चार कलाएँ—बिन्दु से पीता, श्वेता, अरुणा और असिता ये चार कलायें उत्पन्न हुई हैं ॥ २३-२४ ॥

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च ।
इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा ॥ २५ ॥
सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा ।
व्यापिनी व्योमरूपा स्यात् अनन्ता नादसम्भवा ॥ २६ ॥
नादजाः षोडश प्रोक्ता भुक्तिमुक्तिप्रदायिकाः ।

नाद से उत्पन्न सोलह कलाएँ—निवृत्ति, प्रतिष्ठा, विद्या, शान्ति, इन्धिका, दीपिका, रेचिका, मोचिका, परा, सूक्ष्मा, सूक्ष्मामृता, ज्ञानामृता, आप्यायिनी, व्यापिनी, व्योमरूपा और अनन्ता—ये सोलह कलायें नाद से उत्पन्न हुई हैं। नाद से उत्पन्न होने वाली सोलह कलायें भुक्ति एवं मुक्ति प्रदान करने वाली हैं ॥ २५-२६ ॥

केशवादिमूर्ति, तच्छक्तिनामानि

केशव नारायण माधव गोविन्द विष्णवः ॥ २७ ॥
मधुसूदनसंज्ञश्च सप्तमः स्यात्त्रिविक्रमः ।
वामनः श्रीधराख्यश्च हृषीकेशस्त्वनन्तरः ॥ २८ ॥
पद्मनाभस्तथा दामोदराह्वो वासुदेवयुक् ।
सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नः सानिरुद्धः स्वरोद्भवाः ॥ २९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले केशवो नारायण इत्यादिना वैष्णवमूर्तिशक्त्यभिधानम् ।

मूर्तयो हलामिति व्यञ्जनानामित्यर्थः। मूर्त्याद्या इत्यादिना मन्त्रक्लृप्तिकथनम्। यथा—अं केशवाय कीर्त्यै नम इत्यादि। यद्वा अं केशवकीर्तिभ्यां नम इत्यादि।

सोलह स्वरों की सोलह विष्णु की मूर्त्तियाँ—केशव, नारायण, माधव, गोविन्द, विष्णु, मधुसूदन, (सातवें) त्रिविक्रम, वामन, श्रीधर, हृषीकेश, पद्मनाभ, दामोदर, वासुदेव, सङ्कर्षण, प्रद्युम्न और अनिरुद्ध—ये सोलह विष्णु मूर्त्ति सोलह स्वर से उत्पन्न हुये हैं॥ २७-२९॥

ततश्चक्री गदी शार्ङ्गी खड्गी शङ्खी हली तथा।
मुषली शूलिसंज्ञश्च भूयः पाशी तथाऽङ्कुशी॥ ३०॥
मुकुन्दो नन्दजो नन्दी नरो नरकजिद्धरिः।
कृष्णः सत्यः सात्वतश्च शौरिःशूरो जनार्दनः॥ ३१॥
भूधरो विश्वमूर्त्तिश्च वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः।
बली बलानुजो बालो वृषघ्नश्च वृषस्तथा॥ ३२॥
हंसो(सिंहो) वराहो विमलोनृसिंहो मूर्तयो हलाम्।
कीर्त्तिः कान्तिस्तुष्टिपुष्टी धृतिः क्षान्तिः क्रिया दया॥ ३३॥
मेधा च हर्षा श्रद्धाह्वा लज्जा लक्ष्मीः सरस्वती।
प्रीती रतिश्च सम्प्रोक्ताः क्रमेण स्वरशक्तयः॥ ३४॥

हल वर्णों (व्यञ्जनों) की मूर्त्तियाँ—इसके बाद चक्री, गदी, शार्ङ्गी, खड्गी, शङ्खी, हली, मुषली, शूली, पाशी, अंकुशी, मुकुन्द, नन्दज, नन्दी, नर, नरकजित्, हरि, कृष्ण, सत्य, सात्वत, शौरि, शूर, जनार्दन, भूधर, विश्वमूर्त्ति, वैकुण्ठ, पुरुषोत्तम, बली, बलानुज, बाल, वृषघ्न, वृष, हंस, वराह, विमल और नृसिंह—ये हलों (व्यञ्जनों) की मूर्त्तियाँ हैं।

सोलह स्वरों की सोलह शक्तियाँ—कीर्त्ति, कान्ति, तुष्टि, पुष्टि, धृति, क्षान्ति, क्रिया, दया, मेधा, हर्षा, श्रद्धा, लज्जा, लक्ष्मी, सरस्वती, प्रीति और रति—ये सोलह स्वरों की सोलह शक्तियाँ कही गयी हैं॥ २७-३४॥

जया दुर्गा प्रभा सत्या चण्डा वाणी विलासिनी।
विरजा विजया विश्वा विनदा सुतदा स्मृतिः॥ ३५॥
ऋद्धिः समृद्धिः शुद्धिश्च भुक्तिर्मुक्तिर्मतिः क्षमा।
रमोमा क्लेदिनी क्लिन्ना वसुदा वसुधाऽपरा॥ ३६॥
परा परायणा सूक्ष्मा सन्ध्या प्रज्ञा प्रभा निशा।
अमोघा विद्युता चेति शक्तयः सर्वकामदाः॥ ३७॥

चौंतिस स्पर्श वर्णों की चौंतिस सर्वकामदा शक्तियाँ—जया, दुर्गा, प्रभा, सत्या, चण्डा, वाणी, विलासिनी, विरजा, विजया, विश्वा, विनदा, सुतदा, स्मृति,

ऋद्धि, समृद्धि, शुद्धि, भुक्ति, मुक्ति, मति, क्षमा, रमा, उमा, क्लेदिनी, क्लिन्ना, वसुदा, वसुधा, अपरापरा, परायणा, सूक्ष्मा, सन्ध्या, प्रज्ञा, प्रभा, निशा, अमोघा और विद्युता—ये चौंतीस स्पर्श संज्ञक वर्णों की क्रमशः शक्तियाँ हैं जो 'सर्वकामदा' कही जाती है ॥ ३५-३७ ॥

इमाः पञ्चाशदुद्दिष्टा नमोऽन्ता वर्णपूर्विकाः ।
सधातुप्राणशक्त्यात्मयुक्ता यादिषु मूर्तयः ॥ ३८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सधात्वित्यर्धेन यादिषु विशेष उक्तः । यादिसप्तसु त्वगादि-धातुयोगः हादित्रिषु प्राणशक्त्यात्मयोग इति विभागः । यत्तु वक्ष्यति मातृकापटले—केशवादिन्यासे विशेषमाहेत्यादि । तद्विस्तराभिप्रायमित्यवबोद्धव्यम् ॥ ३८ ॥

ये पचास शक्तियाँ एवं पूर्व में वर्णाक्षर, फिर उसकी शक्ति का चतुर्थ्यन्त नाम तदनन्तर नमः पद से उपदिष्ट की गई हैं । मकारादि दस वर्णों में सात वर्णों में पूर्व वर्ण का प्रयोग करे । तदनन्तर त्वगादि सात धातुओं का प्रयोग करे । फिर नमः, इसी प्रकार श ष ह तीन वर्णों में पूर्व वर्ण का प्रयोग करे । तदनन्तर 'प्राणशत्त्यात्मने नमः' का प्रयोग कर न्यास करना चाहिये ॥ ३८ ॥

श्रीकण्ठादिमूर्ति, तच्छक्तिनामानि

श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ च त्रिमूर्तिरमरेश्वरः ।
अर्घीशो भावभूतिश्च तिथिः स्थाणुर्हराह्वयः ॥ ३९ ॥
झिण्टीशो भौतिकः सद्योजातश्चाऽनुग्रहेश्वरः ।
अक्रूरश्च महासेनः स्युरेताः स्वरमूर्तयः ॥ ४० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—श्रीकण्ठोऽनन्तसूक्ष्मौ चेत्यादिना शैवमूर्तिशक्त्यभिधानम् । मूर्त्याद्या इत्याद्युक्तमिहापि समानम् ॥ ३९-४० ॥

अब **वर्णों में निहित रुद्रादि मूर्त्तियों तथा उनकी सोलह शक्तियों** को कहते हैं । **सोलह स्वरों की सोलह रुद्र की मूर्त्तियाँ**—१. श्रीकण्ठ, २. अनन्त, ३. सूक्ष्म, ४. त्रिमूर्त्ति, ५. अमरेश्वर, ६. अर्घीश, ७. भावभूति, ८. तिथि, ९. स्थाणु, १०. हर, ११. झिण्टीश, १२. भौतिक, १३. सद्योजात, १४ अनुग्रहेश्वर, १५. अक्रूर और १६. महासेन—ये सोलह स्वरों की सोलह रुद्र की मूर्त्तियाँ विद्वानों द्वारा कही गई हैं ॥ ३९-४० ॥

ततः क्रोधीश चण्डेश पञ्चान्तक शिवोत्तमाः ।
तथैकरुद्र कूर्मैकनेत्राख्यचतुराननाः ॥ ४१ ॥
अजेश शर्व सोमेश्वराह्वा लाङ्गलिदारुकौ ।
अर्द्धनारीश्वरश्चोमाकान्तश्चाषाढिदण्डिनौ ॥ ४२ ॥
अद्रिर्मीनश्च मेषश्च लोहितश्च शिखी तथा ।
छगलण्डद्विरण्डौ च महाकालकपालिनौ ॥ ४३ ॥

भुजङ्गेशः पिनाकी च खड्गीशश्च वकस्तथा।
श्वेतो भृगुश्च नकुली शिवः संवर्त्तकस्ततः॥ ४४॥

चौतिस स्पर्श संज्ञक वर्णों की रुद्र मूर्त्तियाँ— इसके बाद क्रोधीश, चण्डेश, पञ्चान्तक, शिवोत्तम, एकरुद्र, कूर्म, एकनेत्र, चतुरानन, अजेश, शर्व, सोमेश्वर, लाङ्गली, दारुक, अर्द्धनारीश्वर, उमाकान्त, आषाढी, दण्डी, अद्रि, मीन, मेष, लोहित, शिखी, छगलण्ड, द्विरण्ड, महाकाल, कपाली, भुजङ्गेश, पिनाकी, खड्गीश, बक, श्वेत, भृगु, नकुली, शिव और संवर्त्तक—ये चौतीस स्पर्श संज्ञक वर्णों की रुद्र मूर्त्तियाँ हैं॥ ४१-४४॥

पूर्णोदरी च विरजा तृतीया शाल्मली तथा।
लोलाक्षी वर्त्तुलाक्षी च दीर्घघोणा तथैव च॥ ४५॥
सुदीर्घमुखिगोमुख्यौ नवमी दीर्घजिह्विका।
कुण्डोदर्यूर्ध्वकेश्यौ च मुखी विकृतपूर्विका॥ ४६॥
सज्वालोल्काश्रियाविद्यामुख्यः स्युः स्वरशक्तयः।
महाकालीसरस्वत्यौ सर्वसिद्धिसमन्विते॥ ४७॥
गौरी त्रैलोक्यविद्या च तथा मन्त्रात्मशक्तिके।
भूतमाता लम्बोदरी द्राविणी नागरी तथा॥ ४८॥
वैखरी मञ्जरी चैव रूपिणी वीरिणी तथा।
कोटरी पूतना भद्रकाली योगिन्य एव च॥ ४९॥
शङ्खिनी गर्जिनी कालरात्रि कुर्दि(ब्जि)न्य एव च।
कपर्दिनी महावज्रा जया च सुमुखेश्वरी॥ ५०॥
रेवती माधवी चैव वारुणी वायवी तथा।
रक्षोपधारिणी चाऽन्या तथैव सहजाह्वया॥ ५१॥
लक्ष्मीश्च व्यापिनी मायेत्याख्याता वर्णशक्तयः।
इत्युक्तस्त्रिविधो न्यासः क्रमात् सर्वसमृद्धिदः॥ ५२॥

सोलह स्वरों की रुद्र शक्तियाँ—पूर्णोदरी, विरजा, शाल्मली, लोलाक्षी, वर्त्तुलाक्षी, दीर्घघोणा, सुदीर्घमुखी, गोमुखी, दीर्घजिह्वा, कुण्डोदरी, ऊर्ध्वकेशी, विकृतमुखी, सज्वाला, उल्का, श्री और विद्यामुखी—ये सोलह स्वरों की रुद्र शक्तियाँ कही गई हैं।

व्यञ्जन वर्णों की रुद्र की छत्तिस शक्तियाँ—महाकाली, सरस्वती, सर्वसिद्धिसमन्विता, गौरी, त्रैलोक्यविद्या, मन्त्रशक्ति, आत्मशक्ति, भूतमाता, लम्बोदरी, द्राविणी, नागरी, वैखरी, मञ्जरी, रूपिणी, वीरिणी, कोटरी, पूतना, भद्रकाली, योगिनियाँ, शङ्खिनी, गर्जिनी, कालरात्रि, कूर्दिनी, कपर्दिनी, महावज्रा, जया, सुमुखेश्वरी, रेवती, माधवी, वारुणी, वायवी, रक्षोपधारिणी, सहजा, लक्ष्मी, व्यापिनी

और माया—ये व्यञ्जन वर्णों की कुल छत्तिस रुद्र शक्तियाँ हैं। इस प्रकार यहाँ सौम्य, सौर तथा आग्नेय न्यासों का वर्णन किया गया है ॥ ४५-५२ ॥

वर्णौषधिकथनम्

चन्दनकुचन्दनागुरुकर्पूरोशीररोगजलघुसृणाः ।
कक्कोलजातिमांसीमुराचोरग्रन्थिरोचनापत्राः ॥ ५३ ॥
पिप्पलबिल्वगुहारुणतृणकलवङ्गाह्वकुम्भिवन्दिन्यः ।
सोडुम्बरीकाश्मरिकास्थिराब्जदरपुष्पिकामयूरशिखाः ॥ ५४ ॥
प्लक्षाग्निमन्थसिंहीकुशाह्वदर्भाश्च कृष्णहरपुष्पी ।
रोहिणलुण्डुकबृहतीपाटलचित्रातुलस्यपामार्गाः ॥ ५५ ॥
शतमूलिलताद्विरेफा विष्णुक्रान्ता मुषल्यथाञ्जलिनी ।
दूर्वा श्रीदेवीसहे तथैव लक्ष्मीसदाभद्रे ॥ ५६ ॥
आदीनामिति कथिता वर्णानां क्रमवशादथौषधयः ।
गुलिकाकषायभसितप्रभेदतो निखिलसिद्धिदायिन्यः ॥ ५७ ॥

ओषधिकथनप्रयोजनमाह—गुलिकेति । भसितादिकरणप्रकारास्तु उत्तरत्र उच्यन्ते ॥ ५३-५७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ वर्णौषधिकथनं चन्दनं कुचन्दनेत्यादि । कुचन्दनं = रक्तचन्दनम् । घुसृणं = कुङ्कुमम् । चोरं = कच्चूरम् । ग्रन्थि (?) कर्णी वर्चिलगुहमूलं तृणं चोर्वेरि फुल्ल कुम्भी वदनी गजवदनी । कार्श्मरी अब्जमुत्तमं आदर पुष्पी शङ्खपुष्पी अग्निमन्थं सिंही कृष्णदरपुष्पी शङ्खपुष्पी रोहिणं बृहती चित्रा तुलसी द्विरेफं मुसलिनी अञ्जली श्रीदेवी तलसहं सदाभद्रं (?) ॥ ५३-५६ ॥

इह यत्प्रागुक्तं—याभिस्तु मन्त्रिणः सिद्धिं प्राप्नुयुरिति तत्रौषधिविषये विशेषो गुलिकाकषायेत्यर्धेनोक्तः । तदाह—ओषधिकथनप्रयोजनमिति । उत्तरत्रेति लिपिपटले वक्ष्यते—पञ्चाशदोषधिविपाचितपञ्चगव्यजात इत्यादि । कलादीनामुपयोगोऽपि तत्रैव वक्ष्यते—कलाः कला नादभवा इत्यादि ॥ ५७ ॥

पञ्चाशद् वर्णों की औषधियों के नाम—चन्दन, लालचन्दन, अगुरु, कर्पूर, उशीर, रोग जल, घुसृण, कल्लोल, जटामांसी, मुरा, चोरग्रन्थि, रोचना, पत्रा, पिप्पल, विल्व, गुहा, अरुण, तृणक, लवङ्ग, कुम्भीवादिनी, उदुम्बरी, काश्मीरिका, स्थिरा, अब्जदार, पुष्पिका, मयूर शिखा, प्लक्ष, अग्निमन्थ, सिंही, कुशा, दर्भ (कुशा), कृष्णहरपुष्पी, रोहिण, तुण्डुक, बृहती, पाटला, चित्रा, तुलसी, अपामार्ग, शतमूली, लता, द्विरेफा, विष्णुक्रान्ता, मुषली, अञ्जलिनी, दूर्वा, श्रीदेवी, सहदेवी, लक्ष्मी, सदाभद्रा इस प्रकार क्रमशः पञ्चाशद् वर्णों की औषधियों के नाम कहे गये। जो गुलिका (गोली) कषय (काढा?) और भस्मादि भेद से सम्पूर्ण सिद्धियाँ प्रदान करती है ॥ ५३-५७ ॥

यथा भवन्ति देहान्तरमी पञ्चाशदक्षंराः ।
येन येन प्रकारेण तथा वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥ ५८ ॥

पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्र पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्णान् इत्युक्तानां वर्णानां विभूतिमभिधाय तदीरणादिप्रकारं वक्तुमुपक्रमते—यथेति । स्वरूपतो यथा भवन्ति स्वरमात्रासन्धिस्थान प्रयत्नभूतषट्कर्मसु च येन येन प्रकारेण भवन्ति तथांच वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ननु वर्णानां व्याप्तिकथनमिह प्रकृतम् । तत्र कथं यथा भवन्ति देहान्तरिति तदीरणादिकथनं स्यादित्याशङ्क्य एतदपि प्राक् प्रकृतमेव । किन्तु तदवसरे जात इदानीं तत्कियत इत्यभिप्रायेणाह—पञ्चाशदंशगुणितेत्यत्रेति । किञ्चेहाप्यवान्तरव्याप्तिरस्त्येव । वक्ष्यति च—अकारेकारयोर्योगादित्यादि । यदुक्तमाचार्येण—तयोर्विकारविस्तारः परस्तात्सम्प्रवक्ष्यत इति । किञ्च पञ्चाशदंशगुणितेति या कुण्डलिनीव्याप्तिरुक्ता तत्प्रकारोऽप्ययं भवतीति । अपि च शक्त्यंशस्य तत्सारभूतस्य केवल-हकारस्य व्याप्तिस्तावदिह पटले प्रतिपिपादयिषिता । सा च व्याप्तिर्वर्णानां व्याप्तौ प्रतिपादितायां ततस्तेषामपि वर्णानां तद्विभूतितायां प्रतिपादितायां कृत्स्नापि प्रतिपादिता स्यादिति वर्णानां विभूतिकथनानन्तरमिदं प्रकरणमारभ्यते । वक्ष्यति च—एवं हकारस्य प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमित्यादि । तथा च पटलोपसंहारः—पूर्वोक्तादि्बन्दुमात्रादित्यादि इति । तदीरणादिप्रकारमिति । पञ्चाशदीरयतीत्यत्राकांक्षिततया प्रकृतमेवेति भावः । देहान्तर्यथा भवन्तीत्येतस्यार्थमाह—स्वरूपतो यथा भवन्तीति । देहान्तरेव येन येन प्रकारेण भवन्तीत्येतद्विवृणोति—स्वरमात्रेति । स्वर उदात्तादिः । मात्रा अर्धमात्रादिः । सन्धिरेत्वादिः । स्थानं कण्ठताल्वादिः । प्रयत्नः स्पर्शनमात्रादिः । भूतं प्राणहुताशादिः । षट्कर्माणि स्तम्भनादीनि । स्वरमात्रादीनां भावी क्रमोऽपीह दर्शितः ॥ ५८ ॥

वर्णों की विभूति का निरूपण—अब पूर्व पटल के ६७ श्लोक 'पञ्चाशदीरयति ... वर्णान्' में कहे गये वर्णों की विभूति का निरूपण उनके उच्चारण का प्रकार बतलाने के लिये उपक्रम कर रहे हैं—अब जिस देह के भीतर स्वरूपतः ये पञ्चाशद् वर्ण, जिन-जिन प्रकारों से उत्पन्न होते हैं, उन्हें तत्त्वतः कहता हूँ ॥ ५८ ॥

वर्णानामीरणादिप्रकारः

समीरिताः समीरेण सुषुम्नारन्ध्रनिर्गताः ।
व्यक्तिं प्रयान्ति वदने कण्ठादिस्थानघट्टिताः ॥ ५९ ॥

स्वरूपनिष्पत्तिप्रकारमाह—समीरिता इति ॥ ५९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—स्वरूपनिष्पत्तिप्रकारमाहेति । वर्णानामिति शेषः । मूलाधार एव तावद्वर्णाः सूक्ष्मशक्तिमात्रतया निष्पन्नाः । तदुक्तमधस्तात्—अप्यव्यक्तं प्रलपतीत्यादि । तेषां ततस्तत्प्रेरकप्राणवायुप्रयत्नतो निःसरणं सुषुम्नारन्ध्रनिर्गता इत्युक्तम् । पश्यन्त्यादिक्रमेण वदनं प्राप्तानां स्वस्वाकारेणाभिव्यक्तिरुत्तरार्धेनोक्ता । यदुक्तं—मूलाधारात् प्रथममुदित इत्यादि ॥ ५९ ॥

वर्णों का उच्चारणादि प्रकार—ये वर्ण वायु के द्वारा प्रेरित होकर, सुषुम्ना मार्ग से निकल कर, मुख में कण्ठ, तालु आदि के धक्के से बाहर स्पष्ट रूप में प्रगट होते हैं ॥ ५९ ॥

उच्चैरुन्मार्गगोवायुरुदात्तं कुरुते स्वरम् ।
नीचैर्गतोऽनुदात्तश्च स्वरितं तिर्यगागतः ॥ ६० ॥

वर्णानां पुरुषप्रकृत्युभयवाचकतया प्रयोगे स्वरविशेषं विवक्षन्नाह—उच्चैरिति । उन्मार्गग इत्युच्चैरित्यस्य व्याख्यानम् । तिर्यक् आगतः मध्यतः प्रसरन्नित्यर्थः ॥६०॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथोच्चैरुन्मार्गग इति श्लोकेन स्वरविषयः प्रकार उच्यते । अत्र सूक्ष्ममभिप्रायं दर्शयति—वर्णानामिति । उदात्तो वर्णः पुरुषवाचकः अनुदात्तः प्रकृतिवाचकः स्वरित उभयवाचकः । स्वरितविषये च प्रतिपत्तिं वक्ष्यति—मुद्राभयेत्यादि । तत्र पुरुषत्वे प्रकृतित्वे च तदुचितो विशेषः कल्पनीय इत्यवबोद्धव्यम् । प्रयोग इति । प्रयोगस्तु प्राग्दर्शितः । ते च वश्यशान्तिक्रूरकर्मसु प्रायेण प्रशस्ता इति ॥ ६० ॥

स्वरों का उच्चारण प्रकार—जब वायु ऊपर उठकर शब्द करता है तब उदात्त स्वर निकलते हैं , जब नीचे होकर शब्द करता है तब अनुदात्त स्वर होता है तथा जब तिर्यग् निकलकर शब्द करता है तब स्वरित स्वर होता है ॥ ६० ॥

अर्धैकद्वित्रिसंख्याभिर्मात्राभिर्लिपयः क्रमात् ।
सव्यञ्जना ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञा भवन्ति ताः ॥ ६१ ॥

पापक्षयमोक्षाप्यायनविनियोगे वर्णानां मात्राभेदं सूचयन्नाह—अर्धेति ॥ ६१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथार्धैकेत्यनेन मात्राविषयः प्रकार उच्यते । अत्रार्धमात्रं व्यञ्जनमित्यादि ज्ञेयम् । अत्राप्यभिप्रायमाह—पापक्षयेति । ह्रस्वादीनां पापक्षयादिषु यथाक्रमं विनियोगः । व्यञ्जनानां तु त्रिष्वपीत्यवबोद्धव्यम् ॥ ६१ ॥

व्यंजनाक्षरों का उच्चारण प्रकार—अर्ध मात्रा एवं एक, दो तथा तीन संख्या वाले मात्रा से युक्त व्यञ्जनाक्षर के द्वारा लिखी गई लिपि ह्रस्व एवं दीर्घ तथा प्लुत संज्ञा वाली कही जाती है ॥ ६१ ॥

वर्णस्वरूपनिष्पत्तिप्रकारः

अकारेकारयोर्योगादेकारो वर्ण इष्यते ।
तस्यैवैकारयोगेन स्यादैकाराक्षरं तथा ॥ ६२ ॥
उकारयोगात्तस्यैव स्यादोकाराह्वयः स्वरः ।
तस्यैवौकारयोगेन स्यादौकाराह्वयः स्वरः ॥ ६३ ॥

सर्वेषामेव वर्णानां प्रकृतिपुरुषवाचकत्वसिद्ध्ये अध्यात्मकत्वम् अभिप्रेत्य केषाञ्चित्सन्धिं वदन् द्व्यात्मकतामाह—अकारेकारयोरिति ॥ ६२-६३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथाकारेकारयोरित्यादिभिः सन्धिविषयः प्रकार उच्यते । तस्यै-

वेत्यकारग्रहणम् । एकारयोगेनेति वृद्ध्यादेशादैकारसिद्धिः । एवमौकारयोगेनेत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायमाह—सर्वेषामेवेति । यद्यपि सर्वेषामपि द्व्यात्मकं प्रागुक्तम्—सर्वेष्वकारोऽग्न्यात्मकपुरुषांश इतरः प्रकृत्यात्मकसोमांश इति । किन्त्विह तत्तद्वर्णस्यार्धद्वयेन पुरुषप्रकृतिवाचकत्वं सन्ध्यक्षरेषु त्वकारेकाराद्यर्धद्वयेनेत्येवं विभागोऽभिप्रेतः। इहाकारादेरेकारादिषु व्याप्तिरप्युक्ता भवति ॥ ६२-६३ ॥

वर्ण स्वरूप निष्पत्ति का प्रकार—अकार एवं इकार के योग से एकार वर्ण होता है । फिर वही अकार जब एकार से युक्त होता है तब ऐकार अक्षर होता है और अकार एवं उकार के योग से ओकार होता है । पुनः वही अकार जब ओकार से मिलता है तब औकार बनता है ॥ ६२-६३ ॥

वर्णानां पुंप्रकृतिवाचकमन्त्रत्वम्

सन्ध्यक्षराः स्युश्चत्वारो मन्त्राः सर्वार्थसाधकाः ।
लृवर्णर्वर्णयोर्व्यक्तिः लरोः सम्यक् प्रदृश्यते ॥ ६४ ॥

तेषां प्रकृतिपुरुषवाचकमन्त्रत्वमाह—सन्ध्यक्षरा इति । प्रकृतिपुरुषात्मकोऽर्थः सर्वार्थस्तस्य साधकाः तद्वाचका इत्यर्थः । एषामृषिच्छन्दसी मातृकोक्ते । देवता परमात्मा । तत्तद्वर्णादियुतैः स्वरैरङ्गानि । मुद्राभयशुकवरदकरो द्विभुजः शुक्लरक्तभागद्वयः प्रकृतिपुरुषात्मकः कोऽपि देवो ध्येयः । लृवर्ण ॠवर्णयोरङ्गविशेषं वदन्नितरेष्वपि तं सूचयति—लृवर्णर्वर्णयोरिति । लृवर्णर्वर्णयोर्मन्त्रयोः व्यक्तिः व्यज्यते अनेनेति व्यक्तिशब्देनाऽङ्गसामान्यमुच्यते । लरोः लकाररेफयोः । सम्यक् लां लीं रां रीमित्यादिप्रकारेण प्रदृश्यते । मूलागमेष्वित्यर्थः । इ उ ए ऐ ओ औ वर्णानां यकारवकारयोः बिन्दुसर्गयोगो द्रष्टव्यः ॥ ६४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले सन्ध्यक्षराणां मन्त्रताभिधानं प्रदर्शनार्थमेव । सर्वेऽपि वर्णाः केवलाः संयुक्ताः समुचिता अपि सर्वार्थसाधका मन्त्रा एवेति । सर्वार्थसाधकपदस्यार्थान्तरमाह—प्रकृतिपुरुषात्मकोऽर्थ इति । मन्त्रत्वादेषामृष्यादिकमप्युपदेष्टव्यमित्याह—एषामिति । तत्तद्वर्णादियुतैः स्वरैरिति । यो यो वर्णमन्त्रो भावनीयस्तेन तेन वर्णेनादौ युक्तैर्द्विचतुःषड्द्वादशचतुर्दशान्त्यस्वरैरित्यर्थः । यथा इकारस्य यांयीमित्यादि । कादीनां काङ्कीं खाङ्खीमित्यादि इति । मुद्राभयेति । मुद्रया सहाभयं शुकेन सह वर इत्येवं द्विभुजतोपपत्ति । शुक्लरक्तभागद्वय इति । वामदक्षिणभागद्वयाभिप्रायम् । कोऽपीति । ब्रह्मा विष्णुः शिवः सर्वेश्वरो वाऽन्यो वा गणपत्यादिः । अथवा त्रिपुरासरस्वत्यादिरिति भावः । परमात्मनः सर्वदेवसामान्यरूपत्वात् कोऽपि देव इत्येतदुपपत्तिः । तत्र ब्रह्मादिषु स्त्रीभागः कल्प्यते त्रिपुरादिषु पुम्भाग इति भेदः । यथा तत्तन्मन्त्राणामपि वर्णाः पृथङ्मन्त्राः स्युः तदापि समानमेतत् सकलमित्येव बोद्धव्यम् । तत्रर्ष्यादिसर्वं स्वोक्तमेव । स स देव इहोक्तलक्षणो ध्येयः । सकलवर्णमन्त्रभावनासु न्यासप्रपञ्चः तत्तन्मन्त्रसमान एव । पूजा चाङ्गेन्द्रवज्रादिभिरिति । एवमवर्णस्येवर्णादिभिः सह सन्धिरुक्तः । अथ केवलयोर्ॠलृवर्णयोः स्वांशेन सन्धिरुच्यते लृवर्णॠवर्णयोरिति । व्यक्तिः स्फुटता । लरोस्तदीयस्थूलावस्थारूपत्वादिति भावः । इहायमभिप्रायः । यदेतदृॠवर्णान्तरमिति । सूक्ष्मं किञ्चित्स्वराकार-

विलक्षणं लक्ष्यते तदेवोद्रिच्यमानमितरांशन्यग्भावादसौ रेफो भवति । एवं लकारोऽपीति । अत्र स्वरमात्राया मध्ये रलमात्रासन्धानमुक्तं भवति । लरोः सम्यगिति । व्यञ्जनान्तरेषु तु न तद्वदिति भावः । तेनैतदपि सूचितम् । सर्वव्यञ्जनतन्मात्रमेव ऋलृवर्णान्तर्गतमिति । चिदानन्दात्मकपुरुषप्रकृत्यंशप्रधानतया तु द्विवर्णोपपत्तिरिति ।

अत्रापि सूक्ष्ममभिप्रायमाह—ऋवर्णलृवर्णयोरिति । व्यक्तिरित्यस्य लरोरित्युपरि सम्बन्धः । व्यक्तिपदमन्तरा विवृणोति—व्यज्यतेऽनेनेति । मन्त्रमूर्तिरिति शेषः । अङ्ग-सामान्यमिति । षडङ्गेष्वादितो योजनीयो वर्णः लरोर्वर्तमानमित्यर्थाद् गम्यते । कुत्र दृश्यत इत्याह—मूलागमेष्विति । यकारादिभिरिकाराद्यङ्गान्यपि तेष्वेवेति मूलागमेष्वित्येतावदुक्तम् । अत्र इ ए ऐ इत्येषां यां यीमित्यादि उ ऊ औ इत्येषां वां वीमित्यादि इति ॥ ६४ ॥

सन्ध्यक्षर विधान—'ए ऐ ओ औ'—ये चार सन्ध्यक्षर कहे जाते हैं जिनका प्रयोग मन्त्र में होने पर सर्वार्थसिद्धि होती है । लृ वर्ण तथा ऋ वर्ण की अभिव्यक्ति स्पष्ट रूप से ल और र वर्णों में देखी जाती है ॥ ६४ ॥

बिन्दुसर्गाङ्गेषु हकारसकारयोगकथनम्

बिन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिममसोरजपां वदेत् ।
कण्ठात्तु निःसरन्सर्गः प्रायोऽचामेकतः परः ॥ ६५ ॥

हकारस्य सर्ववर्णाकारणत्वम्

नश्वरः सर्ग एव स्यात् सोष्मा सप्राणकस्तु हः ।
स सर्गः श्लेषितः कण्ठे वायुनाऽकादिमीरयेत् ॥ ६६ ॥
वर्गं स्पर्शनमात्रेण कं स्वरस्पर्शनात् तु खम् ।
स्तोकगम्भीरसंस्पर्शात् गघौ ङश्च बहिर्गतः ॥ ६७ ॥
विसर्गस्तालुगः सोष्मेशं चवर्गञ्च यं यथा ।
ऋटुरेफषकारांश्च मूर्धगो दन्तगस्तथा ॥ ६८ ॥
लृतवर्गलसानोष्ठाद्युपूपध्मानसंज्ञकान् ।
दन्तौष्ठाभ्यां वञ्च तत्तत्स्थानगोऽर्णान् समीरयेत् ॥ ६९ ॥

बिन्दुसर्गांगेषु हकारसकारयोगमाह—बिन्दुसर्गात्मनोरिति । बिन्दुसर्गात्मनोः अमसोरिति सम्बन्धः । हकारसकारयोः बिन्दुसर्गयोश्च क्रमेण पुरुषात्मकत्वं प्रकृत्यात्मकत्वं च सम्बन्धहेतुः । स्थानसाम्यमकारयोगश्च । अतोऽकाराङ्गेष्वपि हकारयोगो द्रष्टव्यः ।

ननु सर्वसमान बिन्दुविसर्गमन्त्रयोः स्थाने कथमकारोच्चारः । ततश्च कथं तयोः हकारसकारसंयोग इति । नैष दोषः । तयोरभिव्यक्त्यर्थत्वेनाकारसम्बन्धोपपत्तेरित्याह—कण्ठादिति । तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । प्रायः सृष्टिरूपप्रकृतिप्रतिभटः संहारात्मकः पुरुषः प्रायः तद्वाचको बिन्दुरित्यर्थः । सर्गस्तत्प्रतिभटबिन्दुश्च अचामेकतः प्रधानतः अकारात् पर इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

अतत्परत्वेऽनभिव्यक्तिदोषमाह—नश्वर इति । सर्ग एव चेत् केवलः स्यात् तर्हि नश्वरः स्यादित्यर्थः । बिन्दोरपि उपलक्षणार्थमेतत् । यद्येवं सकारहकारौ प्रकृतिपुरुषवाचकौ । कथं तर्हि हकारस्यैव पूर्वं सर्ववाचकत्वमुक्तमिति । नायं दोषः । हकारस्यापि उभयात्मकत्वादित्याह—सोष्मा सप्राणकस्तु ह इति । उष्मा बलं शक्तिः प्रकृतिः स एव प्राणः कः प्राणस्य प्राणः पुरुषः ।

एवं हकारस्य प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमभिधाय तदेव प्रपञ्चयन् तस्य प्रकृतिप्राधान्यमाश्रित्य सर्ववर्णादिकारणत्वमाह—स सर्ग इति । अकादिं वर्गमिति छेदः । तत्रैव वर्णविशेषाभिव्यञ्जकं प्रयत्नविशेषमाह—स्पर्शनमात्रेणेति । सोष्मा साग्निः । इश्च शश्चेति छेदः । उपसंहरति—तत्तदिति ॥ ६६-६९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ बिन्दुविसर्गयोरपि स्वांशेन सन्धिरुच्यते—बिन्दुविसर्गात्मनोरिति । बिन्दुविसर्गवर्णयोः स्फुटं रूपमजपां स्वांशयोः अं अः इत्यनयोर्वदेदिति तदर्थः। बिन्दुविसर्गमात्रयोरकारेण सन्धानमेतदुक्तम् । अत्राप्यभिप्रायान्तरं दर्शयति—बिन्दुविसर्गांगेष्विति । बिन्दुविसर्गस्वरूपयोः अं अः इत्यनयोः स्वरयोरङ्गसामान्यमजपां हकारसकारात्मिकां क्रमेण वदेदिति तदर्थः। यथा बिन्दोः हांहीमित्यादि विसर्गस्य सांसीमित्यादि इति । नन्विकारादीनां यकारादिसम्बन्धे निबन्धनं तावत् स्पष्टमस्त्येव किं पुनरिह निबन्धनमिति तदाह—हकारसकारयोरिति । बिन्दोः कार्यसंहारशक्तितया चिद्रूपनिष्ठत्वात् पुरुषत्वं हकारस्य च घोषवत्त्वात् विसर्गस्य तु कार्यसर्गशक्तित्वेनाचिद्रूपनिष्ठत्वात् प्रकृत्यात्मकत्वं सकारस्य चाघोषत्वादिति । अथोपपत्त्यन्तरमपि दर्शयंस्तदुपपत्तिवशादवर्णमन्त्रयोरप्यङ्गेषु हकारयोगसिद्धिरित्यपि दर्शयति—स्थानसाम्यमकारयोगश्चेत्यादि । तदुक्तम्—अकुहविसर्जनीयानां कण्ठ इति । बिन्दोरपि नासिकया सह कण्ठस्थानत्वमिष्यते । अकाराङ्गेष्वपीत्यवर्णयोर्ग्रहणमिष्यते । प्लुतप्रयोगेऽपि सर्वत्र समानमेतदवबोद्धव्यमिति । इहैवं सन्ध्यभिधानं प्रदर्शनार्थम् । तत्तद्वर्णानामपीत्थं सन्धिभिस्तत्तन्मन्त्रास्तद्विकाराः स्युरिति । तदुक्तं—मन्त्रभेदानामप्यक्षरविरचनारूपत्वादिति । इदानीं विसर्गस्याकारेण नित्यं सन्धिं वक्तुं तस्य सर्ववर्णनिदानतया प्रथमतः स्थानप्रयत्नं प्रतिपादयितुं च कण्ठादित्याद्यारम्भः । अत्र कण्ठात्त्विति स्थानं निःसरन्निति विसर्जनलक्षणः प्रयत्नः प्राय इति योग्यता द्योत्यते । अचामेकतः पर इति स्वराणामन्यतमः । तत्रापि प्रथमतः परो भवति कण्ठादुद्भवति कण्ठस्यैवोपादानयोगादिति भावः ।

इहाकारयोगो बिन्दुविसर्गयोः सम एवेति मन्यमानोऽभिप्रायान्तरमप्याह—नन्वित्यादिना । बिन्दुविसर्गयोः सर्वस्वरसमानत्वं तावदुक्तम्—बिन्दुसर्गान्तिकौ च ताविति । तथा च तयोरकारयोगनियमासम्भवः । बिन्दुविसर्गमात्रस्वरूपत्वात् केनचिदपि स्वरेण योगासम्भवः। तदसम्भवे च कुतोऽजपाया हकारसकारयोग इति आशङ्काभिप्रायः । तयोरिति बिन्दुविसर्गयोर्हि तावत् स्वस्वरूपाभिव्यक्त्यर्थमवश्यमकारयोगः स्यादेव । तन्नियमो हकारसकारयोगोपपत्तिश्च विवृद्धिसमये दर्शयिष्यत इति भावः । अत्र कण्ठात्तु निःसरन्निति बिन्दोरपि स्थानप्रयत्नोपलक्षणम् । यद्वा कण्ठो बिन्दोरपि स्थानं निःसरणं त्विह मुखविवरतो नासिकाप्राप्तिः ।

अत्र केन पदेन बिन्दोरुपादानमिति तद्दर्शयति—प्राय इति । प्रैत्यस्मिन् कार्यजातं प्रलीयत इति प्रायशब्दो निर्वक्तव्यः । प्रायमुपाददानस्याभिप्रायमनयोः प्रकृतिपुरुषस्वरूपस्याविष्करणं दर्शयति—सृष्टिरूपप्रकृतिप्रतिभटः संहारात्मकः पुरुष इति । प्रतिभटशब्दः प्रतियोगिवचनः। प्रकृतेः कार्यप्राधान्यं पुरुषस्य स्वरूपप्राधान्यमिति इयदेवेह विवक्षितम् ।

अयमिहाभिप्रायः । न केवलमिहं बिन्दुविसर्गमात्रमभिव्यञ्जिजिषितम् । किन्तु तयोः पुरुषप्रकृतिलक्षणस्वभावोऽपि । तत्र तयोः स्वरूपाभिव्यक्त्यर्थमकारयोगस्वभावाभिव्यक्त्यर्थं च हकारसकारयोगः । तयोर्घोषवदघोषरूपेण हरणसर्जनवदाद्यक्षरतया वा पुरुषप्रकृतिसमुचितत्वादिति । प्रधानत इति । अनुत्तरतत्त्वस्वरूपत्वात् प्रधानत्वम् । यदुक्तम्—अवर्णविग्रहं देवमिति । अनेनाकारयोगनियमोऽप्युपपादितः । कुत एतद्योगस्य तदभिव्यक्त्यर्थत्वं लभत इति तद्दर्शयन्नुत्तरपादं विवृणोति—(अ)तत्परत्व इत्यादिना ॥ ६५ ॥

नश्वरः स्यादिति । नाशोऽसद्भावोऽनुपलम्भो वा । एवं च यदाशङ्कितं तत्सर्वं परिहृतं भवति । किञ्चैवं व्यञ्जनानामप्यभिव्यक्त्यर्थतयोपर्यकारोऽप्युपपादितः । एवं तावद्विसर्गस्य स्थानप्रयत्नमुक्तम् । अथायमेव सकलकार्यमूलकारणभूतो हकारोऽपि भवतीति सोष्मा सप्राणकस्तु ह इत्युच्यते । विसर्ग एवोष्मप्राणविशिष्टः सन्नसौ हकार इति तदर्थः। ऊष्मा बलं प्राणः श्वास एव । अनेन हकारस्यापि स्थानप्रयत्नमुक्तम् । कण्ठ एव स्थानमूष्मप्राणमयश्च प्रयत्न इति । न चात्र विसर्गविभूतितया हकाराभिधानम् । 'सर्वानित्थमुवाच ह' 'प्रकृतिरथ हसंज्ञा भवेत्' इति च निर्दिष्टत्वात् । किन्तु प्रकृतिपुरुषात्मकत्वमूलकारणतोचितं दर्शितम् । कथं विसर्गत्वेनास्य प्रकृतित्वमूष्मप्राणलक्षणस्य बिन्दुमयपुरुषभावस्य योगेन पुरुषत्वमिति । अत्रैवाभिप्रायभेदमाह—यद्येवमित्यादिना । प्रकृतिपुरुषवाचकाविति ।

ननु खल्विह प्रकृतिपुरुषवाचकत्वमप्याचार्येणोक्तमिति । नैष दोषः । प्रकृतिपुरुषं तावदजपावस्थायां प्रथितमेव । ततश्चेहापि तत्सिद्धिः स्यादिति । पूर्वं सर्ववाचकत्वमुक्तमिति । सर्वानित्थमुवाच हेत्यत्रेति भावः । प्राणस्य प्राण इति प्राणस्यापि प्राणनकरत्वमुक्तम् । पुरुष इति चाध्याहारः । हकारे तावद्यावूष्मप्राणांशौ तद्वाच्यतया तदभिन्नाविहोष्मप्राणपदवाच्यौ प्रकृतिपुरुषौ भवत इत्यभिप्रायः ।

अथ सर्ग इत्यस्यैव वर्णस्य विकृतिरूपेणावर्णकवर्गयोरुत्पत्तेः स्थानस्य चाभिधानम् । तस्या तात्पर्यं दर्शयति—एवं हकारस्येत्यादिना । स हकारलक्षणो विसर्गः कण्ठे वर्तमानोऽपि वर्णसारथिभूतेन प्राणवायुना तत्रैव कण्ठे श्लेषितः सन् तदुचितकरणभेदतोऽकादिमीरयेदिति मूलार्थः । अकादिं वर्गमितिच्छेद इति । अ इत्यवर्णग्रहणम् । कादिपदेन कादिमान्तग्रहणम् । स एव च वर्गः । ननु सर्ववर्णादिकारणत्वं कथमिहोक्तं स्यादिति चेत् । उच्यते । कण्ठे श्लेषितोऽकादिमीरयेत् स्थानान्तरे तु श्लेषितो वर्णान्तराणीत्येवमर्थस्याभिप्रेतत्वादिति । तत्रैवेति कण्ठ एव । यद्वा कण्ठादिस्थानेषु शब्दतत्सामर्थ्याभ्यां प्रतिपादितेष्वित्यर्थः ।

वर्गं स्पर्शनमात्रेणेत्यत्र कं वर्गमिति सम्बन्धः । कचटतपेत्ययं चेह वर्गः । एवं खादिष्वपि प्रतिपत्तव्यम् । ङश्च बहिर्गत इति । मुखविवरतो बहिर्नासिकायां गत इत्यर्थः । अत्र स्वरेष्वर्थादस्पर्शनं प्रयत्न इत्यवसीयते ॥ ६६-६७ ॥

विसर्गस्तालुग इति । स एव हकाररूपस्तालुगतो वायुना श्लेषितः सन्नित्यर्थः । सोष्मेशं चवर्गं चेत्यत्र सोष्मेत्येकं पदम् । पुनरिशमिति । सोष्मेत्यर्थं दर्शयति—सोष्मा साग्निरिति । इशमित्येतद्विभजते—इश्च शश्चेतिच्छेद इति । इवर्णशकारग्रहणमेतत् । यन्तथेति यकारः । दन्तगस्तथा लृतवर्गलसानित्येकम् । पु इति पवर्ग उक्तः । उपध्मानग्रहणं प्रदर्शनार्थम् । जिह्वामूलाज्जिह्वामूलीयमिति । तत्तत्स्थानगोऽर्णान् समीरयेदिति । एवमित्युपस्कारः । हकारलक्षणो विसर्ग इति प्रकरणाद् भवति । किमनेन क्रियत इत्याह—उपसंहरतीति । स सर्गः श्लेषित इत्यादाविति । वक्ष्यति च—एवं हकारस्य केवलस्य विश्वयोनित्वमभिधायेति ॥ ६८-६९ ॥

हकार का सर्व वर्णाकारणत्व कथन—बिन्दु, अनुस्वार, सर्ग एवं विसर्ग की अभिव्यक्ति अं, अः अथवा हं, सः इसमें देखी जाती है । अचों में प्रधान अकार वर्ण से परे होने वाला विसर्ग प्रायः नश्वर होता है । अग्नि तथा वायु के सहित क और ह वर्ण कण्ठ में ख वायु के द्वारा जब संश्लिष्ट हो जाता है तब आदि (अ-अः) कादि (कवर्ग से पवर्ग) वर्णों को उत्पन्न करता है ॥ ६५-६६ ॥

स्पर्शन मात्र से 'क ख' स्पर्श से 'खः' और अत्यन्त स्तोक गम्भीर संस्पर्श से 'ग घ' होते हैं । इसके बाद ङ मुख से उच्चरित होकर नासिका के रास्ते बाहर चला जाता है ॥ ६७ ॥

वायु के द्वारा बल के सहित इ श च वर्ग तथा य तालु वर्ण से विघट्टित होने पर उत्पन्न होते हैं । ऋ टवर्ग रेफ एवं षकार मूर्धा से विघट्टित होने पर उत्पन्न होते हैं । कहा भी है—'इचुयशानां तालु' 'ऋटुरषाणां मूर्धा' । वायु के द्वारा विघट्टित तालु स्थान से लृ, त वर्ग, ल, स वर्ण उत्पन्न होते हैं यथा—'लृतुलसानां दन्ताः' । ऊ ऊपध्मा तथा प वर्ग ओष्ठ स्थान से विघट्टित होने पर उत्पन्न होते हैं । वकार का स्थान दन्त्योष्ठ है । इस प्रकार वायु तत्तत्स्थानों से विघट्टित होकर वर्णों को उत्पन्न करती है ॥ ६८-६९ ॥

स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारः

ह्रस्वाः पञ्च परे च सन्धिविकृताः पञ्चाथ विन्द्वन्तिका
काद्याः प्राणहुताशभूकखमया याद्याश्च शार्णान्तिकाः ।
हान्ताः षक्षलसाः क्रमेण कथिता भूतात्मकास्ते पृथक्
तैस्तैः पञ्चभिरेव वर्णदशकैः स्युः स्तम्भनाद्याः क्रियाः ॥ ७० ॥

ऊदद्गादिलला: कोर्नसौ चतुर्थार्णका वसौ वारः ।
दृष्ट्यै द्वितीयरक्षा वह्नेरद्वन्द्वयोनिकादियषाः ॥ ७१ ॥

मरुतः कपोलबिन्दुकपञ्चमवर्णाः शहौ तथा व्योम्नः ।
मनुषु परेष्वपि मन्त्री करोतु कर्म्माणि तस्य संसिद्ध्यै ॥ ७२ ॥

स्तम्भनाद्यमथ पार्थिवैरपामक्षरैश्च परिवर्षणादिकम् ।
दाहशोषणसशून्यतादिकान् वह्निवायुवियदक्षरैश्चरेत् ॥ ७३ ॥

वर्णानामुक्तमेव भूतसम्बन्धं विशदयन् तान् स्तम्भनादिषु विनियुङ्क्ते—ह्रस्वा इति। अ इ उ ऋ लृ इति ह्रस्वाः । परे च दीर्घाः । आदयः पञ्च । ऐ ओ औ अं एते बिन्द्वन्ताः सन्धिविकृताः । ष क्ष ल स ह इत्यन्त्यो वर्गः ॥ ७०-७३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इदानीं भूतषट्कर्मविषयः प्रकारो वक्तव्यः । तदाह—वर्णानामिति । 'भूतभूतकलाभिः' 'प्राणाग्नीलाम्बुखात्मका' इत्येवमुक्तमपीत्यर्थः । विशदयन्निति । तत्रास्पष्टत्वादिह स्पष्टीकरणोपपत्तिः । मूले ह्रस्वाः पञ्चेत्यत्र परे चेति पञ्चेत्यनुषङ्गः । तदाह—परे च दीर्घा आदयः पञ्चेति । सन्धानेन विकृताः सन्धिविकृताः । यदुक्तम्—अकारेकारयोर्योगादिति । बिन्दुसर्गात्मनोर्व्यक्तिममसोरिति च । परोक्षसन्धिर्बिन्दुरित्येव भेदः । बिन्द्वन्तिका इति विसर्गनिवृत्त्यर्थमुक्तम् । यद्वा चत्वारि सन्ध्यक्षराणीति बिन्दुपरिग्रहार्थमुक्तम् ।

मूले काद्या इत्युपलक्षणम् । चाद्याष्टाद्यास्ताद्याः पाद्या इति । कशब्देन जलग्रहणम् । पृथग्भूतात्मकाः क्रमेण कथिता इति सम्बन्धनीयम् । तैस्तैः पञ्चभिरेव वर्णदशकैरिति । तैस्तैरिति पार्थिवैराप्यैरित्याद्युक्तम् । यथा अआएकचटतपयषेतीत्यादि । स्तम्भनाद्यमित्याद्युक्तविवरणम् । स्तम्भनाद्यमिति रक्षादिग्रहणम् । तदुक्तम्—

रक्षास्तम्भनकर्माणि वर्णैः कार्यं धरात्मकैः ।
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म वर्षणं सलिलात्मकैः ॥
दाहमोहाङ्गभङ्गानि चाकृष्टिं दहनात्मकैः ।
सेनाभङ्गभ्रमोच्चाटद्वेषकर्माणि वायुजैः ॥
कालभस्मानि चूर्णानि विविधान्यथ मारणम् ।
क्षुद्राणां स्थापनं वर्णैर्नाभसैर्वर्गसंख्यकैः ॥ इति ।

शून्यता ग्रामनगरादीनामत्यन्तं मनुष्याद्यभावकारणम् । मन्त्रान्तरैरपि स्तम्भनाद्युपपत्तावेतैः सम्पुटीकरणं कार्यम् । वक्ष्यति च—संयजेन्मन्त्रीति ॥ ७०-७३ ॥

स्तम्भनादि प्रयोगप्रकार कथन—अब वर्णों के भूत सम्बन्ध को विस्तार से प्रकट करते हुये उनका स्तम्भनादि कार्यों में विनियोग प्रदर्शित करते हैं—पाँच ह्रस्व वर्ण 'अ इ उ ऋ लृ', इसके बाद 'आ ई ऊ ॠ ॡ' ये पाँच दीर्घ वर्ण, स बिन्दुक सन्धिविकृत वर्ण ए ऐ ओ औ अं कादि चादि पादि जिन्हें पूर्व में प्राण (वायु), हुताश (अग्नि), भू (पृथ्वी), क (जल) तथा ख (आकाश) रूप में कहा गया है । य तथा य से लेकर श वर्ण पर्यन्त, ष क्ष ल स ह ये अन्त्य वर्ग, इन्हें पृथग्भूतात्मक रूप से क्रमशः कहा गया है । उन्हीं पाँच-पाँच वर्णों के क्रम से दश-दश वर्णों द्वारा स्तम्भनादि क्रिया करनी चाहिये ।

विमर्श—वर्ण मातृका पञ्चभूतात्मक हैं । १. इनमें उ ऊ ग ज ड द ब ओ ल एवं ळ—ये दस वर्ण **पार्थिव** हैं । २. ऋ ॠ घ झ ढ ध भ औ व तथा स—ये दस वर्ण **जलात्मक** हैं । ३. इ ई ऐ ख छ ठ थ फ र एवं क्ष ये दस वर्ण **आग्नेयात्मक**

हैं। ४. अ आ ए क च ट त प य तथा ष—ये दस वर्ण **वायव्यात्मक** हैं । ५. लृ लॄ अं अः ङ ण न म श एवं ह—ये दस वर्ण **आकाशात्मक** हैं । ये वर्ण सभी 'मन्त्र मातृका' के नाम से अभिहित होते हैं । मारण, मोहन एवं उच्चाटनादि षट्कर्मों में इनकी सामर्थ्य है । अतः मारण मोहनादि षट्कर्मों में वर्ण मातृका मन्त्र का प्रयोग उनके तत्त्व के अनुरूप ही किया जाता है ॥ ७० ॥

इस प्रकार पञ्चभूतात्मक पचास वर्ण उनके मूलभूत तत्त्वों के अनुरूप दस-दस वर्णों के समूह के रूप में पाँच भागों में विभक्त हैं । जैसे—अ आ, उ ऊ, ऋ ॠ, लृ लॄ । ए क, ऐ ख, ओ ग, औ घ, अं ङ । च ट, छ ठ, ज ड, झ ढ, अः ण । त प, थ फ, द ब, ध भ, न म । य ष, र क्ष, ल ळ, व स, श ह ॥ ७१-७२ ॥

पार्थिव वर्णों से रक्षा एवं स्तम्भनादि क्रिया की जाती है तथा **जलात्मक** अक्षरों से शान्ति कर्म, पुष्टिकर्म एवं वर्षणादि क्रिया सम्पन्न होती है, **वह्नि** संज्ञक वर्णों से दाह एवं मोहाङ्गभङ्गादि क्रिया की जाती है, **वायु** संज्ञक वर्णों से उच्चाटनादि एवं शोषण क्रिया तथा **आकाश** संज्ञक वर्णों से मारण एवं शून्यता (ग्रामादि को निर्जन बनाने की क्रिया) करनी चाहिये ॥ ७३ ॥

दशभिर्दशभिरमीभिर्नमोऽन्तिकैर्द्वन्द्वशश्च बिन्दुयुतैः ।
योनेर्मध्ये कोणत्रितये मध्ये च संयजेन्मन्त्री ॥ ७४ ॥
पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रात् स्वयमथ रवतन्मात्रतामभ्युपेता-
ऽकारादीन् द्व्यष्ट कादीनपि तदनुगतान् पञ्चविंशत्तथैव ।
यादीन् संयुक्तधातूनपि गुणसहितैः पञ्चभूतैश्च ताभि-
स्तन्मात्राभिर्व्यतीत्य प्रकृतिरथ हसंज्ञा भवेद् व्याप्य विश्वम् ॥ ७५ ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारमाह—दशभिरिति । अं आं नमः । एं कं नमः । चं टं नमः । तं पं नमः । यं षं नमः । इत्यादि मन्त्रप्रयोगप्रकारः । योनिस्त्रिकोणं तस्य मध्ये प्रथमो मन्त्रः । द्वितीयतृतीयचतुर्थाः अग्रादिकोणेषु । पञ्चमो मध्य एव संयजेत् । संलिख्य सञ्चिन्त्य वा पूजयेत् । मन्त्रीति सिद्धमन्त्रस्यायं प्रयोग इति सूचितः । मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजं लिखित्वा तद्बिन्दूर्ध्वाधोभागादिषु साधकसाध्यकर्मयोगो यन्त्र-जीवादियोगश्च सूचितः । एतच्च यन्त्रं पार्थिवमण्डलगतं स्तम्भने । परिवर्षणादिष्वपि आप्यादिमण्डलगतानि यन्त्राणि । हसौः इति यन्त्रजीवं मध्यबीजाधोभागे न्यसेत् । हंसः संह इति मध्यजीवबीजचतुर्दिक्षु मध्याभिमुखं यन्त्रप्राणं लिखेत् । 'यन्त्रराजाय विद्महे वरप्रदाय धीमहि तन्नो यन्त्रः प्रचोदयात्' इति गायत्री । गुणशोऽष्टदिक्षु पद्मवत्सु यन्त्रेषु दलेषु लेख्या। तद्बहिर्दशदिक्षु लं रं लं क्षं वं शं सं हं ह्रीं अं अति यन्त्रहृदयम्। ततो यथावकाशं प्राणप्रतिष्ठामन्त्रः । यन्त्रसामान्यमपि मन्त्रीत्यनेन सूचितम् ॥ ७४ ॥

एवं पटलत्रयोक्तां सृष्टिं संक्षेपेणाऽनुवदन् संहारमाह—पूर्वोक्तादिति। स्वयमिति। निस्तरङ्गा तत्त्वसंज्ञा प्रकृतिः सा स्वयमेव बिन्दुतत्त्वद्वारा रवतन्मात्रतां शब्दब्रह्मात्मकतामभ्युपेता प्राप्ता सती अकारादीन् षोडश स्वरान् कादीनपि पञ्चविंशत् स्वरानुगतानभ्युपेता संयुक्तधातून् यादीनपि अभ्युपेतेत्यर्थः । अर्थात्मकतामुक्तामाह—गुणसहितैरिति । तन्मात्राभिः सह यादीनभ्युपेतेति सम्बन्धः ।

संहारमाह—व्यतीत्येति । कार्यजातमुक्तम् । स्वात्मन्येव संहृत्येत्यर्थः । विश्वं सर्वं ब्रह्म तद् व्याप्य तेनाऽभिन्नतां प्राप्येत्यर्थः ॥ ७५ ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—स्तम्भनादिप्रयोगप्रकारमिति । स्तम्भनाद्युचितेषु सीसादिषु मध्ये त्रिकोणं तद्बहिः स्तम्भनाद्युचितं पार्थिवादिमण्डलमप्यालिख्य तत्र त्रिकोणमध्ये पञ्चीकृतभूतादि विलिख्य भूतबीजैर्द्वन्द्वशो मध्यादिषु सम्पूज्य जप्त्वा निखननादि कुर्यादित्येवंविधः प्रयोगप्रकारोऽवबोद्धव्यः। स्तम्भनाद्यर्थं कल्पितेषु कुण्डेष्वप्येवं कल्पनीयः ।

संयजेदित्येतद्विवृणोति—संलिख्य सञ्चिन्त्य वा पूजयेदिति । लेखयेत् चिन्तयेत् पूजयेद्वेति वा पाठः । अत्र लेखनं चिन्तनं च विकल्पेनोपलक्षितमिति । सिद्धमन्त्रस्यायं प्रयोग इति । सञ्चिन्तनेनापि स्तम्भनादिकार्यस्य साधनीयत्वादिति भावः । मध्ये पञ्चीकृतभूतबीजमिति । स्वं स्वं भूतबीजमिह विवक्षितम् । भूतबीजानि च नादकलादिभूता इत्यत्र प्रतिपादितानि । तद्बिन्दूर्ध्वाधोभागादिष्विति । भूतबीजस्य मध्योद्देशे तदीयबिन्दुर्लेखनीय इत्यर्थादवसेयम् । तस्य बिन्दोरन्तर्वा बहिर्वोर्ध्वाधोभागग्रहणमिष्यते । तत्रोर्ध्वभागे साधकः । अधोभागे साध्यः । कर्म च यथास्वं तयोर्भागयोः स्यात् । तदसम्भवे पार्श्वदिशि कर्म लेखनीयम् । कर्म च कदाचित् साधकस्य यथा स्यात् । यथा चैत्रो मैत्रं जयत्विति । कदाचित् साध्यस्य । यथा चैत्रार्थे मैत्रो नश्यत्विति । कदाचिद्देवताया एव कर्म भवति । चैत्रं रक्षेति । कदाचित् तु साध्य एवास्ति । यथाऽत्रैवेत्यादि सर्वमूह्यमिति । यन्त्रजीवादियोगश्चेत्यत्र प्रागुक्तमादिपदं सम्बध्यते । तत्र नियमस्तु वक्ष्यत एव । एतच्चेत्येवमुक्तलक्षणमित्यर्थः । पार्थिवभूतलिपियोगस्त्वर्थाद्भवति । यन्त्राणीत्यभिधानं पार्थिवयन्त्रपरिग्रहनिवृत्त्यर्थम् । तत्तद्भूतयन्त्राणीत्येतदर्थम् ।

इदानीं यन्त्रजीवमाह—ह्सौरिति । मध्यबीजाधोभाग इति । तस्यान्तर्बहिर्वाऽधोभागोऽभिप्रेतः । हमिति लिखेदित्यन्तं वाक्यम् । गुणशोऽष्टदिक्ष्विति लेख्येति शेषः । गुणश इति त्रित्रिवर्णाभिप्रायम् । यन्त्रप्राणबहिरेतल्लेखनमिष्यते । दलेष्विति सत्स्वष्टदलेषु तेषु गुणशो लेखनं चतुर्दलेषु षट् च इत्याद्यूह्यम् । तद्बहिरिति यन्त्रहृदयमिति सम्बध्यते । लेख्यमिति च शेषः । मध्यबीजे गायत्री चेत् तद्बहिरेतद्दलेषु गायत्री चेद्यन्त्रप्राणबहिरेतदित्यवबोद्धव्यम् । प्राणप्रतिष्ठामन्त्र इति । स तु कलासु वक्ष्यमाणप्रक्रियया प्रतिपत्तव्यः । यन्त्रसामान्यमपीति यन्त्रजीवादि । यदुक्तं—तदन्येष्वपि वक्ष्यमाणयन्त्रेषु समानमिति भावः। वक्ष्यति च—व्योमाविःसचतुर्दशस्वरविसर्गान्तस्फुरत्कर्णिकमित्येवमादि । येन येन प्रकारेणेति यत्प्रागारब्धं तदिह परिसमाप्तमिति ॥ ७४ ॥

पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रादित्यन्त्यश्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति—एवमिति । पटलत्रयोक्तां सृष्टिमिति । 'प्रकृतेश्च क्वचित् काल' इत्येवारभ्योक्तां सृष्टिमित्यर्थः । ततोऽर्वाक् तु हकारस्य सवाच्यार्थस्य नित्यत्वं स्वरूपं व्याप्तिश्चैवोक्तेति । यद्यपीह स्थितिरिह पटलेऽभिहिता तथापि वर्णनिष्पत्त्यभिधानं सृष्टिरेवेति तथाभिधानम् । यद्यपि स्थितिरपीहाभिहिता न सृष्टिरेव किन्तु संहारप्रतिपादनार्थतयैवायं सर्गानुवादस्तद्व्यत्ययरूपत्वात् संहृतेरिति सृष्टिरेव गृह्यते । अत एवानुवदन्निति निर्देशः । प्रकृतिः स्वयं पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रादथ रवतन्मात्रतामभ्युपेतेति सम्बन्धनीयम् । स्वयमित्येतदभिप्रायमाह—निस्तरङ्गा तत्त्वसंज्ञेति । प्रकृतेर्यन्नित्यं स्वरूपं तदभिप्रायमेतदिति भावः । परस्मादुत्पन्नस्य प्रकृतितत्त्वस्येति इयमवस्थेह व्यावृत्त्या भवति । यद्वा प्रकृतिरिह 'प्रकृतिः पुरुषश्चैव' 'प्रकृतेश्च क्वचित्काल' इत्युक्तैव स्यात् । स्वयमेवेति तु कालपुरुषयोस्तस्यामन्तर्भावः स्वकीयनिस्तरङ्गाकारस्य बिन्द्वादिविकारापत्तावप्यनपायो विक्रियायामन्यनिरपेक्षत्वमित्यादि सर्वमुक्तम् । शब्दब्रह्मात्मतामिति । तदुक्तं—बिन्दोस्तस्माद्भिद्यमानाद्रव इत्यादि । मूले अकारादीन् द्व्यष्टेत्यत्राप्यभ्युपेतेति सम्बध्यते । तथा तदनुगतान् कादीन् पञ्चविंशदित्यत्रापि पञ्चविंशदिति पञ्चविंशतिमित्यर्थः । तेषां स्वरैरनुगतिरकारनित्ययोगात् ककादिवैचित्र्याच्च भवति । तथैव संयुक्तधातूनपि यादी-नित्यन्वयः । तदनुगतानित्येतत्तथैवेत्युक्तम् । अभ्युपेतेति चानुषङ्ग इति । अत्र 'बिन्दो-स्तस्मादित्यत आरभ्य 'पञ्चाशदीरयति पंक्तिश एव वर्णानित्यत उक्ता शब्दसृष्टिरनूदिता । 'यथा भवन्ति देहान्तरित्यादि तु प्रकरणमेतदन्तर्गतमेवेति । गुणसहितैः पञ्चभूतैस्ताभि-स्तन्मात्राभिश्चेत्यन्वयः ।

तदर्थं दर्शयति—अर्थात्मकतामुक्तामित्यादिना । यादीनिति सन्निधानादुक्तम् । यद्वा यादिशब्देन सर्ववर्णग्रहणम् । अथवा गुणसहितैस्तन्मात्राभिश्च सहितैर्भूतैः सह यादीनिति सम्बन्धनीयम् । गुणसहितैरित्यत्र सकलकरणैरित्युपस्कारः । गुणकरणतन्मात्राभूतान्वितान् बिन्दुवर्णानभ्युपेतेति तात्पर्यार्थः । अत्र 'विचिकीर्षुर्घनीभूतेत्यत आरभ्य 'भीत्या च परिरोदितीत्यत उक्तार्थसृष्टिरनूदितेति सर्गानुवादोऽयमेतावान् भवति ।

मूले अथ व्यतीत्य व्याप्य हसंज्ञा भवेदित्यन्वयः । तदभिप्रायं दर्शयति—संहार-माहेति । व्यत्ययो यथोक्तव्यापारविपर्ययः । तदाह—कार्यजातमुक्तं स्वात्मन्येव संहृत्येति । स्वस्वरूपाद्येन क्रमेण कार्यजातमुभयविधमुत्पन्नमुक्तं तत्सर्वं तद्व्युत्क्रमेण स्वस्वरूपोप-संहृतं कृत्वेत्यर्थः ।

विश्वं व्याप्येत्येतद्विवृणोति—विश्वं सर्वमित्यादिना । परिपूर्णस्वभावत्वाद्विश्वमिति देवतातत्त्वमुक्तम् । अत एव ब्रह्मपदोपादानम् । तेनाभिन्नतामिति । सा तत्त्वसंज्ञेतीमामेव प्रकृतामवस्थामिति भावः । यद्वा विश्वं व्याप्य व्यतीत्य हसंज्ञा भवेदिति सम्बन्धनीयम् । तथा च सृष्टानां व्याप्तिरपीह पटल उक्तोपसङ्गृहीता भवति । ह इति संज्ञा वाचकं यस्याः सा हसंज्ञा । सर्वानित्थमुवाच ह इति प्रागारम्भ एवोक्ताक्षरलक्षणा प्रकृतिरिति ॥ ७५ ॥

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अब **स्तम्भनादि षट्क्रियाओं के प्रयोगार्थ प्रकार** कहते हैं—पहले एक त्रिकोण बनाना चाहिए। फिर इस त्रिकोण के मध्य में अनुस्वार तथा अन्त में नमः से युक्त दो-दो वर्णों को 'अं आं नमः, एं कं नमः, चं टं नमः, तं पं नमः यं षं नमः' आदि क्रम से योजित करके प्रथम तथा पञ्चम समूह को त्रिकोण के मध्य तथा शेष तीन समूहों को त्रिकोण के तीन कोणों में क्रमशः लिखकर या उनका ध्यान कर मातृका वर्णों की साधना करनी चाहिए ॥ ७४ ॥

शान्त प्रकृति ही पूर्वोक्त बिन्दु तत्त्व द्वारा शब्द ब्रह्मात्मकता प्राप्त कर अकारादि सोलह स्वरों को तथा ककारादि पञ्चविंशत् स्पर्शों को स्वर से संयुक्त करती हुई इसी प्रकार यादि धातुओं को भी स्वर से संयुक्त करती हुई गुणों तथा पञ्चभूतों एवं तन्मात्राओं से व्याप्त होकर ह (= विश्व) को व्याप्त करती हुई यह प्रकृति ह संज्ञा से स्थित है ॥ ७५ ॥

विमर्श—इस प्रकार सृष्टि के लिए स्पन्दित विसर्ग स्वरूपा मूल प्रकृति 'ह' बिन्दु तत्त्व द्वारा शब्द ब्रह्मात्मकता की प्रक्रिया में आकर अकारादि सोलह स्वरों, इन स्वरों से अनुगत हुए पचीस व्यञ्जनों तथा संयुक्त धातु रूप यकारादि व्यापक वर्णों के साथ ही शब्दस्पर्शादि अपने-अपने गुणों के साथ तन्मात्राओं सहित एवं पञ्चभूतों सहित समस्त संसार को उत्पन्न कर देती है तथा विलय काल में इन सबको पुनः अपने में समेट कर लीन करती हुई वह मूल प्रकृति निस्तरङ्ग एवं साम्यावस्था 'ह' रूप में स्थित हो जाती है ॥ ७५ ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में वर्णविभूतिकथन नामक तृतीय पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ ३ ॥

चतुर्थः पटलः

हकारस्य विश्वयोनित्वम्

अथ व्यवस्थिते त्वेवमस्य शक्तित्वमिष्यते ।
कृतकृत्यस्य जगति सततं रूढसंस्थितेः ॥ १ ॥

एवं हकारस्य केवलस्य विश्वयोनित्वमभिधायादौ मूलार्णशब्दोक्तहल्लेखात्मतां प्राप्तस्य विश्वयोनित्वं वक्तुं चतुर्थपटलारम्भः ।

अथेति । अथशब्दो हेत्वर्थः । हेतुत्वेन विवक्षितमर्थं स्वयमेव दर्शयति—जगत्येवं व्यवस्थित इति । एवमुक्तेन प्रकारेण जगति कार्ये कारणत्वेन व्यवस्थित इत्यर्थः । तुशब्दोऽवधारणार्थः। अस्य हकारस्य शक्तित्वं शक्तिवाचकमन्त्रत्वमिष्यते। कथमेकरूपस्य हकारस्य गुणत्रयात्मकशक्तिवाचकत्वमिति । नैष दोषः । वर्णान्तर-संयोगः कृतः कर्त्तव्यो यस्य तस्यैव मन्त्रत्वेष्टेरित्याह—कृतकृत्यस्येति । कर्तव्यमेव दर्शयन् हकारं विशिनष्टि—रूढ़संस्थितेरिति । रेफोढो रूढः सम्भूय स्थित ई यस्मिन् हकारे स संस्थितिः रूढश्चासौ संस्थितिश्चेति विग्रहः । तस्य रूढसंस्थितेः ईकार-रेफसंयुक्तस्येत्यर्थः । बिन्द्वादियोगार्थं रूढसंस्थितिं विशिनष्टि—सततमिति । ततः सहितं यथा भवति तथा रूढसंस्थितेरित्यर्थः । ततः बिन्दुः । व्याप्तत्वात्तस्य ।

अन्योऽर्थः । जातस्य शिशोः मुखान्निर्गतानां वर्णानां व्याप्त्यादिकमभिहितं तृतीये पटले । अथैवं वर्णानां तत्त्वे व्यवस्थिते अस्य वर्णोच्चारकस्य पुरुषस्य शक्तित्वं जगन्मूलकारणात्मकशक्त्यात्मकत्वमिष्यते ।

प्राकृतस्य परिच्छिन्नस्याऽस्य उक्तशक्त्यात्मकत्वम् अनुपपन्नमिति चेन्न । न्यास-ध्यानयोगादिभिः योग्यत्वस्य सम्पाद्यमानत्वात् सम्पादितत्वाच्च इत्याह—कृतकृत्यस्य जगतीति । जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीरे यन्न्यासादिकं कर्तव्यं तत् कृतं यस्य साधकस्य स तथोक्तः । अतएव सततं रूढसंस्थिते रूढा प्रसिद्धा संविद्रूपप्रकृत्यात्मकत्वेन स्थितिर्यस्य स तथोक्तः ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इह 'के वयं केन भाविता' 'यूयमक्षरसम्भूता' इत्यादित एवा-क्षरस्य तदिव साधकस्य च प्रकृतत्वादुभयोश्चातोऽनुवृत्तत्वादुभयथापि स्यात् पटलसङ्गति-रिति । पूर्वं तावदक्षरोचितां पटलसङ्गतिमाह—एवमिति । पूर्वोक्ताद्बिन्दुमात्रादित्यनूदितः प्रकार एवमित्युक्तः । हकारस्येति वाच्यवाचकाभेदात्मकस्याक्षरस्य प्रकृतत्वेऽपि वाचकांश-

स्यैव ग्रहणम् । केवलस्येति रेफाद्यपेक्षयोक्तम् । विश्वयोनित्वमिति । सङ्गतिमात्रमेतदुक्तम् न तु हेतुतया सङ्गत्यभिधानमिति ज्ञेयम् । तेन संहारस्योक्तत्वेऽपि तदनुपादानमिति । आदाविति प्रपञ्चसारारम्भ एव—मूलार्णमर्णविकृतिरित्यत्रेत्यर्थः । प्राप्तस्येति । हकारस्य रेफादियोगतस्तत्प्राप्तिर्भवति । विश्वयोनित्वमिति । नास्मिन् शक्तिपटले विश्वस्य स्थितिसंहाराभिधानमित्येवमुक्तम् । चतुर्थपटलारम्भ इति मूलगतार्थशब्दार्थोऽप्युक्तः ।

मूल एवं व्यवस्थिते त्वस्य शक्तित्वमिष्यत इत्यन्वयः । विश्वस्य जगतो हलक्षणादुत्पत्तिः तत्र स्थितिः तस्मिन्नेव च प्रलय इत्येतत्तावदेवं व्यवस्थितम् । तथा च सत्यस्य प्रकृतस्य परावाक्तदर्थात्मकस्य हस्याक्षरस्य शक्तित्वमिष्यत इति तदक्षरार्थः । तत्र जगति कृतकृत्यस्य जगत्येव सततं रूढ़संस्थितेरिति हेतुगर्भं विशेषणम् । हादक्षराज्जगत उत्पत्त्यादिनियमे सति तज्जगद्विषयतया यत्किञ्चित्तस्य कर्तव्यं स्यात् तत्सर्वमविकृतमेव । येन न किञ्चिदकृतमशक्यमवशिष्यते स तथोक्तः । तथा तस्मिन्नेव जगति सततं सर्वस्मिन्नपि काले देशे च रूढाक्षरमेवायं घटशब्दः तदर्थो वेत्येवं निरूढा संस्थितिर्यस्य स तथोक्तः । जगतस्तत्रैव कल्पिताकारत्वमनेनोक्तम् । यत एवमसौ हो भवति अतोऽनेन शक्त्या भाव्यमित्यवसीयत इति भावः ।

स्वस्मिन्नेव स्वरूपे स्वस्वातन्त्र्येणैव विश्ववैचित्र्योत्पादनतदवस्थापनविलयनकरत्वं हि तावच्छक्तित्वनिबन्धनमिति । साधकाभिप्राये तु विशेषः । हाक्षरमेव जीवतापत्तितो जन्तुभावप्राप्तौ साधकदशां प्रतिपद्यते । तत्स्वरूपभूताच्च तदक्षरतो वाङ्मनसोर्यावद्विश्वमुक्तिप्रतीतिरूपेण प्रसर इत्येतत्तावदेवं व्यवस्थितम् । तथा च सत्यसौ साधको जगति कृतकृत्यो जगत्येव रूढसंस्थितिश्च सञ्छक्तिरेवावसीयत इति महतोऽक्षरस्य कलैव तावदसौ साधकस्तस्य चैतावदेव कृत्यम् यत्तेनैव कृते विश्वस्मिन् जगति स्वाधिकारानुरूपतोऽवभासनमभिधानं च । यदुक्तम्—इत्थं विश्वं प्रतीयतेऽप्यव्यक्तं प्रलपतीति । नातोऽधिकं तदयोगात् तत्सर्वमप्यनेन कृतमेव भवति । तत्र च जगत्यस्य सततं निरूढैव संस्थितिः। तत्तदुक्तिप्रतीतिषु स्वरूपचितोऽपि तत्तदर्थेष्वनुगमात्। अन्यथा तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः। तथा च स्वस्वरूप एव स्वस्वातन्त्र्येणैव तत्तज्जगद्वैचित्र्योत्पादनतदवस्थापनविलयकरत्वमेतदेव हि शक्तित्वनिबन्धनमिति महतोऽक्षरस्य जगतोऽपूर्वस्यावभासः । साधकाक्षरस्य तु स्वस्वरूपे तस्य विद्यमानस्यैवावभास इति भेदः । एवं च साधकस्य महाशक्त्यंशमात्रत्वात्तद्रूढिसिद्धये तन्न्यासजपध्यानाद्युपदेशस्तावदिह कर्तव्य इति।

अस्यैव श्लोकस्य सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—अथशब्दो हेत्वर्थ इत्यादिना । स्वयमेवेति। नेहाक्षरतो जगदुत्पत्त्यादिमात्रं तस्य शक्तित्वसिद्धौ निबन्धनम् । तच्च न स्वयमेव वाच्यमिति भावः । उक्तेन प्रकारेणेत्येवंशब्दविवरणम् । 'प्रकृतेश्च क्वचित्काल' इत्यत आरभ्य 'हसंज्ञा भवेदित्यत उक्तः प्रकारोऽयं गृह्यते । कारणत्वेनेति हाक्षरत्वेनेति विशेषणतयाऽध्याहारः । व्यवस्थित इत्युपपादनेन व्यवस्था हि सिध्यतीति भावः । तुशब्दोऽवधारणार्थ इति प्रकारान्तरेण जगतः सर्गाद्यनुपपत्तेरवधारणसिद्धिः स्यात् । अस्य हकारस्येति । जगतो निमित्तोपादानकारणतया प्रकृतस्येति भावः । शक्तित्वमिति । ननु हाक्षरस्य नित्यतां सर्वात्मतामपि चोपपादयितुं ततो जगतः सर्गाद्युक्तम् तथा च तदुभयमपीहैषितव्यमिति । नैष

दोषः । यदुपपादयितुमेतदुक्तं तत्सर्वं प्रकृतिरथ हसंज्ञेत्यत्रार्थादुपपन्नं सिध्यति । किन्तु तत्र शक्तित्वमिह तदीयविभूतिविवक्षयाऽनूद्यत एवेति ।

ननु जगतो हाक्षरत्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमवसीयतामिति । उच्यते । हाक्षरस्य तदुचितशक्तित्वव्यतिरेकेण जगतस्तद्भावानुपपत्तेरेतच्छक्तित्वसिद्धिरिति । अतएव हेतोरपि कारणत्वेन व्यवस्थित इति सप्तम्योपादानम् । शक्तिवाचकमन्त्रत्वमिति । ननु वाच्यवाचकरूपस्य हाक्षरस्य शक्तित्वं तावदिहावसीयते । प्रकृतिरथ हसंज्ञेत्युक्तत्वात् रूढसंस्थितेरित्यत्र रेफेकाराभ्यां शक्त्यसाधारणरूपयोः कार्यशक्तितदीशानयोरपि ग्रहण-सम्भवाच्चेति । नैष दोषः । वाच्यांशस्य शक्तिमात्रत्वमेवावसेयम् । वाचकांशे तु रेफादि-योगोऽपि तद्योगोपपत्त्या त्वपि तस्यां वाच्यशक्तौ कार्यशक्तितदीशयोगप्रतीतिः स्यादिति । गुणत्रयात्मकशक्तिवाचकत्वमिति । सत्त्वादिगुणात्मकत्वमक्षरत्वेऽप्यस्या भवेदेव न तच्छक्ति-त्वनिबन्धनमिति भावः । रेफेकारयो रजस्तमोवचनत्वेऽपि कार्यशक्तितदीशानाभिधानत्वम-विरुद्धमेव । वर्णवाचकानामनेकशक्तित्वाभ्युपगमात् । यत उक्तम्—यथोभयात्मका वर्णास्त एव स्युः त्रिधा भूय इत्यादि । वर्णान्तरसंयोग इति कर्तव्यतयाभिप्रेतो विशेषोऽयमुक्तः । मन्त्रत्वेष्टेरिति । मन्त्रत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः । हकारं विशिनष्टीति । दुर्विग्रहत्वाद्विशेषणस्यै-तदुक्तम् । रेफोढ इति । रेफमूढवान् धृतवानिति यावत् । ईरित्ययमीकारः । संस्थितेरिति आद्गुण इति सन्धौ प्रथमैकवचनमिति ज्ञेयम् । अत्र त्वीकारस्य ङीबादिस्त्रीप्रत्यय-मात्रतयाभिप्रेतत्वात् गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति ह्रस्वभावोऽपीष्यत इत्यवबोद्धव्यम् । तथा च रूढसंस्थितेरित्यादिनिर्देशोपपत्तिः । व्याप्तत्वात् तस्येति पूर्वत्रान्वय इति ।

इदानीं साधकोचितां पटलसङ्गतिमपि दर्शयति—जातस्येत्यादिना । साधकस्या-प्यादित आरभ्यानुवृत्तत्वेऽपि गतपटले तस्यादर्शनादस्येति तत्परामर्शानुयोग इत्यत एतावदुच्यते । अत्रायमाशयः । ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्य हाक्षरांशतयोत्पत्तिस्तथोत्पन्नाच्च ततस्तदक्षरप्रसरतया वर्णानामुत्पत्तिस्तदवस्थायामेव च तेषामग्नीषोमादिरूपेण व्याप्तिरित्येतत्सर्वं गतपटलैरुक्तम् । ततश्च शक्तिपटलेऽपि साधकोऽनुवृत्त इति । जातस्य निर्गतानामिति पदाभ्यामाद्यपटलयोरपि तदनुगतिरुक्ता । व्याप्त्यादिकमिति । व्याप्तिस्तदुत्पत्तिर्निष्पत्तिरन्यच्चेत्यर्थः । अभिहितमिति । ततश्च मूल एवमस्येति च निर्देशोपपत्तिरिति भावः । अथैवमिति प्राग्वदथशब्दो हेत्वर्थः । स चैवं व्यवस्थित इति स्वयमेव दर्शितः । एतद्विवृणोति—एवं वर्णानामिति । वर्णास्तावदग्नी-षोमादय एव । ते च वर्णा हकारस्यैव विकारो हाक्षरमेव साधकस्य स्वरूपमित्यसौ गतपटलगतः प्रकार एवमित्युक्तः । तेन च तथाविधानां वर्णानां हाक्षरत्वलक्षणमेव तत्त्वं व्यवस्थितं भवति । तुशब्दोऽवधारणार्थः । तेषां प्रसिद्धाकारमात्रत्वायोगादुक्तव्यवस्थावधृतिः स्यात् । वर्णोच्चारकस्येति । एवमनुवृत्तस्य साधकस्येति भावः । यद्यपीह जातः शिशु-रेवानुवृत्तस्तथापि ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादित एव प्रकृतस्य साधकस्याक्षरांशतोपपिपाद-यिषयैव तस्य जीवजन्तुपुरुषतापत्त्यभिधानाच्छिशुत्वेऽपि न्यासयोगादिसमुचितवयोऽवस्थादि-प्रतीक्षणोपपत्तेश्च साधकतोपपत्तिरिति ।

ननु वर्णानामेवं तत्त्वे व्यवस्थितेऽपि कथमस्य शक्तित्वमिष्यतामिति । उच्यते ।

साधकस्वरूपस्य शक्तित्वव्यतिरेकेण ततो विसृतानां वर्णानामित्थं व्यवस्था नोपपद्यते ।.तथा चास्य शक्तित्वमवसीयते । किन्तु मलिनं परिच्छिन्नं चैतत् शक्तितत्त्वमतोऽस्य विशुद्धत्वं महत्त्वं चैषितव्यमेव । एतदभिप्रायेणैव च जगन्मूलकारणशक्त्यात्मकत्वमिष्यत इत्युक्तम् । तथा प्राकृतस्य परच्छिन्नस्येति चोक्तम् । स्वतो विशुद्धमपरिच्छिन्नमपि हि तत्त्वं भवति । योग्यत्वस्येति । शक्तित्वं हि तावत्साध्यम् तस्य न्यासादिः साधनम् । तेन च स्वशक्तिगतमालिन्यपरिच्छेदादिक्षयतो महाशक्त्याकाराभिव्यक्तिरित्येवमुक्तम् । किञ्च न्यासानां भूयस्त्वात्तेषामेव चावृत्यानुष्ठेयत्वात् तद्रूढियोग्यताप्रधानो न्यासादिरिति चैवमुक्तम् । सम्पाद्यमानत्वादित्यस्मिन्नेव शक्तिपटल इति भावः । सम्पादितत्वाच्चेति (गत)पटलेष्विति भावः । तेषु ह्यणुयोगादय उपदिष्टा इति तथा च तत्रोक्तं—दृश्या देशिकदर्शितैरिति ।

ननु स्वस्वरूपे शक्तितत्त्वे महाशक्तेरनन्यतयाऽनुसन्धानमेव कार्यम् नतु न्यास इति । नैष दोषः । क्रमसाध्यमेव ह्येतदनुसन्धानम् । ततश्च प्रथमं तावत्स्वदेहे स्वशक्तिविभूतिरूपे महाशक्तिविभूतिरूपस्य विश्वजगद्विग्रहस्यानन्यतया सन्निधानं न्यासेन कार्यम् । ततस्तथा जपो ध्यानम्, ततस्तन्मूलभूतशक्तिमात्रपर्यन्ततया योगश्चेति । एतदभिप्रायेण च मूले जगतीत्येतत्पदमुपात्तमिति मन्यमानो विवृणोति—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीर इति । कृत्स्नमपि स्थूलसूक्ष्माकारेण सामान्यसाक्षिलक्षणमक्षरशक्ते रूपमिह सम्पादयितुमुचितमित्यनेन सूचितम् ।

सततं रूढसंस्थितेरित्यनेन न्यासादिभिर्यत्नतो जन्यं शक्तिसिद्धिपूर्वावस्थारूपं फलमुक्तम् । प्रसिद्धेति । स्वात्मन्येव प्रथितेत्यर्थः । संविद्रूपप्रकृत्यात्मकत्वेनेति । चिद्रूपस्य पुरुषस्य स्वात्मविश्रान्तिलक्षणमानन्दरूपं ज्ञानं संविदुच्यते । तदेव च प्रकृतिशक्तिरूपम् । तदुक्तं—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति । चिदानन्दयोरेकार्थत्वेऽपि तथा विकल्प्यत्वादेतदुपपत्तिः । यद्वा जगति सततं रूढसंस्थितेरिति सम्बन्धनीयम् । व्यष्ट्यात्मके स्वदेहे समष्टिदेहन्यासतस्तत्प्रतीतौ तदनुसन्धानप्रचयतस्तत्र समष्ट्यात्मनि सततं रूढा संस्थितिः स्यात् । ततश्च सततं रूढा प्रसिद्धेत्याद्युक्ता स्थितिर्भवेदिति ।

यद्वाथैवं व्यवस्थित इत्यत्राथशब्दः पूर्वोक्तानन्तर्यार्थः । तत्राभिप्रेतं पूर्ववृत्तं तावद्दर्शयति—जातस्येति । वर्णानां व्याप्त्यादिकथनानन्तरमिदानीमस्य तदुच्चारकतयानुवृत्तस्य साधकस्य शक्तित्वमिष्यते । तत्संपिपादयिषया तद्विभूतिकथनमारभ्यत इति तत्र हेतुरेवं व्यवस्थित इत्युक्तः । एतद्विवृणोति—एवं वर्णानां तत्त्वे व्यवस्थित इति । वर्णानां तत्त्वमग्नीषोमाद्यात्मकत्वम् । अयं भावः । वर्णानां तत्त्वं तावत् तेषामग्नीषोमाद्यात्मकत्वम् । तच्च साधकान्तर्गतायास्तत्स्वरूपभूतायाः शक्तेरेव कार्यमर्थादवसीयते । तथा च सति वर्णानां व्याप्तावभिहितायां तेषु वर्णेषु साधकस्याग्नीषोमादिरूपेण स्वान्तर्गतशक्तिकार्यतयाऽवभासमानेषु केवलं सा शक्तिस्तस्य स्वरूपभूता हसती न तथावभासत इत्येतावदेव जातम्। ततस्तत्सिद्ध्ये तस्य साधकस्य शक्तित्वमिदानीमिष्यते । शक्तौ तु तथाऽवभासमानायां स्वविभूतितया मन्त्रन्यासजपादिषु सा वर्णविभूतिरवभासत इति । अनेन पुरा गुणितप्रकरणे हल्लेखादिविभूतीनामिह च वर्णविभूतीनां तत्तन्न्यासजपादिषु तथावभास उपयोग इत्यपि सूचितम् । तत्र हल्लेखादीनां विभूतयस्तत्तन्मन्त्रन्यासजपादिशेषा एव । वर्णानां विभूतयस्तु

मातृकान्यासजपादिशेषाः सर्वमन्त्रन्यासजपादिशेषाश्चेति भेदोऽवबोद्धव्यः । जगन्मूलकारण-शक्त्यात्मकत्वमिष्यत इति । वर्णविभूतीनां समष्टित्वात् तत्कारणशक्त्यापि समष्टिभूतया भाव्यमिति भावः । प्राकृतस्येति । शक्तिविपरीततया निरूढात्मनस्तच्छक्त्युपदेशमात्रेण तदात्मकत्वमुपपन्नमिति भावः । न्यासयोगादिभिरिति । न केवलमिहं कृत्स्नायाः शक्तेरभिधानं तदवबोधार्थमेव । अपितु तथा न्यासयोगाद्यर्थमपीति भावः । न्यासयोगादिभिश्चात्मनः प्राकृत-रूढिप्रक्षयपूर्विका कृत्स्ने शक्त्यात्मन्यपरिच्छिन्नाकारे निरूढिः स्यादिति जगति सततं रूढसंस्थितेरित्युक्तम् । ततश्च शक्तिरेवासौ साधकः सम्पद्यत इति ॥ १ ॥

हकार का विश्वयोनित्व कथन—इस विश्व की हकार से उत्पत्ति होने से और उसमें ही स्थिति तथा उसमें ही प्रलय रूप कार्य कारण के व्यवस्थित होने पर उसे ही शक्ति का वाचक कहा जाता है । इस जगत् में रेफ और ई जिसमें संस्थित हैं ऐसे (ह्रीं) कृतकार्य रूप हकार में मन्त्रत्व की सिद्धि भी होती है ॥ १ ॥

षोडशाङ्गन्यासः

प्राणात्मकं हकाराख्यं बीजं तेन तदुद्भवाः ।
षडूर्मयः स्यू रेफोत्था गुणाश्चत्वार एव च ॥ २ ॥

उक्तस्याऽक्षरत्रयस्य व्याप्तिं वदन् साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्वसिद्ध्ये षोडशाङ्ग-न्यासमाह—प्राणात्मकमिति । प्राणे सत्येव मनोदेहयोः शोकजरादिधर्मवत्त्वदर्शनात् तदात्मकहकारधर्मत्वं षडूर्मीणामुक्तम् ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—एवं तावत्साधकस्य न्यासयोगादिक्रमेण हृल्लेखात्मकशक्तित्व-सिद्ध्ये तद्व्याप्तिकथनन्यासमन्त्रस्थानादिप्रतिपादनं चेह प्रस्तुतं भवति । तत्र प्रथमं तावद्धृल्लेखायाः त्र्यंशप्रधाना साधकगतप्राणतद्धर्माद्यर्थशक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । प्राणात्मकं हकाराख्यमिति । एतदाह—उक्तस्याक्षरत्रयस्येति । रूढसंस्थितेरस्येत्युक्ताया हृल्लेखायास्त्रयाणां वर्णानामित्यर्थः । प्रकृत्यात्मकत्वसिद्ध्य इति । न्यासयोगादिभिस्तत्रि-रूढिद्वारा तदात्मत्वसिद्ध्य इत्यर्थः । कालपुरुषाविभक्ता प्रकृतिशक्तिरिहाभिप्रेयते । षोडशाङ्गन्यासमिति । वक्ष्यति च—इतीदं षोडशाङ्गवदिति । प्रथमतोऽस्याभिधानौचित्य-मप्यनेन सूचितम् । साधकस्य तावद् बुभुक्षादयः प्रथिताः । ततस्तेषां शक्त्यंशतया-ऽनुसन्धानं सुकरं स्यादिति भावः ।

मूले हकाराख्यं बीजं प्राणात्मकं स्यात् तदुद्भवाः षडूर्मयः स्युरिति योजना । हकार आख्या यस्य हेत्येतस्य तत्तथोक्तम् । बीजशब्देन वाचकवर्णत्वमुक्तम् । प्राण आत्मा स्वं रूपं यस्येति समासः । बुभुक्षा च पिपासा चेत्युक्ताः षडूर्मयः । बुभुक्षादीनां हकारकार्यतायां निबन्धनं तस्य प्राणात्मकत्वमेवेति तेनेत्युक्तम् । ननु कथं शोकादीनां प्राणधर्मत्वमित्यत आह—प्राणे सत्येवेति ॥ २ ॥

षोडशाङ्गन्यास कथन—यह विन्द्वात्मक हकार प्राणात्मक बीज है । इसलिये उसके रहने पर मन और देह में छह ऊर्मियाँ उत्पन्न होती हैं तथा रेफ से चार गुण उत्पन्न होते हैं ॥ २ ॥

हकारादीनां गुणाः

पवनाद्याः पृथिव्यन्ताः स्पर्शाद्यैश्च गुणैः सह ।
करणान्यपि चत्वारि सङ्घातश्चेतनेति च ॥ ३ ॥
ईकारस्य गुणाः प्रोक्ताः षडिति क्रमशो बुधैः ।
ऊकारान्तास्त्वकाराद्याः षड्वर्णाः षड्भ्य एव च ॥ ४ ॥
प्रभेदेभ्यः समुत्पन्ना हकारस्य महात्मनः ।
ऋकाराद्यास्तु चत्वारो रेफोत्था लृपराः स्मृताः ॥ ५ ॥
एकारादिविसर्गान्तं वर्णानां षट्कमुद्गतम् ।
ईकारस्य षडङ्गेभ्य इतीदं षोडशाङ्गवत् ॥ ६ ॥

गुणचतुष्टयमाह—पवनाद्या इति । तेषां गुणशब्दवाच्यत्वे हेतुः—स्पर्शाद्यैरिति । पारतन्त्र्याद्वा गुणशब्दः । तेषु करणानि मनआदीनि । सङ्घातोऽवशिष्टकार्यकारणसङ्घातः । चेतना चैतन्याभ्यासः । चेतनालक्षणा बुद्धिवृत्तिर्वा ।

अयमत्र न्यासक्रमः । प्राणात्मकं प्राणशरीरं हकाराख्यं बीजं बिन्दुसहितम् । हं प्राणात्मने नम इति प्राणबुद्ध्या व्यापयेदित्यर्थः । तेन प्राणात्मकेन हकारेण सह तदुद्भवाः षडूर्मयः स्वाधारेषु न्यस्तव्याः । हं बुभुक्षायै नमः । हं पिपासायै नमः । हं शोकाय नमः । हं मोहाय नमः । हं जरायै नमः । हं मृत्यवे नमः । इति प्राणबुद्धिदेहेषु यथायोग्यं न्यसेदित्यर्थः । रेफोत्था गुणा इति च शब्दादाकाशशब्दौ गृह्येते । रं आकाशशब्दाभ्यां नम इति मूर्ध्नि न्यस्य । रं वायुस्पर्शाभ्यां नमः । रं तेजोरूपाभ्यां नमः । रं अब्रसाभ्यां नमः । रं पृथिवीगन्धाभ्यां नमः । इति वक्त्रहृद्गुह्यपादेषु न्यसेदित्यर्थः । करणान्यपीति । ईं ज्ञानशक्तये नम इति व्यापकं न्यस्य ईं मनसे नमः । ईं बुद्ध्यै नमः । ईं अहङ्काराय नमः । ईं चित्ताय नमः । ईं सङ्घाताय नमः । ईं चेतनायै नमः । इति मनआदिषु न्यसेदित्यर्थः । बुधैरिति प्रणवशक्तिभ्यां व्यापकं सूचितम् ।

अस्यैव न्यासस्य षोडशस्वरयोगमाह—ऊकारान्ता इति । तुशब्दस्तत्तदक्षरयुक्तस्वरयोगं सूचयति । हं बुभुक्षायै नमः । हां पिपासायै नमः इत्यादि । ऋं वायुस्पर्शाभ्यां नमः । यें मनसे । यैं बुद्ध्ये नम इत्यादयो मन्त्राः ।

हकारस्य महात्मन इति । तत्तद्वर्गन्यासानन्तरं तैस्तैर्वर्गैः सहितेन तेन तेन वर्णेन व्यापकं सूचितम् । हं हां हिं हीं हुं हूं हकारात्मने नम इत्यादयो व्यापकमन्त्रा इति । इदं षोडशाङ्गवदिति । तत्तद्बीजयुतषोडशस्वरानुक्त्वाऽन्ते ह्रीं इत्युच्चार्य व्यापकं सूचितमिति । एतैरुक्तैः स्वरैरिदं बीजं साधकशरीरं च षोडशाङ्गवदित्यर्थः ॥ ३-६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले रेफोत्था गुणा इति । के त इत्यपेक्षायां पवनाद्या इत्युक्तम्। तदाह—गुणचतुष्टयमितिं । स्पर्शाद्यैरितीति । स्पर्शादिगुणयोग इति भावः । पारतन्त्र्याद्वा गुणशब्दस्तेष्विति । प्राणस्तावदादिशक्तेः क्रियाशक्तिः । सा च बुभुक्षादिशक्तीनां समष्टिः । तस्या ज्ञानशक्तिर्मनआदीनां समष्टिः । तस्या एव कार्यशक्तिराकाशः । स च वाय्वादीनां

समष्टिः । प्राणस्य ग्रहणादाकाशस्य च गुणेष्वगणनाद्रेफेकारस्वरूपतया आकाशज्ञान-शक्त्योरपि ग्रहणं लभ्यते । तत्र च ज्ञानक्रियाशक्तितन्त्रत्वं कार्यशक्तेरस्तीति पारतन्त्र्याद्वेत्युक्तम् । तेष्विति । यद्यपीकारस्य गुणा इति मनआदयोऽपि गुणा एव । किन्तु तेषां गुणत्वं मननादिवृत्तिप्रधानत्वात् न तु पारतन्त्र्यादिति दर्शितम् । विशिष्टः कार्यकरणसङ्घात इति । अत्र श्रोत्रादीनां करणेष्वन्तर्भावोऽभिप्रेतः । विशिष्टः शरीराकारेण व्यवस्थितः । अवशिष्ट इति वा पाठः । प्राणाद्यंशेषु गृहीतेषु तेषां सङ्घाताकारमवशिष्यते स इत्यर्थः ।

मूले बुधैरिति । बुभुक्षादिशक्तीनां सर्वप्राणिगततया समष्टित्वं प्राणाकाशज्ञानशक्ती-नामादिशक्तेर्व्यष्टित्वम् आदिशक्तेरपि कालपुरुषाविभक्तत्वमित्येतत्सर्वमुक्तम् । वक्ष्यति च—प्रणवशक्तिभ्यां व्यापकमिति । न्यासविषये विशेषः । प्राणात्मकपदेन मन्त्र आत्मपदयोग उक्तः । तदभिप्रायेण विवृणोति—प्राणशरीरमिति । बीजत्वादेव तस्य बिन्दुयोगो लभ्यते । तदाह—बिन्दुसहितमिति । स्यादिति शेषः । किं सिद्धं भवतीत्याह—हं प्राणात्मन इति । कृतकृत्यस्येत्युक्तत्वादेव न्यासो बुधैरिति निर्देशाच्च तस्य स्थानमपि सिध्यतीत्यवसेयम् । तेनेति सहार्थे तृतीया । तदाह—तेन प्राणात्मकेनेति । यथायोग्यमिति । प्राणस्य देहान्त-र्व्यापित्वात्तथा व्यापकतया बुभुक्षापिपासयोर्न्यासः मनसो हृद्गतत्वाद्धृदि शोकमोह-योरितरयोर्देह एव व्यापकतया न्यास इत्यभिप्रायः । करणान्यपीति । अत्रापिशब्दात् ज्ञानशक्तिसिद्धिरिति भावः । मनआदिष्विति । हृद्येव तत्तद्बुद्ध्येति भावः । सङ्घातस्य शरीरे व्यापकं भवतीति । अथ मूल ऊकारान्तास्त्वित्यादिना बुभुक्षादिशक्त्यनुगतेभ्यो हकारा-दिभ्योऽकारादिस्वराणां बुभुक्षादिशक्तिवाचकतयोत्पत्तिरुक्ता ।

हकारस्य महात्मन इति । तस्य जात्या प्राणवाचित्वेऽपि व्यक्तिभिर्बुभुक्षादिवाचकत्व-मिति सूचितम् । न्यासविषये विशेषः । बुभुक्षादिभ्योऽकाराद्युत्पत्तिकथनेन मन्त्रेषु तत्तद्योग उक्तः। तत्र विशेषस्तुशब्देनोक्तः । तदाह—तुशब्द इति । अत्र केवलहरमायायोगे तद्युत-स्वरयोगे च बुभुक्षादिशक्तीनां सूक्ष्मस्थूलतया भेदो द्रष्टव्यः। ॠं वायुस्पर्शाभ्यां नम इत्य-त्रापीत्यादयो मन्त्रा इति सम्बन्धनीयम् । येमित्यपीकार एकारादिश्च संहित इति ज्ञेयम् । अत्रापि न्यासे प्राग्वत् प्राणाकाशज्ञानशक्तिन्यास इष्यत एव । मूले हकारस्य महात्मन इति । महात्मत्वं स्वव्यष्टिसहितत्वम् । एतच्च प्रदर्शनार्थम् । तेन रेफमाययोरप्येवं महात्मत्वं लभ्यते । न्यासप्रकरणत्वाच्च न्यासार्थमेतदपि स्यात् । तदाह—हकारस्येत्यादिना । ॠं ॠं लृं लॄं रेफात्मने नमः । यें यैं यों यौं यं यः ईकारात्मने नम इति मन्त्रद्वयमादिग्रहणेनोक्तम् ।

मूले इतीदं षोडशाङ्गवदित्यस्यायमर्थः । यदिदमुक्तं तत् षोडशाङ्गवच्च स्यात् । षोडशाङ्गानि यस्य शक्तिबीजस्य तच्च षोडशाङ्गमिति । एतदभिप्रायेण तत्तद्बीजयुतेत्या-द्युक्तम् । प्रणवोऽत्रापीष्यते । ॐ हं हां हिं हीं हुं हूं ॠं ॠं लृं लॄं यें यैं यों यौं यं यः ह्रीं नम इत्यसौ महाव्यापकमन्त्र इति ।। ३-६ ।।

हकारादि का गुण कथन—जो स्पर्श, रूप, रस तथा गन्ध के साथ वायु, अग्नि, जल और पृथ्वी नाम वाले हैं। मन, बुद्धि, अहङ्कार, चित्त, रूपकरणसङ्घात और चेतना ये छह गुण ईकार से उत्पन्न हुये हैं ऐसा बुद्धिमानों ने कहा है। अ आ इ

ई उ ऊ ये छह अक्षर महाप्रभावशाली उस हकार के छह भेदों से उत्पन्न हुये हैं। ॠ ॠ लृ लॄ ये चार वर्ण रेफ से उत्पन्न हुये हैं ॥ ३-५ ॥

पूर्वोक्त ईकार के छह अङ्गों से एकार से लेकर विसर्गान्त (ए ऐ ओ औ अं अः) छह वर्ण उत्पन्न हुये हैं। इस प्रकार विद्वानों द्वारा यह (ह्रीं) मन्त्र सोलह अङ्गों वाला कहा गया है ॥ ६ ॥

हकारस्य मूलत्वम्

एभ्यः सञ्जज्ञिरेऽङ्गेभ्यः स्वराः षोडश सर्वगाः ।
तेभ्यो वर्णान्तराः सर्वे ततो मूलमिदं विदुः ॥ ७ ॥

पुनरप्यस्यैव न्यासस्य विशेषमाह—एभ्य इति । एभ्य उक्तेभ्यो हकारादि-विशिष्टेभ्यः स्वरेभ्यो बुभुक्षादिभ्यश्चाङ्गेभ्यः । सर्वगाः सर्ववर्णानुगताः स्वराः अकखादिक्षान्ताक्षरसंयुक्ताः स्वराः सञ्जज्ञिर इत्यर्थः ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । हं अं बुभुक्षायै नमः । हां आं पिपासायै नमः । हिं इं शोकाय नमः । इत्यादि स्थानं व्यापकादिकं पूर्ववदेव । अथवा पूर्वोक्तस्वरपारायण न्यासवदेव न्यासः कार्य इति । षट्त्रिंशन्न्यासभेदा गताः ।

पुनरप्यस्यैव न्यासस्य भेदं सूचयति—तेभ्यो वर्णान्तराः सर्व इति । तेभ्यः हकारादिविशिष्टाकखगघादिसंयुक्तषोडशस्वरेभ्यो बुभुक्षादिभ्यश्च वर्णान्तरा अकखा-दिषट्त्रिंशद्वर्णाः सञ्जज्ञिरः इत्यर्थः ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । हं अं बुभुक्षायै नमः । हं अं कं बुभुक्षायै नमः । हं कं खं बुभुक्षायै नमः । इत्यादि क्षान्तं समानम् । हं आं अं बुभुक्षायै नमः । हं आं कं बुभुक्षायै नमः । इत्यादि क्षान्तमेवमेव । हं अः अं बुभुक्षायै नमः । हं अः कं बुभुक्षायै नमः । हं अः खं बुभुक्षायै नमः । इत्यन्तं द्रष्टव्यम् । अकारपद्मदलेषु वृत्ताकारेणैषां न्यासः । पुनः हं कं अं बुभुक्षायै नमः । हं कं कं बुभुक्षायै नमः इत्यादि षोडश- पर्यायाः काम्बुजदलेषु वृत्ताकारेण न्यस्तव्याः । पुनः हं खं अं बुभुक्षायै नमः । हं खं कं बुभुक्षायै । हं खं खं बुभुक्षायै नमः । इत्यादिका ब्रह्मब्रह्मपारायणवत् खाद्यम्बुजदलेषु न्यस्तव्या इति बुभुक्षन्यासभेदाः ।

अथ पिपासादिन्यासभेदाः । अथादौ हां हीमादियुता ब्रह्मब्रह्मपारायणवत् आदिह्रस्वैरेव संयोज्याऽकाराद्यम्बुजदलेषु न्यस्तव्याः । अथवा ब्रह्मविष्णवादि-पारायणवद् द्वितीयदीर्घादिसंयुक्ता न्यस्तव्याः । हां अं अं पिपासायै नमः । तथा हां अं कं पिपासायै नम इत्यादि क्षान्तम् । हां आं अं पिपासायै नमः । हां आं कं पिपासायै नमः इत्यादि विसर्गान्तमूह्यम् । हां अं कं पिपासायै । हां कं कं पिपासायै । हां कं खं पिपासायै इत्याद्यूह्यम् । पुनः हां खं अं पिपासायै । हां खं कं पिपासायै । हां खं खं पिपासायै इत्याद्यूह्यं सर्वम् । ततो मूलमिदं विदुरिति प्रतिपर्यायं मूलेन व्यापकन्यासाः सूचिताः ॥ ७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ मूले एभ्यः सञ्ज्ञिर इत्यासां स्थूलानामपि बुभुक्षादिशक्तीनां प्रत्येकं षट्त्रिंशद्विधो द्विधावान्तरभेद उक्तः । हकारादीनामेवैभ्योऽङ्गेभ्य इत्यकारादिविशिष्टानां बुभुक्षादीनां ग्रहणम् । सर्वगा इति । यावन्तो बुभुक्षादीनामवान्तरभेदाः तान् गच्छति वाचकतयेति सर्वगाः । तत्र बुभुक्षाशक्तेस्तावत् सत्त्वरजस्तमोभेदेन त्रयो भेदाः । तत्र सत्त्वभेदेऽपि केवलसत्त्वेन रजःस्पृष्टेन तमःस्पृष्टेन तदुभयस्पृष्टेन च सत्त्वेन भेदचतुष्टयम् । तत्रापि तीव्रमध्यमन्दतया भेदत्रयम् । एवं द्वादशविधा सात्त्विकी बुभुक्षा स्यात् । तथा राजसी तामसी चेति । एवं पिपासादिष्वपि सम्भव इति । न्यासविषये विशेषः । तदाह—एभ्य उक्तेभ्य इत्यादिना । पूर्वोक्तस्वरपारायणन्यासवदित्यनेन षोडशदलानि पद्मानि सञ्चिन्त्य तेषां दलेषु न्यास उक्तः । तानि च पद्मानि वर्णस्थानेष्वेव चिन्तनीयानि नतु प्राणादिस्थानेष्वित्येवकारेणोक्तः । अयमिह प्रयोगः । शिरसि षोडशदलं पद्मं सञ्चिन्त्य तत्कर्णिकायां हं बुभुक्षायै नमः विन्यस्य तत्र पूर्वादिदलेषु हं अं बुभुक्षायै नमः, हां आं पिपासायै नमः इत्यादि षोडशमन्त्रान्न्यसेत् । पुनः काम्बुज एव न्यासः । कखादिक्षान्ताक्षरसंयुक्ताः स्वरा इत्युक्तत्वात् । तस्मिन् पद्मे कर्णिकायां हं बुभुक्षायै नम इत्येव विन्यस्य पूर्वादिदलेषु हं कं बुभुक्षायै नमः, हां कां पिपासायै नम इत्यादि षोडश मन्त्रान् न्यसेत् । एवं क्षान्तमूह्यम् । अयं कर्णिकायां बुभुक्षान्यासेनैकः पर्यायः । एवं पिपासादिन्यासेन पञ्चदश पर्यायाः स्युः । पिपासादिन्यासभेदा इति वक्ष्यमाणत्वादेतदवसीयत इति ।

अथ मूले तेभ्यो वर्णान्तराः सर्व इत्येष्ववान्तरभेदेष्वपि प्रत्येकं विषयावान्तरभेदसम्भवादवान्तरभेद उक्तः । वर्णान्तरा अकखादय एव । ते च सर्वे भवन्ति । य एतेषामपि भेदानां विषयेषु प्राग्वद्गुणतत्संसर्गतत्तै(यै)वादिभेदतो भूयोऽपि षट्त्रिंशदवान्तरभेदास्तदभेदास्तदभेदात् सर्वत्वमिहाभिप्रेयते । न्यासविषये विशेषः। तदाह—तेभ्य इत्यादिना । अकारपद्मदलेष्विति । शिरसि प्राग्वत् षोडशदलं पद्मं प्रकल्प्य कर्णिकायां हं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य पूर्वदलमध्ये हं अं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य हं अं अः बुभुक्षायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् तत्परिवारत्वेन तत्र परितो न्यसेत् । ततो द्वितीयदलमध्ये हां आं पिपासायै नम इति विन्यस्य परितः हं अं बुभुक्षायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् न्यसेदित्यादि प्रतिपत्तव्यम् । काम्बुजदलेष्वित्यत्रापि आकारादिविसर्गान्तस्थानेषु न न्यासः । आदौ हां हिमादियुक्ता इति । पिपासावर्गे हांयोगः । शोकवर्गे हिं योग इत्यादि । आदिह्रस्वैरेवेति । प्राग्वदेवेति भावः । पिपासावर्गे तावच्छिरसि पद्मे कर्णिकायां हां पिपासायै नम इति विन्यस्य पूर्वदलमध्ये हां अं बुभुक्षायै नम इति विन्यस्य हां अं कं पिपासायै नमः हां आं कं पिपासायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् परितो न्यसेत् । द्वितीयदलमध्ये हां आं पिपासायै नम इति विन्यस्य परितः हां आं कं पिपासायै नमः हां आं खं पिपासायै नम इत्यादि षट्त्रिंशन्मन्त्रान् विन्यसेत् । एवं शोकादिवर्गेष्वपि ऊह्यमिति ।

द्वितीयदीर्घादिसंयुता इति । द्वितीयो दीर्घ आकारः । आदिशब्देन तृतीयह्रस्वादिषोडशविसर्गान्तस्वरग्रहणम् । यद्यपि द्वितीयादिस्वरसंयुता इति वाच्यम् तथापि द्वितीयदीर्घादिग्रहणं द्वितीयस्वरयोगेन एको वर्गस्तृतीयस्वरयोगेनैक इत्यादिवर्गविभागस्फूर्त्यर्थमिति ज्ञेयम् । त्रिबीजं ह्येते मन्त्रा भवन्ति । तत्र तृतीयबीजेष्वयं ब्रह्मविष्ण्वादिस्वरयोगो दर्शितः। ततो मूलमिदं विदुरित्यस्यार्थमाह—प्रतिपर्यायमिति । प्रतिदलन्यासः प्रतिपद्मन्यासो वात्राभि-

प्रेयते । ततश्च प्रणवशक्तिभ्यां तत्र तत्र व्यापकं भवति । अत एव व्यापकन्यासा इति बहुवचनमिति ॥ ७ ॥

हकार का सर्व मूलत्व कथन—इसके बाद उक्त हकारादि विशिष्ट स्वरों से सर्वानुगत अ कखादि क्षान्त से संयुक्त स्वरों की उत्पत्ति हुई । फिर उन्हीं से अ कखादि छत्तीस वर्णों की उत्पत्ति हुई । इसलिये यह हकार ही सब का मूल कारण कहा जाता है ॥ ७ ॥

षडध्वन्याससूचनम्

गतो वो बीजतामेष प्राणिष्वेवं व्यवस्थितः ।
ब्रह्माण्डं ग्रस्तमेतेन व्याप्तं स्थावरजङ्गमम् ॥ ८ ॥

गतो वो बीजतामित्यादिना षडध्वन्यासः सूचितः । वो युष्माकं ब्रह्मविष्णुरुद्राणां बीजतां वाचकतामितीश्वरसदाशिवयोरपि उपलक्षणमेतत्। प्राणिषु अध्वषट्कविशिष्टेषुजीवेषु एवमुक्तेन प्रकारेण पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सति अध्वाभिमानित्वेन व्यवस्थितः । अध्वोपाधिकप्राणिनियामक पञ्चमूर्त्यात्मना व्यवस्थित इत्यर्थः । तत्राऽध्वानः संग्रहेणोच्यन्ते । विस्तारस्याऽशक्यत्वात् । अध्वानो द्विविधाः । वाच्यवाचकभेदेन । वाचको वर्णपदमन्त्रभेदेन त्रिविधः । वाच्यं च तत्त्वभुवनकलाभेदात् । हं हिं हुं हें होमिति वर्णाः। ॐ ह्रीं हौं नमः शिवाय शिवायै इति वा पदपञ्चकम् । सद्योजातादयो मन्त्राः । पृथिव्यादीनि तत्त्वानि । ब्रह्मलोकादीनि भुवनानि । ब्रह्माद्याः मूर्तयः कलाः । इति मूर्तिस्थानेषु न्यासः । अक्षरतत्त्वपदभुवनमन्त्रकलाक्रमेण न्यासः । हं नमः पृथिव्यै नमः । ॐ नमो ब्रह्मलोकाय नमः । सद्योजाताय नमः । ब्रह्मणे नमः । इत्यादिक्रमेण मन्त्रप्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रणवेनैतान् क्रमेण संहृत्य योगः कार्य इत्याह—ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डमित्युपलक्षणम् । सर्वस्याऽध्वजातस्य । व्याप्तं स्थावरजङ्गममिति मूर्त्यधिष्ठेयतया ध्यातस्य तत्तत्तत्त्वादिवर्तिनः प्राणिजातस्यापि लय इत्युक्तः ॥ ८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ गतो वो बीजतामेष इत्यस्या एव शक्तेस्त्रिबीजप्रधानैव साधकगतव्यक्ताव्यक्तार्थशक्तिलक्षणव्याप्तिरुच्यते । तदाह—गतो व इति । षडध्वन्यासः सूचित इति । तथा व्याप्तिं वदतेत्यर्थाल्लभ्यते । साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्वसिद्ध्य इत्येतदिह समानम् । गतो वो बीजतामेष इति ब्रह्मादीन् प्रत्यभिधानाद्व इति तेषां ग्रहणम् । एष मन्त्रः स्वांशैर्हकारादिभिर्ब्रह्मादीनां त्रिमूर्तीनां बीजतां प्राप्तस्तदात्मकः संपृक्त इत्यर्थः । न्यासविषये विशेषः । तदाह—वो युष्माकमिति । ईश्वरसदाशिवयोरपीति । बिन्दुनादयोरेतद्बीजत्वमुक्तम्। यद्यपि त्र्यंशकोऽपि विषडध्वा विद्यत एव । किन्तु नात्रातिसंक्षेपो नाप्यतिविस्तार इति पञ्चांशकः षडध्वा परिगृहीत इति ज्ञेयम् ।

अयमिह प्रयोगः । हं ब्रह्मणे नमः रं विष्णवे नमः ईं रुद्राय नमः ह्रीं ईश्वराय नमः ह्रीं सदाशिवाय नमः इति पादगुह्यहृन्मुखमूर्धसु न्यसेत् । यतो वक्ष्यति—मूर्तिस्थानेषु न्यास इति। अथ प्राणिष्वेवं व्यवस्थित इत्यस्य त्रिमूर्त्यात्मकस्याक्षरत्रयस्य सकलप्राणिदेहपर्यन्तं व्याप्तिरुच्यते । एवमित्यनेनैतदुक्तम् । यथा पूर्वं हकारादित्रयं प्राणाद्यात्मकं तत्कार्योर्म्यादि-

द्वारा प्राणिशरीरे व्याप्तमेवमिह त्रिमूर्त्यात्मकं तत्कार्यार्थद्वारा प्राणिशरीरे व्याप्तमिति । तदेतदुक्तम्—एवमुक्तेन प्रकारेण पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सतीति । तत्र प्राणाद्यात्मकम् इह तु ब्रह्माद्यात्मकमिति भेदः । कार्याणामनुगमे कार्यार्थानामप्यवश्यमनुगमादेवमुक्तम् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—प्राणिष्विति । अध्वषट्कविशिष्टेषु जीवेष्विति । तेषां शरीरस्वभावत एव षडध्वात्मत्वमिति भावः । तथा च सकलजगदधीशेत्यत्रोक्तं कलाभिरवयवैरित्यादि । एवमित्यत्र सतीत्युपस्कारः । पञ्चमूर्त्यात्मकत्वं चेह विशेषः । तदाह—एवमुक्तेन प्रकारेणेति । यद्वा प्राणिष्वस्मिन् युष्माकं बीजे सतीति मूलार्थः । तदाह—एवमुक्तेनेति । बीजस्य पञ्चमूर्त्यात्मकत्वे सतीति भावः । अध्वाभिमानित्वेनेति । मूर्त्यभिमानित्वात् तद्द्वारै-तद्विवक्षितम् । किमिह सिद्धं भवतीत्याह—अध्वोपाधिकेति । विस्तरस्याशक्यत्वादिति । षडध्वन्यासस्त्विह संग्रहेण विस्तरेणापि वा कार्य इत्यपि सूचितम् । शिवायै इति वेति सकलशक्तिमन्त्रविषयं द्रष्टव्यम् । सद्योजातादय इति । सद्योजातं प्रपद्यामीत्यादिग्रहणम् । पृथिव्यादीनीति पञ्चभूतग्रहणम् ।

अथ ब्रह्माण्डं ग्रस्तमेतेनेति सकलप्राणिशरीरात्मकस्य ब्रह्माण्डकबलीकारेण व्याप्ति-रुक्ता । न्यासविषये विशेषः । तदाह—प्रणवेन तानिति । क्रमेणेति । वर्णानां तत्त्वेष्वि-त्यादिक्रम उक्तः। कथमिह वर्णतत्त्वाद्यध्वनामपि संहारो लभ्यत इत्याह—ब्रह्माण्डमितीति । अथ व्याप्तस्थावरजङ्गममिति ब्रह्माण्डव्यापिनोऽपि तदन्तर्गतसकलप्राणिषु मूर्त्याद्यनुगम-व्यतिरेकेणैकरूपतयाऽन्तर्मुखतया प्रसरलक्षणा व्याप्तिरुक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—मूर्त्यधिष्ठेयतयेति । तत्तत्तत्त्वादिवर्तिन इति । तत्त्वेषु वा भुवनेषु वा वर्तमानस्येत्यर्थः । तत्रापि पृथिव्यबादीनां भूम्यन्तरिक्षादीनामपि भावात्तत्तच्छब्दोपादानम् । ननु प्राणिष्वध्वषट्कं प्रागुक्तम् ततः कथमिहाध्वसु प्राणिसम्भव इति । उच्यते । समष्टिव्यष्टिभेदात् समष्ट्यध्वसु प्राण्यवस्थानं प्राणिषु च व्यष्ट्यध्वसम्भव इति शक्तेर्बिन्दुदशेयमुक्ता ॥ ८ ॥

षडध्वन्यास का मूल कथन—यही ब्रह्मविष्णुरुद्रात्मक आप लोगों का बीज है और जगत् के समस्त प्राणियों में व्यवस्थित है । बहुत क्या कहना? स्थावर एवं जङ्गमात्मक सारा ब्रह्माण्ड इसी से ग्रस्त है ॥ ८ ॥

लिङ्गशक्त्यादिन्यासः

नादः प्राणश्च जीवश्च घोषश्चेत्यादि कथ्यते ।
एष पुंस्त्रीनियमितैर्लिंगैश्च सनपुंसकैः ॥ ९ ॥
रेफो माया बीजमिति त्रिधा समभिधीयते ।
शक्तिः श्रीः सन्नतिः कान्तिर्लक्ष्मीर्मेधा सरस्वती ॥ १० ॥
क्षान्तिः पुष्टिः स्मृतिः शान्तिरित्याद्यैः स्वार्थवाचकैः ।
नानाविकारतां प्राप्तैः स्वैः स्वैर्भावैर्विकल्पितैः ॥ ११ ॥

नाद इत्यादिना मूर्तिलयानन्तरं मात्रान्यासयोगावाह । हों नादात्मने । हों प्राणा-त्मने । एवं घोषजीव बिन्दुकला निरोधिका नादनादान्तादयोऽपि पादावारभ्य व्यापक-त्वेन न्यस्तव्याः ।

लिङ्गन्यासमाह—एष इति । रं पुरुषात्मने नमः । ईं स्त्र्यात्मने नमः । हं नपुंसकात्मने नमः । ह्रीं अलिङ्गात्मने नमः । इत्येते मन्त्राः सूचिताः । दक्षिणोत्तर-मध्यभागव्यापकेषु न्यासः । एष इत्यनेन व्यापकमन्त्रः सूचितः ।

शक्त्यादिन्यासं सूचयन् व्याप्तिमाह—शक्तिरिति । शक्तिः श्रीरित्येताभिः शक्तिभिः । आद्यैश्चाऽकारादिक्षकारान्तैर्वर्णैः सह मातृकास्थानेषु न्यसेदित्यर्थः । अं शक्त्यै नमः । आं शक्त्यै नमः । इत्यादयो मन्त्राः । एवं अं श्रियै नमः । इत्यादि दशपर्याया ऊह्याः । एतेषामेव न्यासानां विशेषमाह—स्वार्थवाचकैरिति । स्वार्थशब्देन कुण्डलिनी उच्यते । तस्या वाचकास्त्रयक्षराः त्रिबीजात्मकाश्च मन्त्राः विद्याश्च । तैश्च सह शक्त्यादिन्यासं कुर्यात् । प्रथममेकैकं बीजं संयोज्य शक्त्यैकादशकं न्यसेत् । पुनः द्वितीय तृतीय समस्तसंयोगेनापि तथा न्यसेदित्यर्थः ।

उक्तबीजसंयुक्त एव न्यासे मन्त्रान्तरसंयोगमाह—नानाविकारतां प्राप्तैरिति । उक्तत्रिबीजमन्त्राणां विकारत्वं नानाविधत्वं प्राप्ता ये ब्रह्मसरस्वती विष्णुलक्ष्मीरुद्रोमा गणेशदुर्गादयः तेषां मन्त्रैरित्यर्थः । तैश्च सहोक्तमेव न्यासं कुर्यादिति सर्वमन्त्राणां शक्त्यादिन्यासः सूचितः । ॐ अं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नमः । ॐ अं ऐं नमः सरस्वत्यै शक्त्यै नमः । ॐ अं ऐं नमो विष्णवे शक्त्यै नमः । ॐ अं ऐं नमो लक्ष्म्यै शक्त्यै नमः । ॐ अं ऐं नमः शिवाय शक्त्यै नमः । ॐ अं ऐं नम उमायै शक्त्यै नमः। ॐ अं ऐं गं नमः क्षिप्रप्रसादनाय शक्त्यै नमः । ॐ अं ऐं ॐ ह्रौं दुं नमो दुर्गायै शक्त्यै नमः । इत्यादि प्रकारेण सर्वमूलमौलिकमन्त्रेषु प्रयोगा द्रष्टव्याः ।

अथैवं विधानामेवैषां सर्वेषां स्वरपारायणन्यासमाह—स्वैः स्वैर्भावैरिति । स्वैः स्वैरकारककारादिसम्बन्धिभिः भावैः षोडशस्वरैः सह न्यसेदित्यर्थः । न्यासस्तु षोडशदलेषु कार्यः । व्यञ्जनपारायणन्यासमाह—विकल्पितैरिति । पूर्वोक्त-विरचनावत् विकल्पोऽवगन्तव्यः ॥ ९-११ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ नादादिदशाभिः स्वरूपपर्यन्तमन्तर्मुखतया व्याप्तिर्नादः प्राणश्चेत्यर्धेनोक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—मूर्तिलयानन्तरमिति । न्यासयोगाविति । सर्वान् क्रमेण न्यस्योत्तरोत्तरस्मिन् संहारेण योगं कुर्यादिति भाव इति ।

अथैष पुंस्त्रीनियमितैरिति । हृल्लेखायास्त्र्यंशप्रधानैव देहाकृतिशक्तिलक्षणा व्याप्ति-रुच्यते । अत्रैष इति हृल्लेखामन्त्र उक्तः । लिङ्गैरिति सहार्थे तृतीया ॥ ९ ॥

रेफो माया बीजमिति प्रधानविभूतिकथनम् । तद्विभूतयोऽन्यानि । पुरुषप्रकृत्यादि-घटशिलाफलान्ताः सर्वेऽप्युच्चावचपदार्था इति लिङ्गैरिति बहुवचनेन सूचितम् । अत्र रेफपदेन हृल्लेखाया रेफांशवाच्यता पुंशक्तिग्रहणम् । एवं मायाबीजमिति स्त्रीनपुंसक-शक्तिग्रहणम् । तच्छक्तीनां कार्यक्रमेण सर्वेऽपि पुंस्त्रीनपुंसकार्था विकाराः स्युः । अत्र तरुवल्ल्यादयो घटशिलादयोऽपि स्ववाचकलिङ्गवशाद् ग्राह्या एव । रेफो माया बीजमित्यभिधानात् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—लिङ्गन्यासमाहेति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणाल्लभ्यते इति । अथ शक्तिः श्रीरित्यादिना शक्तेः सर्वप्रधाना शक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तदाह—शक्त्यादिन्यासमिति ।

मूल इत्याद्यैरित्यत्रैष समभिधीयत इत्यनुवर्तते । शब्दैरिति च विशेष्याध्याहारः । आदिशब्देनान्येऽपि शक्तिवाचिनः सावित्रीश्रद्धादिशब्दा गृह्यन्ते । अत्र शक्तिः स्वयमेव प्रकृतिः । श्रीसन्नत्यादयस्तद्विकारशक्तयः । सावित्र्यादयस्ततोऽपि बाह्याः शक्तय इत्यवबोद्धव्यम् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—इत्येताभिरिति ।

अथ स्वार्थवाचकैरित्यासामेवास्त्रीलिङ्गशब्दवाच्यशक्तितया व्याप्तिरुक्ता । स्वोऽर्थः शक्त्याद्युक्तलक्षणा स्वयमेव प्रकृतिरेव तद्वाचकाः शब्दाः संवेदनादयः प्रणवादिमन्त्राश्च तैरपि समभिधीयत इति । न्यासविषये विशेषः । तदाह—एतेषामेवेत्यादिना । कुण्डलिन्युच्यत इति शक्त्यादीनां स्वरूपं कुण्डलिन्येवेत्येवमुक्तम् । त्र्यक्षराः प्रणवादयः । त्रिबीजात्मका मृत्युञ्जयादयः । विद्याश्चेति त्र्यंशशालिन्यस्त्रिपुरादयः । कुण्डलिनीशक्तेर्विश्वयोनित्वादिच्छादित्रिशक्त्यात्मकत्वाच्च त्र्यंशशाखिनो मन्त्रवाचकाः स्युः। प्रथममेकैकबीजमिति । ॐ अं ऐं शक्त्यै नमः । ॐ अं क्लीं शक्त्यै नमः । ॐ अं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । एवं प्रणवमृत्युञ्जयादिष्वपि स्यात् । पुनर्द्विद्विबीजमिति संयोज्येत्याद्यनुषङ्गः । ॐ अं ऐं क्लीं शक्त्यै नमः । ॐ अं क्लीं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । समस्तसंयोगेनापीति । ॐ अं ऐं क्लीं सौः शक्त्यै नम इत्यादि । अथ नानाविकारतां प्राप्तैरिति । तथाविधानामप्यासां ब्रह्मादितया व्याप्तिरुक्ता । स्वावान्तरभेदैः सह स्वार्थवाचकैः समभिधीयत इति भावः ।

न्यासे विशेषमाह—एवं न्यास इति । एकैकबीजादिसंयोगेन न्यासेऽपीति भावः । सर्वमन्त्राणामिति निर्देशेनैतद्दर्शितम् । त्र्यक्षरादिसंयोगतो न्यासः सर्वमन्त्रसाधारणः । ब्रह्मादिसंयोगतो न्यासस्तु तत्तन्मन्त्रविषय इति । सर्वमूलमौलिकमन्त्रेष्विति । मूलमन्त्रा एत उक्ताः । मौलिकमन्त्रास्तु तेषामपि विभूतयो ब्रह्माष्टाक्षरद्वादशाक्षरादयः । अत्रैतदप्यर्थादवसीयते । ब्रह्मादीनां बीजानां तु संयोगतो न्यास एकैकं बीजं संयोज्येत्यनेन समान एवेति। अथ स्वैः स्वैर्भावैरिति । ब्रह्मादिभावापन्नानामप्यासां शक्तिश्रीप्रभृतीनां गुणव्यतिरेकनिबन्धनरूपतया व्याप्तिरुक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—अथैवंविधानामेवेति । अकारककारादिसम्बन्धिभिरिति पञ्चाशद्वर्णग्रहणम् । ॐ अं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नम इत्याकारपद्मकर्णिकायां ॐ अं अं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नमः ॐ अं आं ऐं नमो ब्रह्मणे शक्त्यै नम इत्यादि षोडशमन्त्रांस्तदीयदलेष्वित्यादि । अथ विकल्पितैरित्येवंविधानामप्यासामवस्थादिभेदतो भूयोऽपि व्याप्तिरुक्ता । स्वैः स्वैर्भावैरित्येतद्विशेष्यते सह स्वार्थवाचकैः समभिधीयत इति । पूर्ववदेव न्यासे विशेषमाह—व्यञ्जनपारायण(न्यास)मिति । प्राग्वद्ब्रह्मब्रह्मादिभेदेन षोडशविधो विस्तारः प्रतिपत्तव्यः । सर्वत्र चैष समभिधीयत इत्यनुवृत्तेः मूलेन व्यापकं लभ्यत इति ॥ १०-११ ॥

लिङ्गशक्त्यादिन्यास कथन—यही (=हृल्लेखा) नाद, प्राण, बीज, घोष आदि नामों से कहा जाता है । यही पुरुष, स्त्री तथा नपुंसक लिङ्गों से, रेफ, माया बीज इन तीन भेदों से भी कहा जाता है । यही अपने भावों से विकल्पित नाना विकारों को प्राप्त कर यही माया, शक्ति, श्री, सन्नति, कान्ति, लक्ष्मी, मेधा, सरस्वती, क्षान्ति, पुष्टि, स्मृति, शान्ति इत्यादि नामों से कही जाती है ॥ ९-११ ॥

तामेनां कुण्डलीत्येके सन्तो हृदयगां विदुः ।
सा रौति सततं देवी भृङ्गीसङ्गीतकध्वनिः ॥ १२ ॥

कुण्डलीन्यासं वक्तुं स्थानं सूचयति—तामेनामिति । अन्ये मूलाधार-नाभिभ्रूमध्यद्वादशान्तेषु विदुरिति स्थानसूचनमेतत् । सा रौतीति सर्वस्थानानुगत-नादज्योतिश्चिन्तनमुक्तम् ॥ १२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ तामेनामिति । हृल्लेखायाः केवलहकारप्रधाना मूर्ति-शक्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । सन्त इत्यनेनैतदुक्तम् । साधकस्य हृद्यहमिति रूढियोगादिदं तावच्छक्त्यात्मत्वनिरूढिकरमिति। एके विदुरिति । केचिन्मूलाधारगतां विदुरिति सूचितम् । तथा चाधस्तादुक्तं—कुण्डलिनी तदा मूलाधारे विसरतीति । कुण्डलिन्येकैव तावत् प्रधानविभूतिरिष्यते । न्यासविषये विशेषं दर्शयति—कुण्डलिनीन्यासं वक्तुमिति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । अन्य इति मूलाधारादिषु प्रत्येकं योजनीयम् । मूलाधार-नाभिहृदयभ्रूमध्यद्वादशान्तानि क्रमेण स्थानानि सिद्धानि भवन्ति । मूलाधारग्रहणात् षोडशान्तोऽपि ग्राह्यः ।

अथ सा रौतीति । कुण्डलिन्याः शक्तेर्नादशक्तिरूपेण व्याप्तिरुक्ता । सततमिति । प्राणिनां बहिर्मुखतया व्यापृतिषु तूष्णीमवस्थासु सुषुप्तावपीति भावः । न्यासविषये विशेष-माह—सा रौतीति । सर्वस्थानानुगतेति सततशब्दाभिप्राय उक्तः । नादज्योतिरिति । रौति देवीत्यनयोरभिप्राय उक्तः । मूलाधारगतत्रिकोणमध्यादतिसूक्ष्मसूत्राकारेण नादज्योतीरूपेणा-षोडशान्तं चिन्तनमिति भावः । भृङ्गीसङ्गीतकध्वनिरिति । तस्य ज्योतिष आनन्दामृता-त्मकत्वमपि षोडशान्तगतादमृतासारयोगादुक्तम् ॥ १२ ॥

हृदय में जाने वाली कुण्डलिनी का स्वरूप—सन्त लोग इन्हीं को हृदय में जाने वाली कुण्डलिनी कहते हैं । यह देवी भृङ्गी कीट के समान सङ्गीतमय ध्वनि से सर्वदा शब्द करती रहती हैं ॥ १२ ॥

कुण्डलिनीन्यासकथनम्

आकृतिं स्वेन भावेन पिण्डितां बहुधा विदुः ।
कुण्डली सर्वथा ज्ञेया सुषुम्नानुगतैव सा ॥ १३ ॥

कुण्डलिनीन्यासमाह—आकृतिमिति। स्वेन भावेन च कुण्डलिनीवाचकहकारेण कुण्डलिनीबीजेन च पिण्डितामाकृतिं ब्रह्मब्रह्मादिरूपेण सर्वस्थानेषु बहुधा विदुरि-त्यर्थः । अयं भावः । ह्स्रां ह्स्रीमिति कुण्डलिनीबीजं नाभौ त्रिकोणमध्ये न्यसेत् । ब्रह्माणं सरस्वतीं च सञ्चिन्त्य हं परब्रह्मणे पराशक्त्यै नमः । हं साक्षिणे साक्षिण्यै नमः । इत्यपि मध्य एव व्यापकत्वेन विन्यसेत् । हौं चतुर्मूर्तये चतुर्मूर्त्यै नमः । इत्यपि व्याप्य हों सर्वेश्वराय मूलप्रकृत्यै नमः । हैं रुद्रसर्वेश्वराय उमामूलप्रकृत्यै नमः । हें विष्णुसर्वेश्वराय लक्ष्मीमूलप्रकृत्यै नमः । आं हृं ब्रह्मसर्वेश्वराय सरस्वतीमूलप्रकृत्यै नम इति द्वादशान्त भ्रूमध्य हृदय नाभिषु त्रिकोणमध्यकोणत्रयेषु वा न्यसित्वा तेषां परिवारत्वेन वक्ष्यमाणान् मन्त्रान् न्यसेत् । हृं रुद्ररुद्रायोमोमायै । हृं रुद्रविष्णवे

उमालक्ष्म्यै । हूं रुद्रब्रह्मणे उमासरस्वत्यै नमः । इति रुद्रसर्वेश्वरपरितः । हूं विष्णुरुद्राय लक्ष्म्युमायै । हुं विष्णुविष्णवे लक्ष्मीलक्ष्म्यै । ह्रीं विष्णुब्रह्मणे लक्ष्मीसरस्वत्यै नमः । इति विष्णुसर्वेश्वरपरितः । हिं ब्रह्मरुद्राय सरस्वत्युमायै । हां ब्रह्मविष्णवे सरस्वतीलक्ष्म्यै । हं ब्रह्मब्रह्मणे सरस्वतीसरस्वत्यै नमः । इति ब्रह्मसर्वेश्वरपरितः इति ।

एवं नाभौ न्यसित्वा हृदयादिषु मध्ये विष्ण्वादीन् सञ्चिन्त्योक्तप्रकारेण षोडश-मूर्तिन्यासं कुर्यात् । कुण्डली सर्वथा ज्ञेया इति चतुर्मूर्तियोगादिनिर्विकल्पयोगान्तान् योगानुक्तान् सूचयति ॥ १३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथाकृतिमिति । नादशक्तेरपि नानाविधमूर्तिशक्तिरूपेण व्याप्तिरुक्ता । तस्या इत्यर्थादुपस्कारः । स्वो भावः स्वकीयनादस्वरूपस्य नानाविधो विकारः। पिण्डनमुपचयः । बहुधेति परब्रह्मसाक्षिचतुर्मूर्त्यादिरूपेण परशक्तिसाक्षिणी चतुर्मूर्त्यादि-शक्तिरूपेण चानेकविधतयेत्युक्तम् । तस्या नादशक्तिरूपायाः शक्ते रूपं स्वेन विकारजातेनोपचितं तत्तद्वाच्यनानाविधमूर्तिशक्तिरूपेण बहुधावस्थितं विदुरिति मूलार्थः । अत्र च ब्रह्मसरस्वत्यादीनामपि ये प्रतिस्वं विभूतयः ता अप्युपसंहार्याः । चराचरस्य जगतो मूलत्वादिति निर्देशात् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—न्यासमाहेत्यादिना । स्वेन भावेन चेति । समुच्चयार्थश्चकारः । तत्र कुण्डलिनीवाचकहकारेणेति स्वशब्दार्थ उक्तः । कुण्डलिनीबीजेन चेति भावशब्दार्थ उक्तः । भवत्यस्मात्कार्यजातमिति बीजं भावः । पिण्डितामुपचिताम् । ह्स्रमिति कुण्डलिनीबीजम् । ह्स्रं ह्स्रीमिति मूर्तिशक्तितया च तद्द्वि-धाम्नातम् । तदाह—ब्रह्माणं सरस्वतीञ्च सञ्चिन्त्येति । न्यसेदित्यधः सम्बन्धः । द्वादशान्त-भ्रूमध्यहृदयनाभिष्वित्येकः पक्षः । त्रिकोणमध्यकोणत्रयेषु वेति पक्षान्तरम् । प्रकृत-नाभिविषयमेतत् । एतच्छेष एव चैवं नाभौ न्यसित्वेत्यादि वक्ष्यते । तत्र द्वादशान्तादिषु न्यासविधावेवं प्रयोगः । द्वादशान्ते त्रिकोणं विचिन्त्य तन्मध्ये सर्वेश्वरं मूलप्रकृतिं च स्मरन् ह्स्रंह्स्रीमिति विन्यस्य परब्रह्मपरशक्त्यादित्रयं व्यापकतया विन्यस्य सर्वेश्वरमूल-प्रकृतिन्यासं कुर्यात् । पुनः रुद्रसर्वेश्वरोमामूलप्रकृत्यादित्रयं कोणत्रये न्यस्य तेषां यथास्वं परिवारत्वेन रुद्ररुद्रोमोमादित्रयत्रिकं विन्यसेत् । ततो भ्रूमध्ये रुद्रसर्वेश्वरोमाप्रकृतिबुद्ध्या बीजद्वयं विन्यस्य परब्रह्मपरशक्त्यादित्रयं रुद्रसर्वेश्वरोमामूलप्रकृतितदावरणत्रयञ्च न्यसेत् । एवं हृदये नाभौ चोहनीयमिति । नाभौ न्यासविधौ तु नाभिहृदयभ्रूमध्यद्वादशान्तेषु समान एव न्यासः । तदाह—हृदयादिष्विति ।

अथ कुण्डलिनी सर्वथा ज्ञेयेति सकलमूर्तिशक्त्यात्मिकायाः शक्तेरन्तर्मुखतया स्वरूपपर्यन्तमनेकावान्तरक्रमवती व्याप्तिरुक्ता । सर्वथेति सर्वप्रकारेण । सन्ति तत्र बहवः प्रकाराः तैर्ज्ञेयेत्यर्थः । सुषुम्नानुगतैव सेति । तेषां स्वरूपनिष्ठानां प्रकारभेदानां सुषु-म्नान्तर्वर्तित्वमुक्तम् । ते च भेदाः केवलब्रह्मसर्वेश्वरसरस्वतीमूलप्रकृतिचतुष्कप्रभृतयोऽव-बोद्धव्याः । न्यासविषये विशेषमाह—कुण्डलिनी सर्वथेत्यादिना । चतुर्मूर्तियोगस्तावदय-मुक्त एव । ब्रह्मयोगादय एव तु पुनः कार्याः । किं च चतुर्मूर्तियोगग्रहणेन तत्रापि योग-प्रकारः प्रागुक्तः सूचितः । यदुक्तं—चतुर्ष्वपि स्थानेष्वित्यादि । ननु तत्रोक्ताच्चतुर्दश-

योगादस्य कुण्डलिनीयोगस्य को भेद इति । उच्यते । तत्र चिदवष्टम्भादियोगानां व्याप्तत्वम्। तदुक्तम्—तेजसा बाह्यं स्थूलादिशरीरमित्यादि । इह तु सुषुम्नायामेव सर्वं चिन्तनीयम् । तदिहोक्तं—सुषुम्नानुगतैव सेति । चिदवष्टम्भयोगे सुषुम्नानुगतकुण्डलिनीचित्तेजसा स्वदेशावष्टम्भः स्यादिति । योगानुक्तानिति या युष्मानपीत्यत्रेति भावः ॥ १३ ॥

कुण्डलिनी न्यास कथन—स्वेनभावेन कुण्डलिनी वाचक हकार तथा कुण्डलिनी बीज (हस्त्रां हस्वीं) से पिण्ड रूप आकृति में होकर उसे ही सर्वस्थानों में कुण्डली कहा जाता है जो सुषुम्ना से अनुगत है ॥ १३ ॥

हकारतो ब्रह्मादीनामुत्पत्तिः

चराचरस्य जगती बीजत्वाद्बीजमेव तत् ।
मूलस्य बिन्दुयोगेन शतानन्द त्वदुद्भवः ॥ १४ ॥

केन मन्त्रेण एवं कुण्डली ज्ञेयेति होमिति सहकारेण प्रणवेनेत्याह—चराचरस्येति । न केवलं प्रणव एव चराचरस्येदं बीजं यतस्तदपि शब्दब्रह्म हकारो बीजमेवेत्यर्थः । बीजत्वमेव प्रपञ्चयन् मूर्तिन्यासमाह—मूलस्येति ॥ १४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले चराचरस्य जगत इति । ततो मूलमिदं विदुरित्यादिवद्विश्वयोनितयोपसंहारः । अनेन बहुधा विदुरित्युक्तमूर्तिशक्तितद्विभूतीनामपि विभूतितान्तर्बहिःकरणभूतदेहविषयाणां सूचितम् । न्यासविषये विशेषमाह—केन मन्त्रेणैवमित्यादिना । बीजमेव तदित्यत्रापिशब्दोऽध्याहृतः । तत्र चार्थात्सिद्धं प्रणवस्य तावद्बीजत्वमिति मन्यमानो विवृणोति—न केवलमिति । तदपि बीजमेवेत्यन्वयः । किमिह तदपीत्युक्तमिति तद्दर्शयति—शब्दब्रह्म हकार इति । तच्छब्दलिङ्गोपपत्तये शब्दब्रह्मेत्युक्तम् । किञ्चात्र बीजमेव तदिति हल्लेखाप्यभिप्रेयते । तेन योगावसाने हल्लेखया स्वरूपमनुसन्धेयमित्यपि सूचितम् । षडध्वयोगाद्यवसानेऽपि समानमेतदित्यवबोद्धव्यमिति ।

अथ मूलस्य बिन्दुयोगेनेति शक्तेर्हकारप्रधानैव मूर्तिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । मूलशब्देनेह शक्तिगतो हकारो गृह्यते । वक्ष्यति च—हङ्काराख्यो भवानित्यादि । शतानन्देति ब्रह्मण आमन्त्रणम् । त्वदुद्भव इति । त्वद्वाच्यत्वादिति भावः । न्यासविषये विशेषः । तदाह—मूर्तिन्यासमाहेति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । त्वदुद्भव इति ब्रह्मशब्दस्य पश्चात्प्रयोगोऽपि सूचितः एवमितरयोरपि ॥ १४ ॥

हकार से ब्रह्मादि की उत्पत्ति कथन—समस्त चराचर जगत् का बीज होने से वही बीज कही जाती है और हे शतानन्द! मूल (ह) के बिन्दु से युक्त होने पर उसी से आपकी उत्पत्ति हुई है ॥ १४ ॥

रेफान्वितेकाराकारयोगादुत्पत्तिरेतयोः ।
हङ्काराख्यो भवांस्तेन हरिरित्येष शब्द्यते ॥ १५ ॥
हरत्वमस्य तेनैव सर्वात्मत्वं ममापि च ।
अस्य बिन्दोः समुत्पत्त्या तदन्तोऽसौ हमुच्यते ॥ १६ ॥

रेफान्वितेन इकारेण योगाद् विष्णोरुत्पत्तिः। रेफान्वितेनाऽकारेण योगाद्रुद्रस्य। उक्तेऽर्थे गमकमाह—हङ्काराख्य इति। सर्वात्मत्वं मम सर्वसंयोगादित्यर्थः। हं ब्रह्मणे नमः इति। हरिः विष्णवे नमः। हरः रुद्राय नमः। ह्रीं सर्वेश्वराय नम इति नाभ्यादिषु न्यसेदित्यर्थः। एतदेव मन्त्रचतुष्टयं प्रणवसंयुक्तं पिण्डीकृतं प्रणवचतुष्टयं भवति। हों ह्यों ह्रों ह्र्योमिति।

विभूत्यन्तरं दर्शयन् अजपापरमात्मप्रणवन्यासानाह—अस्येति। अस्य हस्य बिन्दुतत्त्वादभिव्यक्तेः तदन्तः तच्छिरस्कोऽसौ हः हमित्युच्यते। इत्यजपाप्रथमबीजोद्धारः॥ १५-१६॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ हङ्काराख्यो भवांस्तेनेति ब्रह्मादिविभूतीनामात्मप्रकृतीश्वररूपेण व्याप्तिरुक्ता। तेनेति यस्माद्बिन्दुयुक्तहकारात् त्वदुद्भवस्तस्माद्भवान् हमित्येवं लोके प्रथित इत्यर्थः। हङ्कार आख्या प्रसिद्धिर्यस्येति समासः। हमित्येतदहमित्येतदेव। अत एव वक्ष्यति—सोहम्भावमुपागतेत्यादि। अहमिति च सकलचराचरजातस्यात्मनि प्रसिद्धम्। ततश्च त्वं सकलचेतनानामात्मतयाहमिति प्रथितः। अत एवेत्युक्तं भवति—हरिरित्येष शब्द्यत इति। लोक इति शेषः। हरति मायारूपेणात्मनां स्वरूपप्रथितिमिति हरिर्मायावी विष्णुः। अनेन तनुभुवनाद्यात्मकमायाप्रकृतिविग्रहो विष्णुर्हरिः। तथास्य प्रसिद्धिः। अत एवेत्युक्तं भवति—हरत्वमस्य तेनैवेति। लोकप्रथितमिति शेषः। हरति विश्वं संहरतीति हरः कालतनुरीश्वर एव। तदुक्तम्—ईश्वरस्य सर्वज्ञतां चाहेत्यादि। सर्वात्मत्वं ममापि चेति। हकारस्य इकारबिन्द्वादिसर्वसंयोगादहं भवामि अत एवात्मप्रकृतीश्वराणां समष्टितया मम सर्वात्मत्वमपि लोके प्रथितमिति भावः। अनेनैतत् सिद्धं भवति। शक्तेः प्रधानविभूतिः सर्वेश्वरः तद्विभूतयो ब्रह्मादयः तेषां महाविभूतयश्चराचराणामात्मजातं तदुपाधिजातं प्रकृतिलक्षणमीश्वरश्चेति।

ननु रुद्रस्य कथमीश्वरो विभूतिरिति। नैष दोषः। रुद्रत्वेऽपि तावद्व्याप्तिसम्भवात्। तथा चोक्तम्—ईश्वरः शर्व ईशान इति। न्यासविषये विशेषमाह—उक्तेऽर्थ इति। न्यसेदित्यर्थ इति। श्लोकद्वयाभिप्रायोऽयमिति भावः। बीजत्वमेव प्रपञ्चयन्नित्यत्र यदप्यभिप्रेतं तद्दर्शयति—एतदेवेति। ब्रह्मादिकारणत्वादपि कुण्डलिनीवाचकं हकारोऽपि बीजमेवेति एतदभिप्रायः। तेनेहापि प्रणवयोगसिद्धिरिति। इह मूर्तिन्यासमित्याह। हल्लेखापटले तु योगप्रकरणे हं हरिहरादिचतुष्प्रणवादि वक्ष्यति। तत्रार्थादयं नियमोऽवसीयते। तत्र न्यासविधावित्थं हरिहरादिचतुष्प्रणवन्यासोऽपि कार्यः। न चैकस्योभयथापि प्रयोगायोगः। अजपापरमात्मप्रणवन्यासानित्यजपापरमात्मप्रणवयोगन्यासानिति चोभयथाभिधानात्। तत्रैषां योगविधानादिह न्यासविधानानन्तरं तच्छेषतया योगप्रकारोऽपि कुण्डलिनीयोगवदुपलक्षणीयः। ततश्च मूर्तिलिङ्गचिदवष्टम्भाद्यविकल्पयोगान्तं सर्वं कार्यम्। यद्वा मूर्तियोगमात्रमेव सामान्यसिद्धं कार्यम्। यदुक्तं प्रथमपटल एव—चतुर्ष्वपि स्थानेषु सपरिवारमित्यादि। 'बीजमेव तदित्येतदिहापि समानमेवेति'।

अथास्य बिन्दोरित्यादि विवरीतुमारभते—विभूत्यन्तरमिति। मूर्तिन्यासे षडध्वन्यासादिषु चोक्तेषु व्याप्तिरपि दर्शितैवेति विभूत्यन्तरपदेन दर्शितम्। अजपापरमात्मप्रणव-

न्यासानिति सहाभिधानं सहप्रयोगसूचनार्थम् । तेन यद्वक्ष्यति—हंसपूजां सङ्कल्प्येति । तत्रैषां त्रयाणामपि न्यासयोगौ स्यातामिति । यद्वा स्थूलसूक्ष्मपरत्वमेषां सूचितम् । तेन मन्त्रविग्रहसंहारसर्गाविभिः क्रमोत्क्रमन्यासाभ्यां कार्यमिति । तदभिप्रायेण वेह न्यासमात्राभिधानम् । सर्वमन्त्रभावनासु मानसपूजानन्तरमजपापरमात्मप्रणवन्यासैः स्थूलाद्युपाधित्रयं देवतातत्त्वे संहृत्य सच्चित्सुखाद्वैतमात्रस्वरूपो भूत्वा प्रणवपरमात्माजपान्यासैस्तन्मूर्तितामात्रकल्पमुपाधित्रयं सृष्ट्वा सकृन्मन्त्रन्यासं कृत्वा मन्त्रजपं कुर्यात् ।

यद्वा बीजबिन्द्वादिक्रमोऽत्र विवक्षितः । तत्र षोडशाङ्गन्यासादित्रयाणामन्यतमेन वाचकांशे बीजसंहारः । शक्तिः श्रीरित्यादिन्यासेन बिन्दुसंहारः कुण्डलिनीन्यासेन नादस्य पुनः शक्तिन्यासेन शक्तिसंहारः ततो हं हरिहरादिचतुष्प्रणवन्यासयोरेकतरेण वाच्यांशे स्थूलसंहारः । अजपापरमात्मन्यासाभ्यां सूक्ष्मकारणसंहारः पुनः शक्तिन्यासेन सामान्यसंहारः । ततः प्रणवन्यासेन निरुपाधिकदेवतातत्त्वभावः । तदनन्तरं ताराद्विभक्तादितिन्यासेन वाच्यवाचकात्मकदेवताविग्रहः ततः सकृन्मन्त्रन्यासं कृत्वा मन्त्रजपं कुर्यादिति । तदुक्तं—मन्त्रात्मा भूत्वा मन्त्रं संहृत्येत्यादि । षोडशाङ्गन्यासादीनां स्थूलसूक्ष्मक्रमोपपत्त्या चायमप्यभिप्रायो लभ्यत इति ।

किञ्चाऽजपापरमात्मप्रणवन्यासानिति सहाभिधानं तासां व्याप्तीनां हकारेकारप्रधानत्वादपि भवति । तत्र षोडशाङ्गादिव्याप्तिषु शक्तेर्वर्णत्रयमपि प्रत्यक्षमेव । तथा शक्तिः श्रीरित्यादिव्याप्तौ शक्तिः कुण्डलिनीचतुर्मूर्त्योस्तु हकारः प्रत्यक्षः । अजपापरमात्मव्याप्तेर्हकारः प्रत्यक्षः । ईकारस्तु परोक्षः । प्रणवव्याप्तावुभयोरपि परोक्षत्वम् । गायत्र्यादिव्याप्तिषु त्रयाणामपीति । यत एवं भेदोऽत एवायं व्याप्तिक्रम आश्रित इति । तत्र प्रथममस्य बिन्दोरिति पुरुषप्रकृतिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तत्रास्य बिन्दोरिति शक्तेः प्रधानविभूतिवाचकांशोऽभिहितः । अस्येति प्रकृतस्य शक्त्यंशस्य हकारस्य ग्रहणम् । बिन्दुः 'क्वचिदभ्येति बिन्दुतामिति पुरोक्तं बिन्दुतत्त्वं तस्मादस्य समुद्भूतिः' । 'तस्माद्भिद्यमानात्' 'तदा तु बिन्दुस्फुटनोद्भवस्येत्याद्युक्तप्रकारेणाभिव्यक्तिः' ।

यद्यपि परावाक्सतत्त्वमेवायं हकारः तथापि तस्याकारादीतरवर्णवद्बिन्दोरुत्पत्तिसम्भवः । तदुक्तं गुणितप्रकरणे—तामेव शक्तिं ब्रुवत इत्यादि । यस्मादस्य हवर्णस्य बिन्दोरुत्पत्तिस्तस्मादसौ स्वकारणानुगमाद् बिन्द्वन्तः सन् हमित्येवमुच्यत् इति । स इत्यत्राप्येतत्सर्वमनुषज्यते । बिन्दोरेव विसर्गावस्थात्समुत्पन्नस्तावदयं सकारः । कुतः । विसर्गस्य स्थूलदशा सकार इत्यभ्युपगमात् । यदुक्तम्—

ओभावश्च विवृत्तिश्च शषसा रेफ एव च ।
जिह्वामूलमुपध्मेति गतिरष्टविधोष्मणः ॥ इति ।

तस्मादसावपि स्वकारणानुगमाद्विसर्गान्तः सन् स इत्येवमुच्यत इति । बिन्दोरेव समुत्पन्नो हकारः। कुतः । बिन्दुतत्त्वादेव सकलवर्णोत्पत्त्यभिधानाद्वर्णेषु हकारस्येतरकारणताभिधानाच्च । यदुक्तं—स सर्गः श्लेषितः कण्ठ इत्यादि । बिन्दुरन्तर्मुखः स एव बहिर्मुखः सन् विसर्गो भवति । निगिरणोद्गिरणप्रयत्नाभ्यां तयोरीर्यमाणत्वादिति ॥ १६ ॥

विभूत्यन्तर रूप अजपा परमात्मप्रणव न्यास कथन—रेफान्वित इकार से तथा रेफान्वित अकार के योग से इन विष्णु तथा रुद्र देव की उत्पत्ति हुई है। इसलिये ब्रह्मदेव आप हङ्कार रूप हैं। ये विष्णु हरि है तथा रुद्र हर हैं। मैं वह शक्तिस्वरूप ही हूँ इसलिये इसके प्रभाव से मुझ में सर्वात्मकता विद्यमान है। इस बिन्दु से समुत्पन्न होने के कारण तथा अन्त में इसी बिन्दु से संयुक्त होने के कारण वही 'हं' कहा जाता है ॥ १५-१६ ॥

अजपादिन्यासः

स हङ्कारः पुमान् प्रोक्तः स इति प्रकृतिः स्मृता।
अजपेयं मता शक्तिस्तथा दक्षिणवामतः ॥ १७ ॥

द्वितीयबीजस्वरूपमाह—स इति। उद्धृतयोर्बीजयोस्तत्त्वं वदन् न्यासमन्त्रावाह—हङ्कार इति। हं पुरुषात्मने नमः। सः प्रकृत्यात्मने नमः। इति मन्त्रौ सूचितौ। देवतात्वेन शक्तिरेव ध्येयेत्याह—अजपेति। न्यासस्थानमाह—तथा दक्षिणवामत इति। यथा मूलशिरसोर्न्यासः प्रसिद्धः। तथा दक्षिणवामयोरपि न्यस्तव्यावित्यर्थः॥१७॥

प्रयोगक्रमदीपिका—हङ्कारः पुमानित्येतद्वाच्यप्रधानविभूतिरुक्ता। प्रोक्त इत्यनेनैतदुक्तम्—हमित्येतदहमित्येतदेव। तस्य बिन्दोः स्थूलरूपत्वादहंरूपेण प्रत्यगर्थनिष्ठत्वाच्च पुरुषत्वमिति। मतेत्यनेन चैतदुक्तं—स इत्यस्य विसर्गस्य स्थूलरूपत्वान्नित्यप्रकृतपरागर्थनिष्ठत्वाच्च प्रकृतत्वमिति। न्यासविषये विशेषः। तदाहास्य हस्येत्यादिना। तत्त्वं वदन्निति। हल्लेखायां यः पुरुषः हकारः स एव हङ्कारो या प्रकृतिरोकारः। स एव स इत्ययं वर्ण इति तयोस्तत्त्वमुक्तम्।

अथाजपेयं स्मृता शक्तिरिति हल्लेखाशक्तेरियं प्रकृतिपुरुषमयी शक्त्यंशप्रधानैकमूर्तिरूपैव प्रधानविभूतिरित्येतदुक्तम्। शक्तिरियमजपा स्मृतेति योजनीयम्। शक्त्यंशप्रधानत्वादजपेत्येवमभिधेया भवति। तथा दक्षिणवामत इत्येकमूर्तित्वेऽपि प्रकृतिपुरुषविभाग उक्तः। इयं स्मृतेत्यनुषङ्गः ॥ १७ ॥

अजपादिन्यास कथन—वह हङ्कार प्रथम बीज पुरुष है। द्वितीय बीज 'स' प्रकृति कही गई है। यही शक्ति परस्पर दाहिने व बाँयें भाग में होने से अजपा नाम से प्रसिद्ध है ॥ १७ ॥

बिन्दुर्दक्षिणभागस्तु वामभागो विसर्गकः।
तेन दक्षिणवामाख्यौ भागौ पुंस्त्रीविशेषितौ ॥ १८ ॥

न्यासे नियममाह—बिन्दुरिति। बिन्दुविसर्गयुक्तौ हकारसकारौ बिन्दुविसर्गशब्दार्थौ। भागनियमे गमकमाह—तेनेति। देवानां सर्वेषां चेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तत्र, व्यवस्था बिन्दुर्दक्षिणभागस्त्वित्युक्ता। अस्याः शक्तेरिति शेषः। बिन्दुशब्देनान्तर्मुखशक्त्यात्मा हङ्कार उक्तः। विसर्गशब्देन च बहिर्मुखशक्त्यात्मा स इत्ययं वर्णः। तौ च पुरुषप्रकृत्यात्मकाविति। तेन दक्षिणवामाख्याविति तदाकारोऽप्युक्तः।

अस्याः प्रधानविभूतेः शक्तिरिति शेषः । तेन बिन्दुंविसर्गयोर्दक्षिणवामभागत्वमिह हेतुत्वेनोक्तम् । पुंस्त्रीविशेषिताविति । पुंस्त्रीरूपेण भिन्नावित्यर्थः । न्यासविषये विशेषः । तदाह—देवतात्वेनेत्यादिना । तथा दक्षिणवामत इति न्यास इति शेषः । मूलशिरसोरिति मूलाधारमूर्धाभिप्रायम् । मूलशिरोग्रहणं तु देहस्याधऊर्ध्वार्धांशग्रहणार्थम् । सर्वेषां चेति । सकलप्राणिनामपीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुंस्त्रीविशेषिता कथन—बिन्दु से युक्त हकार इस शक्ति का दाहिना भाग है और विसर्ग से युक्त सकार इसका बायाँ भाग है । इस कारण इसका दक्षिण भाग पुरुष रूप विशेषण से युक्त तथा वाम भाग स्त्री रूप विशेषण से युक्त है ॥ १८ ॥

हंसस्वरूपकथनम्

बिन्दुः पुरुष इत्युक्तो विसर्गः प्रकृतिर्मता ।
पुंप्रकृत्यात्मको हंसस्तदात्मकमिदं जगत् ॥ १९ ॥

तेन कथं पुंस्त्रीविशेषितत्वमिति । तत्राह—बिन्दुरिति । अतोऽर्धनारीश्वरदैवत्यो हंसमन्त्रः तथा ध्येय इत्याह—पुंप्रकृतीति । तस्य सर्वात्मकत्वं वदन् न्यासफलमाह—तदात्मकमिति । अयमत्र द्वितीयो न्यासप्रकारः । उक्तमन्त्राभ्यां शिरो ललाट भ्रूनेत्र श्रोत्रनासा गण्ड गलांस बाहुमूलोपबाहु कूर्पर प्रकोष्ठ मणिबन्धतलाङ्गुल्युरःकक्ष स्तनोदर पार्श्व नाभि जठर स्फिग्वृषणपादमूलोरु जानु जङ्घागुल्फप्रपदाङ्गुलिद्वयेषु न्यसित्वा । हंसः प्रकृतिपुरुषात्मने नम इति व्यापयेदिति । पुंप्रकृत्यात्मको हंस इत्यनेनैव सूचितो व्यापकमन्त्रः ॥ १९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ बिन्दुः पुरुष इति प्रधानविभूतेरर्धयोर्विभूती पुरुषप्रकृती इत्युक्तम् । पुंप्रकृत्यात्मको हंस इत्येवमियमजपाशक्तिः पृथगपि पुंप्रकृत्यात्मको भवतीत्यर्थः । तदात्मकमिदं जगदिति । बिन्दुविसर्गयोरेव दक्षिणवामभागनियमेनापीत्यर्थः । अत इति । यत एवमतोऽर्धनारीश्वरदैवत्यो हंसमन्त्रः अतएव तथा ध्येयो न्यासविधावित्यर्थः । सर्वात्मकत्वं वदन्निति । पुंस्त्र्यात्मकत्वाद्विश्वस्येति भावः । न्यासफलमिति जगन्मूलशक्त्यात्मकत्वमभिप्रेतम् । यदुक्तं—साधकस्य प्रकृत्यात्मकत्वसिद्ध्य इति । योगविधौ त्वेकलिङ्गयोगचिदवष्टम्भयोगादि सर्वं कार्यम् । न्यासे तु किञ्चिदभ्यधिकमुपदिशति अयमत्रेति । द्वितीय इति । मूलमूर्धदक्षिणवामभागन्यासानन्तरमयं न्यास इति भावः । द्वितीयशब्देनैतत्सूचितम् । सामान्यन्यास उक्तो विशेषन्यासस्तु तत्रायमुच्यत इति । मूलेनैवान्ततो व्यापकं सामान्यसिद्धम् । तदुक्तं—ततो मूलमिदं विदुरिति ॥ १९ ॥

हंसस्वरूप कथन—बिन्दु 'पुरुष' है और विसर्ग 'प्रकृति' कही गई है । अतः हंसः यह मन्त्र पुंप्रकृत्यात्मक है और यह सारा जगत् स्त्री-पुरुषात्मक ही है ॥ १९ ॥

पुंरूपं सा विदित्वा स्वं सोहम्भावमुपागता ।
स एष परमात्माख्यो मनुरस्य महामनोः ॥ २० ॥
सकारञ्च हकारञ्च लोपयित्वा प्रयोजयेत् ।
सन्धिं वै पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत् ॥ २१ ॥

एवं प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वप्रतिपादकं मनुमभिधाय तस्याऽनेन तत्प्रतिपादकं परमात्ममन्त्रमुद्धरति—पुंरूपमिति । सा तदुपाधिको जीव इत्यर्थः । अस्यापि मन्त्रस्य न्यासादिकमुक्तप्रायम् ।

पुनरेकत्वानुभवसाधनं प्रणवमुद्धरति—अस्य महामनोरिति ॥ २०-२१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ पुंरूपं सेति पुरुषप्रधाना व्याप्तिरुच्यते । तत्र सङ्गतिमाह—एवमिति । प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वप्रतिपादकमिति शक्तेरेव प्रत्यक्षपरोक्षावयवत्वेऽपि हंसस्य हं हरिहरादिवन्मन्त्रत्वम् । तदा च तद्वर्णयोर्लौकिकपदाकारतया समुचितार्थप्रतिपादकत्वादात्माष्टाक्षरदशप्रणवगायत्र्यादिवद्वाक्यत्वम् । तदा च तत्पदयोः प्रत्यक्परागात्मनिष्ठतयान्वये प्रत्यगात्मनोऽनुवादेन तस्य परमात्मताविधानात् प्रत्यगात्मनः परब्रह्मलक्षणदेवतातत्त्वैक्यप्रतिपादकोऽयं भवतीति भावः । शक्तेरीकारस्य सकारपरिग्रह एतदेव निबन्धनं यदुक्तार्थाभिधानम् । अतएव प्रकृत्यंशप्रधानत्वमस्या विभूतेरिति । ननु हं पुरुषः सश्च प्रकृतिरुक्ता तत्कथं प्रत्यगात्मपरब्रह्मात्मत्वमनयोरिति । नैष दोषः । वर्णतया पुरुषप्रकृत्योः पदतया जीवपरयोश्च वाचकत्वात् । यद्वा पुरुषस्यैव प्रकृत्यैक्यापत्तावपि स पुरुषः स्वान्तर्गतं प्रत्यगात्मानं प्रकृत्यन्तर्गते परब्रह्मण्यैक्येनावेशयेत् । तदर्थत्वात्स्वात्मनः प्रकृत्यैक्यप्रतिपादनस्येति । ननु कदा पुनरनेन मन्त्रेणैवमैक्यानुसन्धानमिति । योगावसान इत्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं—ततो वाक्यार्थप्रतिपत्तिमाहेति । यद्वाऽजपामन्त्रावृत्तावेतदिष्यते । गायत्र्येव तदावृत्ताविति । तस्यानेन तत्प्रतिपादकमिति । परब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैक्यप्रतिपादकमित्यर्थः । योगावसान इदमनुसन्धानमिष्यते । यद्वा प्रत्यगात्मनः परब्रह्मतया तस्य च प्रत्यगात्मतया व्यतीहारेणानुसन्धानमिहाजपापरमात्ममन्त्रवाक्येन विवक्षितम् । हंसपूजां सङ्कल्प्येत्येतदप्येतदर्थमेव ।

अथवा सौरपटलेऽजपाविधानानन्तरमेतद्विधानमपि तद्वदभिप्रेतम् । तज्जपविधौ चैतदनुसन्धानं भवति । यत्तावच्छक्त्यवयवयोर्बिन्दुविसर्गयोगाद्युक्तमस्य बिन्दोः समुद्भूतेत्यादिना तत्सर्वमिहापि तदेव । किन्तु हकारपरोक्षेकारयोः क्रम एव भेद इति तन्निबन्धनमेव वदन् तत्सर्वं सूचयति—पुंरूपं सेति । सा हृल्लेखाशक्तिरजपालक्षणा विसर्गः प्रकृतिर्मतेत्युक्ता । स्वावयवेन तेनैव परोक्षेकारलक्षणेन साभिधेया सती स्वावयवेनैव हमाभिधेयं पुरुषलक्षणं बिन्दुः पुरुष इत्युक्तं सत् स्वस्वरूपं प्रतिपद्यमाना स्वात्मनोऽनुवादेन पुरुषताविधानात् तदुपपत्त्या स्वावयवाभ्यां सोहम्भावं प्राप्तो भवति । साधकार्थतयैवेयं प्रकृतेः पुरुषैक्यापत्तिः । सकलमन्त्रदेवतोत्पत्तेरशेषजगदुत्पत्तेश्च तथात्वादित्थं विश्वं प्रतीयत इत्यभिधानात् । तथा च साधकप्रतिपत्त्यनुगुणतया प्रकृतिः स इत्यात्मानमहमिति च पुरुषं ब्रूयादिति ।

ननु कथं स इति पुंलिङ्गं कृतं स्यादिति । नैष दोषः । प्रकृतिलक्षणस्यात्मनो विवक्षितत्वात्प्रकृतौ पुरुषेश्वरान्तर्भावाच्च प्रकृतेः पुरुषनिष्ठत्वादिह पुरुषांशप्रधानत्वमिति । इह सोहम्भावमुपागतेत्युक्तत्वादजपायां हसभावेन स्थितिरपि लभ्यते । अत एव प्रत्यगात्मनो ब्रह्मणैकत्वप्रतिपादकमित्युक्तमिति ।

स एष परमात्माख्यो मनुरिति । सेयं प्रधानविभूतिरुभयलक्षणा सती परमात्मा नाम भवति । तदभिन्नतया तदाख्यश्चायं मन्त्रो भवतीति मूलार्थः । प्रकृतिपुरुषयोस्तद्विभूतित्वमशेषस्त्रीपुरुषाणां तद्व्यापित्वं च पूर्ववदेव ।

पुंरूपं सेत्यभिप्रायान्तरमाह—सा तावदुपाधिको जीव इति । अत्र सेति हल्लेखाशक्तिरुच्यते । सा चेह हंस इत्यनेन प्रकृत्यात्मैक्यमापन्नो जीवः । स च तदैक्यमापन्नोऽपि व्युत्थानसंस्कारबलात् ततोभिन्नस्वस्वरूपं पुरुषरूपं विद्वान् स्वात्मतया प्रतिपन्नः प्रकृतेः स्वस्वरूपपर्यन्ततामनुसन्धत्ते सोऽहमित्येवमित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे स इति प्रकृत्यात्मनो यथास्थितं निर्देश उपपद्यत इति । न्यासविषये विशेषः । तदाह—अस्यापीति । सोऽहंरूपोपपत्त्या मन्त्रो न्यासस्थानं चेति न्यासस्योक्तप्रायत्वम् । व्यापकध्यानादिकमादिशब्देनोक्तम् । तत्र सोऽहं प्रकृतिपुरुषात्मने नम इति व्यापकम् । परमात्मा देवतात्वेन ध्येयः । व्यापकध्यानादिकमादिशब्देनोक्तम् । अजपायां शक्तिरेवार्धेन पुरुषकारं धत्ते । इह तु पुरुषार्धेन शक्त्याकारमिति भेद इति ।

अथास्य महामनोरिति प्रकृतिपुरुषाभेदलक्षणा विभूतिरुच्यते । तदाह—पुनरेकत्वानुभवसाधनमिति । महामनुशब्देन स्वर्गात्मावध्याततताधामशाखेतीयमवस्थानेन पूरितेति सूचितम् । अस्य सकारं च हकारं च लोपयित्वा पूर्वरूपाख्यं सन्धिं प्रयोजयेदिति योजनीयम् । प्रकृतपुरुषयोरसाधारणरूपहानात् सकारहकारलोपः । तयोर्व्यतिहारमहिम्नैक्यप्राप्तेः सन्धानमित्यवबोद्धव्यम् । पूर्वरूपाख्यमित्येङः पदान्तादतीत्ययं सन्धिरभिप्रेतः । अत्र हल्लेखाया हकारसकारावुभावपि परोक्षावेव । तद्वाच्यः परमात्मैव प्रधानविभूतिः । तस्य प्रकृत्यभिन्नः पुरुषः तदभिन्ना च प्रकृतिः । तयोरशेषस्त्रीपुरुषजातं भोक्तृभोग्यांशाभिन्नं व्याप्तिरित्यर्थाल्लभ्यते । न्यासस्तु व्यापकमेव । ज्योतिरेवोभयाभेदलक्षणं ध्येयम् । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानम् । एकत्वानुभवसाधनमिति एकावसान एतदनुसन्धानम्। यद्वा प्रणवजपविधाविति ज्ञेयमिति ॥ २०-२१ ॥

प्रकृतिपुरुष का अभेदरूप विभूति कथन—वह प्रकृति अपने में प्रभाव की कल्पना कर जब सोऽहं भाव को प्राप्त करती है, तब वहीं 'हंसः' इस महामन्त्र की परमात्म नामक मन्त्र बन जाती है ॥ २० ॥

जब 'सोऽहं' इस परमात्म मन्त्र में सकार और हकार का लोप कर पूर्वरूप सन्धि कर प्रयोग किया जाता है तब वह प्रणव (ॐ) बन जाता है ॥ २१ ॥

तारविभूतिकथनम्

ताराद्विभक्ताच्चरमांशतः स्यु-
र्भूतानि खादीन्यथ मध्यमांशात् ।
इनादितेजांसि च पूर्वभागा-
च्छब्दाः समस्ताः प्रभवन्ति लोके ॥ २२ ॥

उद्धृतस्य तारस्य न्यासयोगादिकं वदन् विभूतिमाह—तारादिति । मं आकाशात्मने नमः । मं वाय्वात्मने नमः । मं तेज आत्मने नमः । मं अबात्मने नमः । मं पृथिव्यात्मने नमः इति मूर्धादिषु न्यसेदिति मकारन्यासः । उं सूर्याय नमः । उं सोमाय नमः । उं अग्नये नमः । इति हृन्मूर्धमूलाधारेषु उकारन्यासः । अं शब्दब्रह्मणे नम इति व्यापयेत् । इत्यकारन्यासः ॥ २२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ ताराद्विभक्तादिति शक्तेरर्थप्रकाशविमर्शलक्षणा विभूतिरुच्यते। तदाह उद्धृतस्येति। ननु गुणितप्रकरण उद्धृतस्तावदसौ प्रणवः—तदा तां तारमित्याहुरोमात्मेति बहुश्रुता इति। नैष दोषः। बहुबिन्द्वन्तोऽसौ विवक्षितोऽस्य बिन्दोः समुद्भूतेत्युक्तत्वात्। ततश्च हकारेकारयोरेवेह परोक्षत्वम्। शक्तेर्बिन्दुस्तु स एव। यद्वा सोहम्भावमिति मकारान्तत्वमिष्यते। हृल्लेखाविकारतयेहोद्धार इति तु भेदो द्रष्टव्यः। न्यासयोगादिकमित्यादिशब्देन ध्यानादिकं गृह्यते। गायत्रीपटले वक्ष्यति—मन्दानां सप्रपञ्चार्थत्वमाह प्रकाशितादाविति। ताराद्विभक्तादित्यादि। विभूतिमित्यर्थप्रकाशविमर्शरूपामिति भावः। ननु कथमिह सकारहकारयोगलक्षणस्य प्रणवस्य त्र्यंशत्वमिति। उच्यते। हकारात्तावदकारो भवति। सकारादकारस्तु पूर्वविसर्गान्वयादुकारः स्यात्। कुतः। अकारविसर्गयोरोत्वापत्तावनन्तराकारस्य तदन्तर्भावे चाकारस्य पृथग्भावात्। तत्र मध्ये उकारस्यावस्थिततत्वात् मकारस्तु चरमांश इति। ततश्च शक्तेरोकारहकारबिन्दव एवैते परोक्षा इति ज्ञेयम्। ताराद्विभक्तादिति। अ उ म इति वर्णरूपेणेह विभागः। ते च वर्णा अर्थप्रकाशविमर्शैः प्रधानविभूतिभिरभिन्नाः। कुतः। भूतानां तेजसां शब्दानां च व्यष्टीनामभिधानात् तदीयसमष्टित्वाच्चैषामिति। प्रभवन्ति लोक इति सकलभौतिकतैजससमासादिशब्दानां तद्व्याप्तित्वमपि सूचितम्। न्यासविषये विशेषः। तदाह—आकाशात्मने नम इत्यादिना। 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति'॥ २२॥

तार विभूति कथन—इस प्रकार उद्धार किये गये तार (ॐ) के विभक्त चरमांश से आकाशादि पञ्च महाभूतों की और मध्यम अंश (उ) से सूर्य आदि तेजों की तथा पूर्व भाग (अ) से समस्त छन्दों की उत्पत्ति हुई है॥ २२॥

गायत्रीतत्त्वन्यासकथनम्

एवमेषा जगत्सूतिः सवितेत्यभिधीयते।
यदा तदेति स्वैस्तत्त्वैश्चतुर्विंशतिधा भिदाम्॥ २३॥

गायत्रीतत्त्वन्यासं सूचयन् गायत्रीदेवतापि एषैव शक्तिरिति सहेतुकमाह—एवमिति। तत्त्वन्यासं सूचयति—यदा तदेति॥ २३॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथैवमेषेति हृल्लेखायाः परोक्षसमस्तप्रधाना सवितृलक्षणा व्याप्तिरुच्यते। तदाह—गायत्रीतत्त्वन्यासमिति। गायत्रीदेवताप्येषैव शक्तिरिति प्रधानविभूतिकथनम्। गायत्री नाम देवता गायत्रीदेवता। पुरुषाभिप्रायेण सविता शक्त्यभिप्रायेण गायत्रीति भेदः। सहेतुकमित्यनेनैवमेषां जगत्सूतिरित्येतद्विवृतम्। अत्रैषेति प्रकृता हृल्लेखाशक्तिः। एवं जगत्सूतिरिति नानाविधो विश्वजगत्समुद्भवप्रकारो ह्यत उक्तः। तेन जगतः सवित्रीयं शक्तिर्यतो भवति ततः सा सवितेति प्रथितेति मूलार्थः। सूतिशक्तेः स्वातन्त्र्यप्रधानतायां सवितृत्वमित्यवबोद्धव्यम्। सा च जगत्सूतिरपि सती प्रतिदिनोत्पाद्यार्थयोनितया मण्डलाकारेणावस्थितः सवितेति च प्रतिपत्तव्यम्। वक्ष्यति च गायत्रीपटले—आदित्यमण्डल इत्युपलक्षणं कारणमण्डलस्यापीति। यदेति। यदा सवितेत्यभिधीयत इति पूर्वत्रान्वयः। तदा स्वैस्तत्त्वैश्चतुर्विंशतिधा भिदामेतीति। सवितृविभूतितया प्रकृतिबुद्ध्यादितत्त्वाभिधानम्॥ २३॥

गायत्री तत्त्वन्यास कथन—जब यही शक्ति जगत् को उत्पन्न करती है तो 'सविता' कही जाती है और जब संवित् लक्षणा जगत्सूति अपने तत्त्वों में भेद करती है तब चौबीस प्रकार की हो जाती है ॥ २३ ॥

तत्त्वन्यासे गायत्रीवर्णसान्निध्यकथनम्

तद्वर्णभिन्ना गायत्री गायकत्राणनाद्भवेत् ।
सप्तग्रहात्मिका प्रोक्ता यदेयं सप्तभेदिनी ॥ २४ ॥

तत्त्वन्यासे गायत्रीवर्णसान्निध्यमाह—तद्वर्णेति । तच्छब्दस्तत्त्ववाचकः । तत्त्वसंख्यवर्णसंयुक्तेत्यर्थः । सप्तग्रहात्मकत्वं वदन् सप्तग्रहन्यासं सूचयति—सप्तग्रहात्मिकेति । हकारादिशान्तान्तैः यदा सप्तभेदिनी तदा सप्तग्रहात्मिका इति न्यासमन्त्रेषु हकारात्मने नम इत्यादियोगः सूचितः ॥ २४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तद्वर्णभिन्नेति सवितृलक्षणा जगत्सूतिर्विशेष्यते । तेषां तत्त्वानां वर्णास्तत्सवितुरित्यादयश्चतुर्विंशतिः तैर्भिन्ना च सा चतुर्विंशतितत्त्वैर्भिदां प्राप्नुवती भवति । हृल्लेखायाः समस्ताया एव परोक्षं रूपं गायत्रीमन्त्रः । तद्वाच्या प्रधानविभूतिः सविता । तस्याश्चतुर्विंशतिवर्णवाच्यानि तत्त्वानि च तद्विभूतयः । जगत्सूतिरित्यनेन तत्त्वविकारस्य जगदर्थजातस्य तद्व्याप्तित्वमपि सूचितम् । गायत्रीत्यत्रापि पूर्ववज्जगत्सूतिर्विशेष्यते । गायकत्राणनाद्भवेदिति तदाख्याफलं हेतुतयोक्तम् । गायको जापकः । न्यासकाद्युपलक्षणमेतत् । न्यासविषये विशेषः । तदाह—तत्त्वन्यासमिति । तद्वर्णभिन्नेत्यत्र तच्छब्देन किं विवक्षितमिति तत्राह—तच्छब्द इति । अयमत्र मन्त्रप्रयोगः । प्रकृत्यात्मने नमः बुद्ध्यात्मने नम इत्यादि । न्यासान्ते कृत्स्नां गायत्रीमुक्ता सवित्रे गायत्र्ये नम इति व्यापकम् । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति । अथ सप्तग्रहात्मिकेति शक्तेः सप्तांशप्रधाना ग्रहलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तदाह—सप्तग्रहात्मकत्वमिति । यदेयं सप्तभेदिनी तदा सप्तग्रहात्मिका प्रोक्तेति मूलान्वयः । न्यासविषये विशेषमाह—हकारादिशान्तान्तैरिति । षट्सु च कोणेषूक्तमन्त्रैः सप्तग्रहन्यासः । ततो व्यापकमन्त्रेण देहे व्यापकं च । षड्ग्रहन्यासे तु मध्ये सूर्यमन्त्रं शक्तिबुद्ध्या विन्यस्य षट्सु कोणेषु तद्विभूतितया षड्ग्रहमन्त्रान् विन्यस्य तदीयव्यापकमन्त्रेण देहे व्यापयेदिति ॥ २४ ॥

तत्त्वन्यास में गायत्रीवर्ण का सान्निध्य कथन—वह गायत्री अपने उन-उन वर्णों के भेद से चौबीस अक्षरों वाली होती है । गायकों (जप कर्त्ताओं) के त्राण करने के कारण उसे 'गायत्री' कहते हैं । जब यह सात का भेदन करती है तब सप्तग्रहात्मिका हो जाती है ॥ २४ ॥

तदा स्वरेशः सूर्योऽयं कवर्गेशस्तु लोहितः ।
चवर्गप्रभवः काव्यष्टवर्गाद् बुधसम्भवः ॥ २५ ॥
तवर्गोत्थः सुरगुरुः पवर्गोत्थः शनैश्चरः ।
यवर्गजोऽयं शीतांशुरिति सप्तगुणा त्वियम् ॥ २६ ॥

मन्त्रशेषं सूचयति—तदा स्वरेश इति । अं आं इं ईं उं ऊं ऋं ॠं लृं लॄं एं ऐं ओं

औं अं अः स्वराधिपतये सूर्याय भगवते हकारात्मने नमः । कं खं गं घं ङं कवर्गाधिपतये अङ्गारकाय भगवते रेफात्मने नमः । चं छं जं झं ञं चवर्गाधिपतये शुक्राय भगवते ईकारात्मने नमः । टं ठं डं ढं णं टवर्गाधिपतये बुधाय भगवते बिन्द्वात्मने नमः । तं थं दं धं नं तवर्गाधिपतये बृहस्पतये भगवते नादात्मने नमः । पं फं बं भं मं पवर्गाधिपतये शनैश्चराय भगवते शक्त्यात्मने नमः । यं रं लं वं शं षं सं हं लं क्षं यवर्गाधिपतये सोमाय भगवते शान्तात्मने नमः । इति मन्त्राः सूचिताः । इति सप्तगुणा त्वियमिति । ह्रीं अं क्षं सर्वाधिपतये सर्वैश्वर्य संविदे नमः । इति व्यापकमन्त्रः सूचितः ॥ २५-२६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तदा स्वरेश इति । हकाराद्यंशविकृतितया स्वरादिसप्तवर्गाणां हकारादिवाच्यत्वाच्च सूर्यादीनां तदीशत्वमुक्तम् । न्यासे विशेषमाह—मन्त्रशेषमिति । मूल इति सप्तगुणा त्वियमित्युपसंहारः । शक्तिरिति च शेषः । गुणशब्दस्तस्याः प्रधानभूतायाः विभूतिवचनः । सप्तास्या एवं प्रधानविभूतयः । तद्व्याप्तिश्च तत्तदभिव्यङ्ग्यफलमयं चराचरजातमित्यवबोद्धव्यम् । वक्ष्यति च—सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिरिति । न्यासविषये विशेषमाह—इति सप्तगुणेति । अत्रांक्षमित्याद्यन्तग्रहणं सर्ववर्णग्रहणार्थमिति ज्ञेयम् ॥ २५-२६ ॥

शक्ति का सप्तगुणात्मकत्व कथन—उस समय स्वरेश सूर्य, क वर्गेश मङ्गल, च वर्ग प्रभव शुक्र, ट वर्ग प्रभव बुध, त वर्ग से बृहस्पति, प वर्ग से शनैश्चर की तथा य वर्ग से चन्द्रमा की उत्पत्ति होती है । इस प्रकार यह शक्ति सप्तगुणा कही जाती है ॥ २५-२६ ॥

ग्रहाणां सूर्यात्मकसंविद्व्याप्यत्वम्

यथा स्वरेभ्यो नाऽन्ये स्युर्वर्णाः षड्वर्गभेदिताः ।
तथा सवित्रनुस्यूतं ग्रहषट्कं न संशयः ॥ २७ ॥
इति संलीनसूर्यांशे वर्गषट्के तु षड्गुणा ।
हृल्लेखेयं तथा यन्त्रं स्मर्यते स्मृतिकोविदैः ॥ २८ ॥

तस्या व्यापकत्वं सूचयन् ग्रहाणां सूर्यात्मकसंविदव्याप्यत्वमाह—यथेति । उक्तं हि स्वरकार्यत्वं वर्णान्तराणां तेभ्यो वर्णान्तरा इति । अत्र सप्तग्रहन्यासार्थं षड्गुणितयन्त्रं सूचयति—यन्त्रमिति । स्मृतिकोविदैरिति स्मृतिप्रकारः सूचितः । हृदयमध्य गुह्य जान्वंसमूर्धांस जानुकोणं स्मरन्तीत्यर्थः ॥ २७-२८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ शक्तेरेव रेफादिषडङ्गप्रधानां षड्ग्रहलक्षणां व्याप्तिं वक्ष्यंस्तेषां सवित्रात्मकत्वमिह विशेषं दर्शयति—यथेति । नान्ये स्युरिति । त एव तदनुगता एवेति भावः । व्यञ्जनानामृवर्णकार्यत्वात् तद्गतस्वरांशस्यैव च तदुत्पत्त्युपयोगिशक्तितया तदव्यतिरेकात् तस्य च व्यञ्जनदशायां तेष्वनुगमोपलम्भात् परा नकारोदयवद्विवक्षेति च स्मरणादेवमुक्तम् । न संशय इति । सोमादीनां सवितुरंशावेशादेव भास्करस्वरूपत्वं तद्वित्सु प्रसिद्धमिति सूचितम् । न्यासविषयेऽभिप्रायभेदमाह—तस्या व्यापकत्वमिति । तस्या इति

प्रकृता हल्लेखाशक्तिः गृह्यते । सूर्यात्मकसंविद्व्याप्यत्वमिति । न केवलायास्तस्या व्यापकत्वं किन्तु सवित्रात्मिकाया एव तस्या इत्युक्तम् । सप्तग्रहन्यासविषयमेतत्। यद्वा षड्ग्रहन्यासविषयमेव । तत्र चायं व्यापकमन्त्रः । ह्रीं स्वरानुक्त्वा स्वराधिपतये सर्वेश्वराय संविद्रूपाय सवित्रे नम इति । नान्ये स्युरिति । तत्कार्यतया तदनुगमनित्यत्वात् तत्कार्यत्वं च षोडशाङ्गव्याप्तावुक्तम् । तदाह—उक्तं हीति ॥ २७ ॥

अथ सोमादीनां सवित्रात्मकत्वमुक्तं युक्तिसिद्धं वदन् षड्ग्रहलक्षणां व्याप्तिमप्याह आचार्य—इति संलीनसूर्यांश इति । शक्तेर्यः सूर्यांशो हकाररूपः स एवं सोमादिषु संलीनः तदाकारतां प्राप्तो भवति । तदा सोमादिषड्ग्रहभेदत इयं शक्तिः षड्गुणापि भवतीति तदर्थः। वर्गषट्क इति । तदीशसोमाद्यभेदाभिप्रायेणोक्तम् । तदा यन्त्रमिति षड्गुणितमर्थादवसीयते । तस्याप्येतद्विभूतित्वमनेनोक्तम् । स्मृतिकोविदैरिति । सोमादिविभूतिभूतयन्त्रावयवविद्भिरिति भावः । न्यासविषये विशेषमाह—सप्तग्रहन्यासार्थमिति हृदयमध्यमिति । अयमाशयः । हृत्प्रदेशे वृत्तमालिख्यांसद्वयगुह्याग्रं जानुद्वयमूर्ध्वाग्रं च त्रिकोणद्वयं मिथः पुटितं विलिख्य तद्बहिर्देहपर्यन्ते वृत्तं भावयेत् । हृद्वृत्तमध्ये शक्तिं विन्यस्य तां परितः शक्त्या श्रीबीजेन कामबीजेन च व्यापय्य वामजान्वादिषडश्रिषु ह्रीं श्रीं क्लीं इति विन्यस्य तदस्र्यन्तरालेषु शक्तिं विन्यस्य वृत्तबाह्येऽनुलोमया च मातृकया परितो व्यापयेदिति । यन्त्रग्रहणादि-यानाशयोऽवसीयत इति ॥ २८ ॥

जब स्वरों से वर्णान्तर की उत्पत्ति नहीं होती तब यह षड् वर्ग भेदों वाली होती है। उसी से छह ग्रह उत्पन्न होते हैं, इसमें संशय नहीं। उस समय सूर्य सभी ग्रहों में व्यापक रूप से अनुस्यूत रहता है ॥ २७ ॥

सूर्यांश के वर्ग षट्कों में व्याप्त होने पर उसके षड् गुण होने का यही अभिप्राय है। स्मृतियों के जानकारों ने इसी को हल्लेखा यन्त्र बिन्द्वत् हकार, रकार एवं ईकारात्मक का स्वरूप बताया है ॥ २८ ॥

अहोरात्रादिन्यासः

सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिः शश्वद्भास्कररूपिणी ।
स्वभासा क्रमते यत्र तत्राऽस्याः स्थितिरिष्यते ॥ २९ ॥
अस्यास्तु रजसा चैव तमसा च दिवानिशम् ।
सत्त्वावष्टब्धबिन्द्वात्मा मेरुं पर्येति भास्करः ॥ ३० ॥

अस्य न्यासस्य ध्यानं देवताव्याप्तिं च दर्शयति—सर्वेति ॥ २९ ॥

अहोरात्रन्यासमाह—अस्यास्त्विति । रेफेकारहकारा रजआदयः । रं अह्ने नमः। ईं रात्र्यै नमः । हं मेरवे नमः । ह्रीं भास्कराय नमः । इति मन्त्रा मूर्धमूलाधार-सुषुम्नाहृत्सु न्यस्तव्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिरिति ग्रहाणां व्याप्तिः शक्तेः सर्वजगन्मूलत्वं चोक्तम् । सा शक्तिर्भास्कररूपिणी शश्वत् सर्वव्याप्ता हीति योजनीयम् । भास्कररूपिणीति जगत्सूतिः सवितेत्युक्तप्रधानविभूतिरूपा सतीत्यर्थः । सा सदापि स्वयमेव

च सोमादिषड्ग्रहविभूतिद्वारा च सर्वमपि जगद्व्याप्य स्थितेति मूलार्थः । तस्य तस्य ग्रहस्य यदभिव्यङ्ग्यं शुभाशुभरूपं फलं तन्मयमेव सर्वं जगदिति तथेयं व्याप्तिर्विवक्षिता । हिशब्देन ग्रहवित्सु प्रसिद्धमेतदिति सूचितम् । तस्या सूर्यतया पृथगपि व्याप्तिः स्वभासेत्युक्ता । स भास्करः शक्तिविभूतिस्वभासा यत्र क्रमते तत्रास्याः शक्तेः स्थितिर्व्या-वृत्तिरिष्यत इति मूलार्थः । यत्रेति ग्रहमण्डलानि ब्रह्माण्डोदरभागश्चाभिप्रेतः । पर्यायेण क्रमणेऽपि व्याप्तिर्नित्यैवेति स्थितिरित्युक्तम् । न्यासविषये विशेषमाह—न्यासस्येति । सवितृरूपेण ध्यानम् । स च षड्गुणितयन्त्रव्याप्तविग्रह इति ध्यानप्रकारः । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदपीह सूचितम् । देवताव्याप्तिं चेति । सर्वन्यासेषु समानमेतदवबोद्धव्यम् ॥२९॥

अथास्यास्तु रजसा चैवेति । हृल्लेखायाश्च तुरंशप्रधानाहोरात्रादिलक्षणा व्याप्ति-रुच्यते । तदाह—अहोरात्रन्यांसमिति । व्याप्तिं वदन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । मूले दिवां-निशमित्यहोरात्रे भवत इत्यर्थः । सत्त्वावष्टब्धबिन्द्वात्मेति बिन्दुशब्देन बिन्दुलक्षणं गुण-साम्यं विवक्षितम् । बिन्दुग्रहणाद्रजआद्यात्मतया हृल्लेखाया रेफादयोऽपि ग्राह्याः । तदाह—रेफेकारहकारा इति । सत्त्वस्यावष्टम्भकताभिधानात्तदेव मेरुरिति लभ्यते । सत्त्वेन मेरुरूपेणावष्टब्धोऽवपातादिनिर्मुक्तः स्थिरीकृतो बिन्दुरेवात्मा मण्डलाकारं रूपं यस्य स तथोक्तः । रेफादिरूपा रजआदिलक्षणा अहरादयोऽस्याः प्रधानविभूतय इति मूलाभिप्रायः । 'सर्वव्याप्ता हि सा शक्तिरित्येतदिहापि समानम् । तदीयाहोरात्रयोस्तु पितृदेवाद्यहोरात्रेषु व्याप्तिरिति । न्यासविषये विशेषमाह—रं अह्ने नम इति । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येत-दिहापि समानमिति ॥ ३० ॥

इसी गायत्री शक्ति के रजोगुणमयी शक्ति तथा तमोगुणमयी शक्ति का आश्रय लेकर सत्त्वगुण वाले बिन्द्वात्मा भगवान् सूर्य मेरु की परिक्रमा करते हैं जिनसे दिन रात की उत्पत्ति होती है ॥ २९-३० ॥

राशिमण्डलम्

अस्या विकाराद्वर्णेभ्यो जाता द्वादश राशयः ।
लवादिकालोपचितैस्तैः स्याच्चक्रगतिस्त्रिधा ॥ ३१ ॥

राशिव्याप्तिं वदन् राशिन्यासे वर्णयोगं सूचयति—अस्या इति ।

कालचक्रमध्ये लवादिन्यासं राशिन्यासं च सूचयति—लवादीति ॥ ३१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथास्या विकारादिति शक्तेरेव समस्तप्रधाना राश्यादिलक्षणा व्याप्तिरुच्यते । तदाह—राशिव्याप्तिमिति । तत्रास्या विकारादित्यर्थेन राशिरूपा प्रधान-विभूतिरुक्ता । अस्या इति प्रकृता हृल्लेखाशक्तिः गृह्यते । विकाराद्वर्णेभ्य इति सामाना-धिकरण्यमभिप्रेतम् । वर्णानां तद्विकारत्वं षोडशाङ्गव्याप्तौ 'स सर्गः श्लेषितः कण्ठ' इत्यादौ च प्रतिपादितम् । यद्वा शक्तिस्वरूपादेव सर्ववर्णोत्पत्तिरिहेष्यते । अथ वा राशय-स्तावद्गुणलक्षणा हकारादिरूपाः स्युः । वक्ष्यति च—

चरस्थिरोभयात्मानं चातुर्वर्ण्यं गुणात्मकम् ॥ इति ।

तथा च यस्य राशेर्ये वर्णा वक्ष्यन्ते तदीयाच्छक्त्यवयवात्तेषामुत्पत्तिः स्यात् । तदा च

शक्तेर्विकाराद्धकारादेर्ये वर्णाः स्युस्तेभ्यो जाता इत्ययमर्थः । न्यासविषये विशेषमाह—राशिन्यासे वर्णयोगमिति । लवादिकालोपचितैरिति लवादीनां राशिविभूतित्वं चक्रस्य च तत्कार्यत्वं तस्य च त्रित्वमुक्तम् । न्यासे विशेषमाह—कालचक्रमध्य इति ॥ ३१ ॥

जब वह वर्णों में विकार उत्पन्न करती है तब द्वादश राशियाँ उत्पन्न होती हैं जिनके लव, काष्ठा, कला आदि क्षुद्र काल परिमाणों से तीन प्रकार की काल चक्र की गति सम्पादित होती है ॥ ३१ ॥

ऋक्षराश्यादियुतया चक्रगत्या जगत्स्थितिः ।
वक्ष्यामि चक्ररूपञ्च प्रबद्धं राशिभिर्यथा ॥ ३२ ॥

चक्रसंहारेण स्वरूपस्थितिं सूचयति—ऋक्षेति । चक्रस्य गतिः संहारः । जगतः परमात्मरूपेण स्थितिरित्यर्थः । वक्ष्यामीति सुबोधम् ॥ ३२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ऋक्षराश्यादियुतयेति नक्षत्रादीनां राशिविभूतित्वमेवं विव + + दर्शितः । गतिर्व्यवगमः संहार एवेति भावः । जगतः स्थितिरित्येतद्विवृणोति—जगतः परमात्मरूपेण स्थितिरिति । चक्रसंहारे तद्विभूतेरपि जगतः संहारादेतदुपपत्तिः । वक्ष्यामीति सुबोधमिति । व्याप्तिविषय एतदुक्तम् । वक्ष्यामि चक्ररूपं चेत्याद्यापटलान्तं कालचक्रप्रकरणम् । तच्च महदित्येतदभिप्रायेणैवमभिधानमिति ज्ञेयम् ।

मूले चक्ररूपमिति कालचक्रस्य संस्थानं राशिभिः प्रबद्धं यथा भवति तथा वक्ष्यामीति सोपस्कारमन्वयः । राशिग्रहणं नक्षत्राद्युपलक्षणम् ॥ ३२ ॥

नक्षत्रों एवं राशियों से सम्बद्ध काल संस्थान रूप चक्र की गति से जिस प्रकार जगत् की स्थिति होती है उसे तथा उस चक्र का स्वरूप जिस प्रकार वह राशियों से बँधा है इन दोनों को आगे कहूँगा ॥ ३२ ॥

मानुषचक्रविधानम्

अन्तर्बहिर्विभागेन रचयेद्राशिमण्डलम् ।
भूचक्र एष मेषादिः प्रविज्ञेयोऽथ मानुषः ॥ ३३ ॥

अन्तर्बहिरिति । अयमर्थः । चतुरस्रत्रयात्मकं सकोणसूत्रं राशिमण्डलं मूलाधारे मनसा लिखित्वा । तन्मध्ये षट्कोणं देव्यधिष्ठितमध्यं लवत्रुटिकलाकाष्ठानिमेषमात्राधिष्ठित षट्कोणं स्मृत्वा राशिचक्रे प्रतित्रिकोणं चतुरस्रं लिखित्वा तेषां मध्ये त्रिकोणानि लिखेत् । तत्र चतुरस्रकोणेषु त्रिकोणेषु च घटिकान्यासः । राशिव्यापकमन्त्रैः वक्ष्यमाणैः तस्मिन् तस्मिन् राशौ व्यापकम् । ततः त्रिकोणमध्ये राशिवर्णैः सह धात्राद्यादित्यन्यासः । ततो वक्ष्यमाणमन्त्रै राशिवेधन्यासः। ततस्तदधिपतिवेधन्यासः । पुनः राशिचक्रात् बहिः वृत्तं लिखित्वा तत्र परितः सप्तविंशति त्रिकोणान्यपि लिखित्वा तेषु नक्षत्रन्यासं नक्षत्रदेवतान्यासं नक्षत्रवेधन्यासं च कृत्वा तद्बहिरपि वृत्तं विधाय तत्र त्रिंशत्रिकोणात्मकं तिथिचक्रं लिखित्वा तेषु तिथिन्यासं तिथिदेवतान्यासं च कृत्वा मेषमीनान्तराले तिथिचक्रे वा करणन्यासं कृत्वा समष्टिमन्त्रेण व्यापयेत् ।

अथवा राशिचक्र एव नक्षत्रतिथिन्यासोऽपि । तथा चेत् राशिमण्डल एवं नक्षत्रमण्डलं तिथिमण्डलं च कार्यम् । इत्यन्तर्बहिर्विभागेन राश्यादिमण्डलरचनाप्रकारो न्यासप्रकारश्चोक्तः ।

अथ मन्त्रविशेषप्रदर्शनार्थं ग्रन्थे व्याख्यायते—भूचक्र इति । समष्टिमन्त्रे भूचक्राय नमः । इति योगो दर्शितः । मेषादिरिति न्यासोपक्रमस्थानं दर्शितम् । मानुष इति । राशिव्यापकमन्त्रेषु लग्नादेः पूर्वं मानुषपदयोगो दर्शितः ॥ ३३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—षोडशाङ्गादिविभूतीनां रूपं प्रथितमेव नैवं कालचक्रविभूतेरित्येतदारम्भः । तत्रान्तर्बहिरित्यादिप्रकरणस्य न्यासविषयेऽनुष्ठानसंग्रहप्रतिपत्त्यर्थं तात्पर्यार्थं दर्शयति—अन्तर्बहिरित्ययमर्थ इत्यादिना । चतुरस्रत्रयात्मकं सकोणसूत्रमित्यनेन अन्तर्बहिर्विभागेनेत्यस्यार्थोऽपि दर्शितः । पूर्वं समं चतुरस्रं कृत्वा पुनस्तस्य चतुर्ष कोणेषु बाह्यतः संस्पृष्टं चतुर्दिग्गतकोणावसानरेखा लिखेदिति विवरणाशयः । अत्रान्तर्बहिश्चतुरस्रैस्तज्जन्यैर्वा द्वादशभिस्त्रिकोणै राशिमण्डलस्य विभागो मूल उक्तः । षट्कोणाद्युपलक्षणं चैतत् । यद्वा षट्कोणादितिथिचक्रान्तं कृत्स्नमप्यन्तर्बहिर्विभागेनेति गृहीतमेव राशिमण्डलग्रहणं चैवमुपपन्नं स्यादिति । राशिचक्र इति । द्वादशत्रिकोणपङ्क्तिलक्षणे भाग इत्यर्थः । तत्र चतुरस्रकोणेष्विति । + + + + राश्यादि मण्डलरचनाप्रकार इति । राशिनक्षत्रतिथिलवजादिमण्डलं तदेव । रचयेद्राशिमण्डलमित्युक्तम् । तस्य चेयानभिप्रायः । तस्मिन् मण्डले च कालत्रयं सुव्यक्तं प्रतिपत्तव्यमिति । मूले भूचक्र एष इति । 'चक्रगतिस्त्रिधेत्युद्दिष्टं भूचक्रं प्रस्तुतम् । एष इति वक्ष्यमाणग्रहणम् । मानुष इति मनुष्याणां शुभाशुभफलाभिव्यञ्जकत्वं मनुष्येषु तथा व्याप्तिश्चोक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—भूचक्र इतीति + + + ॥ ३३ ॥

मानुषचक्र—राशि मण्डल के भीतर नक्षत्र मण्डल है और उसके भीतर तिथि मण्डल है । इस प्रकार के अन्तः एवं बहिर्विभाग से वह राशिमण्डल मेषादि से भूचक्र का निर्माण करता है जिसे 'मानुष चक्र' कहते हैं । यह प्रथम चक्र है जो मनुष्यों के शुभाशुभ फल का अभिव्यञ्जक है ॥ ३३ ॥

आद्यैर्मेषाह्वयो राशिरीकारान्तैः प्रजायते ।
ऋकारान्तैरुकाराद्यैर्वृषो युग्मं ततस्त्रिभिः ॥ ३४ ॥
एदैतोः कर्कटो राशिरोदौतोः सिंहसम्भवः ।
अमःशवर्गलेभ्यश्च सञ्जाता कन्यका मता ॥ ३५ ॥
षड्भ्यः कचटतेभ्यश्च पयाभ्याञ्च प्रजज्ञिरे ।
वणिगाद्याश्च मीनान्ता राशयःशक्तिजृम्भणात् ॥ ३६ ॥
चतुर्भिर्यादिभिः सार्द्धं स्यात् क्षकारस्तुमीनगः ।

तेषामेव प्रथमतोऽक्षरयोगक्रमं दर्शयति—आद्यैरिति ॥ ३४-३७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले आद्यैर्मेषाह्वयो राशिरित्यादिना वर्णेभ्यो जाता द्वादश राशय इत्येतत्प्रागुद्दिष्टं विव्रियते । अमः शवर्गलेभ्यश्च बिन्दुविसर्गोष्मचतुष्टयलकारा उक्ताः ।

शक्तिजृम्भणादिति हृल्लेखाया मूलशक्तेः स्वस्वरूपावस्थानतो बहिर्मुखतया वर्धनादित्यर्थः । तदुक्तम्—अस्या विकाराद्वर्णेभ्य इति । मीनग इति । तत्करणत्वादिति भावः ।

न्यासविषये विशेषमाह—तेषामेवेति । राशिव्यापकमन्त्राणां तच्छब्देन ग्रहणम् । प्रथमत इत्यारम्भ एव ॥ ३४-३७ ॥

मेषादि राशियाँ, जिन्हें 'वर्णेभ्यो जाता द्वादश राशयः' द्र० ४.३१ में कह चुके हैं, उनका वर्णन प्रस्तुत करते हैं—

मेष राशि अकार से आरम्भ कर ईकार से उत्पन्न है। उकार से आरम्भ कर ऊकार पर्यन्त दो वर्णों से वृष राशि तथा मिथुन राशि ऋकार के बाद होने वाले तीन वर्णों ए ऐ एवं कर्क राशि ओ औ से और सिंह राशि की उत्पत्ति अं अः से होती है । श तथा ल से कन्या राशि उत्पन्न हुई है । क वर्ग, च वर्ग, ट वर्ग, त वर्ग, प वर्ग और य इन छह वर्णों से क्रमशः तुला, वृश्चिक, धन, मकर, कुम्भ तथा मीन इन छह राशियों की उत्पत्ति हुई है । इन राशियों की उत्पत्ति का कारण उन-उन वर्णों में शक्ति की प्रेरणा ही है । 'य र ल व' इन चार यादियों के सहित क्षकार मीनगामी होता है ॥३४-३७॥

राशीनां चरादिभेदः

स्यातामर्धाधिकौ पञ्चनाडिकौ चापकर्कटौ ॥ ३७ ॥
पादाधिका मकरयुक्सिंहवृश्चिकसंज्ञकाः ।
पादोनौ कुम्भवृषभौ वणिक्कन्ये च पञ्चके ॥ ३८ ॥
त्रिपादोनौ मीनमेषौ संख्योक्ता राशिसंश्रिता ।
चापो नीरगयुक्कन्याः पीताः स्युरुभयास्त्वमी ॥ ३९ ॥
वणिङ्मकरमेषाह्वकुलीरा रक्तरोचिषः ।
चरा वशिष्टाश्चत्वारः स्थिराः श्वेताः पृथङ्मताः ॥ ४० ॥

वर्णानामुपरि राशिनाडिकासंख्यायोगं दर्शयति—स्यातामिति । अनेनैव नाडिकान्यासोऽपि दर्शितः । संख्यायाः परस्ताच्चरस्थिरोभयपदं पीतादिपदं च दर्शयति—चाप इति ॥ ३७-४० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ स्यातामिति राशीनां विभूतितया तत्तदवयवा नाड्य उक्ताः । पादाधिका इति पञ्चनाडिकशब्दोऽनुवर्तनीयः । युगमिति मिथुनग्रहणम् । पादोनाविति पञ्चनाडिकौ । वणिक्कन्ये च पञ्चक इति । तुला कन्या च पञ्चनाडिकेत्यर्थः ।

त्रिपादोनाविति पञ्चनाडिकावित्यनुषङ्गः । संख्योक्तेति नाडीनामिति शेषः । न्यासविषये विशेषमाह—संख्याया इति । तेष्वेव मन्त्रेषु राशिनाडिकासंख्याया इत्यर्थः । नीरगो मीनः । युङ्मिथुनम् । वणिक् तुला । कुलीरः कर्कटकः । चरा इति पूर्वत्र सम्बन्धनीयम् । वशिष्टा इत्यकारलोपः । यदुक्तम्—

वष्टिवागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ॥ इति ।

वृषसिंहवृश्चिककुम्भानां ग्रहणमेतत् ॥ ३७-४० ॥

पाँच नाड़ी तथा उससे अधिक आधी नाड़ी का धनु एवं कर्क राशि होती है। एक पाद से अधिक पाँच नाडियों का मकर, सिंह एवं वृश्चिक राशि होती है। एक पाद हीन पाँच नाडियों के होने पर कुम्भ और वृष राशि होती है तुला तथा कन्या पाँच-पाँच नाडियों की होती है ॥ ३७-३८ ॥

त्रिपाद से हीन पाँच नाडियों की मीन और मेष राशि होती है। इस प्रकार राशि में होने वाली नाडियों की संख्या कही गई। अब इन राशियों का चर, स्थिर, द्वि-स्वभावादि स्वभाव तथा वर्ण कहते हैं—

धनु, मीन, मिथुन तथा कन्या राशियों का पीत वर्ण है। ये चर, स्थिर एवं द्विस्वभावात्मक हैं। तुला, मकर, मेष, कर्क इन राशियों का लाल वर्ण है। ये चर राशियाँ हैं। अवशिष्ट राशियाँ अर्थात् वृष, सिंह, वृश्चिक तथा कुम्भ इनका श्वेत वर्ण है और ये 'स्थिर' राशि कही जाती हैं ॥ ३९-४० ॥

राशीनां ब्राह्मणादिवर्णोक्तिः

स्युः कर्कटो वृश्चिकमीनराशी
विप्रा नृपाः सिंहधनुश्च मेषः ।
तुला सकुम्भा मिथुनश्च वैश्याः
कन्यावृषौ द्वौ मकरश्च शूद्राः ॥ ४१ ॥

चरादिपीताद्योर्मध्ये ब्राह्मणादि पदं दर्शयति—स्युरिति ॥ ४१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ स्युः कर्कट इति राशीनां ब्राह्मणादिरूपतया तद्रूपेण व्याप्तिरुक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—चरादिपीताद्योरिति ॥ ४१ ॥

अब इनका **ब्राह्मणादि वर्ण विधान** करते हैं—कर्क, वृश्चिक एवं मीन का वर्ण विप्र है। सिंह, धनुष, मेष का क्षत्रिय वर्ण है। तुला, कुम्भ तथा मिथुन का वैश्य वर्ण है तथा कन्या, वृष और मकर का शूद्र वर्ण है ॥ ४१ ॥

राश्यधिपतिन्यासः

आङ्गारावजवृश्चिकौ वृषतुले शुक्रस्य युक्कन्यके
बौधे कर्कटकाह्वयो हिमरुचेः सिंहस्तथा गोपतेः ।
चापाब्जावपि धैषणौ मकरकुम्भाख्यौ च मान्दौ ग्रहाः
प्रोक्ता राश्यधिपा बलौ च कलशे सोऽयं क्रमो दर्शितः ॥ ४२ ॥

राश्यधिपतिन्यासं दर्शयति—आङ्गाराविति ॥ ४२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथाङ्गाराविति राशीनामेवाङ्गारकादीनां निजनिजग्रहतया तथा व्याप्तिरुक्ता। न्यासविषये विशेषमाह—राश्यधिपतिन्यासमिति। गोपतिः सूर्यः। धिषणो बृहस्पतिः। मन्दः शनैश्चरः। बलेश्च कलश इति। दीक्षाकलशपूजायां यो बलिस्तस्येत्यर्थः। वक्ष्यति च—हुते तु देशिकः पश्चान्मण्डले बलिमाचरेदित्यादि ॥ ४२ ॥

मेष तथा वृश्चिक के अधिपति मङ्गल, वृष और तुला के अधिपति शुक्र, कन्या एवं मिथुन के अधिपति बुध, कर्क के चन्द्रमा, सिंह के अधिपति सूर्य, धनुष तथा मीन के स्वामी बृहस्पति और मकर तथा कुम्भ के अधिपति शनि कहे जाते हैं। यहाँ तक राशियों के स्वामियों का वर्णन किया गया है। इनके बलि का क्रम विधान दीक्षा प्रकरण में कलश पूजा के समय कहा गया है ॥ ४२ ॥

लग्नो धनं भ्रातृबन्धुपुत्रशत्रुकलत्रकाः ।
मरणं धर्मकर्मायव्यया द्वादश राशयः ॥ ४३ ॥

राशिनाम्नः पूर्वं लग्नादियोगं दर्शयति—लग्न इति । अयमत्र प्रयोगक्रमः । ह्रीं समस्तकालसाक्षिण्यै संविदे नम इति षट्कोणमध्ये न्यसेत् । ह्रीं लवाय नमः । ह्रीं त्रुट्यै नमः । ह्रीं कलायै नमः । ह्रीं काष्ठायै नमः । ह्रीं निमेषाय नमः । ह्रीं मात्रायै नमः । इति षट्कोणेषु ह्रीं मेषराशिप्रथमघटिकायै नमः । ह्रीं मेषराशिद्वितीयघटिकायै नमः । एवं तृतीयचतुर्थघटिकायै नम इति । राशिमध्यचतुरस्रकोष्ठेषु न्यसित्वा । मेष- राशिपादाय नम इति चतुरस्रमध्यगतत्रिकोणाग्रकोणे न्यसेत् । एवं सर्वत्र घटिकान्यासो द्रष्टव्यः ।

घटिकान्यासानन्तरं राशिमन्त्रैः तं तं राशिं व्यापयेत् । (१) ह्रीं अं आं इं ईं सपादचतुर्घटिकात्मने चरात्मने नृपवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यलग्नाय मेषराशये नमः । (२) उं ऊं ऋं पादोनपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने शूद्रवर्णात्मने श्वेतवर्णाय मनुष्यधनाय ऋषभराशये नमः । (३) ॠं लृं ॡं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने उभयात्मने वैश्यवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यभ्रात्रे मिथुनराशये नमः । (४) एं ऐं अर्धाधिकपञ्चघटिकात्मने चरात्मने ब्राह्मणवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यबन्धवे कर्कटराशये नमः । (५) ओं औं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने नृपवर्णात्मने श्वेतवर्णाय मनुष्यपुत्राय सिंहराशये नमः । (६) अं अः शं षं सं हं लं पञ्चघटिकात्मने उभयात्मने शूद्रवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यशत्रवे कन्याराशये नमः । (७) कं खं गं घं ङं पञ्चघटिकात्मने चरात्मने वैश्यवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यकलत्राय तुलाराशये नमः । (८) चं छं जं झं ञं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने ब्राह्मणवर्णात्मने श्वेतवर्णाय मनुष्यमरणाय वृश्चिकराशये नमः । (९) टं ठं डं ढं णं अर्धाधिकपञ्चघटिकात्मने उभयात्मने नृपवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यधर्माय धनूराशये नमः । (१०) तं थं दं धं नं पादाधिकपञ्चघटिकात्मने चरात्मने शूद्रवर्णात्मने रक्तवर्णाय मनुष्यकर्मणे मकरराशये नमः । (११) पं फं बं भं मं पादोनपञ्चघटिकात्मने स्थिरात्मने वैश्यवर्णात्मने श्वेतवर्णाय मनुष्यायाय कुम्भराशये नमः । (१२) यं रं लं वं क्षं त्रिपादोनपञ्चघटिकात्मने उभयात्मने ब्राह्मणवर्णात्मने पीतवर्णाय मनुष्यव्ययाय मीनराशये नमः इति व्यापकमन्त्राः ।

अथ धात्रादिन्यासः । मेषराशये नम इत्यादिषु मेषराश्यधिपतये धात्रे नम इत्यादि योज्यं धात्रादि न्यासे ।

अथ राशिवेधन्यासः । राशिव्यापकमन्त्रैरेव विध्युर्धनुर्मेषसिंहा इति वक्ष्यमाणप्रकारेण न्यासः ।

अथ राश्यधिपग्रहन्यासः । तत्र मेषराश्यधिपतये धात्रे नम इत्यादि स्थानेषु मेषराश्यधिपतये अङ्गारकाय नमः । इत्यादिकं प्रक्षिप्य न्यासः कार्यः । अधिपतयश्च आंङ्गारकावजवृश्चिकावित्यादिनोक्ताः ॥ ४३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ लग्न इति । राशीनामेवाभिव्यङ्ग्यफलात्मकतया तथा व्याप्तिरुक्ता । न्यासविषये विशेषमाह—राशिनाम्न इति । राशिव्यापकमन्त्रेष्वेव एतदपि भवति । भूचक्रमेवमुक्तम् । इदानीमित्थं मन्त्राणां निष्पन्नत्वात् तैर्न्यासप्रयोगं दर्शयति—अयमत्रेत्यादिना । त्रिकोणाग्रकोणस्तेषां मध्ये त्रिकोणानीत्युक्तस्य त्रिकोणस्य शिरोदेशगतकोण उक्तः । एवं सर्वत्रेति । ह्रीं ऋषभराशिप्रथमघटिकायै नम इत्याद्यूह्यम् । तत्र चायं विशेषः—ह्रीं ऋषभराशिप्रथमपादाय नमः । ह्रीं ऋषभराशिद्वितीयपादाय नमः । ह्रीं ऋषभराशितृतीयपादाय नमः । इति कोणत्रये न्यासः । मिथुनराशौ तु ह्रीं मिथुनराशिपञ्चमघटिकायै नम इति चतुरस्रमध्ये न्यासः । यद्वा पञ्च घटिकाश्चेत् पञ्चाश्रा राशयः स्युरिति ॥ ४३ ॥

ये राशियाँ बारह लग्न आदि योग से युक्त भी हैं जिनमें लग्नों के क्रम से लग्न, धन, भाई, बन्धु, पुत्र, शत्रु, कलत्र, मरण, धर्म, कर्म, आय, एवं व्यय इन द्वादश भावों का विचार किया जाता है ॥ ४३ ॥

ततस्तदूर्ध्वभागस्थो भुवश्चक्रः समस्तथा ।
स तु सिंहादिको यस्मिन् पैतृकौ नियता गतिः ॥ ४४ ॥

मूलाधारचक्रवदेव हृच्चक्रेऽपि न्यासः कर्तव्यः । इत्याह—ततस्तदूर्ध्व इति । तत्र न्यासः सिंहादिक इत्याह—स त्विति । लग्नादयश्च पितृलग्नाय सिंहराशये नमः । इत्येवं क्रमेण योज्या इत्याह—यस्मिन्निति ॥ ४४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ ततस्तदूर्ध्वभागस्थ इति भुवश्चक्रमुक्तम् । स्वसमाख्ययैवान्तरिक्षवर्तित्वमप्यस्य लभ्यते । सम इति । भूचक्रेणेति शेषः । यस्मिन् पैतृकी नियता गतिरिति तथा व्याप्तिरुक्ता । यदुक्तं—चक्रगत्या जगत्स्थितिरिति । न्यासविषये विशेषमाह—मूलाधारचक्रवदेवेति ॥ ४४ ॥

भुवश्चक्र—मूलाधारचक्र के समान हृत्चक्र में भी न्यास करना चाहिए । उस सूचक के ऊपर उसी के समान 'भुवःचक्र' है जिसका प्रारम्भ सिंह राशि से होता है और जिससे पितृ गणों की गति नियत होती है ॥ ४४ ॥

तदूर्ध्वभागसंस्थः स्यात् स्वश्चक्रश्चाऽपि तादृशः ।
स तु चापादिको दैवश्चक्रस्त्रैनाभिकस्तु सः ॥ ४५ ॥

मूर्धस्थस्वश्चक्रेऽपि समो न्यास इत्याह—तदूर्ध्व इति । तत्र चापादिको न्यास इत्याह स त्विति । चक्रत्रयन्यासानन्तरं त्रैनाभिकाय कालचक्राय नम इति व्यापकमाह—चक्रस्त्रैनाभिक इति ॥ ४५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ तदूर्ध्वभागसंस्थः स्यादिति स्वश्चक्रमुक्तम् । तादृश इति

भूचक्रतुल्यः । न्यासविषये विशेषमाह—मूर्धस्थस्वश्चक्रेऽपीति । त्रैनाभिकस्त्वयमिति त्रिधोक्तचक्रविशेषणम् । तद्दर्शयन् न्यासविषये विशेषमाह—चक्रत्रयन्यासानन्तरमिति । + + + + ॥ ४५ ॥

देवचक्र—उसके भी ऊपर स्थित 'स्वः चक्र' भी वैसा ही है । उसका प्रारम्भ धनु राशि से होता है जिसे 'देवचक्र' भी कहते हैं । वह देवचक्र आकाश मण्डल में संस्थित है ॥ ४५ ॥

राशिवेधादिन्यासः

धनुस्तु देवलग्नत्वात् समासाल्लग्नमुच्यते ।
विध्युर्धनुर्मेषसिंहा मकरर्षभकन्यकाः ॥ ४६ ॥
सकुम्भयुग्मवणिजो मीनवृश्चिककर्कटाः ।
अयन्तु राशिवेधः स्यादन्यो वेधस्तु भात्मकः ॥ ४७ ॥

धनुर्मासाय देवलग्नाय धनूराशये नम इत्यादि क्रमेण मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्याह—धनुस्त्विति । मासादूर्ध्वं लग्नादिकमुच्यत इत्यर्थः । वेधन्यासप्रकारमुक्तमाह—विध्युरिति ॥ ४६-४७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—धनुस्त्विति धनुषो लग्नतया प्रसिद्धिनिबन्धनकथनेन दैवराशीनां लग्नादिफलं प्रधानमित्युक्तम् । समासादिति संग्रहात् लग्नमित्येव व्यवहारविधौ तत्तद्विशेषव्यवहारे मेषसिंहयोरपि लग्नत्वं मनुष्यलग्नं पितृलग्नमितीति भावः। दैवलग्नादिफलानुगतमितरलग्नादिफलं देवानामितरनियामकतोपपत्तेरित्यनेन सूचितम् ।

न्यासविषये विशेषमाह—धनुर्मासायेति । समासादित्यत्रापि धनुःशब्दो योज्यः । मासपदसहिताद्धनुः शब्दानन्तरमित्यर्थः । देवलग्नत्वादित्यस्याभ्यधिकपदस्य मन्त्रेषु योजने हेतुः। देवलग्नं हि महन्मासमात्रलक्षणम् । तस्माद्धनुर्मासयोग इत्ति भावः । मकरमासादियोगोपलक्षणमेतत् । तदेतद्दर्शयति—मासादूर्ध्वमिति । बध्युरिति मिथो बध्नीयुरित्यर्थः । येनैकस्य राशेः गुणे दोषेऽपि वा सतीतरेऽपि तदनुविद्धाः स्युः सम्बन्धः स एव च वेधः । न्यासविषये विशेषमाह—वेधन्यासप्रकारमिति । उक्तमित्यथ राशिवेधन्यास इत्यादिना पूर्वमुक्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

अथ मूलेऽतो वेधस्तु भात्मक इति नक्षत्रप्रकरणारम्भः । तदाह—नक्षत्रन्यासमिति । वदन्नित्यतो वेधस्तु भात्मक इत्यादिप्रकरणेनेति शेषः । व्याप्तिमपि दर्शयन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । मूलेऽत इति । राशिवेधो हेतुतया परामृष्टः ॥ ४७ ॥

धनु लग्न से प्रधानतः दैव राशियों का ही फल समास रूप में कहा जाता है । ऐसे तो मेष तथा सिंह लग्न भी व्यवहारतः मनुष्य लग्न तथा पितृ लग्न रूप से प्रसिद्ध हैं । धनु, मेष, सिंह, मकर, वृष, कन्या, कुम्भ, मिथुन, तुला, मीन, वृश्चिक एवं कर्क ये बारह राशि वेध कहे जाते हैं । इसके अतिरिक्त अन्य नक्षत्रात्मक वेध भी होते हैं ॥ ४६-४७ ॥

नक्षत्रवेधन्यासः

मूलाश्विनीमघाज्येष्ठारेवत्यश्लेषकास्तथा ।
याम्यपूर्वानुपूर्वाहिर्बुध्न्यपुष्यानुराधकाः ॥ ४८ ॥
स्वातौ शतभिषार्द्रा च श्रोणारोहिणहस्तकाः ।
पादं पादत्रयैर्विध्याद् योजयेदधमर्धकैः ॥ ४९ ॥

नक्षत्रन्यासं वदन् वेधसाम्यात् प्रथमं नक्षत्रवेधन्यासमाह—मूलेति । न्यासक्रमस्तूच्यते । ह्रीं अं आं अश्विन्यै नमः । इं भरण्यै नमः । ईं उं ऊं कृत्तिकायै नमः । ॠं ॠं लृं लॄं रोहिण्यै नमः । एं मृगशीर्षायै नमः । ऐं आर्द्रायै नमः । ओं औं पुनर्वसवे नमः । कं पुष्यायै नमः । खं गं अश्लेषायै नमः । घं ङं मघायै नमः । चं पूर्वफल्गुन्यै नमः । छं जं उत्तरफल्गुन्यै नमः । झं ञं हस्तायै नमः । टं ठं चित्रायै नमः । डं स्वात्यै नमः । ढं णं विशाखायै नमः । तं थं दं अनुराधायै नमः । धं ज्येष्ठायै नमः । नं पं फं मूलायै नमः । बं पूर्वाषाढायै नमः । भं उत्तराषाढायै नमः । मं श्रवणायै नम । यं रं श्रविष्ठायै नमः । लं शतभिषजे नमः । वं शं पूर्वभाद्रपदायै नमः । षं सं हं उत्तरभाद्रपदायै नमः । लं क्षं अं अः रेवत्यै नमः । इति नक्षत्रचक्रे न्यसेत् ।

पुनस्तत्रैव नक्षत्रदेवतान्यासं कुर्यात् । अं आं अश्विन्यधिपतिभ्यामश्विभ्यां नम इत्यादि क्रमेण मन्त्राः द्रष्टव्याः । पुनरेभिरेव मन्त्रैः नक्षत्रवेधन्यासः । स च मूलाश्विन्यादिक्रमेण न्यस्तव्यः । राशिचक्र एव चेत् नक्षत्रन्यासः तदा राश्यर्णैः राशिभिश्च सह न्यासः कार्यः । अं आं इं ईं अश्विनीभरणीकृत्तिकापादात्मने मेषराशये नम इत्यादिक्रमेण मन्त्रा द्रष्टव्याः । एवं उं ऊं ॠं कृत्तिकापादत्रयरोहिणी मृगशीर्षा पूर्वार्धात्मने ऋषभराशये नमः । ॠं लृं लॄं मृगशीर्षोत्तरार्धार्द्रापुनर्वसुत्रिपादात्मने मिथुनराशये नमः। एं ऐं पुनर्वसुपादपुष्याश्लेषात्मने कर्कटकराशये नमः। ओं औं मघापूर्वोत्तरपादात्मने सिंहराशये नमः । अं अः शं षं सं हं लं उत्तरात्रिपादहस्ताचित्रापूर्वार्धात्मने कन्याराशये नमः । कं खं गं घं ङं चित्रोत्तरार्धस्वातीविशाखात्रिपादात्मने तुलाराशये नमः । चं छं जं झं ञं विशाखापादानुराधाज्येष्ठात्मने वृश्चिकराशये नमः । टं ठं डं ढं णं मूलापूर्वाषाढोत्तराषाढापादात्मने धनूराशये नमः । तं थं दं धं नं उत्तराषाढात्रिपादश्रवणाश्रविष्ठा पूर्वार्धात्मने मकरराशये नमः । पं फं बं भं मं श्रविष्ठोत्तरार्धशतभिषक्पूर्वभाद्रत्रिपादात्मने कुम्भराशये नमः । यं रं लं वं क्षं पूर्वभाद्रपादोत्तरभाद्ररेवत्यात्मने मीनराशये नमः । इति मन्त्रांशाः । प्रथमं राशिगतपूर्वपादत्रिपादार्धत्रिकोणेषु नक्षत्रन्यासं कृत्वोक्तैः मन्त्रैः व्यापयेद्वा ।

नक्षत्रवेधन्यासक्रमं दर्शयति—मूलाश्विनीति । मूलाश्विनीमघा विध्युः । एवं ज्येष्ठा रेवत्यश्लेषकाद्याः ॥ ४८-४९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—यथा धनुर्मेषसिंहानां मिथो वेधात्तेषु प्रथमनक्षत्राणां मिथो वेधो द्वितीयनक्षत्राणामपि मिथ इत्यादि तदभिप्रायेण वेधसाम्यादित्युक्तम् । धनुर्मेषादीनां मिथो वेधस्तद्गतनक्षत्राणां मिथो वेध इत्येवं साम्यं विवक्षितम् । इह प्राग्राशिन्यासस्तद्ग्रन्थ-

विवरणपूर्वमुक्तः । इदानीन्तु नक्षत्रन्यासकथनपूर्वकं तु तद्ग्रन्थविवरणं प्रतिपत्तिवैचित्र्यादिति ज्ञेयम् । मूलाश्विन्यादिक्रमेणेति वेधग्रन्थभाविक्रमेणेत्यर्थः ।

नक्षत्रन्यासे प्रकारान्तरमाह—राशिचक्र एव चेदिति । मन्त्रांशा इति शक्तितद्वर्णनमः-शब्दाद्ययोगादिति भावः । देवतान्यासस्तावदिह दुर्वह एव । वेधन्यासस्तु राशिवेधन्यासवत्सम्भवति । तृतीयं प्रकारमपि दर्शयति—प्रथममिति । राशिगतेति । तत्तद्राशौ येऽन्तस्त्रिकोणास्तेषामग्रकोणः पूर्वपादकोणस्ततोऽप्रादक्षिण्येन त्रिपादकोणोऽर्धकोणश्च पूर्वं प्रादक्षिण्येन घटिकापादानां न्यस्तत्वादिति नक्षत्रदेवतावेधन्यासावपि सम्भवत इति । इदानीं मूलाश्विनीमखा बन्ध्युरिति । एवमिति । त्रित्रिनक्षत्रैरेकैकवेधप्रक्रिययेति भावः । याम्यपूर्वादिषु यथान्यासं वा धनुर्मेषाद्युचितक्लृप्त्या वा त्रित्रिनक्षत्रयोगः । याम्यं भरणी । पूर्वा पूर्वफल्गुनी । अनुपूर्वा पूर्वाषाढा । अहिर्बुध्निरुत्तरप्रोष्ठपदा । पादं पादत्रयैर्बन्ध्यादिति । उत्तराषाढाकृत्तिकोत्तरफल्गुनीषु विशाखापूर्वप्रोष्ठपदापुनर्वसुषु च पादत्रिपादानां पर्यायेण वेधः स्यादिति भावः । योजयेदर्धमर्धकैरिति । श्रविष्ठामृगशिरश्चित्रास्वर्धानां मिथो वेध उक्तः ॥ ४८-४९ ॥

मूल, अश्विनी, मघा, ज्येष्ठा, रेवती, आश्लेषा, भरणी, पूर्वा फाल्गुनी, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढ, अनुराधा, स्वाती, शतभिषा, आर्द्रा, श्रोणी (श्रवण), रोहिणी, हस्त, उत्तराषाढ, कृत्तिका, उत्तरा फाल्गुनी, विशाखा, पूर्वा भाद्रपद एवं पुनर्वसु—ये नक्षत्र एक पाद को तीन पाद से वेध करते हैं । अब आधे से आधे पाद के वेध को कहते हैं ॥ ४८-४९ ॥

चरस्थिरोभयात्मानश्चातुर्वर्ण्यगुणात्मकाः ।
राशिं राश्यधिपास्त्वेवं विध्युर्वेधविधानतः ॥ ५० ॥

पूर्वोक्तराशिव्यापकमन्त्रक्रमं सूचयति—चरेति । राश्यधिपन्यासे राशिवेधन्यासे चोक्तमेव मन्त्रं सविशेषं सूचयति—राश्यधिपास्त्विति ॥ ५० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले चरस्थिरोभयात्मानमिति गुणदोषवेधोऽयं ग्रहकृत इत्युच्यते । राश्यधिपा एवं यथोक्ततो वेधविधानतो बन्ध्युरिति । यथा धनुषि तदधिपतिः गुरुः स्थितश्चेत् धनुर्मेषसिंहा गुणविद्धाः स्युः । मेषे तदधिपतिरङ्गारकश्चेत् ते दोषविद्धाः स्युरिति राश्यधिपग्रहणम् । वेधतारतम्यसूचनार्थं शुभाशुभग्रहयोगमात्रे वेधमात्रमिति । चरस्थिरोभयात्मानमिति पूर्वोक्तानुवादेन चरादिवेधः सूचितः । तत्कालविशेषणं चैतत् । राश्यधिपाः सर्वराशिं चरात्मानं स्थिरात्मानमुभयात्मानं विध्येयुरिति । यथा धनुषि गुरुः स्थितः तद्राशिवशान्मेषसिंहावप्युभयात्मानौ कुर्यात् । मकरे स्थिते वृषकन्ये चरात्मानौ कुम्भे स्थितो मिथुनतुले स्थिरात्मानौ मीने स्थितश्च कर्कटकवृश्चिकावुभयात्मानावित्यादि । अयं चरादिवेधः । चातुर्वर्ण्यगुणात्मकमिति पूर्ववत् तत्कालविशेषणम् । चातुर्वर्ण्यात्मकमिति वर्णवेधः । नात्र 'स्युः कर्कट' इत्याद्युक्तवर्णग्रहणम् किन्तु वर्णग्रहसंसर्गनिबन्धनं वर्णत्वं विवक्षितमित्यवबोद्धव्यम् । यथा बृहस्पतिर्ब्राह्मणग्रहः तत्संसर्गाद्धनुर्ब्राह्मणः तद्वेधान्मेष सिंहावपि ब्राह्मणाविति । गुणात्मकमिति गुणवेधः । स चरादिवेधवद्द्रष्टव्यः । इह राशिग्रहणमुपलक्षणम् । नक्षत्रमपि राश्यधिपास्त्वेवं वेधविधानतो बध्नीयुरिति । अत एवायं नक्षत्रवेधावसितावुक्त इति । न्यासविषये विशेषमाह—पूर्वोक्तराशिव्यापकमन्त्रमिति ॥ ५० ॥

चर, स्थिर तथा द्विःस्वभाव वाले और ब्राह्मणादि चतुर्वर्ग वाले गुणात्मक एवं राशियों के स्वामी-राशियों का इस प्रकार वेध करते हैं ॥ ५० ॥

नक्षत्रन्यासेऽक्षरयोगक्रमः

एभ्य एव तु राशिभ्यो नक्षत्राणाञ्च सम्भवः।
स चाऽप्यक्षरभेदेन सप्तविंशतिधा भवेत् ॥ ५१ ॥
आभ्यामश्वयुगेर्जाता भरणी कृत्तिका पुनः।
लिपित्रयाद्रोहिणी च तत्पुरस्ताच्चतुष्टयात् ॥ ५२ ॥
एदैतोर्मृगशीर्षर्द्रि तदन्त्याभ्यां पुनर्वसुः।
अमसोः केवलो योगो रेवत्यर्थं पृथङ्मतः ॥ ५३ ॥
कतस्तिष्यस्तथाऽश्लेषा खगयोर्घङयोर्मघा।
चतः पूर्वाऽथ छजयोरुत्तरा झञयोस्तथा ॥ ५४ ॥
हस्तश्चित्रा च टठयोः स्वाती डादक्षरादभूत्।
विशाखा तु ढणोद्भूता तथदेभ्योऽनुराधिका ॥ ५५ ॥
ज्येष्ठा धकारान्मूलाख्या नपफेभ्यो बतस्तथा।
पूर्वाषाढा भतोऽन्या च सञ्जाता श्रवणा मतः ॥ ५६ ॥
श्रविष्ठाख्या च यरयोस्तथा शतभिषा लतः।
वशयोः प्रोष्ठपत्संज्ञा षसहेभ्यः परा स्मृता ॥ ५७ ॥
ताभ्याममोभ्यां लार्णोऽयं यदा वै सह वत्स्यते।
तदेन्दुसूर्ययोर्योगादमावास्या प्रकीर्त्त्यते ॥ ५८ ॥
कषतो भुवनं मत्तः कषयोः सङ्गमो भवेत्।
ततः क्षकारः सञ्जातो नृसिंहस्तस्य देवता ॥ ५९ ॥
स पुनः षसहैः सार्द्धं परप्रोष्ठपदं गतः।

नक्षत्रन्यासेऽक्षरयोगक्रममाह—एभ्य एव त्विति ॥ ५१-६० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल एभ्य एव त्विति राशीनां विभूतितया नक्षत्राभिधानम्। मेषात्तावदश्विनी भरणी कृत्तिकायाश्च पादो जात इत्यादि प्रतिपत्तव्यम्। न्यासविषये तु नक्षत्रवेधोक्तपादत्रिपादार्धप्रयोगसिद्ध्यर्थमेतदिति राशिवर्णानां नक्षत्रेषु तत्कार्यतयानुगम-विशेषः स चापीत्यादिनोक्तः। न्यासविषये विशेषमाह—नक्षत्रन्यास इति। अक्षरयोगक्रम-माहेति। नक्षत्रोत्पत्तिकथनपूर्वकमित्युपस्क्रियते ॥ ५१ ॥

मूल आभ्यामिति अ आ इत्येताभ्यामित्यर्थः। एर्जातितीकारात्। लिपित्रयादिति ई उ ऊ इत्यत इत्यर्थः। तदन्त्याभ्यामित्योकार औकारश्चोक्तः।

अमसोरिति बिन्दुविसर्गावुक्तौ। केवलो योग इत्ययमेक एव योग इत्यर्थः। रेवत्यर्थमिति। वक्ष्यति च—ताभ्याममोभ्यामिति ॥ ५२-५३ ॥

कत इति ककारात् । चतः पूर्वा चेति । चवर्णात् पूर्वफल्गुनीत्यर्थः । झञयोस्तथा हस्त इति वाक्यम् । बतस्तथा पूर्वाषाढेति बकारादित्यर्थः ।

भतोऽन्येति भकारादुत्तराषाढेत्यर्थः । मत इति मकारात् । शतभिषक् लत इति लकारात् । षसहेभ्यः परा स्मृतेत्युत्तरप्रोष्ठपदोक्ता ॥ ५४-५७ ॥

ताभ्याममोभ्यामिति । यौ पूर्वं रेवत्यर्थं पृथक् स्थितावुक्तौ ताभ्यामित्यर्थः । लकारो रेवत्या वर्णः । बिन्दुविसर्गौ च सूर्याचन्द्रमसौ । तथा च तेषां योगो रेवत्यां सूर्येन्दुसङ्गम एव स्यात् । तथा च विषुवति नक्षत्रमण्डलान्ते तिथिमासान्तसम्पन्न इति भावः । + + वत्स्यत इति सम्भावनया न नित्योऽयं योग इति सूचितम् । सह वत्स्यत इति चाभिधानमप्यमावास्याव्यवहारनिबन्धनमप्येतदिति सूचनार्थम् । सहार्थोऽमाशब्दो भवतीति ॥ ५८ ॥

अथ क्षकारस्य षसहैः सह वासो भुवनं कषत इत्युक्तम् । कषणमीषदीषद्विलापक्रमेण प्रलयप्रापणम् । मत्त इति शार्ङ्गिणः स्वात्मपरामर्शः। वर्णव्यष्टीनामेवोत्पत्तिः गुणितप्रकरणादौ साधकस्वरूपादुक्ता । वर्णसमष्टीनामुत्पत्तिस्तु शार्ङ्गिणः स्वरूपादेव सकलभुवनंमूलभूतादखिलक्षेत्रज्ञतत्त्वात्मकाद्भवति । वर्णानां च स्वतोभिन्नानामेकार्थान्वयितया मिथो योगे पदतापत्तिः । ततश्च शार्ङ्गी यदा भुवनं कषामीति प्रलये प्रवृत्तो मन्यते तदा तद्गतौ कषवर्णौ संहतिक्रियैकार्थान्वयितया पदतापत्तौ कषलक्षणं संयोगं प्राप्नुतः । कषामीत्यत्र कषावयवमात्रनृसिंहस्तस्य देवतेति तदभिमानी मदंशो नरसिंह एवेति शार्ङ्गिणोऽभिप्रायः ।

तदुक्तम्—हंसो वराहो विमलो नृसिंहो मूर्तयो हलाम् । इति

श्वेतो भृगुर्लकुलीशः शिवः संवर्तकस्तथा । इति च ॥

स पुनरित्यत्र चायमाशयः । यदा बिन्दुविसर्गयोर्लकारस्य च योगस्तदा रेवत्यामावास्या स्यादिति तावदुक्तम् । स च तावदब्दान्तः सन् कालस्य कश्चिदवधिर्भवति । तदा चेदसौ क्षकारोऽप्युपस्थितः स्यात् । तदा विश्वस्य प्रलय आपतेदित्यतोऽयं क्षकारः ततोऽर्वागवस्थित इति ॥ ६० ॥

इन्हीं राशियों से नक्षत्रों की उत्पत्ति होती है । वे नक्षत्र अक्षर भेद से सत्ताईस प्रकार के कहे गए हैं ॥ ५१ ॥

अ आ से दो तारों वाली अश्विनी, इ ई उ ऊ इन चार वर्णों से क्रमशः भरणी, कृत्तिका और रोहिणी, ए ऐ से मृगशिरा एवं आर्द्रा, ओ औ से पुनर्वसु, अं अः के योग से रेवती की उत्पत्ति हुई है । क एवं ख ग से आश्लेषा, घ ङ से मघा, च से पूर्वा फाल्गुनी, छ ज से उत्तरा फाल्गुनी, झ श से हस्त, ट ठ से चित्रा, ड से स्वाती, ढ ण से विशाखा, त थ द से अनुराधा, धकार से ज्येष्ठा, न प फ से मूल, ब से पूर्वाषाढ, भ से उत्तराषाढ, म से श्रवण, य र से धनिष्ठा, ल से शतभिषा, व श से पूर्वाभाद्रपद, ष स ह से उत्तराभाद्रपद की उत्पत्ति हुई है। रेवती की उत्पत्ति पहले कहे गये अं अः वर्णों से हुई है ॥ ५२-५७ ॥

बिन्दु और विसर्ग सूर्य और चन्द्रमा स्वरूप निष्पन्न हैं । उनका योग रेवती पर ही होता है । वही सूर्य और चन्द्र का योग अमावस्या नाम से अभिहित होता है ॥ ५८॥

व स ह के साथ क्षकार का जब उत्तराभाद्रपद पर वास होता है तब शुभ शार्ङ्गी के द्वारा धीरे-धीरे सृष्टि का प्रलय प्रारम्भ हो जाता है क्योंकि क ष का सङ्गम ही 'क्ष' कहा जाता है। नृसिंह उसके देवता हैं और वह स्वयं भी आग्नेय वर्ण हैं ।।५९-६०।।

नक्षत्रवृक्षकथनम्

कारस्कराख्यामलकोदुम्बरा जम्बुसंज्ञकः ॥ ६० ॥
खदिरः कृष्णवंशौ च पिप्पलो नागरोहिणौ ।
पलाशप्लक्षकाम्बष्ठबिल्वार्जुनविकङ्कताः ॥ ६१ ॥
वकुलः सरलः सर्जो वञ्जुलः पनसार्ककौ ।
शमीकदम्बाम्रनिम्बमधूकान्ता दिनाङ्घ्रिपाः ॥ ६२ ॥
आयुष्कामः स्वर्क्षवृक्षं छेदयेन्न कदाचन ।
सेचयेद्वर्धयेच्चापि पूजयेत् प्रणमेत्तथा ॥ ६३ ॥

नक्षत्रवृक्षकथनम् उत्तरत्र प्रयोगार्थम् ॥ ६०-६३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ कारस्कराख्येत्यादिना नक्षत्रविभूतितया वृक्षकथनम् । अत्राभिप्रायान्तरमाह—नक्षत्रवृक्षकथनमिति । उत्तरत्रेति यथा ऋक्षवृक्षप्रतिकृतिमित्यादि । कारस्करं काञ्जीरं कृष्णं रोहिणं अम्बष्ठं शबरं वञ्जुलं मधूकम् । अङ्घ्रिपा इति नक्षत्रवृक्षाः । आयुस्कामः स्वर्क्षवृक्षमिति प्रासङ्गिकमुक्तम् ॥ ६०-६३ ॥

नक्षत्रवृक्ष—कारस्कर, आमलक (आँवला), उदुम्बर (गूलर), जामुन, खैर, कृष्ण, पिप्पली, बाँस, नाग, रोहिण, पलाश, पकड़ी, आम्बष्ठ, विल्व, अर्जुन, विकङ्कत, वकुल, सरल (देवदारु), सर्ज, वञ्जुल, पनस (कटहल), अर्कक (मदार), शमी, कदम्ब, आम्र, निम्ब और मधूक ये नक्षत्र वृक्ष हैं ।

आयु चाहने वाला पुरुष अपने जन्म नक्षत्र के वृक्षों को कदापि न काटे । इनको सींचे, बढ़ावे, पूजा करे और इन्हें प्रणाम करे ॥ ६१-६३ ॥

नक्षत्रदेवतान्यासः

तिथिनक्षत्रवारेषु तेषु मन्त्रजपो वरः ।
तस्मादेषां दिनानाञ्च वक्ष्यन्ते देवतादयः ॥ ६४ ॥
अश्वियमानलधातृशशिरुद्रादितिसुरेड्यसर्पाश्च
पित्रर्यमभगदिनकृत्त्वष्टारो मरुतस्तथेन्द्राग्नी ।
मित्रेन्द्रौ निर्ऋतिजले विश्वेदेवा हरिस्तथा वसवः
वरुणोऽजैकपादहिर्बुध्नः पूषा च देवता भानाम् ॥ ६५ ॥
अश्वेभाज-भुजङ्ग-सर्प-सरमा-मार्जारकाजाकुली
मूषा मूषिकरुद्रयानमहिषीव्याघ्रा यमारोहणम् ।
व्याघ्र्येणी हरिणी श्ववानरपशुः शाखामृगः स्त्री हयो

मर्त्यो गौः करिणीति साधु कथिता नक्षत्रयोन्यः क्रमात् ॥ ६६ ॥

नक्षत्रदेवतान्यासं सूचयति—अश्वीति ॥ ६५-६६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अश्वियमेत्यादिना नक्षत्रविभूतितयैव देवताकथनं नक्षत्रेभ्यस्तदधिपतितया देवतोत्पत्तिसम्भवात् । सुरेड्यो बृहस्पतिः । इन्द्राग्नी इत्येका देवतेष्यते । भानामिति नक्षत्राणाम् । न्यासविषये विशेषमाह—नक्षत्रदेवतान्यासमिति ॥ ६५-६६ ॥

नक्षत्रदेवतान्यास—जन्म तिथि एवं जन्म नक्षत्र के अवसर पर जन्म दिन आने पर उन वृक्षों के नीचे बैठ कर जप करना उत्तम कहा गया है अतः अब इनके देवताओं को कहते हैं ॥ ६४ ॥

अब इन **नक्षत्रों के देवताओं** को कहेंगे—अश्विनीकुमार, यम, अग्नि, धाता, चन्द्रमा, रुद्र, अदिति, बृहस्पति, सर्प, पितर, अर्यमा, भग, दिनकृत्, त्वष्टा, मरुत्, इन्द्राग्नी, मित्र, इन्द्र, निर्ऋति, जल, विश्वेदेव, विष्णु, वसु, वरुण, अजैकपाद, अहिर्बुघ्न्य और पूषा—ये (२७) क्रमशः नक्षत्रों के देवता हैं ॥ ६५ ॥

अब **नक्षत्रों की योनि** कहते हैं—अश्वी, हाथी, अज, भुजङ्ग, सर्प, सरमा, मार्जार, काजा, कुली, मूषा, मूषिक, रुद्रयान, महिषी, व्याघ्र, यमारोहण, व्याघ्र, ऊर्णा, हरिणी, खर, वानर, पशु, शाखामृग, स्त्री, अश्व, मर्त्य, गौ और करिणी—ये (२७) नक्षत्रों की योनियाँ हैं ॥ ६६ ॥

तिथ्यादिन्यासः

एभ्योऽमावास्यान्ता वर्त्तन्ते प्रतिपदादिकास्तिथयः ।
राशिभ्योऽत्र तिथीनामध्यर्धयुगन्तु राशिरेकः स्यात् ॥ ६७ ॥

तिथिन्यासं सूचयति—एभ्य इति । हं शुक्लपक्षाय नमः। सः कृष्णपक्षाय नमः। इति तिथिमण्डलदक्षिणवामभागयोः न्यसेदिति पक्षन्यासः । हं अं शुक्लप्रथमाकलायै नमः इत्यादि । हं अं शुक्लपञ्चदशीकलायै नम इत्यन्तं तिथिमण्डलवामभागे विन्यस्य । सः कं खं कृष्णप्रथमाकलायै नमः । सः गं घं कृष्णद्वितीयाकलायै नमः । एवं सः ङं चं कृष्णतृतीयाकलायै नम इत्यारभ्य सः वं शं षं कृष्णपञ्चदशीकलायै नम इत्यन्तं दक्षिणभागे न्यसेत् ।

पुनः तिथ्यधिपतिन्यासं कुर्यात् । हं अं शुक्लप्रथमाकलाधिपतयेऽग्नये नम इत्यादिमन्त्रैस्तिथ्यधिपतिन्यासः । पक्षद्वयेऽप्यग्न्याद्या एव वक्ष्यमाणा देवताः ।

राशिचक्र एव वा पूर्वार्धत्रिपादकोणेषु तिथ्यादिन्यासः । अथवा तिथिचक्रे तिथिन्यासं कृत्वा । राशिचक्रे तिथिन्यासं कुर्यात् । अं आं इं ईं शुक्लप्रथमाद्वितीयातृतीयार्धकलात्मने मेषराशये नम इत्यादिमन्त्रैः तत्तद्राशिस्थानेषु व्यापयेदिति न्यासप्रकारः ।

एभ्योऽमावास्यान्ता वर्तन्त इत्यनेन राशिचक्रे तिथिन्यासो दर्शितः ॥ ६७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल एभ्योऽमावास्यान्ता इति राशीनामेव विभूतितया तिथय उक्ताः । एभ्यो राशिभ्य इति सम्बन्धः । तत्रविभागस्त्वत्र तिथीनामित्युक्तः । न्यासविषये विशेषमाह—तिथिन्यासमिति । राशीनामेव विभूतिं दर्शयन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । इह तु ग्रन्थविवरणमध्ये न्यासकथनं प्रतिपत्तिवैचित्र्यादेवेति ज्ञेयम् । हं शुक्लपक्षाय नम इति । तदेन्दुसूर्ययोर्योगादित्यत्रार्थाद्धंसवर्णयोरिह पक्षबीजत्वमवसेयम् । हं अं शुक्लप्रथमकालायै नम इति स्वरव्यञ्जनभेदादेवं पक्षद्वयतिथिष्वन्वयः । तत्र बिन्दुविसर्गयोः हंसावयववर्णतया तिथिद्वयीष्वन्वयेऽपि बिन्दुस्वरान्तराभावात् पञ्चदशीमन्वेति । व्यञ्जनानामर्थाद् द्विद्विशस्तिथियोगः । तत्र वशषाणां पञ्चदश्यन्वयः । सहौ तिथिद्वयीष्वन्वयं भजेते इति । यद्वा व्यञ्जनानामेव तिथिष्वन्वयः । तदुक्तम्—

तिथयः प्रतिपत्पूर्वाः ककाराद्यक्षरैरिह ।
+ न्तैर्जाताः स्वरैः पौर्णमासी तत्सङ्ख्यकैरभूत् ॥
णादिवर्णत्रयोद्भूता प्रतिपत् कृष्णपक्षजा ।
परा दादित्रयोद्भूता पवर्णात् तत्परा अपि ॥
चतुर्विधबभार्णेभ्यः पञ्चम्याद्या यथाक्रमम् ।
मादिलान्ताक्षरोत्थाः स्युरमावास्या स्वरान्त्ययोः ॥ इति ।

राशिचक्र एव वेति प्रकारान्तरमुक्तम् । पूर्वार्धत्रिपादकोणेष्विति पूर्वपादकोणेऽर्धकोणत्रिपादकोणे चेत्यर्थः । पूर्वत्रिपादार्धकोणेष्विति वा पाठः । अस्मिन् पक्षे तृतीयाद्या भङ्क्त्वा न्यस्तव्या । हं इं तृतीयार्धकलायै नम इति मेषगतत्रिपादकोणे न्यस्य पुनस्तमेव मन्त्रमृषभगतपूर्वपादकोणेऽपि विन्यसेत् । एवमष्टम्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् इति । तृतीयं प्रकारमाह—अथवेति । अत्र तिथिचक्रे तिथिन्यासो विकल्पनीय इति । इदानीमेभ्योऽमावास्यान्ता इत्यत्राभिप्रायान्तरमप्याह—एभ्य इति । अत्रैभ्य इति न्यस्ततया प्रकृतानां राशीनां ग्रहणम् । तेन राशिचक्र एव तिथिन्याससिद्धिरिति भावः ॥ ६७ ॥

इन्हीं राशियों की विभूतियाँ प्रतिपदा से लेकर अमावास्या पर्यन्त तिथियाँ है । इन राशियों से होने वाली ढाई तिथियों की एक राशि होती है । तब तिथियों की संख्या तीस कही जाती है ॥ ॥ ६७ ॥

तेन त्रिंशत्तिथयो द्वादशधा वर्णभेदतो भिन्नाः ।
ता एव स्युर्द्वेधा पुनरपि पूर्वान्त्यपक्षभेदेन ॥ ६८ ॥

वर्णभेदतो भिन्ना इति । तिथिचक्रन्यासे वर्णविशेषयोगमाह । ता एवेति पक्षन्यासः सूचितः ॥ ६८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तेनेति उक्तस्य हेतुत्वेन निर्देशः । वर्णभेदतो भिन्ना इति । हंस इति राश्यनुगतवर्णानां तत्कार्यतया तिथिष्वप्यनुगम उक्तः । वर्णविशेषयोगमिति । हंस इति राश्यनुगतवर्णानां तत्कार्यतया तिथिष्वप्यनुगम उक्तः । वर्णविशेषयोगमिति ।

राशि में अनुगत बारह वर्णों से तीस तिथियाँ होती हैं और वे तिथियाँ भी पूर्वपक्ष तथा अन्त्य पक्ष के भेद से दो प्रकार की कही गयी हैं ॥ ६८ ॥

पक्षव्याप्तौ नियमकथनम्

पक्षः पञ्चदशाहः स्यात् पूर्वः प्रतिपदादिकः शुक्लः ।
तद्वज्ज्ञेयोऽप्यपरः पक्षः कृष्णः प्रतिपदादिकः प्रोक्तः ॥ ६९ ॥
संज्ञासाम्ये सत्यपि सौम्यात्तु ह्रासवृद्धितस्तिथयः ।
न समाः पक्षद्वितये त्रिंशद्भेदं तथाहि सम्प्राप्ताः ॥ ७० ॥

प्रतिपदादिकः शुक्ल इति न्यासमन्त्रांशाः सूचिताः ॥ ६९-७० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पक्षव्याप्तौ नियममाह—पक्ष इति । न्यासविषये विशेषमाह—प्रतिपदादिक इति । न्यासमन्त्रांशा इति । हं अं शुक्लप्रथमाकलायै नम इत्यादावित्यर्थः ॥ ६९ ॥

ननु पञ्चदशभिरेव तिथिभिः पक्षसिद्धिः स्यात् पक्षाभ्यां च माससिद्धिरित्याशङ्कायां संज्ञासाम्ये सत्यपीत्याद्युक्तम् । सौम्यात्तु ह्रासवृद्धित इति । सोमस्य शुक्लपक्षे वृद्धिरपरपक्षे ह्रासः । ततस्तिथयो द्व्य्य एवेति मूलार्थः ॥ ७० ॥

तिथियों के दो प्रकार—पन्द्रह-पन्द्रह दिनों का पक्ष होता है । पूर्व में प्रतिपदा से लेकर पूर्णमासी पर्यन्त शुक्ल पक्ष होता है । उसके बाद प्रतिपदा से अमावास्या तिथि तक कृष्ण पक्ष कहा जाता है ॥ ६९ ॥

तिथियों के तीस भेद का कारण - यद्यपि दोनों पक्ष की संज्ञा सामान्य है किन्तु चन्द्रमा की ह्रास वृद्धि होने से उनमें समानता नहीं है । इस कारण उनके तीस ही भेद होते हैं ॥ ७० ॥

तिथ्यधिपतिन्यासः

अग्न्यश्व्युमाः सविघ्ननागा गुहसवितृमातरो दुर्गा ।
ककुभो धनपतिविष्णुयमहरचन्द्राः क्रमेण तिथ्यधिपाः॥ ७१ ॥

अग्न्यश्वीति । तिथ्यधिपतिन्यासः उक्तः ॥ ७१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अग्न्यश्वीति तिथिविभूतितया देवताकथनम् । न्यासविषये विशेषमाह—अग्न्यश्वीति ॥ ७१ ॥

तिथियों के अधिपति—अग्नि, अश्विनीकुमार, उमा, गणेश, सर्प, कार्त्तिकेय, रवि, मातृकायें, दुर्गा, दिशायें, कुबेर, विष्णु, यम, हर और चन्द्रमा—ये क्रमशः पन्द्रह तिथियों के स्वामी कहे गए हैं ॥ ७१ ॥

करणन्यासविधानम्

राशिभ्यः सदिनेभ्यः सतिथिभ्यः शक्तिजृम्भणसमुत्थात् ।
अक्षरभेदविकारात् करणानि च सप्तभेदकान्यभवन् ॥ ७२ ॥

सिंहव्याघ्रवराहाः खरगजवृषकुक्कुराः प्रतिपदर्धात् ।
अन्त्यात्तिथ्यर्धार्धे तिष्ठन्त्याकृष्णगोश्चतुर्दश्याः ॥ ७३ ॥

करणन्यासं सूचयति—राशिभ्य इति । करणपञ्चकन्यासे गते तिथियुक्तराशिमन्त्रेण व्यापकं सूचितम् । सदिनेभ्य इति प्रतिपर्यायं सप्तग्रहयोगः सूचितः । सतिथिभ्य इति तत्तत्तिथ्यर्धयोगः सूचितः । न्यासस्थानं च तिथिमण्डलं सूचितम् । शक्तिजृम्भणसमुत्थादित्यादिना शक्तिसहितानां षष्टिसंख्यानां वर्णानां योगः सूचितः ।

ह्रीं सूर्यात्मने सिंहकरणाय शुक्लप्रतिपदप(दुत्त)रार्धात्मने नम इति प्रतिपच्चक्रापरार्धे विन्यस्य । ह्रीं अं सोमात्मने व्याघ्रकरणाय शुक्लद्वितीयाप्रथमार्धात्मने नम इति द्वितीयाचक्रप्रथमार्धे न्यसेत् । इत्यादिक्रमेण न्यासमन्त्रा ऊह्याः । पक्षिमृगसर्पकीटकरणानि अवशिष्टानि केतुराहुग्रहौ ॥ ७२-७३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले राशिभ्य इति तिथिविभूतितया करणाभिधानम् । दिनशब्देनादित्यादिवाराणां ग्रहणम् । राशीनामेव करणपर्यन्तं व्याप्तिरित्यभिप्रायेण राशिभ्यः सदिनेभ्य इत्याद्यभिहितम् । यद्यपि वाराणां कुतश्चिदुत्पत्तिर्नोक्ता तथापीह सदिनग्रहणात् संख्यासाम्याच्च तिथिभ्य उत्पत्तिरित्यवबोद्धव्यम् । शक्तिजृम्भणसमुत्थादिति । हृल्लेखाशक्तेरेव प्रक्षोभाद्राश्याद्युत्पत्तिरकाराद्युत्पत्तिश्चेत्येवमुक्तम् । अक्षरभेदविकारादित्यक्षरभेदलक्षणाद्विकारादित्यर्थः । अनेन तिथ्यनुगतवर्णानां करणेष्वप्यन्वय उक्तः ।

न्यासविषये विशेषमाह—करणन्यासमिति । विभूतिं दर्शयन्निति प्रकरणाल्लभ्यते । राश्यादिपदोपादानाभिप्रायमाह—राशिभ्य इतीत्यादिना । करणपञ्चकन्यास इति सप्तानां करणानामष्टावृत्त्या षट्पञ्चाशत् करणानि संपद्यन्ते । ततः पक्षिमृगसर्पकीटैः सह षष्टिः करणानि स्युः । तत्र च पञ्चभिः पञ्चभिः करणैरेकैकराशिसम्भव इत्येवमुक्तम् । गत इत्याषष्टिसंख्यापूर्तैरिवमित्युक्तम् । तिथियुक्तराशिमन्त्रेणेति । अं आं इं शुक्लप्रथमाद्वितीयातृतीयार्धकलात्मने मेषराशये नम इत्यादिना प्रागुक्तेनेति भावः । प्रतिपर्यायमिति सप्तानां करणानामष्टाविह पर्यायाः । तेषु सर्वेष्वपि पर्यायेष्वित्यर्थः । सप्तग्रहयोग इति शब्देन तदधिपग्रहणादिति भावः । षष्टिसंख्यानामिति । गुणितप्रकरणे तावत् पञ्चपञ्चाशद्वर्णा उक्ताः । तत्र हवर्णानन्तरं चत्वारो यमाख्या वर्णाः सामवित्प्रसिद्धो भकारश्च स्यात् । यद्वा मातृकायामेवावर्णादिपञ्चानामेकारादिचतुर्णां च प्लुतसम्भवान्नवप्लुतास्तत्तदनन्तरं स्युः । एवं षष्टिर्वर्णाः सिध्यन्ति ॥ ७२ ॥

मूले सिंहव्याघ्रवराहा इत्यत्रान्त्यात्प्रतिपदर्धादिति सम्बन्धनीयम् । प्रतिपदिह पूर्वपक्षगतैव गृह्यते । कृष्णगोरित्यपरपक्षाभिप्रायम् । चतुर्दश्या इति च तदीयपूर्वार्धग्रहणम् । अभिविधौ चाकारः । प्रतिपच्चक्रापरार्ध इति चक्रशब्देनेह त्रिकोणग्रहणम् । सर्वेषु तिथिचक्रेषु द्व्यर्धतया विभागः कल्पनीयः । तत्र प्रतिपच्चक्रपूर्वार्धे षष्टितमं करणं न्यसनीयमिति तदपरार्ध इह करणन्यासोपक्रम उक्तः । इह च करणचतुष्क एव गते मेषराशिमन्त्रेण व्यापकं स्यात् । पुनर्गजादित्रये सिंहे व्याघ्रे च गत ऋषभराशिमन्तरेण व्यापकमित्याद्यवगन्तव्यम् ।

अथ कृष्णचतुर्दश्युत्तरार्धात्प्रभृति यावच्छुक्लप्रतिपदुत्तरार्धतिथ्यर्धेषु करणान्याह—पक्षिमृगसर्पकीटकरणानीति । केतुराहू ग्रहाविति । तयोर्द्वौ पर्यायावित्यवबोद्धव्यम् । अत्र वृषे कुक्कुरे पक्ष्यादित्रये च गते मीनराशिमन्त्रेण व्यापकं भवति । पुनः कीटन्यासः ॥ ७३ ॥

'करण' की उत्पत्ति - दिन एवं तिथि इन दोनों के योग से शक्ति के संस्फुरण से और अक्षर भेद के विकार से सात भेदों वाले 'करण' की उत्पत्ति हुई ॥ ७२ ॥

सिंह, व्याघ्र, वराह, खर, गज, वृष, कुक्कुर—ये सात करण हैं जो पूर्वपक्ष अर्थात् शुक्ल पक्ष की प्रतिपदा के आधे से आरम्भ कर कृष्णपक्ष की चतुर्दशी के अन्त्य तक रहते हैं ॥ ७३ ॥

हल्लेखाव्याप्तिः

एवं सग्रहराशिकदिनतिथिकरणप्रभेदकाः कथिताः ।
अस्मात् पञ्चविभागाद्विज्ञेया पञ्चवर्णनिष्पत्तिः ।
वर्णाः पीतश्वेतारुणासितश्यामकास्तथा क्वाद्याः ॥ ७४ ॥

कालसमष्टिमन्त्रंव्यापकं सूचयति—एवमिति । ह्रीं राशिग्रहनक्षत्रतिथिकरणात्मने पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मने त्रैनाभिकाय कालचक्राय नम इति मन्त्रः ॥ ७४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल एवं सग्रहेति प्रकृतकालचक्रोपसंहारः । दिनशब्देन नक्षत्रग्रहणम् । प्रभेदकशब्दे स्वार्थे कप्रत्ययः । अस्मात्पञ्चविभागादिति तेषामपि विभूति-कथनम् । पञ्चवर्णनिष्पत्तिरिति । वर्णशब्देन तल्लक्षणानां पञ्चभूतानां ग्रहणम् । अत एव क्वाद्या इत्युक्तम् । कुः भूमिः । न्यासविषये विशेषमाह—केवलसमष्टिव्यापकमन्त्रमिति । चक्रत्रयेऽपि व्यापकमिति ॥ ७४ ॥

इस प्रकार ग्रह, राशि, नक्षत्र, दिन, तिथि एवं करण के भेदों का वर्णन किया गया । इन्हीं के पाँच भागों से पाँच वर्णों की उत्पत्ति जाननी चाहिये । ये पीत, श्वेत, अरुण, असित एवं श्याम वर्ण के हैं जो कु अर्थात् पृथ्वी, जल, तेज, वायु तथा आकाश स्वरूप हैं ॥ ७४ ॥

इति मूलाक्षरविकृतं कथितमिदं वर्णविकृतिबाहुल्यम् ।
सचराचरस्य जगतो मूलत्वान् मूलताऽस्य बीजस्य ॥ ७५ ॥

सर्वमन्त्रेषु शक्तियोगं सूचयति—इतीति ।

व्याप्तिन्यासकथनफलम् उपसंहरन् अवसाने हल्लेखया व्यापकमाह—सचराचरस्येति । अस्य साधकस्यैव न्यस्तविग्रहस्य बीजस्य मन्त्रस्य मूलकारणात्मता एवं सिद्धेत्यर्थः ॥ ७५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल इति मूलाक्षरविकृतमिति हल्लेखायाः कालचक्रतयोक्त-विभूत्युपसंहारः । मूलाक्षरं हल्लेखा । तस्य विकृतं विक्रिया । इदमिति—अस्या विकारा-द्वर्णेभ्य इत्यादि क्वाद्या इत्यन्तेनोक्तपरामर्शः । वर्णविकृतिबाहुल्यमिति हल्लेखायास्ताव-द्विकारो वर्णस्तदुक्तम्—ऊकारान्तास्त्वकाराद्या इत्यादि । स सर्गः श्लेषितः कण्ठ इत्यादि

च। तेषां वर्णानां विकृतयो ग्रहराश्यादयः । तदप्युक्तम्—आद्यैर्मेषाह्वयो राशिरित्यादि । बाहुल्यं विस्तारः । पञ्चभूतानां ग्रहराश्यादिविकारत्वात् तद्विभूतित्वाच्च कृत्स्नस्य जगतो बाहुल्यग्रहणम् । वक्ष्यति च—सचराचरस्य जगत इति । तथा च मूलाक्षरविकृतिरेवैवं ग्रहराश्यादिलक्षणस्तद्विकृतिवर्णविक्रियाविस्तार इत्येवमभिधानोपपत्तिः ।

न्यासविषये विशेषमाह—सर्वमन्त्रेष्विति । तथा च न्यासारम्भो ह्रीं लवाय नम इत्यादि। षोडशाङ्गादिन्यासमन्त्रेषु न तद्योगः तदवयवानां हरमायानां योगादित्यवबोद्धव्यम् । 'ततो मूलमिदं विदुरित्येतदिहापि समानमिति सचराचरस्येत्युक्तम् । भूतविकारत्वाच्चराणां भूतानाञ्च कालचक्रविभूतित्वात् सचराचरग्रहणम् ।

न्यासविषये विशेषमाह—व्याप्तिन्यासकथनफलमिति । अत्रास्येति साधकग्रहणम् । बीजस्येति हृल्लेखाग्रहणम् । जगत इति साधकशरीरग्रहणम् । तदुक्तमधस्तात्—जगति सर्वतत्त्वात्मके शरीर इति । चराचरशब्देन कृत्स्ना कालचक्रविस्तृतिरुक्ता । तन्न्यासतो जगतः सचराचरत्वम् । तदेतदाह—अस्य साधकस्येति । बीजशब्दार्थो मन्त्रस्येत्युक्तः । हृल्लेखाभिप्रायं चैतत् ॥ ७५ ॥

इस प्रकार यहाँ पर मूलाधार से विकृत वर्ण-विकृति की बहुलता का वर्णन किया गया है । समस्त चराचरात्मक जगत् की मूलकारणता होने से इस न्यस्तविग्रह बीज मन्त्र का व्याख्यान किया गया है ॥ ७५ ॥

हृल्लेखाज्ञानेन विष्णुप्राप्तिः

यां ज्ञात्वा सकलमपास्य कर्मबन्धं
तद्विष्णोः परमपदं प्रयाति लोकः ।
तामेतां त्रिजगति जन्तुजीवभूतां
हृल्लेखां जपत च नित्यमर्चयीत ॥ ७६ ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

कालचक्रयोगं दर्शयन् पटलमुपसंहरति—यामिति । न्यासानन्तरं जपादिकं चानेनैव सूचितम् । त्रिजगतीति चक्रात्मके जगत्त्रये ये जन्तवः तेषां जीवभूतां तेषु प्रविश्य जीवात्मतां प्राप्तां परां चिन्मात्ररूपामिति कालचक्रयोगक्रमः सूचितः । सकलं हृल्लेखां ज्ञात्वा जपतेति हृद्यम् ॥ ७६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले यां ज्ञात्वेति शक्तिप्रकरणोपसंहारः । यामिति । 'प्राणात्मकं हकाराख्यमित्यादि 'मूलतास्य बीजस्येत्यन्तमुक्ताः हृल्लेखाशक्तिः गृह्यते । ज्ञात्वेति। स्वरूपतः षोडशाङ्गादिकलाचक्रव्याप्तितश्च तद्रूढिपर्यन्ततया विज्ञानमुक्तम् । नन्वेकव्याप्तिकथनेनैव तद्विज्ञानं स्यात् किं बहुव्याप्तिकथनेनेति । नैष दोषः । साधकानां विचित्रा हि प्रतिपत्तिर्भवति । यद्वा कृत्स्नापि व्याप्तिरेवं सिद्धा भवति । यद्वा विज्ञानावृत्तिरेवेयं फलतो भवति । सा चावृत्तिरनेकविधेति भेदः । अथवा प्रकृतिपुरुषकालभेदोऽपीह विवक्षितः ।

प्रथमपटलोक्तयोगवत् तत्र षोडशाङ्गादिव्याप्तिचतुष्टयं प्रकृतिप्रधानं कुण्डलिन्याद्यष्टकं पुरुषप्रधानं पुनः सप्तग्रहव्याप्त्यादिचतुष्टयं कालप्रधानमिति । अथवा व्याप्तिन्यासोऽपीहोक्त एव । तदुक्तं—कृतकृत्यस्य जगतीति । न्यासप्रचयजन्यात् संस्काराच्च तद्रूढिसिद्धिरिति बहुव्याप्तिकथनोपपत्तिरिति ।

सकलं कर्मबन्धमपास्येति । यत्कर्मजातं प्राग्भवेषूपार्जितं शुभाशुभमिश्रलक्षणं भूयोऽप्युच्चावचभवनिमित्तं तस्य तद्विज्ञानप्रचयमहिम्नैव तद्रूढिलक्षणेन संक्षयोऽयमुक्तः । तदुक्तं—तदधिगम उत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति ।

ननु किमर्थमेतदुक्तमिति । उच्यते । साधकस्य शक्तिव्याप्तिविज्ञानपूर्वकं तन्न्यासेन तच्छक्तितापत्तिस्तावत्पटलारम्भ उक्ता । तत्र चोच्चावचसंसारोपभोगकरकर्मसद्भावे तदसिद्धिरित्याशङ्कायामेतदुक्तमिति ।

तद्विष्णोः परमं पदमिति । तदित्युपनिषत्सु प्रथितम् । यद्वा 'यूयमक्षरसम्भूता इत्यादित एव प्रकृतम् । यद्वा 'अस्य शक्तित्वमिष्यत इत्येवेहारम्भे शक्तिपदेनोक्तमिति । विष्णुशब्देन शार्ङ्गिणः स्वात्मन एव परोक्षतयाभिधानम् । शक्तिमतो ममैवेति भावः । शक्तिशक्तिमतोरभेद इह विवक्षितः । तदुक्तं—साहं यूयमिति ।

पुंरूपं सा विदित्वा स्वमिति च । कृत्स्नाया देवताया ग्रहणार्थमित्थमभिधानमिति ज्ञेयम्। परमपदमिति विभूतिलक्षणमपि पदमेव किन्तु तदवरं चिदानन्दैकरसममृतमभयं परब्रह्मपरदेवतादिपदवाच्यं परमं पदं स्थानमिति शक्तितापत्तेरपि फलावस्येयमुक्ता । त्रिजगति जन्तुजीवभूतामिति सकलचराचरात्मस्वरूपभूतामित्यर्थः ।

जपत च नित्यमर्चयतेति च मध्यमपुरुषबहुवचनम् । शार्ङ्गिणो ब्रह्मादीन् प्रति नियोजनमेतत् । ननु तां ज्ञात्वा तत्परमं पदं प्रयातीति तावदिहोपसंहार उचितः । तद्विज्ञानस्यानन्यशेषत्वात् तद्विज्ञानपूर्वकन्यासेन तद्रूढिवशाच्छक्तित्वसिद्धौ पुनर्व्यापारान्तरायोगाच्च । तथा च कथं यां ज्ञात्वेत्यादिप्रकरणोपसंहार इति । उच्यते । शक्तेर्विज्ञानन्यासतस्तद्रूढिवशात् तदापत्तिस्तत्प्रसादसाध्या भवति । प्रसादश्च जपार्चनाद्याराधनसाध्येत्येतत्प्रतिपादनार्थमित्थमुपसंह्रियते । तत्र जपतार्चयतेति चाभिधानं तयोरेवावृत्तिविस्ताराभ्यामदृष्टप्रचयप्रकर्षकरत्वान्महता यत्नेन भाव्यमित्यवबोधनार्थम् । न्यासविषये विशेषमाह—कालचक्रयोगमिति । जपादिकश्चेति हृल्लेखापटलभाविरीत्येति भावः ।

त्रिजगतीति । यद्यपि प्रकृतं प्रकरणमनेनोपसंह्रियते किन्तु त्रिजगति जन्तुजीवभूतामित्येतद्विशेषेण तु कालचक्रयोगार्थमेवेति भावः । चक्रात्मके जगत्त्रय इति भूचक्रस्य कृत्स्नायां भूमौ व्याप्तिरित्यादि द्रष्टव्यम् । तदुक्तम्—अस्मात्पञ्चविभागादित्यादि । तत्र ये जन्तव इति पद्यं च भूतविकारात्मकशरीरभाजो राश्याद्यनुगता इति भावः । तेषु प्रविश्येति । तदुक्तम्—अत्रापि चेतनाधातोरागतिं बहुधा विदुरिति । जीवभूतामित्यनेन जीवावस्था ततः पूर्वापरावस्था च गृह्यते । तदाह—जीवात्मतां प्राप्तां परां चिन्मात्ररूपामिति ।

ननु 'चक्रसंहारेण स्वरूपस्थितिं सूचयतीति तावदुक्तम् । क इह विशेष इत्यत आह—कालचक्रयोगक्रमः सूचित इति । चक्रत्रयन्यासानन्तरं चक्रत्रयात्मकं जग-

दात्माभेदेनाऽनुसन्धाय तदनुगतशक्तितेजसा तस्य स्थूलांशस्य तद्गतजीवसमष्टितन्मात्रे संहारं विभाव्य तस्यापि तच्छक्तिमात्रसंहारं भावयेदित्यनेनोक्तमिति । सकलं हृल्लेखां ज्ञात्वा जपतेति च । हृद्यमिति । हृद्यं हृदयस्य प्रियोऽभिप्राय इत्यर्थः । हृल्लेखाशक्तिरेव यथोक्तरूपा सती तत्तन्मन्त्ररूपापि भवतीति ज्ञात्वा तत्तन्मन्त्रमपि जपेदिति चात्राभिप्रेतमिति विवरणार्थम् । अत्र जन्तुजीवभूतामिति तत्तन्मन्त्रदेवताया जीवतादात्म्यापन्नाया ग्रहणम् । यामेवमुक्तव्याप्तिमयीमपि तत्तन्मन्त्रदेवतारूपेण सकलजन्तुजीवात्मिकां ज्ञात्वा तत्पदं याति तां जपत चार्चयत चेति मूलार्थः ।

ननु शक्तिभावनयैव कृत्स्नं कैवल्यं सिद्धम् किं तदवान्तरभेदभावनयेति । नैष दोषः। साधकानां रुचिवैचित्र्यात् तदनुसारतः शक्तेरवान्तरभेदात्मिका मातृका त्रिपुरादिमन्त्रदेवतास्तावदिह भावनीयाः । तासां प्रतिस्वं सर्वात्मत्वमपि प्रतिपत्तव्यम् । इतरथा कृत्स्नापवर्गप्राप्त्यभावात् । तत्र यत्सकलमन्त्रदेवतानां विशेषरूपं तत् स्वस्वप्रकरणेन वक्तव्यम् । यत्तु सामान्यरूपं तत्तावदिह शक्तिलक्षणं शक्तिपटलेऽभिहितमिति हृल्लेखाशक्तेः सामान्यरूपत्वेऽपि तन्मन्त्रस्यास्ति विशेषरूपत्वमिति हृल्लेखापटलोपपत्तिः । अत एव—तामेनां जपत च नित्यमर्चयतेत्युक्तम् । तत्तन्मन्त्रजपादिरेवेह प्रधानतयाभिप्रेत इति हृद्यशब्दोपादानमिति ॥ ७६ ॥

(अत्र लग्न इत्यादिना राश्यानुकूल्यस्य सूचितत्वात् राशिनक्षत्रनामार्णानुकूल्यं संक्षेपत उच्यते । यस्मिन् राश्यक्षरगणे साधकस्य नामाद्यक्षरं दृष्टं तं राशिमारभ्य मन्त्रस्याद्यक्षरसम्बन्धराश्यन्तं लग्नादिभिर्गणयेत् । तत्र धनभ्रातृबन्धुपुत्रकलत्रधर्मायानाम् अन्यतमरूपा ये मन्त्राक्षरयुक्तराशिवर्णास्ते ग्राह्या इति ।

राश्यानुकूल्यमन्यथाऽपि उच्यते । प्रथमपञ्चमनवमा बन्धवः । द्वितीयषष्ठदशमाः सेवकाः । तृतीयसप्तमैकादशाः पोषकाः । द्वादशाष्टमचतुर्था घातकाः । स्वराशिमारभ्य गणनं त्रिनवखण्डं मण्डलं कृत्वा तेषु अश्विन्याद्यक्षराण्यग्रकोष्ठादारभ्य लिखित्वा ।

जन्म सम्पत् विपत् क्षेमः प्रत्यरिः साधको बधः ।
मैत्रं परममैत्रं च जन्मादिषु पुनः पुनः ॥

इत्युक्तप्रकारेण स्वनामाक्षरं स्वनक्षत्राक्षरं चारभ्य मन्त्राक्षरपर्यन्तं गणिते सम्पत्क्षेमसाधकमैत्र परममैत्राणाम् अन्यतमं चेत् भवति तर्हि शोभनम् ।

अथ नामानुकूल्यं षोडशकोष्ठं मण्डलमालिख्य ईशानकोष्ठमारभ्य एकैकान्तरितम् अकारादिक्षकारान्तानि अक्षराणि तत्र लिखित्वा । नामाद्यक्षरयुक्तं खण्ड चतुष्टयम् आरभ्य सिद्धसाध्यसुसिद्धारित्वेन जानीयात् । सिद्धसिद्धो यथोक्तजपादिना सिध्यति । सिद्धसाध्यो द्विगुणात् । सिद्धसुसिद्धोऽर्धेन । सिद्धारिर्बान्धिवान् हन्ति । साध्यसिद्धादयो विघ्नैरर्थक्यस्त्रीनाशगोत्रनाशान् प्रयच्छन्ति । सुसिद्धसिद्धोऽर्धजपात्। तत्साध्यः त्रि(द्वि)गुणजपात् । तत्सुसिद्धो ग्रहणादेव सिद्धिदः । तदरिर्ज्ञातिहानिदः । अरिसिद्धादयः पुत्रपुत्रीपत्न्यात्महानिदाः ।

नृसिंहार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च वैदिके पिण्डमन्त्रे च न सिद्धादिपरीक्षण-मावश्यकम् ।

अथ कुलाकुलविभागः—

मन्त्रनामाद्यक्षरयोः एकभूतसम्बन्धित्वे एककुलता । पार्थिवानाम् आप्यानि मित्राणि । आग्नेयानां मारुतानि मित्राणि । पार्थिवाप्यानां मारुतानि शत्रवः । आग्नेयानाम् आप्यानि शत्रवः । आप्यानां तैजसानि च शत्रवः । नाभसानि सर्वाविरुद्धानीति ।

अथ ऋणधनविभागः—

साधकनामाक्षराणि मन्त्राक्षराणि च अजुझल्विभागेन गणित्वाऽष्टशः परित्यक्ते यस्याऽक्षरमधिकं भवति सोऽधमर्णः । अन्यः उत्तमर्णः । साधकाक्षरस्योत्तमर्णत्वे शोभनम् ।

शत्रुमरणादिशब्देन मन्त्रदोषाणामपि सूचितत्वात् तच्छुद्धये प्रयोगः कथ्यते । योनिबन्धपूर्वकं बीजबिन्द्वादिक्रमेण उन्मन्यन्तं गत्वा तत्रस्थो यं मन्त्रं सहस्रवार-मावर्तयेत् स शुद्धो निर्दोषो भवति ।

(१) मातृकापद्मं लिखित्वा स्वेष्टमन्त्रं तत उद्धरेत् । इदं जननम् ।
(२) प्रण- वान्तरितान् मन्त्रवर्णान् जपेत् शतावृत्त्या । एतज्जीवनम् ।
(३) भूर्जे मन्त्रवर्णानालिख्य वायुबीजेन प्रत्येकं शतं शतं ताडयेत् । एतत्ताडनम्।
(४) तथैव लिखित्वामन्त्रवर्णसंख्यंकरवीरपुष्पैरग्निबीजेनताडयेत्। एतत् बोधनम्।
(५) स्वतन्त्रोक्तप्रकारेणाऽश्वत्थपल्लवेनाऽष्टशतमभिषिञ्चेत् । अयमभिषेकः ।
(६) सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रान् ज्योतिर्मन्त्रेण मलत्रयं सन्दहेत् । एतद्विमलीकरणम्। ॐ ह्रौं नम इति ज्योतिर्मन्त्रः ।
(७) स्वजप्तेन कुशोदकेन प्रतिवर्णप्रोक्षणम् आप्यायनम् ।
(८) नाम्ना स्वेन तर्पणं तर्पणम् ।
(९) तारमाया रमायोगो दीपनम् ।
(१०) अन्येषामप्रकाशनं गोपनम् ।

इत्थं दशधा शोधिते छिन्ना रुद्धा इत्यादयो दोषाः नश्यन्ति ।

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इह तत्तन्मन्त्रजपस्यापि विहितत्वात् साधकानां तत्तद्रुचावपि तदानुकूल्यमपि परीक्षणीयमिति तत्प्रतिपादनार्थमारभते—अत्र लग्न इति । राशिनक्षत्र-

नामार्णानुकूल्यमिति । राश्यानुकूल्यं नक्षत्रानुकूल्यं नामानुकूल्यं कुलानुकूल्यमृणानुकूल्यं चेति पञ्चविधमानुकूल्यमुक्तम् ।

(१) तत्र राश्यानुकूल्यं तावदाह—यस्मिन् राश्यक्षरगण इत्यादिना । षोडशकोष्ठमण्डलं कृत्वा मध्ये चतुष्पदीं मार्जयेत् । तदा परितो मेषादिराशयः सम्भवन्ति । तेषु वर्णानाद्यैर्मेषाह्वयो राशिरित्याद्युक्तक्लृप्त्या लिखेत् । तदुक्तम्—

वेलागुरुखरः शोणः शर्मणैवेति भेदिताः ।
लिप्यर्णा राशिषु ज्ञेयाः षष्ठे शादींश्च योजयेत् ॥ इति ।

तत्रैकस्मिन् राशौ साधकस्य नामाद्यक्षरं स्यात् । कस्मिंश्चिद्राशौ च मन्त्राद्यक्षरमपि स्यात् । तत्र साधकनामाद्यक्षरयुक्तराशिमारभ्य मन्त्राद्यक्षरयुक्तराशिपर्यन्तं लग्नादिरूपेण गणनमिति । तदेतदुक्तम्—यस्मिन् राश्यक्षरगण इति ।

यन्मन्त्राद्यक्षरयुक्तराशिवर्णा इति । येषां मन्त्राणामाद्यक्षरैर्युक्ता राशिवर्णाः स्युः ते मन्त्रा ग्राह्याः । धनभ्रात्रादिरूपेणात्मनोऽनुकूलत्वादित्यर्थः ।

अन्यथापीत्यत्रैवापरः प्रकारोऽपीत्यर्थः । तत्र गणनक्लृप्तिं दर्शयति—स्वराशिमारभ्य गणनमिति । स्वजन्मराशिमारभ्येत्यर्थः ।

(२) नक्षत्रानुकूल्यमाह—त्रिनवखण्डमित्यादिना । तेष्वश्विन्याद्यक्षराणीत्याभ्यामश्वयुगित्याद्युक्तानीत्यर्थः । तदुक्तम्—

राज्यलाभोपकाराय प्रारभ्यारि खरः कुरुः ।
गोपालककुटीं प्रायात् फुल्लापीत्युदिता लिपिः ।
नक्षत्रेषु क्रमाद्योज्या स्वरान्त्यौ रेवतीयुजाम् ॥ इति ।

स्वनामाक्षरं स्वनक्षत्राक्षरं चेति प्राग्वत्प्रकारद्वयमुक्तम् । एकैकान्तरमिति । षोडशकोष्ठमपि पदचतुष्टयात्मकावान्तरखण्डचतुष्कतया विभजेत् । तत्र चैशानादिचतुर्षु खण्डेषु यान्यैशानानि पदानि तेषु प्रादक्षिण्यक्रमादकारादिवर्णचतुष्टयं लिखेत् । एवमेकैकपदान्तरितत्वं वर्णानां स्यात् । पुनस्तेषु यान्याग्नेयानि पदानि तेषूकारादिचतुष्टयम् । यानि नैर्ऋतानि तेषु लृकारादिचतुष्टयम् । यानि वायव्यानि तेष्वोकारादिचतुष्टयमिति स्वरलेखनप्रकारः । पुनः खादीन् थादीनपि लिखित्वा हलक्षानपि ऐशाग्नेयनैर्ऋतखण्डगतैशानपदेषु लिखेदिति विवरणाशयः । खण्डचतुष्टयमिति । पदचतुष्टयात्मकखण्डग्रहणम् । जानीयादिति गणयित्वा धारयेदित्यर्थः । पुनः सिद्धखण्डादिखण्डचतुष्टयेऽपि पदचतुष्टयानि सिद्धादित्वेन ज्ञेयानि । सिद्धसिद्धादिनिर्देशोपपत्तेरित्यवगन्तव्यम् । तत्साध्य इति सुसिद्धसाध्य इत्येवं तत्सुसिद्धस्तदरिरित्यत्रापि ज्ञेयम् । अरिसिद्धादय इत्यरिसाध्यतत्सुसिद्धतदरीणां ग्रहणम् ।

(३) नामानुकूल्यं न नित्यमित्याह—नृसिंहार्कवराहाणामिति । वैदिक इति । गायत्रीत्रिष्टुबादयः । पिण्डमन्त्रे चेति चिन्तामणित्रिपुरादयः ।

(४) कुलानुकूल्यमाह—अथ कुलाकुलविभाग इत्यादिना । एकभूतसम्बन्धित्व इति । भूतलिपिक्लृप्तिस्तावद्ध्रसाः पञ्चेत्यादिनोक्तैव । नानाभूतसम्बन्धित्वे तु कुलाभेद इत्यर्थोक्तम् । प्रकारान्तरमाह—आग्नेयानामिति ।

(५) ऋणानुकूल्यमाह—अथर्णधनविभाग इत्यादिना । अज्झल्विभागेनेति । यथा नारायण इत्यस्मिन् नाम्नि नकार आकारो रेफ आकार इत्यादि । अष्टशः परित्यक्त इति । परित्यागापर्याप्तौ तु तान्येव शेषवद्द्रष्टव्यानीत्यवबोद्धव्यम् ।

दोषाणामपि सूचितत्वादिति । न केवलं वक्ष्यमाणानामेव छिन्नरुद्धादिदोषाणां विनाशः किन्तु शत्रुमरणादिदोषाणामपि महता यत्नेन प्रशास्यादिति सूचितम् । प्रयोग इति । वीर्ययोजनजननादिरूपो दशविध इत्यर्थः । तत्र प्रथमं वीर्ययोजनमाह—योनिबन्धपूर्वकमिति । बीजबिन्द्वादिक्रमेणेति । स्वात्मनस्तन्मन्त्रसकलीकरणं कृत्वा तन्मन्त्रमुच्चरन् तदीयबीजबिन्दुकलानिरोधिकांनादनादान्तस्पर्शव्यापिनीसमन्युन्मनीक्रमेण दुष्टमन्त्रसंहारं विधाय तत्र तदीयस्वरूपे तदभेदेन स्थितः संस्तन्मन्त्रं सहस्रवारमावर्तयेत् । एतन्मन्त्रे तद्वीर्ययोजनम् । तत उन्मन्यादिबीजान्ततया तस्योत्पत्तिं भावयित्वा मानसपूजामाचरेदिति विवरणाभिप्रायः ।

मातृकापद्ममिति। वक्ष्यति च—व्योमाविःसचतुर्दशस्वरविसर्गाविस्फुरत्कर्णिकमित्यादि। तत उद्धरेदिति । दुष्टसंहारोऽपीष्यत एव । पूर्ववत् स्वात्मनः सकलीकरणं मातृकापद्मे मातृकामिष्ट्वा दुष्टमन्त्रस्य मातृकागतनिजवर्णद्वारा तन्मूलभूतोन्मन्यां विलापनं विभाव्य केवलावस्थां कञ्चित्कालमनुसन्धाय ततो मातृकागतनिजवर्णतयोत्पत्तिं विभाव्यान्यत्र स्वोचितपद्मे स्ववर्णांस्तान् क्रमेणोद्धरन्नालिख्य तत्र मन्त्रं पूजयित्वात्मनि नयेदिति विवरणाभिप्रायः । प्रणवान्तरितानिति । प्रणवेन नित्यशुद्धवाक्तत्त्वेन दुष्टमन्त्रस्यानुस्यूतताकरणमेतत् । तेन तत्तेजसा तस्मिन्दोषसंहारः तद्वीर्येण मन्त्रवर्णाना-मुपबृंहणं च कार्यम् ।

वायुबीजेनेति । तदीयदोषशोषणकरं ह्येतदिति भावः । अग्निबीजेनेति । तदीयदोषदहनकरं तदीयतेजउद्बोधकरं च ह्येतदिति भावः । स्वतन्त्रोक्तप्रकारेणेति + + । सञ्चिन्त्य मनसेति । मन्त्रं शिष्यवदग्रतः स्थितमनसा विचिन्त्य ज्योतिर्मन्त्रमुच्चरंस्तस्य तदनुप्रवेशं विभाव्य तत्तेजसा तस्य मलत्रयदहनं भावनीयम् । प्रतिवर्णमिति । भूर्जपत्रे लेखनमिहापि समानम् । प्रोक्षणमिहाष्टशतवारं स्यात् ।

नाम्ना स्वेनेति । जले मन्त्रं सन्निधाप्य तत्र तर्पणमेतदिष्यते । प्राग्वत् संख्या स्यात् । सर्वत्रापि स्वात्मनः सकलीकरणं मन्त्रभावनेत्यादि समानमेव । तारमायारमायोग इति । प्रतिवर्णमेतैरष्टशतवारं संपुटीकरणमेतदभिप्रेतम् ।

अन्येषामप्रकाशनमिति । दीक्षिताना-मदीक्षितानां च पत्रलेखनेनोष्ठपरिस्पन्दनादिना वा न प्रकाशनमिति । दशधा शोधित इति । दोषभेदानुसारेणान्यतमः कतिपये सर्वे वा प्रयोगाः स्युरिति भावः । छिन्ना रुद्धा इत्यादय इति । तदुक्तम्—

अपूर्णरूपाश्छिन्नाः स्युः स्तम्भिताश्चानुनासिकाः ।
दग्धाः षट्कर्णगा मन्त्राः स्रस्ताः स्युरधिकैर्जपात् ।।
गर्वितास्त्वविधिप्राप्ताः शत्रवो वैरिकोष्ठगाः ।
बाला लघ्वक्षरप्राया वृद्धा गुर्वक्षरान्विताः ।।
निर्जिताः कर्मबाहुल्यादंहसाः सत्त्ववर्जिताः ।
अकालविनियोगेन मूर्च्छिताः स्वापगा जवात् ।।

मत्ताः पत्रेषु पठनादन्यवर्णैस्तु कीलिंताः ।
रुद्धा विसन्धिताः. प्राप्तदुःखा वैरिसमन्विताः ॥
खण्डीभूतास्त्वंशजवादङ्गहीनास्त्वसंवृताः ।
अपूर्णेनोपदिष्टा ये हीनवीर्यास्तु ते मताः ॥
सदा प्रयोगात्कण्ठत्वं क्लिष्टतातिविडम्बनात् ।
रुग्नः प्रलेपनैर्जापादन्यमन्त्रैः सहाविलाः ॥
उपेक्षावस्थया जापाद्वैषम्यादवमानिताः ।
पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा दोषास्ताञ्छमयेद् गुरुः ॥ इति ।

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

मनुष्य जिन्हें जान लेने पर सारे कर्मबन्धनों का त्याग कर उन विष्णु पद को प्राप्त कर लेता है । हे मनुष्यो! उन हृल्लेखा (ह्रीं) स्वरूपा भगवती के मन्त्र का जप करो और उनका अर्चन करो ॥ ७६ ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में हकार का विश्वयोनित्व नामक चतुर्थ पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ ४ ॥

पञ्चमः पटलः

दीक्षाप्रकरणम्

अथ प्रवक्ष्ये विधिवन्मनूनां
दीक्षाविधानं जगतो हिताय।
येनोपलब्धेन समाप्नुवन्ति
सिद्धिं परत्रेह च साधकेशाः ॥ १ ॥

अदीक्षितानामुक्तन्यासादिषु अनधिकारात् तत्सिद्ध्ये साङ्गोपाङ्गदीक्षाकथनाय पञ्चम षष्ठपटलारम्भः ।

अतोऽथशब्दो हेत्वर्थः । विधिवदिति वेदाविरुद्धत्वमुक्तम् । जगतो हितार्थत्वमेव दर्शयति—येनेति । न केवलं दीक्षालाभमात्रेण ऐहिकामुष्मिक पुरुषार्थलाभः । किन्तु तत्पूर्वकमन्त्रसाधनादेव इत्याह—साधकेशा इति ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इह तावत् 'यूयमक्षरसम्भूता' इति प्रकृतस्य वाच्यवाचकोभयाभेदरूपस्याक्षरस्य शक्तित्वमित्थं समुत्थितम् । साधकस्य तदापत्तिश्च तद्व्याप्तिन्यासेनोक्ता । ततस्तदापत्तिकरतया जपार्चने चोक्ते । तत्र कथं तन्न्यासजपार्चनादिकार्यमित्यपेक्षायां तत्प्रकारप्रतिपादनार्थमापरिसमाप्तेर्ग्रन्थशेषारम्भः । तत्र प्रथमं दीक्षा । ततोऽपि पूर्वं तदीयाङ्गजातकथनम् । तदाह—अदीक्षितानामिति । तत्सिद्ध्य इत्यधिकारसिद्ध्य इत्यर्थः । साङ्गोपाङ्गेति पञ्चमपटलार्थो दीक्षेति षष्ठपटलार्थश्चोक्तः । अत्रोक्तन्यासादिष्विति सामान्यन्यासानुवादेन दीक्षाया अपि सामान्यैवेयमित्यपि सूचितम् । सामान्यदीक्षैव च सकलविशेषार्थापि भवतीति । मूले मनूनां दीक्षाविधानमित्युक्तम् ।

ननु शक्तेरेव प्रकृतत्वे कथं मनूनामिति तदवान्तरभेदमन्त्रग्रहणमिति । उच्यते । मन्त्रभेदा एव तावदिह प्रतिपिपादयिषिताः । साधकमतिवैचित्र्यात् सर्वानुग्रहार्थत्वाच्चास्य प्रपञ्चसारस्य । तेषु यत्सामान्यं शक्तिलक्षणं तत्पृथगभिहितं तत्तन्मनुषु विशेषणतया विनियोजयिषितम् । वक्ष्यति च—सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति । ततश्च सामान्यकथनानन्तरं तद्भेदकथनोपपत्तिरिति । पञ्चमषष्ठपटलारम्भ इति मूलगताथशब्दार्थोऽप्युक्तः । अर्थान्तरमप्याह—अतोऽथशब्द इति । स्वोक्त एवासौ हेतुरित्यत उक्तं—विधिवदिति । मूलागमोक्तरीत्येत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—वेदाविरुद्धत्वमुक्तमिति । विधयो वेदगताश्चोदनास्तदर्हतयेति भावः । येनोपलब्धेनेति उपलम्भोऽपीह लाभ एव । यदाह—

दीक्षालाभमात्रेणेति । साधकेशा इति तत्कालविशेषणम् । तदभिप्रायं दर्शयति—न केवलमिति ॥ १ ॥

दीक्षा विधान—अदीक्षितों का मन्त्ररूप धर्मकार्य में अधिकार नहीं है । इसलिये ऐसे साधक लोगों के हित के लिये विधानपूर्वक दीक्षा का निरूपण करता हूँ जिस दीक्षा को प्राप्त कर लेने मात्र से उत्तम साधक इस लोक तथा परलोक में सिद्धि प्राप्त कर लेते हैं ॥ १ ॥

दीक्षामन्त्रशब्दयोर्निर्वचनम्

दद्याच्च दिव्यभावं क्षिणुयाद्दुरितान्यतो भवेद्दीक्षा ।
मननात्तत्त्वपदस्य त्रायते इति मन्त्रमुच्यते भयतः ॥ २ ॥

दीक्षाशब्दनिर्वचनेन दीक्षायाः सिद्धिदानसामर्थ्यं दर्शयति—दद्यादिति । दाञ् दाने क्षि क्षये । इति धातुद्वयनिष्पन्नत्वात् दीक्षाशब्दस्येत्यर्थः । दीक्षाया अपि मन्त्रयोगः सामर्थ्यहेतुरिति वदन् मनुशब्दपर्यायं मन्त्रपदं निर्वक्ति—मननादिति ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले दिव्यभावमिति। मन्त्रदेवतात्मतापत्त्या स्वात्मनोऽसाधारण-रूपत्वमुक्तम् । दुरितानीति तत्प्रतिबन्धनिचय उक्तः । तत्त्ववदस्येति । विश्वजगद्वस्तुभूतं देवतातत्त्वलक्षणं स्वस्वरूपमुक्तम् । भयतस्त्रायत इति च सम्बन्धनीयम् ॥ २ ॥

दीक्षा एवं मन्त्र शब्द का निर्वचन—दीक्षा के 'द' शब्द का अर्थ है—दिव्य भाव प्रदान करने वाला और 'क्ष' शब्द का अर्थ है—समस्त पापों का क्षय करने वाला । जो दिव्य भाव प्रदान कर पापों का क्षय करे वह 'दीक्षा' है । इसी प्रकार मन्त्र पद में 'म' का अर्थ है—मनन करना । 'त्र' का अर्थ है—भय से रक्षा करने वाला । जो मनन करने से भय से रक्षा करे वह है—'मन्त्र' ॥ २ ॥

आचार्यनियमः

दैवादिकस्याऽप्यथ मानुषादेः
पित्र्यादिकस्याऽप्यथ वत्सरस्य ।
आदिं समारभ्य समग्रसम्पद्-
यत्नेन दीक्षाविधिमारभेत् ॥ ३ ॥

दीक्षाकालं नियमयन्नाचार्यस्य नियममाह—दैवादिकस्येति । दैवशब्दादय आदौ येषां वत्सराणां ते तथोक्ताः। आदिं पूर्वपक्षमित्यर्थः । देवा ब्रह्माद्याः पञ्चमूर्तयो हृदादि- स्थानगताः । मानुषः साधकः पिता आचार्यः । एषामादिभूतस्य वत्सरस्य वत्सान् देवादीन् व्याप्य रौतीति वत्सरः । तस्यादिं स्पर्शव्यापिन्यादिशक्तिं समालभ्य समः शिष्यात्मनः अग्रसम्पत्तिः परमपदप्राप्तिस्तत्साधकेन यत्नविशेषेण युक्तः सन् आचार्यो दीक्षाविधिमारभेत् इत्याचार्यस्य नियम उक्तः ॥ ३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—दैवादिकस्य वत्सरस्येति । दैववत्सरस्येत्यर्थः । एतद्दर्श-यति—दैवशब्दादय इति । ते च वत्सराः कालचक्रप्रकरण उक्ताः । वत्सरस्यादिश्च पूर्व- पक्षं

एव । तदाह—आदिं पूर्वपक्षमिति। समग्रसम्पदिति तदपेक्षितपरिकरजातसमृद्धिरुक्ता । दीक्षाकालार्थतयैतद्विवरणम् । अथाचार्यस्यं नियमार्थतया विवृणोति—देवा इति । दैवेत्यत्र स्वार्थे तद्धितः । ब्रह्माद्या ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाः । ते च विशेषसामान्यतया बीजद्वयबिन्दुकलानिरोधिकात्मकाः । वत्सरो नाद इति निर्देशात् । हृदयादिस्थानानि हृदयगललम्बिकाभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्राणि । मूर्तयश्चाचार्ये साधके चावगन्तव्याः । वक्ष्यति चाभिषेकविधौ—पटुरवाणां मुखे भवेत्यादि । पित्र्येत्यत्रापि स्वार्थे तद्धितः । एषामिति गुरुशिष्ययोस्तदन्तर्गतायाश्च ब्रह्मादिरूपाया मन्त्रदेवताया इत्यर्थः । वत्सान्देवादीनिति कार्यत्वाद्वत्सत्वम् । वक्ष्यति च—कुण्डलिनीमुखान्निष्पतितामित्यादि । व्याप्येति । वत्सेषु रौतीत्यर्थाद् व्यापनं सिद्धमिति भावः । रवणं नदनम् । समारभ्येतेतत्समाश्रित्येति विवृतम् । समः शिष्यात्मन इति । समिति जीववाचकम् बीजम्, शिष्यजीवपरिग्रहस्त्वर्थादिति भावः । तत्साधकेनेतीह यत्नशब्देन समास. इत्यपि लभ्यते + + + ॥ ३ ॥

दीक्षा ग्रहण का काल—देवादि संवत्सर के प्रथम दिन, अथवा पितृ संवत्सर के प्रथम दिन, अथवा मनुष्य संवत्सर के आरम्भ के दिन (द्र० ४.३३) उत्तम समय तथा उत्तम सम्पत्ति का योग होने पर दीक्षा ग्रहण का प्रयत्न करे ॥ ३ ॥

वास्तुबलिविधानम्

शुभकर्मणि दीक्षायां मण्डपकरणे गृहादिविधिषु तथा ।
विहितो वास्तुबलिः स्याद्रक्षोविघ्नोपशान्तिसम्पद्भ्यः ॥ ४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले शुभकर्मणीति दीक्षामण्डपकरणाङ्गतया वास्तुपूजाप्रकरणारम्भः । शुभकर्मणीति + + दीक्षायामिति + + मण्डपकरण इतीहैव तावदिति भावः । गृहादिविधिष्विति गृहनिर्माणगृहप्रवेशनादिग्रहणम् ॥ ४ ॥

वास्तुबलि का विधान—शुभ कर्मों में, दीक्षा विधान में और मण्डप निर्माण में, गृहादि निर्माण में राक्षसों के द्वारा किये जाने वाले समस्त उपद्रव की शान्ति के लिये सर्वप्रथम वास्तु बलि का विधान है ॥ ४ ॥

वास्तुदेवतानिरूपणम्

अभवत् पुराऽथ किल वास्तु-
पुमानिति विश्रुतो जगदुपद्रवकृत् ।
चतुरस्रसंस्थितिरसौ निहतो
निहितः क्षितौ सुरगणैर्दितिजः ॥ ५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अभवत् पुरेति । वास्तुपूजानादरेऽप्यापद्विष्णवादिसम्भवोऽपि सूचितः । विश्रुतो दितिज इति सम्बन्धनीयम्। चतुरस्रसंस्थितिरिति निहितविशेषणम् ॥ ५ ॥

वास्तुदेवता निरूपण—पूर्व काल में 'वास्तु' नामक एक पुरुष हुआ था जो समस्त संसार को उपद्रुत कर अशान्त किये था । उसकी आकृति चौकोर के आकार की थी । उस दिति के पुत्र राक्षस का वध देवताओं ने किया ॥ ५ ॥

तद्देहसंस्थिता ये देवास्ते विश्रुतास्त्रिपञ्चाशत्।
मण्डलमध्येऽभ्यर्च्या यथा तथोक्तक्रमेण वक्ष्यन्ते ॥ ६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तद्देहसंस्थिता य इति सुरगणैरित्युक्तस्य ग्रहणम् । ते यथा मण्डलमध्याद्यर्च्या विश्रुतास्तथा वक्ष्यन्त इति योजना । तत्क्रमेणेति तदुचितः क्रम उक्तः ॥ ६ ॥

वास्तु शरीरस्थ देवगण की संख्या—उसके शरीर में स्थित रहने वाले देवगण की संख्या तिरपन थी । उन देवताओं का मण्डल बना कर उसमें स्थापित कर पूजन करना चाहिये । उसका क्रम अब यहाँ कहा जायेगा ॥ ६ ॥

वास्तुमण्डलमानम्

कृत्वाऽवनिं समतलां चतुरस्रक्लृप्ता-
मष्टाष्टकोद्यतपदाञ्च सकोणसूत्राम् ।
तस्यां चतुष्पदसमन्वितमध्यकोष्ठे
ब्रह्मा तु साधकवरेण समर्चनीयः ॥ ७ ॥

उद्यतपदाञ्चेति चकारेण कोणचतुष्के कोष्ठचतुष्कमपरं गुरुगणेशदुर्गाक्षेत्रेशय-जनार्थं सूचितम् । ब्रह्मा त्विति तस्य सरस्वतीसाहित्यमुक्तम् । साधकवरेणेति । मध्ये ब्रह्मपीठादिपूजनमुक्तम्। अणिमादिसर्वसिद्ध्यन्ता ब्रह्मनवशक्तयः। ॐ सर्वज्ञानक्रिया-व्यक्तकमलासनाय योगपीठाय नम इति पीठमन्त्रः । ॐ नमो ब्रह्मण इति मूलमन्त्रः । प्रजापतिः ऋषिः । पंक्तिश्छन्दः । ब्रह्मा देवता । अक्षरैरङ्गानि । स्रुक्स्रुवदण्ड-कमण्डलुधरो ब्रह्मा ध्येयः ॥ ७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अष्टाष्टकोद्यतपदां चेति । अष्टानामष्टकेनोद्यतानि सुनिर्मितानि पदानि यस्यामिति समासः । प्रागग्रैरुदगग्रैश्च नवनवसूत्रैरास्फालितैरष्टाष्टकसंख्यासिद्धिः । अत्र चकारो वृत्तपूरणार्थः । अर्थान्तरमाह—चकारेणेति । कोणचतुष्क इति + + चतुष्पद-समन्वितमध्यकोष्ठ इति चतुर्णां पदानामेकीकरणेन समन्वयः । ब्रह्मा त्विति तु शब्दो वृत्तपूरणार्थः । पद्ममात्रे स्वनाममन्त्रेणैवार्चनं भवति ।

अर्थान्तरमाह—तुशब्देनेति । ब्राह्मपीठादिपूजनमिति तदुपरि मूर्तिपूजोक्ता । अणि-मादिसर्वसिद्ध्यन्ता इति । अणिमा महिमा लघिमा गरिमा ईशिता वशिता प्राप्तिः प्रकामता सर्वसिद्धिश्चेत्यर्थः । अणिमायै नमः महिमायै नमः इत्यादिप्रकारेण प्रयोगः । स्रुक्-स्रुवदण्डकमण्डलुधर इति । + + साधकवरेणेत्यनेनैतत्सर्वं सिद्धम् ॥ ७ ॥

वास्तुमण्डल का मान—वास्तुपूजन में सर्वप्रथम पृथ्वी को चौकोर रूप में समतल बनाना चाहिये । उसमें नव-नव रेखा पूर्व से पश्चिम तथा उत्तर से दक्षिण की ओर खींच कर समकोण युक्त आठ-आठ कुल चौसठ कोष्ठकों की रचना करे । उसके बीच के चार कोष्ठ (समन्वित मध्यभाग) में उत्तम साधक को प्रथम 'ब्रह्मदेव' की अर्चना करनी चाहिये ।

विमर्श—चतुरस्र अर्थात् चतुष्कोण को पृथ्वी का प्रतीक माना जाता है जिस पर ५३ देवता का वास होता है । समतल भूमि पर आठ अष्टकों अर्थात् ६४ छोटे-छोटे कोष्ठों में वास्तुपुरुष का वध करने वाले ५३ देवताओं की पूजा करके उन्हें बलि देनी चाहिए । इसके लिए उन ६४ चतुष्कोणों के मध्य में स्थित चार चतुष्कोणों को एक मानकर इसके बीच ब्रह्मा की पूजा करनी चाहिये ॥ ७ ॥

वास्तुदेवार्चनक्रमः

प्राग्याम्यवारुणोदग्दिक्कोष्ठचतुष्पदेषु समभियजेत् ।
आर्यकमथ सविवस्वत्संज्ञमथ मित्रं महीधरं क्रमशः ॥ ८ ॥
कोणद्वयार्धकोष्ठेष्वर्च्याः सावित्रसवितृशक्राह्वाः ।
सेन्द्रजयरुद्रतज्जयसापश्च वत्सकस्तथाऽग्न्याद्याः ॥ ९ ॥

अस्रे पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्वे
शर्वं गुहार्यमणौ च यजेत् ।
जम्भकपिलिपिच्छाख्यौ चरकि-
विदार्यौ च पूतना प्रोक्ता ॥ १० ॥

कोणेषु स्थितमर्धकोष्ठद्वयं कोणद्वयार्धकोष्ठं तेष्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्राग्याम्येति । ब्राह्मखण्डस्य चतुर्दिक्षु चतुष्पदैकीकरणेनैकैक-खण्डं कार्यम् । तदा च तत्खण्डस्यार्वागर्धप्रान्तयोर्द्वे अर्धकोष्ठे स्याताम् । परागर्धप्रान्त-योर्द्वे पदे तदनन्तरं द्वे अर्धकोष्ठे स्याताम् । तत्र यदर्धपदं तत्कोणद्वयार्धकोष्ठेष्वित्युक्तम् । यत्तु पदं तदश्रे पार्श्वोत्थपदद्वन्द्वेष्वित्युक्तम् । सर्वत्रापि पद्ममात्रेषु स्वनाममन्त्रैरेव पूजा । ॐ अर्यकाय नमः, ॐ विवस्वते नमः इत्यादि ।

कोणद्वयार्धकोष्ठेष्विति । कोणेषु यानि द्वयान्यर्धकोष्ठानि तेषु द्वौ विशेषलक्षणा-ववयवौ यस्य तत्सामान्यलक्षणं द्वयम् । तदेतदाह—कोणेष्विति । तज्जयो रुद्रजयः । साप आपेन सहितः । अस्रे पार्श्वोत्थपदे द्वन्द्व इति । अस्रिशब्देन कोणानां ग्रहणम् । अग्न्याद्या इत्येतदिहानुवर्तनीयम् ॥ ८-१० ॥

वास्तुदेवता का क्रम निरूपण—फिर उसके पूर्व, दक्षिण, पश्चिम तथा उत्तर के कोष्ठकों में आर्यक, विवस्वान् मित्र तथा महीधर की अभ्यर्चना करे ॥ ८ ॥

चतुष्कोणों में स्थित आधे-आधे दो-दो कोष्ठों में सावित्री, सविता, इन्द्र, इन्द्रजय, रुद्र, रुद्रजय, आप, वत्सक एवं अग्नि की वायव्य कोण में शर्व, गुह, अर्यमा एवं जम्भक तथा ईशानकोण में पिलिपिच्छ, चरकी, विदारी तथा पूतना की अभ्यर्चना करनी चाहिए ॥ ९-१० ॥

विमर्श—फिर उस ब्राह्म प्रकोष्ठ के चारो ओर के चार कोष्ठकों (चतुष्कोष्ठकों अर्थात् १२ कोष्ठकों में क्रमशः आर्यक, विवस्वान्, मित्र तथा महीधर की, इसके बाद चार उपदिशाओं के १६ कोष्ठकों में से आग्नेय कोण में सावित्र, सविता, शक्र

एवं इन्द्रजय की, नैर्ऋत्य कोण में रुद्र, रुद्रजय, आप् तथा वत्सक की, वायव्य कोण में शर्व, गुह, अर्यमा एवं जम्भक की और ईशान कोण में पिलिपिच्छ, चरकी, विदारी तथा पूतना की पूजा करनी चाहिये ॥ ८-१० ॥

अर्धपदाद्यन्तासु च चतसृषु दिक्षु क्रमेण बहिरर्च्याः ।
वासवयमजलेशशशिनामष्टावष्टौ च मन्त्रिणा विधिना ॥ ११ ॥
ईशानाख्यः सपर्जन्यो जयन्तः शक्रभास्करौ ।
सत्यो वृषोऽन्तरिक्षश्च देवताः प्रागुदीरिताः ॥ १२ ॥
अग्निः पूषा च वितथो यमश्च गृहरक्षकः ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च मृगो दक्षदिगाश्रिताः ॥ १३ ॥
निर्ऋतिर्दौवारिकश्च सुग्रीवो वरुणस्तथा ।
पुष्पदन्तासुरौ शेषोरगौ प्रत्यग्दिगाश्रिताः ॥ १४ ॥
वायुर्नागश्च मुख्यश्च सोमो भल्लाट एव च ।
अर्गलाख्यो दितिस्तद्वददितिः सौम्यदिग्गताः ॥ १५ ॥

मन्त्रिणेति । ब्रह्मणः पार्श्वयोः विष्णुरुद्रयोः स्वस्वमन्त्रेण पूजनमुक्तम् । विधिनेति । पीठादिपूजापूर्वकमित्यर्थः ॥ ११-१५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अर्धपदाद्यन्तासु चेति । बाह्यदिक्चतुष्टयपङ्क्तीनां प्रान्तयोर्द्वे द्वे अर्धपदे स्याताम् । ताभ्यां सह प्रतिदिशं पदान्यष्टावष्टौ स्युरितीत्येवमुक्तम् । बहिर्वासवयमजलेशशशिनां चतसृषु दिक्ष्विति च योजनीयम् । मन्त्रिणेत्यत्राभिप्रायान्तरमाह—ब्रह्मण इति । अनयोः पृथक् पूजादिकमपि कार्यम् । पीठमूलाङ्गादि तु सर्वं स्वस्वपटलात्प्रतिपत्तव्यम् । मूले प्रागुदीरिता इति पूर्वदिश्युक्ता ॥ ११-१५ ॥

वासव (पूर्व), यम (दक्षिण), जलेश (पश्चिम) तथा शशि (उत्तर) दिशावर्ती ३२ कोष्ठकों में से पूर्व के कोष्ठकों में ईशान, सर्पजन्य, जयन्त, शक्र, भास्कर, सत्य, वृष एवं अन्तरिक्ष की जो देवता पहले कहे गए हैं, पूजा करनी चाहिए ॥ ११-१२॥

दक्षिण के कोष्ठकों में अग्नि, पूषा, वितथ, यम, गृहरक्षक, गन्धर्व, भृङ्गराज तथा मृग की पश्चिम के कोष्ठकों में निर्ऋति, दौवारिक, सुग्रीव, वरुण, पुष्पदन्त, असुर, शेष तथा उरग की तथा उत्तरदिशा के कोष्ठकों में वायु, नाग, मुख्य, सोम, भल्लाट, अर्गला, दिति तथा अदिति की अर्चना करनी चाहिए ॥ १३-१५ ॥

वास्तुबलिः

इतीरितानामपि देवतानां
चित्राणि कृत्वा रजसा पदानि ।
पयोऽन्धसा साधु बलिः प्रदेयो
द्रव्यैश्च वा तन्त्रविशेषसिद्धैः ॥ १६ ॥

वास्तुपूजंन यन्त्र

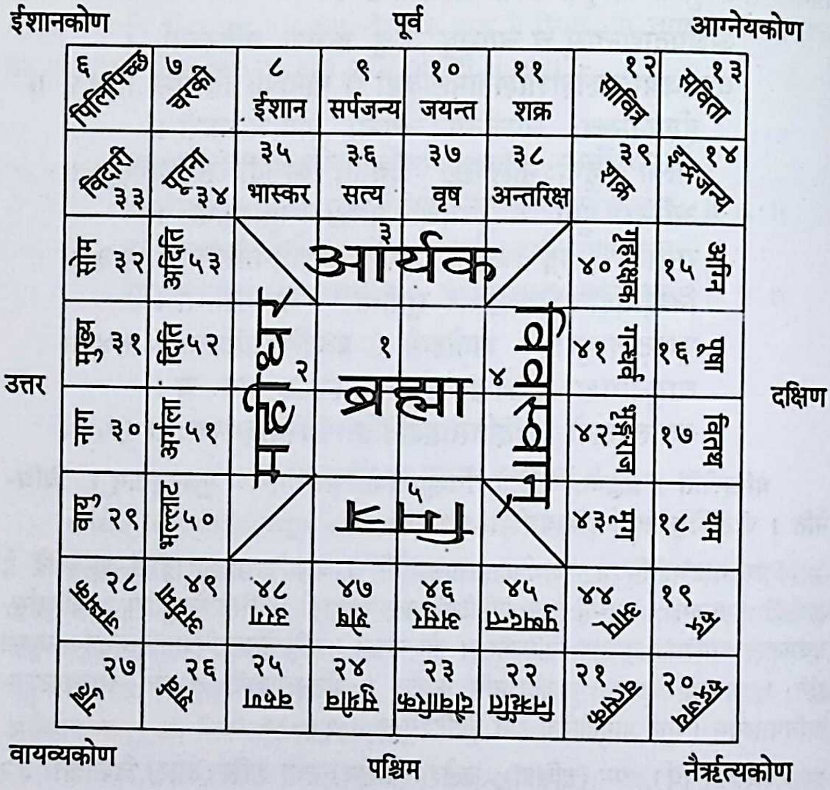

इतीरितानामपीति अपिशब्दः क्षेत्रपालादिसूचनार्थः। साध्विति मुष्टिमात्रैः दर्भाग्रैः सकूर्चैः पदानि आस्तीर्य तां तां देवतामावाह्य जलादिभिः सम्पूज्य प्रणवशक्तिपूर्वैः नमोऽन्तैः नामभिः बलिर्देय इत्यर्थः। द्रव्यैश्च वा तन्त्रेति। दध्याज्यगुडमिश्रमन्नं ब्रह्मणः पायसकृसरमाषान्नमुद्गान्नगुलान्नघृतान्नदध्यन्नैरेकैकस्य वर्गस्य बलिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इतीरितानामित्यपि शब्दो ब्रह्मकार्यादिसमुच्चयार्थः। अभिप्रायान्तरमाह—अपिशब्द इति । अत्र साध्वितिशब्देनैव ब्रह्मादिसर्वोक्तदेवताग्रहणम् । रजसा चित्राणि पदानि कृत्वेति । द्विवर्णैः त्रिवर्णैः पञ्चवर्णैर्वा वृत्त्या संपूरणं स्वस्तिककरणं वोक्तम् । तां तां देवतामावाह्येति । पद्ममात्रे स्वनाममन्त्रैरित्यवबोद्धव्यम् । तेषां च पदैश्चतुर्भिर्मन्त्रार्धाभ्यां च षडङ्गानि न्यसनीयानि । तन्त्रविशेषसिद्धैरिति । पाशुपतादितन्त्रेषु विशेषसिद्धैः प्रतिदेवतमुक्तैरित्यर्थः । अत्र प्रतिवर्गतन्त्रेषु सिद्धान्युपदिशति—दध्याज्येति । पायसादीनि सप्तान्नानि । आर्यकसावित्रशर्वेशानाग्निनिर्ऋतिवाय्वादयश्च सप्त वर्गा इति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

वास्तु बलि विधान—इस प्रकार क्षेत्रपाल आदि देवताओं के पदों को रंगों से चित्रित करे। इसके पहले मुष्टिमात्र दर्भ के कूर्च से अच्छी प्रकार साफ करे। फिर जल आदि छिड़क कर देवता का आवाहन करे। फिर प्रणव एवं शक्ति बीज लगाकर अन्त में नमः लगाकर उन देवताओं का नाम लेकर बलि प्रदान करे। दही-घी-गुड़ से मिश्रित अन्न की बलि ब्रह्मा को देनी चाहिए। पायस, कृसर, उड़द, मूँग, गुलान्न, घृतान्न और दध्यन्न—इन सप्तान्न की बलि आर्यक, सावित्र, शर्व, ईशान, अग्नि, निर्ऋति और वायु इन सात वर्ग के देवताओं को प्रदान करे ॥ १६ ॥

दीक्षामण्डपादिविवेचनम्

भूयो भूमितले समे विरहिते रोमास्थिलोष्टादिभिः-
कर्तव्यं नवसप्तपञ्चकमितैर्हस्तैः परीणाहतः ।
युक्तं द्वारचतुष्ककल्पितपयोभूरुट्चतुस्तोरणं
दर्भस्त्रक्परिवीतमुज्ज्वलतरं स्यात् संवृतं मण्डपम् ॥ १७ ॥

रोमादिकमुद्धृत्य पुण्याहं वाचयित्वा शुभनक्षत्रादियुते काले मण्डपं विधातव्यम्। एककलशपक्षे पञ्चहस्तं मण्डपम्। नवकलशपक्षे सप्तहस्तम्। अष्टोत्तरशतपक्षे नवहस्तम्। सहस्रपक्षे सप्तपञ्चकमितम्। पञ्चत्रिंशद्धस्तमानमित्यर्थः। स च षोडशस्तम्भयुतः। मध्ये चत्वारः प्रान्तेऽवशिष्टाः। मध्या अष्टहस्तप्रमाणाः। अन्ये पञ्चहस्तप्रमाणाः। तेषां पञ्चमोंऽशो भूमौ खातव्यः। तोरणस्तम्भाः सप्तहस्ताः। तदर्धाः फलकाः। शूलानि हस्तमानानि। ध्वजाष्टकं लोकपालप्रभम्। मध्येऽरत्निमात्रोन्नतं मण्डलार्थं स्थानं कल्पयेत् ॥ १७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वास्तुबलिस्तावदुक्तः। अथ भूय इति मण्डपाभिधानम्। तदभिप्रायं दर्शयति—रोमादिकमिति। खात्वा रोमादिपरिहारो भवति। एककलशपक्ष इति। वक्ष्यति च—प्रोक्तेनैवं कलशविधिनैकेन वानेककुम्भैरित्यादि। पञ्चहस्तमिति मण्डपोऽयं सर्वोऽप्येकयोनिरित्यवबोद्धव्यम्। ततश्च पञ्चहस्तत्वेऽपि पादोनत्वं दशाङ्गुलाधिकत्वं चैषितव्यम्। एवं सप्तहस्तादिष्वप्यवगन्तव्यमिति। सप्तपञ्चकमिति। सप्त च पञ्च च सप्तपञ्च चेत्येकशेषोऽत्राश्रितः। मूले परीणाहत इति चतुर्दिक्षु पृथग्योजनयेति भावः। मण्डपविस्तारप्रमाणमेवैतदुक्तम् न पर्यन्तपरिमाणमिति ज्ञेयम्। स च षोडशस्तम्भयुत इति। कथमित्याह—मध्य इति। प्रान्तेऽवशिष्टा इति। कोणेषु चत्वारो दिक्षु द्वौ द्वौ सम्भूय द्वादशेति भावः। तेषामित्युभयेषामपि ग्रहणम्। फलका इति तोरणस्तम्भयोरूर्ध्वोद्देशे तत्रोताग्रतया निधेयस्य फलकस्य ग्रहणम्। ध्वजाष्टकमिति। मूले तोरणग्रहणमेतदुपलक्षणमिति भावः। लोकपालप्रभमिति श्वेतरक्तादिवर्णपताकोज्ज्वलत्वमनेनोक्तम्। मूले पयोभूरुहः क्षीरिद्रुमाः। दर्भस्त्रक्परिवीतमिति। दर्भमालया नीव्रदेशे परिवीतं त्रिगुणसूत्रपरिवीतमपीष्यते। उज्ज्वलतरमिति। वितानसम्भवपरिवेष्टनादिभिरिति भावः। संवृतं समन्ततश्छादितम् उपरि च कटादिभिश्छन्नम् ॥ १७ ॥

दीक्षा मण्डपादि के निर्माण का विवेचन—वास्तुबलि का विधान करने के

बाद अब मण्डप का विधान करते हैं—भूमि पहले समतल करे और घास-फूस, अस्थि या ढेला आदि हटाकर एक नौ, सात या पाँच हाथ लम्बा चौड़ा गड्ढा खोदना चाहिए । यदि एक कलश स्थापित करना है तो पाँच हाथ का और नौ कलश स्थापित करना हो तो सात हाथ का मण्डप निर्माण करे । शुभ दिन एवं शुभ नक्षत्र में पुण्याहवाचन करा कर मण्डप निर्माण का आरम्भ करे । परीणाह अर्थात् चारो दिशाओं में द्वार की पृथक् योजना करनी चाहिए । चारों दिशाओं में और उन के कोनों पर दो-दो करके बारह द्वार बनाना चाहिए । यह मण्डप सोलह स्तम्भों से युक्त होना चाहिए । क्षीरी वृक्ष के पत्तों एवं दर्भ की माला से इस मण्डप को सजाना चाहिए । इस मण्डप को ऊपर से चटाई आदि से आच्छादित कर सुन्दर एवं उज्ज्वल बनाना चाहिए ॥ १७ ॥

बीजनिवापविधानम्

सप्ताहतो वा नवरात्रतो वा
प्रागेव दीक्षादिवसाद् यथावत् ।
सपालिकापञ्चमुखीशराव-
चतुष्टये बीजनिवापमुक्तम् ॥ १८ ॥

दीक्षादिवसात् यथावदिति । पुण्याहादिपुरःसरमित्यर्थः ॥ १८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इदानीं सप्ताहतो वेति मण्डपकरणीयदीक्षोपयोगितया मङ्गलाङ्कुरसम्पादनाभिधानम्। पुण्याहादिपुरःसरमिति । स्थलशुद्धिनान्दीमुखपुण्याहपीठपूजादिसमुचितकर्तव्यजातमुक्तम् । मूले सपालिकेत्यत्र चतुष्टयशब्दः प्रत्येकं सम्बन्धनीयः ॥ १८ ॥

मण्डलनिर्माणकथनम्

अन्यस्मिन् भवने सुसंवृततरे शुद्धे स्थले मण्डलं
कुर्यात् प्राग्वरुणायतं पदचतुष्कोपेतभानूदरम् ।
पीतारक्तसितासितं प्रतिपदं वह्न्यादिशर्वान्तिमं
याम्योदीच्यसमायतं प्रणिगदन्त्यन्ये च तन्मन्त्रिणः ॥ १९ ॥

अन्यस्मिन् भवने दीक्षामण्डपोत्तरभागस्थ इत्यर्थः । पदचतुष्केति । पञ्चहस्तप्रमाणानि द्वादशाङ्गुलान्तराणि पूर्वापरायतानि पञ्च सूत्राणि निपात्य । दक्षिणोत्तरसूत्राण्येकादशाऽर्पयित्वा । पङ्क्त्या सर्वतो वीथ्यो विधातव्याः । ततश्चोक्तरजसाऽऽपूर्य वीथ्यः श्यामेन पूरणीयाः इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—कथमेतद्बीजवपनमित्यपेक्षायामन्यस्मिन् भवन इत्यारम्भः । तदर्थमाह—अन्यस्मिन्निति । मूले शुद्धे स्थल इति । लौकिको मुष्ट्यादिकार्या च स्थलशुद्धिरुक्ता । पदचतुष्कोपेतभानूदरमिति । भानुशब्देन द्वादशपदान्यभिप्रेयन्ते । पदचतुष्कैर्मिथो विभक्तस्त्रिभिरुपेता भानवो द्वादश पदानि उदरे यस्य । अथोक्तं तत्संवादप्रकारं दर्शयति—पञ्चहस्तप्रमाणानीत्यादिना । पालिकादिमुखविस्तारस्य द्वादशाङ्गुलत्वात् तदुप-

पत्या द्वादशाङ्गुलान्तरत्वमित्यादि प्रतिपत्तव्यम् । दक्षिणोत्तरसूत्राणीति । तान्यप्येवं द्वादशाङ्गुलान्तराणि भवन्ति । पङ्क्त्या सर्वत इति । पदचतुष्काणां परित इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । तत्र मध्यगतस्याष्टाष्टशालिनः प्रागायतपङ्क्तियुगलस्य परितश्चतुर्दिक्ष्वेकां बाह्यां पङ्क्तिं विलोप्य वीथीं संपाद्य पुनस्तास्वष्टसु तत्पङ्क्तियुगलगतासु उदगायतासु द्विद्विपदशालिषु पङ्क्तिषु तृतीयां षष्ठीं च पङ्क्तिं च विलोप्य बाह्यवीथ्यवगाहिन्या वीथ्या विदध्यादिति । मूले प्रतिपदं पीता- रक्तसितासितमित्यन्वयः । वह्न्यादिशर्वान्तिममिति । तद्रजोविकिरणक्रम उक्तः । तदुक्तम्—ततश्चोक्तरजसापूर्येति । वीथ्यः श्यामेनेति । तस्य पञ्चवर्णास्विहावशिष्टत्वादिति भावः । याम्योदीच्यसमायातमित्यत्राप्येतत्सर्वं योजनीयम् । मन्त्रिण इति + + ॥ १९ ॥

वैष्णव्यस्त्वथ पालिका अपि चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रायका
वैरिञ्च्यो घटिकास्तु पञ्चवदना द्व्यष्टाङ्गुलोत्सेधकाः ।
शैवाः स्युर्द्विषडङ्गुला अपि शरावाह्वा ज़लक्षालिताः
सूत्रैश्च प्रकलय्य पङ्क्तिषु च ताः प्रोक्तक्रमाद्विन्यसेत् ॥ २० ॥

मण्डपे बीजारोपणकर्मकथनम्

पृथगपि शालीतण्डुलपूर्णासु सदर्भबद्धकूर्चासु ।
मृद्वालुकाकरीषैः क्रमेण पूर्णानि तानि पात्राणि ॥ २१ ॥
शालीकङ्गुश्यामाकतिलसर्षपमुद्गमाषनिष्पावाः ।
खल्वाढकिसमेता बीजानि विदुः प्ररोहयोग्यानि ॥ २२ ॥

अपि चतुर्विंशाङ्गुलोच्छ्रायका इति तदर्धमुखविस्तारः सूचितः । मुखार्धोधोविस्तारश्च । घटिकास्त्विति । षडङ्गुलमुखपरिमाणत्वं तावत् परिमाणपृष्ठत्वं चोक्तम् । द्विषडङ्गुला अपीति । द्वादशाङ्गुलमुखत्वं तदर्धाधोभागत्वं चोक्तम् । पंक्तिषु चेति पश्चिमादि विन्यसेदित्यर्थः । प्रोक्तक्रमो वह्न्यादिशर्वान्तिकः ॥ २०-२२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले वैरिञ्च्य इति । विरिञ्चो ब्रह्मा । जलक्षालिता इत्यस्त्रेणेत्यर्थाल्लभ्यते । पश्चिमादि विन्यसेदिति । पश्चिममध्यमपूर्वपदचतुष्केषु क्रमाद्विन्यसेत् । पालिकादिचतुष्काणीति भावः । वह्न्यादिशर्वान्तिक इत्येकैकस्मिन् पदचतुष्केऽपीति भावः ॥ २० ॥

मूले पृथगपीत्यार्यायाः पूर्वार्धं पङ्क्तिष्वित्येतस्य विशेषणम् । पृथगपीति प्रतिपदमित्यर्थः । उत्तरार्धे विन्यसेदित्यनुषङ्गः । विशेषाभिधानं चैतत् । कङ्गुश्यामानिष्पावखल्वाढकीप्ररोहयोग्यानीति । प्ररोहोऽङ्कुरः । योग्यानीत्यभिधानं देवताविशेषातुसारेण यवशिम्बाद्युपसंग्रहार्थम् । यद्वा प्ररोहयोग्यानामेवैषामुपादानार्थम् ॥ २१-२२ ॥

मण्डल में बीजारोपण कर्म कथन—वास्तु पूजा एवं बलि प्रदान के अनन्तर विधानानुसार नौ, सात अथवा पाँच हाथ के आयतन का मण्डल निर्माण करे । फिर उस मण्डल में दीक्षा वाले दिन से सात या नौ दिन पहले ही परई से युक्त शरावों (मिट्टी के पात्र) में शाली, कंगु, श्यामाक, तिल, सरसों, मूँग, उड़द तथा

खल्वाढकी आदि के बीजों को शक्ति आदि बीजमन्त्रों से अभिमन्त्रित कर साधक के हाथों से बोए जाने चाहिएं ॥ १८-२२ ॥

प्रक्षाल्य तानि निवपेदभिमन्त्र्य मूल-
बीजेन साधकवरस्त्वथ पात्रकेषु ।
विप्राशिषा च विधिवत् प्रतिपाद्यमान-
शङ्खादिमुख्यतरपञ्चमहास्वनैश्च ॥ २३ ॥

साधकवर इति प्रक्षालनायाऽमृतबीजं सूचितम् । दुन्दुभ्यादयस्तालादयो वीणादयो मुखवाद्यादयः शङ्खादयश्च पञ्चमहाशब्दाः । विधिवत् प्रतिपाद्यमानेति । उचिततालशब्द विशेषेणेत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले मूलबीजेनाभिमन्त्र्य निर्वपेदित्यन्वयः । मूलबीजं हल्लेखैव । यदुक्तं—मूलार्णमर्णविकृतीरिति । ननु मनूनां दीक्षाविधानमिति तावदुक्तम् । तत्र कथमिति तत्रापि हल्लेखयैव बीजावापः । यद्वा तत्तन्मन्त्रोपलक्षणमेतत् । तदुक्तम्—मूलबीजेन तत्तन्मन्त्रेणेति । विप्राशिषेत्यत्र सहार्थे तृतीया । ब्राह्मणानां गोहिरण्यादिसमर्पणेनाशिषः संपादनीयाः । विधिवत्प्रतिपद्यमानैः शङ्खादिभिर्मुख्यतरैः पञ्चमहास्वनैश्चेति समासः । सहार्थ एव तृतीया । प्रतिपादनं शब्दनं मुखतरग्रहणमितरेषां यथायोगमुपसंग्रहार्थम् ।

शङ्खं च काहलं चैव तालकांसौ तथैव च ।
ढक्का चेति संप्रोक्तं पञ्चवाद्यं मनीषिभिः ॥

यद्वा—पणवं मर्दलं चैव तालकांसौ तथैव च ।
काहलं चैव संप्रोक्तं पञ्चवाद्यं मनीषिभिः ॥

अस्मिन् पक्षे शङ्खादिभिः पञ्चमहास्वनैश्चेति द्वन्द्वः । यद्वा, महान् प्रभूतः स्वनः शब्दो येषामिति समासः । नात्र रूढिरिष्यते । तदाह—दुन्दुभ्यादय इति । तत्र दुन्दुभ्यादयश्चर्माघातयोगिनो दुन्दुभिपणवढक्कागोमुखादयः । तालादयः कांस्याघातयोगिनः तालजयमङ्गलादयः। वीणादयस्तन्त्रीशालिनो वीणाविपञ्चीरावणहस्तादयः । मुखवाद्यादयो मुखवाद्यकरवाद्यदण्डवाद्यभूमिदुन्दुभ्यादयः । शङ्खादयस्तु पूरणयोगिनः शङ्खकाहलशृङ्गवंश्यादय इति । उचिततालशब्दविशेषेणेति + + + यद्वा विधिवदित्यनेन पात्रेषु विष्ण्वादिपूजनं बीजेषु मूलबीजेनावाह्य पूजनं चोक्तम् ॥ २३ ॥

रात्रिकर्मकथनम्

हारिद्रादिभिः सम्यगभ्युक्ष्य वस्त्रै-
राच्छाद्याऽद्भिः सिच्यतां पञ्चघोषैः ।
सायंप्रातःशर्वरीषु प्रदद्या-
दुक्तैर्द्रव्यैस्तद्बलिं साधकेशः ॥ २४ ॥
भूतपितृयक्षनागब्रह्मशिवा देवताश्च विष्ण्वन्ताः ।
ताभ्यः क्रमेण रात्रिषु सप्तसु नवसु वा तद्बलिर्देयः ॥ २५ ॥

तद्बलिं साधकेश इति । प्रागादिदिक्षु दानं सूचितम् ॥ २४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—हरिद्राद्भिः सम्यगभ्युक्ष्य वस्त्रैराच्छाद्येति प्रकृततद्रात्रिकर्तव्यशेषकथनम् । हारिद्रापो हरिद्राचूर्णविलोलितजलानि । सम्यगिति प्ररोहानुगुणतयेत्यर्थः । वापमन्त्र एवं प्रोक्षणमन्त्रोऽपि स्यात् । वापवदेव चात्र क्रमो ज्ञेयः । अद्भिः सिञ्चतां पञ्चघोषैः सायंप्रातरिति। ततो द्वितीयादिदिवसेषु कर्तव्यमुक्तम् । अद्भिरिति हारिद्राद्यभिप्रायम । पञ्चघोषैरित्युक्तपञ्चमहास्वनग्रहणम् । सायंप्रातरिति कालाभिधानम् । त्रिषवणं प्रोक्षणमेके मन्यन्ते । मूलबीजसपर्या प्रोक्षणदशायामिष्यत एव । शर्वरीष्वित्यादिशेषेण सर्वरात्रिषु रात्रिदेवतानां बलिदानमुक्तम् ॥ २४ ॥

नवसु वेति । तत्र त्रिरात्रिषु विष्णुग्रहा एव देवताः । वक्ष्यति च—वैष्णवेयं यदि नवरात्रमिति ॥ २५ ॥

रात्रि कर्म कथन—फिर बीज मन्त्रों से अभिमन्त्रित कर बोए गए उन बीजो को हल्दी मिश्रित जल से अभिसिञ्चित करते हुए वस्त्राच्छादित कर सायं प्रातः जल छिडकना चाहिए । फिर सभी रत्रियों में बीज वाले उक्त शरावों (छोटे घटों) के पास सात या नौ रात तक भूत, पितृ, यक्ष, नाग, ब्रह्मा, शिव एवं विष्णु आदि को बलि प्रदान करे ॥ २३-२५ ॥

लाजातिलनक्तरजोदधिशक्त्वन्नानि भूतक्रूराख्यम् ।
पैत्रं तिलतण्डुलकं सोडुम्बरिकधानलाजकं याक्षम् ॥ २६ ॥
केरोदशक्तुपिष्टं नागं पद्माक्षतञ्च वैरिञ्चम् ।
अन्नापूपं शैवं गुडौदनं वैष्णवं च दौग्धान्नम् ॥ २७ ॥
कृशरञ्च वैष्णवेयं यदि नवरात्रं क्रमेण बलिरुक्तः ।
तारादिकैर्नमोऽन्तैः स्वैः स्वैरपि नामभिश्च बलिमन्त्रः॥ २८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—नक्तरजो हारिद्रचूर्णम् । ईषत्स्फुरिता उडुम्बाः । सम्यक् स्फुरिता लाजाः । केरोदं नालिकेरजलम् । कृसरं तिलान्नम् । दुग्धान्नं कृसरं च वैष्णवेयं यदि नवरात्रमिति वाक्यान्तरम् ॥ २६-२८ ॥

बलिप्रदान के द्रव्य—लाजा (धान का लावा), तिल, नक्तरज (हल्दी का चूर्ण, दही तथा सत्तू), भूतबलि के लिए, तिल चावल (का मिश्रण) पितृ बलि के लिए, गूलर, धान तथा लाजा यक्ष बलि के लिए, केरोद (नारियल का पानी) तथा सत्तू की पीठी नाग बलि के लिए, कमल तथा अक्षत ब्राह्म बलि के लिए, पूआ शिव बलि के लिए तथा गुडौदन (गुड़ में पकाए चावल) वैष्णव बलि के लिए उपयुक्त द्रव्य है । यदि यज्ञ नौ दिन का हो तो वैष्णव बलि के लिए कृशर (तिलान्न) ही उपयुक्त है । बलिप्रदान मन्त्र के पहले ॐ और अन्त में 'नमः' कहना चाहिए ॥ २६-२८ ॥

पात्राणि त्रि(वि)विधान्यपि परितः पुनरष्टदिक्षु बलिक्लृप्तिः ।
बीजारोपणकर्म प्रथितमिदं सार्वकामिकं भवति ॥ २९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पात्राणि त्रिविधान्यपि परित इति । बाह्यवीथेरपि बहिः समन्तादित्यर्थः । बलिक्लृप्तिरिति । तिलगन्धाद्यर्चनादुपलक्षितो बलिरित्यर्थः । सार्वकामिकमिति । अथ यत्प्रागुपक्रान्तं भूयो भूमितल इति तच्छेषः प्रागेवेत्यादिनोच्यते । तत्र प्रथमं कुण्डप्रकरणम् ॥ २९ ॥

चतुरस्रकुण्ड-मेखला-योनि-मानादिकथनम्

प्रागेव लक्षणयुतानि च मण्डपेऽस्मिन्
कुण्डानि कारयतु सम्यगथो दिशासु ।
आखण्डलार्कसुतवारिधनाधिपानां
दोर्मात्रकाणि विलसद्गुणमेखलानि ॥ ३० ॥
चतुरस्रमर्धशशिविम्बविलसितमथ त्रिकोणकम् ।
पद्मदलरुचिरवृत्तमिति ब्रुवते बुधा विधिषु कुण्डलक्षणम् ॥ ३१ ॥

प्रागेवेति मण्डलनिर्माणादित्यर्थः ॥ ३०-३१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रागेवेति प्रथमं तावदित्यर्थः । अर्थान्तरमाह—मण्डलनिर्माणादिति । सम्यगिति कौशलेनेत्युक्तम् । आखण्डलादय इन्द्र-यम-वरुण-सोमाः दिशास्वित्यनेन च सम्बन्धः । + + विलसद् गुणमेखलानीति गुणास्त्रयः ॥ ३० ॥

विधिष्विति । विंशद्भिश्चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिरिति परिमितं भूमिभागमिति सम्बन्धनीयम् । कुण्डावटस्यायाममानमेतदुक्तम् ॥ ३१ ॥

विंशत्या चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः
सूत्रेणाऽप्यथ परिसूत्र्य भूमिभागम् ।
ताभिश्च प्रखनतु तावतीभिरेकां
त्यक्त्वा चाऽङ्गुलिमपि मेखलाश्च कार्याः ॥ ३२ ॥
सत्त्वपूर्वकगुणान्विताः क्रमात्
द्वादशाष्टचतुरङ्गुलोच्छ्रिताः ।
सर्वतोऽङ्गुलिचतुष्कविस्तृता
मेखलाः सकलसिद्धिदा मताः ॥ ३३ ॥

ताभिश्च प्रखनत्विति । मेखलोच्छ्रायेण सार्धमिति द्रष्टव्यम् । तावतीभिः मेखलाश्च कार्या इति । मेखलाविस्तारः समुच्चित्योक्तः । तत्राधो मेखलाविस्तारो द्वादशाङ्गुलः । मध्यमेखलाया अष्टाङ्गुलः । ऊर्ध्वमेखलायाश्चतुरङ्गुलः । इति मिलित्वा चतुर्विंशाङ्गुलविस्तारत्वं विवक्षितम् । उच्छ्रायश्चैवमेव द्रष्टव्यः ॥ ३२-३३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ताभिश्चेति विंशद्भिश्चतुरधिकाभिरङ्गुलीभिः परिमित + तमेव भूमिभागमित्यर्थः । तत्र विशेषमाह—मेखलोच्छ्रयेणेति । तावतीभिरित्यङ्गुलीभिः परिमिता इत्यनुषङ्गः । एकामङ्गुलिं त्यक्त्वेति । खातस्य तटोद्देशे परितोऽपीति भावः । तावतीभि-

रित्युभयतटापेक्षया परिमाणाऽभिधानम् । यद्वा मेखलात्रयापेक्षयैव । तदाह—मेखलाविस्तार इति उच्छ्रयश्चैवमेवेत्यन्तर्मेखलोच्छ्रयो द्वादशाङ्गुल इत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ३२-३३ ॥

मूले सकलसिद्धिदा इति मेखलात्रयमावश्यकमिति सूचितम् ॥ ३३ ॥

चतुरस्रकुण्ड-मेखला-योनि के मानादि का निरूपण—मण्डप में पूर्व, दक्षिण तथा पश्चिम की ओर एक हाथ गहरे चतुष्कोण, अर्धचन्द्राकार अथवा त्रिकोण के आकार के कुण्ड बनावे । कुण्ड के चारो ओर चौबीस अङ्गुल आकार वाली मेखला भी बनाए ॥ २९-३३ ॥

योनिस्तत्पश्चिमायामथ दिशि चतुरस्रस्थलारब्धनाला
तन्मध्योल्लासिरन्ध्रोपरि परिवितताश्वत्थपत्रानुकारा ।
उत्सेधायामकाभ्यां प्रकृतिविकृतिसंज्ञाङ्गुलाऽष्टाङ्गुला स्या-
द्विस्तृत्या द्वादशार्धांगुलमितनमिताग्रा निविष्टैव कुण्डे ॥ ३४ ॥
अथवा दिशि कुण्डमुत्तरस्यां प्रविदध्याच्चतुरस्रमेकमेव ।
गदितैरपि लक्षणैः समेतापघनं दृष्टिमनोहरञ्च कान्त्या ॥ ३५ ॥

चतुरस्रस्थलेति । पृथिवीस्थानारब्धनालेत्यर्थः । तन्मध्योल्लासिरन्ध्र इति । तस्य नालस्य मध्यमेखलाया वा मध्ये विलसितरन्ध्रेत्यर्थः । उत्सेधायामकाभ्यामिति । उत्सेधेन आयामेन च प्रकृतिविकृतिसंज्ञाङ्गुलाऽष्टाङ्गुला च प्रत्येकं पञ्चदशाङ्गुलेत्यर्थः। द्वादशार्धांगुलेति । उपक्रमे द्व्यङ्गुला । ततो दशाङ्गुला । मध्ये पञ्चाङ्गुला । अवसानेऽङ्गुलविस्तृतेत्यर्थः । शतार्धहोमे मुष्टिमितानि कुण्डानि । शतहोमेऽरत्निमितानि । सहस्रहोमे पञ्चाङ्गुलाधिकारत्निमितानि । अयुतहोमे दशाङ्गुलाधिकारत्निमितानि । अर्धलक्षहोमे पञ्चदशाङ्गुलाधिकारत्निमितानि । लक्षहोमे विंशत्यङ्गुलाधिकारत्निमितानि । पञ्चाशल्लक्षहोमे कोटिहोमे च कराष्टकमितानि । सर्वेष्वपि कुण्डेषु प्रथममेखलोच्छ्रायेण तुल्यं खातम् । कण्ठोऽष्टयवैः हस्तमात्रे अरत्निमात्रे षड्भिः मुष्टिमिते चतुर्भिः अन्येषु अङ्गुलिद्वयवृद्ध्या कण्ठः कर्तव्यः । मुष्टिमिते प्रथमा मेखला दशाङ्गुला । द्वितीयतृतीये त्र्यांशे अरत्निमिते प्रथमा द्वादशाङ्गुला । द्वितीयतृतीये त्र्यांशे हस्तमानेऽपि प्रथमा मेखला द्वादशाङ्गुला । अन्ये पूर्ववत् । अन्येषां कुण्डानामङ्गुलिद्वयवृद्धितः प्रथमा मेखला । अन्ये त्र्यांशे कार्ये। सर्वत्र कण्ठमानेनाऽन्तःप्रविष्टा योनिः कार्या ॥ ३४-३५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—योनिस्तत्पश्चिमस्यामथ दिशीति स्यादित्यनेन सम्बन्धः । तच्छब्देन मेखलाग्रहणम् । चतुरस्रस्थलारब्धनालेति । चतुरस्रात् स्थलादारब्धो नालो यस्या इति समासः । चतुरस्रशब्देन पृथिवी लक्ष्यते । तदुक्तं—वज्रोद्यच्चातुरस्रं धराया इति । यद्वा मेखलाबाह्यमेकाङ्गुलपरिमितं कुण्डाङ्गतया चतुरस्रं परिकल्पनीयम् । अथ वा मेखलाक्षेत्रबाह्यतोऽङ्गुलमात्रं द्व्यङ्गुलं वोन्नतं चतुरस्रं स्थलं कार्यम् । तदुपर्येव मेखलेत्येतदप्यर्थात् सूचितं भवति । सैवेह कुण्डाङ्गतया भूमिरिष्यते । तदाह—पृथिवीस्थानारब्धनालेति । तन्मध्योल्लासिरन्ध्रेत्यत्र तच्छब्देन नालग्रहणम् । प्रकृतमेखलाग्रहणं वा । तदाह—

तस्य नालस्येति । मेखलेह विस्तारत एव गृह्यते । द्वादशाङ्गुला तावद्विस्तारतो मेखला । तस्याः षडङ्गुलावधिप्रदेशयोने रन्ध्रं परिस्तरणार्थं स्यात् । तच्चार्थान्मध्यममेखलोपरि स्यादिति भावः ।

उपरि परिविततेति । सा योनिरुपरि प्रदेशे सम्यग्विस्तीर्णा च स्यात् । ततोऽर्थादधः किञ्चित् सङ्कुचितेत्यपि गम्यते । अश्वत्थपत्रानुकारेति तदाकृतिकथनम् । यथा सनालमश्वत्थपत्रं तद्वदस्याः संस्थानमिति भावः । नालस्य पश्चिमतोऽभिहितत्वादग्रस्य कुण्डान्तर्भाक्त्वमपि लभ्यते ।

उत्सेधायामकाभ्यामिति । उत्सेधेन प्रकृत्यङ्गुला आयामेन विकृत्यङ्गुला च । यद्यपि द्वादशाङ्गुलोन्नता मेखला किन्तु तत्र मूले चतुरङ्गुलोत्सेधो नालोऽष्टाङ्गुलश्च योन्युत्सेधः । यद्यपि द्वादशाङ्गुलवितता मेखला किन्तु योनिस्ततः प्राक् पश्चाच्च द्व्यङ्गुलाधिका नालस्य द्व्यङ्गुलनिष्क्रमाद्योन्यग्रस्य कुण्डे प्रवेशादिति। यद्वोत्सेधतः प्रकृत्यङ्गुल आयामस्तु प्रकृति-विकृत्यङ्गुलः सप्ताङ्गुल एव । अस्मिन् पक्षे योनिपृष्ठमुपर्युपर्यन्तरावेशनीयं स्यात् । यद्वाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकृतयश्च सम्भूत चतुर्विंशतिः गृह्यते । समविभागेनोत्सेधायामौ द्वादशाङ्गुलौ भवतः । पक्षत्रयेऽप्यष्टाङ्गुला स्यात् । विस्तृत्येति समानमेव । योनेरुपरीयं विस्तृतिः । यदुक्तमुपरि परिविततेति । द्वादशार्धाङ्गुलमितनमिताग्रेति । द्वादशार्धशब्देन षण्णां ग्रहणम् । यत्राष्टाङ्गुलविस्तारः ततोऽग्रे षडङ्गुलविस्तारोऽनेन क्रमेणाङ्गुलमितं कुण्डावटेन मितं चाग्रं स्यादिति । प्रकारान्तरेण विवृणोति—उत्सेधायामकाभ्यामितीत्या- दिना । प्रकृतिविकृतयः सप्त । तासामष्टभिर्योगे पञ्चदशसंख्यासम्पत्तिः । प्रत्येकं पञ्चाङ्गुलेति त्र्यङ्गुल उत्सेध आयामे च मेखलामानतो वर्धनीयमिति । मूले निविष्टैव कुण्ड इति क्रमा-वनतत्वमप्युक्तमिति । सर्वं चैतदर्धचन्द्राकारादिकुण्डेष्वपि समानम् ॥ ३४ ॥

चतुःकुण्डकरणं कलशादिवृद्धिविषये स्यात् । अन्यत्रैकमेव कुण्डं कार्यम् । तदुक्त-मथवा दिशीति । गदितैरपि लक्षणैरिति मेखलादिह्रासो मा भूदिति भावः । अपघनमङ्गम् । दृष्टिमनोहरं च कान्त्येति सर्वकुण्डसमानं ज्ञेयम् । हस्तमितकुण्डमेवमुक्तम् । तस्य हुत-संख्याभेदेनाल्पत्वं महत्त्वं च विवरणकृदभिधत्ते—शतार्धहोम इत्यादिना । + + अथ कुण्डप्रमितभेदेन तदवयवप्रमितिभेदमाह—सर्वेष्वपीत्यादिना । प्रथममेखलोच्छ्रयेण तुल्य-मिति । मेखलोच्छ्रयेण सार्धमिति यदुक्तं तन्न विस्मर्तव्यम् । कण्ठोऽष्टयव इति । यन्मूल उक्तमेकां त्यक्त्वा चाङ्गुलिमपीति स इह कण्ठोऽभिप्रेयत इति ॥ ३५ ॥

योनि निर्माण—पश्चिम या उत्तर दिशा वाले कुण्ड के अन्दर सोलह, बारह अथवा आठ अङ्गुल या एक बित्ता भर कुण्ड के भीतर प्रविष्ट पीपल के पत्ते की आकार वाली योनि का निर्माण करे ॥ ३४-३५ ॥

ततो मण्डपमध्ये तु स्थण्डिलं गोमयाम्बुना ।
उपलिप्य यथान्यायं तस्य मध्ये निधापयेत् ॥ ३६ ॥

यथान्यायमिति । ईशानकोणावसानत्वमभ्युक्षणादिकं च सूचितम् ॥ ३६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ ततो मण्डपमध्ये त्वित्यादिना मण्डलमुच्यते । यत्त्विह

मण्डपसंस्कारादि कर्म तत्सर्वमुत्तरस्मिन् कर्मपटले वक्ष्यते । ईशानकोणावसानत्वमिति अग्न्यादीशान्ततया स्थण्डिलोपलेपनमुक्तम् । अभ्युक्षणादिकं चेति + + + ॥ ३६ ॥

तत्पश्चात् दीक्षा मण्डप को गाय के गोबर से लीपकर उसके बीच में यथा विधान चटाई बिछावे ॥ ३६ ॥

चतुरस्रमण्डलविधानम्

सूत्रं प्राक्प्रत्यगात्ताग्रं विप्राशीर्वचनैः सह ।
गुणितेनाऽभितो मत्स्यौ मध्यादारभ्य विन्यसेत् ॥ ३७ ॥
तन्मध्यस्थितयाम्योदगग्रं सूत्रं निधापयेत् ।
ततो मध्यात् सपद्धस्तमानेन च दिशं प्रति ॥ ३८ ॥

गुणितेनेति । सूत्रं द्विगुणितं कृत्वा तेन गुणितेन सूत्रेण प्राक्प्रसृतसूत्रस्याऽभितो मध्याद् द्विगुणितस्यापि उभयतो मध्यादारभ्य उभयतो मत्स्यौ विन्यसेदित्यर्थः । सपद्धस्तेत्यत्र पादशब्दशः षट्त्रिंशदङ्गुलवचनः । 'पादः षट् त्रिंशदङ्गुलः' इत्याप्तवचनात् । यथा यथा स्थित एवार्थः ॥ ३७-३८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले प्राक्प्रत्यगात्ताग्रं सूत्रं निधापयेदित्यात्तं गृहीतम् । सूत्रस्य ह्यग्रद्वयं गृहीत्वास्फालनं क्रियते । तत्प्रमाणं तु चिकीर्षितमण्डलचतुरस्रप्रमाणतोऽधिकमिति ज्ञेयम् । विप्राशीर्वचनैः सहेति पूर्ववत् । गुणितेनेत्यर्धेन दक्षिणोत्तरसूत्रास्फालनोपाय उक्तः । मध्यादारभ्य गुणितेनाभितो मत्स्यौ विन्यसेदित्यन्वयः । तत्सूत्रमध्ये गृहीत्वाग्रद्वययोजनया द्विगुणितं कुर्यात् । तेन गुणितेन सूत्रेण प्रागास्फालितसूत्रमभितो दक्षिणत उत्तरतश्च मत्स्यौ कुर्यात् । तदा तत्सूत्रमूलविधानं तु पूर्वसूत्रे तन्मत्स्योपपत्त्या यत्र सम्भवति तत्रेति द्रष्टव्यम् । प्रकारान्तरेण विवृणोति—सूत्रमित्यादिना । मध्यादभितोऽभितो मध्यादभितो मत्स्यौ विन्यसेदिति एवमावृत्त्या योजनीयम् । तत्र मध्यादभित इत्यत्र प्रकृतं प्रागास्फालितं सूत्रं सम्बध्यते । तदाह प्राक्प्रसृतसूत्रस्याभितो मध्यादिति । तस्य मध्यदेशादभितो दक्षिणतश्चोत्तरतश्चेति मत्स्यौ विन्यसेदित्युपरि सम्बन्धः । कथं तत्र मत्स्यौ सम्भवत इत्यत्राभितो मध्यादभित इत्युक्तम् । अभितोऽपि कस्य मध्यादित्यत्र प्रागास्फालितसूत्रे पश्चिमार्धस्य पूर्वार्धस्य च मध्यादित्यर्थाल्लभ्यते । तदेतदाह—द्विगुणितस्याप्युभयतो मध्यादारभ्योभयत इति उभयत इत्युत्तरपदं वामदक्षिणभागाभिप्रायम् । मूलयोजनानुसारादेवमभिधानम् ।

अयमिह प्रयोगः । गुणितसूत्रमूलं प्रागास्फालितसूत्रपश्चिमार्धमध्ये निधाय तदग्रेण दक्षिणतो वामतश्च प्रागास्फालितसूत्रस्यैव मध्योद्देशमभितो रेखे कुर्यात् । पुनः प्रागास्फालितसूत्रपूर्वार्धमध्ये निधायापि तद्रेखाभेदिन्यौ रेखे कुर्यात् । तदा तस्य प्राक्पश्चादायतसूत्रस्य मध्यमभितो द्वौ मत्स्यौ भवत इति । यद्वाभितो मध्यादारभ्य मत्स्यौ विन्यसेदिति मूलान्वयः । कस्याभित इत्यत्र प्राक्प्रसृतसूत्रस्य गुणितसूत्रस्य चेत्यर्थात् सम्बध्यते । तदाह—प्राक्प्रसृतसूत्रस्येति । प्रागास्फालितसूत्रस्य दक्षिणतश्चोत्तरतश्च यन्मध्यं तत आरभ्य मत्स्यौ कुर्यात् । द्विगुणितसूत्रस्य च यत्प्रागास्फालितसूत्रे पूर्वतः पश्चिमतश्च मध्यं तत्र सूत्रमूलं निधायाग्रेणोभयतस्तौ मत्स्यौ निष्पादयेदिति ॥ ३७ ॥

मूले तन्मध्यस्थितेति। तच्छब्देनोक्तमत्स्यद्वयग्रहणम् । सपद्धस्तमानेनेति भाविचंतुरश्रोचितमानमुक्तम् । सपद्धस्तः पादाधिकहस्तः त्रिंशदङ्गुलम् । दिशं प्रतीति चतसृष्वपि दिक्ष्वित्यर्थः ॥ ३८ ॥

सूत्रेषु मकरान् न्यसेत् स्पष्टानन्योन्यतः समान् ।
सूत्राग्रमकरेभ्यस्तु न्यसेत् कोणेषु मत्स्यकान् ॥ ३९ ॥
कोणमत्स्य स्थिताग्राणि दिक्षु सूत्राणि पातयेत् ।
ततो भवेच्चतुष्कोष्ठं चतुरस्रञ्च मण्डलम् ॥ ४० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मकरानिति । यथा प्रागायतसूत्राग्रमत्स्यनिहितमूलेन दक्षिणायत-सूत्राग्र-मत्स्यनिहितमूलेन च सूत्रेणाग्निकोणे रेखासम्पाते तत्र मत्स्य-सम्भव इत्यादि ॥ ३८-४० ॥

राशिमण्डलनिरूपणम्

तत्राऽग्निमारुतं सूत्रं नैर्ऋतेशञ्च पातयेत् ।
प्राग्याम्यवारुणोदीच्यसूत्राग्रमकरेषु च ॥ ४१ ॥
निहिताग्रयुगं सूत्रचतुष्कं प्रतिपादयेत् ।
कृते एवं भवेयुस्ते कोणकोष्ठेषु मत्स्यकाः ॥ ४२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्राग्याम्येति यथा ततो मध्यादित्युक्तमत्स्येषु मध्ये प्राग्दक्षिण-मत्स्ययोरेकं सूत्रं दक्षिणपश्चिम-मत्स्ययोरेकं सूत्रमित्यादि ॥ ४१-४२ ॥

तेषु प्राग्वारुणांस्तन्तून् याम्योदीच्यान्निपातयेत् ।
षट्पञ्चाशत्पदानि स्युरधिकानि शतद्वयात् ॥ ४३ ॥
यदा तदाऽथो विभजेत्पदानि क्रमशः सुधीः ।
पदैः षोडशभिर्मध्ये पद्मं वृत्तत्रयान्वितम् ॥ ४४ ॥
अष्टचत्वारिंशता तै राशिः स्याद्वीथ्यशीतिभिः ।
सद्वादशैः शतपदैः शोभायुग्द्वारकोणकम् ॥ ४५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—एषु प्राग्वारुणान् सूत्रानिति । प्राक्पश्चिमायतसूत्रस्योभयतो द्वे प्राग्वारुणायते सूत्रे पातयेत् । एवं याम्योदगायतमध्यसूत्रस्योभयतो द्वे याम्योदीच्यायते सूत्रे पातयेदिति । बहुवचनं त्वावृत्त्यपेक्षम् । तेनैतत्सिद्धं भवति । पुनरपि कोणकोष्ठेषूक्तनयेन मत्स्यान् विधाय प्राग्वरुणादिसूत्राणि पातयेत् । पुनरप्येवं पुनरप्येवमिति तथा यत्र पूर्वापरा दक्षिणोत्तराश्च मत्स्याः सम्भवेयुः । तत्रापि सूत्राणि पातयेदिति । षट्पञ्चाशदिति । यदा शतद्वयादधिकानि षट्पञ्चाशत्पदानि स्युरित्यन्वयः । यदा तत्क्षेत्रं षोडशवर्गात्मकं संपद्येतेति भावः । सुधीरितिपदाभिधाने तदुचितक्षेत्रप्रतिपत्तिकुशल इति भावः ।

पदैः षोडशभिरिति चतुर्वर्गात्मकं क्षेत्रमुक्तम् । वृत्तत्रयान्वितमिति + + तैरष्टचत्वारिंशद्भी राशिः स्यादिति । तच्छब्देन पदग्रहणम् । पद्मक्षेत्रबाह्यपङ्क्तिद्वयगतपदाभिप्रायमेतत् ।

वीथ्यशीतिभिरिति । ततोऽपि बाह्यपङ्क्तिद्वयगतपदग्रहणम् । शोभायुग्द्वारकोणकमिति । शोभयोः युगं शोभोपशोभा च । तद्विभागो द्वाराणीत्यादिनोक्तः ॥ ४३-४५ ॥

द्वाराणि पदषट्कानि शोभाख्याः स्युश्चतुष्पदाः ।
चतुष्पदाश्चोपशोभाः षट्पदं कोणकं भवेत् ॥ ४६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पदषट्कानीति । बाह्यपङ्क्तौ मध्यतश्चतुर्भिः पदैरान्तरपङ्क्तौ द्वाभ्यां च द्वारमेवं चतुर्दिक्ष्वपि कार्यमित्यर्थः । शोभाख्याः स्युश्चतुष्पदा इति । द्वारपार्श्वयोर्बाह्यपङ्क्तौ पदेनान्तरपङ्क्तौ त्रिभिश्च पदैः शोभा स्यादित्यर्थः । चतुष्पदाश्चोपशोभा इति । शोभयोः सन्निधौ तद्विपरीतपदक्लृप्त्योपशोभा स्यादित्यर्थः । षट्पदं कोणकं भवेदिति । पङ्क्तिद्वयेऽपि त्रित्रिपदैरित्यर्थः ॥ ४६ ॥

वृत्तवीथ्योरारचयेन्मध्ये सूत्रचतुष्टयम् ।
प्राग्याम्यवारुणोदीच्यं भवेत्तद्राशिमण्डलम् ॥ ४७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वृत्तवीथ्योरिति । वृत्तशब्देन वृत्तत्रयान्वितमित्युक्तवृत्तग्रहणम् । प्राग्याम्यवारुणोदीच्यं सूत्रचतुष्टयमिति कोणसूत्रं वर्जयित्वाष्टचत्वारिंशत्पदानि संमार्ज्य चतुर्दिशं मध्यसूत्राग्रेषु प्राग्याम्यं याम्यवारुणं वारुणोदीच्यं प्रागुदीच्यं च सूत्रचतुष्कमास्फालयेत् । तदा त्र्यस्रा द्वादश राशयो निष्पद्यन्त इति भावः ॥ ४७ ॥

कर्णिकायाः केसराणां दलसन्धेर्दलस्य च ।
दलाग्रवृत्तराशीनां वीथ्याः शोभोपशोभयोः ॥ ४८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—कर्णिकायाः केसराणामिति पद्मविभागोऽप्युक्तः । कर्णिकादीनां मानं तु भवेन्मण्डलमध्यार्ध इत्येतदुपपत्त्या कल्पनीयम् । मध्यराशिमण्डलार्वाचीनवृत्तयोरन्तरं द्वादशधा विभज्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां कर्णिकादिचतुष्टयमेकैकेन दलाग्रादिचतुष्टयमिति वृत्तशब्देन वृत्तत्रयग्रहणम् । शोभोपशोभाभ्यामेव द्वारकोणयोः सिद्धिरिति तयोरग्रहणमिति । एवं बाह्यमानप्रकृतितया पद्मादितदंशमानपक्ष उक्तः । यदुक्तं—ततो मध्यात् सपद्धस्तमानेनेति ॥ ४८ ॥

वृत्तानि चतुरस्राणि व्यक्तं स्थानानि कल्पयेत् ।
भवेन्मण्डलमध्यार्धे कर्णिका चतुरङ्गुला ॥ ४९ ॥
द्व्यङ्गुलाः केसराश्च स्युः सन्धिश्च चतुरङ्गुलः ।
तथा दलानां मानन्तदग्रं द्व्यङ्गुलकं भवेत् ॥ ५० ॥
अन्तरालं पृथग्वृत्तत्रये द्व्यङ्गुलमुच्यते ।
ततश्च राशिचक्रं स्यात् स्वस्ववर्णविभूषितम् ॥ ५१ ॥
राशिमङ्गुलकैः कुर्यात् षड्भिर्नवभिरेव वा ।
द्वात्रिंशदङ्गुलं ह्येतत् परस्तात्तावदिष्यते ॥ ५२ ॥

मण्डलमध्यार्ध इति । मण्डलस्य मध्यं मण्डलमध्यं राशिमण्डलान्तः । तस्याप्यर्धे मध्य इत्यर्थः ॥ ४९-५१ ॥

षड्भिः नवभिरेव वेति । वृत्तराशिपक्षे षड्भिः । त्र्यस्रराशिपक्षे नवभिरित्यर्थः। द्वात्रिंशदङ्गुलमिति । पादः षट्त्रिंशदङ्गुल इत्यस्मिन् पक्षे पक्षान्तरे अपि त्रिंशद्द्वयाङ्गुलं षष्ट्यङ्गुलमित्यर्थः ॥ ५२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ पद्मद्यंशमानप्रकृतितया बाह्यमानपक्ष उच्यते—भवेन्मण्डलमध्यार्ध इति । तत्पदं विवृणोति—मण्डलस्य मध्यमित्यादिना । राशिमण्डलान्त इति । भाग इति शेषः । तस्याप्यर्ध इति । मध्यसीम्न आरभ्यैकस्मिन्नेव भागे राशिमण्डलपराचीनवृत्तपर्यन्तमंशमानमेतत् । तद्वदन्यस्मिन् भागेऽपि मानं स्यादिति मध्य इत्यर्थसिद्धमुक्तम् । तत्र मध्यसीमोद्देश इति भावः । तदङ्गुला इति चतुरङ्गुलाः । तथेति चतुरङ्गुलम् । एवं षोडशाङ्गुलानि गतानि । तदग्रमिति दलानामग्रम् । वृत्तत्रयस्यान्तरालं तत्तदन्तर्भावः । एवं पूर्वैः सह चतुर्विंशतिरङ्गुलानि स्युः । स्वस्ववर्णविभूषितमिति पूर्वोक्तपक्षेऽपि तुल्यमेव । स्वस्वो वर्णः । तदुक्तं कालचक्रप्रकरणे—चापो नीरजयुक्कन्या इत्यादि। षड्भिर्नवभिरेव वेत्येतदर्थमाह—षड्भिरिति । यद्यपीह त्र्यस्रो राशिरुक्तो वृत्तवीथ्योरारचयेदिति । किन्तु षडङ्गुलस्य वृत्ततायां प्रायो नवाङ्गुलं त्र्यस्रं तत्सममिति वृत्तराशिपक्षे षड्भिरित्युक्तम् । षड्भिरष्टाभिरेव वेति पाठान्तरम् । त्र्यस्रे वृत्ते च सम एवायं विकल्पः । द्वात्रिंशदङ्गुलं ह्येतदिति । पूर्वोक्तचतुर्विंशत्यङ्गुलानां राशिगताष्टाङ्गुलानां च योगादेवं संख्योपपत्तिः । राशेरष्टाङ्गुलत्वं मुख्यमित्यप्यनेन सूचितम् । षड्भिर्नवभिरेव वेत्यत्र त्वेतद्विवृणोति—द्वात्रिंशदङ्गुलमिति । अत्र द्विशब्दस्य द्वाभावो न लौकिक इति ज्ञेयम् । राशेः षडङ्गुलपक्षेणैतदुक्तम् । नन्वेवं त्रिंशदङ्गुलमेवैकमर्धं भवति । सत्यम् । द्व्यर्धमानयोगेनैतदुक्तमिति बोद्धव्यम् । परस्तात्तावदिष्यत इति मण्डलमध्यार्धे हि तावदुभयत एतन्मानमुक्तम् । तस्य बाह्यार्धेऽप्युभयत एतावदेव मानं स्यादित्यर्थः । तत्र पञ्चदशाङ्गुला वीथयः पञ्चदशाङ्गुलमेव द्वारादिकमिति विभागोऽवगन्तव्यः । इह मण्डले पद्मवृत्तत्रययोः वृत्तत्वं तावदुक्तम् ॥ ४९-५२ ॥

वृत्तं चक्रमुशन्त्येके चतुरस्रञ्च तद्विदः ।
यदि वा वर्त्तुलमराः स्युश्च द्वादश राशयः ॥ ५३ ॥
ते स्युः पिपीलिकामध्या मातुलुङ्गनिभा अपि ।
चक्रं च चतुरस्रं च त्र्यस्रा द्वादश राशयः ॥ ५४ ॥
भवेयुः पङ्कजदलनिभा वा कथिता बुधैः ।
तद्बही रुचिरान् कुर्यात् चतुरः कल्पशाखिनः ॥ ५५ ॥
ललितान् रूढकुसुमान् फलपल्लवशोभितान् ।
जलजैः स्थलजैर्वापि सुमनोभिः समन्वितान् ॥ ५६ ॥
हंससारसकारण्डशुकभ्रमरकोकिलैः ।
मयूरचक्रवाकाद्यैरारूढविटपानतान् ॥ ५७ ॥
सर्वर्तुनिर्वृतिकरान् विलोचनमनोहरान् ।
तद्बहिः पार्थिवं कुर्यान्मण्डलं कृष्णकोणकम् ॥ ५८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ राशिभागस्य संस्थानविकल्पो वृत्तश्च + + मित्युक्तः तद्विद इति । तत्र राशिभागस्य वृत्तत्वपक्षे राशीनां संस्थानं यदि वा वर्तुलमित्युक्तम् । यदि वर्तुलं वृत्तं राशिचक्रं स्यादिति तत्राराणामपि द्विधा संस्थानं ते स्युरित्युक्तम् ।

अथ राशिभागस्य चतुरस्रत्वपक्षे राशीनां संस्थानं चक्रं च चतुरस्र चेत्युक्तम् । अत्रापि द्विधा संस्थानमुक्तम् । यदिह पूर्वमुक्तं वृत्तराशिपक्षे षड्भिरिति तत्पङ्कजदलनिभा वेत्येतदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा पद्मदलाभानामग्रवृत्तत्वमेव वृत्तं पुनरर्धवृत्तं तच्च बुधैः कथिता इत्यत एव लंब्धव्यमिति । अथ तद्बहिरिति वीथ्यलङ्कारभिधानम् । चतुरस्र इति प्रतिदिशमिति भावः । वीथीबाह्ये चतुरस्रसंपादनीयमिति तद्बहिः पार्थिवमित्युक्तम् । कृष्णकोणकमिति शुक्ल-द्वाराद्युपलक्षणमिति ॥ ५३-५८ ॥

मण्डलानि तु तत्त्वज्ञो राश्यन्तान्येव कारयेत् ।
राशावन्यत्र रचयेत् प्रमोहादन्यमण्डलम् ॥ ५९ ॥
आवाह्य देवतामन्यामर्चयंस्त्वन्यदेवताम् ।
उभाभ्यां लभते शापं मन्त्री तरलदुर्मतिः ॥ ६० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मण्डलानि चेति सर्वसामान्यतयोक्तस्य राशिचक्रस्य सकल-विशेषमण्डलेष्वन्वय उक्तः । मण्डलानि चेति भाविमण्डलाभिप्रायम् । वक्ष्यति च—व्योमाविः सचतुर्दशस्वरेत्यत्र प्रविधाय पद्ममितीति । यथा—वह्नेः पुरद्वितयवासवयोनि-मध्येति । दीक्षावाप्त्यै पुरोक्ते रचयतु विधिवन्मण्डलमित्यादि । रुचिराष्टपत्रमथ वारिरुहं गुणवृत्तराशिचतुरस्रयुतमिति च । तत्त्वज्ञ इति । कालात्मिकां मन्त्रदेवतां विद्वानित्यर्थः । राश्यन्तान्येवेत्येवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । राशावन्यत्रेति । विपर्यये दोषोऽप्यभिहितः । राशेरन्यत्रेति राशिचक्रव्यतिरेकेणेत्यर्थः । उभाभ्यामित्युत्तरत्र सम्बन्धः । आवाह्येति दृष्टा-न्तार्थमुक्तम् । उभाभ्यामिति देवताभ्यामित्यर्थः । राशावन्यत्रेत्यत्रोभाभ्यामिति मण्डलशक्ति-भ्यामित्यर्थः । तरलश्चञ्चलः स एव दुर्मतिश्च तरलदुर्मतिः । यदिह तत्त्वज्ञ इत्युक्तं तस्यैव विवरणम् ॥ ५९-६० ॥

कालात्मकस्य देवस्य राशेर्व्यक्तिमजानता ।
कृतं समस्तं व्यर्थं स्यादज्ञेन ज्ञानमानिना ॥ ६१ ॥
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन राशीन् साधिपतीन् क्रमात् ।
अवगम्याऽनुरूपाणि मण्डलानि च नान्यधीः ॥ ६२ ॥
उपक्रमेदर्चयितुं होतुं वा सर्वदेवताः ।
रजांसि पञ्चवर्णानि पञ्चद्रव्यात्मकानि च ॥ ६३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—कालात्मकस्येत्येतत् + + तस्मादित्युपसंहारः ।

राशीन् साधिपतीन् मण्डलानि चानुरूपाण्यवगम्य सर्वदेवतामर्चयितुं होतुं वोपक्रमे-दिति योजनीयम् ॥ ६१-६३ ॥

पीतशुक्लारुणशितिश्यामान्येतानि भूतशः ।

हारिद्रं स्याद्रजः पीतं ताण्डुलञ्च सितं भवेत् ॥ ६४ ॥
तथा दोषारजः क्षारसंयुक्तं रक्तमुच्यते ।
कृष्णं दग्धपुलाकोत्थं श्यामं बिल्वदलादिकम् ॥ ६५ ॥
सितेन रजसा कार्याः सीमारेखा विपश्चिता ।
अङ्गुलोत्सेधविस्ताराः सर्वा मण्डलकर्मसु ॥ ६६ ॥
पीता स्यात् कर्णिका शुक्लपीतरक्ताश्च केसराः ।
दलान्यच्छान्यन्तरालं श्यामचूर्णेन पूरयेत् ॥ ६७ ॥
सितरक्तासितैर्वर्णैर्वृत्तत्रयमुदीरितम् ।
नानावर्णविचित्राः स्युश्चित्राकाराश्च वीथयः ॥ ६८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ मण्डलोपयोगिनां स्वस्ववर्णविभूषितमिति प्रसक्तरजसां तत्त्वं रजांसि पञ्चवर्णानीत्युक्तम् । भूतशः पञ्चपञ्च द्रव्यात्मकानि चेत्यन्वयः । रजसां साधनं हारिद्रं स्यादित्यनेनोक्तम् । ताण्डुलं तण्डुलानां विकारः । दोषारजो रजनीचूर्णम् । क्षार + + दग्धपुलाकोत्थमिति + + विपश्चितेति सात्त्विकत्वं सूचितम् । शुक्लपीतरक्ताश्च केसरा इति + + दलान्यच्छानीति सितानि । चित्राकाराश्चेति । पूर्वोक्तचतुर्दिग्गतकल्पद्रुमावशेषभागेषु विचित्रलतादिलेखनेनेति भावः ॥ ६३-६८ ॥

द्वारशोभोपशोभास्राः सितरक्तनिशासिताः ।
राशिचक्रावशिष्टानि कोणान्यस्त्रिषु यानि वै ।
पीठपादानि तानि स्युररुणान्यसितानि च ॥ ६९ ॥

राशिचक्रावशिष्टानीति वृत्तराशिपक्षे द्रष्टव्यम् ॥ ६९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सितरक्तनिशासिता इति । निशाशब्देन पीतवर्णग्रहणम् । राशिचक्रावशिष्टानीति । ननु राशिवीथ्योरन्तराभावात् कथमेतत्सम्भव इत्यत्राह—वृत्तराशिपक्ष इति । वृत्तं चक्रमुशन्त्येक इत्यस्मिन् पक्ष इत्यर्थः । तत्र चतुरस्रतया सूत्रिते पुनः वृत्ततामापादिते कोणदेशानां बहिरेवावस्थानादिति ॥ ६९ ॥

अथवाऽरुणानि दलानि च तथा दलसन्धिरप्यसितरुग्भवति ।
असितारुणाच्छरजसा विहितान्यपि वर्त्तुलानि कथयन्त्यपरे ॥ ७० ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथवाऽरुणानीति वैष्णवादौ विशेषोऽभिहितः ॥ ७० ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वैष्णवादाविति दुर्गाश्रीप्रभृतीनां ग्रहणम् । इह सपद्धस्तमानेनेति सार्धद्विहस्तमानं मण्डलमुक्तम् । द्वात्रिंशदङ्गुलं ह्येतदिति पञ्चहस्तमानम् । यद्वा तत्रापि कर्णिकाचतुरङ्गुलेत्यादीनामुभयार्धयोगतोऽभिधाने सार्धद्विहस्तमानं स्यात् । तदेतदेककलशविषये भवति । नवकलशादौ तु मण्डलमेतद्वर्धयितव्यम् । तदुक्तम्—पञ्चहस्तं मण्डलं नवहस्ते मण्डप इति । कदाचिद्राश्यन्तमेव मण्डलं स्यात् ।

तदुक्तम्—असम्भवे तु स्थानानि नेम्यन्तानि न हापयेत् । इति ।

तदभिप्रायेणैव च राश्यन्तानीत्युक्तम् + + ॥ ७० ॥

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

विमर्श—स्थण्डिल पर वृत्ताकार, त्रिकोणाकार, चतुष्कोण या कमलपत्र के आकार वाला राशिचक्र का विधिपूर्वक निर्माण करे । राशिचक्र की निर्माण विधि एवं उनके रंग का विस्तृत विवेचन यहाँ किया गया है । किसी भी देवता की उपासना के लिए निर्मित मण्डल इस राशिचक्र के भीतर ही निर्मित होना चाहिए । मण्डल का तात्पर्य यहाँ त्रिगुणित, षड्गुणित एवं द्वादशगुणित आदि यन्त्रों से है जिनकी रचना राशिचक्र के भीतर ही होती है ।

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में दीक्षा-निरूपण नामक पञ्चम पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ ५ ॥

षष्ठः पटलः

अथ पुनराचम्य गुरुः प्राग्वदनो विष्टरोपविष्टः सन् ।
प्राणायामं सलिपिन्यासं कृत्वा न्यसेत्तदृष्यादीन् ॥ १ ॥

अथ पुनरिति । एवं साधनसंपत्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । पुनराचम्येति । नित्याचमनव्यतिरेकेण पुनराचमनविधानात्। स्नानपूजादिकमपि नित्यानन्तरं पृथक् कर्तव्यमिति सूचितम् । अतस्तदुच्यते । ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय । देवतां ध्यात्वा । कर्मसमर्पणं विधाय । हंसपूजां सङ्कल्प्य । सुशुद्धः । स्वाचान्तः । सकलीकृत्य अस्त्रेण मृदं खनित्वा । हृदयेनादाय । शिरसा जलतीरेऽस्त्रशोधिते धृत्वा । शिखया शर्करादिकमुद्धृत्याऽस्त्रेण सम्प्रोक्ष्य । नेत्रेण संवीक्ष्य । कवचेन त्रिधा विभज्य । मूलेनाऽभिमन्त्र्य । भागेनाऽस्त्रमन्त्रेणाऽङ्गानि प्रक्षाल्य । भागान्तरमापादतलमस्तकमालिप्य । तीर्थमवागाह्य । निमज्याऽस्त्रमन्त्रं शक्त्यावर्त्य । उन्मज्य आचम्याऽपरं मृद्भागं त्रिधा विभज्याऽस्त्राङ्गमूलैरेकैकमभिमन्त्र्य अस्त्रजप्तं दिक्षु रक्षार्थं निक्षिप्याऽङ्गजप्तेनात्मानमालभ्याऽपरं हृन्मन्त्रानीते तीर्थे मूलेन विलोड्य । निमज्य मूलं शक्तितोऽनुसन्धाय । साङ्गेन मूलेनाऽभिषिच्य । तीरमागत्याचम्य । अस्त्रप्रोक्षितं वासः परिधायाचम्य । सकलीकृत्य । पूजाक्रमेण सन्तर्प्योद्वास्य । द्वास्थः सूर्यमुपस्थाय । यागमण्डपं गत्वा । वेदमन्त्रैः आचम्याथर्वांगाग्निभिः संमृज्य । चक्षुरादिकं तत्तद्देवतामन्त्रैरुपस्पृशेत् ।

पुनः सवित्रेऽर्घ्यं दत्त्वा । सामान्यार्घ्येण द्वारपूजां कुर्यात् । अस्त्रजप्तोदकेन द्वारं सम्प्रोक्ष्य । गं गणपतये । श्रीं लक्ष्म्यै । सां सरस्वत्यै नम इत्यूर्ध्वभागे सम्पूज्य । गं गणपतये । क्षं क्षेत्रपालाय । गं गङ्गायै । यं यमुनायै नम इति दक्षसव्यभागयोः । ततो देहल्यामस्त्रं सम्पूज्याऽस्त्रदृष्ट्यस्त्रोदकास्त्रपार्ष्णिघातैर्दिव्यादिव्यविघ्नान् उत्सार्य वामशाखाश्रयेण देहलीं लङ्घयित्वा । निर्ऋतिकोणे वास्त्वीशं ब्रह्माणं च सम्पूज्य । पञ्चगव्यार्घ्यतोयाभ्याम् अस्त्रेण मण्डलमभ्युक्ष्य । मूलमन्त्रेण संवीक्ष्याऽस्त्रेण सम्प्रोक्ष्य । तेनैव दर्भैः सन्ताड्य । वर्मणाऽभ्युक्ष्य । तेनैव चन्दनागरुकर्पूरैः सन्धूप्य । लाजाचन्दनसिद्धार्थभस्मदूर्वाकुशाक्षतान् अस्त्रेण सप्तजप्तान्मण्डपे विकीर्याऽस्त्रजप्तदर्भमुष्टिना तान् सम्मार्ज्य । ईशानकोणे वर्धन्यासनत्वेन तानि सङ्कल्पयेत् । पुण्याहं वाचयित्वाऽत्र ब्राह्मणान् भोजयित्वा तत्र मण्डलमुक्तलक्षणं कर्तव्यमित्येतत् सर्वमुक्तं—गुरुरिति ।

पुनरस्त्रेप्रोक्षिते शुद्धे विष्टरे लिपिपद्मपध्यगप्रणवबिन्दौ प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा

बद्धासन उपविशेदित्याह—प्राग्वदन इत्यादिना । विष्टरोपविष्ट इत्यनेनैव गुर्वादिवन्दनस्य अङ्गुलिकरशोधनस्य अपरिच्छिन्नताया जीवरक्षायाश्च सूचितत्वात् । तदुच्यते। विष्टरे परमात्मनि समष्ट्यानि अस्त्रतेजसि गुर्वादिषु च मानसोपवेशो हि विष्टरोपवेशः । ॐ ह्रीं परमात्माद्यशेषपारम्पर्यक्रमेण स्वगुरुपादाम्बुजं यावत्तावत् प्रणौमि इति शिरसि गुरुपरम्परां नत्वा । गं अस्मदगुरुभ्यो नमः । गं गणपतये नमः । दुं दुर्गायै नमः । सां सरस्वत्यै नमः । क्षं क्षेत्रपालाय नमः । पं परमात्मने नमः । इति अंसोर्वग्रहृत्सु नत्वाऽस्त्रेण अङ्गुलिकरशोधनतालत्रयदिग्बन्धनाग्निप्राकारवेष्टनानि विधिवत् विधायाकारादिमन्त्रैः पादादिमस्तकान्तं व्यापकं कुर्वन् । अपरिच्छिन्नतनुर्भूत्वा । जीवरक्षां कुर्यात् । लृं वृं रृं यृं हृं इति पादगुह्यहृन्मुखमस्तकेषु न्यसन् । भूतपारवश्यं हित्वा । ह्रीं स्त्रं ॐ इति पादादिमस्तकान्तं व्यापकत्रयं कुर्वन् । कारणबन्धत्यागं चिद्रूपत्वोद्भावनं ब्रह्मलक्षणलक्षितत्वं च स्मृत्वा । हंसः सोऽहमिति मूलादिमस्तकान्तं मस्तकादिमूलान्तं च व्यापयन् । ब्रह्मात्मनोरैक्यं भावयेदिति जीवरक्षाप्रकारः ।

अथ प्राणायामः कर्तव्य इत्याह—प्राणायामं सलिपिन्यासमिति । प्रथमं तावत् परिच्छिन्नं वायुं दक्षिणनासापुटेन विरेच्य । वामनासापुटेनापूर्य च सूर्यमण्डलस्थं वायुमण्डलं सबीजं धूम्रवर्णं सञ्चिन्त्य । सूर्यमण्डले स्पर्शवर्णान् विन्यस्य । पूरककाले तयोर्नाभावैक्यं सञ्चिन्त्यं । कुम्भककाले शोषयित्वा । दक्षिणनासया विरेच्य । तस्यामेव सवायुमण्डलम् अग्निमण्डलं सञ्चिन्त्याऽग्निमण्डले व्यापकाक्षराणि विन्यस्य । हृदयस्थेनाऽग्निमण्डलेन पूरयन् एकीकृत्य । कुम्भककाले सन्दह्य । वामनासिकया विरेच्य । तस्याममृतमण्डलं सञ्चिन्त्य । तत्र स्वरान् विन्यस्य । तन्मूर्धस्थेनाऽमृतमण्डलेन एकीकृत्य । प्लावनं कुर्यात् इति प्राणायामप्रकारः । अथवा यादिदशकं सधातुप्राणशक्त्यात्मसु न्यसन् तान् पञ्चीकृतभूतेषु संहरेत् ।

अत्र प्राणशब्देनेन्द्रियादि प्रवृत्तिकारणमात्रम् उच्यते । शक्तिशब्देन ज्ञानवृद्धिकरमात्रम् । आत्मशब्देन जीवस्थितिकारणमात्रमिति विभागः । यादिन्यासेन तान् सञ्चिन्त्य । क्ष्म्रौमिति उत्कृष्य । पञ्चीकृतबीजानि मूर्धादिषु न्यसन् तान् तेषु संयोज्य । ह्लीमिति आप्याय्य । पञ्चीकृतपृथिव्यादिसंहाराय प्राणायामपञ्चकं विधाय । समानधनञ्जयान्तःकरणवाक्श्रोत्रपञ्चकेषु मनणश्ङादिपञ्चकान् न्यसन् तान् सञ्चिन्त्य । क्ष्म्रौमिति उत्कृष्याऽपञ्चीकृतबीजानि मूर्धादिषु न्यसन् तेषु संयोज्य । ह्लीमित्याप्याय्याऽपञ्चीकृतभूतलयार्थं प्राणायामपञ्चकं विधायाऽकारादिविसर्गान्तं नाभ्यादिगतब्रह्मब्रह्मादिषु न्यसित्वा । क्ष्म्रौमिति तानुत्कृष्य । ह्लीमित्याप्यायनं कुर्वन् । कारणे संयोज्य । सत्वरजस्तमःसाम्यबीजतद्वासनाः संहरन् । प्राणायामषट्कं कृत्वा । कञ्चित्कालं स्वात्मन्यवस्थाय । निरवद्यादिमन्त्रैः व्यापयन् । सर्वं सृष्ट्वा । मातृकान्यासं विधाय । वक्ष्यमाणक्रमेण पीठन्यासं कृत्वा । तत्तन्मूर्तिमन्त्रेण मूर्तिं सङ्कल्प्य । आवाहन स्थापनासन प्रतिष्ठा सन्निधानसन्निरोध स्थैर्य स्वागत सुस्वागताभिमुख्यावगुण्ठनानि विधाय । करन्यासाङ्गुलिन्यासव्यापकवर्णन्यासादिकान् न्यासान् विधायाङ्गर्घ्यादिकं न्यसेदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पटलसंङ्गतिस्तावत् प्रागुक्तैव साङ्गोपाङ्गदीक्षाकथनायेति । साङ्गदीक्षाकथनारम्भार्थोऽयं मूलेऽथशब्दः । अर्थान्तरमाह—एवमिति । मूले पुनराचम्येति गुरोर्दीक्षाप्रक्रमे तदङ्गतया द्वितीयमाचमनमुक्तम् । स्नानमपि तदङ्गतया कार्यमेव । स्मृति-प्राप्तत्वादिति ज्ञेयम् । विष्टरोपविष्टः सन्निति । मण्डपे प्रविश्य तत्र नैर्ऋते स्वायतन आसन उपवेशनमभिप्रेतम् । प्राणायामं सलिपिन्यासमिति । प्राणायामो देहशुद्ध्यर्थः । वक्ष्यति च हृल्लेखापटले—अग्नीन्दुयोगविकृता इत्यादि । प्रणवपटलेऽपि—अथवा शोषणदहनेत्यादि । यद्यपीहैव तावत्प्राणायामो वक्तव्यः। किन्तु सोऽनेकविधः संस्तत्तन्मन्त्रप्रकरणे वक्तुमुचितः सम्प्रदायान्तरसिद्धोऽप्यसाविह ग्राह्य एवेत्यभिप्रायेण हेयदेवोक्तं लिपिन्यासस्त्वसौ मन्त्र-न्यासाङ्गतयैवाभिप्रेतः । न्यसेत्तदृष्यादीनिति । तच्छब्देन मनूनामिति प्रकृतस्य दीक्षान्वयिनोऽ-भिमतमन्त्रस्य ग्रहणम् । न्यासान्तरसम्भवेऽपि ऋष्यादिमात्रकथनं तस्यावश्यतमत्वप्रतिपाद-नार्थम् ।

पुनराचम्येत्यत्राभिप्रायान्तरमाह—पुनराचम्येत्यादिना । ब्राह्मे मुहूर्त इति । रात्र्यां दशमो मुहूर्तोऽसौ भवति । तल्पतलान्निद्रातश्चैतदुत्थानमभिप्रेतम् । पूर्वेद्युर्निद्रावसरेऽभिमतमन्त्रदेवता-मनुसन्धायाऽजपापरमात्मप्रणवमन्त्रैर्देवतातत्त्वेऽवस्थाय हि निद्रा कृता । ततः प्रबोधे तद-वस्थानुसन्धानपूर्वकं मन्त्रेणोत्थानं कार्यम् । देवतां ध्यात्वेति । कृताचमनः स्वासने समुप-विश्याभिमतमन्त्रदेवतामनुसन्दधीत । कियदत्र ध्यानमभिप्रेतमिति नातिसंक्षिप्तम् । तदुक्त-मधस्तात्—स्नानादावकया(चा)दिवर्गत्रयस्य मुखमध्यपादेष्विति । तदुपपत्त्या गुरुवन्दनादिकं चतुर्मूर्तिभावनादिकं च कार्यम् । यद्वा विस्तारोऽपीच्छया स्यात् ।

तदप्युक्तमधस्तात्—देशकालाद्यपेक्षया सर्वे वा सर्वत्र प्रयोक्तव्या इति । तदेतदभि-प्रेयता ध्यात्वेत्येतावदेवाभिहितम्। कर्मसमर्पणं विधायेति । ह्यस्तनं श्वस्तनं च लौकिकं शास्त्रीयं च कायिकं वाचिकं मानसं च सकलमपि कर्मजातमिह समर्पणीयमभिप्रेतम् । तन्मन्त्रेण समर्पणं भवति । यद्वा तन्मन्त्रपूर्वं पूर्वदिने कृतमद्य करिष्यमाणं च सकलमपि कर्माऽस्मत्स्वामिने सदाशिवाय नारायणाय वा समर्पयामीति । यद्वा विभज्य कार्यमेतत् । तदा च भोजनवद्देवतां ध्यात्वोक्तमन्त्रेण ब्रह्मार्पणमन्त्रेण वा ह्यस्तनकर्मसमर्पणं करिष्य-माणस्य तु न वा समर्पणमित्येतदभिप्रायेणैव च कर्मसमर्पणमित्येवोक्तम् ।

हंसपूजां सङ्कल्प्येति । हंसशब्देनाऽजपात्मिका देवतोच्यते । तदुक्तम्—अस्य बिन्दोः समुद्भूत्येत्यादि । तथा—सर्वमन्त्रशेषतया जपादेर्न्यासश्चेति । तस्य पूजा मानसी । सपर्या-यन्तु हृल्लेखापटले वक्ष्यति—अजपापरमात्मप्रणवयोगन्यासानिति । तत्र योगः प्रधानम् इह तु पूजाऽवश्यकार्येति पूजाग्रहणम् । ततश्च तज्जपोऽपि सिद्धो भवति । परमात्मप्रणवावपि वा ग्राह्यौ । अजपापरमात्मप्रणवन्यासानित्येवमभिहितत्वात् । ततश्चायं प्रयोगः । स्वाभिमतमन्त्र-देवतामनुसन्धाय संपूज्य कर्मसमर्पणं विधायासंहरन्नमृतमास्राव्य तन्मन्त्रयुक्ताजपाव्यापकेन हंसो भूत्वा मानसीं पूजां विधाय स्वात्मने देवतातत्त्वपर्यन्तं व्याप्तिमनुसन्दधानः तद्युक्तमन्त्रं चतुर्वारं जप्त्वा संहरन्नमृतमास्राव्य परमात्ममन्त्रेणाप्येवं कुर्यात् । तत्र देवतातत्त्वस्य स्वात्मपर्यन्तं व्याप्तिरनुसन्धेया । पुनः प्रणवेनाप्येवं कार्यम् । तत्राखण्डा मिथो व्याप्ति-रनुसन्धेया । ततस्तं रूपं संहरन्नमृतमास्राव्याङ्गन्यासं विदध्यादिति। पृथक् समर्पणसम्भवे

हंसपूजापि पृथगिष्यत इति । सुशुद्ध इत्यावश्यकशौचाचमनमुक्तम् । स्वाचान्त इति । भाविरीत्या मन्त्राचमनमुक्तम् । सकलीकृत्येति । स्नानाङ्गतया सकलीकरणमुक्तम् । यदुक्तम्—स्नानादावकया(चा)दिवर्गत्रयस्येत्यादि । तत्र च स्नानकाले स्नानं भवति । धृत्वेति स्थापनमुक्तम् । मूलेनाभिमन्त्र्येति । भागत्रयमपीति शेषः । भागेनेत्यन्यतमेनेति भावः । आपादमस्तकमिति सम्बोध्यम् ।

हृन्मन्त्रानीत इति । सूर्यमण्डलाद्धृन्मन्त्रेण तीर्थावाहनमुक्तम् । साङ्गेन मूलेनेति। तत उन्मज्य तत्रैव तिष्ठन्निति ज्ञेयम् । सकलीकृत्येति । जले मन्त्रदेवतायाः सकलीकरणमभिप्रेतम् । यद्वा स्वात्मनि मानसपूजापूर्वकं पूजां समापयेत् । पुनस्तर्पणार्थमपि सकलीकुर्यात्। पूजाक्रमेण सन्तर्प्येति । पीठमन्त्रैः मूलमन्त्रेणान्तर्मूर्तिमन्त्रैरावरणमन्त्रैः मूलमन्त्रेणावृत्त्या पुनर्ब्रह्मार्पणमन्त्रेणापि तर्पणमुक्तम् । उद्वास्येति । प्रागावाहनाद्यपि गम्यते । सूर्यमुपस्थायेति । तन्मन्त्रेणार्घ्यं दत्त्वा तन्मन्त्रमावृत्य जप्त्वा पुनरपि तेनार्घ्यं दद्यादित्यभिप्रायः । ततोऽर्थात्तीर्थोद्वासनपूर्वकमात्मनि निष्कलीकरणमपि स्यात् । मन्त्रजप्तजलपानमपीष्यते । वक्ष्यति च ।

इदानीं पुनराचमनक्लृप्तिं दर्शयति—वेदमन्त्रैरित्यादिना । ऋग्वेदाय स्वाहेत्यादिभिस्त्रिभिरप आचम्य अथर्ववेदाय नमः अङ्गेभ्यो नम इत्योष्ठमार्जनम् अग्नये नम इति मुखमार्जनं च कृत्वा सूर्याय सोमाय प्राणायापानाय दिग्भ्यो विदिग्भ्य इति नेत्रनासिकाश्रोत्राणि उपस्पृश्य जीवात्मने नमः परमात्मने नम इति हृदयं ब्रह्मरन्ध्रं चालभेतेति प्रयोगक्रमः । पुनः सवित्रेऽर्घ्यं दत्त्वेति । ॐ सवित्रे नम इत्येव मन्त्रः । सामान्यार्घ्येणेति । गन्धपुष्पमात्रान्वितेन मन्त्रमात्रजप्तेनोदकेनेत्यर्थः । द्वारपूजां कुर्यादिति । कथमित्याह—अस्त्रजप्तोदकेनेति । ऊर्ध्वभागेऽपि दक्षसव्यभागयोरेव पूजा मध्ये गणपतिक्षेत्रपालयोरधश्च गङ्गायमुनयोरित्येव बोद्धव्यम् । देहल्यामित्यलिन्दग्रहणम् । द्वाराभ्यन्तरभागे स्थण्डिल एतद्विवक्षितम् । दिव्यादिव्यविघ्नानिति । दिव्यान्तरिक्षभौमानां क्रमेण ग्रहणम् ।

देहलीं लङ्घयित्वेति + + । निर्ऋतिकोण इति । प्रदक्षिणतयालिन्ददेशेन गत्वा नैर्ऋतकोणोद्देशे स्थित आसीनो वा सन्निति भावः । मण्डपमिति । मण्डपवेदिकाभिप्रायम् । कुण्डोपलक्षणं चैतत् । तोरणादीनां मण्डपालङ्कारत्वात्र विशेषतः पूजोक्ता । यद्वा वास्त्वीशब्रह्मपूजानन्तरं बहिर्निष्क्रम्य प्रणवेन हृल्लेखया वा दर्भमालाबन्धनतोरणध्वजपूजामपि विधायान्तरागत्य वेद्यभ्युक्षणं कार्यम् । पुण्याहं वाचयित्वेति । वास्तुदेवताः प्रीयन्तामिति तत्र देवतापरिग्रहः । गुरुरितीति गौणोऽयं गुरुशब्दः । क्रियाविज्ञानतो गरिम्णाढ्यः सन्नितीत्यभिप्रायः ।

प्राग्वदनो विष्टरोपविष्टः सन्नित्यभिप्रायमाह—पुनरस्त्रप्रोक्षित इत्यादिना । सन्निति शुद्धत्वं देवताविग्रहत्वं च गुरोरुक्तम् । तत्र शुद्धत्वमस्त्रप्रोक्षित इत्यादिनोक्तम् । देवताविग्रहत्वं च लिपिपद्ममध्यगेत्यादिनोक्तम् । बिन्दूपरि तदीयनादादिमूर्त्याकारतयाऽवस्थानमिहाभिप्रेतम् । लिपिपद्मकर्णिकायामभिमतमन्त्रपद्मपि वा चिन्तनीयम् । यद्यपीह मध्ये प्रणवो नास्ति 'व्योमाविः सचतुर्दशस्वरविसर्गेति निर्देशात् किन्त्विह तद्बीजहृदयतया प्रणवोऽप्यत एव निर्देशात् कल्पनीयं' इति बोद्धव्यम् । प्रणवमध्ये चेह बिन्दुरिष्यते । एतच्च प्रागघमर्षणसमयेऽपि समानम् । यदुक्तं—निमज्य मूलं शक्तितोऽनुसन्धायेति । जलपानेऽपि

करतल एतत्पद्मं भावनीयम् । वक्ष्यति च—लिपिपद्मं हस्ते सङ्कल्प्येत्यादि । बद्धासन इत्यासनक्लृप्तिः । प्रणवपटले वक्ष्यते—ऊर्वोरुपरि विन्यस्येत्यादि । कथं विष्टरोपविष्टपदे गुरुवन्दनादिचतुष्टयप्रतीतिरिति । तद्दर्शयति—विष्टर इति । विष्टरपदस्य गौणार्थेषु मुख्य-मध्यमादिभेदक्रमेण परमात्मादिग्रहणमित्यवबोद्धव्यम् । अत्र ॐ ह्रीं परमात्मादीत्ययं गुरु-समष्टिमन्त्रः । व्यष्टिमन्त्रास्तु परमात्मसाक्षिसर्वेश्वर-(?)चतुष्टयं हिरण्यगर्भसदाशिवेश्वरादित्रयं विराड्गिरीशोन्मत्ता गोविन्दशङ्करानन्दाः स्वगुरुत्रयं चेति ज्ञेयम् । तदेतद्वक्तारमजमव्यक्त-मित्यत्र सूचितम् । प्रणवानुष्ठाने चैवमुक्तम् । त्रिपुरापटले चैतदभिप्रायेण वक्ष्यति—पर-प्रकाशानन्दनाथश्रीपादुकामित्यादि । अंसोर्विति । वामदक्षिणांसयोर्दक्षिणवामोर्वोश्च ग्रहणम् । अग्रेति । पुरोदेशग्रहणम् । विधिवदित्युभयकनिष्ठादिषु करतलयोस्तत्पृष्ठयोश्चास्त्रव्यापक-मूलेन करपुटयोर्व्यापकं चोक्तम् । अकारादिमन्त्रैरिति । अथाभवन् ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यत्रो-द्धृतानां पञ्चमन्त्राणां ग्रहणम् । यदुक्तं—सृष्ट्यादौ विनियुक्ता इति ।

प्राणायामं सलिपिन्यासमित्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—अथ प्राणायाम इत्यादिना । प्राणायामान्तर्गतोऽप्यस्ति लिपिन्यास इत्यपीह सलिपिन्यासमिति सूचितम् । यतो वक्ष्यति —स्पर्शवर्णान् विन्यस्येत्यादि । तथा यादिन्यासेन तान् सञ्चिन्त्येत्यादि । पुनरप्यस्ति प्रथितरीत्या लिपिन्यास इत्यपि सूचितः । तदपि वक्ष्यति—सर्वं सृष्ट्वा मातृकान्यासं विधायेति । सूर्यमण्डलद्वयं विवक्षितम् । रेचकादिषु मन्त्रो वायुबीजम् । मात्राश्च षोडश-तद्द्विगुणतद्द्विगुणाः स्युः । वक्ष्यति च प्रणवपटले—मुञ्चेद् दक्षिणयाऽनिलमित्यादि । अग्निमण्डल इति द्वयोरपि ग्रहणम् । तस्यामिति मूर्धनि चेत्युपस्कारः । मूर्धस्थेनामृत-मण्डलेनेति तत्रापि स्वरा न्यसनीयाः । यद्वा त एव प्रागपि बाह्य एव । सूर्यमण्डलेऽग्नि-मण्डले च स्पर्शव्यापकन्यासो भवेदिति ।

सधातुप्राणशक्त्यात्मसु न्यसन्निति संहाररीत्याऽयं न्यासो विवक्षितः । नात्र प्राणादि-शब्दानां मुख्यार्थग्रहणम् । पञ्चीकृतभूतेषु संहारायोगादित्यभिप्रायेणाह—अत्र प्राणशब्देनेति । कथमयं संहार इति । तद्दर्शयति—यादिन्यासेनेति । उत्कृष्येत्युत्कर्षणमूर्ध्वं कारणाभि-मुखतयाकर्षणं योजनम् । संहारव्यापकेनैतदिष्यते । पञ्चीकृतभूतबीजानीति । तान्यधस्तान्ना-दकलादिभूता इत्यत्रोद्धारितानि ह्लौं ह्लैं ह्लूं ह्लीं ह्लां इति । आप्याय्येति सर्गव्यापकमिहेष्यते । प्राणायामपञ्चकमिति । प्रणवेन कुम्भकप्राणायामोऽयमुक्तः । मनणश्ङादिपञ्चकान् न्यसन्निति । तत्तत्स्थानेष्वेवायं न्यासः । तत्र नाभेः हृदन्तं समानः । उदरान्नेत्रान्तमुदानः । देहे व्याप्तो व्यानः । नासिकादिपादतलान्तं पृष्ठतोऽपानः । पादतलादिनासिकान्तमग्रतः । प्राण इति मादिस्थानानि । देहान्तर्व्याप्तो धनञ्जयो बहिर्व्याप्तो देवदत्तो नासिकायां कृकलो नेत्रे कूर्मो वदने नाग इति नागादीनां स्थानानि । अन्तःकरणानि मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तचेतना हृदय एव । अपञ्चीकृतभूतबीजानि हौं ह्यैं हूं ह्रीं ह्रामित्येतानि । प्राणायामपञ्चकमिति पूर्ववत् ।

नाभ्यादिगतब्रह्मब्रह्मादिष्विति । तदुक्तं कुण्डलिनीव्याप्ति-कथने—द्वादशान्तभ्रूमध्य-हृदयनाभिष्वित्यादि । अकारादित्रयं नाभिहृदयभ्रूमध्येषु ओकारादिचतुष्टयं मूर्धनीति तेषां स्थानानि । प्राणायामषट्कमित्यपि प्राग्वत् । निरवद्यादिमन्त्रैरिति पञ्चभिरिति शेषः । मूर्ति सङ्कल्प्येति व्यापकेन कल्पनमुक्तम् । वक्ष्यति च—पीठन्यासमूर्तिन्यासानन्तरमिति । न्यास-

प्रकारोऽपि तत्रैवावगन्तव्यः । तदृष्यादीनित्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—अङ्गर्ष्यादिकं न्यसेदिति । हृदयशिरसोरित्याद्यनन्तरकथनादेतदवगमः ॥ १ ॥

अब **दीक्षा भाग के विषय** में बतलाते हैं—गुरु आचार्य समस्त दीक्षायाग सामग्री रूप साधन सम्पत्ति एकत्रित कर अपना नित्य कर्म सम्पादन कर लेने के पश्चात् विष्टर (यज्ञीय आसन) पर पूर्वाभिमुख बैठकर पुनः आचमन करे । (यहाँ नित्यकर्म के आचमन के पश्चात् पुनः आचमन का विधान कहा गया है) फिर प्राणायाम करे पश्चात् मातृका न्यास कर मन्त्र में आये हुये ऋषि, छन्द एवं देवता से न्यास करे ॥ १ ॥

ऋषिच्छन्दोदेवतानिरुक्तिः

ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसैव धार्यः
छन्दोऽक्षरत्वाद्रसनागतं स्यात् ।
धियाऽवगन्तव्यतया सदैव
हृदि प्रदिष्टा मनुदेवता च ॥ २ ॥
ऋषिवर्णादिकौ धातू स्तो गत्या प्रापणेन च ।
यात्याभ्यां यत्स्वरूपं स गुरुः स्याद् ऋषिवाचकः ॥ ३ ॥

ऋगतौ । षिङ् प्रापणे । इति एतौ ऋषिवर्णादिकौ धातू गत्या प्रापणेन चार्थेन युक्तौ । आभ्यां निष्पन्नः ऋषिशब्दः ।

अथावयवार्थमभिधाय समुदायार्थमाह—यत्स्वरूपं याति स गुरुः स्यादृषिवाचक इति । यस्य परमात्मनः स्वरूपं याति । शिष्यो गुरुश्च सः परमात्मैव गुरुरूपेण स्थितः ऋषिवाचकः । ऋषिशब्दो वाचको यस्य स तथोक्तः इति देवतागुर्वात्मना-मैक्यमुक्तम् ॥ २-३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल ऋषिः गुरुत्वादिति सोपपत्तिकमृष्यादिन्यासस्थानमुच्यते । मन्त्रस्य द्रष्टृत्वादादिगुरुस्तावदृषिः । ननु परमात्माद्यशेषगुरुपारंपर्यक्रमेणेति हि गुरुमन्त्रः समाम्नात इति । सत्यम् । परमात्मैव हि तत्तदवस्थायां स च ऋषिर्भूत्वा मन्त्रं पश्यति । स एव परमात्मा साक्ष्यादिक्रमेण मन्त्रसंप्रदायं प्रवर्तयते । श्रूयते च—तस्माद्गृत्समदमाचक्षत एतमेव सन्तिरित्यादि । वक्ष्यति चेहैव—स गुरुः स्यादृषिवाचक इति । गुरुत्वादिति । तं प्रत्यात्मनो नित्यप्रवणत्वाच्छिरसि तन्न्यास इति सूचितम् । धार्य इति जपाद्यवसानपर्यन्तं तदनुसन्धानमपि सूचितम् ।

छन्दोऽक्षरत्वादिति । संख्यादिनियमितोऽक्षरसङ्घातश्छन्दो नाम तद्विद्भिर्व्यपदिश्यते । जपविधौ रसनायां तस्य नित्यप्रवृत्ततयावस्थानात् तत्र तन्न्यास इति भावः । रसनागतमिति धार्य इतिवद्द्रष्टव्यम् ।

धियाऽवगन्तव्यतयेति । बुद्ध्याहम्भावेनानुसन्धेयत्वादित्यर्थः । बुद्धौ तस्याः समुपा-रूढत्वात्तत्र न्यास इति भावः । हृदि प्रविष्टेत्यपि पूर्ववदिति ॥ २ ॥

अथैषामनुसन्धिविशेषप्रतिपादनार्थं निर्वचनमृषिवर्णादिकावित्यादिनोच्यते । तत्रर्षि-वर्णादीतिपूर्वार्धं विवृणोति ऋगतावित्यादिना । मूल ऋषि इति च वर्णावादी ययोरिति समासः । ऋधातोराद्यन्तवदेकस्मिन्निति तदादिकत्वसम्भवः । आभ्यामिति पृथक्पदपूर्वार्धा-नन्तरं योज्यम् । तदुपस्कारेण विवृणोति आभ्यां निष्पन्न इति ।

शेषमपि पूर्वोत्तरार्धयोः सम्बन्धं वदन् विवृणोति—अथेत्यादिना । यातीत्येतत्प्राप्नो-तीत्यस्याप्युपलक्षणमेव बोद्धव्यम् । ततश्च द्वयोस्तत्स्वरूपापत्तिर्भवति । तदभिप्रायेणाह—शिष्यो गुरुश्चेति । यत्स्वरूपमिति । यच्छब्दोपात्तस्यैव स गुरुरिति तच्छब्देन परिग्रहः । तदभिप्रायं दर्शयति—स परमात्मैवेति । गुरोर्मन्त्रयोगतः परमात्मतापत्तावजपापरमात्म-प्रणवोक्तनयेन तस्य पुनः गुरुतापत्तिरपि स्यात् । यद्यपि शिष्यस्यापि सममेतत् । किन्तु गुरुः सिद्ध एव । शिष्यस्तु साधकः । स इदानीं तन्न्यासेन तदापत्तिभाग्भवतीति तद्रूपेण न न्यासोपपत्तिः । अतएव गुरुरूपेण स्थित एवेत्युक्तम् ।

ननु मन्त्रदृशि गुरौ कथमेतदुपपत्तिरिति । उच्यते । स हि तदवस्थायां साधकः संस्तन्मन्त्रयोगतः परमात्मतापन्नः तस्य पुनः स्वतापत्तौ सिद्धः सन् गुरुतामेवापन्नो भवति । अतएंव शिष्यो गुरुश्चेत्ययं क्रमो गृहीतः । तदीयैकात्म्यस्य गुरुपरम्परासु नित्यत्वात् । गुरुरूपेणेति सामान्यतो गुरुग्रहणम् । मन्त्रं प्रतिपत्ता शिष्यः प्रयोक्ता साधकः । मन्त्रदृशस्तु न शिष्यत्वम् । स्वयम्भातमन्त्रतत्प्रयोगत्वादिति । देवतागुर्वात्मनामैक्यमुक्तमिति तथानुसन्धानं कार्यमिति भावः । तथाविधस्य वस्तुनः + स्वात्मता तन्न्यासेन साध्यते । ननु यद्येवं व्यापकेन भवितव्यमिति । नैष दोषः । शिरसि विशेषतः सन्निधानात् तत्र न्याससम्भवः । तदुक्तम्-ऋषिः गुरुत्वाच्छिरसैव धार्य इति । तद्द्वारेण चेयतोऽनुसन्धेः सम्भव इति यत्स्वरूपं याति प्राप्नोति च शिष्यः स गुरुः स्यादिति । स गुरुरिति गुरुदेवतयोरैक्यमुक्तम् ।

अयमिहाशयः । शिष्यस्य मूलाधारादात्मतेज उद्गत्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानमेव गुरुं प्राप्नोति । तत एव च तन्मन्त्रं प्राप्नोति । पुनस्तथा .स्वायतनमूलाधारमायातीति मन्त्रोदयक्रमोऽनेन सूचितः ॥ ३ ॥

अब प्रसङ्ग प्राप्त **ऋषि, छन्द तथा देवता शब्द का निर्वचन** करते हैं—'ऋ गतौ' 'षिड् प्रापणे' इन दो धातुओं से ऋषि शब्द निष्पन्न होता है । जिसका अर्थ परमात्मा को प्राप्त करने वाला शिष्य तथा दूसरा अर्थ परमात्मा को प्राप्त कराने वाला आचार्य दोनों होता है । इस प्रकार यह ऋषि शब्द देवता गुरु तथा आत्मा की एकता का बोध कराता है ॥ २-३ ॥

इच्छादानार्थकौ धातूस्तश्छदाद्यश्च दादिकः ।
तयोरिच्छां ददातीति छन्दो मन्त्रार्णवाचकम् ॥ ४ ॥

छदु इच्छायां दाण दाने इतीच्छादानार्थौ धातू । तयो रूपं छन्दः शब्दः । समुदायार्थमाह—इच्छां ददातीति ॥ ४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इच्छादानार्थकावितिं पूर्वार्धं विवृणोति—छदु इत्यादिना । मूले छदाद्यो दादिकश्च धातू स्त इत्यन्वयः । तयोरित्येतद्द्विदुपस्कारेण विवृणोति—तयो रूप-

मिति । शेषं विवृणोति—समुदायार्थमिति । साधकाभिमतसकलफलामृतमयाक्षरात्मकत्वं छन्दसोऽनुसन्धेयमित्यनेन सूचितम् । यद्वा यत्स्वरूपं याति प्राप्नोति च शिष्यः स गुरुरिच्छां ददातीति छन्द इत्यत्रायमादेशः । शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्गत्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानमेव गुरुं प्राप्नोति । ततः तस्माच्चिदादित्यरूपान्मन्त्रमयममृतं प्राप्नोति । तेन च तदायतने मूलाधारे हृदये वा स्रवता कृत्स्नं वपुर्व्याप्नुवता सकलाघसंक्षयं सकलफलसिद्धिं च लभत इति मन्त्रोदयात्प्रागियमधिकारभावना स्यादिति ॥ ४ ॥

अब **छन्द शब्द का निर्वचन** करते है । 'छदु इच्छायाम्' 'दाण दाने' इन दो धातुओं से छन्द शब्द निष्पन्न होता है । इस प्रकार जो इच्छा को प्रदान करे वह छन्द शब्द का अर्थ हुआ ॥ ४ ॥

आत्मनो देवताभावप्रदानाद्देवतेति च ।
पदं समस्ततन्त्रेषु विद्वद्भिः समुदीरितम् ॥ ५ ॥

दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोद मदस्वप्नकान्तिगतिषु तक्षुत्वक्षु तनुकरणे इति धातुद्वयनिष्पन्नो देवताशब्दः ॥ ५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—आत्मनो देवताभावेत्यत्रापेक्षितं देवतापदावयवार्थमभिधत्ते—दिवु क्रीडेत्यादिना । समुदायार्थस्तु सुप्रतिपाद एव । देवतालक्षणो भावविशेष इह देवताभाव इत्युक्तः । देवतापदे देवतेत्येतत्क्रीडाद्यर्थस्य दीव्यते रूपम् तेति च तस्य भावस्त्वतलाविति तलस्तनोतेश्चैकं रूपम् । तननं च कृत्स्नं प्रदानमेव । देवतायाः स्वरूपत्वेनाविर्भवत्तयात्मन्यवस्थानमप्यनुसन्धेयमित्यप्यनेन सूचितम् ।

यद्वा अयमिह प्रकरणाभिप्रायः । शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्गत्य द्वादशान्तस्थं परमात्मानं गुरुं प्राप्नोतीति ऋषिन्यासे विभाव्य तस्मान्मन्त्रमयं महो लब्ध्वा वाक्पथमवतरतीति छन्दोन्यासे विभाव्य तन्महो देवतात्मकं सच्छिष्यहृद्यवतीर्य तस्मिंस्तदात्मतयावस्थितं भवतीति देवतान्यासेऽपि भावयेदिति । मन्त्रोदये कृते पुनः कार्यमेतत् । समस्ततन्त्रेष्वित्यादि सर्वं पूर्वत्रापि समानम् । तन्त्राण्यागमाः । यदुक्तं—समस्तागमसारसंग्रहेत्यादि । अनेनर्ष्यादितत्त्वानुस्मरणमावश्यकमिति सूचितम् । हृदयादिष्वपि समानमेतदवबोद्धव्यम् ॥ ५ ॥

अब **देवता शब्द का निर्वचन** करते हैं—'दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोद मद स्वप्न कान्ति गतिषु' तथा 'तक्षु त्वक्षु तनूकरणे' इन दो धातुओं से देवता शब्द निष्पन्न होता है । देवता आत्मा को देवता-भाव में प्राप्त कराते हैं इस कारण वे देवता कहे जाते हैं । इस प्रकार विद्वानों ने सभी तन्त्रों में ऋषि, छन्द तथा देवता का अर्थ कहा है ॥ ५ ॥

हृदयशिरसोः शिखायां कवचाक्ष्यस्त्रेषु सहचतुर्थीषु ।
नत्या हुत्या च वषड् हुं वौषट् फट्पदैः षडङ्गविधिः ॥ ६ ॥

षडङ्गन्यासे हृदयादिशब्दार्थः

हृदयं बुद्धिगम्यत्वात् प्रणामः स्यान्नमःपदम् ।

क्रियते हृदयेनाऽतो बुद्धिगम्या नमस्क्रिया ॥ ७ ॥

हृदयमिति परमात्मोच्यते । कथं हृत्स्थबुद्धिगम्यत्वादिति योज्यम् । समुदायार्थ-माह—क्रियत इति । हृदयमन्त्रेणान्वयव्यतिरेकैरनात्मनो विविच्यात्मप्रतिपत्तिः क्रियत इत्यर्थः ॥ ६-७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले हृदयशिरसोरित्यङ्गमन्त्रेषु सामान्यांश उक्तः । अत्राक्षि नेत्रम्। हृदयादिचतुर्थ्यन्तपदेषु नत्यादिपदैर्योजितैः हृदयादिषडङ्गप्रयोग इत्यर्थः ॥ ६ ॥

षडङ्गानामेव प्रतिपाद्यार्थं वक्तुं हृदयं बुद्धिगम्यत्वादित्याद्यारम्भः । तत्र हृदयं बुद्धि-गम्यत्वादित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । हृदयमिह देवताया एव । तेन च तद्गम्यस्य तदात्मनो ग्रहणम् । तदाह—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादिति । तं प्रति साधकस्य सर्वात्मना प्रवणता नमः शब्दार्थः । तदाह—प्रणामः स्यान्नमः पदमिति । तथा च हृदयमन्त्रेण देवताया निज-हृदयगम्याय क्षेत्रज्ञभूतायात्मने साधकेन नमस्कारः क्रियते । तदाह—क्रियत इति । अत्र सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—हृदयमितीत्यादिना । परमात्मेति देवतायास्तत्त्वमात्रं हृदोऽयं हृदयम् इण् गतावित्यस्याऽयमिति रूपम् । हृच्छब्देन च तत्स्था बुद्धिः गृह्यते । तदाह—हृत्स्थ-बुद्धिगम्यत्वादिति । बुद्धिश्चेह साधकस्यैवाभिप्रेयते । शब्दगम्यत्वं तावदवगतिमन्त्रेण बुद्धि-गम्यत्वं त्वन्वयव्यतिरेकैरनेकविधैरेव । तथा तस्मिन्नवगते तस्योपादेयत्वेन तदभिमुखतया गतिर्नतिः । सा चात्मनो देवतात्मनश्चैकत्वात्तस्याहम्भावेन प्राप्तिरेव । तदाह—हृदयमन्त्रे-णेति । विविच्येति बुद्ध्यावगतिरप्युक्तैवेति ज्ञेयम् । ततश्चायं हृदयमन्त्रार्थः । मम हृदोयदयं बुद्ध्यैव यदन्वयव्यतिरेकैरवगतं तस्मै नमः तं प्रति प्रह्वो भवामि तदात्मतापत्त्या तत्र न्यग्भवामि तदेवाहं भवामीति । सर्वमन्त्रेषु तदक्षरन्यासादिषु नतेरेवमुभयथार्थोऽवगन्तव्यः । स्वाहाकारादिष्वपि समानमेतत् ॥ ७ ॥

अब हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुँ, नेत्रत्रयाय वौषट् तथा अस्त्राय फट् इन चतुर्थ्यन्त द्वारा किये गये षडङ्ग का अर्थ कहते हैं ॥ ६ ॥

अब **'हृदयाय नमः' का अर्थ** कहते हैं—यतः देवता (परमात्मा) हृदय गम्य होता है और 'नमस्क्रिया' भी बुद्धिगम्य होती है । इसलिये उसमें चतुर्थी विभक्ति लगाकर हृदयस्थ नमः पद से उसे नमस्कार किया जाता है । यह 'हृदयाय नमः' का अर्थ हुआ ॥ ७ ॥

तुङ्गार्थं स्याच्छिरः स्वे स्वे विषयाहरणे द्विठः ।
शिरोमन्त्रेण चोत्तुङ्गविषयाहृतिरीरिता ॥ ८ ॥

तुङ्गार्थमुत्कृष्टपरमात्मार्थं स्यात् । शिरःशब्दस्तस्मै सर्वविषयाहरणे स्वाहाशब्दो वर्तते । समुदायार्थमाह—शिर इति । उत्तुङ्गे परमात्मनि विषयस्य हृन्मन्त्रेण विविक्त-स्याहृतिर्विलापनमुक्तम् । शिरोमन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तुङ्गार्थं स्यादित्यत्रायं स्थूलोऽर्थः । शिरः शब्देन देवताया देहो गृह्यते । शिरसः प्रधानाङ्गतया कृत्स्नाङ्गोपलक्षकत्वात् । यद्वा निरतिशयसौन्दर्यादि-योगितया सकलदेहतो विप्रकृष्टत्वात् । तदाह—तुङ्गार्थं स्याच्छिर इति । तस्मिन्नात्मीयं

सर्वमुपभोग्यतया समर्पयितुं स्वाहाकारः । तदाह—स्वे स्व इति । आत्मीयस्यार्थजातस्य नानाविधविषयात्मकत्वात् तदुपभोगस्य च मतिश्रुत्यादिभेदात् स्वे स्व इत्युक्तम् । विषयस्याहरणमुपाहरणम् । द्विठ इति स्वाहाकार उक्तः । उत्तुङ्गविषयाहृतिरिति । देवतादेहे स्वीयार्थजातस्य सत उपाहृतिरित्यर्थः । सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—तुङ्गार्थमित्यादिना । पूर्वं हृदा विवेके देवतातत्त्वस्योपादेयतया प्रतिपन्नत्वाद्धेयापेक्षया तस्योत्तुङ्गत्वं भवति । स्वे स्व इत्यनात्मार्थस्य स्थूलसूक्ष्माद्यनेकविधत्वात् तत्तदुपाहरणे भेदादुक्तम् । तदुक्तम्—उभयोरप्यात्मन्येव संहारादिति । आहरणं च फलतो विलापनमेव । तदाह—हृन्मन्त्रेण विविक्तस्येति । हेयतया पृथगवस्थितस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

अब **शिरसे स्वाहा का अर्थ** कहते हैं—यतः परमात्मा का अर्थ सर्वोच्च तथा सर्वोत्कृष्ट होता है शरीर में शिर का सर्वोच्च तथा सर्वोत्कृष्ट स्थान है और स्वाहा शब्द का अर्थ सर्वविषयों का समर्पण होता है । यतः उस सर्वोच्च तथा सर्वोत्कृष्ट परमात्मा रूप शिर में सभी विषयों का विलापन करने के लिये शिरसे स्वाहा इस चतुर्थान्त शब्द का प्रयोग किया जाता है यह शिरसे स्वाहा का अर्थ हुआ ॥ ८ ॥

शिखा तेजः समुद्दिष्टा वषडित्यङ्गमुच्यते ।
तत्तेजोऽस्य तनुः प्रोक्ता शिखामन्त्रेण मन्त्रिणः ॥ ९ ॥

एवमपवादं कृत्वाऽध्यारोपाय शिखामन्त्र इत्याह—शिखेति । तेजश्चिदात्मकं शिखेत्युपदिष्टम् ।अङ्गं कार्यकरणात्मकं शरीरं वषडित्युच्यते ।

समुदायार्थमाह—तदिति । अस्य मन्त्रिणः स्वरूपभूतं तेजस्तनुः प्रोक्ता । तनोस्तत्र अध्यस्तत्त्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—शिखा तेज इत्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । शिखाशब्देन देवतायाः केशकिरीटाद्युपाङ्गजातं गृह्यते । शिखायाः प्रधानोपाङ्गतया सकलोपाङ्गोपलक्षकत्वात् । यद्वा विग्रहोत्थतेजोरूपत्वात् । तदाह—शिखा तेजः समुद्दिष्टेति । तस्यां स्वदेहमप्युपभोग्यतया समर्पयितुं वषट्कारः । तदाह—वषडित्यङ्गमुच्यत इति । अङ्गस्याहरणमिति भावः । स्वाहाकृतौ प्रदीयमानं द्रव्यमात्रमिह तु द्रव्यं महदिति भेदः । यद्वा नम इत्यत्र देवतात्मशक्तेः स्वदेहाप्यायनं तापाद्युपशमनं वापि हुमित्यत्र कवचशक्तेः साधकं प्रति बलवतां बाधकानां दहनमपीति भेदः। तत्र नत्यादिषु साक्षादात्मात्मीयसमर्पणं मदीयोऽसावित्यादिविशेषोत्पत्तिस्तु परोक्षेण हुंफडित्यनयोस्तु समर्पणं परोक्षेण बाधकानां व्यवासनम् दहनविशेषोत्पत्तिस्तु साक्षादिति भेदः । प्रणामादेरनुष्ठीयमानत्वाच्च समर्प्यमाणस्यात्मादेरनुपादानम् । यथा नमो महद्भ्यां स्वाहाग्नये वरुणायेति चावबोद्धव्यम् । तत्तेज्रोऽस्य तनुरिति । तदात्मतया तदुपभोगोऽपि सूचितः । समर्पणदशापेक्षया शिखायै वषडिति समर्पितदशापेक्षया तत्तेजोऽस्य तनुरिति च निर्देश इत्यवबोद्धव्यम् । सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—एवमित्यादिना। तत्त्वस्य ह्यध्यारोपापवादाभ्यां स्वरूपसिद्धिः स्यात् । तदुक्तम्— अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यत इति । नन्वेवं पूर्वमारोपेण भाव्यमिति । नैष दोषः । स्वात्मतत्त्वे परमात्मनि जगतो नाद्यारोपिततया तदपवादस्यैव त + + स्वकार्यतया प्राप्तत्वात् । तदुक्तम्—

विश्वप्रतीतौ हि यतः प्रपञ्चस्त्ववगम्यते ॥ इति ।

पुनरारोपश्चैतदनारोपिततत्त्वस्थितये स्यात् । यद्वा कृतेऽप्यपवादे पूर्वसंस्कारेणोद्बुद्ध्यमानस्य जगतस्तत्रारोपमात्रसिद्धताप्रतिपत्तिः पुनः क्रियत इति । तेजश्चिदात्मकमिति । यस्मिन् सर्वविषयहुतिः कृता तस्य महती दीप्तिः स्यादित्येवमुक्तम् । कार्यकारणात्मकं शरीरमिति कृत्स्नस्य देहाद्यर्थग्रहणार्थमुक्तम् । यद्यपि वषडिति समर्पणं किन्तु कृतेऽपवादे देहादेरभावात् समर्पणं नाम तस्मिंस्तदध्यास एवेति शरीरं वषडित्युक्तम् । स्वरूपभूतं तेजस्तनुरिति चिदचिद्भेदापेक्षया शिखायै वषडिति नानात्वम् । तदन्यतापेक्षया चाभेद इति प्रतिपत्तव्यम् ।

ननु कुत इहाध्यासलब्धिरिति तत्तेजोऽस्य तनुरिति सामानाधिकरण्यस्यान्यथानुपपत्तेरित्याह—तनोस्तत्रेति ॥ ९ ॥

अब **'शिखायै वषट्' का अर्थ** कहते हैं—शिखा शब्द का अर्थ तेज होता है तथा कार्यकारणात्मक शरीर का नाम वषट् है । इसलिये मन्त्र द्वारा उस तेज को शरीर में अध्यस्त करने के लिये 'शिखायै वषट्' इस चतुर्थ्यन्त का प्रयोग मन्त्रज्ञ द्वारा किया जाता है ॥ ९ ॥

कव ग्रहण इत्यस्माद्धातोः कवचसम्भवः ।
हुन्तेजस्तेजसा देहो गृह्यते कवचं ततः ॥ १० ॥

आत्मन्यनात्माध्यासमभिधाय आत्मनोऽनात्मन्यध्यासमाह कवचेन—कव ग्रहण इति । तेजसा चैतन्येन देहः पूर्वोक्तो गृह्यते व्याप्यते यतस्ततः कवचमित्युच्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—कवग्रहण इत्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । कवयति सर्वतो गृह्णाति देहमिति कवचम् । तदाह—कव ग्रहण इति । तत्र स्वदेहमात्मीयं च सर्वं रक्ष्यतया समर्पयितुं हुंवौषट्फडित्येतत्त्रयं भवति । तत्र परभीतिकरमभिमतपरिगुप्तिप्रधानं तेजो हुमिति प्रवर्तते । तदाह—हुन्तेज इति । तेजसा देहो गृह्यत इति । तेजसेति सहार्थे तृतीया । तेनैतदपि लभ्यते । हुमित्येतत्कवचस्यैवोक्तविधं तेजोऽभिधत्त इति। गृह्यत इति कवचेनेत्यर्थाल्लभ्यते । साधकस्य देहः कवचेनोक्तविधतेजसा सह सर्वतो गृह्यत इत्यर्थः । अत्र कवचायेति प्रयोगः । समर्पणं समर्प्यमाणस्य च । तेन सर्वतो ग्रहणमिति ज्ञेयम् ।

सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—आत्मनीत्यादिना । मुक्तानां परमात्मनश्च नास्त्यारोपः। जीवन्मुक्तानां साक्षिणश्चात्मन्यनारोपोऽस्ति । बद्धानां ब्रह्मादीनां च तस्मिन्ननात्मन्यारोपितेऽपि पुनरात्मारोपोऽप्यस्ति । देहादविवाहमाद्यभिमानोपपत्तेः । तदुक्तमधस्तात्—मयि कल्पितत्वेनेति । युष्माकं विषयवत् प्रकृतिकार्यत्वेन तस्यां कल्पितत्वादिति च। कवचेनाहेति योज्यम् । अत्र कर्मणि कवचशब्दः स्यात् । देहः पूर्वोक्त इति । तत्तेजोऽस्य तनुरित्यात्मन्यध्यस्ततयोक्त इत्यर्थः । कवचाय हुं तेजसा देहो व्याप्यत इति च भेदः पूर्ववद्द्रष्टव्यः। कवचमित्युच्यत इति कवचमन्त्राभिप्रायम् ॥ १० ॥

अब **'कवचाय हुं ' का अर्थ** कहते हैं — 'कव् ग्रहणे' यह धातु है । जिससे

कवच शब्द निष्पन्न हुआ है। 'हुँ' तेज है। यहाँ चैतन्य से जड़ शरीर को व्याप्त करने के लिये 'कवचाय हुँ' का प्रयोग किया जाता है जिससे शरीर का संरक्षण होता रहे यह 'कवचाय हुँ' का अर्थ हुआ ॥ १० ॥

नेत्रं दृष्टिः समुद्दिष्टा वौषड्दर्शनमुच्यते।
दर्शनं दृशि येन स्यात्तत्तेजो नेत्रवाचकम् ॥ ११ ॥

अथाध्यासनिवर्तकं ज्ञानमाह नेत्रमन्त्रेण—नेत्रमिति दृष्टिः । दृष्टेः दृष्टिः परमात्मा । दर्शनं तदाकारं ज्ञानम् । समुदायार्थमाह—दर्शनमिति । दृष्टिरूपे परमात्मनीत्यर्थः ॥ ११॥

प्रयोगक्रमदीपिका—नेत्रं दृष्टिरित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । देवताया दृगिन्द्रियं नेत्रमित्युच्यते । तदाह—नेत्रं दृष्टिः समुद्दिष्टेति । तत्र स्वदेहार्थमुपभोग्यतया रक्ष्यतया च समर्पयितुं वौषट्कारः । स च प्रदानार्थोऽपि तस्य यत्साधकदेहाद्याह्लादपरं तद्बाधकतापादिकरं सोमाग्न्याद्यात्मकरं तेजस्तदप्यभिधत्ते । ततश्च तद्वृत्तिमुभयविधं दर्शनमप्यभिधत्ते । तदाह—वौषड्दर्शनमुच्यत इति । दर्शनं दृशीति । येन तेजसा देवताया दृगिन्द्रिये साधकतद्बाधकसमुचितं दर्शनं स्यात् तस्य नेत्रमन्त्रो वाचकमित्यर्थः । नेत्राभ्यां वौषडित्यादि भेदः प्राग्वदेव ।

सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—अथाध्यासनिवर्तकमित्यादिना । ननु अपवादेनैव तन्निवृत्तिः स्यात् । यदुक्तम्—अन्वयव्यतिरेकैरनात्मनो विविच्यात्मप्रतिपत्तिरिति । नेत्युच्यते । वस्तुमात्रविषयं तद्यौक्तिकज्ञानम् । इदन्तु शाब्दं तदीययाथात्म्यविषयं ज्ञानम् अतएव दर्शनम् तदाकारं ज्ञानमित्यभिधानम् । तेनैव च तन्निवृत्त्युपपत्तिरिति । नेत्रमन्त्रेणाहेति योज्यम् । दृष्टेः दृष्टिरिति । दृष्टौ तत्त्वतः समीक्ष्यमाणायामस्ति तदन्तरतिसूक्ष्मं तदीयं तत्त्वं साक्षिचिद्रूपं तदेव तस्या दृष्टिकार्यमावहति तदित्यर्थः । दृष्टिरूप इति साक्षाद्दृष्टिरूप इत्यर्थः । येन स्यादिति दर्शनं यस्य वृत्तिस्तस्य ग्रहणम् ॥ ११ ॥

अब **'नेत्रत्रयाय वौषट्' का अर्थ** कहते हैं—नेत्र शब्द का अर्थ दृष्टि है, वौषट् का अर्थ दर्शन है। जिसका अर्थ परमात्म विषयक ज्ञान है। जिस ज्ञान से परमात्मा का दर्शन हो वह तेज नेत्र का वाचक है। इसलिये 'नेत्रत्रयाय वौषट्' कहा जाता है। यहाँ तक 'नेत्रत्रयाय वौषट्' का अर्थ हुआ ॥ ११ ॥

असुत्रसादिकौ धातू स्तः क्षेपचलनार्थकौ।
ताभ्यामनिष्टमाक्षिप्य चालयेत् फट् पदाग्निना ॥ १२ ॥

उत्पन्नज्ञानस्य संसारनिवृत्तिमाह अस्त्रेण—असुत्रसादीति । असु क्षेपणे त्रस चलन इति धातू स्तः ॥ १२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—असुत्रसादिकावित्यत्रायं प्रसिद्धोऽर्थः । अस्यति बाधकं स्वविषय आक्षिपति त्रासयति च तं स्वावस्थातश्चालयतीत्यस्त्रम् । तदाह—असुत्रसादिकाविति। ताभ्यामित्यस्त्रसम्भव इति शेषः । तत्र स्वदेहाद्यर्थं रक्ष्यतयैव समर्पयितुं फट्कारः । स

च प्रदानार्थोऽपि तस्य यत्साधकदेहाद्यव्यापत्तिपरं तद्बाधकदाहादिप्रधानं तेजस्तदप्यभिधत्ते। तत्त्विह फट्पदाग्निनेत्येवोक्तम्। अनिष्टमाक्षिप्येति। साधकोऽस्त्रमन्त्रेण स्वदेहाद्यर्थमस्त्रशक्तौ रक्ष्यतया समर्पयंस्तेन स्वबाधकं चेतनसकलं तद्विषयेऽवपात्य फडग्निना स्वावस्थातः संहारान्ततया चालयतीत्यर्थः। अत्राक्षेपं चलनं चास्त्रस्य स्वाभाविको व्यापारः। चालनस्य च दाहसंहारपर्यन्तत्वं फडग्नियोगाल्लभ्यते।

सूक्ष्ममर्थं दर्शयति—उत्पन्नज्ञानस्येत्यादिना। अस्त्रेणाहेति योज्यम्। ताभ्यामित्यादि सर्वं विवृतप्रायमित्यभिप्रायेण नेह विव्रियते। अत्रानिष्टं संसार एव तापत्रयास्पदत्वादिति बोद्धव्यम्। ननु किमिहास्त्रं विवक्षितमिति। उच्यते। फडग्निस्तावत्परमात्मन एव सकलसंसारदाहकं तेजः। तस्यैवाक्षेपचलनरूपो व्यापारोऽस्त्रमित्युक्तम्। अत एव फट्पदाग्निनाक्षिप्य चालयेदित्येवोक्तम्। फडग्निना स्वव्यापारेणैवास्त्रेणाक्षिप्य प्रचाल्य संहरेदिति। ननु देवतातादात्म्यं हि तावदिहाङ्गन्यासेऽपि साध्यम्। 'अस्य शक्तित्वमिष्यत' इत्याद्यभिधानात्। तथा च पुनः स्वकीयोऽसावित्याद्युक्तविशेषोत्पत्तिरनुपपन्ना। पुनर्भेदावभासमन्त्रस्याङ्गमन्त्रेष्वविवक्षितत्वादिति। नैष दोषः। सकलदेवताविषयतयाङ्गमन्त्राणां प्रवृत्तौ फलभावनाद्युपपत्तेः। तदुक्तम्—प्रकृतिं पुनरद्वये तदन्तः स्फुरित इत्यादि। ननु मन्त्रभावनायामात्मन्यनात्मारोपापवादादिति प्रतिपत्तिर्नोपपद्यते। अन्वयव्यतिरेकादीनामसम्भवादिति। नैष दोषः। तथाप्यनुसन्धानस्य तदा शक्यत्वात् विवेकतयापि प्रतिपत्तिसम्भवात्। तदुक्तमधस्तात्—उक्तविवेकप्रकारेण स्वां वेत्तीति।

यद्वा ऋषिवर्णादिकावित्यादि फट्पदाग्निनेत्यन्तस्य प्रकरणस्यायमभिप्रायः। शिष्यस्यात्मतेजो मूलाधारादुद्गत्य द्वादशान्तस्थपरमात्मानं गुरुं प्राप्य ततो वर्णसङ्घातदेवताभेदलक्षणं मन्त्रं प्राप्य स्वायतनं प्राप्नुवन् मुखोद्देशे तदीयवर्णाभिव्यक्तिं हृदुद्देशे तद्वाच्यदेवतातत्त्वाभिव्यक्तिं च लब्ध्वा तदैकात्म्याच्चिदचिद्विवेकसमर्थः संस्तत्तेजोंऽशैः हृदयाद्यङ्गानि संपादयन् हृदयेनात्मचितः स्थितिं शिरसा कार्याचिदंशस्य शिखया कारणाचिदंशस्यात्मन्येव संहारं कृत्वा कवचेन विग्रहग्रहणं नेत्रेण सर्वज्ञत्वमस्त्रेणाऽज्ञानानैश्वर्याद्यनिष्टक्षपणञ्च करोति। तत्र हृदयादिपदैरङ्गसंपादनं तदनुगतनमःस्वाहादिपदैरात्मचितः स्थापनादिकमिति विवेक इति ॥ १२ ॥

अब **'अस्त्राय फट्' का अर्थ** कहते हैं—यहाँ 'अस्त्राय फट्' इसमें 'असु क्षेपणे' तथा 'त्रस चलने' दो धातु है जिससे अस्त्र शब्द निष्पन्न होता है। फट् शब्द का अर्थ अग्नि द्वारा दूर भगा देना, नष्ट कर देना, जला देना होता है। अतः समुदाय का अर्थ इस प्रकार हुआ—अनिष्ट का आक्षेप कर उसे फट् रूप अग्नि से जला देना, नष्ट कर देना, भगा देना। यह अस्त्राय फट् का अर्थ हुआ ॥ १२ ॥

पञ्चाङ्गन्यासपक्षे नेत्रत्यागः

अङ्गमंत्रा इमे प्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु मन्त्रिभिः।
पञ्चैव यस्य मन्त्रस्य भवन्त्यङ्गानि मन्त्रिणः ॥ १३ ॥
सर्वेष्वपि च मन्त्रेषु नेत्रलोपो विधीयते।

मन्त्रिभिरिति सर्वज्ञादिपदयोगः सूचितः । तैश्च ज्ञानानन्दादिमात्रं लक्ष्यं निष्कलनिष्ठस्य । सकलनिष्ठस्य तु सर्वज्ञत्वादिशक्त्यात्मकत्वं तैरुच्यते । हृदयादिशब्दैरपि परिच्छिन्नापरिच्छिन्नसर्वज्ञत्वादिशक्त्यैक्यमुच्यते । सकलनिष्ठस्य त्वङ्गैक्यमेव उच्यते इति विभागः ।

मन्त्रिण इति नेत्रमन्त्रलोपेऽपि न मन्त्रित्वहानिरित्यर्थः ॥ १३-१४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले प्रोक्ता इत्युपसंहारः । सर्वतन्त्रेष्विति सर्वागमग्रहणम् ।

मन्त्रिभिरित्येतद्विवृणोति—मन्त्रिभिरितीत्यादि । सर्वज्ञादिपदयोग इति । सर्वज्ञादिपदानां हृदयाद्यङ्गमन्त्रेषु योग इत्यर्थः । कानि सर्वज्ञादिपदानीति । उच्यते । सर्वज्ञो नित्यतृप्तोऽनादिबोधः स्वतन्त्रोऽलुप्तशक्तिरनन्तशक्तिरिति । वक्ष्यति च पञ्चब्रह्मप्रकरणे—इन्द्रियतारसमेतं सर्वज्ञायेत्यादि ।

अयमिह प्रयोगः । हृदयादिविहितमन्त्रांशमुक्त्वा सर्वज्ञाय हृदयाय नमः तथा नित्यतृप्ताय शिरसे स्वाहेत्यादि । देवतालिङ्गान्येतानि पदानि । न तु हृदयादिलिङ्गानीत्यवबोद्धव्यम् । तेन हृल्लेखादिषु भेदः यथास्थद्वारा हृत्स्थबुद्धिगम्यताद्युचितं निष्कलज्ञानमात्रं लक्षयति । एवं नित्यतृप्तादिष्वपीति भावः । तत्र सर्वज्ञपदेन ज्ञानमात्रं नित्यतृप्तपदेनानन्दमात्रमनादिबोधपदेन स्वातन्त्र्यमात्रमलुप्तशक्तिपदेन कालाद्यनवच्छिन्नत्वम् अनन्तशक्तिपदेन च देशाद्यनवच्छिन्नत्वमिति । इह ज्ञानादेः हृदयादेश्च सामानाधिकरण्यसम्भवः । कवचे तु इहैतदप्यर्थादवसीयते। निष्कलनिष्ठस्य मन्त्रेण तदंशैरपि वर्णपदादिभिस्तदङ्गभूतैश्च षोडशाङ्गन्यासादिमन्त्रैरपि देवतायास्तत्त्वमेव तत्तदुचितं लक्ष्यमिति । देवताया ध्यानेऽपि समानमेतत् ।

वक्ष्यति लिपिपटलादिषु—तामिति परं चिदात्मकमित्यादि । गायत्रीपटलेऽपि—एवं केवलानिर्गणनिष्ठानामित्यादि । प्रागप्युक्तम्—एवं वागर्थात्मकचतुर्विधविषयकथनेनैवेत्यादि। ततश्चैवं प्रयोगः । तत्तद्वर्णादिन्यासे तत्तदर्थद्वारा तत्साक्षिणि प्रतिपत्तिः । यथा 'मूलपुटितां मातृकां विन्यस्य' इत्यादि । तत्तन्मन्त्रैर्देवताभिधानेऽपि लक्षणया तत्तत्स्थूलादिरूपान्तर्गतसाक्षिणि प्रतिपत्तिः 'यथाङ्गमन्त्रेष्विति' । सगुणनिष्ठस्य त्विति तैरुच्यत इत्यन्तं वाक्यम् । सर्वज्ञत्वादिशक्त्यात्मकत्वमिति । ज्ञानानन्दादीनामखण्डावस्था देवतातत्त्वं परं ब्रह्म । तेषामेव सर्वार्थभाजामखण्डावस्था स्थूलादि च रूपः सकलो देवतात्मा। तथाविधानां च ज्ञानादीनामुपाधयः सर्वज्ञत्वादिशक्तयः । ताभिर्विभक्ता ज्ञानादयस्तदंशाः सर्वज्ञत्वादिशक्त्यात्मानः सर्वज्ञनित्यतृप्तादिपदवाच्या विवक्षिताः ।

केचित्तत्त्वत एव निर्देशात् सर्वज्ञात्मने हृदयायेत्यादिरीत्या हृदयादिमन्त्रान् वदन्ति । तदात्मकत्वमिह ज्ञानानन्दानामिति बोद्धव्यम् । शक्तिग्रहणेनैतदपि सूचितम् । देवतायाः सर्वज्ञत्वशक्तिः हृदयाङ्गतां प्रतिपद्यते । नित्यतृप्तत्वशक्तिः शिरोऽङ्गतामित्यादिशक्तिताभ्युपगमे च तेषामावरणभावोऽपि सम्भवति । वक्ष्यति च—हृदयं सशिरस्तथा शिखेत्यादि । धर्माधर्मादीनामपि समानमेतत् ।

हृदयादिशब्दैरपीति । ननु हृदयादिशब्दानामर्थस्तावदिहोक्त एवेति । सत्यम् । किन्तु त्रिविधो हीह मन्त्राणामर्थः स्वतन्त्रः कर्मभाङ्नित्यश्च । तत्र यः शब्दतः स्वरसतयाऽवगम्यते

स स्वतन्त्रः। यथा हृल्लेखायां हरतीति । महागणपतौ सर्वजनं मा वशमानयेति । क्रियमाण-कर्मान्वयी कर्मभाक् । यथा हृल्लेखायामाकर्षणादावाहरतीति । महागणपतौ नित्यसेवायां सर्वजनशब्देनेन्द्रियाद्यभिधानमिति । वर्णाव्यभिचारी नित्यो यथा हृल्लेखायां प्राणात्मकं हकारमित्यादि । महागणपतौ च तद्वर्णानां पदाद्यनपेक्षयापि तद्देवतात्मनिवृत्तिरिति ।

तत्र हृदयादिशब्दानां स्वतन्त्रोऽर्थोऽयमुक्तः—हृदयं बुद्धिगम्यत्वादिति । हृदयाद्यङ्ग-तया प्रसिद्धानामर्थानामनुपादानात् तदुपादानेऽपि नित्यादीनामङ्गन्यासेऽनुपयोगित्वात् । अयं तु कर्मभागर्थोऽभिप्रेयते । हृदयादिशब्दैरिति । हृदयाय नमः शिरसे स्वाहेत्येवमादीनां वाक्यात्मकानां ग्रहणम् । सर्वज्ञादिपदानां यदुभयथोक्तं तदन्वयार्थश्चापिशब्दः । अत एवेह सर्वज्ञत्वादिशक्त्यैक्यमित्युक्तम् । साधकगतत्वेन परिच्छिन्नानां देवतागतत्वेनापरिच्छिन्नानां च सर्वज्ञत्वादिशक्तीनामैक्यं परिच्छेदक्षपणेन तदात्मत्वमुच्यत इति । तत्र हृदयादिशब्दैरपरि-च्छिन्नशक्तिग्रहणम् । नमः स्वाहादिपदैः स्वात्मनस्तासु तादात्म्येन समर्पणम् । तच्चार्थत्वात् स्वगतपरिच्छिन्नशक्तिसमर्पणं भवतीति ।

ननु हृदयादिशब्दैरपि कथं सर्वज्ञत्वादिशक्तिग्रहणम् । उच्यते । सर्वदेवतात्मनि याः सर्वज्ञत्वादिशक्तयस्ता एव तस्य हृदयाद्यङ्गतयावस्थिताः । तथा चाङ्गेषु हृदयाद्यर्थानां तेषु सर्वज्ञत्वादिशक्तीनां तासु च ज्ञानानन्दादीनामपि सद्भावः । तथा हृदयादिपदैर्यावदपेक्षं विवक्षेति सर्वज्ञाय हृदयाय नम इति सर्वज्ञपदेन देवतायाः सर्वज्ञत्वशक्त्यात्मलक्षण-मंशमुक्त्वा हृदयपदेन तमेव हृदयावस्थस्यात्मनोऽन्तर्गतत्वमुक्त्वा नमःशब्देन तत्र स्वं तथा-विधमंशं तदात्मतया समर्पयतीत्येवं सर्वाङ्गेषु ज्ञेयम् । ननु यद्येवं नमःस्वाहादिशब्दभेदेन किं प्रयोजनमिति । तथा तथा संस्कारार्थमिति ब्रूमः । यदुक्तं—विशेषसंहारक्रमचिन्तायाः कर्तव्यत्वादिति । सामान्येनैतदुक्तम् । तेन निष्कलनिष्ठस्य परिच्छिन्नापरिच्छिन्नज्ञानानन्दा-द्यैक्यमित्यपि लभ्यते । अत्र हृदयादीनां ज्ञानादिलक्षणायामुपयोग इति सकलनिष्ठस्य त्वङ्गैक्यमेवोच्यत इति । पूर्वोक्तन्तु सकलनिष्कलनिष्ठविषयम् । वक्ष्यति च मातृका-पटलादिषु—भारतीमिति नादाद्यात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितमित्यादि । यद्वा कृत्स्नदेवतात्मनिष्ठ-विषयम् । यदुक्तं—स्थूलसूक्ष्मकारणसामान्यसाक्षिलक्षणः पञ्चविध इति । अथवा स्थूलादि-साक्षिपर्यन्ततया प्रतिपत्तिविषयम् । यद्वक्ष्यति—सगुणद्वारा निर्गुणपर्यन्तं गच्छतामिति । सकलनिष्ठस्य त्विति केवलसकलनिष्ठो विवक्षितः । अङ्गैक्यमिति । सर्वज्ञत्वादिशक्त्य-वस्थारूपाणां हृदयाद्यङ्गानामैक्यं स्वकीयहृदयादीनां देवताहृदयाद्यात्मतेत्यर्थः ।

मूले पञ्चैव यस्येति । पञ्चाङ्गविषये नेत्रलोपविधानम् । तस्य नेत्रलोप इत्यध्याहारेण योजनीयम् । मन्त्रिण इत्येतदभिप्रायमाह—मन्त्रिण इतीति । न मन्त्रित्वहानिरिति । नेत्र-शक्तिकार्यस्याह्लादेः शिखास्त्रशक्तिभ्यामपि लब्धेरलुप्तशक्तेश्चानन्तशक्तावन्तर्भावसम्भवादिति भावः ॥ १३-१४ ॥

मन्त्रज्ञ विद्वानों ने सभी तन्त्रों में यही अङ्गमन्त्रों का अर्थ किया है । फिर मन्त्र शास्त्रज्ञों ने जहाँ मन्त्र के पाँच ही अङ्ग से न्यास कहे हैं वहाँ 'नेत्रत्रयाय वौषट्' का लोप कर देना चाहिये । नेत्र मन्त्र के लोप कर देने पर भी वहाँ मन्त्र की कोई हानि नहीं होती ॥ १३-१४ ॥

अङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरङ्गुष्ठादिषु विन्यसेत्॥ १४ ॥
कनिष्ठान्तासु तद्बाह्यतलयोः करयोः सुधीः ।
अस्त्रेण तालत्रितयं कृत्वा तेनैव बन्धयेत्॥ १५ ॥

सुधीरिति । कस्यचित् कनिष्ठादिक्रमत्वं नमस्कारान्तत्वम् अङ्गुलीनाम् असंयोजनन्यासक्रमं च सूचितवान्॥ १४-१५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूलेऽङ्गुलिषु क्रमादित्यादिना संक्षिप्तं सकलीकरणमुक्तम् । करयोरङ्गुष्ठादिष्वङ्गुलिष्वित्यन्वयः । करयोरित्युभयोः युगपन्न्यास उक्तः । तद्बाह्यतलयोरिति । तच्छब्देन करयोर्ग्रहणम् । अस्त्रन्यासोऽयमुक्तः । पञ्चाङ्गविषये तु नायं न्यास इत्यवबोद्धव्यम् । सुधीरित्येतद्विवृणोति—कस्यचिदिति । कस्यचिन्मन्त्रस्येत्यर्थः । एतच्च कनिष्ठादिक्रमत्वमित्यादिषु प्रत्येकं सम्बध्यते । यथा + + ॥ १४-१५ ॥

इसके बाद सुधी साधक दोनों हाथों के अङ्गुष्ठादि से लेकर कनिष्ठा पर्यन्त सभी अङ्गुलियों को परस्पर क्रमशः एक-एक में समायोजन 'अङ्गुष्ठाभ्यां नमः' से प्रारम्भ कर 'कनिष्ठाभ्यां नमः' पर्यन्त मन्त्र पढ़कर करे । फिर अस्त्र मन्त्र से तीन ताली बजाकर दशों दिशाओं का दिग्बन्धन करे ॥ १४-१५ ॥

दिशो दश क्रमादङ्गषट्कं वा पञ्चकं न्यसेत् ।
जपारम्भे मनूनान्तु सामान्येयं प्रकल्पना॥ १६ ॥

दिशो दश क्रमादिति च क्रमोऽन्य इति सूचितः ॥ १६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले तेनैव दश दिशः क्रमाद् बन्धयेदित्यन्वयः । क्रमशब्दाभिप्रायमाह—दिशो दशेति । चकारेण कस्यचिदित्येतदाकृष्यते । तत्तदुचितक्रमेण बध्नीयात् । सर्वमन्त्राणां पूर्वाग्नेयादिक्रमेण बन्धनम् । कस्यचित् तु दिगूर्ध्वविदिगधोभागक्रमेणेति मूलाशयोऽत्र दर्शितः। पञ्चकमेवेति । पञ्चाङ्गयोगिष्वेतदिति । सामान्येयं प्रकल्पनेति । कर्माङ्गतयाचमनं विष्टरोपवेशः प्राणायाममलिपिन्यासावृष्यादिन्यासोऽङ्गुलिष्वङ्गुलिन्यासस्तालत्रयदिग्बन्धनं हृदयादिष्वङ्गन्यास इत्येतत्सर्वं सर्वमन्त्राणां समानम् । किञ्चैतत्सर्वमेकैकस्य सामान्यम् । विशेषास्तु वर्णन्यासादयस्तत्र तत्रावगन्तव्या इत्यभिप्रायः । क्रमोऽन्य इत्यनेन विष्टरोपवेशनानन्तरमेव तालत्रयादिकरणमित्यसौ वा क्रमोऽभिप्रेतः । तदुक्तम्—विष्टरोपविष्ट इत्यनेनैवेत्यादि ॥ १६ ॥

अथवा उसी से षडङ्ग अथवा पञ्चाङ्ग न्यास करे । इस प्रकार जप के आरम्भ से पहले सभी साधकों के लिये यह सामान्य प्रकल्पना कही गई है ॥ १६ ॥

उपकरणस्थापननियमविधानम्

शङ्खं सगन्धपुष्पाक्षततोयं वामतः प्रविन्यस्य ।
साङ्गं मन्त्रं पूजामूर्तौ न्यसेद् गुरूपदेशेन॥ १७ ॥

बाह्यपूजार्थं शङ्खपूरणक्रममाह—शङ्खमिति । न्यासानन्तरं ध्यात्वा । अर्घ्यादि-

भिरुपचारैः मनसा सम्पूज्य । किञ्चिज्जपित्वा । वामश्वासाग्रतोऽर्घ्यमण्डलं सामान्या-र्घ्यजलेन विधाय अस्त्रेणाऽर्घ्यपात्राधारं प्रक्षाल्य । रमित्यर्घ्यमण्डले प्रतिष्ठाप्य । तत्र व्यापककला न्यसित्वा अग्निमण्डलमन्त्रेणाऽभिमन्त्र्य । अर्घ्यपात्रमप्यस्त्रेण प्रक्षाल्य । हमिति सूर्यमण्डलं बुद्ध्याधारे संस्थाप्य । तत्र स्पर्शकला न्यसित्वा । सूर्यमण्डल-मन्त्रेणाऽभिमृश्य । मूलेन गन्धाक्षतादिकं निक्षिप्य । समूलेन हृन्मन्त्रेण सामान्यार्घ्य-जलैरापूर्य । गामिति गालिनीं प्रदर्श्य । ठं अमृतीभव वं निर्विषीभय क्ष्लौं सं इति अमृतीकरणनिर्विषीकरणगरुडसुरभिमुद्राः प्रदर्श्य ।

गङ्गे च यमुने चैव गोदावरि सरस्वति ।
नर्मदे सिन्धु कावेरि जलेऽस्मिन् सन्निधिंकुरु ॥

इति तीर्थमावाह्य । तत्र स्वरकला न्यसित्वा । सोममण्डलमन्त्रेणाऽभिमृश्य । हृदयेनाऽष्टगन्धादिकं निक्षिप्य । शिरसा धेनुमुद्रां बद्ध्वा । शिखया लोलिन्याऽऽ-लोड्य । नेत्रेणाऽवलोक्य । कवचेनाऽवगुण्ठ्याऽस्त्रेण सतालत्रयं दिशो बद्ध्वा । आधारादिकम् अग्न्यादिमण्डलमन्त्रैः जलादिभिरभ्यर्च्य । पीठमन्त्रेण पुष्पाञ्जलिं कृत्वा जलमध्ये देवमावाह्य । सकलीकृत्य । जलादिभिः सम्पूज्य अङ्गमन्त्रैरपि जलादि-भिरर्चयित्वा । भगवन्तं मूलेन व्यापयन्निष्कलीकृत्याऽऽनन्दरूपेणाऽर्घ्यजलात्मनाऽ-वस्थितं भावयित्वा । समूलेन दक्षिणकरतलेन पात्रमुखमाच्छादयेत् । अष्टवारं मूलं जपित्वा । तदर्घ्यं करकोदके प्रक्षिप्य । ततः किञ्चिदादाय समूलेन करतले अर्घ्योदकं किञ्चिदादाय समूलेन वामतलेन पिधायाऽष्टवारं जपित्वा अन्ते पूजोपकरणमात्मानं च त्रिधा प्रोक्षयित्वा सर्वं सच्चिदानन्दरूपं भावयेदित्युक्तं गुरूपदेशेनेति ॥ १७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—किञ्चिज्जपित्वेति + + मूले शङ्खमित्यस्यायमर्थः । शङ्खं सपादमस्त्रेण प्रक्षाल्यात्मनो वामभागे मण्डले निधाय तस्मिन् मूलेन पुष्पगन्धाक्षतं निक्षिप्य जलेनापूर्य मूलेनावाहनाङ्गन्यासादि विधाय पूजयेदिति । गुरूपदशेनेति । साङ्गमन्त्रन्यासे विशेषो वोक्तः । तदुक्तं—मूलेन संपूर्य हृदयेण चन्दनं शिरसा पुष्पाक्षतक्षेपः शिखयाङ्गुष्ठेन विलोलनं कवचेनावकुण्ठनं नेत्रेणावलोकनमस्त्रेण दिग्बन्धनं पुनर्जलं संशोध्यादित्यात्तेजोऽ-मृतमावाह्याङ्गानि च कृत्वा मूलं जप्त्वेति । गुरूपदशेनेत्यत्राभिप्रायभेदमाह—वामश्वासाग्रत इत्यादिना । अर्घ्यमण्डलमर्घ्यपात्रस्य शङ्खस्योचितं मण्डलम् । तच्च वृत्तम् । तत्र शङ्खपादवलये । गन्धाक्षतादिकमिति पुष्पग्रहणम् । गालिनीं प्रदर्श्येति । मुद्रालक्षणं तूक्तम्—

अन्योन्यमाबध्य कनिष्ठिकाद्वयं ज्यैष्ठाद्वयं चाप्यथ शेषिताङ्गुलीः ।
अधोमुखीकृत्य निकुञ्चिताग्रिकाः परिभ्रमय्य प्रकरोतु गालिनीम् ॥
हस्तौ परावृत्य कनिष्ठिकाद्वयं तर्ज्याद्वयं च प्रकरोतु गारुडीम् ।
बध्नातु मुद्रामवलम्बिताग्रजां चलत्तदन्याङ्गुलिक्लृप्तपत्रिकाम् ॥
कनिष्ठिकानामिकयोः करद्वये प्रदेशिनीमध्यमयोर्युगं मिथः ।
व्यत्यस्तबद्धाग्रमधोमुखीकृतं प्रकल्प्य मुद्रां प्रकरोतु सौरभीम् ॥ इति ।

तीर्थमावाह्येति अर्कबिम्बाद् द्वादशान्ताद्वेत्यवबोद्धव्यम् । लोलिन्येति। गालिन्येव परि-भ्रममात्ररूपा लोलिनी भवति । नेत्रेणावलोक्येति । पञ्चाङ्गसम्भवे तु जलादिभिः संपूज्येति

मूलेन पूजोक्ता । भगवन्तमिति । लब्धत्वेऽप्यादरार्थमुक्तम् । करकोदक इति । सामान्यार्घ्यपात्रं करको गृह्यते । ततः किञ्चिदादायेति । करकादेव शङ्खे जलं किञ्चिन्निषिच्येत्यर्थः। त्रिधा प्रोक्षयित्वेति । पूर्वं फडन्तकारेण पूजोपकरणानां गन्धपुष्पादीनां प्रोक्षणमिष्यते । सर्वं सच्चिदानन्दरूपमिति । प्रणवाग्न्यमृतबीजैरभिमर्शनमुक्तम् । यद्वा गन्धपुष्पादिकं सद्रूपेण दीपादिकं चिद्रूपेण निवेद्यादिकमानन्दादिरूपेण भावनीय मित्युक्तम् ॥ १७ ॥

अब **उपकरण स्थापन का नियम** कहते हैं—अर्घ प्रदान करने के लिये साधक गन्ध, पुष्प, अक्षत एवं जल सहित शङ्ख पात्र बाईं ओर स्थापित करे । पूजा मूर्त्ति में जिस प्रकार साङ्ग मन्त्र का न्यास किया जाता है उसे गुरु के उपदेश द्वारा जानना चाहिये ॥ १७ ॥

न्यसेच्च दक्षभागे सुमनःपात्रं तथाऽभितो दीपान् ।
अन्यत्साधनमखिलं पुरतो गन्धाक्षतादिकं मन्त्री ॥ १८ ॥

गन्धाक्षतादिकं मन्त्रीति मूलहृद्भ्यां तेषामभिमर्शनमुक्तम् ॥ १८ ॥

दाहिने भाग में पुष्प का पात्र स्थापित करे । दीप चारो ओर स्थापित करे । मन्त्री साधकगन्ध अक्षतादि तथा अन्य समस्त साधन अपने आगे स्थापित करे ॥ १८ ॥

देवतानां पूजानियमः

प्रथमं निजसव्यतो यथावत्
प्रयजेद्देवमयान् महागुरून् स्वान् ।
गणनायकमन्यतश्च पाशाङ्कुश-
दन्ताभयहस्तमुज्ज्वलाङ्गम् ॥ १९ ॥
रक्तं धर्मं वृषतनुमथाऽग्नौ हरिं श्यामवर्णं
ज्ञानं रक्षोदिशि मरुति पीतञ्च वैराग्यसंज्ञम् ।
भूताकारं द्विरदतनुमैश्वर्यमीशे च कृष्णं
नञ्पूर्वैस्तैर्यजतु दिशि चित्राणि गात्राणि पीठे ॥ २० ॥
मध्येऽनन्तं पद्ममस्मिंश्च सूर्यं
सोमं वह्निं तारवर्णैर्विभक्तैः ।
सत्त्वादींश्च त्रीन् गुणानात्मयुक्ता-
ञ्छक्तीः किञ्जल्केषु मध्ये यजेच्च ॥ २१ ॥
श्वेताकृष्णारक्तापीताश्यामानलोपमाः प्रोक्ताः ।
अञ्जनजपासमानवर्णास्तेजोरूपाश्च शक्तयःप्रोक्ताः॥ २२ ॥

निजसव्यतो यथावदिति। प्रथमं न्यासस्थानेषु जलादिभिरात्मपूजां कृत्वा आत्मानमलङ्कृत्य सासनमूर्तिपूजापूर्वकं गुरुगणेशावर्चयेदित्यर्थः । देवमयानिति गुरुध्यानमुक्तम् । गुं परमगुरुभ्यो नमः । गुं परापरगुरुभ्यो नमः । गुं अपरगुरुभ्यो नमः । गुं

अस्मदगुरुभ्यो नमः । इति मन्त्रा महागुर्वादिपदसूचिताः । तत् आधारशक्ति मूलप्रकृत्यनन्तपृथिवीकल्पकवृक्षरत्नमण्डपमन्त्रैः मध्ये सम्पूज्य धर्मादिकमुक्तस्थानेषु पूजयेत् । मध्ये यजेच्च इति चशब्दः पीठसमष्टिमन्त्रपुष्पाञ्जलिसूचनार्थः ॥ १९-२२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—लौकिकमात्मालङ्करणम् । यद्वा यथावत् प्रयजेदिति सूचितम् । तदाह—निजसव्यत इति । न्यासस्थानेष्विति । यथावदित्यात्मपूजापूर्वकमित्यनेनोक्तम् । लिपितत्त्ववर्णाङ्गादिन्यासस्थानेषु तत्तन्मन्त्रैरिति भावः। पीठन्यासस्थानेष्वपि पूर्वं पूजा क्रियते चेत्तदनन्तरं मूर्तिमिष्ट्वाहनाद्यपि कृत्वा मन्त्रन्यासस्थानेषु पूजा कार्येत्यवबोद्धव्यम् । आत्मानमलङ्कृत्येति । मूलेन चन्दनेन ललाटादिष्वनुलेपनादिकमुक्तम् । सासनमूर्तिपूजापूर्वकमिति । पूर्वं गुरुगणेशस्थाने ॐ गुर्वासनाय नमः ॐ गणपत्यासनाय नमः इत्यासनपूजां कृत्वा तद्वन्मूर्तिपूजामपि कृत्वा तत्तन्मन्त्रेण तांस्तत्र सङ्कल्प्य पूजयेदिति भावः । यथावदित्यनेनैवैतदपि सूचितम् । देवमयानिति । 'यात्याभ्यां यत्स्वरूपं स गुरुः स्या'दित्येतदेवाभिप्रेतम् । अभिप्रायान्तरमाह—गुरुध्यानमुक्तमिति । स्वान् महागुरूनिति । महद्ग्रहणं तथानुसन्धानार्थम् । अभिप्रायान्तरमाह—गुं परमगुरुभ्यो नमः इत्यादिना । गुरुसमष्ट्यादयोऽप्यत्र यथाक्रमं पूजनीया एव । स्वशब्देनास्मद्गुरुपूजनमिति ज्ञेयम् । अयमिह प्रयोगः । गुरूणां चत्वारि स्थानानि विंभाव्य पूर्वोक्तसमष्टिमन्त्रेण सामान्येन पूजयित्वैभिश्चतुर्भिश्चतुर्षु स्थानेषु पूजयित्वा परषट्कादिभिरपि तत्तत्स्थानेषु यथास्वं पूजयेदिति । मूलेऽन्यतश्चेति निजदक्षिणत इत्युक्तम् ॥ १९ ॥

रक्तं धर्मं वृषतनुमिति । धर्मादिभिरेव पीठपूजोक्ता । अत्रापि वा यथावदित्यनुषङ्गः । यथावद्यजत्विति सम्बध्यते । तदभिप्रायमाह तत्रेत्यादिना । मूलेऽग्नौ धर्ममित्यन्वयः । वृषतनुर्ऋषभाकृतिः रक्षोदिशि ज्ञानमित्यन्वयः । हरिमिति सिंहाभिप्रायम् । मरुति भूताकारं वैराग्यमित्यन्वयः । अत्राधारशक्त्यै नमः धर्माय नमः इत्यादयो मन्त्रा ऊह्याः । गात्रग्रहणाद्धर्मादीनां पीठपादत्वं लभ्यते । गात्राणीषीकाः ॥ २० ॥

तारवर्णैर्विभिन्नैरिति । अं सूर्यमण्डलाय नमः इत्यादिमन्त्रा उक्ताः । सत्त्वादींश्चेति चकारेण तारवर्णैर्विभिन्नैरित्येतदनुकृष्यते । आत्मयुक्तानित्यत्रापि समानमेतत् । आत्मशब्देनात्मान्तरात्मपरमात्मान उक्ताः । शक्तीरिति नवशक्तिष्वष्टौ केसरेषु । नवमी मध्ये कर्णिकायामित्यर्थः । शक्तयस्तत्तत्प्रकरणे वक्ष्यन्ते । यथा लिपिपटले—मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्येत्यादि। सूर्यमण्डलादिवर्णाः सिद्धा एव । श्वेता कृष्णेति सर्वपीठं सामान्येन नवशक्तिवर्णाभिधानम् ॥ २१-२२ ॥

सर्वप्रथम साधक अपनी दाहिनी ओर देवमय महागुरुओं (परमगुरु, परापरगुरु, अपरगुरु, अस्मद्गुरु ये महागुरु कहे जाते है उन) की पूजा करे । अन्यत्र बाईं ओर पाश, अंकुश, दन्त, अभय मुद्रा धारण करने वाले देदीप्यमान अङ्ग वाले गणनायक गणेश का पूजन करे ॥ १९ ॥

पीठ के आग्नेय कोण में रक्त वर्ण वृष के समान रूप वाले धर्म की पूजा करे । नैर्ऋत्य कोण में श्याम वर्ण सिंह स्वरूप ज्ञान की पूजा करे । फिर वायव्य कोण में

पीत वर्ण भूत के आकार वाले वैराग्य की पूजा करे। फिर काले वर्ण हाथी के समान शरीर वाले ऐश्वर्य की ईशान कोण में पूजा करे। इसके बाद पीठ के चारो दिशाओं में चित्र शरीर वाले अधर्म, अज्ञान, अवैराग्य तथा अनैश्वर्य की पूजा करे ॥ २० ॥

फिर इसकी पीठ के मध्य में अनन्त, ब्रह्मदेव, सूर्य, चन्द्रमा एवं अग्नि की ॐकार के साथ पूजा करे। सात्त्विकादि तीन गुणों की तथा आत्मयुत शक्ति की किञ्जल्क के मध्य में पूजा करे ॥ २१ ॥

इन अनन्तादि का वर्ण श्वेत, कृष्ण, रक्त, पीत, श्याम तथा अग्नि के समान कहा गया है और शक्तियों का वर्ण काला एवं जवा के समान और तेजो रूप कहा गया है ॥ २२ ॥

कुम्भस्थापनविधिः

विन्यस्य कर्णिकोपरि शालींस्तदुपरि तण्डुलांश्च तथा।
तेषामुपरि च दर्भान् दर्भोपरि कूर्चमक्षतोपेतम् ॥ २३ ॥
त्रिगुणेन च तन्तुरूपभाजा
परितोऽथो परिवेष्टितं यथावत्।
लघुनाऽलघु धूपितञ्च कूर्चो-
परि कुम्भं निदधातु तारजापी ॥ २४ ॥

शालिविन्यसनादिकं पीठपूजायाः पूर्वमेव ॥ २३-२४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—विन्यस्य कर्णिकोपरीति सनियमं कलशनिधानमुक्तम्। तत्र प्रयोगक्रमं दर्शयति—शालिविन्यसनादिकमिति। मूले तदुपरीति वस्त्रान्तरितत्वं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। त्रिगुणेन चेति सत्त्वादिग्रहणम्। तेन तन्मन्त्रैस्तन्तुवेष्टनं लभ्यते। यथावदिति तिलयवमाषमात्रान्तरेणेत्यर्थः। यद्वास्त्रक्षालनमूलगन्धालेपनादि सूचितम्। लघुनेति गुग्गुलुग्रहणम्। अलघ्विति पदं + तारजापीति तेन पूजापि कार्या। शोषणाद्यनन्तरं चैतद्भवति ॥ २३-२४ ॥

फिर कर्णिकाओं के ऊपर शाली धान्य स्थापित करे। शाली धान्य के ऊपर तण्डुल प्रसारित करे। उसके ऊपर कुशा विकिरण करे फिर दर्भ के भी ऊपर कूर्च और अक्षत विकीर्ण करे ॥ २३ ॥

तदनन्तर उस पीठ को त्रिगुणित तन्तुओं से अच्छी तरह बाँध देवे। फिर शीघ्रतापूर्वक उत्तमोत्तम गुग्गुलु आदि धूपों से धूपित कुम्भ को ॐकार का जप करते हुये साधक कूर्च के ऊपर स्थापित करे ॥ २४ ॥

न्यस्य दर्भमयकूर्चमक्षताद्यन्वितं सनवरत्नकं घटे।
पूरयेत् सह कषादिकान्तगैरक्षरौषधिविपाचितैर्जलैः ॥ २५ ॥

सह कषादिकान्तगैरिति त्रिशः प्रतिलोमपठितेन मन्त्रेण सहेत्यर्थः ॥ २५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—न्यस्येति कुम्भस्योत्तानीकरणमर्थसिद्धम् । अक्षताद्यायुतमिति गन्धपुष्पाक्षतशुद्धधान्ययुतमित्यर्थः । सनवरत्नकमिति । नव रत्नानि प्राणाग्निहोत्रन्यासे वक्ष्यन्ते—क्षाद्यास्ते सप्त वर्गा इत्यादि । सह कषादिकान्तगैरिति । कषेति क्षकारो विवक्षितः। अ इत्ययमन्ते गता येषां त आन्तगाः । कषादिकाश्च त आन्तगाश्चेति समासः । लिपिवर्णानां प्रतिलोमपठितानां ग्रहणमेतत् । तैः सह जलैः पूरयेदिति तेषां सकृदुच्चारणमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—त्रिश इति । कषादिकान्तगेन मातृकामन्त्रेण सह पूजयेत् । बहुवचनं तु तस्य त्रिरुच्चारणार्थमित्यभिप्रायः । अक्षरौषधिविपाचितैरिति । तदुक्तं व्याप्तिपटले—चन्दन-कुचन्दनेत्यादि ॥ २५ ॥

तदनन्तर उस घड़े में दर्भमय कूर्च एवं अक्षतादि तथा नवरत्न डाल कर क्षकारादि तीस मातृकाओं का विलोम रूप से पाठ करते हुये अक्षर ओषधि से युक्त जल से पूर्ण करे ॥ २५ ॥

अथवा दशमूलपुष्पदुग्धाङ्घ्रिप-
चर्मोत्क्वथितैः कषायतोयैः ।
स्तनजद्रुमचर्मसाधितैर्वा
सलिलैः संयतधीः शुभोदकैर्वा ॥ २६ ॥
शङ्खे कषायोदकपूरिते च
विलोड्यसम्यग्विधिनाऽष्टगन्धम्।
कलाः समावाह्य विनिक्षिपेत्तत्-
क्वाथोदकापूर्णमुखे च कुम्भे ॥ २७ ॥

संयतधीः शुभोदकैर्वेति । विनाऽप्यौषधैस्तज्जन्यसामर्थ्यापादनक्षम इत्यर्थः ।

विलोड्य सम्यग्विधिनेति । समूलेन हृदयेनापूर्य । हृदयेनाऽष्टगथं निक्षिप्य । शिरसा धेनुमुद्रां प्रदर्श्य इत्यादिकं सूचितम् ॥ २६-२७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—दशमूलपुष्पदुग्धाङ्घ्रिपचर्मोत्क्वथितैरिति । दशमूलानि + + दुग्धाङ्घ्रिपचर्माणि क्षीरवृक्षाः अश्वत्थवटोदुम्बरप्लक्षाः तेषां त्वचः उत्क्वथनमग्नौ पचनम् । त्रयाणां मूलपुष्पत्वग्वर्णानां पृथक् सह वा कषायजलमभिप्रेतम् । तेषां च यावत्तुरीयांशं क्वथनं भवति । स्तनजद्रुमचर्मसाधितैर्वेति । क्षीरवृक्षत्वग्भीरुषितं जलमभिप्रेतमिति ज्ञेयम् । संयतधीरित्येतदाशयं दर्शयति—विनापीति ।

मूले कषायोदकपूरित इत्युपलक्षणम् । येन कलशपूरणं कृतं तदवशेषेण पूरित इति । विलोड्य सम्यगिति यथावद्विलोडनमुक्तम् । विधिना विलोड्येति शङ्खपूरणोक्तप्रकाराभि-प्रायम् । तदाह—समूलेन हृदयेनेत्यादिना । शङ्खपादन्यासादिसूर्यमण्डलमर्शनान्तं गालिनी-प्रदर्शनादिसोममण्डलाभिमर्शनान्तं च न कार्यम् । अन्यत् सर्वमानन्दरूपान्तं कार्यमित्य-भिप्रायः । क्वाथोदकापूर्णमुख इति । कषायाद्युक्तजलानामन्यतमेनापूर्णमुखे ईषत्पूर्णमुख इत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥

अथवा दशमूल पुष्प दूध वाले वृक्ष (पीपल प्लक्षादि) के चर्म से पकाये गये

कषाय युक्त जल से पूर्ण करे अथवा केवल दुधारु वृक्षों के वल्कल से युक्त जल से पूर्ण करे अथवा किसी शुभ (तीर्थादि) के जल से कलश को पूर्ण करे ॥ २६ ॥

इसके बाद कषायोदक से परिपूर्ण शङ्ख में विधिपूर्वक अष्टगन्ध का भली प्रकार से विलोडन करे। फिर उसमें कला का आवाहन कर क्वाथोदक से परिपूर्ण उस कुम्भ के मुख में डाल देवे ॥ २७ ॥

गन्धाष्टकत्रैविध्यकथनम्

त्रिविधं गन्धाष्टकमपि शाक्तेयं वैष्णवञ्च शैवमपि ।
गन्धाष्टकेन शक्तिः स्यात् क्रमशो मन्त्रिणा कृतेऽनन्ता ॥ २८ ॥
चन्दनकर्पूरागुरुकुङ्कुमकपिमांसिरोचनाचोराः ।
गन्धाष्टकमपि शक्तेः सान्निध्यकरञ्च लोकरञ्जनकृत् ॥ २९ ॥
चन्दनह्रीवेरागुरुकुष्ठासृगुशीरमांसिमुरमपरम् ।
चन्दनकर्पूरागुरुदलरुधिरकुशीतरोगजमपरम् ॥ ३० ॥

मन्त्रिणा कृतेऽनन्तेति । गन्धद्वारामिति मन्त्रस्य जपः सूचितः ॥ २८-३० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—त्रिविधमिति। वक्ष्यमाणमन्त्रदेवतानां शक्त्यादित्रयेऽन्तर्भावादिति भावः। मन्त्रिणा गन्धाष्टकेन कृते कलशेऽनन्ता तस्य शक्तिः स्यादिति। गन्धाष्टकेन करणं सम्पादनं तज्जलविनिक्षेपेण तन्मयीकरणम्। कपि कण्ठीकर्चूरम्। सान्निध्यकरमिति प्रतिमाद्यभिप्रायम्। लोकरञ्जनकृदिति साधकस्यानुलेपनाद्यभिप्रायम्। ह्रीबेरं बाला असृक् कुङ्कुमम्। अपरं वैष्णवम्। दलं + रुधिरं कुङ्कुमं कुशीतं रक्तचन्दनं रोगं जलम्। अपरं शैवम्। सान्निध्यकरं चेत्येतदिहापि समानमवबोद्धव्यम् ॥ २८-३० ॥

अब **त्रिविध गन्धाष्टक** के विषय में कहते हैं—शाक्त, वैष्णव तथा शैव भेद से गन्धाष्टक के तीन भेद कहे गये हैं। मन्त्री के द्वारा दिये गये गन्धाष्टक से अनन्त शक्ति हो जाती है ॥ २८ ॥

१. चन्दन, २. कपूर, ३. अगुरु, ४. कुंकुम, ५. कण्ठीकर्चूर, ६. जटामांसी, ७. गोरोचन और ८. चोर (?) यह **शक्ति का गन्धाष्टक** है जो शक्ति का सन्निधिकारक है तथा लोकलुभावना भी है ॥ २९ ॥

१. चन्दन, २. ह्रीवेर, ३. अगुरु, ४. कुष्ठ, ५. असृक्, ६. उशीर, ७. जटामाँसी और ८. मुर—यह **वैष्णव गन्धाष्टक** है।

१. चन्दन, २. कपूर, ३. अगुरु, ४. दल, ५. रुधिर, ६. कुङ्कुम, ७. कुशीत और ८. रोगज—यह **शैव गन्धाष्टक** कहा गया है ॥ २९-३० ॥

अष्टत्रिंशत्कलाविनियोगः

अष्टत्रिंशत्प्रभेदेन याः कलाः प्रागुदीरिताः ।
गुरूपदेशक्रमतस्ता विद्वान् विनियोजयेत् ॥ ३१ ॥

कलाः समावाह्येत्येतत् विवृणोति—अष्टत्रिंशदिति । गुरूपदेशक्रमत इति । आग्नेयसौरसौम्यक्रमेणेत्यर्थः । विद्वानिति । मण्डलमन्त्राणां जातवेदसे तत्सवितृ त्र्यम्बक इत्यृचां च क्रमेण संयोगं जानन्नित्यर्थः ॥ ३१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रागुदीरिता इति व्याप्तिपटल इति भावः । गुरूपदेशक्रमत इति न प्रागुदीरित इह क्रम इति भावः । तद्दर्शयति—आग्नेयसौरसौम्यक्रमेणेति । विद्वानित्यावाहनप्रतिपत्त्यभिज्ञत्वमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—मण्डलमन्त्राणामिति । मूले विनियोजयेदिति । कषायोदकपूरित इत्युक्ते शङ्खोदक इति शेषः ॥ ३१ ॥

पहले अड़तीस भेदों वाली जिस कला का वर्णन किया गया है (द्र. ३.१०-११) विद्वान् साधक गुरु के द्वारा आग्नेय, सौर एवं सौम्य क्रम से उपदिष्ट उन कलाओं का उस कलश में आवाहन करे ॥ ३१ ॥

ऋक्पञ्चकेन कुम्भपूरणम्

याः पञ्चाशत्कलास्तारपञ्चभेदसमुत्थिताः ।
पञ्चपञ्चकसम्भिन्ना विदुस्तास्तत्त्ववेदिनः ॥ ३२ ॥

तारपञ्चभेदसमुत्थिता इत्यकारादिकलान्यासानन्तरम् अं ब्रह्मणे नमः । उं विष्णवे नमः । मं रुद्राय नमः । ॐ बिन्द्वात्मने ईश्वराय नमः । ॐ नादात्मने सदाशिवाय नम इति मन्त्राणामावाहनं सूचितम् । पञ्चपञ्चसम्भिन्ना इति । लं पृथिव्यात्मने गन्धतन्मात्रात्मने घ्राणात्मने उपस्थानन्दात्मने निवृत्त्यात्मने नमः । तथा वं अबात्मने रसतन्मात्रात्मने रसनात्मने पायुविसर्गात्मने प्रतिष्ठात्मने नमः । तथा रं अग्न्यात्मने रूपतन्मात्रात्मने चक्षुरात्मने पादगमनात्मने विद्यात्मने नमः । तथा यं वाय्वात्मने स्पर्शतन्मात्रात्मने त्वगात्मने पाण्यादानात्मने शान्त्यात्मने नमः । तथा हं आकाशात्मने शब्दतन्मात्रात्मने श्रोत्रात्मने वाग्वचनात्मने शान्त्यतीतात्मने नमः । इति पञ्चपञ्चकावाहनमुक्तम् ॥ ३२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—याः पञ्चाशत्कला इति ता अपि शङ्खोदके विद्वान् विनियोजयेदित्यभिप्रेयते । ताश्चापि प्रागुदीरिता एव ।

तारपञ्चभेदसमुत्थिता इति । तदुक्तं—वर्णेभ्य एव तारस्येति । अनेन तारांशैः शङ्खोदके कलात्रयतया पूजनमपि सूचितम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—अकारादिकलान्यासानन्तरमिति । तत्त्ववेदिन इत्यनेन 'भूतेन्द्रियार्थैरुद्दिष्टस्तत्त्वपञ्चविंशतिक' इत्येतत्पञ्चपञ्चकं लभ्यते । यथा ब्रह्मकलासु पृथिवीवाग्घ्राणवचनगन्धयोग इत्यादि । केचिद्वचनादि हित्वा मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तचेतनां योजयन्ति। मतान्तरमाह—लं पृथिव्यात्मन इत्यादिना ॥ ३२ ॥

ॐकार के पाँच भेदों से उत्पन्न होने वाली जिस कला का पचास भेद पहले कहा गया है; (द्र. ३.१२-१३) विद्वान् तत्त्ववेत्ताओं द्वारा पुनः उन-उन पाँचों के पाँच-पाँच भेद कहे हैं ।

विमर्श—इसका विवेचन विवरण टीका में 'लं पृथिव्यात्मने' से आरम्भ कर 'हं आकाशात्मने शब्दतन्मात्रात्मने श्रोत्रात्मने वाग्वचनात्मने शान्त्यतीतात्मने नम:' पर्यन्त देखना चाहिए ॥ ३२ ॥

सप्तात्मकस्य तारस्य परौ द्वौ तु परौ यतः ।
ततस्तु शक्तिशान्ताख्यौ पठ्येते न परैः सह ॥ ३३ ॥

शक्तिशान्तिकलावाहनं सूचयति—सप्तात्मकस्येति । नादकलान्यासानन्तरम् इच्छाशक्तये नमः । क्रियाशक्तये नमः । ज्ञानशक्तये नमः । इति शक्तिकला आवाह्य। चिदात्मने नमः । आनन्दात्मने नमः । इति शान्तिकलावाहनम् । एवं चतुर्नवतिकला- वाहनमपि सिद्धं भवति । विनापि मन्त्रैरित्यर्थः ।

न पठ्येते परैः सहेति । तत्र पञ्चकादिसम्भेदो नास्तीत्यर्थः । ॐ शक्त्यात्मने शान्तात्मने नम इति तु योज्यम् । चतुर्नवतीति त्रिनवतिकलावाहनानन्तरं मूलमन्त्रमपि सकृज्जप्त्वा पूरयेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले सप्तात्मकस्येत्यस्यायमर्थ: । सप्तात्मकस्तावत्प्रणवस्तस्य यौ पञ्चभेदत उत्तरौ भेदौ शक्तिशान्ताख्यौ तौ यत: परावत्यन्तसूक्ष्मौ तत इतरै: स्थूल-सूक्ष्मांशै: सह न सर्वत्र पठ्येते । इह तु तावपि विनियोजनीयाविति ।

अभिप्रायान्तरमाह—शक्तिशान्तकलावाहनमिति । यत: परौ तत: शक्तिशान्ताख्याविति यतोऽत्यन्तसूक्ष्मौ तत: शक्तिशान्ताख्यावेव । शक्तय इच्छाज्ञानक्रिया: शान्तौ चिदानन्दौ त एवानयोराख्या: । न त्वकारादीनामिव सृष्टि ऋद्धिरित्याद्या आख्या इति । तदेतद्दर्शयति—एवमिति । विनापि मन्त्रैरिति स्थूलैर्मन्त्रैरित्यर्थ: । न पठ्येते परै: सहेत्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—तत्रेति । प्रागुक्तकलानामपराणि पञ्चकान्यपि सन्ति शक्ति-शान्तयोस्त्वपराणि न सन्तीति मूलाशय: ॥ ३३ ॥

उन पाँच को भी कलश में आवाहन करे । जहाँ कहीं ॐकार के सात भेद कहे गए हैं वहाँ पर के दो भेद शक्ति और शान्ति कला के समझना चाहिये । इन दो भेदों को पञ्च-पञ्चक के साथ नहीं जोड़ना चाहिये ॥ ३३ ॥

प्रथमं प्रकृतेर्हंसः प्रतद्विष्णुरनन्तरः ।
त्रैयम्बकं तृतीयं स्यात् चतुर्थस्तत्पदादिकः ॥ ३४ ॥
विष्णुर्योनिरितीत्यादिः पञ्चमः कल्प्यतां मनुः ।
चतुर्नवतिमन्त्रात्मा देवतावाह्य पूर्यताम् ॥ ३५ ॥
अत्र याः पञ्च सम्प्रोक्ता ऋचस्तारस्य पञ्चभिः ।
कलाप्रभेदैश्च मिथो युज्यन्ते ताः पृथक् क्रमात् ॥ ३६ ॥

कलाप्रभेदैश्च मिथ इति । एकैककलावाहनान्तरं युज्यन्त इत्यर्थः । क्रमादिति । हंस इति अकारकलादिषु । प्र तद्विष्णुरिति उकारकलादिष्वित्यादिक्रमेण योग इत्यर्थः ॥ ३४-३६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले प्रथमप्रकृतेरिति । शक्तिशान्तयोः पञ्च मन्त्रा उक्ताः । प्रथमप्रकृतिरिति शक्तिग्रहणम् । प्रथम इति वा पदम् । हंस इति हंसः शुचिषदित्येष उक्तः। चतुर्थस्तत्पदादिक इति शान्तस्य मन्त्रद्वयमुक्तम् । तत्पदादिकस्तत्सवितुरित्येषः । इच्छादिकलाभ्युपगमे त्वकारादिपञ्चानामेवैते मन्त्राः स्युः । तत्र प्रथमप्रकृतिरकारः तारस्य प्रथमोंऽश इत्यवबोद्धव्यम् ।

चतुर्णवतीत्युपसंहारः । इहाष्टत्रिंशत्पञ्चाशच्च कला उक्ताः । पञ्च च मन्त्राः । तथा च त्रिणवतिरेव मन्त्राः सन्ति । अत्रापरापि कलार्थाद् ग्राह्या सा मातृकैव । यद्वा बिन्दुकलानामन्त्या क्षकारकलानन्ता । अथवा सोमकलास्वमाकलान्त्येति । अभिप्रायान्तरमाह—त्रिणवतिकलावाहनानन्तरमिति । अयमिह मूलार्थः । चतुर्णवति- शब्देन चतुर्णवतितमस्य ग्रहणम् । त्रिनवतिमन्त्रावाहनानन्तरं चतुर्णवतितमः । तेषामात्मा सती स्वयं देवतापि शङ्खे आवाह्य कलशे पूर्यतामिति । देवताग्रहणं च मूलाभि प्रायम्।।३४-३५।।

मूले अत्र या इति हंसः शुचिषदित्याद्यृचां विनियोगक्लृप्तिरुक्ता तास्तारस्य पञ्चभिः कलाप्रभेदैः पृथग्युज्यन्त इति सम्बन्धनीयम् । एकैककलावाहनानन्तरमिति । पृथगित्यस्यार्थोऽयमुक्तः । अकारकलादिष्वित्यकारकलासु ब्रह्ममन्त्रे तदीयपञ्चकमन्त्रे चेत्यर्थः । यद्वैकैककलाशब्देनैकैककलावर्गो गृह्यते । अत्र पृथगिति पञ्चानां पृथगेव योगो न सम्भूयैकैकत्रेत्यर्थः । अकारकलादिष्विति विकल्पाभिप्रायम् । अकारकलासु ब्रह्ममन्त्रे तदीयपञ्चकमन्त्रे वा योग इति ॥ ३६ ॥

इन दो कलाओं का भी कलश में आवाहन करे । इनमें शक्ति की (इच्छा, ज्ञान एवं क्रिया इन) तीन कलाओं का कलश में आवाहन करे । फिर शान्ति की 'चिदात्मने नमः आनन्दात्मने नमः' इन दो कलाओं का भी कलश में आवाहन करे । इस प्रकार पहले कही गई अड़तीस कला, फिर ॐकार की पचास कला, फिर शक्ति और शान्ति की पाँच कला—इस प्रकार कुल मिलाकर तिरानबे कलाओं का कलश में आवाहन कहा गया है । फिर मूल मन्त्र से एक कला का और आवाहन करे । इस प्रकार कुल चौरानबे कलाओं का आवाहन कलश में पूर्ण करे ।

यहाँ जो ॐकार की पाँच मात्रायें कही गई हैं उनका आवाहन ऋग्वेद की इन पाँच ऋचाओं से करे । जैसे अकार कला का 'हंसः शुचिषद्' इस मन्त्र से, उकार की कला का 'प्र तद्विष्णु' इस मन्त्र से, 'त्रैयम्बकं' मन्त्र से मकार की कला और 'तत्पुरुषाय विद्महे' इस मन्त्र से चतुर्थ बिन्दु कला का तथा 'विष्णु योनि' इस मन्त्र से नाद कला का आवाहन करे ॥ ३४-३६ ॥

कुर्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च तत्र तत्र समाहितः ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण पुनस्तोयं कलात्मकम् ।
उच्चारयन् मूलमन्त्रं कलशे सन्निधापयेत् ॥ ३७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले कुर्यादिति तत्र तत्र प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणप्रतिष्ठां च कुर्यादित्यन्वयः । समाहित इति + + ॥ ३७ ॥

अब इसके बाद पुनः कलात्मक जल की गुरु समाहित चित्त होकर इस प्रकार प्राणप्रतिष्ठा करे। प्राणप्रतिष्ठा मन्त्र के साथ मूलमन्त्र का उच्चारण करते हुये कलश में जल छोड़े ॥ ३७ ॥

प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोद्धारः

प्रोक्त्वापूर्वममुष्य शब्दमथ च प्राणा इह प्राणका-
स्तद्वज्जीव इह स्थितेति च तथा सर्वेन्द्रियाणीति च ।
तद्वद्वाङ्मनसावुदीर्य तदनु प्राणा इहायान्त्विति
स्वाहान्तं प्रजपेन्मनुं निशितधीः प्राणान् प्रतिष्ठापयेत् ॥ ३८ ॥
अश्वत्थचूतपनसस्तवकैः सूत्रामवल्लरीतण्डुलैः(युक्तैः) ।
सुरतरुधिया पिधाय कुम्भमुखं वेष्टयीत वासोभ्याम् ॥ ३९ ॥

प्रोक्त्वापूर्वमिति । आपूर्वं प्रोक्त्वा आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों क्षं सं हंसः ह्रीं होमिति प्रोक्त्वा इत्यर्थः । अत्रामुष्येति साध्यनामग्रहणमुक्तम् । तद्वज्जीव इति पूर्ववदापूर्वमेवेत्यर्थः । चशब्दो जीवपदात् पूर्वं तत्तत्पदद्योतनार्थः । तथा सर्वेन्द्रियाणीत्यपि । तथा तद्वदित्यपि तथा वाङ्मनसग्रहणं चक्षुःश्रोत्रघ्राणाना-मुपलक्षणार्थम् । निशितधीरिति । पाशेन देवताः सर्वगा व्याप्य ह्रीङ्कारेणोपस्थाय क्रोमित्याभिमुख्यं सम्भाव्य यादिभिर्देवतां सकलां सञ्चिन्त्याऽवशिष्टेन तदनुज्ञया सान्निध्यमापादयेदित्यर्थः॥ ३८ ॥

सूत्रामवल्लरी कल्पलतारूपा ध्येया । तण्डुलानि तत्फलपुष्परूपाणि । वासः छायारूपम् ॥ ३९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रोक्त्वापूर्वमिति प्राणप्रतिष्ठामन्त्रोद्धारः । अत्रामुष्येति यस्य प्राणाः प्रतिष्ठाख्यास्तस्य तथा निर्देशार्थमुक्तम् । यथाऽकारकलानामित्यादि । एतच्च सकलीकरणेऽप्युक्तं भविष्यति । यथा तत्रैव व्यापककलानामग्नेश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्या-दित्यादि । प्राणका इति प्राणा इत्युक्तम् । यथा अकारकलानामित्यादि । अमुष्यशब्दं प्रोच्येत्यर्थः । स्थितेति स्थित इत्युक्तम् । तथेत्यमुष्यशब्दं प्रोच्येत्यर्थः । तद्वदित्यपि तथा । एवं चतुर्भागोऽयं मन्त्र उक्तः । अत्रार्थभेदं दर्शयति—प्रोक्त्वेत्यादिना । आपूर्वमित्याकारः पाशमन्त्रः तत्पूर्वकं भावमुक्त्वेत्यर्थः । तत्तत्पदद्योतनार्थ इति साध्यनामाभिप्रायम् । तथा सर्वेन्द्रियाणीत्यपि तथेति वाक्यम्। तथेत्यापूर्वं तत्तत्पदं चोक्त्वेत्यर्थः। वाङ्मनसग्रहणमिति । यथा वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इति ॥ ३८ ॥

सूत्रामवल्लरीतण्डुलानीति चक्रिकागतानां ग्रहणम् ॥ ३९ ॥

अब **प्राणप्रतिष्ठा का प्रकार** कहते हैं—आ पूर्वं प्रोत्त्वा इति 'आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों क्षं सं हंसः ह्रीं हों' इतना कहकर 'अत्रामुष्य' (षष्ठ्यन्त साध्यनाम उच्चारण करे) प्राणा इह प्राणाः, फिर उसी प्रकार 'आं ह्रीं.............हंसः ह्रीं हों' पर्यन्त मन्त्र का उच्चारण कर अमुष्य (षष्ठ्यन्त साध्यनाम) जीव इह स्थितः । फिर उसी प्रकार 'आं ह्रीं.........हंसः ह्रीं ह्रीं' पर्यन्त मन्त्र का उच्चारण कर 'अमुष्य

(षष्ठ्यन्त साध्य नाम) 'वाङ्मनश्चक्षु;श्रोत्रघ्राणजिह्वा सर्वेन्द्रियाणि प्राणा इहायान्तु स्वाहा' इस प्रकार कुशाग्रबुद्धि साधक प्राणप्रतिष्ठा करे। कलश में स्थापित अश्वत्थ, आम एवं पनस (कटहल) के गुच्छे में कल्पवृक्ष की कल्पना करे। तण्डुल में कल्पवृक्ष के फल और पुष्प की कल्पना करे। फिर उस कलश को दो वस्त्रों से बाँध देवे और उसमें देवता की छाया की कल्पना करे ॥ ३८-३९ ॥

पुनस्तोयगतं देवं साध्यमन्त्रानुरूपतः।
सकलीकृत्य च गुरुरुपचारान् समाचरेत् ॥ ४० ॥

सकलीकृत्येति । आवाहनादिन्यासान्तं कृत्वा । विश्रमपूजां च कृत्वाऽनुज्ञामादाय उपचारान् कल्पयेदित्यर्थः । गुरुरिति शङ्खपूरणवदर्घ्यादिक्रमो द्रव्यदेवतासम्बन्धश्चैकात्म्यलक्षणः सूचितः ॥ ४० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले पुनस्तोयगतं देवमिति । चतुर्नवतिमन्त्रात्मा देवतावाह्य पूर्यताम् इत्युक्तस्य तथावाहितस्य ग्रहणम् । साध्यमन्त्रानुरूपत इति तोयगतमित्यधः-सम्बन्धः । यो मन्त्रस्तदा साधयितुमिष्यते तदानुरूप्येण कलश आवाहितमिति मन्त्रवाच्य त्वाद्देवस्येत्थं निर्देशोपपत्तिः । सकलीकृत्येति सर्वमपि न्यासजातमुक्तम् । तत्र कला-न्यासः सकलीकरणभाविरीत्या कर्तव्य इति ज्ञेयम् । अभिप्रायभेदमाह—सकलीकृत्ये-तीत्यादिना । आवाहनादिन्यासान्तमिति हृल्लेखापटलभाविप्रक्रिययेति, भावः । कलान्यास-स्त्विह कलावाहनानन्तरमिष्यते । तत्पूजानन्तरमेतदावाहनं भवति । इह मूर्तिकल्पना तु कलावाहनतोऽपि पूर्वं स्यात् । यदुक्तं—तत्तन्मूर्तिमन्त्रेण मूर्तिं सङ्कल्प्यावाहनेत्यादि । उपचारानित्यर्घ्यादिग्रहणम् । शङ्खपूरणवदिति । तदुक्तं—समूलेन हृदयेनापूर्येत्यादि । अर्घ्यादिपूरणक्रम इत्यनुष्ठानक्रम उक्तः । द्रव्यदेवतासम्बन्धश्चैकात्म्यलक्षण इति । द्रव्याणामर्घ्यादीनां देवतया तैरुपचर्यमाणाया यः सम्बन्धः स तया तेषामेकात्मभावात्मक इत्यर्थः + + + ॥ ४० ॥

फिर आचार्य साध्य मन्त्र के अनुरूप जल में स्थित देवता का सकलीकरण करे और उनकी आज्ञा लेकर उपचार समर्पित करे ॥ ४० ॥

षोडशोपचारकथनम्

आसनस्वागते सार्घ्यपाद्ये साचमनीयके ।
मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणान्यपि ॥ ४१ ॥
सुगन्धसुमनोधूपदीपान्नैवेद्यवन्दने ।
प्रयोजयेदर्चनायामुपचारांस्तु षोडश ॥ ४२ ॥

दशोपचारकथनम्

अर्घ्यपाद्याचमनमधुपर्काचमनान्यपि ।
गन्धादयो निवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥ ४३ ॥

पञ्चोपचारकथनम्

गन्धादिका निवेद्यान्ता पूजा पञ्चोपचारिकी ।
सपर्याः त्रिविधाः प्रोक्तास्तासामेकां समाचरेत् ॥ ४४ ॥
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः ।
दूर्वा चेति क्रमादर्घ्यद्रव्याष्टकमुदीरितम् ॥ ४५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल आसनस्वागत इत्युपचाराभिधानम् । पूजितं पीठमासनतया प्रयोजयेत् । आचम आचमनीयमेव । वसनं + सुमनः पुष्पम् । वन्दनं नमस्कारः। यत्तु सपर्यासप्तकमुक्तम् तज्जलाद्यमुपहारविधानमिति तद्विकल्पाभिप्रायम् । तदा च स्वागतस्य न षोडशसु ग्रहणमिति ज्ञेयम् । तासामेकांशमाश्रयेदिति । देशकालाद्यनुसारेण पूज्यभेदानुसारेण चेति भावः ॥ ४१-४५ ॥

अब प्रसङ्ग प्राप्त **षोडश उपचार** कहते हैं—आसन, स्वागत, अर्घ्य सहित पाद्य, आचमनीय, मधुपर्क, आचमन, स्नान, वस्त्र, आभरण, सुगन्ध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य, पुष्पाञ्जलि—ये पूजा में सोलह उपचार कहे गये हैं ॥ ४१-४२ ॥

अब **दश उपचार** कहते हैं—अर्घ्य पाद्य आचमन, मधुपर्क पुनः आचमन, गन्ध, पुष्प, धूप, दीप, नैवेद्य ये क्रमशः दश उपचार कहे गये हैं ॥ ४३ ॥

अब **पञ्चोपचार पूजा** कहते हैं—गन्ध, पुष्प, धूप, दीप एवं नैवेद्य । यह पञ्चोपचारिकी पूजा कही गई है । ये तीन प्रकार की सपर्या (पूजा) कही गई है । इन तीनों में से कोई एक सपर्या सम्पन्न करे ॥ ४४ ॥

अब **आठ अर्घ द्रव्य** कहते हैं—गन्ध, पुष्प, अक्षत, यव, कुशा, तिल, सर्षप और दूर्वा ये आठ द्रव्य अर्घ में होना चाहिये ॥ ४५ ॥

पाद्यं श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरुच्यते ।
जातीलवङ्गकक्कोलैर्मतमाचमनीयकम् ॥ ४६ ॥
मधुपर्कञ्च सक्षौद्रं दधि प्रोक्तं मनीषिभिः ।
शुद्धाभिरद्भिर्विहितं पुनराचमनीयकम् ॥ ४७ ॥
चन्दनागुरुकर्पूरपङ्कं गन्धमिहेष्यते ।
अथवा लघुकाश्मीरपटीरमृगनाभिजम् ॥ ४८ ॥
तुलस्यौ पङ्कजे जात्यौ केतक्यौ करवीरकौ ।
शस्तानि दश पुष्पाणि तथा रक्तोत्पलानि च ॥ ४९ ॥
उत्पलानि च नीलानि कुमुदानि च मालती ।
मल्लिका कुन्दमन्दारनन्द्यावर्तादिकानि च ॥ ५० ॥
पलाशपाटलीपार्थपारन्त्यावर्तकानि च ।
चम्पकानि सनागानि रक्तमन्दारकाणि च ॥ ५१ ॥

अशोकोद्भवबिल्वोत्थकर्णिकारोद्भवानि च ।
सुगन्धानि सुरूपाणि स्वागमोक्तानि यानि च ॥ ५२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—श्यामाकं (श्यामा) । अब्जं पद्मम् । पङ्कशब्देन पिष्टमार्द्रभूतमुक्तम् । तुलस्याविति + + एतानि दश पुष्पाणीति + + तथेति रक्तनीलोत्पलाभ्यां सह द्वादशसंख्यार्थमुक्तम् । पार्थं + + स्वागमोक्तानि यानि चेति । तथा चोक्तम्—

श्वेतार्कं करवीरकं च कमलं धुत्तूरकारग्वधे
राजार्कं च सिताम्बुजं च तुलसीसाशोकसच्चम्पकैः ।
कल्हारं बकपाटले वकुलकं द्वे मल्लिके मालती
पालाशस्थलपद्मदर्भदमनापामार्गदूर्वाङ्कुरैः ॥
तद्वद्ग्रन्थिशमीबृहन्मरुवकैः पुन्नागनागासनै-
र्नन्द्यावर्ततमालकुञ्जविजयामन्दारकाश्मीरकैः ।
शस्तान्युत्पलकर्णिकारकुसुमैः कादम्बबैल्वान्यथो
नीलं चोत्पलमित्यमूनि कुसुमान्युक्तानि शैवान्यलम् ॥
अम्भोजोत्पलबन्धुजीवविजयापुन्नागनागान्यथो
जातीकुन्दकुरण्टचम्पकजपायूथीरमापाटलैः ।
बिल्वाशोकहयारिकुञ्जदमनैर्मन्दारदूर्वादलै-
र्नन्द्याह्वाप्यपराजितेति कुसुमान्युक्तानि शाक्तान्यलम् ॥
शस्ते द्वे तुलसी सिताम्बुजमथो रक्ताब्जपालाशके
जातीकुब्जकमाधवीदमनकैः पुन्नागनागासनैः ।
नन्द्यावर्तशमीस्थलाब्जविजयासन्मल्लिकाचम्पकै-
र्बिल्वं चोत्पलकेतकानि च नवं कुन्दं तथा पाटलम् ॥
लक्ष्मीदेविसहासभृङ्गमुसलीभीतेन्द्रवल्ल्यः सदा-
भद्रा श्रीपतिलङ्घिता च दशमी दूर्वाथ जम्बुच्छदम् ।
कह्लारं करवीरमेकदलकं पद्मं कुशं कैरवं
रक्तं चेति विलोमतोऽधिकफलं पुष्पं भवेद्वैष्णवम् ॥
सूर्याग्न्योस्त्रिविधानि चापि कुसुमानीष्टानि विघ्नेशितुः
शाक्तान्यप्यथ शाम्भवानि च तथा स्कन्दार्यचण्डादिषु ।
शाक्तान्येव मनोजवागिगिरिसुतादुर्गाष्टमातृप्रिया-
ण्यम्भोजासनदेवराजकमलाः पूज्यास्तथा वैष्णवैः ॥ इति ।

तत्तन्मन्त्रैरेव सर्वत्र पूजा भवति ॥ ४६-५२ ॥

श्यामक, दूर्वा, कमल, विष्णुक्रान्ता इतने द्रव्यों का **'पाद्य'** होता है । जाती, लवङ्ग, कक्कोल इनको जल में मिलाकर **'आचमन'** कराना चाहिये ॥ ४६ ॥

मनीषियों ने शहद युक्त दधि को **'मधुपर्क'** कहा है । इसके बाद शङ्खस्थ शुद्ध जल से आचमन **'पुनराचमनीय'** कहा जाता है ॥ ४७ ॥

१. चन्दन, २. अगुरु एवं ३. कर्पूर का पङ्क **गन्ध** कहा जाता है अथवा १. लघु (= धूप), २. काश्मीर, ३. चन्दन तथा ४. कस्तूरी को घिस कर निर्मित पङ्क भी **गन्ध** कहा जाता है ॥ ४८ ॥

पूजा में प्रशस्त पुष्प—श्यामा एवं रामा दो प्रकार की तुलसी, श्वेत एवं अरुण दो वर्ण के कमल, दो प्रकार की जाती, दो प्रकार की केतकी, पीत एवं अरुण दो प्रकार के करवीर (कनैल)—ये दश पुष्प पूजा में प्रशस्त कहे गये हैं ॥ ४९ ॥

अब अन्य **प्रशस्त पुष्पों** को कहते हैं—रक्तोत्पल, नीलोत्पल, कुमुद, मालती, मल्लिका, कुन्द, मन्दन, नन्द्यावर्त आदि, पलाश, पाटली, पार्थपारन्ती, आवर्त्तक, नागयुक्त, चम्पक, रक्त मन्दार, अशोक, विल्व से उत्पन्न तथा कर्णिकार से उत्पन्न पुष्प सुगन्ध स्वरूपयुक्त पुष्प और अपने आगमशास्त्र में कहे गये पुष्प प्रशस्त कहे गये हैं ॥ ५०-५२ ॥

मुकुलैः पतितैर्म्लानैः शीर्णैर्वा जन्तुदूषितैः ।
आघ्रातैरङ्गसंसृष्टैरुषितैरपि नाऽर्चयेत् ॥ ५३ ॥

अब **निषिद्ध पुष्प** कहते हैं—मुकुल (कुड्मल) पृथ्वी पर गिरे हुये, म्लान (कुम्हलाये हुये), फटे-कटे एवं कीड़ों से दूषित, दूसरों से आघ्रात, अङ्ग से संस्पृष्ट और बासी फूलों से कदापि देवता की पूजा न करे ॥ ५३ ॥

सगुग्गुल्वगुरूशीरसिताज्यमधुचन्दनैः ।
साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री नीचैः प्रधूपयेत् ॥ ५४ ॥
गोसर्पिषा वा तैलेन वर्त्त्या च लघुगर्भया ।
दीपितं सुरभिं शुद्धं दीपमुच्चैः प्रदीपयेत् ॥ ५५ ॥
सुशितेन सुशुद्धेन पायसेन सुसर्पिषा ।
सितोपदंशकदलीदध्याद्यैश्च निवेदयेत् ॥ ५६ ॥

मन्त्री नीचैरिति धूपे मन्त्रविशेषं सूचयन् गन्धादिष्वपि सूचयति । ॐ लं ह्रीं ओं नमः पराय गन्धतन्मात्रप्रकृत्यानन्दात्मकं गन्धं कल्पयामि नम इत्यादयो मन्त्रा देवस्य गन्धादिदाने । आवरणानां तु तत्तन्नाममन्त्रैरेव देयम् । अथवा आगमोक्तैः श्लोकै-रेवावाहनादयः कर्तव्या इति सूचितः ।

स्वात्मसंस्थमजं शुद्धं त्वामद्य परमेश्वर ।
अरण्यामिव हव्याशं मूर्तावावाहयाम्यहम् ॥ नमः ।
तवेयं महिमा मूर्तिस्तस्यां त्वां सर्वगं प्रभो ।
भक्तिस्नेहसमाकृष्टं दीपवत् स्थापयाम्यहम् ॥ नमः ।
सर्वान्तर्यामिणे देव सर्वबीजमयं शुभम् ।
स्वात्मस्थाय परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ नमः ।
अस्मिन् वरासने देव सुखमास्वाऽक्षरात्मके ।

प्रतिष्ठितो भवाऽस्मिंस्त्वं प्रसीद परमेश्वर ॥ नमः ।
अनन्या तव देवेश मूर्तिः शक्तिरियं प्रभो ।
सान्निध्यं कुरु तस्यां त्वं भक्तानुग्रहतत्पर ॥ नमः ।
आज्ञया तव देवेश कृपाम्भोधे गुणाम्बुधे ।
स्वात्मानन्दैकतृप्तं त्वां निरुणध्मि पितर्गुरो ॥ नमः ।
दृष्ट्या पीयूषवर्षिण्या पूरयन् यज्ञविप्लवम् ।
मूर्तौ वा यज्ञसम्पत्त्यै स्थिरो भव महेश्वर ॥ नमः ।
यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः स्वाभीष्टसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं च मे ॥ नमः ।
कृतार्थोऽनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं मम ।
यदागतोऽसि देवेश सुस्वागतमिदं पुनः ॥ नमः ।
अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा वैकल्यात्साधनस्य व ।
यदाऽपूर्णं भवेत् कृत्यं तदाऽप्यभिमुखो भव ॥ नमः ।
अभक्तवाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रदूराऽमितद्युते ।
त्वत्तेजःपञ्जरेणेश वेष्टितो भव सर्वतः ॥ नमः ।
तापत्रयहरं दिव्यं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवाऽर्घ्यं कल्पयाम्यहम् ॥ नमः ।
यद्भक्तिलेशसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः ।
तस्मै ते चरणाब्जाय पाद्यं शुद्धाय कल्पये ॥ नमः ।
वेदानामपि वेदाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥ नमः ।
सर्वकालुष्यहीनाय परिपूर्णसुखात्मकम् ।
मधुपर्कमिदं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥ नमः ।

वेदानामपि वेदायेत्यादिरेव पुनराचमनमन्त्रः ।

परमानन्दबोधाब्धिनिमग्ननिजमूर्तये ।
साङ्गोपाङ्गमिदं स्नानं कल्पयामीश ते पुनः ॥ नमः ।

अयमत्र स्नानक्रमः । उत्तरभागे स्नानशालां निर्माय । यानेन सोपचारं देवं तत्र नीत्वा । यानादवरोप्य । पादुकाभ्यामन्तः नीत्वा । पीठं समर्प्य अर्घ्यादिकं दत्त्वा केशप्रसाधनाङ्गमर्दनाभ्यङ्गामलकचूर्ण कुङ्कुमानुलेप कषायोदकस्नान पञ्चगव्य पञ्चामृत स्नान गन्धानुलेपन गन्धोदकस्नानाष्टगन्धानुलेपाष्टगन्धोदकस्नान दिव्यगन्धानुलेप दिव्यगन्धोदकस्नानपुष्पफलस्वर्णरत्नमन्त्रोदकस्नानानि अर्घ्यादिपूर्वकं प्रयच्छेदिति ।

मायाचित्रपटाच्छन्न निजगुह्योरुतेजसे ।
निरावरणविज्ञान वस्त्रं ते कल्पयाम्यहम् ॥ नमः ।
यमाश्रित्य महामाया जगत्सम्मोहिनी सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥ नमः ।

यस्य शक्तित्रयेणेदं सम्प्रोतमखिलं जगत्।
यज्ञसूत्राय तस्मै ते यज्ञसूत्रं प्रकल्पये ॥ नमः ।
स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमरार्चित ॥ नमः ।

इति भूषणन्यासान्तरम् ।

समस्तदेवदेवेश सर्वतृप्तिकरं परम्।
अखण्डानन्दसम्पूर्णं गृहाण जलमुत्तमम् ॥ नमः ।
परमानन्दसौरभ्यपूर्णा(परि)पूर्णदिगन्तरम् ।
गृहाण परमं गन्धं कृपया परमेश्वर ॥ नमः ।
तुरीयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं गृह्यतामिदमुत्तमम् ॥ नमः ।
वनस्पतिरसोपेतो गन्धाढ्यो गन्ध उत्तमः ।
आघ्रेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं परिगृह्यताम् ॥ नमः ।
सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापहः ।
सबाह्याभ्यन्तरज्योतिः दीपोऽयं परिगृह्यताम् ॥ नमः॥५४-५६॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मन्त्री नीचैरित्यत्राभिप्रायमाह—धूप इति । अत्र ॐ नमः परायेत्यत्र मूलं वा प्रयोक्तव्यम् । गन्धादिदान इत्यन्तं वाक्यम् । आसनाद्युपचारेषु तु सर्वत्र मूलमेव भवति ।

अभिप्रायान्तरमाह—अथवेत्यादिना । शक्तिषु तु स्वात्मसंस्थामजां शुद्धामित्याद्यूह्यम् । अयमत्र स्नानक्रम इति । यदा मण्डले सा सा प्रतिमा कल्प्यते तदैवं प्रयोगोऽर्थाल्लभ्यते । यानेनेति । यानमप्यश्वादिकं प्रतिमार्हं तैजसं गृह्यते । सोपचारमिति । स्नानोपचारैर्वक्ष्यमाणैः सहेत्यर्थः। पीठं समर्प्येति । पूजितं स्नानपीठमित्यर्थः । अर्घ्यादिकमित्यर्घ्यादित्रयग्रहणम् । प्रागुपचाराणां यत्षोडशानां विधानं तत्प्रधानतयैवेत्यवबोद्धव्यम् । तेन तेषामन्याङ्गतया प्रयोगोऽन्येषामपि केशप्रसाधनादीनामवान्तराणां प्रयोगोऽपि स्यादेव । केशप्रसाधनादीनि लौकिकान्येव । तानि पञ्च दत्त्वा कषायोदकेन स्नापयेत् । तच्च कलशपूरणोक्तमेव ।

पञ्चगव्यपञ्चामृताभ्यां स्नानमित्युभयोः कलशतया पूजापि सूचिता + + गन्धशब्देन चन्दनग्रहणम् । यद्वा 'चन्दनागुरुकर्पूरपङ्कं गन्धमिहो- च्यते' इत्येतदभिप्रेतम् । अष्टगन्धशब्देन प्रागुक्तं स्वं स्वमष्टगन्धं गृह्यते । दिव्यगन्ध- शब्देन + + पुष्पादिशब्दैः पञ्चभिरुदकशब्दः सम्बन्धनीयः । पुष्पाणि पद्मानीति । फलानि कादलादीनि। मन्त्रोदकमब्लिङ्गशुद्धवाक्याद्यभिमन्त्रितमुदकम् ।

अर्घ्यादिपूर्वकमिति । यथा केशप्रसाधनादिपञ्चकं दत्त्वार्घ्यादित्रयं दत्त्वा कषायोदकेन स्नापयित्वार्घ्यादित्रयं दत्त्वा पञ्च- गव्येन स्नापयेदित्यादि । गन्धानुलेपनगन्धोदकस्नानादिषु सकृदेवार्घ्यादित्रयं भवति । मन्त्रोदकस्नानानन्तरमप्यर्घ्यादि देयम् । कलशपूजायान्तु तत्रैव भावनया स्नानप्रयोगः । स्नानानन्तरं यानमारोप्य स्वस्थानप्रापणमर्थसिद्धं भवति । इतिशब्दः स्नानप्रकरणसमाप्त्यर्थः ।

भूषणन्यासानन्तरमिति । यत्र तु भूषणानि न सम्भवन्ति तद्विषयमेतत् । यद्वा त्रिपुरोक्तक्रमेण भूषणन्यासमाचरेदित्येतद्विवक्षितम् । तेनैतदपि सूचितम् । यत्र भूषणानि समर्पयितुमुचितानि तत्रेहैव भूषणन्यासो न न्यासावसान इति । यद्वा अयमपर एव तत्तत्कल्पप्रसिद्धो भूषणंन्यासः । तदुक्तम् + + + । मूले सुसितेनेति प्रसङ्गादिह निवेद्यमुक्तमित्यवबोद्धव्यम् । कृते निवेद्ये चेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५४-५६ ॥

धूप दीप—गुग्गुल के सहित अगुरु, उशीर, असित, आज्य, मधु तथा चन्दन को मिलाकर धूमरहित सारभूत अङ्गार में मन्त्री साधक नीचे की ओर करके धूप से देवता को धूपित करे ॥ ५४ ॥

गोघृत से अथवा तैल से अत्यन्त छोटी बत्ती डालकर अत्यन्त सुगन्धित तथा शुद्ध दीप ऊँचाई पर रखकर प्रदीप्त करे ॥ ५५ ॥

अब **नैवेद्य का विधान** कहते हैं—अत्यन्त स्वच्छ, अत्यन्त शुद्ध एवं सुन्दर घृत से पकाये गये पायस का तथा छोटे-छोटे टुकड़े किये गये केलों एवं दधि आदि का नैवेद्य देवता के सामने निवेदन करे ॥ ५६ ॥

त्रैलोक्यमोहनप्रयोगकथनम्

वर्णैर्मनुप्रपुटितैः क्रमशः शतार्धै
र्न्यासक्रमादभियजेत् सकलासु मन्त्री ।
गन्धादिभिः प्रथमतो मनुदेवतासु
त्रैलोक्यमोहनमिति प्रथितः प्रयोगः ॥ ५७ ॥
हृदयं सशिरस्तथा शिखया
कवचञ्चेत्यनलादिकास्त्रिषु ।
पुरतो नयनं दिशासु मन्त्री
पुनरस्त्रञ्च समर्चयेत् क्रमात् ॥ ५८ ॥

पुनः पुष्पाञ्जलिं विधाय प्रसरपुष्पाञ्जलिमेकाक्षरादिमन्त्रैः कुर्यादित्याह—वर्णैर्मनुप्रपुटितैरिति । न्यासक्रमात् लिपिन्यासक्रमात् । क्रमश इति परादिक्रमः सूचितः । सकलास्विति परादि कलायोगः । मन्त्री इति एकाक्षरादिमन्त्रयोगः । प्रथमत इत्यावरणपूजायाः पूर्वमित्यर्थः ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । ॐ नमः । अहं नमः । विश्वयोन्यै नमः । इति परा-पुष्पाञ्जलिः । महासत्तायै नमः । महाचिते नमः । महानन्दायै नमः । महेश्वर्यै नमः । अं नमः । वामायै ज्येष्ठायै रौद्र्यै अम्बिकायै नमः । इति मूर्धवामदक्षिणभागमूलाधारेषु पूजयेत् । हं नमः । इच्छायै नमः । क्रियायै नमः । ज्ञानायै नमः । शान्तायै नम इत्यपि तथेति पश्यन्तीपुष्पाञ्जलिः । शून्यात्मने स्पर्शात्मने ध्वन्यात्मने बिन्द्वात्मने शक्त्यात्मने बीजात्मने अक्षरात्मने नमः । इति मध्यमापुष्पाञ्जलिः । ततो मनुप्रपुटितैर्वर्णैः वर्णस्थाने वैखरीपुष्पाञ्जलिः । ॐ नमः ।

मं नमः । उं नमः । इत्येकाक्षरमन्त्रैः मूर्धादिषु । अहं हरिहर नमः । हर नमः । हरि नमः । अजं नमः । इति द्व्यक्षरैरपि तेष्वेव । ॐ नमो ब्रह्मणे विष्णवे शिवाय नमः । ॐ नमः शिवाय ॐ नमो विष्णवे ॐ नमो ब्रह्मणे इति षडक्षरैरपि तेष्वेव । ॐ ह्रीं हंसः सोऽहं स्वाहा । ॐ नमो नारायणाय । हौं नमः शिवाय नमः । ॐ ह्रीं हौं नमः शिवाय । ॐ नमो नारायणाय । ॐ ह्रीं हंसः सोहं स्वाहा । इत्यपि तेष्वेव । ॐ तत्सत् नमो ब्रह्मणे तत्सत् नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ह्रीं हौं नमः शिवाय । हंसः सोहं नमः । ॐ ह्रीं हौं नमः शिवाय हंसः सोऽहं ॐ नमों भगवते वासुदेवाय ॐ तत्सत् नमो ब्रह्मणे तत्सत् नमः इत्यपि । तथा पुनः समस्तव्यस्तगायत्र्यनुष्टुप्त्रयेण च तेष्वेव ।

१. नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि । तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् । इति विष्णुगायत्री ।

२. तत्पुरुषाय विद्महे महादेवाय धीमहि । तन्नो रुद्रः प्रचोदयात् । इति रौद्री ।

३. हंसात्मकोऽयमपामग्नेस्तेजसा दीप्यमानः स नो मृत्योस्त्रायतां नमो ब्रह्मणे विश्वनाभिरिति ब्रह्मानुष्टुप् । इतरत् द्वयं वक्ष्यति । तत आवरणस्थाने तत्सामान्यमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिं कुर्यादिति प्रसरपुष्पाञ्जलिः ॥ ५७-५८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वर्णैर्मनुप्रपुटितैरिति । दीपमुच्चैः प्रदापयेदिति यद्देवे दीपेन मूलमन्त्रेण वा पूजनमुक्तं तदनन्तरं मूलपुटितैर्मातृकाक्षरैर्गन्धादिभिर्न्यासक्रमात् पूजयेदित्यर्थः । सकलासु मनुदेवतास्विति । विष्णुशिवशक्त्यादिषु सर्वासु समानमेतदिति भावः । मन्त्रीति वर्णानां बिन्द्वन्तत्वं मूलपुटने प्रणवादित्वं प्रणवनमोन्तत्वं चोक्तम् । प्रथमत इति परिवारपूजातोऽपि पूर्वमित्यर्थः । अनेन परिवाराणामपि गन्धादिभिः स्वस्वमन्त्रेण पूजा सूचितेति ज्ञेयम् । अयं प्रयोगस्त्रैलोक्यमोहनमिति प्रथित इत्युपस्कारेण सम्बन्धनीयम् । सौम्यपूजास्वेतदुचितं न क्रूरास्वित्यनेन सूचितम् । यद्वा काम्यपूजास्वावृत्तिरपि सूचिता । अत्र मातृकायां केवलवर्णैरेव पूजनमर्थाद्भवति ।

अत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—पुनः पुष्पाञ्जलिमित्यादिना । पुष्पाञ्जलिरयं मूलेनावृत्त्या स्यात् । यद्वान्यैरपि स्वागमाम्नातमन्त्रे स्ववाचकपारायणादिभेदैरप्यभिप्रेयते । प्रसरपुष्पाञ्जलिमिति । स्वावयवशक्तीनां स्वान्तर्मूर्तिशक्तीनां स्वावरणशक्तीनामपि क्रमेण स्वात्मतः प्रसरकृते तु पुष्पाञ्जलिमिति भावः ।

एकाक्षरादिमन्त्रैरिति परादिमन्त्रोपलक्षणम् । यद्वा यद्यपि वर्णैर्मनुप्रपुटितैरित्युक्तम् तथाप्येकाक्षरादिमन्त्रैः पुष्पाञ्जलिरवश्यकार्यः । समष्टिमूर्तेर्निष्पन्नत्वाद् व्यष्टिमूर्तिनिष्पत्त्यर्थत्वाच्चास्य पुष्पाञ्जलेरिति । यद्वैकाक्षरेण परादिमन्त्राणामपि प्रणवप्रभृतीनां ग्रहणम् । परादिक्रम इति । पूर्वं परापुष्पाञ्जलिस्ततः पश्यन्तीपुष्पाञ्जलिरित्येवंविधः क्रम इत्यर्थः । परादिकलायोग इति । विश्वयोनिमहासत्तेत्याद्याः कलाः । अत्र प्रणवादीनां व्यापकबुद्ध्या हृदये पुष्पाञ्जलिः । महासत्तादीनां मूर्धादीन्येव स्थानानि । तदभिधानं तु प्राप्तस्थानानवसानार्थं तेन यत्प्रागुक्तं मूर्धस्तनद्वयमूलाधारेष्विति तस्यापि विकल्पेन परिग्रहो भवति । शक्तिषु वा स्तनद्वयनियम इति अं नम इति पूर्ववद्धृदये हं नम इत्यप्येवमेव । तथेति

मूर्धादिष्वेवेत्यर्थः । शून्यादीनां पुरोक्तान्येव स्थानानि । तानि च मूलाधारलिङ्गमूलनाभिहृत्कण्ठलम्बिकाभ्रूमध्यललाटेषु न्यस्तव्यानीति । मूर्धादिष्विति मूर्धभ्रूमध्यहृन्नाभिग्रहणम् । पुनः समस्तव्यस्तेति ।

अत्र तत्सवितुरित्येषैव ब्रह्मगायत्रीष्यते । वक्ष्यतीति । नरसिंहपटलेऽनुष्टुप्पटले चेति भावः । तत्सामान्यमन्त्रैरित्यङ्गेभ्यो नमो लोकपालेभ्यो नम इत्यादिभिरित्यर्थः । प्रसरपुष्पाञ्जलिरिति । इह गन्धादिभिरभियजेदित्यभिधानात् पुनः पूजापि कार्येति ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

मूले हृदयं सशिर इत्याद्यावरणप्रकरणम् । दिशास्वस्त्रं चेत्यस्त्रस्य चतुरावृत्तिर्भवति। मन्त्रीत्यङ्गमन्त्राणामन्ते नतियोगोऽप्युक्तः ॥ ५८ ॥

त्रैलोक्यमोहन प्रयोग कथन—मन्त्रज्ञ साधक आवरण पूजा से पहले मन्त्र से सम्पुटित शतार्ध (५०) वर्णों से सभी कलाओं का तथा सभी मन्त्र देवताओं का एक-एक के क्रम से पूजन करे । इस प्रकार का त्रैलोक्यमोहन नामक प्रयोग सर्वत्र प्रख्यात है ॥ ५७ ॥

शिर सहित हृदयादि का पूजन करे, यह आवरण प्रकरण है । सभी दिशाओं में अस्त्र का पूजन करे । यहाँ सभी दिशाओं में अस्त्र का पूजन से यह सूचित किया गया कि अस्त्र का पूजन चार आवृत्ति में करे ॥ ५८ ॥

षडङ्गदेवताध्यानम्

हारस्फटिककलायाञ्जनपिङ्गलवह्निरोचिषो ललनाः ।
अभयवरोद्यतहस्ताः प्रधानतनवोऽङ्गदेवताः कथिताः ॥ ५९ ॥
आदावङ्गावरणं तन्त्रत्वादीरितं विधानेषु ।
अन्ते च लोकपालावृतिरथ कुलिशादिकानाञ्च ॥ ६० ॥

लोकपालास्त्रवर्णादीनि

इन्द्राग्नियमनिशाचरवरुणानिलधनेशशिवाहिपतिविधयः ।
जात्यधिपहेतिवाहनपरिवारान्ताः क्रमेण यष्टव्याः ॥ ६१ ॥
पीतः पिङ्गः कृष्णो धूम्रः श्वेतश्च धूम्रसितशुक्लाः ।
काशारुणाम्बुजाभा लोकेशा वासवादयः प्रोक्ताः ॥ ६२ ॥
वज्र सशक्तिर्दण्डः खड्गः पाशाङ्कुशौ गदाशूलौ ।
रथचरणनलिनसंज्ञौ प्रोक्तान्यस्त्राणि लोकपालानाम् ॥ ६३ ॥
पीतहिमजलदगगनाचिरप्रभारक्तकुन्दनीलरुचः ।
करविन्दारुणवर्णाः प्रोक्ताः स्युर्वर्णतोऽपि वज्राद्याः ॥ ६४ ॥

प्रधानतनव इति पक्षान्तरम् । आवरणपूजानन्तरं प्रसरपुष्पाञ्जलिवैलोम्येन सङ्कोचपुष्पाञ्जलिं कृत्वा । अर्घ्याद्यष्टकं दत्त्वा । निवेद्य । पात्रमस्त्रमन्त्रेण संशोध्य । तस्मिन् मूलमन्त्रतेजसि निवेद्य । जातं सम्पाद्य अमृतीकरणं निर्विषीकरणं द्वयं विधाय।

मूलेनाऽभिमन्त्र्य । कवचास्त्राभ्यां संरक्ष्य । परिषेकादिकं कृत्वा । नेत्रेण नेत्रयोः पुष्पाञ्जलिं विधाय ।

सत्पात्रतद्धविःसौकथ्यविविधानेकभक्षणम् ।
निवेदयामि देवेश सानुगाय गृहाण तत् ॥ नमः ।

इति निवेद्य सुरभिसंहारग्रासप्राणादिसुरभिसंहारमुद्राः प्रदर्श्य मूलं किञ्चित् जपेत् ॥ ५९-६४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—हारो मौक्तिकम् कलायं + ललनाशब्दः स्त्रीवचनः । प्रधानतनवः प्रधानाभिमुखाः । यद्वा प्रधानदेवताकृतयः । तदाह—पक्षान्तरमिति । निशाचरो निर्ऋतिः । अहिपतिरनन्तः । जात्यधिपेति सुरतेजःप्रभृतयो जातयः । अयमिह प्रयोगः । इन्द्राय सुराधिपतये वज्रायुधायैरावतवाहनाय सपरिवाराय नम इत्यादि ॥ ५९-६२ ॥

रथचरणं चक्रम् । अचिरप्रभा विद्युत् । करविन्दं (नीलवर्णम्) । आवरणपूजानन्तरमिति । परादिपूजामन्तर्मूर्तिपूजामपि कृत्वा पुनरावरणपूजेत्यपि सूचिम् । यद्वान्तर्मूर्तीनामपि स्यादावरणपूजा । प्रसरपुष्पाञ्जलिवैलोम्येनेति । यथा लोकपालेभ्योऽङ्गेभ्यो नमः । पुनर्व्यस्तसमस्तानुष्टुप्त्रयमित्यादि यावद्विश्वयोन्यै नमः । अहन्नम ॐ नमः । पुनर्मूलेन पुष्पाञ्जलिरिति । अर्घ्याद्यष्टकमित्यर्घ्यादित्रयं जलगन्धादिपञ्चकं चोक्तम् । निवेद्यपात्रमिति । देवताग्रतो निधानमर्थाल्लभ्यते । मूलमन्त्रतेजसीति । पात्रोदरे मूलाभिमर्शनमूलयन्त्रभावना वोक्ता । लिपियन्त्रकर्णिकायां वा मूलयन्त्रं भवति ।

अमृतीकरणमिति । पूर्वमस्त्रेण प्रोक्षणमपि कार्यम् । शङ्खपूरणवदमृतीकरणादि कार्यम् । कवचास्त्राभ्यामिति । कवचेनावकुण्ठनमस्त्रेण सतालत्रयदिग्बन्धनं चेति विभागः । परिषेकादिकमिति । परिषेकोपस्पर्शनाचमनग्रहणम् । सुरभिसंहारेति । तदुक्तम् + + ॥ ६३-६४ ॥

षडङ्गदेवता ध्यान—अब प्रधान शरीर वाली **अङ्गदेवता का स्वरूप** कहते हैं—ये सभी ललनायें हैं जो स्फटिक (मौक्तिक) का हार धारण की हुई है अञ्जन से युक्त हैं अग्नि के समान देदीप्यमान तथा पिङ्गल वर्ण वाली हैं और अपने हाथों में अभय तथा वरमुद्रा धारण की हुई हैं ॥ ५९ ॥

सर्वत्र विधानों में प्रथम तन्त्रत्व होने के कारण अङ्गावरण कहा गया है और अन्त में लोकपालों की पूजा कही गई है । उसके बाद उनके कुंलिशादि अस्त्रों का पूजन कहा गया है ॥ ६० ॥

आवरण पूजा विधान—आवरण पूजा में लोकपालादि का नाम लेकर, स्वरूप, जाति (सुरतेज), अधिपति, हेति (शस्त्र), वाहन तथा परिवार पर्यन्त क्रमशः पूजन करे ।

अब **लोकपालों का नाम** बताते हैं—इन्द्र, अग्नि, यम, निशाचर, वरुण, वायु, धनेश, शिव, शेष तथा अनन्त—ये दश दिक्पालों के नाम हैं । इनकी जाति, अधिपति, हेति, वाहन तथा परिवारान्त क्रमशः यजन करे ॥ ६१ ॥

इन वासवादि **लोकपालों का वर्ण** क्रमशः पीत, पिङ्ग, कृष्ण, धूम्र, श्वेत, धूम्र, असित, शुक्ल, काश और अरुण कमल के वर्ण के समान हैं ॥ ६२ ॥

अब **लोकपालो के अस्त्रों का नाम** क्रमशः कहते हैं—वज्र, शक्ति, दण्ड, खड्ग, पाश, अंकुश, गदा शूल, चक्र और पद्म ये इन दश लोकपालों के अस्त्रों के नाम हैं ॥ ६३ ॥

अब इन **अस्त्रों का क्रमशः वर्ण** कहते हैं—पीत, हिम, मेघवर्ण, गगन, अचिरप्रभा (विद्युत्), रक्त, कुन्द, नील, करविन्द (नीलवर्ण), अरुण । ये उन वज्रादि अस्त्रों के वर्ण हैं ।

पूजन मन्त्र का स्वरूप इस प्रकार है—इन्द्राय सुराधिपतये वज्रायुधाय ऐरावतवाहनाय सपरिवाराय नमः इत्यादि ॥ ६४ ॥

कृते निवेद्ये च ततो मण्डलं परितः क्रमात् ।
मङ्गलाऽङ्कुरपात्राणि स्थापनीयानि मन्त्रिणा ॥ ६५ ॥

मण्डलं परितः क्रमादिति अङ्कुरार्पणगत क्रमेणेत्यर्थः । मन्त्रिणेति विष्णवे नम इत्यादिमन्त्रैरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले कृते निवेद्ये चेति परिषेकादिकं प्राणाहुतयश्चेत्येतावदेव प्रसिद्धेर्लभ्यत इति । अङ्कुरार्पणगतक्रमेणेति । यदुक्तं—वहन्यादिशर्वान्तिममिति । यद्वा येन क्रमेण तत्र न्यस्तानि तेनैव क्रमेणेहानीय प्रागादिपरितः स्थापनीयानीति । विष्णवे नम इत्यादिमन्त्रैरिति । यदुक्तं—वैष्णव्यस्त्वथ पालिकाः वैरिञ्च्यो घटिकाः शैवाः शरावाह्वा इति ॥ ६५ ॥

पूजा प्रयोग—इसके बाद सत्पात्र में स्थापित हवि, पायस, कदलीखण्ड एवं दधि आदि अनेक प्रकार के सुस्वादु भक्ष्य पदार्थों का नैवेद्य देवता के सामने रखे । सुरभि, संहार, ग्रास एवं प्राणादि मुद्रा प्रदर्शित कर मूल मन्त्र का किञ्चित् संख्या में जप करे । फिर मण्डल के चारो ओर क्रमशः मन्त्रज्ञ साधक 'विष्णवे नमः' इत्यादि मन्त्रों से मङ्गलांकुर पात्र स्थापित करे ॥ ६५ ॥

कुण्डविधानम्

उपलिप्य कुण्डमत्र स्वचरणयोग्या विलिख्य रेखाश्च ।
अभ्युक्ष्य प्रणवेन प्रकल्पयेद् योगविष्टरं मन्त्री ॥ ६६ ॥

उपलिप्य कुण्डमत्र चेति चकारेण कुण्डसंस्काराः सूचिताः । प्रथमं मूलेन वीक्षणं कुर्यात् । ततोऽस्त्रेण प्रोक्षणम् । तेनैव दर्भैः सम्मार्जनम् । वर्मणा अभ्युक्षणम्। अस्त्रेण खननोद्धारौ । पूरणं हृदा । समीकरणमस्त्रेण । वर्मणा सेचनम् । अस्त्रेण कुट्टनम् । वर्मणा मार्जनं विलेपनं कलारूपतत्त्वकल्पनं त्रिसूत्रवेष्टनं च । हृदयेन अर्चनम् । अस्त्रेण वज्रीकरणम् । हृदयेन चतुष्पथीकरणम् । कवचेनाऽक्ष-

पाटनमिति कुण्डसंस्कारः । अथवा वीक्षणप्रोक्षणताडनाभ्युक्षणैरेव संस्कुर्यात् । योगविष्टरं मन्त्रीति । ॐ ह्रीं वागीश्वरी वागीश्वरासनाय नम इति मन्त्रेण पूजयेदित्यर्थः ॥ ६६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले उपलिप्य कुण्डमिति होमप्रकरणमारभ्यते । प्रधानकुण्ड उपलेपनमात्रमेव संस्कार उक्तः । अत्राभिप्रायं दर्शयति—उपलिप्येत्यादिना । चकारेणेत्युपलिप्य चेति मूले पदान्वयोऽप्युक्तः । खननोद्धारावितिति । वज्राकारेण कोष्ठेन कुण्डतले खननं तदुद्भूतमृदश्चोद्धरणमभिप्रेतम् । पूरणं हृदेति । शुद्धमृदा खातपूरणमुक्तम् । समीकरणमस्त्रेणेति । पूरितमृदो हस्ताग्रेण समीकरणमेतत् । अस्त्रेण कुट्टनमिति । दृढीकरणम् । वर्मणेत्यादि चेत्यन्तं वाक्यम् । कलारूपतत्त्वकल्पनमिति । शान्त्यतीताद्याः पुरोक्ताः पञ्च कलास्तद्रूपाणां तत्त्वानां कल्पनं तत्त्वर्थात्तन्मन्त्रैर्भवति । अस्त्रेण वज्रीकरणमिति + + हृदयेन चतुष्पथीकरणमिति + + कवचेनाक्षपाठनमिति + + कुण्डसंस्कारा इति । विस्तारोऽयमिति भावः । मूले त्वतिसंक्षेप उक्तः ।

मध्यमक्लृप्तिमाह—अथवेति । मूलेन वीक्षणमस्त्रेण प्रोक्षणमस्त्रेण कुट्टनं वर्मणाभ्युक्षणमित्येषामिह ग्रहणम् । स्वचरणयोग्या इति । तदुक्तम्—उद्गायतां पश्चादित्यादि । प्रकल्पयेद्योगविष्टरमिति दर्भनिर्मितविष्टरन्यासः । तत्र शाक्तपीठपूजाप्युक्ता । योगग्रहणान्मन्त्रिशब्दाच्चैतदवगमः । अभिप्रायान्तरमाह—योगविष्टरमित्यादिना । पीठसमष्टिर्वायं मन्त्रो विवक्षितः । तदा तु शाक्तपीठे तेन पूजनं स्यात् ॥ ६६ ॥

अब इसके बाद **कुण्ड का विधान** कहते हैं—कुण्ड का गोमय से लेप करे । उसमें अपनी शाखा के अनुसार रेखा का निर्माण करे । फिर मन्त्रज्ञ साधक प्रणव मन्त्र पढ़ कर उसका अभ्युक्षण करे । फिर योग विष्टर स्थापित कर 'वागीश्वरी वागीश्वरासनाय नमः' इस मन्त्र से उसका पूजन करे ॥ ६६ ॥

अथवा षट्कोणावृतत्रिकोणके गुरुजनोपदेशेन ।
प्राणाग्निहोत्रविधिनाऽप्यावसथीयाह्वयेऽनलस्थाने ॥ ६७ ॥

गुरुजनोपदेशेनेति । गुप्तोक्तविधिना महागणपतिपटलोक्तविधिना वा त्रिकोणत्रयं मन्त्रविशेषानुसारेण लिखेदित्यर्थः । मूलाधारेऽपि त्रिकोणमध्याग्नौ योगविष्टरं कल्पनीयमित्याह—प्राणाग्नीति ॥ ६७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूलेऽथवेति । प्रकारान्तरेण रेखाविधानमुक्तम् । प्रकल्पयेद्योगविष्टरमित्यनुषङ्गः । यद्वा समुच्चयोऽत्राभिप्रेतः । षट्कोणावृतत्रिकोणके स्वचरणयोग्या रेखा विलिख्येति तदनुषङ्गेण सम्बन्धः । गुप्तोक्तविधिनेति । गुप्तं त्रैपुरम् । वक्ष्यति च—वह्नेः पुरद्वितयेत्यादि । महागणपतिपटलोक्तविधिना चेति । वक्ष्यति च—त्रिषट्कोणोल्लसित इति । त्रिकोणत्रयमिति । + + + मन्त्रविशेषानुसारेणेति + + + प्राणाग्निहोत्रविधिनापीत्ययमपि विकल्प एव । वक्ष्यति च—शक्तेः सत्त्वनिबन्धनमित्यादि । अनलस्थाने योगविष्टरं कल्पयेदित्यनुषङ्गः । यद्वा स्वचरणयोग्या रेखा विलिख्येत्यनुषङ्गेण सम्बन्धः ।

अत्राभिप्रायान्तरमाह—मूलाधारेऽपीत्यादिना । अत्र त्वपिशब्दः समुच्चयार्थः । मूलाधारे हि तत्रानलस्थानमुक्तम् । ततश्चायमर्थः । न केवलं कुण्ड एव योगविष्टरं कल्पयेत् अपि तु मूलाधारे प्राणाग्निहोत्रन्यायसिद्धे आवसथीयकुण्डेऽपीति ॥ ६७ ॥

अथवा गुरुजनों के उपदेश के अनुसार षट्कोण के मध्य में त्रिकोण लिखकर वहाँ भी योग विष्टर स्थापित कर उक्त मन्त्र से उसका पूजन करे । उसकी विधि इस प्रकार है—त्रिकोण में अग्नि के स्थान पर प्राणाग्निहोत्र विधि से आवसथीय अग्नि स्थापित करे ॥ ६७ ॥

तत्राथो सदृतुमतीमतीन्द्रियाभां
संस्मृत्य सकलजगन्मयीञ्च शक्तिम् ।
तद्योनौ मणिभवमारणेयकं वा
तारेणाक्षिपतु गृहोत्थमेव वाऽग्निम् ॥ ६८ ॥

उभयत्रापि वागीश्वरौ कल्पनीयावित्याह—तत्रेति । सदृतुमतीं बाह्ये वागीश्वरीं अतीन्द्रियाभां मूलाधार इति विशेषः । चशब्दः शक्तिमत्समुच्चयार्थः । मण्यादिजमग्निं पात्रेण आनीयाऽस्त्रेण क्रव्यादांशं परित्यज्य । वीक्षणादिभिः संस्कृत्य । तमग्निं नासिकाद्वारेण मूलाधारं नीत्वा शिवशक्त्यात्मककुण्डलिन्या एकीकृत्य । तत्र प्राणाग्निहोत्रविधिना सकृत् वर्णहोमं विधाय । तमग्निं प्रणवेन बैन्दवाग्निना एकीकृत्य अमृतमास्राव्य । तमग्निं रं अग्निचैतन्याय नमः इति पात्राग्नौ संस्थाप्य । तारेणाऽभिमन्त्र्य । सुरभ्या अमृतीकृत्य । अस्त्रेण संरक्ष्य । कवचेनाऽवगुण्ठ्य । रं अग्नये नम इत्यभ्यर्च्य । कुण्डोपरि त्रिः प्रणवेन परिभ्राम्य । तारेण शिवबीजबुद्ध्या देव्या योनौ क्षिपेदित्यर्थः ॥ ६८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले तत्राथो सदृतुमतीमिति । हल्लेखया शक्तेरेवावाहनसकलीकरणादि पूर्वमुक्तम् । सदृतुमतीमिति । विशिष्टफलयोग्यृतुयुक्तामित्यर्थः । सौन्दर्यकान्त्याद्यतिशयेनातीन्द्रियाभा भवति । सकलजगन्मयीमिति । शक्तिपटलोक्तलक्षणामित्यर्थः । गुरुरेव वागीश्वर इहाभिप्रेतः । अत्राभिप्रायान्तरमाह—उभयत्रापीति । अत्र वागीश्वरोऽपि पृथक् तत्र विष्टरे मूलमन्त्रेणावाहनसकलीकरणपूर्वकं कल्प्यते । सदृतुमतीं बाह्य इति । सच्छब्देनैव तदीयाकारवेषावुक्ताविति भावः । मूले तद्योनाविति । प्रणवेनैव देवभूतस्वेन्द्रियात्मकानुसन्धानमग्नेर्गम्यते ।

अत्राभिप्रायान्तरं गुरुजनोपदेशेनेत्येतदनुषङ्ग- सिद्धं दर्शयति—मण्यादिजमित्यादिना । पात्रेणानीयेति शरावेणानीय नाभौ दर्भसंस्तरे निधायैतत्सर्वं क्रियते । क्रव्यादांशं परित्यज्येत्यङ्गारकणं दर्भोद्योतं वा क्रव्यादांशबुद्ध्या नैर्ऋतभागे जह्यादित्युक्तम् । वीक्षणादिभिरिति । वीक्षणप्रोक्षणताडनाभ्युक्षणग्रहणम् । शिवशक्त्यात्मककुण्डलिन्येति । यदुक्तम्—उभयत्रापि वागीश्वरौ कल्पयेदिति । तत्र प्रथमं वागीश्वरान्तर्नीत्वा ततो वागीश्वर्यां निषिक्तं तत उत्पन्नं च विभावयेदित्यभिप्रायः । प्राणाग्निहोत्रविधिनेति । ॐ ह्रीं क्षं मूलमुक्त्वा परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहेत्याद्युकारान्तं होम उक्तः । तमग्निमिति

कुण्डलिन्यात्मकस्य ग्रहणम् । बैन्दवाग्निनेति त्रिकोणान्तर्गतावसथीयाग्निरुक्तः । यद्वक्ष्यति—मूलाधारत्रिकोणशक्तिबिन्दुमध्येत्यादि । तदग्निमध्ये कुण्डलिनीशक्तिरवस्थिता । सैव शिवः शक्तिश्च भवतीत्येषां भेदः । शिवग्रहणं तत्तच्छक्तिमदभिप्रायमेव । यदुक्तं—शक्तिमत्समुच्चयार्थ इति । वागीश्वरीवागीश्वरासनाय नम इति च । अमृतमास्राव्येति । तारशक्त्युच्चारणेन द्वादशान्तादेतदित्यवबोद्धव्यम् ।

पात्राग्नाविति । इदानीं पात्रगतोऽग्निः कुण्डकल्पितवागीश्वरान्तस्तदिन्द्रियरूपेण कल्पनीयः । गुरुरेव वागीश्वरश्चेत् तदन्तरिन्द्रियरूपेण कल्पयेदिति ज्ञेयम् । परिभ्राम्येति । तदिन्द्रियमथनबुद्ध्येति प्रतिपत्तव्यम् । शिवबीजबुद्ध्येति । शिवोऽसौ वागीश्वर एवेति । अत्र गुरूपदेशेनेत्यन्यो वाभिप्रायः । प्राणाग्निहोत्रविधिनेत्येतच्छिष्ये गुरौ च विवक्षितम् । ततश्च तमग्निं शिष्यस्य नासिकाद्वारेण तदीयमूलाधारं नीत्वा तत्रोक्तप्रकारेणामृतस्रावणान्तं विधाय तमग्निं शिष्यस्य क्रियाशक्त्यभिमान्यात्मरूपं श्वासमार्गेणानीय स्वान्तर्मूलाधारं नीत्वैतत्सर्वं कृत्वा वागीश्वरान्तर्नीत्वा तदिन्द्रियरूपेण विभाव्योक्तप्रकारेण देव्या योनौ क्षिपत्विति । यदुक्तं तत्साधकेन यत्नविशेषणयुक्तः सन्निति ॥ ६८ ॥

उस अग्नि में इन्द्रियों से सर्वथा अदृश्य आभा वाली, समस्त जगन्मयी शक्तिभूता एवं सद्क्रतुमयी भगवती वागीश्वरी का ध्यान कर स्थापना करे । फिर उस कुण्ड की योनि में मणि से उत्पन्न अग्नि अथवा आरण्यक अग्नि का स्थापन ॐकार मन्त्र से करे ॥ ६८ ॥

अग्निज्वालनमन्त्रोद्धारः

चित्पिङ्गलपदमुक्त्वा हनदहपचयुग्मकानि सर्वज्ञम् ।
आज्ञापयाग्निजाये प्रभाष्य मनुनाऽमुनाऽनलं ज्वालयेत् ॥ ६९ ॥

अग्निस्थापन मन्त्र का उद्धार कहते हैं—'चित्पिङ्गल' पद कहकर दो बार 'हन' शब्द, फिर दो बार 'दह', दो बार 'पच', फिर 'सर्वाज्ञापय स्वाहा' कहे । मन्त्र का स्वरूप—चित्पिङ्गल हन हन दह दह पच पच सर्वाज्ञापय स्वाहा । यह चौबीस वर्णों वाला मन्त्र है । इस मन्त्र को पढ़कर अग्नि प्रज्वलित करे ॥ ६९ ॥

अग्निं प्रज्वलितं वन्दे जातवेदं हुताशनम् ।
सुवर्णवर्णममलं समिद्धं विश्वतोमुखम् ॥ ७० ॥
अनेन ज्वलितं मन्त्रेणोपतिष्ठेद्धुताशनम् ।

उपस्थान—साधक अग्नि स्थापन कर लेने के पश्चात् 'अग्निं प्रज्वलितं.....विश्वतोमुखम्' पर्यन्त मन्त्र पढकर जलती हुई अग्नि का उपस्थान करे । आसन से उठकर कमल सदृश देवाभिमुख अञ्जलि बाँधकर ज्वालिनी मुद्रा प्रदर्शित कर उपस्थान करे । नमस्कार करने की क्रिया का नाम **'उपंस्थान'** है ॥ ७०-७१ ॥

ततः प्रविन्यसेद् देहे जिह्वामन्त्रैर्विभावसोः ॥ ७१ ॥
सलिङ्गगुदमूर्द्धास्यनासानेत्रेषु च क्रमात् ।

ससर्वांगेषु जिह्वाश्च वक्ष्यन्ते त्रिविधात्मिकाः ॥ ७२ ॥

अग्निजिह्वानां सात्त्विकादिभेदाः, तन्नामानि

हिरण्या गगना रक्ता कृष्णा चैव तु सुप्रभा ।
बहुरूपाऽतिरक्ता च जिह्वाः सप्तेति सात्त्विकाः ॥ ७३ ॥
पद्मरागा सुवर्णा च तृतीया भद्रलोहिता ।
लोहिताख्या तथा श्वेता धूमिनी सकरालिका ॥ ७४ ॥
राजस्यः कथिता जिह्वाः क्रमात् कल्याणरेतसः ।
विश्वमूर्त्तिस्फुलिङ्गिन्यौ धूम्रवर्णा मनोजवा ॥ ७५ ॥
लोहिता च करालाख्या काली तामसजिह्विकाः ।

प्रयोगक्रमदीपिका—ततः प्रविन्यसेदित्यादि ससर्वाङ्गेष्वित्यन्तं वाक्यम् । अत्र विभावसोर्जिह्वामन्त्रैर्देहे गुरोः स्वदेहे विन्यसेदित्येतदपि अभिप्रेतम् । तेनाधुना स्वात्मन्यग्नेः पीठन्यासमूर्तिकल्पनावाहनादिपूर्वकं जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासं मानसपूजाञ्च कृत्वाग्न्यात्मा संस्तस्मिन्नग्नावपि सर्वं कुर्यादिति सिद्धं भवति । तदुक्तं—पूर्वसाध्यमन्त्रन्यस्तदेहोऽग्निमन्त्रजिह्वादिन्यासं च कृत्वारभतेति । कल्याणरेतस इत्यग्नेः ॥ ७१-७६ ॥

इसके पश्चात् अग्नि के जिह्वा मन्त्र से अपने शरीर में क्रमशः लिङ्ग, गुदा, मूर्धा, मुख, नासिका और नेत्र में न्यास करे । फिर सर्वांग में न्यास करे । ॥ ७१-७२ ॥

अब अग्नि की तीन प्रकार की जिह्वाओं का नाम कहते हैं —

अग्नि की सात्त्विक जिह्वाओं के नाम—१. हिरण्या, २. गगना, ३. रक्ता, ४. कृष्णा, ५. सुप्रभा, ६. बहुरूपा और ७. अतिरिक्ता—ये अग्नि की सात जिह्वाओं के नाम हैं जो 'सात्त्विक' कही जाती है ॥ ७२-७३ ॥

अग्नि की राजसिक जिह्वाओं के नाम—१. पद्मरागा, सुवर्णा, तीसरी भद्रलोहिता, लोहिता, श्वेता, करालिका और धूमिनी—ये अग्नि की सात जिह्वायें 'राजसी' कही जाती हैं ॥ ७४ ॥

अग्नि की तामसिक जिह्वाओं के नाम—१. विश्वमूर्त्ति, २. स्फुलिङ्गिनी, ३. धूम्रवर्णा, ४. मनोजवा, ५. लोहिता तथा ६. कराला और ७. काली—ये अग्नि की तामसी जिह्वायें हैं ॥ ७५-७६ ॥

अनलेरार्घिबिन्द्वान्ताः सादियान्ताक्षरान्विताः ॥ ७६ ॥
सात्त्विका दिव्यपूजासु राजस्यः काम्यकर्मसु ।
तामस्यः क्रूरकार्येषु प्रयोक्तव्या विपश्चिता ॥ ७७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अनलेरार्घीत्यादिपदं जिह्वानां विशेषणम् । अनलो रेफः । ईरो यकारः । अर्घी अर्घीश ऊकारः । यथा स्र्यूं हिरण्यायै । ष्र्यूं गगनायै इत्यादि । दिव्यपूजास्विति । तत्तन्मन्त्रदेवतैकात्म्यसिद्ध्यर्थासु पूजास्वित्यर्थः । यदुक्तम्—अस्य

शक्तित्वमिष्यत इत्यादि । स्पर्शव्यापिन्यादिशक्तिं समारभ्येत्यादि च । विपश्चितेति । तास्वप्यवान्तरभेदत्वमुक्तम् ॥ ७६-७७ ॥

सकार से लेकर यकार पर्यन्त विलोम वर्ण स ष श व ल र य इसको अनल (रेफ) अर्घी ऊ तथा बिन्दु से संयुक्त करे यथा स्रूं ष्रूं श्रूं व्रूं ल्रुं र्रूं य्रूं तो ये सात्त्विक जिह्वाओं के बीज बन जाते हैं । सात्त्विक जिह्वा का प्रयोग दिव्य पूजा में और राजसी जिह्वा का प्रयोग काम्य कर्म में करे तथा तामसी जिह्वा का प्रयोग मन्त्रज्ञ विद्वान् क्रूर कार्यों में करे ॥ ७६-७७ ॥

सुराः सपितृगन्धर्वयक्षनागपिशाचकाः ।
राक्षसाश्च क्रमादग्नेराश्रिता रसनास्वमी ॥ ७८ ॥
जिह्वासु त्रिदशादीनां तत्तत्कार्यसमाप्तये ।
जुहुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं दद्युस्ता देवता मताः ॥ ७९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सुरा इति । जिह्वासु देवादीनां क्रमेण पूजनमप्युक्तम् । जिह्वास्विति काम्यक्रूरकर्मविषयमेतत् । दिव्यकर्मस्वीश्वरस्यैव पूजा । तदा चाग्नेरास्यगतायां कृष्णाख्यायामेव जिह्वायां होमः । कुतः । वक्त्रैकीकरणादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । काम्यादिष्वपीश्वरविषय एवमेव स्यात् । देवादिविषये तु तां तु जिह्वां कृष्णायाः स्थाने कृष्णां चेतरस्याः स्थाने कल्पयेत् । तदुक्तं—यद्देवतात्वेन विवक्षिता या जिह्वा तद्देवतार्चने तां मध्ये संस्थाप्येति । मध्ये च कोणषट्के चेत्यत्रापि समानमेतत् सर्वमित्यवगन्तव्यम् । मता इति तत्तन्मन्त्रजपपूर्वकत्वं सूचितम् । इहैतदपि सिद्धं भवति । यत् कल्पान्तरसिद्धं तत्तदभिप्रेतफलकरं देवपितृगन्धर्वादिवाचकं मन्त्रान्तरं तदपीहोपलक्षणीयम् । किन्तु सामान्यपटलोक्ता न्यासा न कार्याः । तेषामीश्वरात्मकत्वादिति । ततश्च यल्लवणमन्त्रादीनां प्रयोग एव वक्ष्यते तदप्युपपन्नं भवति इति ॥ ७९ ॥

अब इन **जिह्वाओं के देवता** कहते हैं—देवता, पितर, गन्धर्व, यक्ष, नाग, पिशाच और राक्षस—ये अग्नि की जिह्वा के आश्रित हैं ॥ ७८ ॥

अब इन **देवताओं का फल** कहते हैं—साधक तत् तत् कार्यों की समाप्ति के लिये जिह्वा पर रहने वाले इन देवताओं को आहुति प्रदान करे तो ये यजमान के कार्य की सिद्धि प्रदान करते हैं ॥ ७९ ॥

स्वनामसदृशाकाराः प्रायो जिह्वा हविर्भुजः ।
मन्त्री प्रविन्यसेद् भूयो वह्नेरङ्गानि वै क्रमात् ॥ ८० ॥

मन्त्री प्रविन्यसेदिति । ज्ञानादिसर्वज्ञादियोगः सूचितः । पीठमूर्तिपूजादिकं चाङ्गन्यासात् पूर्वम् ॥ ८० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्राय इति विश्वमूर्त्यादीनामनिर्वाच्याभत्वमपि सूचितम् । मन्त्री प्रविन्यसेदित्यङ्गन्यास उक्तः । मन्त्रीति वक्ष्यमाणाग्निमूलमन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम् । यद्वा हृदयाय नम इत्यादीनां पटलारम्भ उक्तानां योग उक्तः । अभिप्रायान्तरमाह—सर्वज्ञादिप्रयोग इति।

सहस्रार्चिषे सर्वज्ञाय हृदयाय नम इत्यादि । यद्वा मंन्त्रीत्यग्निमूलमन्त्रस्य षण्णां खण्डानां योगोऽपि सूचितः । यथा ॐ वैश्वानरसहस्रार्चिषे सर्वज्ञाय हृदयाय नम इत्यादि । पीठ-मूर्तिपूजादिकं चाङ्गन्यासात् पूर्वमिति वाक्यम् । कर्तव्यमिति शेषः । आदिशब्देनाग्निमूल-मन्त्रेणावाहनादिकमुक्तम् । सर्वं चैतदिह सकलीकरणविधिनैवार्थादवसेयमिति ज्ञेयम् ॥८०॥

अग्नि की इन जिह्वाओं का आकार अपने-अपने नाम के अनुसार ही समझना चाहिये । मन्त्रज्ञ को इसके बाद पुनः अग्नि के नाम मन्त्र से क्रमशः न्यास करना चाहिए ॥ ८० ॥

सहस्रार्चिः स्वस्तिपूर्ण उत्तिष्ठपुरुषस्तथा ।
धूमव्यापी सप्तजिह्वो धनुर्द्धर इतीरितः ॥ ८१ ॥
अङ्गमन्त्रान् क्रमादष्टमूर्तीश्चाऽथ प्रविन्यसेत् ।
मूर्धांसपार्श्वकट्यन्धुकटिपार्श्वांसकेषु च ॥ ८२ ॥

१. सहस्रार्चि, २. स्वस्तिपूर्ण, ३. उत्तिष्ठपुरुष, ४. धूमव्यापी, ५. सप्तजिह्वा और ६. धनुर्धर ये अग्नि के छह नाम हैं । इन्हीं छह नामों से छह अङ्गों में हृदय, शिर, शिखा, कवच, नेत्र तथा अस्त्र न्यास करे । इसके बाद अग्नि की आठ मूर्त्तियों से आठ अङ्गों में न्यास करे । मूर्धा, पार्श्व सहित कटि, अन्धु (गुह्य), दोनों पार्श्व और दोनों कन्धा ये आठ अङ्ग उक्त न्यास के लिये कहे गये हैं ॥ ८१-८२ ॥

अग्नेरङ्गमूर्त्यादिकथनम्

प्रादक्षिण्येन विन्यस्येद् यथावद्देशिकोत्तमः ।
जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहन एव च ॥ ८३ ॥
अश्वोदरजसंज्ञश्च सवैश्वानर एव च ।
कौमारतेजाश्च तथा विश्वदेवमुखाह्वयौ ॥ ८४ ॥
स्युरष्टमूर्त्तयो वह्नेरग्नये पदपूर्विकाः ।
प्रणवादिनमोऽन्ताश्च पुनर्दर्भचतुष्टयैः ॥ ८५ ॥
दिक्क्रमात् सम्परिस्तीर्य सम्यग्गन्धादिभिर्यजेत् ।

यथावत् देशिकोत्तम इति । अग्न्यादिपादाष्टकयोगः शक्तियोगश्च सूचितः । सम्परिस्तीर्य सम्यगिति । परिषेचनपूर्वकत्वं परिस्तरणानन्तरं परिधिनिधानम् । तेषु प्रागादि क्रमेण ब्रह्मादिमूर्तिचतुष्टयपूजाश्च सूचिताः । पुनः वैश्वानरमन्त्रेणाऽग्निं सम्पूज्य जिह्वाद्यावरणपूजा च कार्या । मूर्तिबाह्ये मातृभैरवा-वृतिरपि पूज्या इति केचित् । तद्बहिर्लोकपालाः पूज्याः ॥ ८३-८६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले विन्यस्येदित्यष्टमूर्तीरिति भावः । यथावदिति चतुर्थीयोग उक्तः । अभिप्रायान्तरमाह—यथावदित्यादिना । अग्न्यादिपदाष्टकम् 'अग्निं प्रज्वलित-मित्येतन्मन्त्रगतसुबन्तपदाष्टकम् । यथा—ॐ ह्रीं अग्नये जातवेदसेऽग्नये नमः । ह्रीं अग्नये सप्तजिह्वाय प्रज्वलिताय नम इत्यादि । यद्वा—ॐ ह्रीं अग्निं वन्दे अग्नये

जातवेदसे नमः । ॐ ह्रीं प्रज्वलितं वन्देऽग्नये सप्तजिह्वाय नम इत्यादि । विश्वदेव-मुखाह्वयाविति । विश्वमुखो देवमुखश्चोक्तः ॥ ८३-८५ ॥

पुनरित्यादि यजेदित्यन्तं वाक्यम् । सम्यगिति परिस्तृतौ परिसमूहनपर्युक्षणयोः पुनः परितो गन्धपुष्पाराधनमग्नेः समूलमन्त्रेण पूजा चोक्ता । अभिप्रायान्तरमाह—सम्यगितीत्यादिना । परिषेको दक्षिणादिदिक्त्रये जलेन सेचनपूर्वकमैशानादि परितः सेचनम् । तेष्विति पूर्वदिशि न परिधानम् । ततस्तत्र परिस्तरण एव पूजा स्यात् । सर्वेश्वर इह चतुर्थी भवति ॥ ८६ ॥

अब अग्नि की आठ मूर्त्तियाँ कहते हैं—१. जातवेदा, २. सप्तजिह्वा, ३. हव्यवाहन, ४. अश्वोदरज, ५. वैश्वानर, ६. कौमारतेजा, ७. विश्वमुख और ८. देवमुख । ये अग्नि की आठ मूर्त्तियाँ हैं । इनका 'अग्नये' पदपूर्वक न्यास करे । इसके आदि में 'ॐ' और अन्त में 'नमः' पद का प्रयोग करे । यथा—ॐ अग्नये जातवेदसे नमः शिरसि इत्यादि । आचार्य प्रदक्षिण क्रम से यथागत अङ्गों में न्यास करे । पहले चार दाईं ओर फिर चार बाईं ओर न्यास करे ॥ ८३-८५ ॥

फिर दिशाओं के क्रम से चार-चार दर्भ परिस्तरण करे और गन्धादि से उनका सम्यक् पूजन करे ॥ ८६ ॥

अग्नेरङ्गमूर्त्यादिकथनम्

मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिः केसरेषु च ॥ ८६ ॥
अङ्गमन्त्रैस्ततो बाह्ये चाऽष्टभिर्मूर्त्तिभिः क्रमात् ।
ततोऽग्निमनुना तेन मन्त्री मध्ये च संयजेत् ॥ ८७ ॥

अग्निमन्त्रोद्धारः

वैश्वानरं जातवेदमुक्त्वा चेहावहेति च ।
लोहिताक्षपदं सर्वकर्माणीति समीरयेत् ।
ब्रूयाच्च साधयेत्यन्ते वह्निजायान्तिको मनुः ॥ ८८ ॥

अग्निध्यानम्

त्रिनयनमरुणप्ताबद्धमौलि सुशुक्लां-
शुकमरुणमनेकाकल्पमम्भोजसंस्थम् ।
अभिमतवरशक्तिस्वस्तिकाभीतिहस्तं
नमत कनकमालालङ्कृतांसं कृशानुम् ॥ ८९ ॥
जिह्वा ज्वालारुचः प्रोक्ता वराभययुतानि च ।
अङ्गानि मूर्तयः शक्तिस्वस्तिकोद्यतदोर्द्वयः ॥ ९० ॥

मनुना तेन मन्त्रीति प्रणवशक्तियोगः सूचितः । समृद्धिमन्त्रोक्ता ऋष्यादयः । ह्रीं बीजं । स्वाहा शक्तिः ॥ ८७-९० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिरिति वाक्यम् । गन्धाद्भिर्यजेदिति चानुषङ्गः । केसरेषु चाङ्गमन्त्रैरिति वाक्यम् । तेषां क्रमश्च 'हृदयं सशिर इत्यत्रोक्तः । ततो बाह्य इति दलाभिप्रायम् । इह षट्कोणावृतत्रिकोणक इत्यत्र षट्कोणाः सन्ति । तद्बहिस्त्वष्टौ दलानि चिन्तनीयानि । यद्वा तान्यपि पूर्वमेव षट्कोणादिलेखनसमय एव लेखनीयानि । यदा तु स्वचरणयोग्याः प्राणाग्निहोत्रविधिनापीति वा तत्र सर्वाण्यपि भावनीयान्येवेति बोद्धव्यम् ।

ततोऽग्निं मनुनानेनेति पुनरपि प्रधानपूजोक्ता । सा त्वर्वागेव कार्येति दर्शयति—पुनर्वैश्वानरमन्त्रेणेति । मातृभैरवावृतिरपीति । वक्ष्यति च त्रिपुरापटले—संपूज्य योनिषु च मातृगणमित्यादि । तद्बहिर्लोकपाला इति सामान्यसिद्धमेतदिति भावः । मन्त्रीति प्रणवयोग उक्तः ।

अभिप्रायभेदमाह—मनुनेति । वैजाइलोससा इत्यादिवर्णैः षडङ्गानि कल्प्यानि । प्ताशब्दो जटावचनः । नमतेति शार्ङ्गिणस्त्रिमूर्तीन् प्रति वचनमिति ज्ञेयम् । जिह्वा ज्वालारुचः प्रोक्ता इति । नतु प्रागुक्तहारस्फटिकादिवर्णा इति भावः । वरा- भययुतानि चाङ्गानीति वाक्यम् ॥ ८६-९० ॥

कोणषट्क के मध्य में जिह्वा मन्त्र से और केशरों में अङ्ग मन्त्रों से फिर उसके बाहर अष्टमूर्त्ति मन्त्र से पूजन करे । फिर मन्त्रज्ञ साधक मध्य में अग्निमन्त्र से यजन करे ॥ ८६-८७ ॥

अब **अग्निमन्त्र** कहते हैं—'वैश्वानर जातवेद' का उच्चारण कर 'इहावह' कहे फिर 'लोहिताक्ष' पद का उच्चारण कर 'सर्वकर्माणि' फिर 'साधय' फिर 'स्वाहा' कहे । मन्त्र का स्वरूप—वैश्वानर जातवेद इहावह लोहिताक्ष सर्वकर्माणि साधय स्वाहा—यह अग्नि का मन्त्र है ॥ ८८ ॥

अब **अग्नि का ध्यान** कहते हैं—जिन अग्नि के तीन नेत्र हैं, लाल वर्ण की कान्ति है, जो शिर पर अच्छी प्रकार से जटा बाँधे हुये हैं तथा अत्यन्त शुक्ल वर्ण का वस्त्र धारण किये हुये हैं । जो केवल लाल ही नहीं अनेक वर्णों के कमलों के आसन पर संस्थित हैं । जो हाथ में अभिमत वर, शक्ति, स्वस्तिक तथा अभय मुद्रा धारण किये हुये हैं ऐसे सुवर्ण माला से अलङ्कृत कन्धे वाले अग्निदेव को, हे मनुष्यो! नमस्कार करो ॥ ८९ ॥

इन अग्नि की जिह्वा से निरन्तर ज्वाला निकल रही है तथा उनके अङ्ग वर और अभय से युक्त कहे गए हैं तथा वे अपने दोनों हाथों में शक्ति एवं स्वस्तिक धारण किये हुये हैं ॥ ८९-९० ॥

व्याहृतिपूर्वकमनुना होमः

संस्कृतेन घृतेनाऽभिद्योतनोद्योतितेन च ।
व्याहृत्यनन्तरं तेन मनुना जुहुयात्त्रिशः ॥ ९१ ॥

गर्भाधानादिकर्मसु प्रणवेन होमः

गर्भाधानादिका वह्नेः समुद्वाहावसानिकाः ।
क्रियास्तारेण वै कुर्यादाज्याहुत्यष्टकैः पृथक् ॥ ९२ ॥

आवरण पूजानन्तरं स्रुक्स्रुवौ पाणिभ्यामादाय अधोमुखं त्रिशः प्रताप्य । दर्भैः अग्रादिक्रमेण सम्मार्ज्य । सव्यहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणेन प्रोक्षयित्वाऽस्त्रेण पुनः प्रताप्य। दर्भानग्नौ प्रक्षिप्याऽऽत्मदक्षभागे कुशास्तरे संस्थाप्याऽऽज्यस्थालीमस्त्रेण सम्प्रोक्ष्य । वीक्षणादि संस्कृतमाज्यं तस्मिन्निक्षिप्य । निरुह्य वायव्येऽङ्गारान् हृदा तेषु संस्थापयेत्। इदं तापनं नाम आज्यसंस्कारः । दर्भद्वयं संदीप्याज्ये क्षिप्त्वा । वह्नौ क्षिपेत् । हृदयेन इदं पवित्रीकरणम् । दीप्तेन दर्भद्वयेन नीराज्य कवचेनाग्नौ क्षिपेत् । इदमभिद्योतनम् । घृते प्रज्वलितान् दर्भान् प्रदर्श्य अस्त्रमन्त्रेणाऽग्नौ प्रक्षिपेत् । इदमुद्योतनम् । आहृत्याज्यं बहिर्वह्नावङ्गारान् संयोज्य । हस्तौ प्रक्षाल्य । प्रादेशमात्रौ कुशावङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां धृत्वा अस्त्रेणोत्पुनीयात् । इदमुत्पवनम् । एतदेवात्माभिमुखं कुर्यात् । संप्लवनमिदम् । प्रादेशमात्रं सग्रन्थिं दर्भयुग्ममाज्ये विन्यस्य । स्रुवेण दक्षिणभागादाज्यमादाय । हृदा सह अग्नये स्वाहेति अग्नेः दक्षिणनेत्रे हुत्वा । भागान्तरात् इतरनेत्रे सोमाय स्वाहेति हुत्वा । मध्यादादायाऽग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति ललाटनेत्रे हुत्वा । दक्षिणभागादादाय अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति वक्त्रे जुहुयात् । सहृदया एव सर्वे मन्त्राः । स्वाहेति तत्तद्भागे सम्पातं च कुर्यात् । इदं नेत्रवक्त्रोद्घाटनम् । एतत् सर्वमुक्तं—संस्कृतेन घृतेनेत्यादिना ।

व्याहृत्यनन्तरमिति प्रणवानन्तर्यस्याप्युपलक्षणम् । गर्भाधान पुंसवन सीमन्तोन्नयन जातकर्म नामकरणोपनिष्क्रमणान्नप्राशन चौलोपनयनवेदव्रतचतुष्टयसमावर्तविवाहाग्न्याधानादिकाः । तत्तत्कर्मसमाप्तये चतुर्गृहीतेन पूर्णाहुतीस्तिष्ठत्वौषडन्तेन मूलेन जुहुयात् । ततः पितरो सम्पूज्य आत्महृदये स्थापयित्वा समिधो जुहुयात् ॥९१-९२॥

प्रयोगक्रमदीपिका—संस्कृतेन घृतेनेति स्वचरणोक्तसंस्काराभिप्रायम् । यत्र चरणेऽभिद्योतनाभावस्तत्राप्यभिद्योतनार्थमभिद्योतनोद्योतितेन चेत्युक्तम् । स्रुवादिसंस्कारोऽपि स्वचरणोक्त एव । अत्राभिप्रायभेदं दर्शयति—आवरणपूजानन्तरमित्यादिना । निरुह्य वायव्येऽङ्गारानिति वाक्यम् । आज्ये क्षिप्त्वेति तत्र संस्पर्शनमुक्तम् । सर्वत्राज्यसंस्क्रियायामेव मन्त्रोऽवबोद्धव्यः । एतदेवेति ताभ्यामेव कुशाभ्यामस्त्रेणैवेति ज्ञेयम् । आज्य इति आज्यस्य मध्य इत्यर्थः । हृदा सहेति । + + सर्वे मन्त्रा इत्युक्तानां सोमादिमन्त्राणां ग्रहणम् । स्वाहेतीति + + संस्कृतेन घृतेनेत्याज्यस्य संस्कारषट्कमुक्तम् । अभिद्योत्यत इत्यभिद्योतनम्। नेत्रं वक्त्रं च तदुद्द्योतितं प्रकाशितमुद्घाटितं येन घृतेन तत्तथोक्तम् । तेन मनुनेति । पूर्वोद्धृताग्निमन्त्र उक्तः । त्रिश इति नात्र नियमः । तेनाष्टादिसंख्यापि भवति ।

वेदव्रतचतुष्टयेति । महान् + + महाव्रतमौपनिषदं गोदानमिति तत्तच्चरणवशादूह्यम् । समुद्वाहावसानिका इति समुद्वाहोऽवसानिको यासामिति समासः । समुद्वाहेऽग्न्याधानमुपलक्षणीयमिति केचित् । अभिप्रायान्तरं दर्शयति—तत्तत्कर्मसमाप्तय इति ।

समुद्वाहश्चावसानिकाश्चेति समासः । समुद्वाहोऽपि कार्य एव । न समावर्तनमात्रमिति समुद्वाहग्रहणम् । आवसानिका गर्भाधानादीनामवसानभाविन्यः पूर्णाहुतयः । तदाह— तत्तत्कर्मसमाप्तय इति । कार्या इति च शेषः । क्रियाशब्देन तु पञ्चदशानामेव ग्रहणम् । पूर्णाहुतिस्तु मूलेन भवति । ततः पितरावित्यग्नेरिति च शेषः । वागीश्वरं वागीश्वरीं चेत्यर्थः । आत्महृदये स्थापयित्वेति । नात्मन्युद्वासनमात्रमपि तु + + + ।। ९१-९२ ।।

अभिद्योतन तथा उद्योतन संस्कार करके घृत से व्याहृतियों से होम करे । फिर मूलमन्त्र से तीन बार होम करे ।। ९१ ।।

विमर्श—दर्भ जलाकर उससे घृत की आरती कर कवच मन्त्र से अग्नि में प्रक्षिप्त कर दे तो यह घृत की **'अभिद्योतन'** क्रिया कही जाती है । कुश को घृत में डुबोकर प्रज्वलित कर घृत को प्रदर्शित कर अस्त्र मन्त्र से अग्नि में प्रक्षेप की क्रिया को **'उद्योतन'** क्रिया कहते हैं ।

अग्नि का गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, उपनिष्क्रमण, अन्नप्राशन, चौल, उपनयन, वेदव्रत चतुष्टय, समावर्त्तन, विवाह एवं अग्न्याधान आदि संस्कार ॐकार मन्त्र से आठ-आठ पृथक् आहुती देकर करना चाहिए ।।९२।।

जिह्वाङ्गमूर्तिमनुभिरेकाहुत्या हुनेत्ततः ।
जिह्वायां मध्यसंस्थायां मन्त्री ज्वालावलीतनौ ।। ९३ ।।
ताराद्यैर्दशभिर्भेदैः पूर्वपूर्वसमन्वितैः ।
मनुना गाणपत्येन हुनेत्पूर्वं दशाहुतीः ।। ९४ ।।

मन्त्री ज्वालावली तनाविति समस्ताग्निमन्त्रैः होमः सूचितः । गणपतये इत्यन्तः सप्तमः । वरवरदे इत्यन्तोऽष्टमः । सर्वजनं मे इत्यन्तो नवमः । ततः चर्वर्थमग्निं प्राक् स्थापयित्वा । साध्यमन्त्रस्य पीठपूजादिकं कृत्वा । बाह्याग्निरूपान्तामभ्यर्च्य साध्यमनुना अग्निमुखे पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् । इदं वक्त्रैकीकरणम् ।। ९३-९४ ।।

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले जिह्वाङ्गमूर्तिमनुभिरिति । पीठपूजा प्रागग्नेः कृता चेत्पीठमन्त्रैरपि पूर्वं सकृत्सकृज्जुहुयात् । पुनरग्नेः मूलेन हुत्वा जिह्वाङ्गमूर्तिमन्त्रैर्होमः । पुनर्लोकपालादिमन्त्रैरपि कार्य इत्यवबोद्धव्यम् । जिह्वायामित्यादिं दशाहुतीरित्यन्तं वाक्यम् । जिह्वायां मध्यसंस्थायामिति । मध्ये च कोणषट्के च जिह्वाभिरित्युक्तत्वाद्धिरण्या मध्यसंस्था भवति । तथा सलिङ्गगुदमूर्धास्येत्याद्युक्तत्वात् कृष्णा च मध्यसंस्था भवति ।

ततश्चायमर्थः । हिरण्यायां तत्रापि तन्मध्यस्थाग्निमूर्त्यास्यवर्तिन्यां कृष्णायामिति । यत उक्तम्—इदं नेत्रवक्त्रोद्घाटनमिति । ज्वालावलीतनाविति तस्या विशेषणम् । ज्वालावलय इतरा जिह्वाः । तास्तनुरेव यस्या मध्यसंस्थाया आत्मस्थानीयाया जिह्वायाः सा तथोक्ता । ज्वालाग्रहणेनेतरासां ज्वालात्वेनावस्थानम् । मध्यस्थायास्तु रसनात्वेनेत्यपि उक्तम् । अत एव जिह्वायां मध्यसंस्थायामिति जिह्वाग्रहणम् । ज्वालानामावलिग्रहणमनेकधाऽवस्थान-प्रतिपत्त्यर्थम् ।

अयमिहाशयः । यदिदं स्वायतनस्थमग्निमण्डलं तत्तावदग्नेर्विग्रहस्तत्र मध्ये या ज्वालोर्ध्वा व्यवस्थिता हिरण्या सा तदात्मा तन्मध्यगता त्वग्निर्देवतात्मा तत्रापि मध्यस्था या जिह्वा तदास्यवर्तिनी कृष्णा सैवात्मा । इतरास्तद्विग्रह एव । तस्यां च होम इति । मन्त्रिशब्देन तन्मन्त्रेण तदानुसन्धानं सूचितम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—समस्ताग्निमन्त्रैरिति । न केवलमिहैव प्रागुद्धृतेन अपि तु तत्पटले वक्ष्यमाणैरपि समृद्ध्यादिमनुभिरन्यैरपि यथायोगमग्निमन्त्रैरित्यर्थः । यद्वा मन्त्री ज्वालावलितनाविति जिह्वामन्त्रैस्तदधिष्ठातृसुरपित्रादिमन्त्रैश्च हुत्वा षण्णां मध्योचित-जिह्वयैकीकरणमिह प्रतिपादितम् । तदुक्तं—पुनरन्यजिह्वामध्यजिह्वायामायोज्येति । सर्वा जिह्वास्तनुः स्वाकृतिरेव यस्या इति समासः इति । गाणपत्येन मनुनैवम्भूतेन दशाहुतीः जुहुयात् । कथम्भूतेनेति । ताराद्यैर्दशभिर्भेदैः सतेति योज्यम् । पूर्वैः पूर्वैः सम्भवद्भिर्भेदैः समन्वितैरिति तेषां विशेषणम् । तत्र प्रणवादीनि षड्बीजानि षड्भेदाः स्पष्टा एव । शेषान् भेदानभिधत्ते—गणपतय इत्यन्त इत्यादिना ।

अयमिह प्रयोगः । ॐ स्वाहा । ॐ ह्रीं स्वाहा । ॐ श्रीं स्वाहा । ॐ श्रीं ह्रीं स्वाहेत्यादि । अत्र वशमानय स्वाहेत्ययं दशमो भेदः । स च पूर्वैः समन्वितः सन् समस्त एव संपद्यत इति ॥ ९३-९४ ॥

तदनन्तर जिह्वा-अङ्गमूर्त्ति के मन्त्रों से एक-एक आहुती कुण्ड के मध्य में स्थित अग्नि की जलती हुई जिह्वा के मध्य में देवे । तारादि के दश भेदों से पूर्व-पूर्व समन्वित कर गाणपत्य मन्त्र से दश आहुती प्रदान करे ॥ ९३-९४ ॥

जुहुयाच्च चतुर्वार समस्तेनैव तेन तु ।
आज्येन साध्यमुनना पञ्चविंशतिसंख्यकम् ॥ ९५ ॥
जुहुयात् सर्वहोमेषु सुधीरनलतृप्तये ।
तान्त्रिकाणामयं न्यायो हुतानां समुदीरितः ॥ ९६ ॥
पुनः साध्येन मनुना हुनेदष्टसहस्रकम् ।
अथवाऽष्टशतं सर्पिःसंयुक्तेन पयोन्धसा ॥ ९७ ॥

सुधीरित्यग्निदेवतैक्यं जानन्नित्यर्थः । आत्मनि देवतैक्यं भावयन् मूलेनैकादश जुहुयादिति । नाडीसन्धानमेतत् ।

अथ जिह्वाङ्गादिमन्त्रैरपि हुत्वा । कुण्डान्तरेष्वग्निं पूर्वादितो विहृत्य सावरणां देवतां तेषु सम्पूज्य मूलेनाष्टनवपञ्चविंशतिसंख्यं हुत्वा आज्येन साध्यचरुणा वा पुनः साध्येन मनुना हुनेदित्यादि सकलकुण्डेषु समानम् ॥ ९५-९७॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सकृदेतद्बुद्ध्या हुत्वा पुनर्जुहुयाच्च चतुर्वारमित्येतत्कर्तव्य-मिति ज्ञेयम् । पुनः साध्येन मनुनेत्येतन्मूलमन्त्रपूजां विधाय कर्तव्यम् । 'पूजायामप्यग्नि-कार्ये द्विठान्त इत्यभिधानादिति । सर्वहोमेष्विति । + + अनलतृप्तय इत्यग्न्यात्मकदेवस्य तर्पणमेतदिति भावः ।

अत्र विशेषमाह—ततश्चर्वर्थमित्यादिना । चरुर्होमार्थः । वक्ष्यति च—सर्पिःसंयुतेन पयोऽन्धसेति । साज्यचरुणा वेति च । यद्वा चरुरन्य एवायमभिप्रेतः । वक्ष्यति च—ततश्चर्वर्थं स्थापितेऽग्नांविति । पीठपूजादिकमिति मूर्तिकल्पनमादिशब्देनोक्तम्। अग्निरूपान्तामितिं । जिह्वाङ्गमूर्तिन्यासं मूलाक्षरादिन्यासं च कुर्यात् । जिह्वाङ्गाद्यावरणं मन्त्र-देवतावरणं चार्चयेदित्यप्युक्तम् । वक्त्रैकीकरणमित्यग्निमन्त्रदेवतयोरिति भावः । सुधीशब्देनैतत्सर्वं लब्धव्यमित्यभिप्रेयन्नाह—सुधीरितीति ।

तस्यैवार्थान्तरमाह—आत्मवर्तिदेवतैक्यमिति । वह्निदेवतैक्यं तावत् पूर्वं कल्पितम् । तेनात्मनो नाडीद्वारैक्यमेतदिति भेदः । जिह्वाङ्गादिमन्त्रैरित्यग्नेर्देवस्य च परिवारमन्त्रैर्होम उक्तः । महाव्याहृतिपश्चिममित्यादिसमापनमिहापि समानमेव । तदुक्तं—परिवारमन्त्रहोम-व्याहृतितारहोमानन्तरं पूर्णाहुतिं कृत्वाग्निजननसमाप्तिरिति । पुनः सावरणां देवतां तेषु संपूज्येति विधानादिह प्रसन्नपूजादिक्रमेण प्रागारब्धपूजापरिसमाप्तिरपि कार्येत्यवबोद्धव्यम् । मूले तान्त्रिकाणामिति + + ।

पुनः साध्येन मनुनेति दीक्षाङ्गतया प्रधानहोम उक्तः । तदर्थं पुनरपि विधिवत्पूजा कार्या । होमबहुत्वे तु तमग्निं विहृत्य पृथक् पूजयित्वायं होमो भवति । तदाह—कुण्डा-न्तरेष्वग्निमिति । कुण्डान्तराणि प्रागुक्तानि कुण्डानि । कारयतु सम्यगिति मूलेन । पञ्च-विंशतिसंख्यं हुत्वेति पीठमन्त्रहोमानन्तरमेतत् । पुनर्जिह्वाङ्गादिहोम उक्तवत् पूर्णाहुत्यन्तं कर्तव्यः ।

यद्वा प्रधानद्रव्यहोमानन्तरमेव जिह्वाङ्गादिहोमः स्यात् । विवरण आज्येनेत्यादि हुनेदित्यन्तं वाक्यम् । प्रागुक्तस्याज्येन साध्यमनुनेत्याज्यस्यानुवर्तनात्तद्विकल्पोऽत्रोक्तः । इत्यादीति विधानप्रोक्तद्रव्यहोमविकल्पो महाव्याहृतिहोमादिकं चाभिप्रेयते । मूले सुधीरनल-तृप्तय इति सुधीशब्दः साध्येन मनुना हुनेदित्यत्रापि सम्बन्धनीयः । तेनैतत् सूचितं भवति । हूयमानं द्रव्यं रसामृतरूपेण दैवविग्रहे त्वगाद्यात्मान्तं समर्प्यमाणं ततश्च फलामृतरूपेण त्वदादित्वगन्तं निःसरत्तदिन्द्रियरोमकूपेभ्यो बहलसुधाधारारूपेण प्रवर्तमानं स्मरंस्तदाप्लाव्य-मानविग्रहं देवपादाब्जगतमौलिं साध्यं च स्मरन् जुहुयादिति ।

यद्वा पूर्वोक्तनाडीसन्धानप्रक्रियया साध्यं देवेनैकीभूतं स्मरंस्तेन फलामृतेनाप्लुतं विभावयेदिति । द्रव्यमपि तदीयसामान्यरूपं वा तदीयान्तःकरणादिवर्गविशिष्टं वा प्रतिपत्तव्यम् । मूले त्वियती शुद्धिः साधकस्यार्थादुक्ता । विवरणे तु पृथग्विस्तारेण शुद्धिकथनमित्यवगन्तव्यमिति ।। ९५-९७ ।।

होम-विधि—फिर सबको एक साथ पढ़कर चार बार आहुती प्रदान करे । तदनन्तर साध्य-मन्त्र से घृत की पच्चीस आहुती प्रदान करे ।। ९५ ।।

सुधी साधक को सभी प्रकार के होमों में अग्नि की तृप्ति के लिये यह होम करना चाहिए । यहाँ पर तान्त्रिकों की पद्धति के अनुसार इस होम-विधि का वर्णन किया गया है ।। ९६ ।।

इतना कर लेने के पश्चात् बुद्धिमान साधक को साध्य-मन्त्र से आठ हजार की

संख्या में होम करना चाहिए अथवा घृत युक्त दूध एवं भात से आठ सौ की संख्या में होम करना चाहिए ॥ ९७ ॥

द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैर्वा महाव्याहृतिपश्चिमम् ।
पुनः समापयेद्धोमं परिषेकावसानकम् ॥ ९८ ॥

द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैरित्यत्रायं द्रव्यपरिमाणविधिः । कर्षमानं घृतम् । शुक्तिमात्रं पयः । पञ्चगव्यमधूनि तत्समानानि । दुग्धान्नमक्षमात्रम् । दधि प्रसृतम् । मुष्टिर्लाजम् । पृथुकसक्तवः । गुलशर्करे पलार्धे । ग्रासार्धाश्चरवः । इक्षुः पर्वान्तः । पत्र-पुष्पापूपकदलीनारङ्गफलानि एकैकशः ।

मातुलुङ्गं चतुःखण्डम् । पनसं दशखण्डम् । नालिकेरम् अष्टखण्डम् । बिल्वं त्रिखण्डम् । त्रिखण्डं कपित्थम् । उर्वारुकं त्रिखण्डम् । फलान्यन्यानि अखण्डानि । समिधो दशाङ्गुलाः । दूर्वात्रिकयुता । गलूची चतुरङ्गुला । व्रीहिमुद्ग-माषयवकोद्रवगोधूमाः मुष्टिमात्राः । तण्डुलाः तदर्धतः । तिलसर्षपाः चुलुकमानाः । शुक्तिमात्रं लवणम् । मरिचान्येकविंशतिः । पुरं बदरमात्रम् । चन्दनागरु-कर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमानि तिन्तिणीफलमानानि ।

समिद्धोमेऽग्निं स्थितं ध्यायेत् । शयानमाज्यहोमेषु । निषण्णं शेषहोमेषु । अग्नेरास्ये होतव्यम् । स्वर्णसिन्धूरबालार्ककुङ्कुमक्षौद्रवर्णोऽग्निः शुभदः । भेरीवारिदहस्तिध्वनेः शुभदः । नागचम्पकपुन्नागपाटलीयूथिका-पद्मेन्दीवर-कह्लार-सर्पिर्गूल्गुलगन्धोऽग्निः शुभदः । प्रदक्षिणाग्निर्निष्कम्पः शुभः । कुन्देन्दुधवलो धूमः शुभदः । कृष्णवर्णोऽग्निर्यजमानं नाशयेत् । श्वेतो वायसस्वरो राष्ट्रं नाशयेत् । झर्झरस्वरः सर्वनाशकः । पूतिगन्धो होतृदुःखप्रदः । छिन्नावृत्ताशिखा धनक्षयं मृत्युं च कुर्यात् । शुकपारावतनिभोऽग्निः तुरङ्गगोहानिकृत् । एवंविधेषु दोषेषु मूलेनाज्येन प्रायश्चित्ताय पञ्चविंशतिवारं जुहुयात् ॥ ९८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैर्वेति । सर्वास्वपि मन्त्रदीक्षासु सर्पिः संयुतेन पयोऽन्धसेत्येतत् सामान्येनोक्तम् । तन्मन्त्रविधानप्रोक्तैर्द्रव्यैर्वेति विशेषेणेति भेदः । ततश्च यत्र स्वविधाने द्रव्यभावस्तत्र सामान्यद्रव्यमेवैतद्धोम्यं भवति । यथा मातृक + + ति । अथ तत्तद्विधानेषु विविधानि सन्ति द्रव्याणि । तेषां केन परिमाणेन होमः स्यादित्य-पेक्षायामेतद्विवरणमारभ्यते—द्रव्यैर्विधानप्रोक्तैरित्यत्रेति । अथ यजमाननाशादिदोषसूचन-सम्भवे तद्दोषनिवृत्तिकरं नैमित्तिकं दर्शयति—एवंविधेष्विति । पञ्चविंशतिवारमित्युप-लक्षणम् । दोषगरीयस्त्वे संख्यावृद्धिरिति ॥ ९८ ॥

होम-विधि—अथवा विधि के अनुसार कहे गये द्रव्य के परिमाण से होम करे। पश्चात् महाव्याहृति से होम करे । होम द्रव्य का परिमाण टीका में देखना चाहिए । इसके बाद होम समाप्त कर अभिषेक करे ॥ ९८ ॥

भूर्भुवःस्वर्भूर्भुवःस्वःपूर्वं स्वाहान्तमेव च ।
अग्नये च पृथिव्यै च महते च समन्वितम् ॥ ९९ ॥

वायवे चाऽन्तरिक्षाय महते च समन्वितम् ।
आदित्याय च वै दिवे महते च समन्वितम् ॥ १०० ॥
चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यश्च महतेऽन्वितम् ।
महाव्याहृतयस्त्वेताः सर्वशो देवतामयाः ॥ १०१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले भूर्भुवःस्वरिति महाव्याहृतीनामुद्धारः । प्रथमं भूः भुवः स्वरिति पदानि त्रीणि पुनरेकमिति ज्ञेयम् । तेषामग्नये चेत्यादि चतुर्णामर्धानां च क्रमेण योजना । अयमिह मन्त्रप्रयोगः । भूरग्नये च पृथिव्यै च महते च स्वाहेत्यादि । सर्वशो देवतामया इति + + ॥ ९९-१०१ ॥

होम-विधि—इसके बाद भूर्भुवः स्वः भूर्भुवः स्वः एक-एक के अन्त में 'अग्नये पृथिव्यै महते' जोड़कर अन्त में स्वाहा कहकर आहुति देवे । इसी प्रकार भुवः में 'वायवे अन्तरिक्षाय महते' जोड़कर अन्त में स्वाहा कहकर आहुति देवे । इसी प्रकार स्वः कह कर उसमें 'आदित्याय दिवे महते' जोड़कर अन्त में स्वाहा कहकर आहुति देवे । पुनः भूः कहकर 'चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यः' कहकर अन्त में स्वाहा का उच्चारण कर आहुति देवे । इसी प्रकार ये महाव्याहृतियाँ सब प्रकार से देवताओं के स्वरूप हैं ।

उक्त महाव्याहृतियों में 'अग्नये पृथिव्यै महते' इत्यादि जोड़कर स्वाहा शब्द से आहुति का प्रकार इस प्रकार है । यथा—ॐ भूः अग्नये पृथिव्यै महते स्वाहा, ॐ भुवः वायवे अन्तरिक्षाय महते स्वाहा, ॐ भूर्भुवः स्वः चन्द्रमसे नक्षत्रेभ्यो दिग्भ्यः महते स्वाहा इत्यादि ॥ ९९-१०१ ॥

ब्रह्मार्पणाख्यमनुना पुनरष्टावथाहुतीः ।
जुहुयान्मन्त्रवर्येण कर्म्मबन्धविमुक्तये ॥ १०२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पुनरष्टाविति । महावृ(व्याहृ)तिहोमानन्तरमित्यर्थः । कर्मबन्धविमुक्तय इति + + ॥ १०२ ॥

इसके बाद कर्मबन्ध (= आणवमल) से मुक्ति प्रदान करने के लिये ब्रह्मार्पण मन्त्र से आठ आहुती द्वारा हवन करे ॥ १०२ ॥

ब्रह्मार्पणमन्त्रोद्धारः

इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामन्तेऽवस्थास्वितीरयेत् ॥ १०३ ॥
ततश्च मनसा वाचा कर्मणेति प्रभाषयेत् ।
हस्ताभ्याञ्च तथा पद्भ्यामुदरेणेति भाषयेत् ॥ १०४ ॥
शिश्ना च यत् स्मृतं प्रोक्त्वा यदुक्तं यत्कृतं तथा ।
तत्सर्वमिति सम्भाष्य ब्रह्मार्पणपदं वदेत् ॥ १०५ ॥
भवत्वन्ते द्विठश्चाऽयं ब्रह्मार्पणमनुर्मतः ।

प्रयोगक्रमदीपिका—इतः पूर्वमिति ब्रह्मार्पणमन्त्रोद्धारः ॥ १०३-१०६ ॥

अब ब्रह्मार्पण मन्त्र कहते हैं—

'इतः पूर्वं प्राणबुद्धिदेहधर्माधिकारतः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनामवस्थासु मनसा वाचा कर्मणा हस्ताभ्यां पद्भ्यामुदरेण शिश्ना च यत्स्मृतं यदुक्तं यत्कृतं तत्सर्वं ब्रह्मार्पणं भवतु स्वाहा'। यह ब्रह्मार्पण करने का मन्त्र है ॥ १०३-१०६ ॥

हुते तु देशिकः पश्चान्मण्डले बलिमारभेत् ॥ १०६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—हुते त्विति। बलिकरणारम्भः। मण्डल इति। यत्र मण्डले कलशो वर्तते तत्रैव। वक्ष्यति च—बलिस्त्वेवं संप्रोक्तः कलशात्मकः (६.१११) इति।

इस ब्रह्मार्पण मन्त्र से आठ आहुती देने के पश्चात् आचार्य मण्डल में कलश के सन्निधान में बलि प्रदान क्रिया (६.१११) प्रारम्भ करे ॥ १०३-१०६ ॥

नक्षत्रादिबलिः

नक्षत्राणां सराशीनां सवाराणां यथाक्रमम्।
दद्याद्बलिं गन्धपुष्पधूपदीपकमादरात् ॥ १०७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तत्र नक्षत्राणामिति। बलिदेवताद्युक्तम् ॥ १०७ ॥

वार, राशि सहित नक्षत्रों को आदरपूर्वक यथाक्रम गन्ध, पुष्प, धूप एवं दीपादि प्रदान कर बलि देवे ॥ १०७ ॥

ताराणामश्विनादीनां राशिः पादाधिकं द्वयम्।
मेषादिमुक्त्वा नक्षत्रसंज्ञापूर्वमनन्तरम् ॥ १०८ ॥
देवताभ्यः पदं प्रोक्त्वा दिवानक्तं पदं वदेत्।
चारिभ्यश्चाऽथ सर्वेभ्यो भूतेभ्यश्च नमो वदेत् ॥ १०९ ॥
एवं राशौ तु सम्पूर्णे तस्मिंस्तद्वत् प्रयोजयेत्।
तथा राश्यधिपानाञ्च ग्रहाणां तत्र तत्र तु ॥ ११० ॥
सप्तानां करणानाञ्च दद्यान्मीनाह्वमेषयोः।
अन्तराले बलिस्त्वेवं सम्प्रोक्तः कलशात्मकः ॥ १११ ॥

मेषादिमुक्त्वेति। बलिमन्त्रोद्धारः। नक्षत्रसंज्ञां पूर्वमुक्त्वा। मेषादिराशिसंज्ञामनन्तरमुक्त्वा। देवताभ्य इत्यादि वदेदित्यन्वयः। 'अश्विनी भरणी कृत्तिकापादनक्षत्रमेषराशिदेवताभ्यो दिवानक्तञ्चारिभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः' इत्यादयो मन्त्राः। राश्यधिपबलिमन्त्रेषु तत्तद्राश्यधिपतिनामसंयोगश्च विशेषः ॥ १०८-१११ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—ताराणामिति। बलिमन्त्रोज्जिहीर्षयैकैकराश्यन्वयितया नक्षत्राणां प्रविभाग उक्तः। ताराणां पादाधिकं द्वयं राशिः स्यात्। द्वे कृत्स्ने नक्षत्रे तृतीयस्य चैकः पादः। अयमेतावानेको राशिरिति। परिमाणप्रदर्शनार्थं चैतत्। तेन पादत्रयमेकं कृत्स्नं तृतीयस्य चार्धमेको राशिरित्येवं सर्वमपि सिद्धं भवति। मेषादिमुक्त्वेति यावदन्तराल इति। विनियोगोऽयमुक्तः।

अत्र व्यवहितमन्वयमाह—नक्षत्रसंज्ञामिति । नक्षत्रसंज्ञापूर्वमिति समासपदं वा । तदा नक्षत्रसंज्ञापूर्वं राशिमुक्त्वानन्तरं देवताभ्यः पदं प्रोच्येत्यन्वयः । सिद्धं मन्त्रमाचष्टे—अश्विनीति । इत्यादय इति । कृत्तिकात्रिपादरोहिणीमृगशीर्षापूर्वार्धनक्षत्रवृषभराशिदेवताभ्यः मृगशीर्षोत्तरार्धार्द्रापुनर्वसुत्रिपादनक्षत्रमिथुनराशिदेवताभ्यः । पुनर्वसुपादपुष्याश्लेषानक्षत्र-कर्कटकराशिदेवताभ्य इत्यादि । शेषमूह्यमिति भावः ।

केचिदन्यथा योजयन्ति । मेषादिमुक्त्वानन्तरं नक्षत्रसंज्ञापूर्वं देवताभ्यः पदं प्रोच्येति। तदैवं मन्त्रः । मेषाश्विनीभरणीकृत्तिकापाददेवताभ्यः । वृषभकृत्तिकात्रिपादरोहिणीमृगशीर्षार्ध-देवताभ्य इत्यादि ॥ १०८-१०९ ॥

मूल एवं राशौ तु सम्पूर्णे तस्मिन्निति । राशिमण्डले संपूर्ण इत्यर्थः । तद्वदित्यादि तत्र तत्र त्वित्यन्तं वाक्यम् । बलिं प्रयोजयेदित्यध्याहारेण योजनीयम् । तद्वदिति गन्ध-पुष्पादिपूजोक्तम् । तथेति मन्त्रप्रकार उक्तः । तं दर्शयति—राश्यधिपमन्त्रेष्विति ।

अयमिह प्रयोगः । अश्विनीभरणीकृत्तिकापादमेषराश्यधिपत्यङ्गारकदेवताभ्य इत्यादि । तथा राश्यधिपानां चेत्यत्र च न राश्यादियोगः । अङ्गारकदेवताभ्यो दिवानक्तंचारिभ्यः शुक्रदेवताभ्य इत्यादि तत्तद्राशिष्वेव बलिः राश्यधिपलिङ्गाद्भवति । यद्वा मेषाधिपत्यङ्गारकदेवताभ्य इत्यादि । केचित्त्वाचक्षते । राशिचक्र एव चेन्नक्षत्रकल्पना । तदैवं तन्मन्त्राः स्युः । यदा तु पृथङ्नक्षत्रचक्रं भवति तदा पृथङ्मन्त्रा ऊह्याः । यथा मेषराशिदेवताभ्य इत्यादि । अश्विनीनक्षत्र इत्यादि तदा च पृथगेव तिथिमन्त्रैरपि भाव्यम् । वारमन्त्रा अप्येवं स्युरिति । नक्षत्राणां सराशीनामित्येतन्मूलं साधारणं भवति ॥ ११० ॥

मूले सप्तानामित्याद्यन्तराल इत्यन्तं वाक्यम्। सिंहकरणदेवताभ्य इत्यादि करणबलौ कृते तत्रैव वारबलिरित्येके हरदुर्गागुहविष्णुब्रह्मलक्ष्मीधनदवार + + देवताभ्य इत्यादिश्च मन्त्रो भवति । शुद्धान्नेन चायं बलिरिति ज्ञेयम् । बलिस्त्वेवमित्युपसंहारः । कलशात्मक इति कलशगतदेवताप्रधानकं तच्छेषत्वेनैता देवताः प्रतिपत्तव्या इति भावः ॥ १११ ॥

अश्विनी आदि दो नक्षत्र तथा कृतिका के अर्ध की एक-एक राशि होती है, पहले नक्षत्र संज्ञा का नाम, फिर मेषादि राशि का नाम, अनन्तर 'देवताभ्य' पद कहकर 'दिवानक्तं' पद का उच्चारण करे । फिर 'चारिभ्यः' कहकर 'सर्वेभ्यो भूतेभ्यः नमः' पद कहे ॥ १०८-१०९ ॥

इस प्रकार जब राशि पूर्ण हो जावे तब उसमें उस बलि का प्रयोग करे । इसके बाद राशियों के अधिपतियों को एवं समस्त ग्रहों को तत्र तत्र स्थान में बलि देवे ।

मन्त्र का स्वरूप इस प्रकार है—अश्विनी भरणी कृत्तिका पादनक्षत्रमेषराशि-देवताभ्यो दिवानक्तंचारिभ्य सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः ॥ ११० ॥

फिर सात करणों को एवं मीन मेष को बलि देवे । इस प्रकार अन्तराल में कलशात्मक बलि की विधि कही गई ॥ १११ ॥

विमर्श—बलि का विधान इस प्रकार है—'अश्विनी भरणी कृत्तिकापादनक्षत्र मेषराशि देवताभ्यो दिवानक्तंचारिभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो नमः' इत्यादि मन्त्र है । इसी

प्रकार राशि के अधिपों की बलि उन-उन राशियों के अधिपति भौमादि अधिपतियों का नाम संयुक्त कर बलि देवे ॥ १०८-१११ ॥

पुनर्निवेद्यमुद्धृत्य पुरावत् परिपूज्य च ।
मुखवासादिकं दत्त्वा स्तुत्या तद्युक्तया पुनः ॥ ११२ ॥
स्तुत्वा यथावत् प्रणमेद् भक्तियुक्तस्तु साधकः ।
अष्टाङ्गं वापि पञ्चाङ्गमुभाभ्यां वा समाहितः ॥ ११३ ॥

अष्टाङ्गप्रणामकथनम्

दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।
वचसा मनसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ११४ ॥

पञ्चाङ्गप्रणामविधानम्

बाहुभ्याञ्च सजानुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥ ११५ ।'

गुर्वाद्यास्तारादिका यागमन्त्रा
लोकेशान्तास्ते चतुर्थीनमोऽन्ताः ।
पूजायाम्मप्यग्निकार्ये द्विठान्ता
बीजैः पूजा स्याद्विभक्त्या वियुक्तैः॥ ११६ ॥
वाससी च पुनरङ्गुलिभूषां
होमकृत् सुमुखजप्रवरेषु ।
ईश्वरार्पणमिति प्रति दत्त्वा
वर्धितो द्विजमुखेरितवाग्भिः ॥ ११७ ॥
नत्वा ततस्तनुभृते परमात्मने स्वं
द्रव्यार्धमेव गुरवे चतुरंशकं वा ।
दत्त्वा दशांशमथवापि च वित्तशाठ्यं
हित्वाऽर्पयेत्रिजतनुं तदधीनचेताः ॥ ११८ ॥

पुनर्निवेद्यमुद्धृत्येति । पानीयं समर्प्य यथाविधानं जलं दत्त्वा गण्डूषदन्तधावनादिकं समर्प्य । अर्घ्याद्यष्टकं दत्त्वा प्रसरपुष्पाञ्जलिं विधाय दर्पणादिकं तैर्मन्त्रैः प्रयच्छेत् ।

बुद्धिः सवासना क्लृप्ता दर्पणं मङ्गलानि च ।
मनो वृत्तिर्विचित्रा ते नृत्यरूपेण कल्पिता ॥ १ ॥
ध्वनयो गीतिरूपेण शब्दा वाद्यप्रभेदतः ।
छत्राणि तव पद्मानि कल्पितानि मया प्रभो ॥ २ ॥
सुषुम्ना ध्वजरूपेण प्राणाद्याश्चामरात्मना ।

अहङ्कारो गजत्वेन क्लृप्तो देहो रथात्मना ॥ ३ ॥
इन्द्रियाण्यश्वरूपाणि शब्दादि रथवर्त्मना ।
मनः प्रग्रहरूपेण बुद्धिः सारथिरूपतः ।
सर्वमन्यन्मया क्लृप्तं तवोपकरणात्मना ॥ ४ ॥

इति राजोपचारान् दत्त्वा । पुष्पाञ्जलिं विधाय । प्रसन्नार्घ्यं दत्त्वा । मूलमन्त्रं शक्त्यनुसारेण जप्त्वा । समर्प्य । प्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादिकं विधाय । देवतानुज्ञया तूत्तरतः कर्करीं स्थापयेत् । ईशानकोणे पूर्वसञ्चिते विकिरे हेमवस्त्रादिसंयुक्तां तोयपूर्णां कर्करीं स्थाप्य । तस्यां सिंहस्थां खड्गखेटकधारिणीं घोररूपां पश्चिमास्यामस्त्रदेवतां सम्पूज्य । चलासनेन प्रदक्षिणं नालमुक्तवारिणा सार्धं नयन् रक्षतेति लोकपालानां देवाज्ञां श्रावयित्वाऽस्त्रमन्त्रेण यथापूर्वं स्थापयेत् । पूजयेच्च । पुनश्चर्वर्थं स्थापितेऽग्नौ पुनश्चरुं पाचयेत् । पात्रमस्त्रेण प्रक्षाल्य । मूलजप्तानां तण्डुलानां प्रसृतिपञ्चदशकं तत्राऽस्त्रेण निक्षिप्य । प्रक्षाल्य । गव्यपयसा सम्पूर्य । कवचेन तन्मुखं पिधाय । प्राङ्मुखो मूलमन्त्रं जपन् पचेत् । मूलेन तत्राऽभिघारं दत्त्वा कवचेनाऽवतार्याऽस्त्रजप्ते कुशास्तीर्णे मण्डले संस्थाप्य । त्रिधा विभज्य । देवायाऽग्नये च भागद्वयं दत्त्वा । परं शिष्येण सार्धं भुक्त्वाऽऽचाम्याऽऽचान्तं शिष्यमानीय । सकलीकृत्य । तालप्रमाणं हृज्जप्तं दन्तकाष्ठं तस्मै दद्यात् । स तेन दन्तान् संशोध्य । प्रक्षाल्य । विसृज्याऽऽचम्याऽऽगच्छेत् । तं शिखाबन्धाभिरक्षितं कृत्वा । वेद्यां दर्भास्तरे तेन सार्धं शयीतेत्यधिवासः । ततः प्रातरुत्थाय कृतनित्यपूजो नैमित्तिकीमपि जपादिसमर्पणान्तं विधाय शुद्धं शिष्यमानीय । पञ्चगव्यं प्राशयित्वा । तं कुण्डसमीपे नीत्वा तं दिव्यदृष्ट्या विलोक्य । तच्चैतन्यं स्वहृदये संयोज्य । संक्षेपतो विस्तरतो वाऽध्वशोधनं कुर्यात् ॥ ११२-११८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पुनर्निवेद्यमुद्धृत्येति कलशकृतदेवतायामर्धकृतपूजाशेष उच्यते। तत्रार्थसिद्धं सर्वं दर्शयति—पानीयमित्यादिना । यथाविधानमिति स्वचरणविहितवदित्यर्थः । गण्डूषदन्तधावनादिकमिति पुनराचमनहस्तमृज्जानुलेपमाल्यभूषाग्रहणम् । पूर्ववत् परिपूज्य चेत्येतदभिप्रायं दर्शयति—दर्पणादिकमिति । अत्र मुखवासकरवासताम्बूलादिदानं गण्डूषाद्यनन्तरं वेहैव वा स्यात् । दर्पणादिकं त्विहैवेति मूलाशयः । दर्पणादिसद्भावे तेषां तदा तदा प्रदानमपि कार्यम् । तदसम्भवे तथा कल्पनमात्रमेव भवति । राजोपचारं दत्त्वेति दर्पणादीनामेव तथा प्रतिपत्त्यर्थमुक्तम् । तद्युक्तया स्तुत्या पुनः स्तुत्त्वेति समुचितपुष्पाञ्जल्याद्युपलक्षणम् । तदाह—पुष्पाञ्जलिं विधायेति । यद्वा यथावत् स्तुत्वेति सम्बन्धनीयम् । तदभिप्रायश्चायमुक्तः । पूजायां प्रवरौ त्विमाविति । यथायोगमनयोरन्यतरः कार्य इति भावः । किञ्च प्रवरशब्देन निवेद्यतोऽपि श्रेष्ठत्वमस्य नैवेद्यवन्दनानीति प्रागुद्दिष्टस्य चरमोपचारस्याभिहितमिति ॥ ११२-११५ ॥

मूले गुर्वाद्या इत्यस्मिन् पूजाप्रकरणे पूजनीयतयोक्तानां मन्त्रप्रकार उक्तः । गुर्वाद्या लोकेशान्ताः सर्वे पूजामन्त्रास्ते ताराद्याश्चतुर्थीनमोऽन्ताः पूजायामपीतियोजना । बलावपीत्यपिशब्देनोक्तम् । यद्वाप्यग्निकार्ये द्विठान्ता इति सम्बध्यते । तदा निवेद्ये बलावपीत्युक्तम् ।

पूजा स्याद्विभक्त्या वियुक्तैरिति वाक्यान्तां + + मूले तु तदैवाभिषेकारम्भ उक्तः । यद्वा यद्वक्ष्यति 'अभिषिञ्चेद्यथावदिति' तत्रायमाशयः । पूर्वेद्युः स्नातमुपोषितं शिष्यं वाससी च पुनरित्यादिप्रकारेण दत्तदक्षिणमात्मसमीपमानीय संहारक्रमेण संहृत्य दिव्यं देहं समुत्पाद्य सकलीकृत्याभ्यर्च्य भद्रासने संस्थाप्याभिषिञ्चेदिति ।

अत्रैवाभिप्रायभेदं दर्शयति—देवतानुज्ञया त्वित्यादिना । उत्तरत इत्येतदेव ऐशान-कोण इत्युक्तम् । तत्र स्वस्तिकलेखनसामान्यसिद्धम् । हेमवस्त्रादिसंयुक्तामिति । हेमरत्नादि तस्यां सकूर्चं निक्षेप्तव्यम् । वस्त्रं तु पीठार्थं परिवेष्टनार्थं च । अस्त्रदेवतामिति । तत्तन्मन्त्रास्त्रदेवतामिति भावः । तत्र पीठपूजा निजैव । अस्त्रस्याङ्गानि + + अङ्गलोक-पालादिरावरणपूजेत्यवबोद्धव्यम् । चलासनेनेति प्रागावाहनसमये प्रतिपत्तिसिद्धमेतदिति ज्ञेयम् । प्रदक्षिणं नयन्निति । मण्डपालिन्दपर्यन्तदेशे तां कर्करीं नयन्निति भावः । लोक-पालानामिति + + श्रावयित्वेति तत्तद्दिग्भावप्राप्तिसमय इति भावः । तत्राभिघारमित्याज्ये-नोपस्तरणमुक्तम् । मण्डल इति तदर्थं स्वस्तिकादिमण्डलं कार्यमिति गम्यते । सकलीकृत्येति प्रागुक्तरीत्येति भावः । शिखाबन्धाभिरक्षितं कृत्वेति + + नैमित्तिकीमपि मण्डलगतकलशे पूजोक्ता । शुद्धं शिष्यमिति कर्माङ्गतया स्नानादिकृतवन्तमित्यर्थः । दिव्यदृष्ट्या विलोक्येति । + + । मूले ततः परात्मने तनुभृते गुरवे स्वं दत्वा निजतनुमर्पयेदित्यन्वयः । स्वमित्येतदिह सर्वस्वपदेन विवृतम् ॥ ११६-११८ ॥

फिर पहले की तरह नैवेद्य निवेदित कर भली प्रकार से पूजन करे । फिर मुखवास (ताम्बूलादि) प्रदान कर देवता का ध्यान करते हुये स्तुति करे ॥ ११२ ॥

साधक स्तुति करने के पश्चात् भक्ति से विनम्र होकर समाहित चित्त से अष्टाङ्ग अथवा पञ्चाङ्ग अथवा दोनों प्रकार का प्रणाम करे ॥ ११३ ॥

अब सभी प्रकार के **प्रणामों की प्रक्रिया** कहते हैं—

अष्टाङ्ग प्रणाम प्रक्रिया कथन—दोनों हाथ, दोनों पैर, दोनों जानु, उरःस्थल तथा शिर एवं दृष्टि, वाणी और मन आदि आठ अंगों से किया गया प्रणाम 'अष्टाङ्ग प्रणाम' कहा जाता है ॥ ११४ ॥

पञ्चाङ्ग प्रणाम विधान—दो जानुओं सहित दोनों बाहु, शिर, वाणी एवं बुद्धि द्वारा किया गया प्रणाम 'पञ्चाङ्ग प्रणाम' कहा जाता है । ये दोनों प्रकार के प्रणाम सभी पूजा कार्य में प्रशस्त कहे गये हैं ॥ ११५ ॥

प्रणाम मन्त्र विधान—तार (ॐ) आदि में है जिस मन्त्र के ऐसे गुर्वादि मन्त्र से लेकर लोकेश पर्यन्त समस्त याग मन्त्र को चतुर्थी विभक्ति और नमः पद से युक्त करे किन्तु पूजा तथा होम में स्वाहान्त उच्चारण करे । विभक्ति से युक्त बीज मन्त्र द्वारा पूजा करने का विधान है । यथा ॐ गुरवे नमः, ॐ लं इन्द्रादि लोकपालेभ्यः नमः इत्यादि ॥ ११६ ॥

इतना कार्य कर लेने के पश्चात् होमकर्त्ता दो वस्त्र एवं अङ्गूठी समस्त ब्राह्मण

वर्गों को ईश्वरार्पण बुद्धि से समर्पण करे और उनके मुख से निकले आशीर्वाद प्राप्त कर चिरकाल तक पुण्य एवं धन-धान्यादि आशीर्वाद से वर्धित होवे ॥ ११७ ॥

दक्षिणा विधान—तदनन्तर शरीरधारी साक्षात् परमात्मा के स्वरूप अपने गुरु को नमस्कार कर होमकर्त्ता अपने द्रव्य का आधा अथवा चतुर्थांश उन्हें प्रदान करे, अथवा वित्तशाठ्य विवर्जित होकर केवल अपने द्रव्य का दशांश देवे । इतना ही नहीं अपने शरीर को उन्हें अर्पण कर जीवन भर के लिये उनके अधीन हो जावे ॥ ११८ ॥

अथ पटुरवमुख्यवाद्यघोषै-
र्द्विजमुखनिष्पतदाशिषां रवेण ।
सुनियतमपि सुस्थितं च शिष्यं
कलशजलैरभिषेचयेद् यथावत् ॥ ११९ ॥

मन्त्रवर्णपदभुवनतत्त्वकलाध्वनः पदान्धुनाभिहृद्भालमूर्धसु स्मृत्वा आचार्यकुण्डे सघृतैस्तिलैरमुकमध्वानं शोधयामि स्वाहेति प्रत्येकमध्वनामाहुत्यष्टकं शुद्ध्यर्थं हुत्वा । क्रमेण विलाप्य । सृष्टिक्रमेणोत्पाद्य । स्वहृत्स्थं चैतन्यं तत्र नियोज्य । मूलेन पूर्णां हुत्वा । देवतां कलश उद्वास्य । पुनर्व्याहृति जिह्वाङ्गादीनां हुत्वा परिषिच्यात्मनि अग्निमुद्वास्य । नेत्रमन्त्रेण शिष्यनेत्रे बद्ध्वा । तं मण्डलमानीय । तेन कलशस्थे देवे पुष्पाञ्जलिं कारयित्वा । नेत्रबन्धं विसृज्य । सर्वस्वादिक्रमेण दत्तदक्षिणं तं दर्भसंस्तरे स्थापयित्वा आत्मयागक्रमेण तं संहृत्य । उत्पाद्य । साध्यमन्त्रन्यासादिकं तच्छरीरे विधाय । कलशस्थ देवाय पुष्पाञ्जलिं विधाय । तं निष्कलीकृत्योद्धृत्य धृत्वा अभिषिञ्चतो गुरोर्भावनाप्रकारमाह—अथ पटुरवेति । पटुरवाणां मुखे भवा या उन्मनी साक्षिरूपिणी तेन वाद्या समनी तस्या घोषैः द्वारभूतैः शिष्यशरीरं प्रविश्य, तद्द्विजमुखात् कुण्डलीमुखान्निष्पततामाशिषामिच्छाशरीराणां ब्रह्मादिपञ्चमूर्तीनां कारणभूतेन रवेण द्वारभूतेन संस्पर्शव्यापिनी समनीद्वारेण परमपदं प्राप्य, सुनियतमपि शिष्यं देवताविग्रहरूपेण सुस्थितं ध्यात्वा, कलशजलैः कला यस्मिन् शेरते परमात्मनि तद्रूपैः जलैः यथावदभेदेनाऽभिषेचयेत् इत्यर्थः ॥ ११९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—संक्षेपतोऽध्वशुद्धिमभिधत्ते—मन्त्रपदेत्यादिना । संहारक्रमेणेहाध्वानस्तेषां + + न्यासस्थानान्यप्युक्तानि । सघृतैस्तिलैरिति । पीठपूजादिसर्वमर्थात् कार्यम् । अमुकमिति । ॐ मन्त्राध्वानं शोधयामि स्वाहा । ॐ पदाध्वानं शोधयामि स्वाहेत्यादि । पूर्वं पदाध्वादिस्मरणेऽपि ॐ मन्त्राध्वने नम इत्यादि प्रयोगो द्रष्टव्यः ।

क्रमेण विलाप्येति मन्त्राध्वनि होमेन शुद्धे तं पदाध्वनि विलापयेदित्यादि ज्ञेयम् । तत्रेति शिष्यशरीर इति भावः । देवतामिति कुण्डगतोक्ता । जिह्वाङ्गादीनामित्यग्निसम्बन्धिनां पूर्वपूजितानामिति भावः । पुष्पाञ्जलिमित्यमन्त्रकमिति ज्ञेयम् ।

मूले वाससी चेत्यादि यदुक्तं तदिदानीं भवेदित्याह—सर्वस्वादिक्रमेणेति । यथावदित्येतस्याभिप्रायतयैतावत्कर्मोक्तम् । पुनरपि तदभिप्रायतयैव कर्मशेषमाह—तं दर्भसंस्तर इति ।

आत्मयागक्रमेणेति । पुनरस्त्रप्रोक्षिते शुद्धे विष्टर इत्याद्युक्तं सर्वं गृह्यते । साध्यमन्त्रन्यासादिकमिति । स्नानावधिसर्वमभिप्रेयते । मूलेऽथ पटुरवेत्यभिषेक उक्तः । मुख्यवाद्यान्यादौ व्याख्यातानि । द्विजहोमकृतोऽन्ये च दत्तादानाः + + सहार्थे च तृतीया ।

अत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—अभिषिञ्चतो गुरोरित्यादिना + + + ॥ ११९ ॥

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इसके बाद गुरु (आचार्य) उच्च शब्द करने वाले गायन एवं वाद्य के घोष से तथा ब्राह्मणों द्वारा अत्यन्त उच्च वेद घोषों के साथ सुनियत एवं सुस्थित शिष्य को कलश के जल से यथाविधि अभिषेक करें ॥ ११९ ॥

यथा पुरा पूरितमक्षरैर्घटैः
सुधामयैः शिष्यतनौ तथैव तैः ।
प्रपूरयन्मन्त्रिवरोऽभिषेचये-
दवाप्तये मङ्क्षु यथेष्टसम्पदाम् ॥ १२० ॥

अभिषेककाले मातृका मनसा अनुलोमेन जप्तव्येत्याह—यथा पुरेति । मन्त्रिवर इति । मातृकानन्तरं मूलं त्रिरुच्चरन् अभिषेचयेत् । तदनन्तरं न्यासादिकं च कुर्यादिति उक्तम् ॥ १२० ॥

इसके बाद मन्त्रज्ञों में श्रेष्ठ आचार्य शीघ्र यथेष्ट सम्पत्ति प्राप्त करने के लिये पूर्व में मन्त्रों के अक्षरों से परिपूर्ण सुधामय कलश के जल से शिष्य के शरीर में अभिषिक्त करे ॥ १२० ॥

विमले परिधाय वाससौ पुनराचम्य गुरुं प्रणम्य च ।
निकटे समुपासते वदेदपि शिष्याय मनुं त्रिशो गुरुः ॥ १२१ ॥
गुरुणा समनुगृहीतं मन्त्रं सद्यो जपेच्छतावृत्त्या ।
गुरुदेवतामनूनामैक्यं सम्भावयन् धिया शिष्यः ॥ १२२ ॥
मन्त्रे मन्त्रगुरावपि मन्त्री मन्त्रस्य देवतायां च ।
त्रिषु विहितसततभक्तिः प्रेत्येह निजेप्सितं फलं लभते ॥ १२३ ॥

सङ्क्षेपादिति गदिता हिताय दीक्षा
जप्तॄणां प्रवरफलप्रदाऽचिराय ।
प्राप्यैनां जपविधिरादरेण कार्यो
विद्वद्भिः सहुतविधिर्निजेष्टसिद्ध्यै ॥ १२४ ॥

प्रोक्तेनैव कलशविधिनैकेन वाऽनेककुम्भै-
र्भक्त्या यो वा सुमतिरभिषिञ्चेन्नरो मन्त्रजापी ।

कामान् प्राप्नोत्ययमिह परत्रापि किं तत्र चित्रं
लोकैश्चिन्त्यो न खलु मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ॥ १२५ ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे षष्ठःपटलः ॥ ६ ॥

त्रिशो गुरुरिति । शिष्यहृत्पुण्डरीकस्थां देवतां सम्पूज्य । तस्य दक्षिणकर्णे सर्षिच्छन्दोदैवतं त्रिश उच्चार्य । सोदकं दत्त्वा । स्वयं च निजशक्तिहान्यनवाप्तये जपेदित्यर्थः ॥ १२१-१२५ ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

गुरु से दीक्षा प्राप्त शिष्य का आचार विधान—इसके बाद शिष्य स्वयं अत्यन्त श्वेत शुद्ध विमल उत्तरीय और धौत दो वस्त्र धारण करे, गुरु को प्रणाम करे और गुरु के सन्निकट में बैठे। तदनन्तर गुरु उस अपने शिष्य को तीन बार मन्त्र का उपदेश करे। तदनन्तर वह अभिषिक्त शिष्य गुरु द्वारा मन्त्र प्राप्त कर उसी क्षण गुरु, देवता और मन्त्र में एकता की भावना करते हुये एक सौ की संख्या में उस मन्त्र का जप करे ॥ १२१-१२२ ॥

मन्त्री साधक मन्त्र में, मन्त्र के गुरु में और मन्त्र के देवता में सर्वदा भक्ति रखे। ऐसा करने से वह इस लोक में तथा अन्य लोक में भी अपना अभीष्ट प्राप्त करता है। यहाँ तक जप करने वाले के लिये शीघ्रातिशीघ्र फलप्रद दीक्षा का विधान उनके हित के लिये संक्षेप में कहा गया है। इस प्रकार गुरु से दीक्षा प्राप्त कर विद्वान् साधक आदरपूर्वक जपविधि करे जिससे उसे सिद्धि प्राप्त हो जाए ॥ १२३-१२४ ॥

इस प्रकार कही गई यह दीक्षा विधि एक अथवा अनेक कलशों पर भक्तिपूर्वक करे। मन्त्रजापी जो आचार्य ऐसे कलश के जल से अपने शिष्य का अभिषेक करते हैं वह इस लोक में तथा परलोक में सर्वत्र अपनी कामना प्राप्त कर लेते हैं। इसमें आश्चर्य की कोई बात नहीं है क्योंकि मणि, मन्त्र और औषधियों का प्रभाव मनुष्य के चिन्तात्मक विचारों से बहुत परे है ॥ १२५ ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में उपचार निरूपण नामक षष्ठ पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ ६ ॥

सप्तमः पटलः

मातृकाप्रकरणम्

अथाऽक्षराणामधिदेवतायाः
समस्तबोधस्थितिदीपिकायाः ।
अशेषदुःखप्रशमाय नृणां
वक्ष्ये जपादेः प्रवरं विधानम् ॥ १ ॥

सर्वमन्त्रजपादेः लिपिन्यासादिपूर्वकत्वात् सर्वमन्त्रमयज्ञानशक्तिरूपत्वेन प्राधान्याच्च प्रथमतो मातृकाविधानं वक्तुमारभते—अथेति । सर्वमन्त्रसामान्यदीक्षाकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इत्यक्षराधिदेवतात्वोपपादनम् । बोधानां ज्ञानशक्तिप्रसरात्मकानां शब्दानां स्थितयः वैखरी मध्यमापश्यन्ती परा लक्षणाः । तासां दीपिका उन्मनीशक्तिरित्यर्थः ।

अथवा समस्तानां बोधानां स्थितिः पर्यवसानं यस्मिन् परमात्मनि तस्य प्रकाशिकाया इत्यर्थः । अस्ति हि सर्ववर्णानां वाक्यरूपत्वेन ब्रह्मात्मबोधकत्वम् ।

अथवा समस्ता बोधास्तिष्ठन्ति येषु विषयेषु तस्य सर्वस्य दीपिकाया इत्यर्थः । शब्दानुविद्धं हि सर्वं विज्ञानजातम् । अशेषदुःखप्रशमायेति विनियोगोक्तिः । बिन्दुविसर्गौ बीजशक्ती । हसावित्यन्ये । ततो हमिति बीजं स इति शक्तिः । इत्युभयाविरोधेन सिद्धं भवति । अथाऽनन्तरमक्षराणाम् अधिदेवताया मातृकाया जपादेः प्रवरं विधानं वक्ष्य इत्यन्वयः ।

कस्यानन्तरमिति आह—अधिदेवताया इति । भुवनाधिपतेरित्यर्थः । वाग्भवानन्तर्यमप्याह—समस्तेति ।

प्रणवानन्तर्यमप्याह—जपादेरिति । प्रणववाग्भवशक्त्यनन्तरं नमोऽन्ता वर्णा जपादौ प्रयोक्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ विशेषप्रकरणं विवृण्वन्मन्त्रविशेषेषु मातृकायाः प्रथमतोऽभिधेयतामाह—सर्वमन्त्रजपादेरिति । पूजाहोमादीनामादिशब्देन ग्रहणम् । न्यासेऽपि लिपेरनुगमाज्जपस्यैवादितयाभिधानम् । लिपिन्यासादिपूर्वकत्वादिति । तदुक्तं—प्राणायामं सलिपिन्यास मिति । प्राणाग्निहोत्रादीनामादिशब्देन ग्रहणम् । सर्वमन्त्रमयज्ञानशक्तिरूपत्वे-

नेति । ज्ञानशक्तिस्तावदियं मातृका ज्ञानं च सकलपदवाक्यादिमयमर्थावभासकत्वात् । तथा च तत्सर्वमन्त्रमयमपि भवति । समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इति । मन्त्रग्रहणेनैतदुक्तम् । मन्त्रविशेषास्तावदिहाभिधेयास्तेषामियं मातृकासमष्टिरिति । प्राधान्याच्चेति स्वव्यष्ट्यपेक्षयेति भावः । वक्तुमारभत इति । मूलगताथशब्दार्थोऽप्युक्तः ।

अर्थान्तरं वदन् प्रकरणसङ्गतिमप्याह—सर्वमन्त्रसामान्यदीक्षाकथनानन्तर्यमिति । सामान्यदीक्षायामुक्तायां हि तत्र विशेषस्तत्पूर्वको न्यासजपादिश्च वक्तुमुचित इति भावः । प्रदर्शनार्थं चैतत् । तेन सर्वमन्त्राणां स्वरूपव्याप्तिन्यासजपेषु दीक्षापूजाहोमेषु च सामान्यं तावदुक्तम् । विशेषस्त्विदानीं वक्तुमुचित इति । पञ्चाशदक्षराणामधिदेवता तदभिमानिनी शक्तिः । ननु यद्येवं कथं मातृकाविधानमित्युक्तमिति । नैष दोषः । ज्ञानशक्तेः स्वयं मूर्तभावः सामान्यवैखरीरूपोऽकारः । यदुक्तं—अवर्णविग्रहं देवमिति । तस्या एव सर्वमन्त्रविशेषलक्षणव्यष्ट्यावित्सायां तत्पर्याप्त्यवस्था स्यात् । तदवस्थायास्तस्य मूर्तभाव एव मातृकाव्यापिनो मूर्ध(र्त)दशा नार्थान्तरम् । तदुक्तम्—व्याप्तिमात्रं गुणोन्मेषो मूर्तिभाव इति त्रिधा । इति । अत एव वक्ष्यति—वर्णजाप्यकारजापी वेति ।

समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इत्यधिकारफलमुक्तम् । त्रिविधं देवतातः फलं भवति । तत्र यदवश्यं स्यात् तदधिकारफलम् । साधकाधिकारानुरूपतया विभूत्यपवर्गसिद्धिर्नित्यफलम् प्रयोगजन्यं काम्यफलमिति। समस्तानां बोधानां विज्ञानानां स्थितयो वेदागमकाव्यप्रभृतयस्तेषां दीपिका साधकचित्ते प्रकाशिका तस्या इति सकलवेदागमकाव्याद्यभिज्ञत्वादिरूपं फलमुक्तम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—समस्तबोधेत्यादिना । कस्या एतदक्षराधिदेवतात्वमुपपाद्यत इति । तस्या अक्षराधिदेवताया एव । का पुनः सा भवतीति तदिहोन्मनीशक्तिरित्युच्यते । ज्ञानशक्तिप्रसरात्मका इति । ज्ञानशक्तिरेव स्वान्तर्गतं तत्तदर्थाकारं स्वाकारेणाभिव्यञ्जती । तत्तद्विमर्शशब्दाकारेण प्रसरतीति भावः । स्थितय इति तन्मात्रसामान्यविशेषमूर्ततया क्रमेण व्यवस्थितानि पर्वाणि । तासां दीपिकेति । स्वान्तर्गतानां तासां स्वेच्छया बहिर्भावेन प्रकाशिकेत्यर्थः । उन्मनीशक्तिरिति । भवतीति शेषः । स्वेच्छयाक्षराणां तदीयावस्थाविभावनया प्रसारिका हि तदधिदेवता भवतीति भावः । समस्तानां बोधानामिति । पूर्ववज्ज्ञानशक्तिप्रसरात्मकानां शब्दानामित्यर्थः।

तस्य प्रकाशिकाया इति । कथमित्याह—अस्ति हीति । वाक्यशब्देन तदनुगता वर्णपदात्मकज्ञानशक्तिप्रसरसमष्टिलक्षणा ज्ञानशक्तिर्विवक्ष्यते । समस्ता बोधा इति । ज्ञानव्यक्तीनामेव ग्रहणम् ।

तस्य सर्वस्य दीपिकाया इति । कथमित्याह—शब्दानुविद्धं हीति । शब्दनं च तस्याः स्वाभाविको व्यापार इति भावः । स्वेच्छयाक्षरैर्देवतातत्त्वं परं ब्रह्म कृत्स्नं विश्वं चाभिधापयन्ती तदधिदेवता भवतीत्यभिप्रायः । विनियोगोक्तिरिति । मातृकालौकिकदुःखप्रशमने कृत्स्नदुःखप्रशमने चापवर्गे विनियोगोऽयमुक्त इत्यर्थः । बिन्दुविसर्गाविति । पञ्चदशषोडशौ स्वरावित्यर्थः । हसाविति त्रयस्त्रिंशद्द्वात्रिंशयोर्व्यञ्जनयोर्ग्रहणम् । स्वसंप्रदायमाह—तत इति। मूले प्रवरमित्यन्यदप्यस्ति कर्मेति सूचितम् । तद्यथावसरं वक्ष्याम इति ।

यदिह नित्यफलमधिकारफलं चोक्तम् तदुचितमर्थान्तरमप्याह—अथवेत्यादिना । अत्र जपादेः समस्तबोधस्थितिदीपिकायाश्चाधिदेवतायाश्च अथाक्षराणामिति योजनीयम् । जपादिशब्द- श्चावर्तनीयः । प्रणवानन्तर्यमपीति । जपानामादिः प्रथमो ह्यसौ भवतीति भावः ॥ १ ॥

मातृका निरूपण—अब मैं मनुष्यों के समस्त दुःखों की शान्ति के लिये समस्त ज्ञानावस्था को उद्दीप्त करने वाली अक्षरों की अधिदेवता (भगवती सरस्वती) के जपादि का श्रेष्ठ विधान कहता हूँ ॥ १ ॥

ऋष्यादिकथनम्

ब्रह्माऽस्या ऋषिरीरितः सुमतिभिर्गायत्रमुक्तञ्चत-
च्छन्दस्त्वेव सरस्वती निगदिता मन्त्रेषु तद्देवता ।
आद्यन्तस्वरषट्कलघ्वपरयोरन्तःस्थितैः कादिभि-
र्वर्गैर्यान्तगतैः क्रमेण कथिता न्यस्याः षडङ्गानि च ॥ २ ॥

सुमतिभिरिति विधिपदयोगः सूचितः । उक्तं चेति देवीपदयोगः सूचितः । मातृका सरस्वती देवता । क्रमेण कथिता न्यस्या इति । ह्रामादियोग उक्तः । भुवनेश्वर्यादि योगे चायं विशेषः ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले सुमतिभिरीरित इत्यनुवादमात्रम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—सुमतिभिरिति । मातृकासरस्वतीति । तन्त्रेष्वित्यस्याभिप्रायान्तर- मेतदवबोद्धव्यम् । आद्यन्तेति । आदिस्वरषट्केऽन्तस्वरषट्के च यौ लघ्ववरौ ह्रस्वदीर्घौ तयोरन्तर्मध्ये स्थितैरिति । यथा अकखगघङ अं हृदयाय नम इत्यादि सर्वज्ञादिपदयोगोऽपि स्यात् । तदुक्तं—मन्त्रिभिरिति सर्वज्ञादिपदयोगः सूचित इति । ह्रामादियोग इति । ह्रां ह्रींमित्यादि- ग्रहणम् । नचायं योगो मातृकाङ्गेषु नित्य इत्याह—भुवनेश्वर्यादियोगे चेति । ननु प्रणवादियोगे चेति वक्तव्यमिति । नैष दोषः । व्यस्तयोगस्यापीहाभिप्रेतत्वात् ॥ २ ॥

ऋष्यादि कथन—यहाँ विनियोग भी कह दिया गया । इस सारस्वत मन्त्र के ऋषि ब्रह्मदेव कहे गए हैं । बुद्धिमानों ने इसका छन्द गायत्री कहा है तथा सरस्वती देवता कहा है । आदि और अन्त में रहने वाले लघु और दीर्घ स्वर उनके बीच में कादि वर्ग से आरम्भ कर य पर्यन्त वर्गों का उच्चारण कर षडङ्गन्यास करना चाहिये । यथा—अं कं खं गं घं ङं अं हृदयाय नमः इत्यादि ॥ २ ॥

भारतीध्यानम्

पञ्चाशद्वर्णभेदैर्विहितवदनदोःपादयुक्कुक्षिवक्षो-
देशां भास्वत्कपर्दाकलितशशिकलामिन्दुकुन्दावदाताम् ।
अक्षस्रक्कुम्भचिन्तालिखितवरकरां त्रीक्षणां पद्मसंस्था-
मच्छाकल्पामतुच्छस्तनजघनभरां भारतीं तां नमामि ॥ ३ ॥

भारतीमिति नादाद्यात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितम् । तामिति परं चिदात्मकं भारतीं तां भुवनेश्वरीरूपिणीमिति ।

स्थूलध्यानेऽपि पाशाङ्कुशपुस्तकाक्षवलययोगः सूचितः ॥ ३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले भास्वत्कपर्देति दीप्तिमद्ग्रहणम् । चिन्ता व्याख्यानमुद्रा लिखितं परं पुस्तकमेव दक्षिणवामोर्ध्वयोरधः करयोश्चैतच्चतुष्टयमवबोद्धव्यम् । अच्छाकल्पामिति । स्वच्छाभरणाम् । अतुच्छशब्दो महद्वचनः । भारतीमिति मातृकासरस्वती ।

अर्थान्तरमाह—भारतीमितीति । भासि नादनादान्तप्रभृतिसमनीपर्यन्तावस्थायां रमत इति भारतीति भावः । परमिति रूपमित्यनुषङ्गः । किं तदित्याह चिन्तात्मकमिति । उन्मनीस्वरूपलक्षणमित्यर्थः । तामित्यव्यपदेश्यरूपाभिधानादिति भावः । भुवनेश्वर्यादियोगे विशेषं दर्शयति—भारतीं तामिति । तच्छब्देन भुवनेश्वरी गृह्यत इति भुवनेश्वरीरूपिणीमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

अब **भारती का ध्यान** कहते हैं—भिन्न-भिन्न पचास वर्णों से जिनके मुख, दो हाथ, दो पाद, कुक्षि तथा वक्षःस्थल प्रदेश का निर्माण हुआ है जिनकी देदीप्यमान जटा पर स्वच्छ कुन्द के समान इन्द्रकला लहरा रही है । जिनके हाथ अक्षमाला कुम्भ, व्याख्यान-मुद्रा तथा पुस्तक से सुशोभित है । नेत्र कमल के समान है तथा जो स्वच्छ कमल के आसन पर विराजमान हैं किं बहुना जिनके उत्तम स्तन और जघन प्रदेश अत्यन्त स्थूल हैं ऐसी भुवनेश्वरी स्वरूपा भारती को मैं नमस्कार करता हूँ ॥३॥

न्यासविधानम्

काननवृत्तद्व्यक्षिश्रुतिनोगण्डौष्ठदन्तमूर्धास्ये ।
दोःपत्सन्ध्यग्रकेषु च पार्श्वद्वयपृष्ठनाभिजठरेषु ॥ ४ ॥
हृद्दोर्मूलापरगलकक्षेषु हृदादिपाणिपादयुगे ।
जठरानलयोर्व्यापकसंज्ञान्न्यस्येदथो वर्णान् क्रमशः ॥ ५ ॥

संदीक्षितो विमलधीर्गुरुणाऽनुशिष्टो
लक्षं न्यसेत् सुनियतः प्रजपेच्च तावत् ।
अन्तेऽयुतं प्रतिहुनेन्मधुरत्रयाक्तैः
शुद्धैस्तिलैरपि यजेद्दिनशोऽक्षरेशीम् ॥ ६ ॥

विमलधीरिति तत्तदक्षरन्यासे तत्पारायणादि व्याप्त्यविस्मरणं सूचितम् । गुरुणाऽनुशिष्ट इति करन्यासादिकं सूचितम् । आदिषट्कं तलादिषु न्यसित्वा ककारादिदशकं दक्षकनिष्ठाद्यङ्गुलीषु व्यापकादिकमङ्गुलीपर्वसु न्यस्याऽङ्गमन्त्रैरपि न्यसेदिति करन्यासः । सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति । सुनियत इति ब्रह्मचर्यस्थानासनादिनियमाः सूचिताः । अपि यजेदिति तर्पणाभिषेकोपस्थानादिकम् उक्तम् ॥ ४-६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले काननवृत्तेति । कं शिरः । न इति नासिका । अपरगलो गलपृष्ठभागः । जठराननयोरित्यत्रापि हृदयादिपदानुषङ्गः । व्यापकसंज्ञानिति हृदयादिपदैरन्वयः ।

सन्दीक्षित इति दीक्षापटलादनुष्ठानक्रमः । पूजा त्विह वक्ष्यत इत्यवबोद्धव्यम् । विमलधीरिति शुद्धचित्तः । अभिप्रायान्तरमाह—विमलधीरितीति । चित्तस्याप्यक्षेपेण हि स्मृतिसम्भव इति भावः । तत्पारायणव्याप्त्यवस्थानमिति पारायणमपि प्रथमपटलोक्त-मक्षराणां व्याप्तिरेव तदविस्मरणेन तत्प्रतिपत्तिर्यथावसरं तन्न्यासश्च लक्षितः । गुरुणानुशिष्ट इति । मन्त्रोपदेशानन्तरं तज्जपक्लृप्त्याद्यप्युपदेशनीयमिति सूचितम् । करयोरङ्गन्यासस्तु प्रागुक्त एवाङ्गुलिषु क्रमादङ्गैरिति ।

अभिप्रायान्तरमाह—गुरुणेत्यादिना । तलादिष्विति । तलयोः पृष्ठयोः पार्श्वयो-श्चेत्यर्थः । दक्षकनिष्ठाद्यङ्गुलिष्विति । व्यतीहारेणेति ज्ञेयम् । दक्षज्येष्ठाद्यङ्गुलिषु वायं न्यासः। अङ्गुलिपर्वस्वित्यग्रोपलक्षणम् । यद्वाङ्गुलिपर्वाग्रेष्विति पाठः । कासामेवाङ्गुलीनां पर्वाग्रे-षूभयाङ्गुष्ठपर्वद्वयाग्रेषु चेति भावः । व्यतीहारेण क्रमेणैव वायं न्यासः । सृष्टिन्यासो- ऽयं भवति । क्षादिव्युत्क्रमेण संहारन्यासः । यादिकाद्यादिक्रमेण स्थितिन्यासः इति चाव-बोद्धव्यम् । एवं काननवृत्तेत्यत्रापि स्यात् । भूतलिपिन्यासे तु विशेषः । अ इ उ ऋ लृ ए इत्यादि पञ्चकं कादिषान्तं क्ष ल सहेत्ययं वर्णक्रमः । तेषां स्वे स्वे स्थाने न्यासः। बिन्दोस्तु विसर्गाभावादुभयत्र सह न्यासः । यवर्गकादिपञ्चवर्गैः षडङ्गविधिरिति ।

न्यासान्तरमाह—सामान्यपटलोक्ता इति । सर्वत्रेति सर्वेष्वपि मन्त्रेषु न केवल-मिहैवेति भावः । तत्क्रमस्तु हृल्लेखानुगमौचित्यात्तदीयपटले वक्ष्यते । तेषु च न्यासेष्व-कारो योजनीयः । तत्तन्मन्त्रयोगेन तद्विधानादकारस्य मातृकासंग्रहरूपत्वात् । यद्वक्ष्यति । गुरुणानुशिष्ट इति । ब्राह्मे मुहूर्त उत्थायेत्यादि सर्वमपि सिद्धं भवति । गुरुसमष्टिमन्त्रेण शिरसि वन्दनं कृत्वा स्नानादावित्युक्तनयेनाकथादिवर्गत्रयेण मुखमध्यपादेषु व्यापय्या-ऽङ्गन्यासादि कृत्वा शक्तिमायारेफहकारैरकारान्वितैर्द्वादशान्तादिषु चतुर्मूर्तीरपि विभाव्य मानसपूजां विधाय कर्मसमर्पणादि विदधीत । तथा स्नानादावपि द्रष्टव्यम् । नित्यलिपि-न्यासे कृते प्राणाग्निहोत्रादित्रयं विधाय मन्त्रोदयादि सर्वं देहन्यासे मातृकान्यासं पञ्च-विंशतितत्त्वन्यासं च कृत्वा शक्तिः श्रीः सन्नतिरित्यादिन्यासं कुर्यादित्यादि ।

श्रीकण्ठादिन्यासं केशवादिन्यासं च कुर्यात् । यद्वा शुद्धश्चापि सबिन्दुक इत्यादिन्यासाः कार्याः । ततो मातृकायाः सर्गादिन्यासं शाक्ततत्त्वन्यासं चेत्यादि प्रणवन्यासानन्तरं षड्भिर्वर्गैः शैववद्गोलकन्यासं सप्तमवर्गेण तत्र तत्र व्यापकान्वितं कृत्वाङ्गर्ष्यादिन्यासं विदध्यात् । पुनरावरणन्यासः । परादिन्यासमेकाक्षरादिन्यासं च कृत्वा चतुर्मूर्तयः स्वशक्त्या भावनीयाः । जपानन्तरं गुणितयोगादिसर्वमप्याचरेदिति । लक्षं न्यसेदिति सर्वन्यासजातं कृत्वा प्रागङ्गादिन्यासादयं न्यासः कार्य इत्यवबोद्धव्यम् । यावता कालेन चतुर्मासादिलक्षणेन संख्या सम्पादयितुं शक्यते । तावतः कालस्य यावद्दिनं सा संख्या विभज्य प्रतिदिनन्यासजपयोः संख्या सम्पादनीयेत्यवबोद्धव्यम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—सुनियत इतीति । स्थानासनयोर्जपे विकल्पः । आदिशब्देन मूलेऽन्तेऽयुतमिति जपसंख्यायां पूरितायां जपशेषतया होम उक्तः । अपि यजेदिति । न अभिप्रायान्तरमाह—अपि यजेदितीति । पुष्पाञ्जलि-जपमेव केवलं कुर्यादिति भावः । अभिप्रायान्तरमाह—अपि यजेदितीति । पुष्पाञ्जलि-नमस्कारादीनामादिशब्देन ग्रहणम् ॥ ४-६ ॥

पचास मातृका वर्णों का न्यास—क.(शिर), आनन वृत्त, दो नेत्र, दो कान, दो न (नासिका), दो गण्डस्थल (१०), दो अधरोष्ठ, दन्त, मूर्धा, मुख, दो हाथ, दो पैर, दो सन्धियाँ (११), उनके दो-दो अग्रभाग, दो पार्श्व, पृष्ठ, नाभि, जठर, हाथ के दो मूल (११), गला का ऊपर का भाग, हृदादि, दो पाणि, दो पैर, जठर और अग्नि स्थान (८) फिर सर्वत्र व्यापक न्यास इस प्रकार पचास वर्णों का न्यास उक्त तत्तत्थानों में करे ॥ ४-५ ॥

दीक्षा प्रयोग विधि—अच्छी प्रकार से दीक्षा प्राप्त करने वाला विमल बुद्धि वाला, गुरु के अनुशासन में रहने वाला, ब्रह्मचर्य संस्थान आसन के नियम का पालन करने वाला साधक एक लाख की संख्या में उक्त प्रकार से न्यास करे तथा उतनी ही संख्या में जप भी सम्पन्न करे। जप समाप्त कर मधुरत्रय (दूध, मधु एवं घृत) से तथा शुद्ध तिलों से भी दश हजार की संख्या में अक्षरेशी महासरस्वती का होम सम्पादित करे। इसी प्रकार तद् तद् दशांश संख्या में तर्पण, अभिषेक तथा ब्राह्मण भोजन भी कराना चाहिए ॥ ६ ॥

मातृकाचक्रकथनम्

व्योमाविःसचतुर्दशस्वरविसर्गान्तस्फुरत्कर्णिकं
किञ्जल्कालिखितस्वरं प्रतिदलं प्रारब्धवर्गाष्टकम् ।
क्ष्माबिम्बेन च सप्तमार्णवयुजास्त्राशासु संवेष्टितं
वर्णाब्जं शिरसि स्मृतं विषगदप्रध्वंसि मृत्युञ्जयम् ॥ ७ ॥

व्योमाविःसेति । हकारसकारावुद्धृतौ । प्रतिदलं प्रारब्धेति । पारायणाक्षराणां शक्त्यनुसारेण लेखनं सूचितम् । ऋग्वेदादिगतवर्गप्रश्नादीनां च सप्तमार्णः ठकारः । विषध्वंसे गारुडयोगः। गदध्वंसे नारसिंहयोगः । मृत्युञ्जये तद्योगः (रुद्रयोगः)॥७॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले व्योमाविःसेति यजनार्थं पद्ममुच्यते । व्योम्नि हकारे आविर्भूतः सकारो व्योमाविःसः । तदाह—हकारसकारावुद्धृताविति । ह्सौरिति बीजेन व्यक्ततया दीप्तकर्णिकमिति पदार्थः । किञ्जल्कालिखितस्वरमित्यष्टदलेष्वित्यर्थाल्लभ्यते । तेषु केसरस्थाने द्वन्द्वशः स्वरा लेखनीया इति भावः । प्रतिदलं प्रारब्ध वर्गाष्टकमिति । प्रतिदलं प्रारब्धानां वर्गाष्टकं यत्रेति समासः । किञ्जल्कालिखितस्वरमित्येवं प्रारब्धानां वर्णानामष्टौ वर्गाः अष्टसु दलेषु लेखनीया इत्यर्थः । कचटतपयशादयः सप्तवर्गा लक्षावष्टम इत्यवबोद्धव्यम् ।

प्रारब्धशब्दस्याभिप्रायान्तरं दर्शयति—प्रतिदलमिति । वर्गाष्टकमुक्तमेव । वर्गाष्टकस्यारम्भः क्रमेण तेन तद्व्याप्त्यादिरूपशेषवर्णस्वभावोऽपि गम्यत इति भावः । किञ्जल्कालिखितस्वरमित्यत्रापि समानमेतदर्थाद्भवति । यन्त्रान्तरेष्वपि समानमेतत् । यथा 'आख्यां मध्ये सतारे मनुमथ शतसंयुक्तविंशत्पुटेष्वित्यत्र प्रतिवर्णं परितः स्वान्मन्त्रवर्णानपि शक्तितो लिखेदिति । ऋग्वेदादिगतेत्यत्र लेखनं सूचितमिति चशब्दार्थः । यद्वा किञ्जल्कालिखितस्वरमिति किञ्जल्कशब्देन तत्स्थानीयदलानां ग्रहणम् । तेनैतदपि सूचितम् ।

केसरदलसन्धिदलतदग्रस्थानीयाश्चतस्रोऽत्र दलपङ्क्त्यः सन्ति । कर्णिकां परितो बहिर्बहिरिति स्वरशब्देन स्वराः स्पर्शा व्यापका लक्षाविति चत्वारोऽपि वर्णभेदा लक्ष्यन्ते । चतुर्षु दलेष्वमी चत्वारो वर्गा इति भावः ।

प्रतिदलमिति । तद्बहिरष्टसु दलेष्वकचटतपयशाद्यष्टवर्गलेखनमुक्तम् । किञ्च प्रतिदलं प्रकर्षेण अ आ इत्यारब्धवर्गाष्टकं यत्रेति समासः । प्रकर्षश्चाष्टानां द्वन्द्वानामपि पृथक्त्वम् । तेन तद्बहिः षोडशदलेष्वकारादिविसर्गान्तलेखनमुक्तम् । प्रकर्षेण प्रारब्धानां वर्गाष्टकं यत्रेति च समासः । वर्गाणामष्टकं वर्गाष्टकम् । वर्गाश्चतुर्वर्गाः द्वात्रिंशद्वर्णाभिप्रायमेतत् । तेन तद्बहिर्द्वात्रिंशद्दले कादिसान्तलेखनमुक्तम् । तथारब्धानामेवं प्रक्रान्तानां वर्णानां वर्गाष्टकमित्थं लिखितमलिखितं च यत्रेति समासः । प्रकर्षश्च वर्गवर्णानां पृथक्त्वम् । तेन तद्बहिश्चतुःषष्टिदले चतुःषष्टिवर्णलेखनमुक्तम् । तत्र षोडशसु स्वरेषु त्रयोदश प्लुता अधिकाः व्यञ्जनेषु चत्वारो यमा जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ चाधिकाविति चतुःषष्टिः लृकारदीर्घाभावे लकारो योग इति । अत्राशासु च सप्तमार्णवयुजा क्ष्माबिम्बेन संवेष्टितमित्यन्वयः । चतुर्ष्वस्त्रिषु सहमार्णः । कोऽसौ तदाह—ठकार इति । दिक्षु वकारः । वर्णाब्जमित्यन्तमेकं वाक्यम् । शेषं प्रासङ्गिकं वाक्यान्तरं वर्णाब्जमित्यनुवर्तते । सर्पदष्टस्य शिरसि स्मृतं विषध्वंसीत्यादि द्रष्टव्यम् । स्मरणं चैतत् स्रवदमृतधाराप्लुतसाध्यविग्रहमित्यवबोद्धव्यम् ।

अथार्थसिद्धं विशेषमाह—विषध्वंसे गारुडयोग इति। क्षौमिति गरुडबीजाभिप्रायमेतत्। कुत्रास्य योग इति कर्णिकायामेव वां दलेषु प्रतिवर्णमपीति ज्ञेयम् । गदो व्याधिः । उपलक्षणं चैतत् । यथोष्णार्तस्यामृतबीजयोगः शिरोरुजार्तस्य चिन्तामणियोग इत्यादि । स्मृतमिति केवलं स्मृतिमात्रं वा वामकरतले यन्त्रमालिख्य तदभिमर्शने स्मरणं वा स्वर्णपट्टादिषु विलिख्य तद्धारणे स्मरणं वा जलतैलादिषु यन्त्रं विभाव्य तदा सेकादौ स्मरणं वा स्यादिति ।। ७ ।।

अब **मातृका चक्र** कहते हैं—इसके बाद अष्टदल युक्त एक कमल निर्माण करे। जिसकी कर्णिका में व्योम (हकार) उसमें आविर्भूत सः (सकार) उसमें चतुर्दश स्वर औ को विसर्ग युक्त लगावे । इस प्रकार आदि कर्णिका में ह्सौः लिखे शेष सात कर्णिका में दो-दो के क्रम से चतुर्दश स्वर लिखे । केशरों में दो-दो अस्त्र लिखे और अष्ट पत्रों पर क वर्ग, च वर्ग, ट वर्ग, त वर्ग, प वर्ग, य वर्ग (य व र ल व), श वर्ग (स ह श ष) तथा ल वर्ग (ल क्ष त्र ज्ञ) इस प्रकार आठ वर्ग लिखे । दिशाओं के कोणों में बाहर ऋग्वेद के अनुसार सातवाँ वर्ण ठकार लिखकर उसको वकार से युक्त कर लिखे ।

फिर भूपुर से युक्त उक्त प्रकार के श्वेत कमल की रचना करे और उसे विषध्वंसी गारुड़ मन्त्र (क्षौं) से युक्त करे अथवा नारसिंह मन्त्र (क्ष्रौं) से युक्त करे अथवा रुद्रयोग से युक्त कर उसे शिर पर धारण करने से अथवा स्मरण करने से क्रमशः वह विषध्वंसी (=सर्प विष को समाप्त करने वाला) गदध्वंसी (रोगविनाशक) तथा मृत्युञ्जयी बन जाता है ।। ७ ।।

वर्णाब्ज यन्त्र

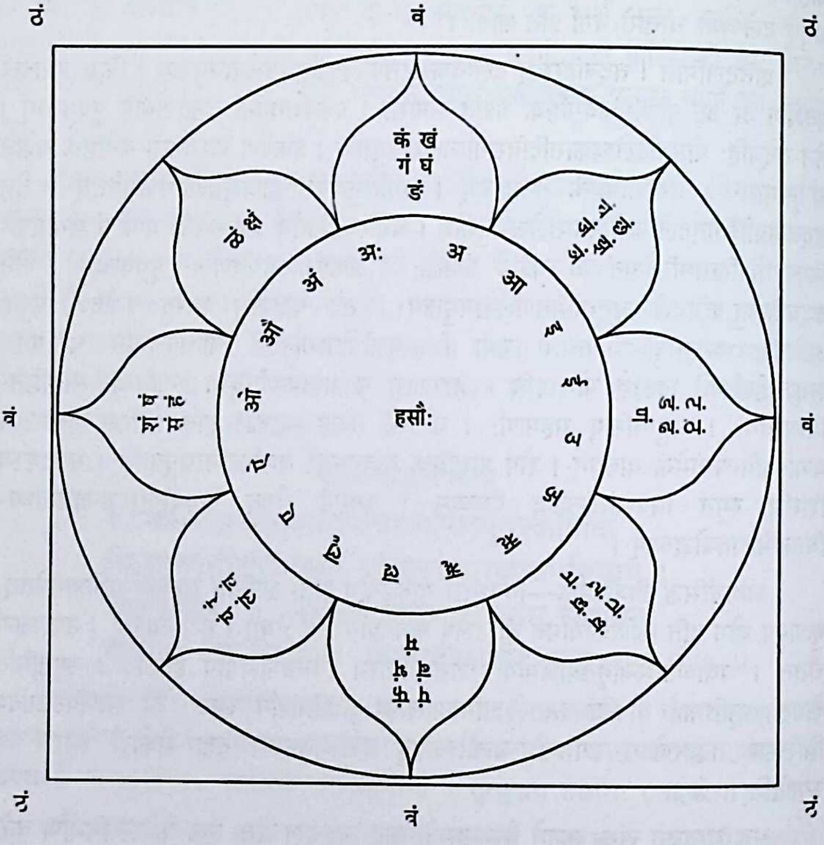

प्रविधाय पद्ममथ पीठमथो कथितक्रमेण विधिनाऽभियजेत् ।
नवभिश्च शक्तिभिरमुत्र सहावरणैः समर्चयतु वर्णतनुम् ॥ ८ ॥

भारत्याः नवशक्तिनामानि

मेधा प्रज्ञा प्रभा विद्या धीर्धृतिस्मृतिबुद्धयः ।
विद्येश्वरीति सम्प्रोक्ता भारत्या नव शक्तयः ॥ ९ ॥

विधिनाऽभियजेदिति । पृथिव्यनन्तरं विद्याब्धियोगः सूचितः । प्रविधायेति यन्त्रजीवादियोगः । अमुत्रेति । ॐ ह्रीं वर्णाब्जाय सरस्वत्यासनाय नमः इति पीठमन्त्रः सूचितः । वर्णतनुमिति मातृकया मूर्तिपूजा ॥ ८-९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रविधाय पद्ममितीत्येवमित्यर्थः । दलबाह्ये राशिचक्रमालिख्य तद्बहिर्भूपुरादि कल्पनीयम् । मण्डलानि च तत्त्वज्ञो राश्यन्तानीति ह्युक्तम् । कथित-

क्रमेणेति । प्रथमं निजसव्यतो यथावदित्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः । विधिनेति । तत्रोक्तमनुष्ठानमुक्तम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—पृथिव्यनन्तरमिति । विधिनेत्येतत् प्रविधायेत्यत्रापि सम्बन्धनीयम् । तदाभिप्रायमाह—प्रविधायेति । विधिनेत्यनुषज्यते । यन्त्रजीवादि सर्वं तृतीयपटलान्तेऽभिहितम्—ह्सौरिति यन्त्रजीवमित्यादि । अमुत्रेति पूजिते पीठ इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—अमुत्रेतीति । नित्यपूजाविधिरयमुच्यते । यदुक्तं—यजेद्दिनशोऽक्षरेशीमिति। दीक्षापूजायां तु कलशं पूजयित्वा तत्र पूजेति भेदः । मूर्तिपूजेति सूचितेत्यनुषङ्गः । तनुशब्दस्य मूर्त्यर्थत्वादिति भावः । अं सरस्वतीमूर्तये नमः इति मूर्तिमन्त्रः ॥ ८-९ ॥

सरस्वती का आवरण के सहित तथा नव शक्तियों के सहित पूजन क्रम—उस श्वेत कमल को 'ॐ ह्रीं श्रीं वर्णाब्जाय सरस्वत्यासनाय नमः'—इस मन्त्र से सरस्वती के पीठ के रूप में स्थापित करना चाहिए । उस पीठ पर वर्णात्मक शरीर वाली सरस्वती का आंवरण के सहित तथा नव शक्तियों के सहित पूजन सम्पन्न करना चाहिए ॥ ८ ॥

अब प्रसङ्ग प्राप्त नव **शक्तियों के नामों** को कहते हैं—१. मेधा, २. प्रज्ञा, ३. प्रभा, ४. विद्या, ५. धी, ६. धृति, ७. स्मृति, ८. बुद्धि और ९. विद्येश्वरी ये नव शक्तियाँ कही गई हैं ॥ ९ ॥

अङ्गान्यादौ तदनु च कलायुग्मशश्चाऽष्टवर्गान्
ब्रह्माण्याद्याः शतमखमुखाद्यानथो लोकपालान् ।
मुख्यैर्गन्धैः प्रवरकुसुमैर्धूपदीपैर्निवेद्यै-
र्वर्णान् जापी यजतु दिनशो भारतीं भक्तिनम्रः ॥ १० ॥

अष्टमातरः

ब्रह्माणी माहेशी कौमारी वैष्णवी च वाराही ।
इन्द्राणी चामुण्डा समहालक्ष्मीश्च मातरः प्रोक्ताः ॥ ११ ॥

चाऽष्टवर्गानिति चशब्देन व्यापिन्यादिशक्तिभिश्चतुर्थमावरणं सूचितम् । व्यापिनी पालिनी वाचिनी क्लेदिनी धारिणी मालिनी हंसिनी शान्तिन्यः शक्तयः । ताश्च श्वेताः अक्षवलयपुस्तकधारिण्यः । ब्रह्माणी कनकवर्णा अक्षसूत्रकमण्डलुवरदाभयधरा । शूलपरशुदुन्दुभिकपालधरा माहेश्वरी । अङ्कुशदण्डखट्वाङ्गपाशधरा कौमारी । चक्रघण्टाकपालशङ्खधरा वैष्णवी । मुसलखड्गखेटकाभयधरा वाराही । अङ्कुशतोमरपाशकुलिशधरा इन्द्राणी । शूलकृपाणनृशिरःकपालधरा चामुण्डा रक्ता । अक्षस्रक् बीजापूर कपाल पङ्कजधरा महालक्ष्मीः । शतमखमुखाद्यानिति—शतमखमुखाः लं रं टं क्षं वं यं सं हं ह्रीं अमिति बीजानि । तान्यादौ येषां लोकपालानां ते तथोक्ताः । वर्णान् जापीति वर्णजापी वेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—तदनु च कलायुग्मश इति कलाः स्वराः । यथा अं आं

नमः । इं ईं नम इत्यादि । चकारः समुच्चयार्थः । अष्टवर्गाश्चेति वान्वयोऽभिप्रेतः। तदाभिप्रायान्तरमाह—चाष्टवर्गानितीति । अष्टवर्गांश्च पूर्ववत् । कचटतपयशाद्या लक्षौ च । यथा कं खं गं घं ङं नम इति । अत्र स्वरद्वन्द्वशक्तीनां व्यञ्जनवर्गशक्तीनां च प्रधानवदाकारोऽभिप्रेतः । ब्रह्माण्यादीरिति । मातृरित्यध्याहारः । तासामाकारं दर्शयति—अक्षवलयेत्यादिना । शतमखमुखानप्यथो लोकपालानितीन्द्राद्यानित्यर्थः । शतमखमुखाद्यानिति वा पाठः । तद्विवृणोति—शतमखमुखा इति । वर्णान् जापीति वर्णानाभीक्ष्ण्येन जपितुं शीलमस्येति तथोक्तः। सुनियतः प्रजपेच्च तावदित्यस्यैव अयमनुवादः । अर्थान्तरमाह—वर्णान् जापीति । कृत्स्नां मातृकां वा जपेत् । यद्वा तत्समष्ट्यात्मकमकारमेव जपेदित्यर्थः । लक्षं न्यसेदित्येतत् कृत्स्नाया एव । तथा होमोऽपीति ज्ञेयम् ॥ १०-११ ॥

आवरण पूजा प्रयोग—प्रथम आवरण में अङ्गों की पूजा करे, उसके बाद द्वितीय में कलायुग्म (स्वरों) की, इसके बाद अष्ट वर्गों की, इसके बाद ब्रह्माणी आदि अष्टमातृकाओं की, इसके बाद इन्द्रादि दश दिक्पालों की पूजा करे । इस प्रकार भक्ति से विनम्र सरस्वती मन्त्र का जप करने वाला साधक श्रेष्ठ गन्धों से उत्तमोत्तम पुष्पों से तथा धूप, दीप, नैवेद्यों से प्रतिदिन भारती की पूजा करे ॥ १० ॥

अब प्रसङ्ग प्राप्त **अष्टमातृकाओं का नाम** कहते हैं—१. ब्रह्माणी, २. माहेशी, ३. कौमारी, ४. वैष्णवी, ५. वाराही, ६. इन्द्राणी, ७. चामुण्डा और ८. महालक्ष्मी—ये उन आठ मातृका शक्तियों के नाम है ॥ ११ ॥

वर्गस्वरयाद्यंशाः क्रमेण कलधौतरजतताम्राः स्युः ।
इति रचितं रुचकमिदं साधकसर्वार्थदायि सततं स्यात् ॥ १२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वर्गस्वरेत्यादि प्रयोगप्रकरणम् । वर्गशब्देन स्पर्शग्रहणम् । स्पर्शस्वरयाद्यंशा इति वा पाठः । कलधौतं सुवर्णं स्पर्शवर्णोन्मानं सुवर्णमित्यादि द्रष्टव्यम् । इतीत्युक्तोन्मानानुवादः । रुचकमङ्गुलीयकम् । रुचकत्वादेव बालानां ग्रीवायामितरेषामङ्गुलौ च धार्यमवसीयते । तस्य च शोधनपूजाजपसंपातयोगोऽर्थसिद्ध एव । साधकसर्वार्थदायीति । तदुक्तं—

इयं रक्षः क्षुद्ररोगविषज्वरविनाशिनी ।
व्यालचोरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्याद्विशेषतः ।
युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्मनुजेश्वरः ॥ इति ॥ १२ ॥

वर्ग (व्यंजन) एवं स्वर तथा यकारादि वर्णांश क्रमशः सुवर्ण, रजत तथा ताम्र कहे गये हैं । अतः इनके द्वारा विरचित अङ्गुलीयक साधक का सर्वदा सम्पूर्ण मनोरथ पूर्ण करता रहता है ॥ १२ ॥

त्रिवारमम्भः परिजप्तमेतया
पिबेद्दिनादावपि विद्यया सुधीः ।

अनेडमूकोऽपि कवित्वगर्वितः
पराञ्च सिद्धिं लभतेऽर्कमासतः ॥ १३ ॥

कवितासिद्धिकरब्राह्मीघृतम्

कमलोद्भवौषधिरसेन वचया
पयसा च पक्वमथ सर्पिरपि ।
अयुताभिजप्तममुना दिनशो
लिहतां कविर्भवति वत्सरतः ॥ १४ ॥

अपि विद्ययेति । कर्णिकाबीजयोगः सूचितः । अथवा अपिशब्देन दशाक्षरीयोगः विद्याशब्देन त्रैपुराणामन्यतमयोः योगः सूचितः । सुधीरित्याधारेषु पद्मवर्णादिचिन्तनम् । अयमत्र प्रयोगक्रमः । स्वयं देवताविग्रहो भूत्वा । लिपिपद्मे हस्ते सङ्कल्प्य । तस्मिन् जलमादाय । ऐं क्लीं सौः अः वद वद वाग्वादिनि स्वाहा अः सौः क्लीं ऐं एवं क्षकारान्तं जपित्वा । क्षाद्यकारान्तमेव सबिन्दुकं जपित्वा । एवमेव सबिन्दुविसर्गम् अकारादिक्षान्तं जपित्वा पिबन् । मूलाधाराद्याधारेषु चतुःषड् दश द्वादश षोडश द्विदलपद्मेषु वर्णानां वादि बादिडादि कादि आदि हादीनां दीपशिखावद्व्याप्तिं ध्यायेत्। पुनरप्येवं द्विवारं पिबन् वर्णानामास्यान्तरम् उद्गमनम् आस्याच्छास्त्राद्याकारेण निर्गमनं च ध्यायेत् । सप्तत्यैकवर्गैर्वा त्रिवारजप इति । अप्ययुताभिजप्तमिति पूजाहोमादिकमुक्तम् ॥ १३-१४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—त्रिवारमम्भ इत्यत्र हि तया विद्यया त्रिवारमपि परिजप्तमम्भ इत्यन्वयः । मातृकयेत्यर्थः । सुधीरिति । देव्याः पादपद्मगलदमृतमयध्यानमुक्तम् । विद्ययेत्यत्राभिप्रायान्तरमाह—कर्णिकाबीजयोग इति । व्योमाविःसेत्याद्युक्तेन बीजेन योग इत्यर्थः। सहार्थे तृतीयेत्यपि सूचितम् । योगश्चायं कृत्स्नायास्तद्वर्गाणां वर्णानामेव वोभयतो योजनम् । पुनरप्यभिप्रायान्तरं दर्शयति—अथवेति । दशाक्षरीयोग इति । वक्ष्यति च—मध्ये वद्यत्तरयोरित्यादि । त्रैपुराणामिति । शुद्धादिभेदभिन्नानामिति भावः । आधारेष्विति । मूलाधारादिग्रहणम् । स्वयं देवताविग्रहो भूत्वेत्यादि पूर्वोक्तेऽपि समानम् । परिजप्तमित्यत्र परेः सर्वतोऽर्थत्वात् विसर्गादियोगतस्त्रिर्जपेन सकृत्पानं भवति । त्रिवारमित्यनेन चैवं त्रिवारं पानावृत्तिरपि भवतीति ज्ञेयम् । सप्त त्र्येकवर्गैर्वेति । क्रमेण वा प्रत्येकं वा त्रिवारजप इत्यनेन सम्बन्धः स्यात् । अनेडमूकोऽपीति । जात्या मूकः + + ॥ १३ ॥

मूले कमलोद्भवौषधिर्ब्राह्मी । सर्पिरपीति न केवलमुक्तारम्भः । पानेनेति भावः । अभिप्रायान्तरमाह—अप्ययुताभिजप्तमितीति । पूजाहोमादिकमितीति + + + दशाक्षर्यादियोगोऽत्रापि जपे यथार्थमुचित एव । इह वचा कल्कत्वेन विवक्षिता । ब्राह्मीरसं पयोयुक्तं वचापङ्कं वा पयोयुक्तं प्रतिदिनमयुतसंख्यं विभज्य जप्त्वा पिबेत् । यद्वा ब्राह्मीघृतान्तरोपलक्षणमेतत् । यदुक्तम्—

पलं श्वेतवचाचूर्णं कर्षं तुरगगन्धिनी ।
कृष्णा हरिद्रासिन्धूत्थं धात्री रुग्विश्वभेषजम् ॥

प्रतिनिष्कन्तु संयोज्य घृतप्रस्थे विनिक्षिपेत् ।
ब्राह्मीरसचतुष्प्रस्थे पचेन्मृद्वग्निना शनैः ॥ इति ।
सिद्धार्थसिन्धूत्थकणामयोग्रा-ब्राह्मीसुगन्धोत्पलकल्कसिद्धम्।
ब्राह्मीरसे सर्पिरिदं तु रक्षामेधाधृतिश्रीस्मृतिकान्तिदं स्यात् ॥ इति ।

लेहोपलक्षणं चैतत् । यदुक्तम्—

ब्राह्मी वचा हिरण्यं सरसिजकन्दं च सर्पिषा मधुना ।
पृथगथवाद्यावन्त्या मेधायै लेहयेदलं बालम् ॥ इति ।

कविर्भवतीति । कवित्वमेतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अब इन **मातृकाओं का अन्य प्रयोग** कहते हैं—सुधी इन मातृकाओं की विद्याओं से तीन वार के जप से अभिमन्त्रित जल यदि प्रातःकाल में पान करे तो बहरा और मूक साधक भी बारह मास पर्यन्त निरन्तर ऐसा करते रहने से वह कवित्व से गर्वित हो जाता है और परासिद्धि प्राप्त कर लेता है ॥ १३ ॥

अब **कवि होने का अन्य उपाय** कहते हैं—साधक कमल जहाँ से उत्पन्न होता है उस कवलगट्टे के रस से, वच से, दूध से पकाये गये घृत को यदि दश हजार मन्त्र से अभिमन्त्रित कर एक संवत्सर पर्यन्त निरन्तर लेहन करे तो वह कवि हो जाता है ॥ १४ ॥

अभिषेकफलकथनम्

वर्णौषध्या शृताभिः कलशममलधीरद्भिरापूर्य नूनं
प्रातस्तेनाऽभिषिञ्चेद्दशशतपरिजप्तेन यं वापि मासम् ।
स स्यान्मेधेन्दिरायुः प्रशमकवियशो विश्वसंवादयुक्तो
नारी बन्ध्याऽपि नानागुणगणनिलयं पुत्रवर्यं प्रसूते ॥ १५ ॥

कलशममलधीरिति कामनानुगुणबीजयोगादिकं सूचितम् । मेधाकामस्य ह्रौर्योगः । इन्दिराकामस्य तद्योगः । आयुषि जूंसःयोगः । प्रशमे प्रणवयोगः । कवित्वे वाग्भवयोगः । यशसि अजपायोगः । विश्वसंवादे शक्तियोगः । नानागुणाश्रयपुत्रकामे सर्वयोग इति ।

अथवा भानुवारे मध्यप्रागादि दिक्षु नवकलशान् मुक्तामाणिक्यवैडूर्यगोमेदवज्रविद्रुमपुष्परागमरकतनीलरत्नयुतान् सम्पूज्याऽभिषिञ्चेत् । तत्र मध्ये सर्वैः बीजैः देवीं सम्पूज्य । दलकुम्भेषु ह्रौः इत्यादिभिः व्यापिन्याद्याः पूज्याः । शान्तिन्या दुर्गाबीजेन पूजा त्रिलोहमुद्रिका नवरत्नमुद्रिका वाकलितसङ्गता कार्या । कलशजपपूजा होममहिता ॥ १५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वर्णौषध्या शृताभिरिति । वर्णौषधयो व्याप्तिपटल उक्ताः । शृताभिः पक्वाभिः । अमलधीरिति सावधानत्वमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—कमलमित्यादिना । कामना इह मेधेन्दिरायुरित्त्याद्युक्ता एव । दशशतपरिजप्तेनेत्यत्रैषां योगः स्यात् ।

पूजाभिषेकयोरपि तद्योगो भवति । आदिशब्देन बीजैर्मातृकया च पृथक्पूजादिकं गृह्यते । जूंसः योग इति मृत्युञ्जयोपादानम् । कामनान्तरेष्वपि तत्तदुचितबीजोऽभिप्रेयते । यथा अगदे नृसिंहबीजयोगः । + + इत्यादि ।

नानागुणगणनिलयमिति । मेधेन्दिराप्रभृतय उक्ता अनुक्ता अप्यारोग्यादयो गुणा विवक्षिताः । सर्वयोग इति । क्ष्रौं कलशेऽपि होमादिकार्यमिति ज्ञेयम् । नानागुणेत्यत्रैवामलधीपदयोजनायामभिप्रायान्तरं दर्शयति—अथवेत्यादिना । सर्वैर्बीजैरिति । मेधेन्दिरादिसर्वगुणानुगुणतया सप्तभिस्तद्बीजैः दुंबीजेन चेत्यर्थः । प्रागुक्तवत् तद्युक्तमातृकया पृथग्वा पूजा भवति । शान्तिन्या + + + इत्यष्टमी शक्तिरुक्ता । तस्या अनुक्तगुणानुगुणतया दुंबीजेन पूजा भवति । + + + नवरत्नमुद्रिकायामप्यस्य कलशस्य विनियोग इति तद्वदन् प्रागुक्तत्रिलोहमुद्रिकायामपि । तदाह—त्रिलोहमुद्रिकेति । मुद्रिकाङ्गुलीयकम् । नवरत्नानीहोक्तान्येव मुक्तामाणिक्यादीनि । तेषां क्रमोऽप्ययमेव भवति । अकलितसङ्गतेति + + + कलशजपपूजा होममहिता चेति । स्यादिति शेषः । + + पटलारम्भे प्रवरं विधानमित्यन्यदपि विधानं सूचितम् । यदुक्तम्—

शान्तिके तु पयः सर्पिस्तिलक्षीरद्रुमेध्मकाः ।
अमृताशकलां चैव पायसं तत्र कीर्तिताः ॥
गोक्षीरमधुसर्पिर्भिरष्टाष्टाहुतयः पृथक् ।
तैर्मिश्रितैस्तथाष्टौ च खादिरेध्मैश्च पौष्टिके ॥ इति ।
राज्यं विश्वदलैः सजातिकुसुमैः कन्याश्च लाजैः श्रियं
दध्नाधोनिथिमाज्यबिल्वसतिलैर्धान्यान्धसी स्वेन तु ।
सम्पत्तिं पयसा घृतेन मधुनार्द्राब्जैश्च कीर्तिं लभे-
ताज्येन श्रियमम्बुजैरमृतया त्वायुर्लिपेर्होमतः ॥
वशयेज्जातीकुसुमैराकर्षेल्लवणकङ्कुभिर्हन्यात् ।
गरलाक्तोन्मत्तफलैर्बीजैर्विद्वेषयेच्च कार्पासैः ॥ इति ।
हुत्वा लक्षं तिलैः शुद्धैर्मुच्यते सर्वपातकैः ।
पायसान्नेन जुहुयान्मन्त्री सर्वसमृद्धये ॥ इति ॥ १५ ॥

प्रयोगान्तर कथन-व्याप्ति पटल में उक्त वर्ण की औषधियों से पकाये गये (३.५३-५७) कलश स्थित क्वाथ को यदि अमल धी साधक एक हजार मन्त्र के जप कर मासपर्यन्त अभिमन्त्रित कर पान करे तो वह विश्व में लोहा लेने वाला कवि का यश प्राप्त करता है । इतना ही नहीं वह साधक मेधा, लक्ष्मी और आयु से भी सम्पन्न हो जाता है । यदि बन्ध्या स्त्री पान करे तो वह अनेक प्रकार के गुणों से सम्पन्न श्रेष्ठ पुत्र पैदा करती है ॥ १५ ॥

प्रयोगान्तरविधानम्

आधारोद्यच्छक्तिविन्दूत्थिताया
वक्त्रे मूर्धेन्दुं ग्रसन्त्याः प्रभायाः ।

क्षाद्यान्तार्णान् पातयेद्वह्निसोम-
प्रोतान्मन्त्री मुच्यते रोगजातैः ॥ १६ ॥

वह्निसोमप्रोतानिति । अग्नीषोमात्मकानित्यर्थः । मन्त्रीति । ॐ ह्रीं क्ष्रूं क्ष्वं नमः । ॐ ह्रीं ल्रूं ल्वं नमः । ॐ ह्रीं ह्रं ह्वं नम इत्यादिक्रमेण पातयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल आधारोद्यदित्यादिश्लोकेन योग उक्तः। मूर्धेन्दुं ग्रसन्त्याः प्रभाया वक्त्रे पातयेदिति योजनीयम् । मूलाधारचतुर्दलकमलकर्णिकायां त्रिकोणे प्रादुर्भवन्ती शक्तिः भुवनेशीरूपा । तस्या मध्ये गताद्बिन्दोरुत्थिताऽतिसूक्ष्मरूपा या प्रभा । सा सुषुम्नान्तर्वर्त्मना मूर्धानं तल्लक्षितं द्वादशान्तं वा प्राप्ता सती तत्र साधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकागतं सोमं वेधपूर्वकं व्याप्नोति । तदेव तस्य ग्रसनम् । तस्या वक्त्रं च तदा तदधोभाग एव । तत्र तस्मात्सोमान्मातृकां प्रतिलोमामुच्चरन् क्षकाराद्यकारान्तवर्णान् पातयेत्। तेषां विशेषणं वह्निसोमप्रोतानित्येतत् । प्रोतत्वं व्याप्तत्वम् । तदाह—अग्नीषोमात्मकानिति । द्विद्विबिन्दुतया वर्णानां पातनम् । यद्वैकैकबिन्दुतयैव तदा चार्धद्वयेनोभयात्मकत्वमिति ज्ञेयम् । मन्त्रीति । सकृच्छक्तेर्लिपिप्रतिलोमस्य चोच्चारणमुक्तम् । अभिप्रायभेदमाह—मन्त्रीतीति । अत्र प्रतिवर्णमावृत्ती रेफवकारयोगश्चेति भेदः । मुच्यते रोगजातैरिति । जातशब्दः समूहवचनः । अत्र पतद्भिर्वर्णैः मूलाधारपर्यन्तं तस्याः प्रभाया दीप्तिरपि विभावनीया । ततश्चाशेषदेहव्याप्तिरपि । तत्राग्न्यंशेन दुरितरोगदाहः सोमांशेनाप्यायनमित्यवबोद्धव्यम् । लिपेः सकलीकरणं कृत्वायं प्रयोगः कर्तव्यः । किं च गुणितयोगात्पूर्वमपि नित्यतयायं योगः स्यादिति ॥ १६ ॥

आधार से उदीयमान शक्ति के बिन्दु से उठी हुई शिर में रहने वाले इन्दु को कवलित करती हुई प्रभा के मुख में अग्नि-सोमात्मक दैवत क्षादि और अन्त वर्णों से युक्त कर (ॐ ह्रीं क्ष्रूं क्ष्वं नमः, ॐ ह्रीं ल्रूं ल्वं नमः, ॐ ह्रीं ह्रं ह्वं नमः इत्यादि क्रम से) गिरावे तो वह मन्त्रज्ञ समस्त रोग समूहों से मुक्त हो जाता है । यहाँ अग्नि के अंश से पाप और रोग का दाह हो जाता है और सोम के अंश से साधक का आप्यायन तथा अभिवर्द्धन कहा गया ॥ १६ ॥

न्यासविधानम्

विन्यासैरथ सजपैर्हुतार्चनाद्यै-
र्ध्यानैन प्रभजति भारतीं नरो यः ।
स श्रीमान् पुनरचिरेण काव्यकर्ता
क्ष्वेलादीन् जयति जरापमृत्युरोगैः ॥ १७ ॥

विन्यासैरिति । शुद्ध सविसर्ग सबिन्दुविसर्ग सबिन्दु सकल सकेशवादिसश्रीकण्ठादि सशक्तिकमलामारसमारकमलाशक्तिसशक्तिसकमल समारन्यासैरन्यैश्चेत्यर्थः । जपाश्चैवंविधाः । हुतार्चनाविधी मातृकोक्तौ ।

१. शुद्धन्यासे—अङ्गर्षिध्यानादिकं मातृकायामुक्तप्रकारेण द्रष्टव्यम् । सरस्वती एव देवता ।

२. विसर्गन्यासे—विसर्गान्तान्यङ्गानीत्येव विशेषः । ध्यानपूजादिकं समानम् । सृष्टिसरस्वती देवता ।

३. बिन्दुविसर्गयोगे—तथाविधानि अङ्गानि । स्थितिसरस्वती देवता । ध्याने तु विशेषः । सिन्दूरवर्णं वराक्षसूत्रमृगपुस्तकधरं देवं ध्यात्वा । तत्पार्श्वे काञ्चनाभां पुस्तकाक्षमालाधरां देवीं ध्यायेदिति ।

४. सबिन्दुन्यासे—संहारसरस्वती देवता । रक्तवर्णाम् अक्षमालाटङ्कमृग-पुस्तकधरां ध्यायेत् ।

५. सकलन्यासे—प्रजापतिः ऋषिः । गायत्री छन्दः । कला सरस्वती देवता । ह्रस्वदीर्घान्तरस्थैः प्रणवैरङ्गानि । पद्मचक्रशूलमृगाक्षसूत्रपुस्तकटङ्ककपालशङ्खकलश-धरा मुक्ताविद्युत्पयोद-स्फटिक-जपावर्णपञ्चवदना शुक्लवर्णा ध्येया ।

६. केशवादियुतन्यासे—प्रजापतिः ऋषिः । गायत्री छन्दः । अर्धलक्ष्मी-नारायणो देवता । दीर्घषट्कयुक्तेन कामेनाऽङ्गानि । अथवा ॐ नमो ह्रीं नमो नारायणाय हंसः सोऽहं अं कं खं गं घं ङं आं ओं नमो नारायणाय हंसः सोऽहं देव्यै हृदयाय नमः । इत्यादिमन्त्रैरङ्गानि कुर्यात् । पद्मिनी-विष्णुपत्नी-वरदा-कमल-रूपाशूलिन्योऽवशिष्टाः शक्तयः । पद्म-गदा-शङ्ख-चक्र-पुस्तक-पद्मादर्श-रत्नकलश-धरो विद्युत्पयोद-वर्णो ध्येयः ।

७. श्रीकण्ठादियुतन्यासे—अम्बरीष ऋषिः । अनुष्टुप् छन्दः । अर्धनारीश्वरो देवता । दक्षिणामूर्तिगायत्र्यौ ऋषिच्छन्दसी इत्यन्ये । षड्दीर्घयुजा हसाऽङ्गानि । अथवा (१) ॐ नमो भगवति ब्रह्माणि रक्ष रक्ष पद्महस्ते मां रक्ष रक्ष अं कं खं गं घं ङं आं ह्रीं ह्सौः सञ्जीवनि सञ्जीवनि हृदयाय नमः । (२) ॐ नमो भगवति माहेश्वरि रक्ष रक्ष त्रिशूलहस्ते मां रक्ष रक्ष इं चं छं जं झं ञं ईं ह्रीं ह्सौः ऊर्ध्वकेशिनि शिरसे स्वाहा । (ङ) ॐ नमो भगवति कौमारि रक्ष रक्ष शक्तिहस्ते मां रक्ष रक्ष उं टं ठं डं ढं णं ऊं ह्रीं ह्सौः जटिलकेशिनि शिखायै वषट् । (४) ॐ नमो भगवति वैष्णवि रक्ष रक्ष चक्रहस्ते मां रक्ष रक्ष एं तं थं दं धं नं ऐं ह्रीं ह्सौः मायात्रैलोक्यरूपिणि सहस्रपरिवर्तिनि कवचाय हुं । (५) ॐ नमो भगवति वाराहि रक्ष रक्ष दंष्ट्र हस्ते मां रक्ष रक्ष ॐ पं फं बं भं मं औं ह्रीं ह्सौः ताराक्षिणि नेत्रत्रयाय वौषट् । (६) ॐ नमो भगवति इन्द्राणि रक्ष रक्षा वज्रहस्ते मां रक्ष रक्ष अं यं रं ळं वं शं षं सं हं लं क्षं अः ह्रीं ह्सौः मारय मारय अस्त्राय फट् । (७) ॐ नमो भगवति चामुण्डे रक्ष रक्ष पाशहस्ते मां रक्ष रक्ष अं इत्यादि ह्रस्वाष्टकं कादिक्षान्तं दीर्घाष्टकं चोक्त्वा सर्वांगं रक्ष रक्ष सर्वांगव्यापिनि स्वाहा इति मन्त्रैरङ्गानि व्यापकं च कुर्यात् । बन्धूककाञ्चन-निभोऽक्षमालाङ्कुशपाशवरदधरो ध्येयः ।

८. शक्तिकमलामारयोगे—शक्तेः ऋष्यादिकं न्यसेत् । द्विरुक्तैर्बीजैरङ्गानि । अक्षस्रक्पञ्चशर-पद्माङ्कुशापद्मेक्षुधनुः । पुस्तकधरा अरुणा ध्येया ।

९. समारकमलाशक्तिन्यासे—सम्मोहनगायत्रीजगज्जनन्य ऋष्यादयः । द्विरुक्तै-र्बीजैरङ्गानि । पञ्चबाण पद्माङ्कुशाक्षमाला पुस्तकपाशपद्मधनुर्धरा ध्येया ।

१०सशक्तिन्यासे—शक्तिवदङ्गर्ष्यादिकम्। अक्षस्रगङ्कुशपाशपुस्तकधरा ध्येया।

११.सश्रीन्यासे—श्रीबीजवदङ्गर्ष्यादिकम्। अक्षस्रक्कमलद्वयपुस्तकधरा ध्येया।

१२.सकामन्यासे—कामबीजवदङ्गर्ष्यादिकम् । अक्षस्रक्शरचापपुस्तक-धरां ध्येया ।

स श्रीमानिति । केशवादियोगे श्रीबीजयोगे च श्रीरेव फलम् । कलायोगे काव्यकर्तृत्वम् । श्रीकण्ठादियोगे क्ष्वेलादिजयः । जरापमृत्युरोगादिजयोऽन्येषाम् । सर्वं सर्वत्र वा ॥ १७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले विन्यासैरथेति फलान्तराभिधानेनोपसंहारः । लक्षं न्यसेदित्युक्तत्वाद्विन्यासैरिति बहुवचनोपपत्तिः । ध्यानैश्चेति । पञ्चाशद्वर्णभेदैरिति परसूक्ष्मध्यानयोरप्युक्तत्वादाधारोद्यच्छक्तीति च नित्ययापि योगस्याभिप्रेतत्वात् बहुवचनसम्भवः । जरापमृत्युरोगैरिति विमुक्तो भवतीति शेषः । अभिप्रायान्तरं दर्शयति—विन्यासैरितीत्यादिना । अथ विन्यासैरिति सम्बन्धनीयम् । वक्ष्यमाणन्यासभेदापेक्षया च बहुवचनम् । तदाह—शुद्धविसर्गेति । वक्ष्यति च—शुद्धश्चापि सबिन्दुक इत्यादि । कलाः कला इत्यादि च । अन्यैश्चेत्यात्माक्षरयोगः कामरत्यादियोग इत्यादिग्रहणम् । सजपैरित्येतद्विवृणोति—जपाश्चेति । केवलन्यासा एवेति चकारेणोक्तम् । न्यासजपयोः संख्यापि पूर्वोक्तैव भवति । हुतार्चनाद्यैरित्येतदाशयमाह—हुतार्चनाविधी इति । आद्यशब्देन + + ध्यानैश्चैतदभिप्रायं न्यासे विशेषञ्च दर्शयति—शुद्धन्यास इत्यादिना। सरस्वत्येवेति । न तु मातृकासरस्वतीति भावः । अवशिष्टाः शक्तय इति । देव्यै इत्येतस्य स्थाने पठनीया इति भावः । शक्तेः ऋष्यादिकमिति तद्धृल्लेखापटले—शक्तिः स्यादृषिरस्य त्वित्यादि । द्विरुक्तैर्बीजैरिति । ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं श्रीं क्लीमित्येभिः षड्भिः क्रमेणेत्यर्थः । इदानीं स श्रीमानित्यादिशेषस्याभिप्रायमाह—स श्रीमानितीत्यादिना । ज्वरापमृत्युरोगादिजय इति बहुवचनाशयोऽप्युक्तः । सर्वं सर्वत्र वेति । तत्तदुचितबीजयोगोऽपि वेष्यते ॥ १७ ॥

जो मनुष्य न्यासपूर्वक जप होम अर्चनादि से युक्त ध्यान से भारती का भजन करता है वह शीघ्र ही श्रीमान् हो जाता है और काव्यकर्त्ता हो जाता है तथा जरा अपमृत्यु एवं रोगों से विमुक्त हो जाता है ॥ १७ ॥

तारकलान्यासविधिः

कलाः कलानादभवा वदन्त्यजाः
कचादिवर्णानुभवाष्टतादिकान् ।
पयादिकान्माक्षरजाश्च बिन्दुजाः
क्रमादनन्तावधिकास्तु षादिकान् ॥ १८ ॥

कलाः कला इति कलान्यासे वर्णयोगक्रममाह । प्रसङ्गाच्चान्यत् ॥ १८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वर्णयोगक्रममिति । व्याप्तिपटलोक्तादयमिह भेद इति भावः । सर्वत्र संयोज्येत्युपस्कारः । कलाः संयोज्य नादभवाः कला वदन्तीत्येवं सर्वत्रान्वयः । कलाः

संयोज्येति अकारादिस्वरान् संयोज्येत्यर्थः । कचादिवर्णान् संयोज्याजा इत्यकारजाः कला वदन्तीत्यर्थः । षादिकान् संयोज्यानन्तावधिका बिन्दुजाः कला वदन्तीत्यन्वयः । पीताश्वेतारुणाऽसिता अनन्तेतीमान् कला इति भावः । प्रसङ्गाच्चान्यदिति सान्निध्यकृदित्यादेर्मन्त्रोद्धारविधान इत्यादेश्चेह निब्रन्धनमुक्तम् ॥ १८ ॥

अब **कलान्यास में वर्ण योग का क्रम** कहते हैं—कला (स्वर) का संयोग करने से 'नाद कला' हो जाती है । कादि चादि टादि तथा तादि का संयोग करने से 'अजा (अकारादि से जायमान) कला' हो जाती है । पकारादि तथा यकारादि कला जोड़ देने से वह मकाराक्षर युक्त कला हो जाती है । इसी प्रकार षादि कला से युक्त कर देने पर वह अनन्त विधिक बिन्दुजा कला हो जाती है ॥ १८ ॥

कुर्यात् कलाभिराभिर्मन्त्री दिनशस्तनौ कलान्यासम् ।
सान्निध्यकृत् स मर्त्यः प्रतिमाकलशादिषु प्रविज्ञेयः ॥ १९ ॥

मन्त्रीति । कलान्यासे पाशाङ्कुशत्र्यक्षरादियोगः सूचितः ॥ १९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पाशाङ्कुशत्र्यक्षरादियोग इत्यजपापरमात्मादिमन्त्राणां ग्रहणम् । मूले सान्निध्यकृत् स इति तच्छब्देन न्यासग्रहणम् । कस्य सान्निध्यकृदिति प्रकृतत्वात् कलाशक्तेरिति गम्यते । प्रतिमाग्रहणात्तु तत्तन्मन्त्रसंयोगतस्तत्तद्देवताया अपीत्य वसीयते । मर्त्यः साधकः । प्रतिमाशिवविष्ण्वादिबिम्बकलशो दीक्षायामभ्युदयार्थोऽपि ग्राह्यः । आदिशब्देन यन्त्राज्यादिग्रहणम् । सान्निध्यफलाभिधानान्न्यासावृत्तिरपि लक्षपर्यन्ता लभ्यते ॥ १९ ॥

पाशाङ्कुश में त्र्यक्षरादि योग—मन्त्रज्ञ इन कलाओं से प्रतिदिन अपने शरीर में कला न्यास करे । इसी प्रकार प्रतिमा तथा कलशादि में न्यास करे तो वह मनुष्य शक्ति का सन्निध्यकृत हो जाता है ऐसा समझना चाहिये ॥ १९ ॥

मन्त्रोद्धारविधानेन वर्णव्यत्यासक्लृप्तिरुद्दिष्टा ।
आभिः श्रीकण्ठादिप्रोक्तैर्वा नामभिर्वा विशेषज्ञैः ॥ २० ॥

विशेषज्ञैरिति । उद्धारस्य मलसंहाररूपत्वं जानद्भिरित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मन्त्रोद्धारविधान इति । तत्तन्मन्त्रस्य वर्णाब्जादुद्धारानुष्ठान उद्धाराभिधाने चेत्यर्थः । आभिर्वर्णव्यत्यासक्लृप्तिर्विशेषज्ञैरुद्दिष्टेत्यन्वयः । आभिरिति कलाग्रहणम् । वर्णानां व्यत्यासो विनियमः । तत्तन्मन्त्रवर्णस्य स्थाने नामान्तरयोजनम् । यथा—घनवर्त्मकृष्णगतिशान्तिबिन्दुभिरिति । श्रीकण्ठादिप्रोक्तैर्नामभिर्वेति । वर्णव्यत्यासक्लृप्तिरित्यनुषङ्गः । यथा तारोमायामरेशोद्रिपीठ इति । मन्त्रोद्धारकथनं त्वन्यैरपि नामभिः स्यात् । यथा घनवर्त्मकृष्णगतिशान्तिबिन्दुभिरिति । कदाचित्तु न व्यत्यासः । यथा मध्ये वद्यक्षरयोरिति । मन्त्रोद्धारानुष्ठाने त्वयं नियमो भवति । यथा वर्णाब्जादकारं निवृत्त्यै नम इति वा श्रीकण्ठाय नम इति वोच्चरन् सपुष्पमादानमुद्रयान्यत्र निपानमुद्रया न्यसेत् । तत्र त्वकारं च लिखेदिति । मलसंहाररूपत्वमिति मन्त्रवर्णानां छिन्ना रुद्धा इत्यादिरूपं मलं कलाशक्तिभिः श्रीकण्ठादिमूर्तिभिर्वा तादात्म्यापत्तौ संहृतं प्रतिपत्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

वर्ण समूहों से मन्त्रोद्धार का विधान कर इन कलाओं तथा श्रीकण्ठादि के नामों द्वारा विशेषज्ञों ने वर्ण व्यत्यास (वर्णों की अनियमितता) की विधि भी प्रदर्शित कर दी है ॥ २० ॥

केशवादिन्यासे विशेषविधानम्

अष्टाक्षरोक्तमनुवर्यविशिष्टमूर्त्तिं
संस्मृत्य विष्णुमपि मन्त्रितमो यथावत् ।
वर्णैर्न्यसेदपि पुरेव च केशवादि-
मूर्त्या युतैर्वपुषि भक्तिभरावनम्रः ॥ २१ ॥

केशवादिन्यासे विशेषमाह—अष्टाक्षरेति । अष्टाक्षरपटल उक्तो यो मनुवर्यस्तेन विशिष्टमूर्तिं विष्णुमिति । वर्णोर्ध्वभागेऽष्टाक्षरयोगोऽप्युक्तः । विष्णुमपीतिश्रियम-पीत्यर्थः। मन्त्रितम इति वर्णादौ त्रिपुटादियोगः सूचितः । यथावदित्यर्ध-लक्ष्मीनारायणध्येयत्वं सूचितम् । न्यसेदपीति पूजादिकमपि कुर्यादित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—केशवादिन्यासे विशेषमिति ध्याने विशेष इहोक्तः । मन्त्रितमो यथावदिति वर्णयोगो नाम्नां चतुर्थीनतियोगश्चोक्तः । अभिप्रायान्तरमाह—अष्टाक्षरपटल इति । अष्टाक्षरपटलयोगोऽपीति न केवलं ध्येयाकार एवेति भावः । त्रिपुटादियोग इति । त्रिपुटा वक्ष्यते—अथ रमाभुवनेशिमनोभवैरिति । आदिशब्देनाजपादिग्रहणम् । यथा ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं हंसः सोहं अं नमो नारायणाय कीर्त्यै नम इत्यादि । ध्येयत्वमिति सूचितमिति शेषः। मूले पुरेव चेति व्याप्तिपटलोक्तरीत्येत्यर्थः । कीर्त्यादिशक्तिभिरपि युतैरित्यनेनोक्तं विशेषमाहेत्येतद्रुद्रादीनित्यत्रापि समानमेव ॥ २१ ॥

केशवादिन्यास में विशेष विधान—भक्ति भाव में विभोर अत्यन्त विनम्र हुआ श्रेष्ठ मन्त्रज्ञ साधक अष्टाक्षर पटल में बतलाए गए मन्त्र से विशिष्ट मूर्त्ति वाले भगवान् विष्णु का यथावत् स्मरण कर केशवादि मूर्त्तियों के वर्णों से अपने शरीर में न्यास एवं पूजा कार्य करे ॥ २१ ॥

रुद्रादीन् शक्तियुतान् न्यसेद् याद्यांस्त्वगादिसप्तधातुयुतान् ।
श्रीकण्ठादौ विद्वान् वर्णान् प्राग्बीजसंयुतांश्चापि ॥ २२ ॥

अर्धनारीश्वरध्यानम्

सिन्दूरकाञ्चनसमोभयभागमर्ध-
नारीश्वरं गिरिसुताहरचिह्नभूषम् ।
पाशाभयाक्षवलयेष्टदहस्तमेवं
स्मृत्वा न्यसेत् सकलवाञ्छितवस्तुसिद्ध्यै॥२३॥

शक्त्या शक्तिश्रीभ्यां शक्तिश्रीक्लींभिरन्वितैर्वर्णैः ।
श्रीशक्त्या युगस्मराद्यैरथवा विहितः समृद्ध्ये न्यासः ॥ २४ ॥

रुद्रादीनिति । रुद्राणां श्रीकण्ठादिमूर्तीनामादौ स्थितान् वर्णान् शक्तियुतान् मूर्त्यन्ते पूर्णोदर्यादिशक्तियुतान् । याद्यैस्त्वगादिधातुयोगः सर्वन्यासेषु समानः । श्रीकण्ठादौ विद्वानिति । श्रीकण्ठादिमूर्तीनामादौ वर्णानामुपरि पञ्चाक्षरीविद्यायोगः उक्तः । प्राग् बीजसंयुतानिति वर्णादौ प्रणवशक्तिप्रासादयोग उक्तः । अपीत्यज पादियोगः ॥ २२-२४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—श्रीकण्ठादौ न्यासे रुद्रादीन् शक्तियुतान्न्यस्येदिति सोपस्कार-मन्वयः । रुद्रशब्देन श्रीकण्ठग्रहणम् । पूर्णोदर्यादयश्च तेषां शक्तयः । विद्वानिति मन्त्रोचिततयाऽर्धनारीश्वरं शक्तियुतमीश्वरं वा ध्येयं जानन्नित्यर्थः । वर्णानां योगस्तु प्रकरणादिभिर्भवति । वर्णान् प्राग्बीजसंयुतान् वापीति श्रीकण्ठादावित्यनुषङ्गः । बीजमिह प्रासादः । अभिप्रायान्तरमाह—रुद्रादीनितीति । रुद्रादीन्वर्णानित्यन्वयः । सर्वन्यासेष्विति कलान्यासे केशवादिन्यासे च तथा शुद्धादिन्यासेष्वपि चेत्यर्थः । पञ्चाक्षरीविद्यायोग इति विद्याग्रहणं देवीमन्त्रस्यापीच्छया परिग्रहार्थम् । अजपादियोग इति परमात्ममन्त्रादि- परिग्रहार्थम् । यथा ॐ ह्रीं हंसः सोहं अं नमः शिवाय शिखायै श्रीकण्ठाय पूर्णोदर्यै नम इत्यादि ॥ २२-२४ ॥

विद्वान् साधक मन्त्रोचिततया अर्धनारीश्वर अथवा शक्तियुक्त ईश्वर का ध्यान करते हुये श्रीकण्ठादि के न्यास में पूर्णोदर्यादि शक्तियों के साथ श्रीकण्ठादि का न्यास प्राक् बीज संयुक्त सप्तधातु युक्त यकारादि वर्णों के साथ करे ॥ २२ ॥

अब **अर्धनारीश्वर का ध्यान** कहते हैं—जिन गिरिसुता एवं हर के चिह्न से युक्त अर्धनारीश्वर का उभय भाग सिन्दूर तथा काञ्चन वर्ण से युक्त है तथा उनके हाथ पाश, अभय, अक्षवलय तथा वर मुद्रा से युक्त हैं ऐसे अर्धनारीश्वर का स्मरण कर साधक को अपनी वाञ्छित वस्तु की सिद्धि के लिये न्यास करना चाहिए ॥ २३ ॥

यहाँ न्यास पद से कला न्यास एवं केशवादि न्यास तथा शुद्धादि न्यास भी विवक्षित है । इन न्यासों में पञ्चाक्षरी विद्या का योग भी होना चाहिये । 'ॐ ह्रीं हंसः सोऽहं अं नमः शिवाय शिखायै श्री कण्ठाय पूर्णोदर्यै नमः' यह न्यास का स्वरूप है, अथवा समृद्धि के लिये शक्ति (ह्रीं) से एवं शक्ति और श्रीं तथा क्लीं (ह्रीं श्रीं क्लीं) से अथवा श्री एवं शक्ति (श्रीं ह्रीं) से अथवा दो स्मरादि (क्लीं क्लीं) इन से न्यास करना चाहिये ॥ २४ ॥

अथाऽनया पञ्चविभेदभिन्नया
प्रपञ्चयागस्य विधिः प्रकथ्यते ।
कृते तु यस्मिन्निह साधकोत्तमाः
प्रयान्ति निर्वाणपदं तदव्ययम् ॥ २५ ॥

पञ्चविभेदभिन्नयेति । पञ्चाशत् सप्तत्रिद्व्येकमन्त्रसम्बद्धयेत्यर्थः । सशक्ति-कमलामार समारकमलाशक्ति सशक्तिकमलासशक्ति समारपञ्चन्यासभेदयुतयेति वार्थः। साधकोत्तमा इति प्रपञ्चयागादौ तत्त्वस्पृहामधिकार उक्तः ॥ २५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ मूल आत्माष्टाक्षरन्यासः अथानयेत्यादिप्रकरणेनोच्यते । स च मन्त्रो द्विविधो ब्रह्मयागमन्त्रः प्राणाग्निहोत्रमन्त्रश्चेति । तत्र ब्रह्मयागमन्त्रस्य द्विधा प्रयोगः । प्रपञ्चयागो न्यासमात्रं च । तत्र प्रथमं प्रपञ्चयागः प्रस्तूयतेऽथानयेति । पञ्च- विभेदभिन्नयेति पृथिव्यादिभूतलिपिविभेदेन बीजबिन्द्वाद्यंशविभेदेन च भिन्नयेत्यर्थः । कथं मातृकयैवानया प्रपञ्चेन योगोपपत्तिरिति तदर्थमेतदुक्तम् । तेन वर्णहोमे कृत्स्ना प्रतिपत्तिरपि सूचिता भवति ।

अभिप्रायान्तरमाह—पञ्चाशदिति । पञ्चाशदादिपञ्चसंख्याभेदयुक्तयेत्यर्थः । प्रपञ्च-यागस्येत्यनेन प्राणाग्निहोत्रे तु शुद्धादिसप्तविभेदभिन्नयेत्यपि सूचितम् । वक्ष्यति च—शुद्धसबिन्द्वादिमातृकाभेदसंयोगक्रमविदामिति । मूल इह कृत इति न जन्मान्तरापेक्षेत्युक्तम् । प्रपञ्चयागादाविति द्विविधः प्रपञ्चयागो द्विविधश्च प्राणाग्निहोत्रं गृह्यते । तत्त्वस्पृहामिति । परदेवतात्मतत्त्वं परमपुरुषार्थतयाधिजिगमिषतामिति भावः ॥ २५ ॥

अब इसके बाद चौबीस श्लोक में कहे गये पाँच भेदों वाले विभिन्न प्रपञ्चयाग की वह विधि कही जा रही है जिस प्रपञ्च याग के करने से परदेवता तत्त्व को ही परम पुरुषार्थ रूप में जानने की इच्छा करने वाले साधकोत्तम अव्यय निर्वाण पद प्राप्त कर लेते हैं ॥ २५ ॥

पूर्वं महागणपतिं स्वविधानसिद्ध-
रूपञ्च साङ्गमपि सावरणं विचिन्त्य ।
बीजेन संयुतमृचा प्रजपेत माला-
मन्त्रं निजेष्टविधयेऽवहितो यथावत् ॥ २६ ॥

पूर्वमिति । लिपिन्यासात् पूर्वं नित्यलिपिन्यासादुत्तरमित्यर्थः । अवहित इति बीजादीनां ध्यानभेदः सूचितः । यथावदित्यङ्गादिन्यासपूर्वकत्वम् ॥ २६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले पूर्वं महागणपतिमिति तदङ्गतया पुरस्ताद्गणपतिभाव-नोक्ता । द्विविधोऽयं प्रपञ्चयागोऽभिप्रेयते । स्वतन्त्रोऽभिमतमन्त्रन्यासाङ्गभूतश्च । तत्र स्वतन्त्रतया प्रपञ्चयागेऽभिमतमन्त्रन्यासजपादौ कृत एतद्भवति । मन्त्रन्यासाङ्गभावे तु कालो वक्तव्य इति । तदर्थमभिप्रायमाह—पूर्वमितीति । समुनिच्छन्दो दैवतमित्याद्युच्य-मानाल्लिपिन्यासात्पूर्वमित्याद्युक्तावर्थादन्यस्माल्लिपिन्यासात्पश्चादित्यपि गम्यत इति भावः । मूले स्वविधानसिद्धरूपमिति । वक्ष्यति च—मन्दाराद्यैरित्यादि । निजेष्टविधय इति यजनस्य । वाचिकत्वात्तदङ्गतया गणपतिपूजापि वाचिकीति भावः । अवहितो यथावदिति प्राप्तानुवादः ।

अभिप्रायान्तरमाह—अवहित इतीति । सिद्धरूपमिति बीजस्य । साङ्गमिति ऋचः । साङ्गमित्यङ्गावरणपर्यन्तं विवक्षितम् । सावरणमिति मालामन्त्रस्य । स च महा- गणपतिमन्त्र एवेति ज्ञेयम् । अङ्गादिन्यासपूर्वकत्वमिति निजोऽङ्गन्यास इत्यवबोद्धव्यम् । तत्र तु ऋचः पादैरर्धाभ्यां चाङ्गानि । आदिशब्देनर्ष्यादीनां सम्भवे सति वर्णन्यासादेरपि ग्रहणम् ॥ २६ ॥

पूर्व में अर्थात् (लिपिन्यास से पूर्व किन्तु नित्यलिपि न्यास के अनन्तर) अवहित (अङ्गादि न्यासपूर्वक) स्वविधान सिद्ध स्वरूप महागणपति का साङ्ग

सावरण ध्यान कर बीज से संयुक्त ऋचा के साथ मालामन्त्र का अपनी इष्टसिद्धि के लिये जप करे ॥ २६ ॥

सचतुश्चत्वारिंशद्वारं बीजं तथैकवारमृचम् ।
प्रजपेच्चतुरावृत्त्या मालापूर्वं मनुञ्च मन्त्रितमः ॥ २७ ॥

मन्त्रितम इति विभूतिमन्त्रजपः । बीजषट्कानन्तरं महाविभूते वरे वरदे सर्वजन-विमर्दिनीत्यादिर्विभूतिमन्त्रः ॥ २७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मन्त्रितम इति स्वपटलभाविमन्त्रज्ञ इत्यर्थः । अभिप्रायान्तर-माह—मन्त्रितम इतीति । सकृदस्य जपः स्यात् ॥ २७ ॥

अब उस मालामन्त्र का विधान कहते हैं—चौवालीस बार बीज उसके बाद एक बार ऋचा की चार आवृत्ति जप कर मन्त्रवेत्ता मालामन्त्र का जप करे ॥ २७ ॥

समुनिच्छन्दो दैवतमपि साङ्गमातृकां च विन्यसेत् ।
प्रागभिहितेन विधिना वारत्रितयं ग्रहांश्च सप्त तथा ॥ २८ ॥

सप्तग्रहन्यासस्थानकथनम्

वदने च बाहुपादद्वितये जठरे च वक्षसि यथावत् ।
अर्काद्यान् विन्यसेत् क्रमेण मन्त्री स्वरादिवर्गेशान् ॥ २९ ॥

ग्रहांश्च सप्तेति नवग्रहन्यासः सूचितः ॥ २८ ॥

प्राणाग्निहोत्रार्थं सप्तग्रहन्यासस्थानमाह—वदन इति । अयमत्र न्यासक्रमः । स्वरस्थाने स्वरान् विन्यस्य । तानुक्त्वा । स्वराधिपतये सूर्याय भगवते नमः । इति स्वरस्थाने व्यापयेत् । कवर्गं न्यसित्वा । तानुक्त्वा । कवर्गाधिपतये मङ्गलाय भगवते नमः । चवर्गाधिपतये शुक्राय नमः । इत्यादयो व्यापकमन्त्राः ज्ञातव्याः । यथावदिति प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोगो व्यापकन्यासश्च सूचितः ।

मन्त्री स्वरादिवर्गेशानिति । भगवत्पदस्य तत्तदधिपतिपदस्य च योग उक्तः । स्वरानुक्त्वा सोममण्डलाय नम इति मूर्धादिगलपर्यन्तं व्याप्य । स्पर्शानुक्त्वा सूर्य-मण्डलाय नम इति गलादिनाभिपर्यन्तं व्याप्य । यादिकमुक्त्वा अग्निमण्डलाय नम इति नाभ्यादिपादान्तं न्यसेदिति मण्डलत्रयन्यासः । आदिठान्तमुक्त्वा सोममण्डलाय नम इति मूर्धादिहृदयान्तं न्यसित्वा । डादिक्षान्तमुक्त्वाऽग्निमण्डलायेति हृदादिपादान्तं न्यसेदिति अग्नीषोमन्यासः । आदिक्षान्तमुक्त्वा हंसः पुरुषात्मने नम इति व्यापकत्वेन हंसन्यासः । एते चाऽन्याश्च यथावदित्यनेन सूचिताः । तथेति वा ।

अथ नवग्रहन्यासः । क्षं लं हं सं षं मरकतवर्णाय केतवे भगवते नमः । शं वं लं रं यं गोमेदवर्णाय राहवे भगवते नमः । मं भं बं फं पं नीलवर्णाय शनैश्चराय भगवते नमः । नं धं दं थं तं विद्रुमवर्णाय बृहस्पतये भगवते नमः । णं ढं डं ठं टं वज्रवर्णाय बुधाय भगवते नमः । ञं झं जं छं चं पुष्परागवर्णाय शुक्राय भगवते नमः । ङं घं गं खं कं वैडूर्यवर्णाय अङ्गारकाय भगवते नमः । अः अं औं ओं ऐं एं

लृं लृं मुक्तावर्णाय सोमाय भगवते नमः । ॠं ॠं ऊं उं ईं इं आं अं माणिक्यवर्णाय सूर्याय भगवते नम इति मूलाधार लिङ्गमूल नाभि हृदय गल लम्बिका भ्रूमध्य ललाट ब्रह्मरन्ध्रेषु न्यसित्वा। मण्डलत्रयाग्नीषोमहंसन्यासान् पूर्वोक्तवैपरीत्येन न्यसेदिति। 'हुत्वा महात्माऽथ शतार्धसंख्यं विन्यस्य तावच्च' इति प्राणाग्निहोत्रस्य प्राथम्यं वक्ष्यति ।

अतः प्रथमं नवग्रहमण्डलत्रयादिन्यासं कृत्वा । सप्तग्रहमण्डलत्रयादिन्यासः कर्तव्यः ॥ २९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले प्रागभिहितेनेति । यथा ब्रह्मा स्यादृषिरस्येत्यादि । ध्यानमपि तदेव भवति । मूले तथेति । विन्यसेदिति भावः । नवग्रहन्यास इति । सप्त च न्यसेदित्युक्तौ तत्प्रतीतेरिति भावः । प्राणाग्निहोत्रार्थमित्यधः सम्बन्धः ॥ २८ ॥

मूले वदन इत्यत्रैवं मन्त्रः स्यात् । ॐ स्वराधिपतये सूर्याय नम इत्यादि । अत्राभिप्रायान्तरं वदन् प्रथमं प्रयोगक्लृप्तिं दर्शयति—अयमत्रेत्यादिना । मङ्गलायेत्यादिषु चवर्गन्यासतद्वचनादिसर्वं प्रकरणाद्गम्यत एव । प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोग इत्यजपादिग्रहणम् । स्वतन्त्रेऽपि प्रपञ्चयागेऽभिमतमन्त्रभाजा मूलयोगः स्यादेव । यथावदित्यस्यैवाभिप्रायान्तरमाह—स्वरानुक्त्वेत्यादिना । ग्रहांश्च सप्त तथेत्यनेनैव प्राणाग्निहोत्रार्थं नवग्रहादिन्यासोऽपि सूचित इति मन्यमानो नवग्रहादिन्यासमपि दर्शयति—अथ नवग्रहन्यास इत्यादिना । प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोगोऽत्रापि समानः । पूर्वोक्तवैपरीत्येनेति । यथा प्रणवशक्तिमूलाद्यनन्तरं क्षादियान्तमुक्त्वा अग्निमण्डलाय नम इति पादादिनाभ्यन्तं व्यापयेदित्यादि । हंसन्यासे तु भेदः । क्षाद्यकारान्तमुक्त्वा सोहं प्रकृत्यात्मने नम इति पादादिशिरोऽन्तं व्यापकत्वेन न्यस्येत् । वैपरीत्याभिधानादेवैतदपि लभ्यत इति प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागन्यासक्रममूलसिद्धमभिधत्ते—हुत्वेत्यादिना ॥ २९ ॥

इसके बाद मुनि, छन्द एवं देवता सहित साङ्गमातृका का न्यास करे । फिर पूर्व में कही गई विधि के अनुसार सात ग्रहों का तीन बार न्यास करे । मुख, दो बाहू, दो पाद, जठर तथा वक्षःस्थल इन सात में यथावत् न्यास करे । फिर मन्त्रज्ञ साधक स्वरादि के वर्गेश सूर्यादि का क्रमशः न्यास करे ।

विमर्श—स्वरों के ईश चन्द्रमा हैं और क वर्ग से भ पर्यन्त चतुर्विंशति संख्यात्मक अक्षरों के स्वामी सूर्य हैं तथा यकारादि दश वर्णों के स्वामी अग्नि हैं । इसके न्यास का क्रम इस प्रकार है—स्वरों का उच्चारण कर 'सोममण्डलाय नमः' से मूर्धादि गला पर्यन्त न्यास करे । स्पर्श वर्णों का उच्चारण कर 'सूर्यमण्डलाय नमः' से गलादि नाभि पर्यन्त न्यास करे । यकारादि दश वर्णों का उच्चारण कर 'अग्निमण्डलाय नमः' से नाभ्यादि पाद पर्यन्त न्यास करे । यहाँ तक मण्डलत्रय न्यास कहा गया ॥ २८-२९ ॥

प्रपञ्चयागमन्त्रोद्धारः

तारश्च शक्तिरजपा परमात्मबीजं
वह्नेः प्रिया च गदिता इति पञ्च मन्त्राः।

एभिस्तृतीयलिपिभिः कथितः प्रपञ्च-
यागाह्वयो हुतविधिः सकलार्थदायी ॥ ३० ॥

ऋष्यादिकथनम्

ब्रह्मा स्यादृषिरस्य च छन्दः परमान्विता च गायत्री ।
सकलपदार्थसदर्थपरिपूर्णं देवता परं ज्योतिः ॥ ३१ ॥

ब्रह्मा स्यादृषिरस्य प्रपञ्चयागमन्त्रस्य । प्राणाग्निहोत्रस्य तु स्वयम्भूरित्यर्थः । परमान्विता चेति । स्वयमन्विता या गायत्री प्राणाग्निहोत्रस्येत्यर्थः । स्वयंज्योतिः प्राणाग्निहोत्रदेवता ॥ ३०-३१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले सप्तग्रहन्यासं कृत्वा प्रपञ्चयागं कुर्यादिति तारश्च शक्तिरित्यनेनोक्तम् । परमात्मबीजमिति सोहमित्येतदुक्तम् । तृतीयलिपिभिरिति । यथा ॐ ह्रीं अं हंसः सोहं स्वाहा । ॐ ह्रीं आं हंसः सोहं स्वाहेत्यादि । सकलार्थदायीति गुणफलाभिधानम् । तत्त्वस्पृहामधिकार इति ह्युक्तम् ॥ ३० ॥

ब्रह्मा स्यादृषिरस्येत्येषां पञ्चमन्त्राणां योगस्य मन्त्रान्तरतामापन्नस्येत्यर्थः । सकलपदार्थसदर्थ इति परंज्योतिषो विशेषणम् । सकलः पदार्थोऽयमेव जुह्वषितः प्रपञ्चः । तत्र यत्सन्मात्ररूपं वस्तु तत्साक्षितयाऽनुगतं तदित्यर्थः । अत्रास्येत्यभिप्रायान्तरमाह—अस्येति । परमान्विता चेत्यत्र चकारः समुच्चयार्थः । तदभिप्रायमाह—स्वयमन्वितेति । प्रकरणसिद्धमभिप्रायं दर्शयति—स्वयं ज्योतिरिति । ब्रह्मा स्यादित्यत्राप्येतदुभयं प्रकरणसिद्धमभ्युपेयम् । वक्ष्यति च—परमपदेन प्रकाशितः प्रवर इति । यथा परंब्रह्मा ऋषिः परमगायत्री छन्दः परंज्योतिर्देवता । स्वयं ब्रह्मा ऋषिः स्वयं गायत्री छन्दः स्वयं ज्योतिर्देवतेति ॥ ३१ ॥

अब **प्रपञ्च याग का मन्त्रोद्धार** करते हैं—तार (ॐ) शक्ति (ह्रीं), अजपा (हंसः) परमात्म बीज (सोऽहं) इसके बाद अग्निजाया (स्वाहा) । यह प्रपञ्च याग का मन्त्र कहा गया । तीसरी लिपि के साथ प्रपञ्च याग के मन्त्र का स्वरूप—'ॐ ह्रीं अं हंसः सोऽहं स्वाहा' यह तीन लिपियाँ है ॥ ३० ॥

विनियोग कथन—इस प्रपञ्चयाग मन्त्र के स्वयं ब्रह्मा ऋषि हैं, स्वयं परमान्विता गायत्री छन्द है, स्वयं परंज्योति देवता हैं तथा सकल पदार्थ अथवा सदर्थ परिपूर्ण परंज्योति देवता हैं ॥ ३१ ॥

न्यासविधानम्

जायाऽग्नेर्हृदयमथो शिरश्च सोऽहं
हंसात्मा त्वथ च शिखा स्वयञ्च वर्म ।
ताराख्यं समुदितमीक्षणं तथाऽस्त्रं
प्रोक्तं स्याद्धरिहरवर्णमङ्गमेवम् ॥ ३२ ॥

शिरश्च सोऽहमिति । प्राणाग्निहोत्रे हंसस्य शिरस्त्वमुक्तम् । अथ च शिखेति । प्राणाग्निहोत्रे सोऽहमित्यस्य शिखात्वं सूचितम् । स्वयं च वर्मेति । शक्तेः ध्येयत्वं सूचितम् ॥ ३२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले जायाग्नेरित्यात्माष्टाक्षरस्याङ्गकथनम् । स्वयं च वर्मेति शक्त्यभिप्रायम् । हरिहरवर्णमस्त्रं स्यादित्यन्वयः । इह मूल एकमेवाष्टाक्षरं विनियोगमात्रे तु भेदः । ततोऽङ्गर्ष्यादौ न विशेष इत्यर्थोऽवगम्यते । अङ्गमन्त्रेष्वप्यभिप्रायान्तरमाह—शिरश्चेत्यादिना । सोऽहं च शिर इत्यन्वयः। चकारः समुच्चयार्थः। तदभिप्रायमाह—प्राणाग्निहोत्र इति । हंसात्मा त्वथ च शिखेत्यत्राप्येवमेव चकाराभिप्रायः । तदाह—अथ चेति ।

अयमिहाङ्गमन्त्रप्रयोगः । स्वाहा हृदयाय नमः। सोहं शिरसे स्वाहा । हंसः शिखायै वषट् । ह्रीं कवचाय हुँ । ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् । हरिहर अस्त्राय फडिति । तथा स्वाहा हृदयाय नमः । हंसः शिरसे स्वाहा । सोहं शिखायै वषट् । ह्रीं कवचाय हुँ । ॐ नेत्रत्रयाय वौषट् । हरिहर अस्त्राय फडिति । शक्तेः ध्येयत्वमिति । तारश्च शक्तिरित्युक्तशक्तेरेव । जायाग्नेः हृदयमित्यादि व्युत्क्रमतो गम्यमानायाः स्वयमिति मन्त्रात्माभिधानादिति भावः । ततश्च 'उद्यद् भास्वत्समाभाम्' इत्येतदेव ध्यानमिति लभ्यते ॥ ३२ ॥

अंगन्यास कथन—प्रपञ्च मन्त्र के विलोम से इसका अङ्गन्यास करे । यथा—स्वाहा से हृदय में, सोऽहं से शिर में, हंसः से शिखा में, स्वयं (ह्रीं) से कवच में, ॐ से नेत्र द्वय में, (ह्रीं) तथा हरिहर वर्ण अस्त्राय फट् से अस्त्र न्यास करे ॥ ३२ ॥

अत्राऽकारहकाराद्यावाद्यौ शान्तान्तिकौ मनू ।
हकारश्चाऽप्यकारश्च बिन्दुः सर्गी च साक्षरः ॥ ३३ ॥
साकारश्चात्ममन्त्रः षडिन्द्रियात्मक उच्यते ।
संकारौकारहकारा बिन्दुः पञ्चार्णको मनुः ॥ ३४ ॥

मन्त्राणां व्याप्तिकथनेन न्यासविशेषाः सूचिताः ॥ ३३-३४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूलेऽत्राकारहकाराद्यावित्याद्युक्तमन्त्रव्याप्तिप्रकरणम् । अत्राद्यौ मनू अकारहकाराद्यौ शान्तान्तिकावित्यन्वयः । आद्याविति । तारश्च शक्तिरित्युक्तयोः ग्रहणम् । व्याप्त्यर्थतयैतत्सप्तांशकथनम् । व्याप्तिश्च गुणितप्रकरण उक्तैव । यथाङ्गेभ्योऽस्यास्तु सप्तभ्य इत्यादि । अत्राभिप्रायान्तरमाह—मन्त्राणामिति । ततश्चेह प्रणवस्य तन्मात्रमहदङ्काराः शक्तेस्त्वगादिधातवश्च समुचिता ग्राह्याः ।

अयमत्र मन्त्रप्रयोगक्रमः । अं शब्दतन्मात्रात्मने नमः । उं स्पर्शतन्मात्रात्मने नमः । मं रूपतन्मात्रात्मने नमः । रं असृगात्मने नमः । ईं मांसात्मने नमः । ह्रीं मेदआत्मने नमः । ह्रीं अस्थ्यात्मने नमः । ह्रीं मज्जात्मने नमः । ह्रीं शुक्लात्मने नम इति तत्तत्स्थानेषु न्यासः । सर्गो च साक्षरः साकारश्चेति । सकारोऽकारो विसर्गश्चेत्यर्थः । आत्ममन्त्रो जीवमन्त्रोऽजपेति यावत् । षडिन्द्रियात्मक इति श्रोत्रादीनां मनसश्च ग्रहणम् । हं श्रोत्रात्मने नमः । अं त्वगात्मने नमः । अं चक्षुरात्मने नमः । सं जिह्वात्मने नमः । अं घ्राणात्मने नमः । अं मनआत्मने नम इति । हकारेति ह अ इत्यनयोर्ग्रहणम् ॥ ३३-३४ ॥

न्यास विधान—यहाँ आदि के अकार और हकार वर्ण शान्त और अन्तिम मन्त्र हैं। हकार अकार एवं बिन्दु (अं) ससर्गी साक्षर (अः) और साकार—ये आत्म मन्त्र षडिन्द्रयात्मक हैं। इनके न्यास का प्रकार इस प्रकार है—हं श्रोत्रात्मने नमः, अं त्वगात्मने नमः, अं चक्षुरात्मने नमः, संजिह्वात्मने नमः, अं घ्राणात्मने नमः, अं मन आत्मने नमः। यहाँ हकार से ह और अ का ग्रहण किया गया है। सकार, ओकार (अ उ) हकार और बिन्दु (सोऽहम्) यह पाँच अक्षर वाला मन्त्र है ॥ ३३-३४ ॥

करणात्मसमायुक्तः परमात्माह्वयो मनुः ।
सवाकारैर्हदीर्घाभ्यां वह्निजायामनुर्मतः ॥ ३५ ॥
वागादीन्द्रियसम्भिन्नः सोऽयं पञ्चाक्षरात्मकः ।
तस्मादेभिः कृतो न्यासो विशेषादवरोहकृत् ॥ ३६ ॥

ते च गुर्वादिवन्दनं कृत्वा अस्त्रेण करशुद्ध्यादिकं प्राणायामादिकं च कृत्वा न्यस्तव्याः ॥ ३५-३६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—करणात्मसमायुक्त इति । सं मनआत्मने नमः । ओं बुद्ध्यात्मने नमः । हं अहङ्कारात्मने नमः । अं चित्तात्मने नमः । अं आत्मात्मने नम इति । सवाकारैरिति स व आ इत्येषां ग्रहणम् । वागादीन्द्रियसंभिन्न इति । सं वागात्मने नमः । वं पाण्यात्मने नमः। आं पादात्मने नमः। हं पाय्वात्मने नमः । आं उपस्थात्मने नम इति ।

ते चेति । गुर्वादिशब्देन गणपत्यादिग्रहणम्। करशुद्ध्यादिकमिति तालत्रयादिग्रहणम् । प्राणायामादिकमिति । मन्त्रप्राणायामाभिप्रायम् । शोषणादीनामिहासम्भवात् । आदिशब्देन कराङ्गुलिषु प्रणवशक्त्यादिन्यासोऽङ्गन्यासो देहे व्यापकमात्माष्टाक्षरपुटितलिपिन्यास इत्येतत्सर्वमुक्तम् । प्रपञ्चयागमन्त्रानुसारेणेह न्यास उक्तः । तेनैव प्राणाग्निहोत्रेऽपि न्यासः कृतो भवति । यद्वा प्राणायामादि सर्वं यथाक्रमं पृथक् कर्तव्यम् । यद्वा पीठन्यास-मूर्तिकल्पनावाहनाद्यपीष्यत एवेति ॥ ३५-३६ ॥

स्वाहा शब्द की निरुक्ति—करण और आत्मा से समायुक्त परमात्मा नामक मन्त्र है। सकार, वकार, आकार तथा हकार और आकार से निष्पन्न 'स्वाहा' शब्द अग्निजाया मन्त्र हो जाता है ॥ ३५ ॥

यही वागादि इन्द्रिय के भेद से पञ्चाक्षरात्मक (स व आ ह आ) हो जाता है। वाक्, पाणि, पाद, पायु और उपस्थ—ये पाँच ज्ञानेन्द्रियाँ हैं। इस कारण इनसे किया गया न्यास विशेष रूप से व्यापक न्यास हो जाता है ॥ ३६ ॥

ऋष्यादिशब्दनिरुक्तिः

ब्रह्मा बृहत्तया स्यात् परमपदेन प्रकाशितः प्रवरः ।
गायकसन्त्राणनतो गायत्रं समुदीरितं छन्दः ॥ ३७ ॥
परमन्यदतिशयं वा ज्योतिस्तेजो निरूपितेऽन्यद् यत् ।
अतिशायि च नितरामिति कथितैवं देवता परंज्योतिः ॥ ३८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले ब्रह्मा बृहत्तया स्यादित्यादि ऋष्यादिनिर्वचनप्रकरणम् । यत् पूर्वमृष्यादिपदनिर्वचनेन तेषां तत्त्वमुक्तमृषिवर्णादिकाविति तदन्वयोचितं ब्रह्मादिपद-वाच्यमिहोच्यते । ततश्च गुरुणा प्राप्तस्वरूपः। अतएव गुरुरूपः शिष्येण च प्राप्यमाणस्वरूपः सन् परमात्मा तावदृषिः स एव बृहत्तया ब्रह्मा स्यात् । तस्य च विश्वोत्कृष्टत्वात् परमत्वमिति । ब्रह्मा बृहत्तयेत्यत्र प्रतिपत्तव्योऽर्थः । एवं छन्दोदेवतयोरप्यवबोद्धव्यम् । प्रवर इति । ब्रह्मणो विशेषणतया पुंलिङ्गनिर्देशः । गायत्रीविशेषणत्वेऽपि स एवार्थः । गायकसन्त्राणनत इति । यत् पूर्वमुक्तमिच्छां ददातीति छन्द इति तत्सामान्यम् । इदं त्वस्या विशेषफलमिति तयोरन्वयोपपत्तिः ॥ ३७ ॥

परमन्यदतिशयं वेति । परशब्दो विकल्पेन निरुक्तः । अतिशेत इत्यतिशयः । कर्तरि प्रत्ययः । ज्योतिस्तेज इति ज्योतिः शब्दार्थ उक्तः। निरूपित इत्यादिना तयोर्वाक्यार्थ उक्तः । तेजः शब्दस्त्विह विशेष्यतयानुवर्तनीयः । यन्निरूपितेऽन्यत् नितरामतिशायि च निरूपिताद्भवति तदित्येवं परं ज्योतिर्देवता कथितेत्यन्वयः । निरूपित इति बुद्ध्यैव-मिदमित्येवं निरूप्ये विश्वस्मिंस्तेजसीत्यर्थः । तत्र हि तदनिरूप्यतयान्यदेव ज्योति-र्देवतातत्त्वं भवति । तस्य तस्माद्विश्वतस्तेजसोऽतिशयश्च स्वतः सिद्धचित्प्रकाशयोगात् स्यात् । मन्त्रान्तरेष्वप्येवमृष्यादि निर्वक्तव्यमित्यपीह दर्शितमिति ॥ ३८ ॥

अब **ब्रह्मा शब्द की व्याख्या** करते हैं—बृहत् होने के कारण ब्रह्मा है और परम पद से प्रकाशित होने के कारण प्रवर (ऋषि) हैं ।

अब **गायत्री शब्द की व्याख्या** करते हैं—वेद का गान करने वालों का सन्त्राण करती हैं इसलिये गायत्री कही जाती है और इच्छा प्रदान करने के कारण छन्द कहा जाता है ।

अब **देवता शब्द की व्याख्या** करते हैं—'दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार द्युति स्तुति मोदमद कान्ति गतिषु' इस अर्थ में दिवु धातु से 'देवता' शब्द निष्पन्न होता है । जिसके करने से अन्य पदार्थ नितरां अतिशायी हों, वही परं ज्योति (तेज) देवता कहा जाता है ॥ ३७-३८ ॥

स्वाहाशब्दनिरुक्तिः

स्वेति स्वर्गः स्वेति चात्मा समुक्तो
हेत्याहुतिर्हेति विद्याद् गतिञ्च ।
स्वर्गात्मावध्याततता धामशाखा
वह्नेर्जाया यत्र हूयेत सर्वम् ॥ ३९ ॥

हेत्याहुतिरिति । स्वर्गशब्दार्थस्य परमात्मनः स्वशब्दार्थप्रत्यगात्मन्याह्वान-मित्यर्थः । हेति विद्यात् गतिं चेति । आत्मनः परमात्मनि गतिमित्यर्थः । हृदयमन्त्रेण जीवात्मपरमात्मनोः परस्परमेकत्वम् उक्तमिति । तात्पर्यमाह—स्वर्गात्मेति । अयमेवार्थ इत्यत्रोपपत्तिमाह—यत्र हूयेतेति ॥ ३९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथाङ्गमन्त्राणां निर्वचनम् । स्वेति स्वर्ग इति स्वाहेत्यत्रेति

शेषः । स्वर्गशब्देनेह स्वतो निरतिशयानन्दरूपं परमसिद्धानां तदानन्दानुभवस्थानं देवतातत्त्वं विवक्षितम् । स्वेति चात्मेति । स्वशब्दस्यात्मात्मीयादिवचनत्वादिति भावः । आत्मा चेहं साधकस्य प्रत्यगात्मा भवति । तदेतदभिप्रयन् स्वशब्दं हाशब्देन योजयन् विवृणोति—हेत्याहुतिरितीति । स्वाहेति युगपत् क्रमेण वैतदुभयं क्रियत इति भावः । वाक्यार्थस्तावदेवं लब्ध एव । तात्पर्यार्थस्तूत्तरार्धेनोच्यत इति दर्शयति—हृदयमन्त्रेणेति ।

मूले धामशब्दश्चिन्मात्रवचनः । तस्य साधकगतव्यतिहारदृष्ट्या प्रत्यक्परागात्मपर्यन्ततया व्याप्तिः । सैव च तस्य धाम्नः शिखाभिप्रेयते । शाखाशब्द इह शिखावचनः । हृदयमन्त्रेणेत्यनेनैतत् सूचितम् । यत् प्रागुक्तं 'हृदयं बुद्धिगम्यत्वाद्' इति तेन सहान्वयोऽप्यस्यै- वमुपपन्नो भवतीति । सोऽहमित्यादिष्वप्येतत् प्रतिपत्तव्यम् । होमेष्वपि स्वाहाकारस्येयमेव प्रक्रिया । देवतायाः द्रव्यरस आहुतिः द्रव्यरसस्य देवतायां गतिरित्येवं व्यतिहारस्य तादात्म्यं सम्बन्धनिष्ठत्वात् । उपपत्तिमिति । स्वाहाकारो हि होमादिकरणोद्देशपूर्वकं तत्र द्रव्यविनियोगार्थो होमेषु प्रसिद्धः । प्रत्यग्ब्रह्मणोर्व्यतीहारादेकत्वे सति तत्र तद्व्यवधानलक्षणं विश्वमपि जगद्धोमतया क्षपयितव्यं भवतीति देवतायामपि रसवतो द्रव्यस्यैवं विनियोगसम्भव इति च ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥

यहाँ तक विनियोग की व्याख्या कही गई । अब षडङ्ग की व्याख्या करते हैं ।

अब **स्वाहा शब्द की व्याख्या** कहते हैं—इसका अर्थ स्वर्ग है, स्व का अर्थ आत्मा है, स्व शब्द का अर्थ प्रत्यगात्मा में आत्मा का आवाहन है । हा शब्द का अर्थ गति है । इस प्रकार 'आत्मा की परमात्मा में गति' स्वाहा शब्द का अर्थ हुआ । यह हृदय मन्त्र है । इससे जीवात्मा और परमात्मा की परस्पर एकता का प्रतिपादन किया गया है । स्वर्गात्मावधि आतता अर्थात् विस्तृत धाम शाखा वह्नि की जाया, जिसमें सब कुछ हवन किया जाता है, वह 'स्वाहा' शब्द का अर्थ होता है ॥ ३९ ॥

स इति परिततं परन्तु तेजस्त्व-
महमिति मय्युदिते मनोऽस्य यत्र ।
तदिति सकलचित्प्रकाशरूपं
कथितमिदं शिरसोऽपि मन्त्रमेवम् ॥ ४० ॥

परमात्ममन्त्रस्य त्वंपदार्थपर्यन्तं तत्पदार्थत्वमाह—स इति । अहमिति मय्युदिते मनोऽस्य यत्रेति । देहेन्द्रियादिभ्य उद्गते मयि साक्षिणि परमात्मन्यस्य साधकस्य मनो यत्र वर्तते साक्षितया सोऽहंशब्दार्थ इत्यर्थः ।

वक्यार्थमाह—तदिति । सकलः परिपूर्णः चित्प्रकाशश्च तं रूपयतीति सकलचित्प्रकाशरूपो मन्त्रः ॥ ४० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—त्वंपदार्थपर्यन्ततत्पदार्थत्वमिति । तत्त्वमसीति एतावन्महावाक्यं प्रसिद्धम् । तच्चाचार्यस्य शिष्यं प्रत्युपदेशरूपम् । तत्र त्वमिति शिष्ये प्रत्यगात्मा गृह्यते । तदिति च तदा प्राग्वर्णितः परमात्मा । तयोरेकमसीत्युपदिश्यते । ततश्च त्वपदार्थः । प्रत्यगात्मा प्रथितः । तत्पदार्थश्च परमात्मेति ज्ञेयम् ।

ननु ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनैकत्वप्रत्यगात्मप्रतिपादिकत्वमिति हि वाच्यम् । यथा शक्तिपटलेऽजपापरमात्मप्रणवप्रकरण इति । नैव दोषः । तत्त्वमसीत्याद्युपनिषन्महावाक्यव्यापार एव । एवं तत्त्वस्पृहामनुसन्धानानुगुणतया परिणत इति प्रतिपादयितुमेवमभिधानम् । मूले परिततमिति सर्वतो व्याप्तम् । परं तु तेजस्त्विति । तुशब्दो विशेषद्योतनार्थः । परिततत्वं परत्वं चेह विशेषः । तदुक्तं—परमन्यदतिशयं वेति । मय्युदितेऽस्य मनो यत्र सोहमित्युपस्कारेण सम्बन्धः । तदहमित्येव वा योजनीयम् । मयीति शार्ङ्गिणो वक्तुः स्वात्मपरामर्शः ।

एतद्दर्शयन् विवृणोति—देहेन्द्रियादिभ्य इति । प्रत्यग्ब्रह्मणोः शबलशुद्धान्वयैकत्वभेदेन चतस्रोऽवस्थाः । तत्र प्रत्यगात्मनो देहेन्द्रियादितादात्म्यं परब्रह्मणो विराडादितादात्म्यं च शबलावस्थातः स्वोपाधित उद्गतिरितराः । तत्रोपाधितः पृथग्भावे यद्यप्येकत्वमेवाखण्डचिल्लक्षणं भवति किन्तु तदुपाधिद्वारेतरदवान्तरावस्थाद्वयं स्यात् । तत्र स्वस्वोपाधिसाक्षितया स्थितिः शुद्धावस्था तदान्योन्यैकतान्वयावस्था तदन्योन्याकारविलयादेकत्वमिति भेदः । तत्र देहेन्द्रियादिशबलस्य ततः पृथग्भावे निष्पन्नैकत्वावस्था मय्युदित इत्युक्ता ।

मनोस्य यत्रेति ततः पूर्वतरा शुद्धावस्थोक्तं परिततं परन्तु तेज इत्यपि शुद्धावस्थैव तदर्थं परग्रहणम् । यद्यप्युपाधिपृथग्भाव एकमेव देवतातत्त्वमर्थान्निष्पद्यते किन्तु तत्रापि यत्र मनो वर्तते सोऽहमर्थो यत्र माया वर्तते स सोऽर्थ इति भावः । तयोः शुद्धयोरयत्नसिद्धमेकत्वमिति मय्युदित इत्युक्तम् ।

मूले तदिति सकलचित्प्रकाशरूपमिति वाक्यार्थकथनम् । सकलचित्प्रकाशपदेन परिततपरतेजोग्रहणम् । तस्य रूपमेव रूपं यस्येति समासः । ब्रह्मणो रूपमेवास्यापि रूपम् । ब्रह्मैवोक्तप्रकारेण तदहंवस्त्विति मूलार्थः । कथितमित्याद्युपसंहारः ।

प्रकारभेदेन विवृणोति—सकल इति । मूलयोजना त्वेवम् । इत्येवं तदिदं सकलचित्प्रकाशरूपं शिरसोऽपि मन्त्रं कथितमिति । अत्र यः परिपूर्णश्चित्प्रकाशः परिततं परं तु तेज इत्युक्तः तं रूपयति । साधकचिद्रूपतयाहमर्थतयाभिव्यनक्तीत्यर्थो विवक्ष्यते । सोऽर्थ एव च वाक्यार्थमाहेत्यभिप्रेत इति ज्ञेयम् । सोऽहमर्थस्य सकलचित्प्रकाशत्वात्तुङ्गार्थं स्याच्छिर इति शिरसे स्वाहेत्यनेनान्वयोपपत्तिरिति ॥ ४० ॥

अब **'सोऽहम्' शब्द का अर्थ** कहते हैं—इसका सम्बन्ध शिरसः मन्त्र से है। यह सर्वत्र व्यापक है। साधक का मन, देह, इन्द्रियादि से ऊपर उठने पर उस साक्षी परमात्मा में वर्त्तमान हो जाता है। अतः सर्वसाक्षी होना ही 'अहं' शब्द का अर्थ है। वाक्यार्थ—यह सकल चित्प्रकाशरूप मन्त्र जिसका निरूपण करता है वही 'सोऽहम्' है। इस प्रकार शिरसः मन्त्र का अर्थ कहा गया ॥ ४० ॥

शिखामन्त्रस्यार्थः

हमिति प्रकाशितोऽहं स इति च सकलप्रकाशनिर्वाणम् ।
अतुलमनुष्णमशीतं यत्तदितीत्थं प्रकाशितेह शिखा ॥ ४१ ॥

अजपायास्तत्पदार्थपर्यन्तं त्वंपदार्थतामाह—हमिति । अतुलमिति वाक्यार्थकथनम् ॥ ४१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अजपाया इति प्रत्यगात्मनः परमात्मपर्यन्तताप्रतिपादकत्वमित्यर्थः । अहमिति पूर्ववच्छार्ङ्गिणः स्वात्मनिर्देशः । मनोऽस्य यत्रेत्येतदिहापि समानम् । सकलप्रकाशनिर्वाणमिति । सकलः परिततः प्रकाशः परं तेजस्तदेव च निर्वाणमुपशान्तरूपम् ।

अतुलमिति । तदतुलमनुष्णमशीतं यत्तदित्युपस्कारेण मूलान्वयः । तच्छब्देनाहमर्थग्रहणम् । तस्यातुलादिरूपं परब्रह्मत्वमनेनोक्तम् । पूर्ववच्छिखायै वषडित्यनेनान्वय इति ॥ ४१ ॥

शिखा मन्त्र का अर्थ—अजपा की प्रत्यगात्मा से लेकर परमात्म पर्यन्त प्रतिपादकता है । सर्वत्र फैला हुआ परतेज रूप प्रकाश शान्तस्वरूप है, जो अतुल है, अनुष्ण है, अशीत है, इससे इसका परब्रह्म प्रतिपादन किया गया है । पूर्ववत् 'शिखायै वषट्' से इसका अन्वय है ॥ ४१ ॥

शक्तिबीजस्यार्थकथनम्

प्रतिमथ्य गुणत्रयानुबद्धं
सकलं स्थावरजङ्गमाभिपूर्णम् ।
स्वगुणैर्निजबिन्दुसन्ततात्मा-
खिललोकस्थितिवर्ममन्त्र उक्तः॥ ४२ ॥

एवं होमाधिकरणाग्निशोधनार्थयोः परमात्माजपामन्त्रयोरर्थमभिधाय द्रव्यसंशोधनार्थस्य शक्तिबीजस्यार्थमाह—प्रतिमथ्येति । प्रतिमथ्य संहृत्य गुणत्रयव्याप्तं सकलं जगत् स्वगुणैः हकारादिरूपैः तांश्च हकारादीन् बिन्दौ गुणसाम्यात्मनि संहृत्य । सर्वलोकाश्रयापरप्रकृत्यमृतात्मनाऽवस्थितः कवचमन्त्र इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—न केवलमनयोरर्थकथनमङ्गोपयोगि । किन्तु प्रपञ्चयागहुतेप्युपयुज्यत इति दर्शयन्नाह—एवमिति । परदेवतात्मतत्त्वं तावदिहाग्निरिष्यते । स चाग्निः स्वाहाकृतौ प्रतिपत्तव्यः । स एव च प्रपञ्चयागहुतेऽधिकरणं भवति । यत्र हूयते तद्धोमाधिकरणम् । स चाग्निर्देवतातत्त्वस्य साधकात्मनश्च भेदेनावभासान्मलिनो वर्तते । तस्य शोधनं चात्मैव देवतातत्त्वं न ततो भिन्नमन्यत्तदेव चात्मा न ततो भिन्नोऽन्य इत्येवमवस्थापनम् । तत्र यद्भेदनिबन्धनं स्थूलसूक्ष्मादिलक्षणं प्रपञ्चवस्तु तच्च होमद्रव्यं भवति ।

नन्वग्निशोधनमपि तावत् स्वाहाकृतावस्त्येव । यदुक्तं—स्वेति स्वर्ग इत्यादि । नैष दोषः । क्रमेणान्योन्यात्मतया संहितयोः युगपत्तथानुसन्धानमखण्डैकत्वरूपमेवैतत् । अतएवोक्तं—स्वर्गात्मावध्याततता धामशाखेति । द्रव्यसंशोधनार्थस्येति । न केवलं कवच एवास्योपयोग इति भावः । होमद्रव्यं तावत्प्रपञ्चरूपम् । तस्यामृतभावे सत्येवाग्नौ होमः स्यात् । अवरप्रकृतितायामेव च ब्रह्मणि विलापनसम्भव इति तदापादनमिह शोधन-

मभिप्रेतम् । मूले स्वगुणैः गुणत्रयानुबद्धं सकलं प्रतिमथ्येत्यनेनैतदपि दर्शितम् । हरतीति शक्तिबीजं निर्वाच्यमिति । स्थावरजङ्गमाभिपूर्णमित्येतज्जगदित्युक्तम् । निजबिन्दु-सन्ततात्माखिललोकस्थितीति । निजबिन्दौ सन्तत आत्मा स्वरूपं यस्या इति समासः । तादृश्यखिललोकस्थितिर्यत्रेति पुनः समासः । बिन्दुग्रहणं संहारक्रमेण नादाद्युपलक्षणम् । अखिललोकस्य प्रतिमथ्येत्युक्तस्य स्थितिस्तन्मात्रतयावस्थानं यत्र तदाश्रयत्वात्तत्तथोक्तम्। तदाह—सर्वलोकेति । प्रकरणादमृतत्वसिद्धिरित्यवबोद्धव्यम् ॥ ४२ ॥

शक्तिबीज एवं कवचमन्त्र का अर्थ—इस प्रकार परमात्मा एवं अजपा मन्त्र का अर्थ कहकर द्रव्यशोधनात्मक 'शक्ति' बीज का अर्थ कहते हैं—

स्थावर एवं जङ्गम से अभिपूर्ण गुणत्रयानुबद्ध सकल जगत् का उसके गुण (हकार आदि रूप) से प्रतिमथ (= संहार) करे । फिर उस हकारादि को (निज) बिन्दु रूप गुण में उपसंहृत कर स्थापित करना ही शक्ति बीज ह्रीं का अर्थ है ।

इस प्रकार सभी लोकों का आश्रय लेकर अपर प्रकृत्यमृतात्मा रूप से जो स्थित है वही 'कवच' मन्त्र का अर्थ कहा जाता है ॥ ४२ ॥

नेत्रमन्त्रस्यार्थः

आद्यैस्त्रिभेदैस्तपनान्तिकैर्यत्
सृजत्यजस्रं जगतोऽस्य भावम् ।
तेजस्तदेतन्मनुवर्यकस्य
नेत्रत्रयं सन्त उदाहरन्ति ॥ ४३ ॥

हङ्काराख्यो धातुर्हरणार्थे साधकानभीष्टान् ।
संहरतीति यदेतत्तेजोरूपं तदस्त्रमन्त्रः स्यात् ॥ ४४ ॥
यदा लिपिविभिन्नोऽयं तदात्माष्टाक्षरः स्मृतः ।
एतत् सर्वप्रपञ्चस्य मूलमष्टाक्षरं स्मृतम् ॥ ४५ ॥
प्रपञ्चयागस्त्वमुना कृतो न्यासविधिर्मतः ।
वर्णैर्देहेऽनले द्रव्यैर्विद्याद्धुतविधिं द्विधा ॥ ४६ ॥

प्रणवस्याऽमृतरूपद्रव्योत्पादकत्वेन विनियोगं वदन् नेत्रमन्त्रार्थमाह—आद्यैरिति । अजस्रमिति प्रतिहोममित्यर्थः ॥ ४३-४६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्रणवस्येति । न केवलं नेत्र एवास्योपयोग इति भावः । अमृतरूपद्रव्योत्पादकस्येति । प्रकृतिरेव तावदमृतं तत्कार्यं तत्तल्लिपिवर्णतदर्थजगद्रूपं द्रव्यमपि तत्स्थूलाकारत्वादमृतरूपमेव । तस्योत्पादकं प्रणवोऽनुज्ञाक्षरत्वात् । यद्वा अवतीति निर्वचनं स्यात् । अवनं चेह भावनं स्यात् । अनेकार्थत्वादवतेः । तथा च वक्ष्यति—अवरक्षणगतिप्रीतीत्यादि । सर्वभावक इति च । ननु यद्यमृतरूपमेव द्रव्यमुत्पद्यते । तदा शक्तिमन्त्रेण तस्य शोधनासम्भवः शुद्धोत्पन्नत्वादिति । नैष दोषः । सत्यप्यमृतत्वे

स्थावरजङ्गमादिरूपेणान्यथाभिमानात् पुनः शोधनोपपत्तिः । ब्रह्मत्वेऽपि द्रव्यतयाभिमानाद्धोमोपपत्तिरात्मब्रह्मतया भेदाभिमानाच्च तस्यापि शोधनोपपत्तिरिति ।

मूले आद्यैरित्यकारोकारमकारा उक्ताः । तपनान्तिकैरित्यग्नीषोमसूर्याणां नेत्रत्रयशक्त्यात्मनां ग्रहणम् । गुणात्मान एते । तैरेव चास्य प्रपञ्चस्य भावः । स्थावरजङ्गमाद्यात्मकं स्वरूपं तत्कारणात्मा सृजति । सर्वथाप्यर्थानामुत्पत्तियोगादजस्रमित्युक्तम् । सन्ततमिति च तदर्थः । अभिप्रायभेदमाह—प्रतिहोममिति । मातृकान्यासवदिति पञ्चाशद्वारं होमविधानात् प्रतिहोमं चाष्टाक्षरावृत्तेरेतदुपपत्तिः ॥ ४३ ॥

मूले हुङ्काराख्य इत्यस्त्रांशनिर्वचनम् । हृञ् हरण इति धातुरयमुक्तः । साधकस्यानभीष्टान्यनिष्टान्येव । हरिहरेति हृशवृत्तिरेव । सा च सर्वानिष्टसंहरणार्थेति चार्थादुक्तम् । तस्यास्त्राय फडित्यनेन सम्बन्ध इति । तारश्च शक्तिरिति तावत्प्रणवादीनां पञ्चमन्त्रतया लिपिसंयोगेन प्रपञ्चयागार्थत्वमुक्तम् । तेषामेव स्वप्रधानतयैकमन्त्रत्वं यदा लिपिविहीनोऽयमित्युच्यते । सर्वप्रपञ्चस्य मूलमित्यस्य विनियोगसूचनार्थम् । सकलपुरुषार्थकरमेतदिति भावः । प्रपञ्चयागस्त्वमुनेति पूर्वोक्तानुवाद एव । तस्य द्विधा प्रयोगो वर्णैर्दिह इत्युक्तः । प्रपञ्चात्मकैरित्यर्थाल्लभ्यते ॥ ४४-४६ ॥

नेत्रत्रय मन्त्र का अर्थ—जो आदि में होने वाले त्रिभेद अग्नि, सोम एवं सूर्य से इस सम्पूर्ण जगत् के पदार्थों का निर्माण करता है वही इस नेत्र मन्त्र का अर्थ है सन्त लोग उसी को नेत्रत्रय कहते हैं ॥ ४३ ॥

अब **अस्त्रमन्त्र का अर्थ** कहते हैं—हुङ्कार नामक धातु है जिसका 'हरण करना' अर्थ होता है । साधकों के अनभीष्टों अर्थात् विघ्नों का जो हरण करता है वही तेजरूप अस्त्र मन्त्र (अस्त्राय फट्) का अर्थ है ॥ ४४ ॥

यह आत्मा जब सिद्धि (अक्षर) से भिन्न हो जाता है तब अष्टाक्षर बन जाता है । यही अष्टाक्षर समस्त प्रपञ्च का मूल कहा जाता है ॥ ४५ ॥

इस **प्रपञ्च याग के दो प्रकार** कहे गये हैं—१. वर्णविधि एवं २. हुतविधि । वर्णों का न्यास जब शरीर में किया जाता है, तब इस याग को 'वर्ण विधि' कहा जाता है । जब द्रव्यों के द्वारा अग्नि में आहुति दी जाती है तब यह 'हुतविधि' हो जाता है ॥ ४६ ॥

न्यासविधिकथनम्

मातृकान्यासवत्सार्धं लिपिनाऽष्टाक्षरेण तु ।
नित्यं न्यसेत् संयतात्मा पञ्चाशद्वारमुत्तमम् ॥ ४७ ॥

पञ्चाशन्मन्त्रैः प्रपञ्चयागक्रममाह—मातृकान्यासवदिति । सप्तग्रहमण्डलत्रयादिहोमं सूचयति । अयमत्र क्रियाक्रमः । प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागयोः ऋष्यादिकं विन्यस्य । शक्तिरूपमात्मानं ध्यात्वा । अष्टाक्षरद्वयमष्टवारमावर्त्य । हयरों ययरों रयरों वयरों लयरों इति मूलाधारत्रिकोणशक्ति बिन्दुमध्यप्राग्वारुणसौम्य दक्षिण-

दिग्गतकुण्डेष्वग्नीनुज्ज्वाल्य । क्षाद्यकारान्तमुच्चरन् । पादादिमस्तकान्तं व्याप्य । स्वशरीरात्मकं सर्वं जगत् परमामृतेनैकीकृत्य ।

१. ॐ ह्रीं क्षं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा । २. ॐ ह्रीं लं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा । ३. ॐ ह्रीं हं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा । ४. ॐ ह्रीं सं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा । ५. ॐ ह्रीं षं परंज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा । इति मध्यादिकुण्डेषु हुत्वा । शाद्यकारान्तमेवं हुत्वा अकारमवशेषयेत् ।

पुनः प्रणवशक्तिबीजीयां शरीरमुत्पाद्य । शुद्धन्यासेन सकलीकृत्य । क्षाद्यकारान्तं व्यापकत्वेन पूर्ववदमृतीकृत्य । पुनः क्षं शं मं नं णं ञं ङं अः एं ऊं आकाशशब्दतन्मात्र श्रोत्र वागात्म शान्त्यतीत नादतुरीयातीतानुग्रह सदाशिवेशान-वासुदेवान् परंज्योतिषीत्यादि मध्ये ।

१. ॐ ह्रीं लं वं भं धं ढं झं घं अं लृं उं वायुस्पर्शतन्मात्र स्पर्शपाणिप्रकृति शान्तिबिन्दुतुरीयतिरोधानेश्वरतत्पुरुष सङ्कर्षणान् परंज्योतिषीत्यादि पूर्वकुण्डे । २. ॐ ह्रीं हं लं बं दं डं जं गं औं लृं ईं तेजोरूपतन्मात्र चक्षुःपादाहङ्कार विद्यामकार सुषुप्ति संहाररुद्राघोर प्रद्युम्नान् परंज्योतिषीत्यादि पश्चिमे । ३. ॐ ह्रीं सं रं फं थं ठं छं खं ओं ॠं इं अरसतन्मात्र रसनपायु मनःप्रतिष्ठोकार स्वप्नस्थिति विष्णुवामदेवानिरुद्धान् परंज्योतिषीत्यादि सौम्ये । ४. ॐ ह्रीं षं यं पं तं टं चं कं ऐं ॠं ओं पृथिवीगन्धतन्मात्रघ्राणोपस्थ बुद्धि निवृत्त्यकार जाग्रत्सृष्टि ब्रह्मसद्योजातनारायणान् परंज्योतिषीत्यादि दक्षिणे कुण्डे हुनेत् ।

पुनः लरियों वरियों ररियों यरियों हरियोमित्यग्नीनेकीकृत्य । पुनः पूर्ववदुत्पाद्य। सबिन्दुकेन सकलीकृत्य । पूर्ववदमृतीकृत्य । ॐ ह्रीं अं परंज्योतिषीत्यादिना हुत्वा । पूर्ववदुत्पाद्य । सविसर्गेण सकलीकृत्याऽमृतीकृत्य । ॐ ह्रीं क्षं परंज्योतिषीत्यारभ्याऽकारान्तं हुत्वा । पूर्ववदुत्पाद्य । सबिन्दुसविसर्गेण सकलीकृत्य । नवग्रहन्यासमन्त्रैः विधिवत् हुत्वा । पूर्ववदुत्पाद्य । सकलन्यासेन सकलीकृत्याऽमृतीकृत्याऽग्न्यादिमण्डलत्रयन्यासमन्त्रैः विधिवत् हुत्वोत्पाद्य । सकेशवादिन्यासेन सकलीकृत्याऽमृतीकृत्याऽग्नीषोमन्यासमन्त्राभ्यां हुत्वोत्पाद्य । श्रीकण्ठादिन्यासेन सकलीकृत्याऽमृतीकृत्य हंसन्यासमन्त्रेण हुत्वोत्पाद्य । सशक्तिकमला मारन्यासेन सकलीकृत्य प्रपञ्चयागं कुर्यात् ।

ॐ ह्रीं अं परंज्योतिषि जुहोमि हंसः सोऽहं स्वाहेत्यादि क्षकारान्तं वर्णस्थानेषु न्यस्य हुत्वा । पूर्ववदुत्पाद्य । समार कमला शक्तिन्यासेन सकलीकृत्य । सप्तग्रहन्यासवत् हुत्वा । पूर्ववदुत्पाद्य । सशक्तिन्यासेन सकलीकृत्य । सोमादिमण्डलत्रयन्यासवत् हुत्वा । पूर्ववत् समुत्पाद्य सकमलान्यासेन सकलीकृत्याऽग्नीषोमन्यासवत् हुत्वोत्पाद्य । समारन्यासेन सकलीकृत्य । हंसन्यासवत् हुत्वा । प्रणवेन स्वात्मस्थो भवेदिति प्रपञ्चयागः ॥ ४७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मातृकान्यासवदित्यात्माष्टाक्षरयोगेन लिपिन्यास उक्तः । यदुक्तं

—शुद्धसविसर्गेत्यत्रान्यैश्चेति । पञ्चाशद्वारमुत्तममिति त्रिसप्तादिवारमधमादिकमित्यप्यर्थात् सूचितम् । शुद्धादिन्यासेऽपि समानमेतत् । अभिप्रायान्तरमाह—पञ्चाशन्मन्त्रैरिति । यद्यप्येक एवायं मन्त्रः किन्तु पञ्चाशल्लिपिवर्णसंयोगभेदतः पञ्चाशदेव मन्त्राः स्युरिति भावः । पञ्चाशद्वारमित्यस्यार्थोऽनेनोक्तः । यद्वेहापि लिप्यपेक्षयैव पञ्चाशद्वारत्वं स्वप्रधाने प्रपञ्चयागे त्वेवं सम्भवतीति चावबोद्धव्यम् । प्रपञ्चयागस्वरूपं तावदेभिस्तृतीयलिपिभिरित्युक्तम् । तत्र मातृकान्यासवदित्यकारादिक्रमोऽत्रोच्यते । तदाह—प्रपञ्चयागक्रममिति । सप्तग्रहमण्डलत्रयादिहोममिति । तुशब्दस्य विशेषसूचनार्थत्वादिति भावः । प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागयोरिति तदीयमन्त्राभिप्रायम् । ऋष्यादिकमिति । ब्रह्मा स्यादृषिरस्येत्यत्र विवृतरीत्येति भावः । मूलाधारेति मूलाधारे चतुर्दलपद्मे कर्णिकात्रिकोणं तन्मध्ये शक्तिः ह्ल्लेखा । तस्या मध्ये तदीयबिन्दुः वृत्ताकारस्तत्रापि मध्यभागे मध्यादिपञ्चदिक्षु कुण्डानि । वक्ष्यति च—शक्तेः सत्त्वनिविष्टमध्यमित्यादि । मध्येन्द्रवरुणेत्यादि च । अग्नीन् प्रज्वाल्येति । चिदग्निस्वाहाकारगोचरतयोक्त एकोऽपि सन् होमद्रव्याणां पञ्चत्वात्तथा विहृतो गृह्यते । वक्ष्यति च—कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुहरकेष्वित्यादि । पादादिमस्तकान्तं व्याप्येति । तदावृतिमाह—स्वशरीरात्मकमिति । परमामृतेनेत्यवरप्रकृत्यात्मनेति प्रागुक्तरूपेणेति भावः । एकीकृत्येति + + + ॐ ह्रीं क्षमिति । अत्रैवं प्रतिपत्तिः । प्रणवेन परामृतभूतात् स्वदेहादकारतद्वाच्यरूपं वस्तूत्पाद्य शक्त्या तस्य प्रतीतिसिद्धार्थान्तरताविलापनेनामृतात्मकतामापद्य तदेव क्षमिति होम्यतया प्रतिपद्य परं ज्योतिषि जुहोमीति विनियुञ्जानः सोऽहं हंस इति तद्द्रव्याश्रयचिद्रूपं ततो विविक्तं प्रत्यग्ब्रह्मरूपं विभाव्य स्वाहेति तस्मिन्नेकवस्तुन्यग्नौ जुहुयादिति ।

मध्यादिकुण्डेष्विति । मध्यप्राग्वारुणसौम्यदक्षिणकुण्डेष्वित्यर्थः । शाद्याकारान्तमिति । पञ्चपञ्चभिर्वर्णैरेकैकपर्यायेणेति भावः । अकारमिति । स ह्येकपञ्चाशो वर्ण इति भावः । प्रणवशक्तिबीजाभ्यामिति । प्रणवव्यापकेनोत्पादनं शक्तिव्यापकेन तस्यामृतोपादानमिति भेदः। शरीरशब्देनानभिव्यक्तावयवस्य ग्रहणम् । ताभ्यामेव वर्णाभ्याममृतपिण्डमिति । अग्नीनेकीकृत्येति । कुण्डैकीकरणेनेति भावः । ॐ ह्रीं अमिति कृतहोमद्वयेऽपि योऽवशेषितोऽकारस्तस्यायं होमो विवक्षितः । इत्यादिनेति । सोऽहं हंसः स्वाहेत्ययमेव मन्त्रशेषोऽभिप्रेतः । नवग्रहन्यासमन्त्रैर्विधिवद्धुत्वेति । ॐ ह्रीं क्षं लं हं मरकतवर्णाधिपतिं केतुं भगवन्तं परं ज्योतिषीत्यादिरूपेण मन्त्राम्नानमुक्तम् । एवमग्न्यादिमण्डलत्रयन्यासमन्त्रैर्विधिवदित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । अग्नीषोमन्यासमन्त्राभ्यां हंसन्यासमन्त्रेण चेत्यत्रापि समानमेतत् । मूलमन्त्रादियोगस्तु सर्वहोमेष्वपीष्यत एव । सप्तग्रहन्यासवदित्यत्रापि विधिवदिति सम्बन्ध इष्यते । मण्डलत्रयादिष्वपि समानमेतत् । प्रणवेन स्वात्मस्थो भवेदिति सकृत् प्रणवमुच्चरन्निति भावः ॥ ४७ ॥

अब **न्यास विधि** कहते हैं—संयतात्मा साधक अष्टाक्षर के साथ पञ्चाशत् अक्षरों का पचास बार नित्य न्यास करे तो वह वर्ण विधि हो जाती है।

यथा—ॐ ह्रीं क्षं परं ज्योतिषि जुहोमि सोऽहं हंसः स्वाहा इत्यादि । (विशेष विवरण टीका में द्रष्टव्य है) ॥ ४७ ॥

होमविधानम्

पञ्चज्ञानेन्द्रियाबद्धाः सर्वास्तु लिपयो मताः ।
ताभिराराक्तनं सर्वं तत्तदिन्द्रियगोचरम् ॥ ४८ ॥

ब्रह्मार्पणविधानम्

स्मर्तव्याशेषलोकान्तर्वर्त्ति यत्तेज ऐश्वरम् ।
ब्रह्माग्नौ जुहुयात्तस्मिन् सदा सर्वत्र वर्तिनि ॥ ४९ ॥

एवं समन्त्रकं प्रपञ्चयागमभिधायाऽमन्त्रकं विदुषामयत्नसाध्यं प्रपञ्चयागमाह—पञ्चज्ञानेन्द्रियेति । वाचकवर्गस्य इन्द्रियसम्बन्धमभिधाय तद्द्वारेण वाच्यस्यापि तत्त्वगणस्य तदाह—त्विति ।

अथ होमप्रकारमाह—ताभिरिति । ताभिर्लिपिभिः सह तत्तदिन्द्रियगोचरं ब्रह्माग्नौ जुहुयादित्यन्वयः । आरात्तनं दूरमन्तिकं च अध्यात्ममधिदैवतं चेत्यर्थः । अयं होमप्रकारः । सर्वसाक्षित्वेन स्वयमवाच्यमवाचकं ब्रह्म भूत्वा घटादिविषयदर्शनसमये स्वस्मादुत्पद्यमानस्य तत्त्वगणस्य स्वस्मिन्नेव लयं दर्शनावसाने भावयेदिति । तत्राहतशिवतत्त्वं प्रमाताऽकारार्थः । परिणामिन्यपरशक्तिरित्यर्थः । तस्य परिणामसामर्थ्यमाहतशक्तिः क्षकारतदर्थरूपिणी विमर्शप्रकाशाभ्यां वा शक्तिशिवतत्त्वभेदः । तदिच्छाक्रियाज्ञानानि सदाशिवेश्वरविद्यातत्त्वानि । तत्तद्विक्षेपे तदाच्छादने च मायातत्त्वम् अवस्थितम् । कालस्तत्तत्काले । नियतिः तस्य देशादिनियमे । कला किञ्चित्कर्तृत्वे । अविद्या किञ्चिज्ज्ञत्वे । रागः तत्पूर्णतायाम् । पुरुषः तज्ज्ञत्वाभिमानित्वे । प्रकृतिः सुखदुःखादौ । अहङ्कारादित्रयम् अहङ्कारनिश्चयसङ्कल्पादौ । श्रोत्रादिकं शब्दस्पर्शरूपास्वादपरिमलेषु । वागादिकं वचनादानगमनविसर्गानन्देषु । शब्दाकाशादिकं तु सर्वविषयेषु प्रसिद्धमेव ॥ ४८-४९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इह प्रपञ्चयागे प्रणवशक्त्यादिषु प्रतिपत्तिस्तावदुक्ता—आद्यैस्त्रिभेदैरिति । न तु तद्गतवर्णेषु प्रतिपत्तिरिति प्रतिपादनार्थं पञ्चज्ञानेन्द्रियाबद्धा इत्याद्यारभ्यते। यद्यपि वर्णानां काननवृत्तद्व्यक्षीत्यत्र स्थानसम्बन्ध उक्तः किन्त्वयमेवेन्द्रियसम्बन्धोऽपि स्यात् । तत्र इई इत्यनयोश्चक्षुषा सम्बन्धः । उऊ इति श्रोत्रेण । ऋ ॠ इति घ्राणेन । विसर्गस्य रसेन । एतेषां सर्वेषां त्वगिन्द्रियेण सम्बन्धः । तस्य व्यापित्वात् बहुवर्णसम्बन्धसम्भवः । वर्णानामेवेन्द्रियसम्बन्धात् तद्व्याप्तसकलार्थसम्बन्धोऽपि स्यात् । ततश्च तथाविधैर्लिपिवर्णैः स्वसम्बन्धात्तदिन्द्रियगोचरं सदूरे भवमितरदपि सर्वं वस्तु ब्रह्माग्नौ जुहुयादिति सम्बध्यते । प्रदर्शनार्थं चैतदुक्तम् । यत्तावदथानया पञ्चविभेदभिन्नयेति वर्णानां पञ्चभूतरूपत्वं तेषां प्रत्येकं स्थूलसूक्ष्मादिरूपत्वं चोक्तम् तद्वेह प्रतिपत्तव्यम् । यद्वाध्यात्मिकाधिदैवतविग्रहयोरेकतया काननवृत्तादिस्थानामेवापरिमितत्वं प्रतिपत्तव्यमिति सोऽग्निरपि व्याप्त एव । तस्य मुखमात्रमेतद्धोमादिकरण-त्वेनाभिप्रेतमित्यभिप्रायेण विशेषणमुक्तम् ।

स्मर्तव्येति । स्मर्तव्याशेषलोकशब्देन तत्तदिन्द्रियगोचरस्यैव ग्रहणम् । यावान् स्मर्तुं शक्योऽशेषो लोकस्तावानेवायं तत्तदिन्द्रियगोचरोऽर्थो भवतीति तदभिप्रायः । यदैश्वरं

तेजस्तस्मिन् ब्रह्माग्नाविति सम्बन्धः । देवतैवेश्वरस्तदीयं चिल्लक्षणं स्वरूपमेव च तेजः । यदुक्तं—स्वर्गात्मावध्यातता धामशाखेति । सदा सर्वत्र वर्तिनीति कालदेशाभ्यां तस्यानवच्छिन्नत्वमुक्तम् । यदुक्तं—स इति परिततं परन्तु तेज इति ।

अभिप्रायान्तरं दर्शयति—एवं समन्त्रकमित्यादिना । विदुषामयत्नसाध्यमिति । मन्त्र-न्यासजपयोगादिभिर्विदितदेवतात्मसतत्त्वाद्विद्वांसः । अनेन तैरप्येवमवस्थेयं यत्नेनानुसन्धेय-मनुष्ठानावशिष्टकालेष्वित्यपि सूचितम् । मूले पञ्चज्ञानेन्द्रियाबद्धा इत्यस्यायमर्थः । श्रोत्रादी-न्द्रियगोचर एवायं विश्वः प्रपञ्चः स च वैखरीवाच्य इति सर्वेऽपि लिपिवर्णाः प्रपञ्चवदिन्द्रियसम्बद्धा इति । यद्वानाहतशिवादिविषयान्ततया वर्णसम्बन्धोऽत्र विवक्ष्यते । तदाह—वाचकवर्गस्येति । वाच्यवाचकभेदेन वर्गद्वयमिहाभिप्रेतम् । वाच्यस्यापीति । वर्गस्येत्यनुषङ्गः । स च तत्त्वगणरूप इति तत्त्वगणस्येत्युक्तम् । तदितीन्द्रियसम्बन्धमिति भावः । त्विति विशेषार्थः । समुच्चयार्थो वा । यश्च शब्दस्तथा चैतल्लभ्यत इति भावः । तत्तदिन्द्रियगोचरमिति श्रूयमाणमस्पृश्यमानादिलक्षणम् । ततः प्रपञ्चमिति मूलार्थः । आरात्तनं सर्वमिति तद्विशेषणम् । तद्व्याचष्टे—दूरात्तनमिति । दूरभवमिति तदर्थः । दूरग्रहणमन्ति-कोपलक्षणमाराच्छब्दस्योभयार्थत्वादिति दर्शयंस्तद्विभागमपि दर्शयति—दूरमन्तिकं चेति । दूरमधिदैवतमन्तिकमध्यात्ममिति च द्रष्टव्यम् । श्रोत्रादिभिरुभयथाऽप्यर्थग्रहणादेवमुक्तम् । घटादिविषयदर्शनसमय इति प्रचुरसम्भवादेतदुपादानम् । श्रवणादिसमयेऽप्येतत् सर्वमिष्यत एव । तत्त्वगणस्येति वर्णविशिष्टस्येति च द्रष्टव्यम् ।

ननु कथं स्वस्मादुत्पत्तिः कथं वा लय इति । तत्राहतशिवतत्त्वमिति स्वयमवाच्यम-वाचकं ब्रह्मेति यदुक्तं तदनाहतशिवतत्त्वमित्यवबोद्धव्यम् । तदुक्तमधस्तात्—अधिष्ठान-साक्षिलक्षणावनाहतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थाविति । प्रमातेत्यनाहतदशायां न प्रमातृत्वम-पीति भावः । तदप्युक्तं—विश्वं प्रमेयप्रमाणप्रमातृरूपात्मविद्याशिवतत्त्वरूपमिति । प्रमातृ-प्रमाणादिक्रमप्रतिपत्त्यर्थं च प्रमातृग्रहणम् । तद्विभागश्च तत्रैवोक्तः—तत्र मायान्तं मेयरूप-मात्मतत्त्वं सदाशिवान्तं ज्ञानरूपं विद्यातत्त्वमाहतशिवान्तं प्रमातृरूपं शिवतत्त्वमिति । अकारवाच्यार्थ इति तत्त्वप्रसरक्रमेण सह तदविभक्ततद्वाचकवर्णप्रसरक्रमोऽपि सूचितः । तेन सदाशिवादीनामिहादिवर्णयोगोऽपि लभ्यते । तदुक्तं—इह सवाचकानि सदाशिवेश्वरशुद्ध-विद्यातत्त्वानीत्यादि ।

ननु तत्रैव तावत्तत्त्वानां रूपं सिद्धान्ततः किमिह तदभिधानेनेति । नैष दोषः । + + +। परिणामिन्यपरशक्तिरिति धर्म्यभिप्रायः । परशक्तिरनाहतं वस्त्वित्यवरग्रहणम् । परिणाम-सामर्थ्यमिति धर्माभिप्रायम् । क्षकारतदर्थ—रूपिणीति वाच्यवाचकाविभागाभिप्रायम् । विमर्शप्रकाशाभ्यां वेति + + + वेति । तत्तद्विक्षेप इति । मत्तः परिणममानार्थतया विक्षेप इत्यर्थः । अन्याच्छादन इत्यनुवर्तमानस्य चिद्रूपाच्छादन इत्यर्थः । विषयसप्तम्येषा । अवस्थितमिति चान्वयः । एतदुत्तरत्रापि समानम्। सर्वविषयेष्वित्यवस्थितं प्रसिद्धमेवे-त्यनुषङ्गेण सम्बन्धनीयम् । तत्तदवस्थितिव्यपगमेन विलयक्रमोऽप्यूहनीय इति ॥४८-४९॥

अब **ब्रह्माग्नि में वर्ण होम की विधि** कहते हैं—सभी वर्ण पञ्च ज्ञानेन्द्रियों से (शब्द एवं अर्थ द्वारा) सम्बद्ध हैं । अतः साधक उन-उन अर्थों के वाचक वर्णों के

साथ दूर अथवा सन्निकट (=आरात्तनं) के जो भी पदार्थ हैं उनको और तत्तदिन्द्रिय गोचर वस्तुओं को समस्त लोकों के भीतर रहने वाला स्मर्त्तव्य जो ईश्वर सम्बन्धी तेज है उसमें और उस सदा सर्वत्र वर्त्तमान तेज रूप ब्रह्माग्नि में होम करे ॥ ४८-४९ ॥

ब्रह्मात्मभिर्महामन्त्रैर्ब्रह्मविद्भिः समाहितैः ।
ब्रह्माग्नौ ब्रह्महविषा हुतं ब्रह्मार्पणं स्मृतम् ॥ ५० ॥

अमन्त्रके समन्त्रके च कथिते होमे पृथक् ब्रह्मार्पणं न कर्तव्यमित्याह–ब्रह्मात्मभिरिति ॥ ५० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले ब्रह्मात्मभिरिति प्रपञ्चयाग एव सूक्ष्मा प्रतिपत्तिरुक्ता । मन्त्रकर्त्रग्निद्रव्येषु ब्रह्मतया प्रतिपत्तिरियं भवति । मन्त्राणामर्थतोऽपि महत्त्वान्महामन्त्रैरित्युक्तम् । तदुक्तं—स्वेति स्वर्ग इत्यादि । ब्रह्मविद्भिरिति । देवतातत्त्वं ब्रह्म तदेवात्मानं विद्वद्भिरित्यर्थः । ब्रह्मार्पणमिति साक्षादेवेति शेषः । अभिप्रायान्तरमाह—अमन्त्रक इति । सर्वेषां वस्तुतो ब्रह्मरूपत्वादिति भावः ॥ ५० ॥

ब्रह्मवेत्ताओं के द्वारा ब्रह्मात्मक (गीता ४.२४) आदि महामन्त्रों से समाहित होकर ब्रह्म रूप हवि के द्वारा ब्रह्म रूपी अग्नि में किया गया होम 'ब्रह्मार्पण' कहा जाता है ॥ ५० ॥

जपादावधिकारिनिर्णयः

एवं वर्णविभेदभिन्नमदृढं मांसास्थि(न्त्र)मज्जावृतं
देहं तत् क्षरमक्षरे सुविशदे सर्वत्र वर्तिन्यथ ।
हुत्वा ब्रह्महुताशने विमलधीस्तेजःस्वरूपी स्वयं
भूत्वा सर्वमनून् जपेदभियजेद् ध्यायेत्तथा तर्पयेत् ॥ ५१ ॥

एवं प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागाभ्यां शुद्धस्य सकलीकरणन्यासेन आत्मसात्कृत देवताविग्रहस्यैव जपादौ अधिकार इत्याह—एवं वर्णेति । तेजःस्वरूपी स्वयं भूत्वेति सकलीकरणन्यासेन चतुर्नवति मन्त्रात्मक देवताविग्रहो भूत्वेत्यर्थः ।

अयं न्यासक्रमः । प्रपञ्चयागानन्तरम् अपरिच्छिन्ने परतेजसि प्रणवशक्तिभ्यां व्यापयन् अपरं जीवात्मकं तेजः सञ्चिन्त्य ताभ्यामेव सुषुम्नां कारणशक्तिकवलीकृतजीवां स्मृत्वा तदग्रे ताभ्यामेव सहस्रदलं कारणात्मकं पद्मं प्रतिपाद्य तस्मात् ताभ्यामेव वर्णात्मकममृतपिण्डं सुषुम्नाकवलनक्रमेण उत्पाद्य विसर्गान्वितमातृकान्यासेन सकलीकृत्य मूलाधार हृद् भ्रूमध्येषु दश द्वादश षोडशप्रणवजपेन तावद्दलानि पद्मानि सञ्चिन्त्य दशदलेषु व्यापककला न्यसित्वा कर्णिकायां 'मं वह्निमण्डलाय दशधर्मकलात्मने नमः' इत्यादि मन्त्रं 'जातवेदस' इति ऋचं च जपित्वा तत्रैव व्यापककलानामग्नेश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । पुनः द्वादशदलेषु स्पर्शकला न्यसित्वा कर्णिकायां अं सूर्यमण्डलायेत्यादि मन्त्रं तत्सवितुरिति ऋचं च जपित्वा तत्रैव स्पर्शकलानां सूर्यस्य च प्राणप्रतिष्ठां विधाय । षोडशदलेषु स्वरकला न्यसित्वा

कर्णिकायां 'उं सोममण्डलायेति' मन्त्रं 'त्र्यम्बकमिति' ऋचं च जपित्वा तत्रैव स्वरकलानां सोमस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

पुनः पञ्चाशत्कला न्यसेत् । कं सृष्ट्यै नमः इत्यादि दशकं पादयोर्न्यस्य लं पृथिवीगन्धतन्मात्रेत्यादि मंत्रेण पादयोर्व्यापकत्वेन न्यसेत् । अं ब्रह्मणे नमः लं पृथिव्यै नमः इत्यादिमन्त्रैः षष्ठपटलोक्तैर्वा यथास्थानं न्यसेत् । एवमेवोकारादि कलान्यासेष्वपि द्विधा पञ्चकन्यासो द्रष्टव्यः । पुनः पादयोः 'हंसः शुचिषदिति' ऋचं च जपित्वा तत्रैवाऽकारकलानां ब्रह्मणश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । पुनः टं जरायै नम इत्याद्या उकारकला हस्तयोः न्यस्य अप्पञ्चकं विन्यस्य हस्तयोः 'प्रतद्विष्णुरिति' ऋचं जपित्वा तत्रैव उकारकलानां विष्णोश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । पुनः पं तीक्ष्णायै नम इत्यादि मकारकला मूलाण्डगुह्यनाभिहृद्गलपार्श्वद्वयपृष्ठककुत्सु न्यसित्वा तेजःपञ्चकं विन्यस्य हृदये 'त्र्यम्बकमिति' ऋचं विन्यस्य तत्रैव मकारकलानां रुद्रस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । पुनः षं पीतायै नम इत्यादि बिन्दुकला गलास्यनेत्रादिषु न्यसित्वा वायुपञ्चकं विन्यस्य भ्रूमध्ये तत्सवितुरिति ऋचं न्यसित्वा तत्रैव बिन्दुकलानामीश्वरस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । पुनः अं निवृत्त्य नमः इत्यादिनादकला विसर्गाद्यकारान्तस्थानेषु विन्यस्याऽऽकाशपञ्चकं न्यसित्वा शिरसि 'विष्णुर्योनिमिति' ऋचं च विन्यस्य तत्र नादकलानां सदाशिवस्य च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् ।

पुनर्जीवकलाः सकला मातृकान्यासवत् विन्यस्य हृदये जीवकलानां प्राणप्रतिष्ठां विधाय हृदये परमात्मकला दश प्रणवलक्षणा न्यस्य तत्रैव तासां प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात् । पाशाङ्कुशत्र्यक्षरमूलमन्त्राभ्यां सहेदं सकलीकरणं कर्तव्यम् । पुनस्त्रिवारं मातृकां न्यस्य इष्टमन्त्रन्यासादिकं कुर्यादिति सकलीकरणप्रकारः ॥ ५१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले एवं वर्णविभेदभिन्नमिति प्रपञ्चयागोपसंहारेणाभिमतमन्त्रजपाद्यधिकारो दर्शितः । वर्णविभेदभिन्नमिति । यदुक्तं—मातृकान्यासवत् सार्धं लिपिनेत्यादि (६.४७) । बाल्याद्यवस्थायोगाद्देहस्यादृढत्वम् । मांसान्त्रमज्जावृतमिति जुगुप्सितत्वमुक्तम् । तत्तदिन्द्रियेभ्यो ज्ञानक्रियाप्रसरणात् क्षरत्वम् । अनेन होमद्वारा देहस्य तद्विपरीते ब्रह्मात्मनि विलापनमुचितमित्युक्तम् । सुविशदत्वं निर्मलत्वम् । विमलधीरिति + + + । तेजः स्वरूपी स्वयं भूत्वेति । तद् ब्रह्मैवेह तेजः । सर्वमन्त्रं जपेदिति प्रपञ्चयागानन्तरं तदङ्गर्ष्यादि विन्यस्याभिमतमन्त्रोदयाद्यारब्धव्यम् ।

अभिप्रायभेदमाह—एवमित्यादिना । तेजः शब्देनेह कलानां ग्रहणम् । तदाह—सकलीकरणन्यासेनेति । परतेजसीति । तदुदरभाग इति भावः । ताभ्यामेव सुषुम्नामिति । सुषुम्नाकारेण न्यासोऽभिप्रेतः । कारणशक्तिकबलीकृतजीवामिति । सुषुम्नान्तर्गते मूलाधार एवैतद्भवति । ताभ्यामेव वर्णात्मकमिति । व्यापकेनेत्यवबोद्धव्यम् । तावद्दलानीति दशद्वादशषोडशदलानि । न्यासेनेयं चिन्ता स्यात् । व्यापककलाय धूम्रार्चिषे नम इत्याद्याः । पादयोर्न्यसित्वेति । तच्चतुःसन्ध्यग्रेष्विति भावः । एवं हस्तयोरित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । गलास्यनेत्रादिष्विति मूर्धग्रहणम् । विसर्गाद्यकारान्तस्थानेष्विति । मुखे काननवृत्तेत्येतद्वैलोम्येनेत्यर्थः । शक्तिशान्तकलान्यासस्तु विकल्प्यत इत्यर्थादवसीयते । मूलाधारे त्रिकोण-

कोणेषु शक्तिकलान्यासः । मूर्धनि द्विदलपद्मे शान्तकलान्यासः । प्राणप्रतिष्ठा चोभयविधा कार्येति । जीवकलानामिति जीवस्योपलक्षणम् । तासामिति परस्योपलक्षणम् । पाशाङ्कुशत्र्यक्षरेति । न कलास्वेवैतद्योगोपि तु ऋक्समष्टिप्राणप्रतिष्ठासु वा कलास्वपीति ज्ञेयम् । मातृकां न्यसित्वेति । यदादावेव कृतं समुनिच्छन्दोदैवतमित्यादि तस्यैवानुसन्धानार्थमेतत् । तेन तदङ्गर्ष्यादिन्यासो गणपतेरङ्गर्ष्यादिन्यासोऽपि स्यात् ॥ ५१ ॥

जप आदि में अधिकारि निर्णय—साधक मांस, अस्थि एवं मज्जादि से निर्मित विनाश को प्राप्त होने वाले अपने देह को भावना द्वारा मलरहित, सर्वत्र व्याप्त अक्षर रूप परब्रह्म की ब्रह्माग्नि में स्वयं होम कर स्वयं विमलधी एवं तेजःस्वरूप की अनुभूति करते हुए सभी मन्त्रों का जप करे, यजन करे तथा ध्यानादि कर तर्पण करे ॥ ५१ ॥

दशविधन्यासफलकथनम्

शुद्धश्चाऽपि सबिन्दुकस्त्वथ कलायुक्केशवाद्यैर्युतः
श्रीकण्ठादियुतश्च शक्तिकमलामारैश्च चैकैकशः ।
न्यासास्ते दशधा पृथङ्निगदिताः स्युर्ब्रह्मयागान्तिकाः
सर्वे साधकसिद्धिसाधनविधौ सङ्कल्पकल्पद्रुमाः ॥ ५२ ॥

शुद्धादिन्यासानां प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागशेषत्वेन तत्फलत्वेन फलवत्त्वमभिधाय स्वातन्त्र्येणापि फलसम्बन्धमाह—शुद्धश्चापीति ॥ ५२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागशेषत्वेनेति स्वतन्त्रयोरभिमतमन्त्रशेषभूतयोरप्येतत् सम्भवति । नन्वभिधायेति तत्त्वे तदभिहितमिति । उच्यते । सशक्तिकमलामारन्यासादीनां तावदथानया पञ्चविभेदभिन्नयेत्यत्राभिधानम् । शुद्धादीनां त्वथ हितविधये विदुषामित्यत्र । यद्यप्येतद्भाव्येव किन्तु तस्यापीह गतत्वेनाभिमान इत्यभिधायेत्युक्तमिति बोद्धव्यम् । स्वातन्त्र्येणापीति । ननु स्वातन्त्र्येण फलसम्बन्धोऽपि तावदुक्तं एव । यथा—विन्यासैरथ सजपैरित्यादि । केशवादियोगे श्रीबीजयोगे च श्रीरेव फलमित्यादीति । नैष दोषः । तत्र तत्तदर्थिनां तत्तन्न्यासजपादिकमभिप्रेतमिह तु फलविशेषार्थिनां दशविधन्यास इति भेदः । केशवाद्य इति केशवादियुतः । शक्तिकमलामारैश्चेति युतशब्दोऽनुवर्तते । कमला श्रीबीजम् । मारः कामबीजम् । एकैकश इति तेषां पृथगपि योग उक्तः । वाकारो विकल्पार्थः । सविसर्गः सबिन्दुसर्गो मारकमलाशक्तियुतश्चेत्येषां योगः । तेषां पृथग्योगो न ग्राह्य इत्येवं वा दशधा न्यास इति भावः । पृथङ्निगदिता इति । न प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चसहिततया किन्तु स्वतन्त्रतयेति भावः । न्यास एवैवं स्यात् । प्रबन्धेन चैषामावृत्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ५२ ॥

अब **दशविध न्यास का फल** कहते हैं—साधक शुद्धन्यास, संबिन्दुकन्यास, कलायुक्त न्यास, केशवादि युक्त न्यास, श्रीकण्ठादि युक्त न्यास, शक्ति (ह्रीं) न्यास, शक्तिकमला (ह्रीं श्रीं) न्यास तथा शक्तिकमलामार (ह्रीं श्रीं क्लीं) न्यास, कमलाशक्तिन्यास एवं मारशक्तिकमलान्यास—ये दश प्रकार के न्यास कहे गए हैं।

इन एक-एक न्यासों का पृथक्-पृथक् दश-दश बार न्यास करे । प्राणाग्निहोत्र

तथा प्रपञ्चयाग के सहित नहीं किन्तु स्वतन्त्र करे। इन-इन न्यासों को ब्रह्मयाग के अन्त में करे; क्योंकि ये न्यास साधक की सिद्धि के विषय में किये गये सङ्कल्प को पूर्ण करने के लिये साक्षात् कल्पवृक्ष हैं ॥ ५२ ॥

प्रपञ्चयागस्य भुक्तिमुक्तिहेतुताकथनम्

प्रपञ्चयागस्तु विशेषतो विपत्-
प्रपञ्चसंसारविशेषयापकः ।
परश्च नित्यं भजतामयत्नतः
परस्य चार्थस्य निवेदकः सदा ॥ ५३ ॥

द्रव्यैः प्रपञ्चयागक्रियाविधानम्–समन्त्रकप्रपञ्चयागस्य विशेषतो भुक्तिमुक्ति-हेतुत्वमाह—प्रपञ्चयागस्त्विति । विपत्प्रपञ्चयापनं विलापनं मोक्ष इत्यर्थः । संसार-विशेषयापनं निर्वाहः भुक्तिरित्यर्थः । अमन्त्रकप्रपञ्चयागस्याऽयत्नेन केवलमोक्ष-हेतुत्वमाह—परश्चेति । परः अन्यः प्रपञ्चयागः । अमन्त्रक इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले तेजःस्वरूपी स्वयं भूत्वेति प्रपञ्चयागस्याभिमतमन्त्र-शेषतया प्रयोग उक्तः । स्वतन्त्रतया प्रयोगः प्रपञ्चयागस्त्वित्युच्यते । तदाह—समन्त्रकप्रपञ्चयागस्येति । विशेषत इति शुद्धादिन्यासादितोऽभिमतमन्त्रतोऽप्यतिशय उक्तः । मूलेऽपि यत्प्रपञ्चस्य यापको विनाशकः संसारविशेषस्य सम्पद्रूपस्य यापको नेता परस्य चार्थस्य परो निवेदक इति योजनीयम् । परोऽर्थो मोक्ष एव । प्रकारान्तरेण विवृणोति—विपत्प्रपञ्चयापनमिति । मोक्षापेक्षया विपत्प्रपञ्चो बन्धक + + + तत्कार्यप्रपञ्चः । परश्चेत्यर्थः । अमन्त्रकप्रपञ्चयागपरतया विवृणोति—अमन्त्रकप्रपञ्चयागस्येति । वर्णैः प्रपञ्चयाग-स्तावदेवमुक्तः ॥ ५३ ॥

प्रपञ्चयाग की भुक्तिमुक्तिहेतुता का कथन—यह समन्त्रक-प्रपञ्चयाग संसार विशेष का यापन (निर्वाह) करने वाला अर्थात् भुक्ति देने वाला है और अमन्त्रक-प्रपञ्चयाग (प्राणाग्निहोत्र याग) भगवान् का निरन्तर भजन करने वाले साधकों को मुक्ति प्रदान करने वाला है। इस प्रकार ये दोनो ही याग भुक्ति एवं मुक्ति देने वाले हैं। यहाँ तक वर्ण के द्वारा किये जाने वाले प्रपञ्चयाग के विषय में कहा गया है ॥ ५३ ॥

द्रव्यैर्यथा यैः क्रियते प्रपञ्च-
यागक्रिया तानि तथैव सम्यक् ।
यास्वप्यवस्थासु च ताश्च कृत्वा
प्राप्नोति यत्तत् कथयामि सर्वम् ॥ ५४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अथ द्रव्यैः प्रपञ्चयाग उच्यते—द्रव्यैर्यथेति । तानीति द्रव्याणि । तथैवेति तत्प्रकारः ॥ ५४ ॥

अब द्रव्य के द्वारा किये गये प्रपञ्चयाग के विषय में कहते हैं—द्रव्य द्वारा किया गया प्रपञ्चयाग उसी प्रकार केवल द्रव्य ही प्रदान करता है। अब जिन-जिन

अवस्थाओं में प्रपञ्चयाग क्रिया द्वारा जो-जो प्राप्त होता है उन सभी विषयों को कहता हूँ ॥ ५४ ॥

प्रोक्तक्रमेण विघ्नान्तिकमपि हुत्वा घृतेन मन्त्रितमः ।
एकावृत्त्या जुहुयात् प्रपञ्चयागाह्वयं घृतेन ततः ॥ ५५ ॥

होमद्रव्याणि

अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसम्भवाः समिधः ।
तिलसर्षपदौग्धघृतान्यष्टद्रव्याणि सम्प्रदिष्टानि ॥ ५६ ॥

प्रोक्तक्रमेणेति । षष्ठपटलोक्तक्रमेणेत्यर्थः । मन्त्रितम इति बीजेन च ऋचा मूलहोमं सूचयति ॥ ५५-५६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—षष्ठपटलोक्तक्रमेणेति । ताराद्यैर्दशभिर्भेदैरित्याद्युक्तक्रमेणेत्यर्थः । मातृकाविधानेनाग्निजननं पूजा च । तदुक्तं—हुतार्चनाविधी मातृकोक्ताविति । तत्र कलायुग्मशश्चाष्टवर्गानित्यावरणद्वये प्रतिवर्णमात्माष्टाक्षरयोगो विशेषः । मन्त्रितम इत्येभिस्तृतीयलिपिभिरित्येतद्विद्वानित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—बीजेनेति । जुहुयाच्च चतुर्वारमित्यतोऽर्वागेतदर्थादवसीयते । संख्या तु सचतुश्चत्वारिंशद्वारमित्युक्तैव । यद्वा विघ्नान्तिकमिति साध्यमन्त्रस्य पीठपूजादिकं कृत्वेत्यादि मूलेन पञ्चविंशतिसंख्यं हुत्वेत्यन्तो यदुक्तं तत् सर्वं कृत्वा ततो गणपतिमन्त्रेण चतुर्वारं होमोऽयमभिप्रेतः । ततः पूर्वमयं बीजेन ऋचा च होमो भवति । पश्चाद्विभूतिमन्त्रेणापि सकृद्धोमः स्यादिति । मूल एकावृत्त्येति मातृकावृत्त्यभिप्रायम् ॥ ५५-५६ ॥

प्रपञ्चयाग विधान—उत्तम मन्त्रशास्त्रज्ञ षष्ठ पटल में कही गई विधि के अनुसार घृत से विघ्नान्तिक एक आवृत्ति होम कर पश्चात् घृत से प्रपञ्च याग करे ॥ ५५ ॥

होमद्रव्य—इस याग में अश्वत्थ, गूलर, पाकर एवं वट की समिधा का तथा तिल, सर्षप, दूध, दही तथा घृत द्रव्य का उपयोग कहा गया है ॥ ५६ ॥

पुरश्चरणादिकथनम्

एतैर्जुहोति अ(नि)युताधिकलक्षसंख्यं
मन्त्री ततोऽर्धमथवापि तदर्धकं यः ।
स त्वैहिकीं सकलसिद्धिमवाप्य वाञ्छा-
योग्यां पदं परतरं च परत्र याति ॥ ५७ ॥

लक्षसंख्यं मन्त्रीति । सिद्धिकामस्य श्रीबीजयोगं मुक्तिकामस्य प्रणवपुटितत्वं च सूचयति ॥ ५७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—नियुताधिकलक्षसंख्यमिति । नियुतं विंशतिसहस्रम् । लक्ष-संख्यमित्येव वा पाठः । मन्त्रीत्यनुवादः ।

अभिप्रायान्तरमाह—सिद्धिकामस्येति । स त्वैहिकीं सकलसिद्धिमवाप्येत्येतदभिप्राय-

मेतत् । वाञ्छायोग्यामिति । पुत्रार्थाद्यभिमतविशेषप्रधानामिति भावः । मुक्तिकामस्येति । परतरं च परत्र यातीत्येतदभिप्रायम् । सिद्धिपदमनुषज्यते । प्रणवादित्वं सर्वमन्त्रेषु नित्यमिति तत्पुटनमुक्तम् । मातृकावृत्तिभिरिह सर्वत्र लक्षादिसंख्या भवतीत्यवबोद्धव्यम् ॥ ५७ ॥

पुरश्चरणादिकथन—जो साधक इन समिधाओं तथा द्रव्यों से एक लाख दश हजार की संख्या में अथवा उसकी आधी संख्या में अथवा उसकी भी आधी संख्या में होम करता है वह इस लोक की समस्त सिद्धि प्राप्त कर मरने के उपरान्त अपनी इच्छा के अनुसार परलोक में जाकर योग्य पद प्राप्त करता है ॥ ५७ ॥

एकद्विकत्रिकचतुष्कशताभिवृत्त्या
तां तां समीक्ष्य विकृतिं प्रजुहोतु मन्त्री ।
क्षुद्रज्वरादिविषमग्रहभूतयक्ष-
रक्षःपिशाचजनिते महति प्रकोपे ॥ ५८ ॥

द्वादशसहस्त्रमथवा तद्द्विगुणं वा चतुर्गुणं वाथो ।
जुहुयात् क्षुद्रग्रह रिपु विषमज्वर भूतसम्भवे कोपे ॥ ५९ ॥

अयथाप्रतिपत्ति मन्त्राकाणां
प्रजपात् स्यादिह विस्मृतिर्नराणाम् ।
शमयेदचिरात् सहस्त्रवृत्त्या
मतिमान् वस्तुभिरेभिरेव जुह्वन् ॥ ६० ॥

प्रजुहोतु मन्त्रीति । नृसिंहबीजयोगः सूचितः ॥ ५८ ॥

होमविधिमाह—द्वादशसहस्त्रमिति ॥ ५९ ॥

मतिमान् वस्तुभिरिति । दशांशेनाभिषेकः पञ्चब्रह्मभिर्योजितपञ्चगव्यप्राशनं च प्रातःकाले मध्याह्ने हृदयमात्रजले स्थित्वा सूर्यमन्त्रजपः रात्रौ तिलहोमश्च सूचितः ॥ ६० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—एकद्विकेति पञ्चशताद्यपि ग्राह्यमेव । अभिवृत्तिरावृत्तिः । विकृतिमिति क्षुद्रग्रहादिकारितामिति शेषः । प्रकोप इति शरीरेन्द्रियादिविक्रियावेगः ॥ ५८ ॥

द्वादशसहस्त्रमथवेति पूर्वोक्तशेषः एव । तदाह—होमविधिमिति ॥ ५९ ॥

अयथाप्रतिपत्ति प्रजपादिति । तत्तद्विहिता प्रतिपत्तिर्यथाप्रतिपत्तिः । न तथेत्ययथाप्रतिपत्तीति क्रियाविशेषणं चैतत् । सहस्त्रवृत्त्येति सहस्त्रावृत्त्येत्यर्थः । वस्तुशब्दो द्रव्यवचनः । रात्रौ तिलहोमश्चेति + + + नृसिंहयोगश्चेति सूचित इत्यनुवर्तते ॥ ६० ॥

पुरश्चरणादि कथन—मन्त्रज्ञ साधक उन-उन विकृतियों (विपत्तियों) को देखकर उसके अनुसार एक, दो, तीन, चार से लेकर सौ आवृत्ति तक होम करे । क्षुद्र, ज्वरादि, विषमग्रह, भूत, यक्ष, राक्षस एवं पिशाच जनित महाप्रकोप में द्वादश सहस्त्र अथवा उसका दूना अथवा चौगुना होम करे । क्षुद्र ग्रह, शत्रु के उपद्रव, विषमज्वर

तथा भूतों से उत्पन्न उपद्रव के कारण अथवा मन्त्रों के अविधि (उलटा-पुलटा) जप करने के कारण मनुष्यों की स्मृति नष्ट हो जाती है । पागलपन घेर लेता है, ऐसी अवस्था में बुद्धिमान् साधक को इन वस्तुओं से सहस्रावृत्ति में होम कर शीघ्र ही उसे शान्त कर देना चाहिएं ॥ ५८-६० ॥

एतैः सहस्रद्वितयाभिवृत्त्या
जुहोति यस्तु क्रमशो यथावत् ।
जयेत् क्षणेनैव स विस्मृतिञ्च
सापस्मृतिं शापभवांश्च दोषान् ॥ ६१ ॥

क्रमशो यथावदित्यमृतध्यानं नृसिंहयोगश्च सूचितः ॥ ६१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—स विस्मृतीश्चेति दुर्देवतादिकारिता इति शेषः । सापस्मृतिरित्यपस्मृतिरपस्मारः । शापभवानिति गुर्वादिकोपकृताः शापाः ॥ ६१ ॥

पुरश्चरणादि कथन—जो साधक इन सभी वस्तुओं से दो सहस्र की संख्या में उक्त विधि से होम करता है वह विस्मृति एवं अपस्मृति (= अपस्मार रोग) तथा शाप से उत्पन्न होने वाले पापों को क्षण भर में जीत लेता है ॥ ६१ ॥

मधुरत्रयावसिक्तैरेतैर्लक्षं जुहोति यो मन्त्री ।
तस्या सुराधिपविभवो महदृद्ध्या तृणलवायते न चिरात् ॥ ६२ ॥
लक्षं तदर्धकं वा मधुरत्रयसंयुतैर्हुनेदेतैः ।
अब्दत्रयादथाऽर्वाक् त्रिभुवनमखिलं वशीकुरुते ॥ ६३ ॥

मन्त्रीति श्रीयोगः ॥ ६२-६३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले यो मन्त्रीत्यनुवादः । अभिप्रायान्तरमाह—मन्त्रीति । सूचित इत्युनवर्तत एव । मूले महदृद्ध्येति । महत्या ऋद्ध्येत्यर्थः । लक्षं तदर्धकं वेत्यत्र + + + ॥ ६२-६३ ॥

पुरश्चरणादि प्रयोग कथन—घृत, मधु एवं दुग्ध इन तीन मधुर द्रव्यों से संसिक्त उपर्युक्त पदार्थों से जो मन्त्रज्ञ होम करता है उसकी निरन्तर होने वाली वित्त की वृद्धि से इन्द्र का वैभव भी तृण के समान तुच्छ लगने लगता है ॥ ६२ ॥

उक्त मधुरत्रयावसिक्त इन पदार्थों से एक लाख अथवा आधे लाख की संख्या में जो साधक होम करता है वह तीन वर्ष से भी कम समय में समस्त त्रिभुवन को अपने वश में कर लेता है ॥ ६३ ॥

वश्यादिकानि कर्माण्यभिकाङ्क्षन्नेभिरेव सद्द्रव्यैः ।
जुहुयाच्च कार्यगुरुतालाघवमभिवीक्ष्य योग्यपरिमाणम् ॥ ६४ ॥

लक्षं तिलैर्वा जुहुयादघानां
शान्त्यै श्रियेऽथो नलिनैर्यथावत् ।

दौग्धेन पुष्ट्यै यशसे घृतेन
वश्याय जातीकुसुमैश्च लोणैः॥ ६५ ॥

सद्रव्यैरिति । तत्तत्कर्मयोग्यो व्यञ्जनयोग उक्तः ॥ ६४-६५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सद्रव्यैरिति सद्भिर्द्रव्यैरित्ययमनुवादः । अभिप्रायान्तरमाह—सद्रव्यैरितीति । समुचितद्रव्यविशेषसहितैरेभिरित्यर्थः । तत्तत्कर्मयोग्येति । यथा + + + कार्येत्यत्र व्यञ्जनशिथिलोच्चारणेन मात्रापूरणमित्यवबोद्धव्यम् । योग्यपरिमाणमिति संख्याभिप्रायम् । जुहुयादिति च सम्बन्धः ॥ ६४-६५ ॥

पुरश्चरणादि प्रयोग कथन—वश्यादि कर्मों के करने की इच्छा रखने वाला साधक इन द्रव्यों से कार्य की गुरुता एवं लाघव के अनुसार उचित परिमाण सोच कर होम करे ॥ ६४ ॥

समस्त पापों की शान्ति के लिये तिल से एक लाख की संख्या में होम करे । लक्ष्मी की प्राप्ति के लिये भी ऐसी ही विधि कमलों से कही गई है । पुष्टि के लिये दुग्ध से होम करे और यश प्राप्ति के लिये घृत से तथा वशीकरण के लिये जाती पुष्पों से होम करे और नमक से रोग शान्त करे ॥ ६५ ॥

पुत्तलीप्रयोगविधानम्

शालीतण्डुलचूर्णकैस्त्रिमधुरासिक्तैः स्वसाध्याकृतिं
कृत्वाऽष्टोर्ध्वशताख्यमस्य शितधीः प्राणान् प्रतिष्ठाप्य च ।
न्यासोक्तक्रमतो निशासु जुहुयात्तां सप्तरात्रं नरो
नारी वा वशमेति मङ्क्षु विधिना तेनैव लोणेन वा ॥ ६६ ॥

सप्तरात्रमित्यष्टम्यादि चतुर्दश्यन्तमित्यर्थः ॥ ६६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले शितधीरिति महदवधानमुक्तम् । न्यासोक्तक्रमत इति तत्तत्स्थानं भङ्क्त्वा भङ्क्त्वेति भावः । मंक्ष्विति क्षिप्रमित्यर्थः । विधिना तेनैव लोणेन वेति । सप्तरात्रं त्रिमधुराक्तया लवणपुत्तल्या वेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

पुत्तली प्रयोग विधान—श्रेष्ठ साधक घृत मधु दुग्ध इन तीन मधुर पदार्थों से अभिषिक्त शालीतण्डुल की एक सौ आठ पुत्तली निर्माण करे । फिर उसमें प्राणप्रतिष्ठा करे । तदनन्तर न्यासोक्त क्रम से सात रात पर्यन्त रात्रि में होम करे तो चाहे पुरुष हो या स्त्री शीघ्र वश में हो जाती है अथवा उक्त क्रम से नमक की पुतली बनावे तो भी वही फल प्राप्त होता है ॥ ६६ ॥

तिलकधारणफलम्

पञ्चाशदोषधिविपाचितपञ्चगव्य-
जाते घृतेन शतवृत्ति हुनेद् घटाग्नौ ।
तावत् प्रजप्य विधिनाऽभिसमर्च्य सिद्धं
भस्माददीत सकलाभ्युदयावहं तत् ॥ ६७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पञ्चाशदोषधिविपाचितेति । जनिते कुण्डाग्नौ घटे पञ्चगव्यं योजयित्वा तत्र वर्णौषधीर्निक्षिप्य यावत्तस्मिन्नग्निरुत्पद्यते तावत्तत् पाचयेत् । तस्मिन्नग्नौ होमः । तदापि पूजादिसर्वं कर्तव्यमेव । तद्यावद्भस्म संपद्यते तावत्तूष्णीमवस्थाय तस्मिन् भस्मनि विधिनाभिसमर्चनं जपश्च भवति । जपोऽप्यस्यैव मन्त्रस्येति ज्ञेयम् । विधिनेत्येतत् सूचितम् । वर्णौषधीनां तत्तद्वर्णेन संपूज्य जपः कार्यः । फलविशेषापेक्षायान्तु तस्मिन् भस्मनि तदनुरूपमन्त्रस्य यन्त्रविलेखनं पूजा तस्यैवायुतजपोऽपि कार्य इति ॥ ६७ ॥

भस्म एवं तिलक धारण का फल—कुण्ड की अग्नि में पचास औषधियों से युक्त पञ्चगव्य को अच्छी तरह से पका कर उसकी अग्नि में घी से एक-सौ की संख्या में होम करे । फिर उतनी ही संख्या में जप करे और उसका पूजन करे । इस प्रकार के निर्मित भस्म का उपयोग सब प्रकार का अभ्युदय करने वाला होता है ॥ ६७ ॥

अनुदिनमनुलिम्पेत्तेन किञ्चित् समद्या-
त्तिलकमपि विदध्यादुत्तमाङ्गे क्षिपेच्च ।
अनुततदुरितापस्मारभूतापमृत्यु-
ग्रहविषरहितः स्यात् प्रीयते च प्रजाभिः ॥ ६८ ॥

उस भस्म का प्रतिदिन शरीर में लेप करे, प्रतिदिन प्राशन करे, तिलक करे और शिर पर लगावे तो वह पुरुष पाप, अपस्मार मिर्गी, भूत बाधा अपमृत्यु, ग्रह और विष बाधा से मुक्त हो जाता है और समस्त प्रजायें उससे प्रेम करती है ॥ ६८ ॥

एका दशार्धकणिकां वरकाञ्चनस्य
दद्यात्तदैव गुरवेऽथ सहस्रहोमे ।
अर्धोर्ध्वपञ्चकणिका द्विकणा च सार्धा
स्याद्दक्षिणेह कथिता मुनिभिस्त्रिधैवम् ॥ ६९ ॥

निजेप्सितं दिव्यजनैः सुरद्रुमात्
समस्तमेव प्रतिलभ्यते यथा ।
प्रपञ्चयागादपि साधकैस्तथा
करप्रचेयाः सकलार्थसिद्धयः ॥ ७० ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

एका दशार्धकणिकामिति । एका प्रधाना दक्षिणा सा दशार्धकणिकां वरकाञ्चनस्य दद्यादिति इत्यन्वयः । पलस्य सप्तमभागः कणिका ॥ ६९-७० ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल एकादशार्धकणिकेत्येकं पदम् । सार्धैकादशकणिकामित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—एकेति । दशार्धशब्देन सार्धदशग्रहणम् । दशार्धकणिकां दद्यात् । सैका दक्षिणेत्येवं योजनीयम् । अर्धेऽर्धपञ्चकणिकेति । सार्धपञ्चग्रहणम् । द्विकणा च सार्धेति । सार्धद्विकणिकेत्यर्थः । निजेप्सितमिति द्रव्यप्रपञ्चयागोपसंहारः । तथा प्रपञ्चयागादपि करप्रचेया इति सम्बन्धः । प्रचयनमुपार्जनम् । यथा करेण वृक्षशाखातः फलान्युपार्ज्यन्ते तद्वदितोऽपीति भावः । प्रभूतत्वमश्रमलभ्यत्वं चानेनोक्तम् ॥ ६९-७० ॥

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

तीन प्रकार की दक्षिणा—यहाँ एकादशार्ध कणिका एक पद है । जिसका अर्थ होता है साढे ग्यारह सुवर्ण कणिका सहस्र होम में गुरु को देवे । इसका दूसरा अभिप्राय भी है साढ़े दश कणिका एका प्रधाना दक्षिणा है । इसके बाद साढ़े पाँच कणिका, यह दूसरी दक्षिणा है । फिर अढ़ाई कणिका यह तीसरी दक्षिणा है । इस प्रकार मुनियों ने तीन प्रकार की दक्षिणा कही है ॥ ६९ ॥

प्रपञ्चयाग की फलश्रुति—जिस प्रकार स्वर्गवासी देवता कल्पवृक्ष से अपना समस्त अभीष्ट प्राप्त कर लेते हैं उसी प्रकार बुद्धिमान साधक प्रपञ्चयाग से निश्चय ही अपनी सकलार्थ सिद्धि प्राप्त कर लेता है ॥ ७० ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में मातृका निरूपण नामक सप्तम पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ ७ ॥

अष्टमः पटलः

प्राणाग्निहोत्रप्रकरणम्

अथ हितविधये विदुषां वक्ष्ये
प्राणाग्निहोत्रविहितविधिम् ।
बद्ध्वा पद्मासनमृजुकायो
मन्त्री विशेत् पुरोवदनः ॥ १ ॥

प्रपञ्चयागात् पूर्वमेव कर्तव्यमपि प्राणाग्निहोत्रं क्रमगोपनार्थम् अनन्तरमाह— अथेति । विदुषामिति । शुद्धसबिन्द्वादिमातृकाभेदसंयोगक्रमविदामित्यर्थः । मन्त्री विशेदिति । आधारशक्तिकमलासनाय नम इति स्वासनपूजनं सूचितम् ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—लिपिरेव पटलद्वयेऽपि प्रतिपाद्या । अत इह प्रकरणसङ्गतिरेव वक्तव्येत्यभिप्रायेणाह—प्रपञ्चयागादिति । क्रमगोपनार्थमिति । परमरहस्यत्वादनयोरिति भावः । मूलगताथशब्दार्थोऽप्यनन्तरमित्युक्तम् । मूले विदुषां हितविधय इति । स्वेति स्वर्ग इत्याद्युक्तविदामित्यर्थः ।

अभिप्रायान्तरमाह—शुद्धेति । मूले बद्ध्वा पद्मासनमिति तदुचिततया विशेषत आसनमुक्तम् । यद्वा स्वतन्त्रप्राणाग्निहोत्रापेक्षमेतत् । स्वासनपूजनमिति + + + ॥ १ ॥

प्राणाग्निहोत्र मन्त्र—यहाँ क्रम के अनुसार प्रपञ्चयाग से पहले प्राणाग्निहोत्र मन्त्र कहना चाहिये था किन्तु क्रम को गुप्त रखने के लिये प्रथम प्रपञ्चयाग कहने के अनन्तर प्राणाग्निहोत्र मन्त्र कहते हैं—

अब मन्त्रज्ञ साधक के हित के लिये प्राणाग्निहोत्र विहित विधि का कहता हूँ। सर्वप्रथम वह पूर्वाभिमुख शरीर सीधा रखकर 'आधारशक्तिकमलासनाय नमः' मन्त्र से अपने आसन की पूजा कर पद्मासन लगा कर बैठे ।

प्राणाग्निहोत्रविधिः

शक्तेः सत्त्वनिबद्धमध्यमथ तन्मायारजोवेष्टितं
प्राग्रक्षोऽनिलदिग्गताश्रिजठरं मध्ये च नाभेरधः ।
मध्ये प्राग्वरुणेन्द्रयाम्यलसितैः कुण्डैर्ज्वलद्वह्निभि-
र्मूलाधारमनारतं समतलं योगी स्मरेत् सिद्धये ॥ २ ॥

पञ्चकुण्डेषु वर्णहोम:

मध्येन्द्रवरुणशशियमदिग्भवानि क्रमेण कुण्डानि ।
आवसथजसभ्याहवनीयान्वाहार्यगार्हपत्यानि ॥ ३ ॥

जठरं मध्य इति अशनकाले कुण्डानां स्थानमुक्तम् । नाभिरध इति योगकाले नाभिर्लिङ्गं तस्य द्व्यङ्गुलाध इत्यर्थ: । ज्वलद्वह्निभिरिति । हयरोमित्यादिमन्त्रै: अग्निज्वलनमुक्तम् । अनारतमिति अनेन प्राणेन क्रियादिशक्त्यात्मना आरतमित्यर्थ: । समो जीवस्य अस्य च परस्य स्थानत्वात् समतलमित्युक्तम् । कुण्डनामकथनमशन-काले मन्त्रेषु तद्योगार्थम् ॥ २-३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले शक्ते: सत्त्वनिबद्धमध्यमित्यग्निहोत्रानुसन्धानमुक्तम् । शक्ति: हल्लेखा । तस्या: सत्त्वं हकार: । तेन निबद्धं सम्बद्धं मध्यं यस्य तत्तथोक्तम् । मूलाधारमित्यनेन सम्बन्ध: । तस्या एव माया ईकार: स तमोरूप: रजो रेफरूपं ताभ्यां परितो वेष्टितम् । प्राग्रक्षोनिलदिक्षु गतास्त्रिकोणस्याश्रयो यत्र तत्तथोक्तम् । त्रिकोणमध्ये हकार:। त्रिकोणबहिर्मायारजोवेष्टनं तदन्तरेव वा । जठरं मध्य इति जठरस्य मध्य इत्यर्थ: । तदभिप्रायमाह—अशनकाल इति । वक्ष्यति च—अनुदिनममुना भजतामित्यादि । योगकाल इति प्राणाग्निहोत्रहुताभिप्रायम् । नाभेरत्यत्र निष्कर्षमाह नाभिर्लिङ्गमिति । लक्षणयेति भाव: । त्रिकोणान्तर्भागे शक्तेर्बिन्दुस्तदन्तरेव कुण्डानीति ज्ञेयम् । तदुक्तं—मूलाधारत्रिकोण-शक्तिबिन्दुमध्येत्यादि । कुण्डैरित्युपलक्षितमिति शेष: । अनारतमित्याहोमान्तमित्यर्थ: ।

अभिप्रायान्तरमाह—अनेनेति । क्रियादिशक्त्यात्मनेति पञ्चवृत्त्यात्मनो ग्रहणार्थमेतत् । क्रियाभेदा एव हि पञ्च वृत्तय: । आदिशब्देन ज्ञानेच्छादिग्रहणम् । तदुक्तमधस्तात्—ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मक: प्राण इति । प्राणानामेवात्राग्निभाव: । तेषां समष्टिरेकोऽग्निरिति चावबोद्धव्यम् । समतलमृजुतलमित्यर्थ: । अभिप्रायान्तरमाह—समो जीवस्येति । सं अ इत्याभ्यामुभयोर्ग्रहणमित्यर्थ: । तदुक्तं—स्वेति स्वर्ग: स्वेति चात्मा समुक्त इति । तयोरेकतत्त्वमेव प्राणरूपेणाग्न्यात्मनावस्थितमित्यर्थादवसीयते । प्रपञ्चयागे तु समयोर्देहे व्याप्ततयावस्थानमत एव लभ्यते । तयोरेकतत्त्वे हि स योगो भवति । तदुक्तं—सर्वत्र वर्तिन्यथ हुत्वा ब्रह्म हुताशन इति । मूले योगीति प्राणाग्निहोत्राधिकार्यभिप्रायम् । सिद्ध्य इति । ते रत्नैरित्यादिसकलफलाभिप्रायम् ॥ २ ॥

मूले मध्येन्द्रेत्याद्यभिधानं वैदिकपञ्चाग्नितयैषां प्रतिपत्त्यर्थम् । कुण्डनामकथनमित्यभि-प्रायान्तरमुक्तम् ॥ ३ ॥

प्राणाग्निहोत्र विधि एवं पंचाग्नि की भावना—पूर्व दिशा से नैर्ऋत्य दिशा तक तथा वहाँ से वायव्य दिशा तक त्रिकोण आधार का निर्माण करे । उसके जठर के मध्य भाग में शक्ति का सत्त्वांश (हकार) का स्मरण करे । नाभि के नीचे चारो ओर (त्रिकोण के बाहर) तमस् अंश ई माया (तमोगुण) और (रजोगुण) रजस् अंश र (ह्रीं) इनसे वेष्टित करे । उस मूलाधार त्रिकोण के मध्य में स्थित बिन्दु के मध्य में, पूर्व में, पश्चिम में, उत्तर तथा दक्षिण दिशा में क्रमश: पाँच

कुण्ड का निर्माण कर ह य र एवं ॐ आदि मन्त्र से उसमें अग्नि प्रज्वलित करे। इस प्रकार योगी सिद्धि के लिये उस मूलाधार में निरन्तर समतल (= जीवस्थान) का स्मरण करे ॥ २ ॥

पूर्व श्लोक में बतलाए गये मध्य पूर्व पश्चिम उत्तर तथा दक्षिण में निर्माण किये गये कुण्डों के नाम आवसथज, सभ्य, आहवनीय, अन्वाहार्य और गार्हपत्य हैं ॥ ३ ॥

विमर्श—प्राणाग्निहोत्र याग एवं प्रपंच याग में अन्तर मात्र कुछ मन्त्रों तथा आहुत्यर्थ प्रयुक्त पदार्थों में है। प्राणाग्निहोत्र याग में वर्णाहुति एवं अन्नाहुति रूप दो प्रकार की आहुतियाँ दी जाती हैं। वर्णों की आहुति मूलाधार में प्रकल्पित पाँच कुण्डों में प्रज्ज्वलित पंचाग्नियों में देते हैं और अन्न की आहुति भोजन के समय जठरस्थ पंचाग्नियों में देते हैं ॥ १ ॥

चिद्रूपात् सकलप्रभाप्रभवकान्मूलप्रकृत्यात्मनः
कल्पार्कात् प्रतिलोमतोऽमृतमयीं ज्योतीरुचाऽच्छां धिया ।
स्पृष्टामक्षरमालिकां तु जुहुयात् कुण्डेषु तेषु क्रमात्
कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुहरकेष्वास्राविता वर्णशः ॥ ४ ॥

पञ्चाशद्वर्णैः पञ्चकुण्डेषु क्रमेण होमं दर्शयति—चिद्रूपादिति । अर्कत्वे हेतुः सकलप्रभेति । तत्र हेतुः मूलप्रकृत्यात्मन इति । अमृतमयीमानन्दमयीमित्यर्थः । ज्योतीरुचा स्पृष्टामित्यन्वयः । कुण्डलीस्पर्शाभिव्यक्तामित्यर्थः । धिया जुहुयादित्यन्वयः । त्विति तृतीयहोमार्थमकारावशेषं सूचयति । कल्पान्ताग्निः मूलाधारस्थोऽग्निः ॥ ४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले सकलप्रभाप्रभवकादिति । सकलानामर्केन्द्वादिप्रभाणामुत्पत्तिस्थानभूतादित्यर्थः । कल्पार्कादिति । प्रलयकालीनादित्याद् द्वादशान्तस्थादित्यर्थः । आस्राविता जुहुयादिति च सम्बन्धः । अमृतमयीमित्यानन्द एवामृतं भवति । चिदिवार्कोऽग्निरिति । तदाह—आनन्दमयीमिति । मूलेऽच्छामिति । निर्मलामित्यर्थः । त्विति प्रतिकुण्डं क्रमतो हुतावकाशोऽवशिष्यत इति सूचितम् । तदभिप्रायमाह—त्वितीति । कल्पान्ताग्निशिखास्फुरत्कुहरकेष्विति । मूलाधारे तावच्चिदग्निर्वर्तते । तदुक्तं—तस्याधस्तात् त्रिकोणाभमित्यादि । तस्य पञ्च शिखा एव पञ्चकुण्डोदरेषु स्फुरन्तीति भावः ॥ ४ ॥

अब उन **पाँच कुण्डों में क्रमशः एक-एक के क्रम से होम का प्रकार** कहते हैं—साधक चिद्रूप अग्नि चन्द्रमा तथा सूर्यादि की समस्त प्रभा को उत्पन्न करने वाली प्रकृत्यात्मिका, प्रलयकालीन आदित्य से प्रतिलोम से आस्रावित होने वाली अमृतमयी कुण्डलिनी के स्पर्श से अभिव्यक्त होने वाली स्पष्ट ज्योति से युक्त अक्षरमालिका का हवन कल्पान्त अग्नि की शिखा से जाज्वल्यमान कुहर वाले कुण्डों में क्रमशः अपनी बुद्धि से करे ॥ ४ ॥

समन्त्रोद्धारनवग्रहहोमः

क्षाद्यास्ते सप्तवर्गा मरकतपशुमेदाह्वनीलाभ्रवर्णा
भूयः स्युर्विद्रुमाभाः कुलिशसमरुचः पुष्पवैदूर्यभासः ।
सर्वे ते पञ्चशोऽभिस्त्रवदमृतमया व्यापकस्पर्शसंज्ञा
मुक्तामाणिक्यरूपाः सुमतिभिरुदिताश्चाऽष्टशः स्युः स्वराख्याः ॥ ५ ॥
एतानि केतोरमृताकरारेर्मन्दस्य जीवस्य च सोमजस्य ।
शुक्रारसोमांशुमतां क्रमेण नवैव रत्नानि विदुर्नवानाम् ॥ ६ ॥

नवग्रहहोमं पञ्चमं समन्त्रोद्धारं दर्शयति—क्षाद्या इति ।

व्यापकेत्यादिपदैः मण्डलत्रयहोमः षष्ठः सूचितः । सुमतिभिरिति । परमानन्दतत्त्वविद्भिरित्यर्थः ॥ ५-६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—क्षाद्यास्त इति वर्णहोमानन्तरं ग्रहहोम उक्तः । पञ्चानामग्नीनामेकीकरणमर्थसिद्धम् । अत्राभिप्रायान्तरमाह—नवग्रहहोममिति । अन्त्यशवर्गेति द्वितीयहोमः । त्विति तृतीयहोमः । मन्त्रीति चतुर्थहोमः । अयं पञ्चम इति ज्ञेयम् । क्षाद्यग्रहणं प्रतिलोमप्रयोगाभिप्रायम् । पशुमेदो गोमेदः । व्यापकस्पर्शसंज्ञा इति क्षाद्यानां विशेषणम् । अभिप्रायान्तरमाह—व्यापकेत्यादिपदैरिति । स्वराख्या इत्येतदादिशब्देनोक्तम् । सुमतिरिति मन्त्रप्रयोगाभिज्ञत्वमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—परमानन्दतत्त्वविद्भिरिति ॥ ५-६ ॥

मूलाधार में स्थित चिदग्नि की पाँच शिखा ही पाँचों कुण्डों के उदर में स्फुरित होती है—यह भी स्पष्ट किया गया है ।

अब **नवग्रह होम** कहते हैं—(क्षादि, यादि, पादि, तादि, टादि, चादि तथा कादि) सात वर्गों का वर्ण क्रमशः मरकत, गोमेद, नीलाभ्र, विद्रुम (लाल मूँगा), कुलिश (हीरा) के समान है । ये पाँच स्पर्श तथा दो व्यञ्जन व्यापक वर्ण अमृतमय हैं। इसके बाद आठ-आठ के क्रम से सोलह स्वरों के भी दो वर्ग हैं । जिनका वर्ण मुक्ता माणिक्य के समान है । इस प्रकार ये नौ वर्ग (पाँच स्पर्श, दो यादि क्षादि तथा स्वरों के दो वर्ग) बतलाए गये जो केतु, राहु, शनि, बृहस्पति, बुध, शुक्र, मङ्गल, चन्द्रमा एवं सूर्य इन नव ग्रहों के नव रत्न कहे जाते हैं ॥ ५-६ ॥

इत्येवं हुतविधिमन्वहं दिनादौ
ये सम्यग्विदधति मन्त्रिणः शतार्धम् ।
ते रत्नैरपि कनकांशुकैः सधान्यैः
सम्पन्नाः सकलजगत्प्रिया भवन्ति ॥ ७ ॥

सम्यग्विदधतीति । अस्माभिः पूर्वोक्तः क्रमः सूचितः । मन्त्रिण इति मूलमन्त्रादियोगः । ते रत्नैरित्येतद् गुणफलम् ॥ ७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल इत्येवमित्युपसंहारः । दिनादाविति । प्रातरित्यर्थः । शतार्धमिति । पञ्चाशद्वारमित्यर्थः । वर्णसंयोगतोऽष्टाक्षरावृत्तिरियमुक्ता । तदुक्तं—पञ्चाश-

न्मन्त्रैरिति । यद्वा मातृकावृत्तिरियमभिप्रेयते । स्वतन्त्रे प्राणाग्निहोत्र एव सम्भवतीत्यवबोद्धव्यम् । गुणफलमिति । प्रधानफलं तु वक्ष्यति—नित्यानन्दमयस्त्वनादिनिधन इति ॥ ७ ॥

भूतमन्त्रों से होम की फलश्रुति—जो मन्त्री नवग्रह मणि स्वरूप इन पचास वर्णों से प्रतिदिन प्रातःकाल के समय सम्यक् रूप से होम करता है वह रत्नों, सुवर्णों, धान्यों एवं नाना प्रकार के अंशुकों से सम्पन्न होकर सम्पूर्ण जगत् का प्रिय बन जाता है ॥ ७ ॥

भूतमन्त्रैः होमविधानम्

अन्त्यशवर्गान्त्यासेवामश्रवणान्यथावसथजाते ।
असितावर्गचतुर्थांसूक्ष्माः सभ्याह्वये च सश्रोत्राः ॥ ८ ॥
हलयुतवर्गतृतीयौपराः सशान्तीश्च पश्चिमे वह्नौ ।
भृगुरेफफादिपञ्चकसद्योऽतिथिलोचनानि सभ्येऽग्नौ ॥ ९ ॥
मज्जात्वग्वर्गादिकभौतिकभावाह्वयप्रतिष्ठाश्च ।
गार्हपत्ये जुहुयादित्युक्तं होमकर्म वर्णानाम् ॥ १० ॥

दशभिर्दशभिर्वर्णैः सह भूतमन्त्रैः होमं द्वितीयं दर्शयति—अन्त्यशवर्गान्त्या इति ॥ ८-१० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूलेऽन्त्यशेति कुण्डेषु तेषु क्रमादित्युक्तस्यैव विशदीकरणम् । अभिप्रायान्तरमाह—दशभिर्दशभिरिति । अन्त्यः क्षकारः । वर्गान्त्या मनणञङाः । असिति विसर्गः । वामश्रवणमूकारः । असिता लकारः । अं इत्यनुस्वारः । हलयुतेति हकारलयुतेत्यर्थः । औ इत्यौकारः । परा + + कारः । फादिपञ्चकं फथठछखाः । वर्गादिकाः पतटचकाः ॥ ८-१० ॥

भूतमन्त्रों से होमविधान—अब ग्रन्थकार ग्रह होम के पश्चात् दश-दश वर्णों वाले पञ्च महाभूत के मन्त्रों से द्वितीय होम का विधान कहते हैं—

मूल में पहले कहा गया है कि उन-उन कुण्डों में क्रमशः एक-एक का एक-एक कुण्ड में हवन करना चाहिए । इसी का विशदीकरण करते हैं— १. अन्तिम शादि वर्ग का अन्त्य क्षकार, वर्गों का अन्त्य (म न ण ञ ङ), अस् (विसर्ग), वाम श्रवण (ऊकार), अ ए इन दश आकाश वर्णों का होम आवसथ्य अग्नि में करे । २. असित (लकार), अनुस्वार (अं), व, वर्गों का चतुर्थ (भ ध ढ झ घ), ह ज तथा सूक्ष्म श्रोत्र (उकार) दश-दश वर्णों का सभ्य अग्नि में होम करे । ३. ह ल युक्त वर्गों का तृतीय अक्षर ब द ड ज ग, शान्ति वर्ण (ईकार) इनका हवन पश्चिम वह्नि में करे । ४. भृगु (सकार), रेफ, वर्गों का द्वितीय अक्षर (फ थ ठ छ ख), सद्य (ओ), अतिथि (ऋ), लोचन (इ) का होम अन्वाहार्य अग्नि में करे । ५. मज्जा त्वक् (य र), वर्ग का आदि (प त ट च क) भौतिक भाव प्रतिष्ठा (ऋ) का होम गार्हपत्य अग्नि में करे । यहाँ तक हमने होम का विधान कहा ॥ ८-१० ॥

विमर्श—शारदातिलक आदि ग्रन्थों में बयालीस वर्ण पञ्चभूत बतलाये गये हैं किन्तु ग्रन्थकार प्रकृत में भूतलिपि का पचास वर्ण मानकर हवन का विधान कहते हैं। आकाश, वायु, तेज, जल और पृथ्वी ये पञ्चभूत कहे जाते हैं जो प्रत्येक दश-दश वर्णों के कहे गये हैं।

भूतमन्त्रोद्धारः

व्योम्ना मध्योत्थितेऽग्नावखिलमविरतं शब्दमैन्द्रेऽनिलेन
स्पर्शं स्वेनैव रूपं पुनरपरभवे सोमजेऽद्भी रसञ्च ।
याम्ये गन्धं पृथिव्योभयरुचिरुचिरेष्वक्षरौघैर्हुनेद् यो
मन्त्री स्यात् सर्ववेद्यप्रतिमथनसमुद्भासितप्रत्यगात्मा ॥ ११ ॥

व्योम्नेत्यादिना भूतमन्त्रोद्धारः कृतः । अखिलमविरतमिति पदाभ्यां शब्द-विशेषाः तदनुगतं सामान्यं चोक्तम् । अविरतं निरन्तरमनुगतमित्यर्थः । उभयरुचि-रुचिरेष्विति । चिदानन्दात्मककल्पकाग्न्यर्कप्रकाशविशिष्टेष्वित्यर्थः । उभयरुचि-रुचिरेषु अक्षरौघैरिति पदाभ्यां सप्तमाष्टमहोमौ सूचितौ । मन्त्रीति अवशिष्टाः होममन्त्राः सूचिताः ॥ ११ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—व्योम्ना मध्यस्थितेऽग्नाविति तस्मिन्नेव वर्णहोमे प्रतिपत्तिरुच्यते। व्योम्ना शब्दमध्यस्थितेऽग्नौ हुनेदिति सम्बन्धः । तन्मात्राणां स्थूलभूतैवेह होम उच्यते । सकलजगद्धोमसिद्धिरेवं स्यादिति । प्रपञ्चयागेऽप्येवमुक्तम्—पञ्चज्ञानेन्द्रियाबद्धा इत्यादि । स्वेनैव रूपमित्यग्नाविति प्रकृतापेक्षम् । अग्निना सह रूपमित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—व्योम्नेत्यादिनेति । भूतमन्त्रोद्धार इति । भूतमन्त्रैर्होममित्युक्तानामित्यर्थः । कथमविरतशब्देन सामान्यमुक्तमित्याहाविरतमिति । स्पर्शादिष्वपि समानमेतद् द्रष्टव्यम् । इह व्योम्ना शब्दमिति प्रदर्शनार्थम् । तेन तत्तद्वर्गभाजामिन्द्रियादीनामपि ग्रहणं भवति । तदुक्तम्—आकाशशब्द-श्रोत्रेत्यादि । उभयरुचिरुचिरेष्विति कुण्डेष्वित्यर्थाद्भवति । तद्विवृणोति—चिदानन्दात्म-केति । चिदात्मकः कल्पाग्निः मूलाधारगतः आनन्दात्मकः कल्पार्को द्वादशान्तगतः । ननु तस्यापि चिदात्मकत्वमुक्तम्—चिद्रूपात्सकलप्रभाप्रभवकादिति । नैष दोषः । ज्योतीरुचा स्पृष्टाममृतमयीमास्रावितामित्यभिहितत्वादिति । उभयो रुचिभी रुचिरेष्विति विग्रहः । कल्पान्ताग्नियोगेऽपि कुण्डानां कल्पार्कप्रकाशयोगादतीव परिदीप्तत्वमनेनोक्तम् । पुनरप्यभि-प्रायान्तरमाह—उभयरुचिरुचिरेष्विति । चिदानन्दात्मकाग्नीषोमदीप्तेष्वित्यग्नीषोममन्त्राभ्यां सप्तहोमः सूचितः । अक्षरौघैरिति । समस्तया मातृकयाष्टमो होम इति भावः । मूले स स्यादित्युपस्कार उत्तरपदेन चान्वयः । सर्वेषां वेद्यानामर्थानां प्रतिमथनं होमतो विलापनं तेन समुद्भासितोऽपरोक्षतया प्रकाशितो ब्रह्मलक्षणः प्रत्यगात्मा यस्येति समासः ॥ ११ ॥

भूतमन्त्रोद्धार—अब पञ्चतन्मात्रा सहित आकाशादि पञ्चमहाभूतों के होम का प्रकार कहते हैं—साधक शब्द मध्य स्थित अग्नि में व्योम (ह) से युक्त शब्द आकाश से अखिल अविरत होम करे। पूर्व के कुण्ड में अनिल वायु बीज (य) से स्पर्श तथा वायु से होम करे। तेज युक्त रूप का पश्चिम दिशा के कुण्ड में और जल तथा रस का

उत्तर दिशा के कुण्ड में होम करे। पृथ्वी तथा गन्ध का दक्षिण दिशा के कुण्ड में होम करे। इस प्रकार रुचिपूर्वक रुचिर कुण्डों में जो साधक अनवरत अनुगत होकर अक्षर समूहों से होम करता है वह मन्त्रज्ञ चिदानन्दात्मक कल्पकाग्नि का विशिष्ट प्रकाशक हो जाता है ॥ ११ ॥

हंसस्वरूपवर्णनम्

सतारशक्त्याद्यजपान्तमेवं
हुत्वा महात्माऽथ शतार्धसंख्यम्।
विन्यस्य तावच्च तथैव सूत्र-
मात्राकृतिर्नित्यतनुश्च भूयात् ॥ १२ ॥

प्राणाग्निहोत्रे प्रणवशक्त्याद्यनन्तरं परमात्ममन्त्रम् अभिधाय अजपास्वाहाकारौ प्रयोक्तव्यौ इत्याह—सतारेति। महात्मेति अक्षुद्रचित्ततया मन्त्रार्थस्मरणसमर्थ इत्यर्थः। विन्यस्य तावच्चेति। प्रपञ्चयागं च शतार्धवारं कृत्वा इत्यर्थः। सूत्रमात्राकृतिरिति सकलनिष्कलध्यानमुक्तम्। नित्यतनुरिति निष्कलध्यानम्। स्थूलध्यानं तु पूर्वमेवोक्तम्। स्वयं च वर्मेति ध्यातस्यैव फलत्वाफलत्वमपि अनेनैवोक्तम् ॥ १२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सतारशक्त्यादीति प्राणाग्निहोत्रमन्त्रोद्धारस्तदनन्तरं प्रपञ्चयागश्चोक्तः। प्रणवशक्त्याद्यनन्तरमित्येभिः तृतीयलिपिभिरित्युक्तमातृकाग्रहणम्। मूलमन्त्रादियोग उक्त इत्येतद्ग्रहणं च। सूत्रमात्राकृतिरिति। यद्वेद्यार्थेषु सूत्रमनुगतवस्तुमात्रं चिन्मात्रं तदाकारः। नित्यतनुरिति तस्यैव विग्रहत्वान्नित्यतनुत्वं वेद्यं ह्यनित्य + तनुरिति। तदुक्तं—मांसान्त्रमज्जावृतं देहं तत् क्षरमिति। अनयोरभिप्रायान्तरमाह—सूत्रमात्राकृतिरिति + + पूर्वमेवोक्तमिति। कथमित्याह—स्वयं च वर्मेतीति। तदुक्तं—शक्तेर्ध्येयत्वं सूचितमिति। ध्यातस्यैव फलत्वादिति नित्यफल एव नियमादिति भावः। अनेनेति सूत्रमात्राकृतिर्नित्यतनुश्च भूयादित्येतदभिप्रायं सकलापत्तिरपि फलमेवेष्यते। अस्य शक्तित्वमिष्यत इति कृत्स्नशक्त्यापत्तेरभिहितत्वात्। अत एवोक्तं—परमां विभूतिकाष्ठां प्राप्त इति ॥ १२ ॥

हंसस्वरूप वर्णन—महात्मा साधक तार (ॐ) शक्ति (ह्रीं) समेत अजपा (हंसः सोऽहम्) मन्त्र से शतार्द्ध (५०) की संख्या में होम करे और उतने ही संख्या में उक्त मन्त्र से वह न्यास करे तो निष्कल ध्यान युक्त नित्य तनु बन जाता है ॥ १२ ॥

कल्यादित्यमुखः स्वमूलविलसत्कल्पानलान्तःस्फुर-
च्चन्द्रार्कग्रहकालभूतभुवनब्रह्मेशविष्ण्वादिकः।
अव्यक्तोऽक्षरसंज्ञकोऽमृतमयस्तेजोद्वयोद्यत्प्रभो-
नित्यानन्दमयस्त्वनादिनिधनो यः स्यात् स हंसात्मकः ॥ १३ ॥

अथ स्थूलादिध्यानं समुच्चित्य वदन् सफलं प्राणाग्निहोत्रमुपसंहरति—कल्यादित्यमुख इति। विष्ण्वादिक इत्यन्तेन स्थूलं रूपमुक्तम्। तेजोद्वयोद्यत्प्रभ इत्यन्तेन सूक्ष्मम्। अवशिष्टेन परमिति विभागः ॥ १३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—समुच्चित्येति तथानुसन्धानस्य कार्यत्वादिति भाव: । मूले कल्पादित्यमुख इति पदं मुखशब्दोऽग्रवचन: । चन्द्रार्कयोर्ग्रहतया मण्डलतया चान्त:स्फुरणं भूततत्कार्यसकलजगत्तद्वर्गान्तर्गतब्रह्मादिमूर्तीनां द्वितीयहोमभाजामप्यन्त:स्फुरणं भवति । संहारोन्मुखतया संह्रियमाणया वैतद्विवक्ष्यते । कल्पादित्यमुखादिरूपत्वेऽपि तस्य कल्पितत्वाद्वस्तुतस्तु तदभावादव्यक्तत्वं लिपिसमष्टित्वादनश्वरत्वाच्चाक्षरत्वम् । तेजोद्वयोद्यत्प्रभ इति + + + नित्यानन्दमयस्त्विति तत्राप्यन्तररूपमुक्तम् । य: स्यात् स हंसात्मक इति । हंसशब्देन हंस: सोहमर्थरूपं देवतातत्त्वं ब्रह्मोच्यते । य एवमनुसन्धानदृढतया स्यात् स हंसस्वरूपो भवतीत्यर्थ: । अत्र स्थूलाद्यं दर्शयति—विष्ण्वादिक इत्यन्तेनेति ॥ १३ ॥

स्थूलादि ध्यान—इस प्रकार का साधक कल्पान्त में रहने वाले आदित्य का भी अग्रणी हो जाता है । अपने मूलाधार में कल्पान्त अग्नि से देदीप्यमान चन्द्रमा, सूर्य, ग्रह, काल, भूत, भुवन, ब्रह्मा, शिव और विष्णु हो जाता है । ये सभी स्थूल स्वरूप कहे गये हैं ।

अब **सूक्ष्म स्वरूप** कहते हैं—वह अव्यक्त अक्षर संज्ञक अमृतमय स्थूल सूक्ष्म इन दोनों की प्रभा से युक्त नित्यानन्दमय जन्म मृत्यु से रहित हो जाता है अत: हंसात्मक स्वरूप हो जाता है ॥ १३ ॥

अनुदिनममुना भजतां विधिनाहारक्रियासु मन्त्रविदाम् ।
प्राणाद्या: स्युर्मरुतो गार्हपत्यादिकानि कुण्डानि ॥ १४ ॥

अशनकाले प्राणाग्निहोत्राधिकार:

सप्तम्यन्तां च कुण्डाख्यामाख्यां च मरुतामपि ।
हिरण्यागगनारक्ताकृष्णाभिर्वर्णमीरयेत् ॥ १५ ॥
ससुप्रभाभि: सहितं शुचय: पावका इति ।
अग्निं विहृत्य चेत्येवमात्मानमुपचर्य च ॥ १६ ॥
ऊर्ध्वाधस्तिर्यगूर्ध्वाधस्तिर्यक्सममथो वदेत् ।
गच्छतूक्त्वा ठयुग्मं च पञ्चाग्नीन् संस्मरेत्तत: ॥ १७ ॥
हुताहुतिसमुद्दीप्तशिखासंयुक्तरोचिष: ।
गार्हपत्यादिकं भूय उपचर्यान्तमेव च ॥ १८ ॥
मन्त्रं सर्वमनुक्रम्य जिह्वा: संस्मृत्य सर्वश: ।
बहुरूपां तु सङ्कल्प्य पञ्चानलशिखायुताम् ॥ १९ ॥
अहं वैश्वानरो भूत्वा जुहोम्यन्नं चतुर्विधम् ।
पचाम्येवं विधानेनेत्यापूर्णं संयतेन्द्रिय: ॥ २० ॥
तूष्णीं हुत्वा पिधायाऽद्भिरुपस्पृश्य विधानत: ।
आरभ्य मूलाधारं स्वमामस्तकमनुस्मरेत् ॥ २१ ॥

उक्तः प्राणाग्निहोत्रकर्तॄणाम् अशनकाले प्राणाग्निहोत्राधिकार इत्याह— अनुदिनमिति । मन्त्रविदामित्यनेन प्राणाग्निहोत्रशेषभूताः केचन मन्त्राः सूचिताः ।

अयमत्र होमक्रमः । स्वेष्टदेवस्य सकलीकरणं विधाय । तं ध्यात्वा ॐ श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि इत्यारभ्य । श्रद्धायां ब्रह्मणि मात्माआनिविष्टोऽमृतं जुहोमि इत्यन्तैर्मन्त्रैः दक्षिणोत्तरपश्चिमपूर्वमध्यकुण्डेषु अग्नीन् उज्ज्वाल्य सप्रणवे लिपिपद्मे हविरादाय । अन्नं प्राणमन्नमपानमाहुः । अन्नं मृत्युं तमु जीवातुमाहुः । अन्नं ब्रह्मणो जवसं वदन्ति । अन्नमाहुः प्रजननं प्रजानाम् । इति उपस्थाय सदशप्रणवगायत्र्या त्रिवारमभिमन्त्र्य । विद्युदसि विद्य मे पाप्मानम् । इति हस्तप्रक्षालनं विधाय । परिषिच्य । उपस्पृश्य । ॐ तद्ब्रह्म । ॐ तद्वायुः । ॐ तदात्मा । ॐ तत्सत्यम् । ॐ तत्सर्वम् । ॐ तत्पुरो नमः ।

ॐ अन्तश्चरति भूतेषु गुहायां विश्वमूर्तिषु ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वं विष्णुः पुरुषः परः ॥
त्वमापः आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवःस्वरोम् ।

अमृतोपस्तरणमसि इत्याचम्य । चितिः स्रुक् । चित्तमाज्यम् । वाग् वेदिः । आधीतं वर्हिः । केतो अग्निः । विज्ञातमग्निः । वाक्पतिर्होता । मन उपवक्ता । प्राणो हविः । सामाध्वर्युः । वाचस्पते विधे नामन् विधेम ते नामविधे त्वमस्माकं नाम। वाचस्पतिः सोमं पिबत्वास्मा नृम्णं ध्यात् स्वाहेति जपित्वा ।

१. ॐ गार्हपत्ये प्राणे हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्य आत्मानमुपचर्योर्ध्वं गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

२. शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति दक्षिणाग्नौ हुत्वा । ओमन्वाहार्यो अपाने गगनवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मान-मुपचर्याऽधो गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

३. शिवोमाविशाप्रदाहायाऽपानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति उत्तरे हुत्वा। ओमाहवनीये व्याने रक्तवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्य तिर्यग् गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

४. शिवोमाविशाप्रदाहाय व्यानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा इति पश्चिमे हुत्वा । ॐ सभ्ये उदाने कृष्णवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्योर्ध्वा-धस्तिर्यग् गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

५. शिवोमाविशाप्रदाहाय उदानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा इति पूर्वे हुत्वा । ॐ आवसथीये समाने सुप्रभावर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मान-मुपचर्य समं गच्छतु स्वाहा । श्रद्धायां समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

६. शिवोमाविशाप्रदाहाय समानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति मध्ये हुत्वा अग्नीनेकीकृत्य । ॐ गार्हपत्यान्वाहार्याहवनीयसभ्यावसथीयेषु प्राणापानव्यानोदान-समानेषु हिरण्यगगन रक्त कृष्ण सुप्रभा वर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मान-

मुपचर्योर्ध्वाधस्तिर्यगूर्ध्वाधस्तिर्यक्समं गच्छतु स्वाहा । अहं वैश्वानरो भूत्वा जुहोम्यन्नं चतुर्विधं पचामि । श्रद्धायां ब्रह्मणि म आत्मा निविष्टोऽमृतं जुहोमि ।

७. शिवोमाविशाप्रदाहाय क्षेत्रज्ञात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहेति हुत्वा आपूर्णं तूष्णीं हुत्वा । अद्भिः पिधाय । गण्डूषादिकं कृत्वा । आचम्य । वृष्टिरसि वृश्चमे पाप्मानममृतात्मत्वमुपागामिति हस्तप्रक्षालनं कृत्वा । प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रोमाविशान्तकस्तेनाऽन्नेनाऽऽप्यायस्व ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणाति विश्वभुक् ।।

इति दक्षिणपादाङ्गुष्ठे जलधारामासिच्य । उद्वयं चित्रमित्यादिनोपतिष्ठेदिति ।

अथ प्रणवेन अमृतमास्त्रावयेदित्याह—आरभ्येत्यादिना ॥ १४-२१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले अनुदिनमिति । प्राणाग्निहोत्रान्तरारम्भः । तत्राभिप्रायभेदमप्याह—उक्तेति । अस्ति ह्यशनकालेऽपि प्राणाग्निहोत्रम् तत्रोक्तप्राणाग्निहोत्रयोगिनामेवाधिकारोऽप्यनेनोक्त इत्यर्थः । अनुदिनममुना विधिना देवतां भजतामिति सोपस्कारमन्वयः । प्राणाद्याः स्युरिति । प्राणापानादय एव गार्हपत्याद्यग्नयो भावनीया इत्यर्थः । केचन मन्त्रा इति । यथात्रं प्राणमन्त्रमपानमाहुरित्यादि । यद्यपि मूलविवरणपूर्वकं प्रयोगक्रमो वक्तव्यः किन्तु प्रयोगक्रमे प्रतिपाद्यमाने मूलोऽर्थोऽपि स्फुटो भवेत् । न विवरणापेक्षेत्यभिप्रायन्नाह—अयमत्रेति । स्वेष्टदेवतेत्युपस्थितेऽशने पादप्रक्षालनमन्त्राचमनपूर्वकमेतद्भवति । लिपिन्यासस्तु प्रागुक्त एव—भोजनकाले समस्तस्येत्यादि । इत्यारभ्येति । यथा—श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमीत्यादि । दक्षिणोत्तरेति षष्ठमन्त्रेणापि मध्यकुण्ड उज्ज्वलनम् । सप्रणव इति स्वाभीष्टमन्त्रस्यापि यन्त्रलिपिपद्मकर्णिकायां कल्पनीयम् । परिषिच्योपस्पृश्येति स्वकल्पोक्तरीत्येति भावः । ओन्तद्ब्रह्मेत्यारभ्याचमनमन्त्रः । ॐ गार्हपत्ये प्राण इति । मूले तु गच्छत्वित्यन्ते तदन्ते स्वाहाकारोऽभिहितः । मन्त्रविदामित्यनेन तु मन्त्रशेषोऽपि सूचितः । नारायणेत्यत्र स्वाभीष्टदेवताख्या चतुर्थ्यन्ता प्रयोक्तव्या ।

मूले पञ्चाग्नीनित्यादिना पञ्चाग्नीनामेकीभाव उक्तः । ततः पञ्चाग्नीन् संयुक्तरोचिषः स्मरेदित्यन्वयः । तदर्थोऽग्नीनेकीकृत्योक्तः । मूले गार्हपत्यादिकमिति पञ्चानामग्नीनां प्राणानां च समासेनोच्चारणम् । ततो हिरण्यादिसमासपूर्वं वर्णशब्दोच्चारणम् । शुचयः पावका अग्नीनित्याद्युपचर्येत्यन्तमुच्चारणं चोक्तम् ।

मन्त्रं सर्वमनुक्रम्येति ऊर्ध्वादिसा(स्वाहा?)न्तोच्चारणमुक्तम् । जिह्वाः संस्मृत्येति तासामनुसन्धानमुक्तम् । बहुरूपां तु सङ्कल्प्येति षष्ठीप्रधानजिह्वानुसन्धेयोक्ता इत्येवंविधानेन हुत्वापूर्णं तूष्णीं हुत्वेति योजनीयम् । मूले पचाम्यन्ते स्वाहाकारः प्रकरणसिद्ध एवेति ज्ञेयम् । आपूर्णमिति पूर्णान्तमीषत् पूर्णमिति वार्थः ।

उपस्पृश्य विधानत इत्येतदर्थमाह—गण्डूषादिकमिति । वृष्टिरसीत्यादि सर्वं मन्त्रविदा-मिति सूचितमेव । उद्वयं चित्रमित्यादिनेति । उद्वयं तमसस्परीत्यादिना चित्रं देवानामुद-गादित्यादिना च ऋङ्मन्त्रेणेत्यर्थः । मूल आरभ्येत्यस्यायमर्थः । तमग्निमात्मानं स्वमूलाधार-

गतमपि तत आरभ्यामस्तकमाद्वादशान्तं सूक्ष्मसूत्राकारेणानुस्मरेदिति । अत्राभिप्रायभेदमाह— अथ प्रणवेनेति । मूलादारभ्येति द्वादशान्तस्थेन्दुमण्डलान्तर्मूलाधाराग्नेः सूक्ष्मशिखारूपेणोद्गमनमुक्तम् ॥ १४-२१ ॥

पूजा प्रयोग विधि—विधिपूर्वक आहार क्रिया में इस मन्त्र से प्रतिदिन विधिपूर्वक हवन करने वाले मन्त्रवित् साधक के प्राणादि वायु ही गार्हपत्यादि अग्नि के कुण्ड बन जाते हैं ॥ १४ ॥

प्राणादि वायुओं का तदनन्तर गार्हपत्यादि कुण्डों का सप्तम्यन्त उच्चारण करे । हिरण्या, गगना, रक्ता, कृष्ण तथा सुप्रभा के साथ उनके वर्णों का उच्चारण करे फिर अग्निं विहृत्यात्मानं उपचर्य ऊर्ध्व अधःतिर्यक् पुनः ऊर्ध्व अधःतिर्यक् सम का उच्चारण करे । फिर गच्छतु कहकर स्वाहा कहे । तदनन्तर क्रमशः पञ्चाग्नियों का उच्चारण करे । इस प्रकार सभी मन्त्रों का उच्चारण कर सभी जिह्वाओं का स्मरण कर पञ्चानल शिखा युक्त बहुरूपा का सङ्कल्प करे । फिर 'अहं वैश्वानरो भूत्वा जुहोम्यन्नं चतुर्विधम् । पचाम्येवं विधानेन आपूर्णं संयतेन्द्रियः' श्लोक मन्त्र पढ़कर मौन होकर पूर्णाहुति हवन करना चाहिए । फिर अन्न को जल से ढककर जल से विधानपूर्वक आचमन करें । तदनन्तर मूलाधार से प्रारम्भ कर अपने मस्तक पर्यन्त स्थान का ध्यान करे ॥ १५-२१ ॥

विमर्श—यहाँ तक के श्लोकों का प्रयोग—'ॐ गार्हपत्ये प्राणे हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्य आत्मानमुपचर्योर्ध्व गच्छतु स्वाहा श्रद्धायां प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ १ ॥

'शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा' इस मन्त्र से दक्षिणाग्नि में होम कर 'ॐ अन्वाहार्ये अपाने गगनवर्णा शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्याऽधो गच्छतु स्वाहा श्रद्धायामपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि' ॥ २ ॥

'शिवोमाविशाप्रदाहायाऽपानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा' इस मन्त्र से उत्तर के कुण्ड में होम कर 'ॐ आह्वनीये व्याने रक्तवर्णा शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्य तिर्यग् गच्छतु स्वाहा श्रद्धायां व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि' ॥ ३ ॥

'शिवोमाविशाप्रदाहाय व्यानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा' इस मन्त्र से पश्चिम कुण्ड में होम करे 'ॐ सम्ये उदाने कृष्णवर्णा शुचयः अग्निं विहृत्यात्मान मुपचर्योध्वाधः तिर्यग् गच्छतु स्वाहा श्रद्धायामुदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि' ॥ ४ ॥

'शिवोमाविशाप्रदाहाय उदानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा' इस मन्त्र से पूर्व के कुण्ड में होम करे 'ॐ आवसथीये समाने सुप्रभावर्णा शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्य समं गच्छतु स्वाहा श्रद्धायां समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि' ॥ ५ ॥

'शिवोमाविशाप्रदाहाय समानात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा' इस मन्त्र से मध्य कुण्ड में होम कर सभी अग्नियों का एकीकरण कर 'ॐ गार्हपत्यान्वाहार्या-

हवनीयसभ्यावसथीयेषु प्राणापानव्यानोदान समानेषु हिरण्यगगनरक्त कृष्ण सुप्रभावर्णा शुचयः पावकाः अग्निं विहृत्यात्मानमुपचर्योर्ध्वाधस्तिर्यगूर्ध्वाधस्तिर्यक् समं गच्छतु स्वाहा अहं वैश्वानरो भूत्वा चतुर्विधं अन्नं पचामि श्रद्धायां ब्रह्मणि म आत्मा निविष्टोऽमृतं जुहोमि ॥ ६ ॥

'शिवोमाविशाप्रदाहाय क्षेत्रज्ञात्मने नारायणाय मह्यं मह्यं स्वाहा' इस मन्त्र से साधक चुपचाप पूर्णाहुति करे, जल से उसे बन्द करे, आचमन करे, पश्चात् हस्त प्रक्षालन करे और मूलाधार से मस्तक पर्यन्त प्रणव का स्मरण कर अमृत आस्रावित करे ॥ १५-२१ ॥

क्षेत्रज्ञसंज्ञकममुं प्रकृतिस्थमाद्यं
व्याप्तद्विसप्तभुवनान्तमनन्यमेकम् ।
पञ्चाननाग्निरसनापरिदत्तशुद्ध-
सान्नाय्यतर्पितमतर्कितमात्मरूपम् ॥ २२ ॥

होमफलश्रुतिकथनम्

सञ्चिन्त्य क्षरितामृताक्षरशतार्धाम्भोऽवसिक्तं हवि-
स्तैर्जप्त्वाऽकुटिलान्तराधिरधिकं संदीप्तपञ्चानलः ।
सायं प्रातरनेन होमविधिना भोज्यानि नित्यं भजन्
प्राणी न प्रमदोदरं प्रविशति प्राणाग्निहोत्री पुनः ॥ २३ ॥

मातृकयापि अमृतं स्रावणीयमित्याह—सञ्चिन्त्येति । ततः श्रद्धायां प्राणे निविश्याऽमृतं हुतं प्राणमन्त्रेनाऽऽप्यायस्व इत्यारभ्य श्रद्धायां ब्रह्मणि म आत्मा निविश्याऽमृतं हुतं ब्रह्माणमन्त्रेनाप्यायस्व इत्यन्तैराप्याय्य अङ्गर्ष्यादि न्यसित्वा उपसंहरेत् ॥ २२-२३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—क्षेत्रज्ञसंज्ञकमित्यनेन तस्य व्याप्ततयानुसन्धानमुक्तम् । क्षेत्र-संज्ञितममुना मस्तकमुद्गतमपि व्याप्तद्विसप्तभुवनात्मकमुक्तहोमतर्पितमनुस्मरेदित्यर्थः । प्रकृतिस्थमिति प्रकृतावस्थानाद्धि प्राणादिभावोपपत्तिरिति भावः । आद्यमिति साक्षात् देवतातत्त्वमेवेति भावः । अनन्यमित्यनारोपितरूपम् । पञ्चाननेति पञ्चाननानि कुण्डानि तेष्वग्नय एव रसना जिह्वास्तासु दत्तेन प्रकृतमयतया शुद्धेन सान्नाय्येन तंदुचितहविषा तथा भुक्तेन स्वरूपानन्दपर्यन्तं व्याप्तिमुपगतेन तर्पितमिति व्याख्येयम् । केन तर्पितमिति । साधकेनेत्यर्थाद् गम्यते । अतर्कितमिति । तर्कयितुमशक्यम् । युक्तिभिरपरिच्छेद्यमित्यर्थः । आत्मरूपं क्षेत्रज्ञमिति । हंसः सोहमर्थभूतमित्यर्थप्रतिपत्तिमात्रमत्रोक्तम् । प्रकृतिस्थमिति । तत्र सोमेऽग्रेणावेशनम् । पञ्चाननाग्नीति पदेन तस्यान्नस्य तच्छिखाद्वारतां प्रकृत्यवस्था-मुपगतस्यामृततयास्रावणं तेन तस्याग्नेः सन्तर्पणं चोक्तम् । व्याप्तद्विसप्तेति पदेन तस्य तदमृतसंपर्कतो वर्धमानस्य व्याप्तिरप्युक्ता । प्रणवो मन्त्रस्तु मन्त्रविदामित्येव सिध्येदिति क्षेत्रज्ञसंज्ञकममुमिति श्लोकेन सह सम्बन्ध इत्यारभ्येत्यादिनेत्येवमुक्तम् ॥ २२ ॥

सञ्चिन्त्येति पदस्यार्थं दर्शयति—मातृकयापीति । यत्तद्धविस्तस्मिन् क्षेत्रज्ञे हुतं तमेवं तर्पयद्वर्तते तत् पुनरमृतरूपाणामक्षराणां शतार्धमयेनाम्भसावसिक्तं सिञ्चेदिति व्याख्येयम् । मूलादारभ्येत्याद्युक्तावस्थयैव द्वादशान्तां मातृकया तद्वर्णरूपेणामृतास्रावणमेतदभिप्रेतमिति विवरणाशयः । तैर्जप्त्वेत्यक्षरैर्जप उक्तः ।

प्रयोगान्तरमाह—तत इति । मूले जप्त्वेत्यत्रोपसंहरेदित्यध्याहार्यम् । अकुटिलान्तराधिः भोज्यानि नित्यं भजन्नित्यनेन सम्बन्धः । मध्यशरीरमन्तराधिरित्युच्यते । सोऽकुटिल ऋजुर्यस्येति समासः । भोजनोचिततयासनमनेनोक्तम् । सन्दीप्तपञ्चानल इत्यग्नीनां क्षुल्लक्षणा लोकिकी सन्दीप्तिरुक्ता भोजनोचिततयावस्थानेनोक्ता । सायं प्रातरिति । नक्तं दिवा चेत्यर्थः । प्राणी न प्रमदोदरं प्रविशतीति । य एवमुभयविधं प्राणाग्निहोत्रं नियमेनानुतिष्ठति स पुनः प्राणी सन् स्त्रिया उदरं गर्भतया न प्रविशति । पुनरावृत्तिहीनां सिद्धिमेव प्रपद्यत इति मूलार्थः ॥ २३ ॥

होम फलश्रुति कथन—इस प्रकार प्रकृतिस्थ आद्य (देवता भावापन्न) चतुर्दश भुवनों में व्याप्त अनन्य एक (अद्वैत) अतर्कित (युक्त से अपरिच्छेद्य) और आत्मस्वरूप ऐसे क्षेत्रज्ञ के लिये कुण्ड में रहने वाले अग्नि की पञ्च जिह्वा में परिशुद्ध एवं योग्य हवि प्रदान कर तृप्त करने की व्याख्या कही ॥ २२ ॥

शरीर के मध्य भाग (कटि प्रदेश) को आधि कहा जाता है । साधक मेरुदण्ड को सीधे कर भोजनोचित आसन पर बैठकर कुण्डों में पञ्चाग्नि प्रज्वलित करे । उन कुण्डों में होम करे । फिर जिस हवि का कुण्डों में हवन किया है उस हवि को पचास संख्यक उन अमृतस्त्रावी मातृका के अक्षरों से जलाभिषेक कर सिञ्चित करे । पुनः जप कर उन अग्नियों का विसर्जन करे । जो साधक इस प्रकार रात-दिन इस अभय विधि प्राणाग्निहोत्र मन्त्र का नियमपूर्वक पालन करता है वह प्राणि माता के गर्भ में पुनः प्रवेश नहीं करता ॥ २३ ॥

इति तव षडङ्गवेदशास्त्राद्युपहितसर्वविकारसङ्घमातुः ।
तनुरियमुदिता विरिञ्च विश्वस्थितिलयसृष्टिकरीह वर्णमाला॥२४॥

शार्ङ्गी ब्रह्माणं प्रत्याह—इति तवेति ॥ २४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल इति तवेति मातृकोपसंहारः । विरिञ्चेत्यामन्त्रणम् । तदाह—शार्ङ्गी ब्रह्माणं प्रत्याहेति । मूले शास्त्रादीत्यागमकाव्यादिग्रहणम् । तैरुपहिताः सर्वे विकारास्तद्वाच्यार्थास्तेषां सङ्घः समूहो वाचकवाच्यप्रपञ्चः । तस्य माता जननी मूलप्रकृतिः । विश्वस्थितिलयसर्गकरीति + + + ॥ २४ ॥

भगवान् शार्ङ्गी (विष्णु) ब्रह्मदेव को उपदेश करते हुये कहते हैं—हे विरिञ्च! हमने षडङ्ग वेद शास्त्रादि से उपहित समस्त विकार सङ्घों से युक्त मातृकाओं के शरीर वाली विश्व की स्थिति, लय तथा सृष्टि करने वाली मूल प्रकृतिभूता वर्णमाला के विषय में यहाँ तक मातृका का उपसंहार कहा है ॥ २४ ॥

इति जगदनुषक्तां तामिमां वर्णमालां
न्यसत जपत भक्त्या जुह्वताऽभ्यर्चयीत।
निरुपमकवितायु:कीर्तिकान्तीन्दिराप्त्यै
सकलदुरितदु:खोच्छित्तये मुक्तये च ॥ २५ ॥
इतीरिता सकलजगत्प्रभाविनी
क्रमोत्क्रमक्रमगुणितार्णमालिका ।
अभीष्टसाधनविधये च मन्त्रिणां
भवेन्मनुप्रतिपुटिताक्षमालिका ॥ २६ ॥

सर्वान् प्रत्याह—इति जगदनुषक्तामिति । अक्षमालाया मध्यस्थ: क्षकारो मेरुत्वेन ज्ञेय: । अतस्तेन मन्त्रयोगो न कार्य: ॥ २५-२६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूल इति जगदनुषक्तामित्युक्तानुष्ठानोपसंहार: । तामिमां वर्णमालामित्युक्तप्रकारेण न्यसेदिति योजनीयम् । बहुवचनं त्रिमूर्त्यभिप्रायम् । तदाह—सर्वान् प्रत्याहेति । शार्ङ्गीत्यनुषङ्ग: । जगदनुषङ्गो व्याप्ति: । यदुक्तं—सषडङ्गवेदशास्त्राद्युपहितेति । अथोभयात्मका वर्णा: स्युरित्यादि च ॥ २५ ॥

वर्णमालाग्रहणाशय इतीरितेत्युक्तम् । इतीरितार्णमालिका क्रमोत्क्रमक्रमगुणिता मनुप्रतिपुटिता मन्त्रिणामभीष्टसाधनविधयेऽक्षमालिका भवेदिति योजना । क्रमोत्क्रमाभ्यां क्रमेण गुणितेति । गुणनमिह द्विरावर्तनम् । तत् प्रथमं क्रमात् पुनरुत्क्रमाच्च क्रमेण भवेदिति भाव: । मनुप्रतिपुटितेति प्रत्यक्षरं मन्त्रेणाभिमतेन प्रतिपुटनञ्च कर्तव्यम् । प्रतिपुटनं चैतद्वर्णद्वयापेक्षया सकृत्प्रयोगरूपमेव न प्रतिवर्णपेक्षया द्वि:प्रयोगरूपमिति ज्ञेयम् । यथा मन्त्राकारो मन्त्र इकार इत्यादि ।

अत्र विशेषमुपदिशति—अक्षमालाया इति । मेरुत्वेनेत्यक्षरमालानां महदक्षं मध्ये न्यस्यते । स मेरुरित्युच्यते । मन्त्रसंयोग इति । तत्प्रतिपुटनाभिप्रायेणेति भाव: । मन्त्रिणामित्यभिमन्त्रजापिनामित्यर्थ: । अभीष्टसाधनविधय इति । शीघ्रसिद्धय इति भाव: । इह लिपिवर्णा: शतं संपद्यन्ते । तदन्वयेन मन्त्रस्यैकशतमावृत्ति: स्यादेवमक्षरमालाया मन्त्रावृत्ति: कार्येति ॥ २६ ॥

अत: सभी मनुष्यों को अभूतपूर्व कविता आयु, कीर्त्ति, कान्ति, लक्ष्मी प्राप्ति एवं समस्त पाप तथा समस्त दु:खों के उच्छेद के लिये सारे जगत् में व्याप्त रहने वाली इस वर्णमाला का भक्तिपूर्वक शरीर में न्यास करना चाहिये । जप सम्पन्न करना चाहिये, तदनन्तर होम तथा अर्चन करना चाहिये । इस प्रकार उक्त अनुष्ठान का उपसंहार कहा गया ॥ २५ ॥

अक्षमाला विधि—इस प्रकार ऊपर बतलाई गई समस्त जगत् में अपना प्रभाव रखने वाली क्रम एवं उत्क्रम (विलोम) उभय प्रकार के गुणों (आवृत्ति) से युक्त मन्त्र से सम्पुटित यह वर्णमाला मन्त्रज्ञों के अभीष्ट साधन के विषय में अक्षमाला हो जाती

है । यहाँ विशेष बात यह है कि 'क्षकार' अक्षमाला का सुमेरु है अतः उसका सम्पुट नहीं करना चाहिये ॥ २६ ॥

दशाक्षरसरस्वतीमन्त्रोद्धारः

मध्ये वद्यक्षरयोः सदवदवाग्वार्णका निचन्द्रयुगे ।
प्रोक्ता दशाक्षरीयं कण्वविराजौ च वागृषिप्रमुखाः ॥ २७ ॥

सरस्वतीदैवत्यां लिपिमभिधाय सरस्वतीदैवत्यं मन्त्रान्तरमाह—मध्ये वद्यक्षरयोरिति ॥ २७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मध्ये वद्यक्षरयोरिति । ननु मातृकाप्रकरणमुपसंहृतम् । ततः कथं तत्पटलशेषतयाऽयमारम्भ इत्याशङ्क्याह—सरस्वतीदैवत्यामिति । अवश्यं क्वचिद्वक्तव्यमेतत् । तथा चायमेव तदवसर उचित इति भावः । सदवदवाग्वाक्षराणीति दव इत्याभ्यां सहितानि दवाग्वा इत्यक्षराणीत्यर्थः । चन्द्रयुगमिति । चन्द्रष्ठकारः तद्द्वयं स्वाहाकार इति यावत् । ऋषिप्रमुखा इति ऋषिच्छन्दो देवताः ॥ २७ ॥

दशाक्षरसरस्वतीमन्त्रोद्धार—अब सरस्वती दैवत लिपि कहकर मन्त्र कहते हैं—व द इन दो अक्षरों के मध्य में द व द व सहित वाग् वादि का उच्चारण करे फिर नि का उच्चारण कर दो चन्द्र (स्वाहा) कहे । इस प्रकार यह दशाक्षरी कही गई । कण्व इसके ऋषि हैं, विराज छन्द है, सरस्वती देवता है ।

मन्त्र का स्वरूप—ॐ वद वद वाग्वादिनि स्वाहा ॥ २७ ॥

न्यासकथनम्

कश्रोत्रनयननासावदनान्धुगुदेषु विन्यसेद्वर्णान् ।
स्वरपुटितैरथ हल्भिः कुर्यादङ्गानि षट् क्रमान्मन्त्री ॥ २८ ॥

सरस्वतीध्यानम्

अमलकमलसंस्था लेखनीपुस्तकोद्यत्-
करयुगलसरोजा कुन्दमन्दारगौरी ।
धृतशशधरखण्डोल्लासिकोटीरचूडा
भवतु भवभयानां भञ्जिनी भारती वः॥ २९ ॥

पुरश्चरणादिकथनम्

अक्षरलक्षजपान्ते जुहुयात्कमलैः सितैः पयोऽभ्यक्तैः ।
त्रिमधुरयुतैः सुशुद्धैरयुतं नियतात्मकस्तिलैरथवा ॥ ३० ॥

मातृकोक्तविधिनाऽक्षराम्बुजे
शक्तिभिश्च विनियुज्य पूर्ववत् ।
पीठमत्र वचसां महेश्वरीं
पूजयेत् प्रथममङ्गमन्त्रकैः ॥ ३१ ॥

योगा सत्या विमला ज्ञाना बुद्धिः स्मृतिस्तथा मेधा ।
प्रज्ञेत्यष्टाभिर्मातृभिरपि लोकेशैः प्रपूजयेत् क्रमशः ॥ ३२ ॥
इति सिद्धमनुर्मनोजदूरो न चिरादेव कविर्भवेन्मनस्वी ।
जपहोमरतः सदावगच्छन् वनितां वागधिपतिर्गौरवेण ॥ ३३ ॥

अङ्गानि षट् क्रमान्मन्त्रीति । वद हृदयाय नमः । वद शिरसे स्वाहा । वाक् शिखायै वषट् । वादिनि कवचाय हुँ । स्वाहा नेत्रत्रयाय वौषट् । समस्तेनास्त्रम् इत्यङ्गेषु मन्त्रयोगः सूचितः । ऐं बीजम् । स्वाहा शक्तिः । अत्र वचसां महेश्वरीमिति मातृकायामिव पीठमूर्तिमन्त्रावित्युक्तम् ॥ २८-३३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—श्रोत्रेति । श्रोत्रनयननासानां द्वयं द्वयं ग्राह्यम् । अन्धुः गुह्यम् । ब्राह्मे मुहूर्त उत्थाय देवता ध्यात्वेत्यादि सर्वमिह योजनीयम् । चतुर्मूर्तिषु हरमायासमस्तयोगे वदेत्यादिपदयोगः स्यात् । करन्यासे प्रणवपुटितैर्दशभिर्वर्णैर्दक्षिणाङ्गुष्ठादिवामाङ्गुष्ठान्त-मङ्गुलिषु न्यासः । पञ्चपदान्युभयाङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तन्यासः । देहन्यासे मन्त्रन्यासावसरेऽयं न्यासो भवति । सृष्टिन्यासोऽयमुक्तः । विपर्ययेण संहारः । नासादिनयनान्ता स्थितिः । ईश्वरपुरुषाष्टप्रकृतयोऽक्षरतत्त्वानि । वदाद्यष्टवर्णैर्दशाङ्गन्यासः स्वाहाकारेण तत्र तत्र व्यापकं चेति विशेषः । भूषणावरणन्यासानन्तरं संपूज्य जपः पुनर्गणितयोगादि सर्वं कर्तव्यम् । सामान्यपटलोक्ता न्यासाः सर्वत्र कार्या इति ह्युक्तम् । सर्वत्र दशाक्षरयोगो विशेष इति । स्वरपुटितैरथ हल्भिरिति मातृकाङ्गान्येव अस्या अप्यङ्गानि इत्युक्तम् । मन्त्रीति सर्वज्ञादि-योगः । अभिप्रायान्तरं दर्शयति—अङ्गानीति । अङ्गेषु मन्त्रयोगः सूचित इत्युपरि सम्बन्धः । यथा अकखगघङ आं वदनहृदयाय नम इत्यादि ॥ २८ ॥

मूले भवभयानां भङ्गिनीति विनियोगोऽपि सूचितः ॥ २९ ॥

अक्षरलक्षमिति । पुरश्चरणमुक्तम् ॥ ३० ॥

मातृकोक्तविधिनेति । पीठं विनियुज्येति सम्बन्धः । अक्षराम्बुज इति + + + शक्तिभिरिति मेधादि नव शक्तय उक्ताः । पीठमूर्तिमन्त्राविति । वर्णाब्जासनाय नम इति पीठमन्त्रः + + + मूर्तिमन्त्रः । मूले मनोजदूर इति कामविवर्जितः । वनितां गौरवेण वागधिपेत्यवगच्छन्नित्यन्वयः ॥ ३१-३३ ॥

अब **षडङ्ग न्यास** कहते हैं—इन दश अक्षरों से क्रमशः शिर, दो श्रोत्र, दो नेत्र, दो नासा, मुख, अन्धु (गुह्य) और गुदा में न्यास करना चाहिये । इनके पदों से मन्त्री षडङ्ग न्यास इस प्रकार करे—ॐ वद हृदयाय नमः, वद शिरसे स्वाहा, वाक् शिखायै वषट्, वादिनि कवचाय हुँ, स्वाहा नेत्रत्रयाय वौषट्, ॐ वद वद वाग्वादिनि स्वाहा इस समस्त मन्त्र से अस्त्र न्यास करे ।

अब इस **षडङ्ग न्यास का दूसरा प्रकार** भी कहते हैं—स्वर पुटित हल वर्णों से मन्त्रज्ञ साधक षडङ्ग न्यास इस प्रकार करे यथा—अ क ख ग घ ङ आं वद हृदयाय नमः इत्यादि ॥ २८ ॥

अब **सरस्वती देवता का ध्यान** कहते हैं—जो स्वच्छ कमल के आसन पर विराजमान हैं, जिनके दोनों हस्त कमल लेखनी और पुस्तक से युक्त हैं तथा शरीर पर कुन्द मन्दार के समान गौर वर्ण की कान्ति है। जिनके शिर:प्रदेश में रहने वाला मुकुट चन्द्रखण्ड से उल्लसित है, ऐसी भारती आप सभी के संसार के समस्त भयों की भञ्जिनी होवें ॥ २९ ॥

पुरश्चरण विधान—अक्षर लक्ष (दश लाख) के जप के अन्त में साधक त्रिमधुर युक्त दूध से आर्द्र कमल द्वारा दश हजार की संख्या में हवन करे अथवा तिल द्वारा हवन करे ॥ ३० ॥

साधक अक्षराम्बुज पर पूर्व में कहे गये मातृका विधि से पीठ निर्माण करे। उस पर शक्तियों के साथ वाणी की महेश्वरी सरस्वती को स्थापित कर सर्वप्रथम अङ्ग मन्त्रों से पूजा करे ॥ ३१ ॥

अब **सरस्वती की शक्तियों** को कहते हैं—१. योगा, २. सत्या, ३. विमला, ४. ज्ञाना, ५. बुद्धि, ६. स्मृति, ७. मेधा ८. प्रज्ञा—इन अष्ट मूर्त्तियों के साथ तथा लोकपालों के साथ क्रमशः महासरस्वती की पूजा करे ॥ ३२ ॥

इस प्रकार जप होम में निरन्तर लगा हुआ कामदेव से दूर रहने वाला साधक सिद्ध मन्त्र वाला तथा थोड़े ही काल में मनस्वी कवि हो जाता है।

अब **काम विवर्जन का हेतु** कहते हैं—यतः स्त्री वाणी की अधीश्वरी है अतः इस गौरव से स्त्री का विवर्जन करना चाहिये ॥ ३३ ॥

न्यासान्वितं निशितधीः प्रजपेत् सहस्र-
मह्नो मुखेऽनुदिवसं प्रपिबेत्तथापः ।
तन्मन्त्रिताः पुनरयन्त्रितमेव वाचां
सिद्धिर्भवेदभिमता परिवत्सरेण ॥ ३४ ॥
हृदयद्वयसे स्थितोऽथ तोये
रविबिम्बे प्रतिपद्य वागधीशाम् ।
जपतस्त्रिसहस्रसंख्यमर्वाक्
कवितामण्डलतो भवेत् प्रभुता ॥ ३५ ॥
पलाशबिल्वप्रसवैस्तयोश्च
समिद्वरैः स्वादयुतैश्च होमः ।
कवित्वसौभाग्यकरः समृद्धि-
लक्ष्मीप्रदो रञ्जनकृच्चिराय ॥ ३६ ॥
चतुरङ्गुलजैः समित्प्रसूनै-
र्जुहुयाद् यो मधुरत्रयावसिक्तैः ।

मनुजः समवाप्य धीविलासा-
नचिरात्काव्यकृतां भवेत् पुरोगः ॥ ३७ ॥

न्यासान्वितं निशितधीरिति बालया सह न्यसेत् जपेदप्पानमपि तथैव कुर्यात् । ध्यानं च तद्वत् कुर्यादित्यर्थः ॥ ३४-३७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—न्यासान्वितमिति । न्यासेऽपि सहस्रवारमिष्यते । तन्मन्त्रिता अप इति तथेति सहस्रपदानुकरणार्थः । तथाशब्देन ध्यानं वोक्तम् । बालया सहेति बालायोगोऽनुलोमविलोमबालापुटितत्वं वोक्तम् । मूले हृदयद्वयस इति हृदयमात्रे । चतुरङ्गुलं को + + कमलोद्भवो ब्रह्मा ॥ ३४-३७ ॥

पूजा प्रयोग विधि—तीक्ष्ण बुद्धि वाला साधक प्रात:काल के समय प्रतिदिन बाला मन्त्र से न्यास करे और एक सहस्र की संख्या में जपाभिषिक्त जल पीवे । इस मन्त्र का निरन्तर जप करने वाले साधक को एक वर्ष के भीतर अभिमत तथा अव्याहत (बेरोक-टोक) वाणी की सिद्धि हो जाती है ॥ ३४ ॥

हृदय पर्यन्त जल में स्थित होकर साधक सूर्य बिम्ब में वागधीश्वरी का ध्यान कर तीन सहस्र संख्या में सरस्वती मन्त्र का जप करे तो उसे शीघ्र ही कविता मण्डल से कवित्व की प्रभुता प्राप्त हो जाती है ॥ ३५ ॥

पलाश एवं विल्व के प्रसव, दोनों वृक्षों की समिधा तथा सुस्वादु द्रव्यों, घृत, तिल, शर्करा एवं दुग्धादि का होम कविता एवं सौभाग्यवर्धक होता है, समृद्धि और लक्ष्मी प्रदान करता है तथा रञ्जन (प्रसन्नता) कारक होता है ॥ ३६ ॥

जो मनुष्य मधुरत्रय से अभिषिञ्चित चार अङ्गुल की समिधा तथा पुष्पों से होम करता है वह थोड़े ही काल में बुद्धि का विलास प्राप्त कर कवियों में अग्रगण्य हो जाता है ॥ ३७ ॥

सुविमलनखदन्तपाणिपादो
मुदितमनाः परदूषणेषु मौना ।
हरिहरकमलोद्भवाङ्घ्रिभक्तो
भवति चिराय सरस्वतीनिवासः ॥ ३८ ॥

अब **विद्वान् होने के लक्षण** कहते हैं—जिस मनुष्य के नख, दाँत, हाथ और पैर अत्यन्त स्वच्छ पवित्र होते हैं, मन प्रसन्न रहता है, दूसरे के जो दोष के विषय में मौन रहता है, विष्णु तथा शिव के चरणकमलों का भक्त होता है उस मनुष्य में बहुत काल तक सरस्वती निवास करती है ॥ ३८ ॥

मन्त्रान्तरविधानम्

आद्यन्तप्रणवगशक्तिमध्यसंस्था
वाग्भूयो भवति सरस्वती च ङेन्ता ।

नत्यन्तो मनुरयमीशसंख्यवर्णः
सम्प्रोक्तो भुवि भजमानपारिजातः ॥ ३९ ॥
सौषुम्नाग्रे भ्रूयुगमध्ये नवके तथैव रन्ध्राणाम् ।
विन्यस्य मन्त्रवर्णान् कुर्यादङ्गानि षट् क्रमाद्वाचा ॥ ४० ॥

अङ्गानि षट् क्रमाद् वाचेति । ऐं ह्रां हृदयाय नमः इत्यादि क्रमेणेत्यर्थः । ऐं बीजम् । ह्रीं शक्तिः । ऋष्यादिकं पूर्ववत् ॥ ३९-४० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—आद्यन्तप्रणवगेति मन्त्रान्तरमुक्तम् । आदिप्रणवगाया अन्तप्रणवगायाश्च शक्तेर्मध्यसंस्थिता वाग्वाग्भव ऐकारः तारशक्तिवाग्भवशक्तितारा इत्यर्थः । भुवि भजमानपारिजात इति । भूमावयं तावद्भजतामभिमतफलदतया पारिजात इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

नवक इति दृक्श्रुतिनासाद्वयवदनगुह्यपायूनां ग्रहणम् । दक्षिणाङ्गुष्ठादिवामाङ्गुष्ठान्ताङ्गुलिषु तलद्वये युगपच्च करन्यासः । सुषुम्नाग्रादिषु सृष्टिः पाय्वादिषु संहारः नासादिश्रुत्यन्ता स्थितिः । परमात्मेश्वरपुरुषाष्टप्रकृतयोऽक्षरतत्त्वानि पूर्ववत्पदैर्दशावृत्तिन्यासः । अङ्गानि षट्क्रमाद्वाचेति वाग्भवेनैवेत्यर्थः । अभिप्रायभेदमाह—ऐं ह्रामिति । तदा च तद्युक्तेन तेनाङ्गानीत्यवबोद्धव्यम् ॥ ४० ॥

सरस्वती मन्त्रोद्धार—आदि में प्रणव (ॐ) युक्त शक्ति (ह्रीं), अन्त में प्रणव युक्त शक्ति (ॐ ह्रीं), मध्य में वाक् (ऐं), फिर सरस्वती का चतुर्थ्यान्त सरस्वत्यै, तदनन्तर नमः का उच्चारण करे । इस प्रकार कुल ईश (११) संख्या का मन्त्र बन जाता है । **मन्त्र का स्वरूप**—ॐ ह्रीं ऐं सरस्वत्यै ॐ ह्रीं नमः ॥ ३९ ॥

सुषुम्ना के अग्रभाग में सृष्टि न्यास नव संख्यक रन्ध्र (दो कान, दो नेत्र, दो नासा, एक मुख, एक गुह्य एवं एक पायु) इस प्रकार कुल ग्यारह स्थानों में उपर्युक्त ग्यारह अक्षरों के मन्त्र से न्यास करे । तदनन्तर वाणी से षडङ्गन्यास करे । यथा—ऐं ह्रां हृदयाय नमः इत्यादि । इस मन्त्र के ऋषि छन्द देवता पूर्ववत् है । 'ऐं' बीज है तथा 'ह्रीं' शक्ति है ॥ ४० ॥

सरस्वतीध्यानम्

हंसारूढा हरहसितहारेन्दुकुन्दावदाता
वाणी मन्दस्मितयुतमुखी मौलिबद्धेन्दुरेखा ।
विद्यावीणामृतमयघटाक्षस्त्रगादीप्तहस्ता
शुभ्राब्जस्था भवदभिमतप्राप्तये भारती स्यात् ॥ ४१ ॥

पुरश्चरणपूजाप्रयोगादिकथनम्

दिनकरलक्षं प्रजपेन्मन्त्रमिमं संयतेन्द्रियो मन्त्री ।
द्वादशसहस्त्रकमथो सितसरसिजनागचम्पकैर्जुहुयात् ॥ ४२ ॥
पूजायां पार्श्वयुगे ससंस्कृता प्राकृता च वाग्देव्याः ।
केवलवाङ्मयरूपे सम्पूज्याऽङ्गैश्च शक्तिभिस्तदनु ॥ ४३ ॥

प्रज्ञा मेधा श्रुतिरपि शक्तिः
स्मृत्याह्वया च वागीशी ।
सुमतिः स्वस्तिरिहाभि-
र्मातृभिराशेश्वरैः क्रमात् प्रयजेत् ॥ ४४ ॥

हंसारूढा वाणीति वाग्भवे हंसयोग उक्तः । विद्यावीणेति । विद्यापुस्तकम् । ('भसितहरहासेन्दु' इत्यपि पाठः।) संयतेन्द्रियो मन्त्रीति बालायोग उक्तः॥४१-४४॥

प्रयोगक्रमदीपिका—भसितं भस्म । हरहासः शिवस्य हसितम् । सर्वेषामवदातेत्यनेन सम्बन्धः । विद्यावीणेति । दक्षिणवामाधः करयोरेतदुभयम् । विद्या ज्ञानमुद्रा वा । अमृतमयघटाक्षस्रगिति दक्षिणवामोपरि करयोः । भवदभिमतप्राप्तय इति सकलभोग-कैवल्यलक्षणं नित्यफलमुक्तम् ॥ ४१ ॥

संयतेन्द्रियो मन्त्रीति मन्त्रश्रवणमुक्तम् । गूढमर्थमाह—बालायोग इति । वाग्भवा-नन्तरमितरयोर्बीजयोरपि योग इति भावः । तदा च त्रयोदशाक्षरोऽयं मन्त्रो भवति । तदा च न्यासे भ्रूयुगमध्य इति स्थानत्रयं प्रत्येतव्यम् । सितसरसिजनागचम्पकैरिति विकल्पाभि-प्रायम् ॥ ४२ ॥

पूजायामिति पीठमन्त्रास्त + + + ष्टिमूर्तिमन्त्रश्च मातृकोक्ता एव च लिपिपद्म एव च पूजा भवति । संस्कृता प्राकृता शक्ती भवतः । तदुक्तम्—

दक्षिणे संस्कृता पूज्या योगमुद्राकरद्वया ।
सन्ततं निःसरच्छब्दवदनाऽन्या च वामतः ॥ इति ।

केवलवाङ्मयरूप इति तयोर्विशेषणम् । प्रधानदेवतारूप इत्यर्थः । लिपिपद्माभिप्रायं वैतत् ॥ ४३-४४ ॥

अब **सरस्वती का ध्यान** कहते हैं—जो हंस पर बैठी हुई हैं, शिव के हास के समान स्वच्छ जिनका हास है, इन्दु कुन्द के समान जिनकी वाणी है, जिनका मुख मण्डल मन्दस्मित सुधा से युक्त है, मौलि पर इन्दु रेखा से आबद्ध मुकुट है, जिनकी भुजायें विद्या, वीणा, अमृतपूर्ण कलश तथा अक्षमाला से उद्दीप्त है, शुभ कमलासन पर विराजमान ऐसी भगवती भारती आप को अभिमत फल की प्राप्ति करावें ॥ ४१ ॥

विमर्श—यहाँ भगवती का सब कुछ शुभ रूप में वर्णन किया गया है ।

बाला जप से युक्त मन्त्रज्ञ साधक इस मन्त्र का बारह लाख की संख्या में जप सम्पन्न करे । फिर श्वेत कमल, नाग एवं चम्पक पुष्पों से बारह हजार की संख्या में होम करे ॥ ४२ ॥

साधक वाग्देवी के दोनों पार्श्व भाग में केवल वाङ्मय स्वरूप वाली संस्कृत एवं प्राकृत भाषा को स्थापित कर अङ्ग मन्त्रों के द्वारा उसके पश्चात् शक्ति मन्त्रों से पूजा करे ॥ ४३ ॥

फिर मातृकाओं एवं दिक्पालों के साथ प्रज्ञा, मेधा, श्रुति, शक्ति, स्मृति, वागीशी, सुमति एवं स्वस्ति का क्रमशः पूजन करे ॥ ४४ ॥

इति निगदितो वागीश्वर्याः सहोमजपार्चना-
विधिरनुदिनं मन्त्री त्वेनां भजन् परिमुच्यते ।
सकलदुरितैर्मेधालक्ष्मीयशोभिरवाप्यते
परमपरमां भक्तिं प्राप्योभयत्र च मोदते ॥ ४५ ॥

मन्त्री त्वेनां जपन्निति । दुरितमोक्षे नृसिंहस्य लक्ष्म्यास्तद्बीजस्य यशसेऽजपाया योगः सूचितः ॥ ४५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—इह वागीश्वर्या मन्त्रद्वयमुक्तम् । तयोरिति निगदित इति सहोपसंहारः । तेन न्यासान्वितं निशितधीरित्यादि यद्दशाक्षर्याः प्रयोगजातमुक्तम् तदिहापि योजनीयं भवति । सकलदुरितैः परिमुच्यत इति सम्बन्धनीयम् । परमपरमां भक्तिमित्य-त्यन्तपरमामित्यर्थः । मन्त्रीति मन्त्रद्वयग्रहणार्थमुक्तम् । अभिप्रायान्तरमाह—दुरितमोक्ष इति । प्रणवशक्तिवाग्भवानामन्यतमानन्तरं योग इष्यते । लक्ष्म्यास्तद्बीजस्येति लक्ष्म्या लाभे श्रीबीजस्य योग इत्यर्थः । प्रदर्शनार्थं चैतत् । फलान्तरविषये तत्तदुचितबीजयोगः स्यादिति ॥ ४५ ॥

यहाँ तक वागीश्वरी के दोनों मन्त्रों को कहा गया है । मन्त्रज्ञ साधक जप होम एवं अर्चन की विधि से युक्त इनका प्रतिदिन यजन करे तो वह अपने सम्पूर्ण पापों से सर्वथा मुक्त हो जाता है । इतना ही नहीं मेधा लक्ष्मी और यश के साथ परमा भगवती की भक्ति प्राप्त कर इहलोक एवं परलोक में प्रसन्नता प्राप्त करता है ॥ ४५ ॥

इति मातृकाविभेदान् प्रजपन्मन्त्रद्वयञ्च मन्त्रितमः ।
प्रजपेदेनां स्तुतिमपि दिनशो वाग्देव्यनुग्रहाय बुधः ॥ ४६ ॥

मन्त्रद्वयं चेति। मन्त्रान्तरेष्वपि सारस्वतेषु स्तोत्रविनियोगार्थः।

मन्त्रितम इति प्रतिश्लोकं वाग्भवयोगः सूचितः। वाक्सूक्तादिजपो वा । बुध इति ध्यानम् ॥ ४६-६० ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले मातृकाविभेदानिति । केवला शुद्धसबिन्द्वादिभेदा भूत-लिपिरित्येतत् सर्वं गृह्यते । मन्त्रद्वयं चेति वागीश्वरीमन्त्रद्वयम् । चकारस्याभिप्रायान्तरं दर्शयति—मन्त्रान्तरेष्वपीति । तदुक्तम्—

हृदयान्ते भगवति वदशब्दयुगं ततः ।
वाग्देविवह्निजायान्तं वाग्भवाद्यं समुद्धरेत् ॥ इति ।

षड्भिः पदैरङ्गानि ।

शुभ्रां स्वच्छविलेपमाल्यवसनां शीतांशुखण्डोज्ज्वलां
व्याख्यामक्षगुणं सुधाढ्यकलशं विद्यां च हस्ताम्बुजैः।
बिभ्राणां कमलासनां कुचनतां वाग्देवतां सुस्मितां
वन्दे वाग्विभवप्रदां त्रिनयनां सौभाग्यसम्पत्करीम्॥

वसुलक्षं जपस्तद्दशांशमाज्याक्ततिलैर्होमः। मातृकापद्मे दशाक्षरीवत् पूजाक्रमः। तद्वत्प्रयोगास्तज्जप्तजलपानादभिषेकात् तर्पणाच्च मेधा भवति। तज्जप्तगन्धपुष्पादिधारी सभायां पूज्यते वादे विजयी जायते चेति।

वाचस्पतेऽमृते भूयः प्लुवः प्लुरिति कीर्तयेत्।
वागाद्यो रुद्रसंख्यार्णो वागाद्यैस्त्वङ्गपञ्चकम्॥ इति।
आसीना कमलोत्करे जपपटीं पद्मद्वयं पुस्तकं
बिभ्राणां तरुणेन्दुनद्धमकुटा मुक्तेन्दुकुन्दप्रभा।
भावोन्मीलितलोचना कुचभरक्लान्ता भवद्भूतये
भूयाद्वागधिदेवता मुनिगणैरासेव्यमानाऽनिशम्॥

रुद्रलक्षं जपस्तद्दशांश घृतेन च होमः। एकादशाक्षरीवत्पूजाक्रमः। पलाशपुष्पैर्होमे परावाक्सिद्धिः। कदम्बपुष्पैर्बिल्वफलैर्वा होमे वाचः श्रीर्भवति। कुन्दनन्द्यावर्तपुष्पैर्होमे वाग्वल्लभो भवति।

ब्राह्मीरसे स्वकल्काढ्ये कपिलाज्यं पचेज्जपन्।
पिबेद्दिनादौ तन्नित्यं सर्वशास्त्रार्थविद्भवेत्॥ इति।

बिन्द्वर्घीशयुतो वह्निर्बिन्दुसद्योम्बुमान् भृगुरिति त्र्यक्षरीद्विरुक्तैर्बीजैरङ्गानि।

मुक्ताहारावदातां शिरसि शशिकलालङ्कृतां बाहुभिः स्वैः
व्याख्यावर्णाक्षमालामणिमयकलशं पुस्तकं चोद्वहन्तीम्।
आपीनोत्तुङ्गवक्षोरुहभरविनमन्मध्यदेशामधीशां
वाचामीडे चिराय त्रिभुवनविनतां पुण्डरीके निषण्णाम्॥

त्रिलक्षं जपः तद्दशांशं पायसेन च होमः। प्राग्वत्पूजाक्रमः। जातिपद्मनन्द्यावर्तकुन्दपुष्पैश्चन्दनार्द्रैर्होमेन वाक्सिद्धिर्भवति इति। एवमन्यदपि ग्राह्यमिति। प्रतिश्लोकं वाग्भवयोग इत्यादावाद्यन्तयोरादिमध्यान्तेषु वेति बोद्धव्यम्। वाकसूक्तादिजपो वेति। चत्वारि वाक् ससर्परी द्वे। यद्वाग्वदन्ती द्वे। बृहस्पते प्रथममहं रुद्रे + + दिति वाक्सूक्तानि। नमो वाचे या चोदितेति। वाग्यजुः सारस्वतसूक्तानामादिशब्देन ग्रहणम्। पावका नः सरस्वतीति। यस्ते स्तनः सरस्वति त्वमियमददादिति सूक्तम्। प्रक्षोदसेति सूक्तद्वयम्। सरस्वतीन्देवयन्तस्तिस्र इति। ध्यानमिति तत्तत्सारस्वतमन्त्रोचितमुक्तम्॥ ४६॥

बुद्धिमान् मन्त्रज्ञ साधक इस प्रकार मातृका के भेदों को तथा सरस्वती के दोनों मन्त्रों का जप तो करे ही, उसके साथ वाग्देवी का अनुग्रह प्राप्त करने के लिये प्रतिदिन वक्ष्यमाण इस स्तुति का भी पाठ करे॥ ४६॥

वाग्देवीस्तोत्रम्

अमलकमलाधिवासिनि
मनसो वैमल्यदायिनि मनोज्ञे ।
सुन्दरगात्रि सुशीले तव
चरणाम्भोरुहं नमामि सदा ॥ ४७ ॥

अचलात्मजा च दुर्गा कमला
त्रिपुरेति भेदिता जगति ।
या सा त्वमेव वाचामीश्वरि
सर्वात्मना प्रसीद मम ॥ ४८ ॥

त्वच्चरणाम्भोरुहयोः प्रणामहीनः पुनर्द्विजातिरपि ।
भूयादनेडमूकस्त्वद्भक्तो भवति देवि सर्वज्ञः ॥ ४९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले अचलात्मजा पार्वती । कमला श्रीः । श्रोतुं वक्तुमशिक्षितोऽनेडंमूकः ॥ ४७-४९ ॥

अब **सरस्वती की स्तुति** कहते हैं—हे अत्यन्त स्वच्छ कमल पर वास करने वाली तथा विमल ज्ञान का प्रकाश करने वाली, हे मनोज्ञे! हे सुन्दरगात्रि! सुशीले सरस्वति! मैं आपके चरणों में सर्वदा नमस्कार करता रहूँ ॥ ४७ ॥

इस जगत् में अचलात्मजा दुर्गा, कमला एवं त्रिपुरा जितने भी देवियों के भेद हैं । हे वाणी की अधीश्वरि! वह सब आपके ही भेद हैं । अतः वह सब आप हो । अतः सर्वात्मना आप हमारे ऊपर प्रसन्न हो जाइए ॥ ४८ ॥

भले ही कोई द्विजाति हो, किन्तु जो आपके चरणों में प्रणाम नहीं करता, वह जन्मान्तर में बधिर और गूँगा हो जाता है । किन्तु जो द्विजाति आपके भक्त हैं वे मर्मज्ञ बन जाते हैं ॥ ४९ ॥

मूलाधारमुखोद्गतविसतन्तुनिभप्रभाप्रभावतया ।
विसृतलिपिव्राताहितमुखकरचरणादिके प्रसीद मम ॥ ५० ॥
वर्णतनोऽमृतवर्णे नियतमतिभिर्वर्णितेऽपि योगीन्द्रैः ।
निर्णीतिकरणदूरे वर्णयितुं देहि देवि सामर्थ्यम् ॥ ५१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूलाधारमुखं तद्गतशक्तिमुखम् । प्रभावशब्दो व्याप्तिवचनः । व्रातशब्दः समूहवचनः । योगीन्द्रैरपीति सम्बन्धः ॥ ५०-५१ ॥

मूलाधार में अग्रभाग से उत्पन्न होकर विसतन्तु के समान प्रकाश के प्रभाव से निकली हुई लिपि समूहों से निर्मित मुख कर चरणों वाली, हे भगवती! मुझ पर प्रसन्न होइए ॥ ५० ॥

हे वर्णात्मक शरीर वाली! हे अमृतवर्णे! हे इन्द्रियों से सर्वथा परे रहने वाली भगवति! नियत मति वाले योगीन्द्रों से वर्णित विषय से भी अधिक वर्णन करने की शक्ति मुझे प्रदान कीजिए ॥ ५१ ॥

ससुरासुरमौलिलसन्मणिप्रभादीपिताङ्घ्रियुगनलिने ।
सकलागमस्वरूपे सर्वेश्वरि सन्निधिं विधेहि मयि ॥ ५२ ॥
पुस्तकजपवटहस्ते वरदाभयचिह्नचारुबाहुलते ।
कर्पूरामलदेहे वागीश्वरि विशोधयाऽऽशु मम चेतः ॥ ५३ ॥
क्षौमाम्बरपरिधाने मुक्तामणिविभूषणे मुदावासे ।
स्मितचन्द्रिकाविकसितमुखेन्दुबिम्बेऽम्बिके प्रसीद मम ॥ ५४ ॥

हे देवता और असुरों के मौलिस्थ मुकुट में जटित मणियों की प्रभा से उद्दीप्त चरणकमलों वाली! हे सकलागम स्वरूपे! हे सर्वेश्वरि! हे भगवति! आप मुझमें निवास कीजिए ॥ ५२ ॥

हे पुस्तक और जप की मुद्रा से संयुक्त हाथों वाली!, हे वरद और अभय के चिह्न से युक्त सुन्दर भुजाओं वाली!, हे कपूर के समान उज्ज्वल शरीर वाली वागीश्वरि!, आप शीघ्रातिशीघ्र मेरा चित्त शुद्ध कीजिए ॥ ५३ ॥

हे क्षौमाम्बर धारण करने वाली!, हे मुक्ता और मणि का आभूषण धारण करने वाली!, हे कमल जैसे श्रेष्ठ स्थान में निवास करने वाली!, हे मन्दस्मित चन्द्रिका से विकसित चन्द्रमुखि अम्बिके! मुझ पर आप प्रसन्न हो जाइए ॥ ५४ ॥

विद्यारूपेऽविद्याविनाशिनि विद्योतितेऽन्तरात्मविदाम् ।
गद्यैः सपद्यजातैराद्यैर्मुनिभिः स्तुते प्रसीद मम ॥ ५५ ॥
त्रिमुखि त्रयीस्वरूपे त्रिपुरे त्रिदशाभिवन्दिताङ्घ्रियुगे ।
त्रीक्षणविलसितवक्त्रे त्रिमूर्तिमूलात्मिके प्रसीद मम ॥ ५६ ॥
वेदात्मिके निरुक्तज्योतिर्व्याकरणकल्पशिक्षाभिः ।
सच्छन्दोभिः सन्ततक्लृप्तषडङ्गेन्द्रिये प्रसीद मम ॥ ५७ ॥
त्वच्चरणसरसि जन्मस्थितिमहितधियां न लिप्यते दोषः ।
भगवति भक्तिमतस्त्वयि परमां परमेश्वरि प्रसीद मम ॥ ५८ ॥
बोधात्मिके बुधानां हृदयाम्बुजचारुरङ्गनटनपरे ।
भगवति भवभङ्गकरीं भक्तिं भद्रार्थदे प्रसीद मम ॥ ५९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अविद्यानाशनीतिच्छेदः। त्रिमुखी त + + + त्रयीस्वरूप इति।त्रयी वेदः । षडङ्गानीन्द्रियाणि चेति ज्ञेयम् । तदुक्तं—छन्दः पादौचित्यादिति । भक्तिं प्रसीदेति सम्बन्धः । सकर्मकोऽयमिहेष्यते । जपार्चनाहवनवृत्तिष्विति ध्यानाद्युपलक्षणम् ॥ ५५-५९ ॥

हे विद्यारूपे!, हे अविद्यानाशिनि!, हे आत्मवेत्ताओं के अन्तःकरण में प्रकाशित होने वाली!, आद्य मुनियों के द्वारा गद्य-पद्य के समूहों से संस्तुत होने वाली मुझ पर आप प्रसन्न हो जाइए ॥ ५५ ॥

हे त्रिमुखि!, हे वेदत्रयीस्वरूपे!, हे सत्त्व, रज एवं तम इन तीन पुरों में निवास करने वाली!, हे त्रिदशों (देवताओं) से वन्दित चरणयुगलों वाली!, हे वीक्षण से विलसित मुख वाली!, हे शिव, विष्णु तथा ब्रह्मरूप त्रिमूर्त्ति की मूलात्मिका सरस्वति! मेरे ऊपर आप प्रसन्न हो जाइए ॥ ५६ ॥

हे वेदात्मिके!, हे निरुक्त, ऽज्योतिष, व्याकरण, शिक्षा एवं छन्दों रूप षडिन्द्रयात्मिके सरस्वति मेरे ऊपर आप प्रसन्न हो जाइए ॥ ५७ ॥

हे भगवति! आपके चरण रूप तालाब में जिन लोगों ने अपनी जन्मस्थिति से स्नान कर अपनी बुद्धि को पवित्र कर लिया है उनको पाप का दोष नहीं लगता । हे परमेश्वरि!, हे भगवति! आपमें मेरी परमा (अनन्य) भक्ति है । अतः मुझ पर आप प्रसन्न हो जाइए ॥ ५८ ॥

हे बोधात्मिके! हे बुद्धिमानों के हृदय कमल रूप उत्तमोत्तम रङ्गमञ्च में नृत्य करने वाली भगवति, हे भद्रार्थ प्रदान करने वाली सरस्वति! मेरे ऊपर प्रसन्न हो जाइए तथा संसार का उच्छेद करने वाली भक्ति मुझे प्रदान कीजिए ॥ ५९ ॥

वागीशीस्तवमिति यो जपार्चनाहवनवृत्तिषु प्रजपेत् ।
स तु विमलचित्तवृत्तिर्देहापदि नित्यशुद्धमेति पदम् ॥ ६० ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—देहापदीति । स्वदेहक्षयसमये नित्यशुद्धं पदं स्थानमेति । यन्मन्त्रजपादिशेषतयायं स्तोत्रजपस्तस्य सकलसिद्धिसाधनत्वादेवमुक्तम् ॥ ६० ॥

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायामष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

जो साधक वागीशी की इस स्तुति को उनके जप, अर्चन एवं होम कार्य में पढ़ता है, वह शरीर धारण पर्यन्त विमल चित्तवृत्ति से युक्त रहता है तथा अन्त में नित्य शुद्ध पर (मुक्ति) प्राप्त कर लेता है ॥ ६० ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में प्राणाग्निहोत्र निरूपण नामक अष्टम पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ ८ ॥

नवमः पटलः

त्रिपुराप्रकरणम्

अथ प्रवक्ष्यामि सुदुर्लभाप्तिं
विद्यां विशिष्टां त्रिपुराभिधानाम् ।
या सा त्रिभेदाऽपि जगत्यवाप्त-
त्रिंशत्प्रकारा त्रिदशाभिवन्द्या ॥ १ ॥

एवं ज्ञानशक्तिप्रधानान् मन्त्रान् अभिधाय क्रियाशक्तिप्रधानान् त्रैपुरान् मन्त्रान् प्रस्तौति—अथेति । बीजत्रयरूपेण त्रिभेदत्वम् । त्रिंशत्प्रकारत्वं तु तद्गतबीजबिन्द्वादिभिः । अथवा सुलभा दुर्लभा चाप्तिर्व्याप्तिरुच्चारणं यस्याः सा तथोक्ता । तत्र केवला बिन्द्वन्ता मकारान्ता विसर्गान्ता च सुवचा । बिन्दुविसर्गान्ता दुर्वचा । कूटस्थ-पृथग्गतौ वा सुदुर्वाच्यौ मन्त्राविति कूटाकूटपक्षयोरपि पञ्चपञ्चप्रकारौ सिद्धौ । पुनश्च—

आदिमादिमनादिञ्च मध्यं मध्यममध्यमम् ।
अन्त्यमन्त्यमनन्त्यञ्च त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदा ॥

इति न्यायेन कूटपक्षे अकूटपक्षेऽपि त्रिंशत्प्रकारत्वं सिद्धम् । सर्वेषां त्रिबीजात्मकत्वेन त्रिप्रकारत्वं च सिद्धम् । विशिष्टामिति विद्याभेदमाह । अविशिष्टा शुद्धा बाला । विशिष्टा हकारादिव्यञ्जनविशिष्टा । सभेदानामेव एतेषां मन्त्राणां कुटाकूटत्वं सुदुर्वचत्वम् । 'आदिमादिमनादिं च' इत्यादि समानमिति सर्वेषां त्रिंशत्-प्रकारत्वं त्रिप्रकारत्वं च सिद्धम् । पारायणभेदेन चाऽनन्तप्रकारत्वम् । पुनरपि मन्त्रान्तरयोगनिमित्तं भेदमाह—त्रिपुराभिधानामिति । त्रिपुराः सत्त्वादिशरीराः विष्ण्वादयः तेषामभिधानरूपां तत्तन्मन्त्रसंयोगेनेत्यर्थः । प्रकारान्तरेण त्रयस्त्रिंशत्-प्रकारत्वं त्रिप्रकारत्वं च सिद्धम् । पारायणभेदेन चानन्तप्रकारत्वमाह अस्या विद्यायाः—या त्रिभेदापीति । कादिहान्ताक्षराद्यत्वेन त्रयस्त्रिंशत्प्रकारेत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—एवं ज्ञानशक्तिप्रधानानिति । ज्ञानशक्तिस्तावत् सरस्वती । तदुक्तम्—समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इति सर्वमन्त्रमयज्ञानशक्तिरूपत्वेनेति च । तस्याः स्वरूपभूता सा शक्तिः परादिक्रमेण स्थूलार्थविषयतया कार्यदशापन्नेह ज्ञानशक्तिर्विवक्षिता । तत्प्रधानानिति । यद्यप्येवं ज्ञानशक्तिरूपा एवामी मन्त्राः । यत उक्तं—ज्ञानशक्तिप्रसरात्मकानां

शब्दानामिति । किन्त्विच्छाक्रियाशक्त्योरपि तेषु गुणतया सद्भाव इति प्रधानग्रहणम् । तेन ज्ञानशक्तावपि सरस्वत्यां तयोर्गुणतया सद्भावोऽवसीयते । मातृका भूतलिपिः सबिन्द्वादिविकाराः कलादियोगिन्यः शक्त्यादियुक्ता वागीश्वर्यादय इति सर्वापेक्षं बहुवचनम् । वागीश्वर्या वदवदादियोगेऽप्यर्थाभिधानप्रधानतया ज्ञानशक्तिप्रधानत्वमिति ज्ञेयम् ।

मन्त्रानिति । सारस्वतानिति शेषः । यद्यप्येवं ज्ञानशक्तिप्रधानां सरस्वतीमित्येव वाच्यम्। किन्त्वेवमक्षराणामधिदेवताया इति प्रक्रमात्केवलमातृकैव स्वप्रधाना स्यादिति सर्वेषामप्यमीषां समं सामान्यमिति प्रतिपादनार्थमित्थमभिधानम् । क्रियाशक्तिप्रधानानिति सर्वं पूर्ववदेव । क्रियाशक्तिस्तावत् त्रिपुरा । वक्ष्यति च—त्रिमूर्तिसर्गाच्चेत्यादि । प्रधानग्रहणात् तस्यामिच्छाज्ञानशक्त्योः गुणतया सद्भावोऽवसीयते । हृल्लेखायामपि समानमेतत् । यतो वक्ष्यति—इच्छाशक्तिप्रधानां भुवनेशीमिति ।

ततश्चैतदपि लभ्यते । एकैवोन्मनीशक्तिरिच्छाशक्तिप्रधाना भुवनेशी ज्ञानशक्तिप्रधाना सरस्वती क्रियाशक्तिप्रधाना च त्रिपुरेति । क्रियाशक्तिप्रधानानां श्र्यादीनां सद्भावात् त्रैपुरग्रहणम् । मध्यमपञ्चकूटः शुद्धा बालेत्यादिसर्वापेक्षं बहुवचनम् । यद्यप्येवं क्रियाशक्तिप्रधानां त्रिपुरामित्येव वाच्यम् । किन्त्वेवं त्रिपुराभिधानां विद्यामिति प्रक्रमान्मध्यमपञ्चकूट एव स्वप्रधानः स्यादिति सर्वेषामपि त्रैपुराणां समं प्राधान्यमिति प्रतिपादनार्थमित्थमभिधानम् । ननु यद्येवं किं मध्यमपञ्चकूटस्य विधानं परिगृहीतमिति । उच्यते । शुद्धा मिश्रा द्विकूटेत्येवमाद्यास्त्रिपुरास्तासां मध्येवर्तिनीयं विद्या । किं च ताः समकूटा विषमकूटाश्च भवन्ति । तथा च मध्यमपञ्चकूटपरिग्रहे सर्वासामप्यासां त्रिपुराणां विधानमुपसंगृहीतं भवतीति ज्ञेयम् ।

ननु त्रिपुरायाः श्रियश्चास्ति क्रियाशक्तित्वम् । तत्र कुतस्त्रिपुरायां विशेष इति । उच्यते । यत्तावदुक्तं—समस्तबोधस्थितिदीपिकाया इति । तत्र या कियाशक्तिः सेयं त्रिपुरा भवति । सा च विमर्शलक्षणा । तदुक्तं—संविदाख्या विमर्शशक्तिरिति । मूलार्णमर्णविकृतिरित्यत्र चोक्तम्—ज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण प्रकाशविमर्शरूपेणेति । ततश्च त्रिपुरायाः सर्वमन्त्रमयविमर्शशक्तिरूपत्वेन प्राधान्याच्छ्रीत्रिपुटादिभ्यो पूर्वमभिधानं ज्ञानान्तर्गतत्वाच्च विमर्शस्य सरस्वत्याः पश्चादित्यवसेयम् । सर्वमन्त्रमयत्वाच्चैवं त्रिपुरायाः सामान्यविशेषमन्त्रत्वमपि मातृकादिवद्भवतिं । सर्वमन्त्रेषु हृल्लेखायाः शक्तिमात्रतया प्रवृत्तिः । तदुक्तम्—अस्य शक्तित्वमिष्वत इति चराचरस्य जगत इत्यादि च । मातृकायास्तु स्वाविभक्तार्थवाचकतया सर्वमन्त्रेषु प्रवृत्तिः । तदप्युक्तम्—त्वगादिपरमात्मान्तस्येत्यादि । स च मातृकायाः स्वार्थवचनव्यापारो विमर्शमयज्ञानलक्षण एवेति गतपटलेषु प्रस्तुतैवार्थादियं त्रिपुरा भवति । किन्तु सरस्वत्याः स्वरस्पर्शादिक्रमनियमो नैवं त्रिपुरायाः कूटाकूटादीनामेव विधानादिति ।

किञ्च त्रिपुराशक्तिरेव शब्दब्रह्म भवति । प्रस्तुतं—स रवः श्रुतिसम्पन्नैरित्यादि शब्दोच्चारणकाले तत्साक्षितयेत्यादि चेति । तथा सर्वमन्त्रेषु सामान्यतया प्रवृत्तानां हृल्लेखादीनां स्वस्वप्रधानतायां विशेषमन्त्रतेति सर्वमुपपन्नमिति ।

प्रस्तौतीति मूलगताथशब्दार्थोऽप्युक्तः । मूले विद्यामिति मन्त्रविशेषाभिप्रायम् । यदुक्तं—उप्तार्थभाजः पिण्डबीजात्मानः पंवाच्याध्यासिताश्च मन्त्राः संवेद्यमानस्फुटार्थरूपा मालामन्त्राः स्त्रीरूपावाच्याध्यासिताश्च विद्या इति । या त्रिभेदा इति तां विद्यामित्यधः

सम्बन्धः। त्रिबीजतया त्रिप्रभेदत्वम् । तदुक्तम्—यदा त्रिशोऽथ गुणयेदित्यादि । तद्-व्याप्त्यपेक्षया त्रिंशत्प्रकारत्वम् । तदप्युक्तम्—त्रिगुणा सा त्रिदोषा सेत्यादि । तथा—देवाः सश्रुतय इत्यादि । इह त्रिंशत्सङ्ख्या तु यथेच्छं सम्पादनीया । त्रिप्रधानत्वात्तु त्रिपुराया-स्त्रिंशत्प्रकारेत्यभिधानम् । व्याप्तेर्जगदात्मकत्वाज्जगत्यवाप्तेति विशेषणम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—बीजत्रयरूपेणेत्यादिना । तद्गतबीजबिन्द्वादिभिरिति बीजबिन्दु-कलानिरोधिकानादनादान्तस्पर्शव्यापिनीसमन्युन्मनीनां ग्रहणम् । त्रयाणां दशभिर्विभागे त्रिंशत्सङ्ख्यासम्पत्तिः। बीजबिन्द्वादीनां जगद्व्यापित्वाज्जगत्यवाप्तेत्येतदुपपत्तिः । यदुक्तम्—जगति सततं रूढसंस्थितेरिति । त्रिपुरेह मध्यमपञ्चकूटैव । तस्या बीजरूपेण बिन्दुकलाद्य-वसानतया पृथगुच्चारणसम्भवात् प्रकारनानात्वोपपत्तिः । यत उक्तं—योगौचित्येन बिन्द्वादि-योगः सूचित इति । सर्वास्वपि त्रिपुरास्वेतत्सम्भवति । सर्वेष्वपि मन्त्रान्तरेष्वेवमुपपद्यत इति चावबोद्धव्यम् । मूले सुदुर्लभाप्तिमिति । सुतरां दुर्लभा यस्या उपदेशसिद्धिः गूढमूर्तित्वादिति समासः ।

अभिप्रायान्तरमाह—अथेवेति । त्रिंशत्प्रकारविषयतयैवायं विकल्पो भवति । त्रि-प्रभेदत्वं प्राग्वदेव । वक्ष्यति च—सर्वेषां त्रिबीजात्मकत्वेनेत्यादि । व्याप्तिरुच्चारणमिति । वाचा व्यापनमस्य विवक्षितत्वादिति भावः । केवलेति मध्यमपञ्चकूटाया विवक्षितत्वात् सैव गृह्यते । स्वरान्ततयावस्थानात् केवला सा भवति । कूटस्थपृथग्गतौ वेति । द्वित्र्यादि-व्यञ्जनमुपर्यधोभावेन संपिण्डितं कूटो व्यपदिश्यते । कूटे सकृदुच्चार्यतया वर्णानां स्थितौ स मन्त्रः कूटस्थो भवति । यथा ह् स् रै इति । कूट एव पृथगुच्चार्यतया वर्णानां स्थितौ स मन्त्रः पृथग्गतो भवति । यथा ह्स्रै इति । कूटस्थो दुर्वाच्यः पृथग्गतः सुवाच्य इत्यर्थाद्-भवति । कूटाकूटपक्षयोरपीति कूटस्थपक्षे पृथग्गतपक्षे चेत्यर्थः । पञ्चानां षड्भिः सम्भेदे त्रिंशत्सङ्ख्यासम्पत्तिरिति मन्यमान आह—पुनश्चेति । आदिमादिमनादिं चेति त्रिपुरायामादिं वर्णं वाग्भवमादिं प्रथममनादिं च मध्यमोत्तमयोरन्वतरं च कुर्यादित्यर्थः । कामराजशाक्त-वर्णयोस्तु तदितरस्थानयोः वृत्तिरर्थात् सिद्धा भवति । एवमितरपादद्वयमपि व्याख्येयम् ।

तथा च प्रतिपादं मिथो भिन्नौ द्वौ द्वौ मन्त्रौ सिध्यतः । सम्भूय च षट्प्रकारभेदा भवन्ति । यथा आदिमादिमनादिं चेत्यत्र तावद्वाग्भवकामराजशाक्तानि शाक्तवाग्भवकाम-राजानि च । मध्यं मध्यममध्यममित्यत्र शाक्तकामराजवाग्भवानि वाग्भवशाक्तकामराजानि । अन्त्यमन्त्यमनन्त्यं चेत्यत्रापि कामराजवाग्भवशाक्तानि कामराजशाक्तवाग्भवानीति । त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदेति सर्वाप्येवं क्रमभेदभिन्ना त्रिपुरा शीघ्रसिद्धिदैव । न त्वेकैवोद्धारक्रमेति न्यायेनेति केवलसबिन्द्वादिपञ्चसु व्यापित्वादुक्तम् । कूटपक्ष इति कूटस्थपक्षे । अकूटपक्ष इति पृथग्गतपक्षे । सर्वेषामिति द्विविधानामप्येषां त्रिंशन्मन्त्राणामित्यर्थः । सिद्धमिति । सुदुर्लभाप्तिं या त्रिभेदापीति सम्बन्धादिति भावः । जगत्यवाप्तेति तु तथा मन्त्रवित्सु प्रथितत्वमभिप्रेतम् । मूले विशिष्टामिति प्रशंसार्थमुक्तम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—विशिष्टामितीत्यादिना । भेदपदेन विशिष्टामित्यत्र विशेषांशो विवृतः । चकारोऽध्याह्रियते । न केवलं त्रिपुराभिधानां प्रधानभूतां त्रिपुराम् किन्तु विशिष्टां च विद्यामभिवक्ष्यामीति । विशिष्टामित्येतदुपलक्षणमिति मन्यमान इहाभिप्रेता-

न्मन्त्रानाह—अविशिष्टेति । केनापि व्यञ्जनेनासंपृक्ता त्रिष्वपि स्थानेषु केवलस्वररूपेत्यर्थः । व्योमेन्दुवह्न्यधरबिन्दुभिरित्यत्राधरादिस्वरैरियं भवति । शुद्धा बालेत्यन्यापि बालास्तीति सूचितम् ।

सा च गतपटले त्रैपुराणामन्यतमयोग इत्यत्रोपदिष्टा । अतएवास्याः प्राधान्यमपि गम्यते । शुद्धा सङ्केतविद्या । अन्या तु कुलसुन्दरीति भेदः । हकारादिव्यञ्जनविशिष्टेति । सैव बालेति शेषः । हकारादिग्रहणेनैतदुक्तम् । रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरित्यमीभिर्हसकलरेफैरेक-द्व्यादिक्रमेण संयोगो विवक्षितः । स चायं व्यञ्जनसंयोगस्त्रिधा भवति । त्रिष्वपि स्वरेषु संयोगो द्वयोरपि संयोगेनैकस्मिन् प्रथमे मध्यम उत्तमे वा एकस्मिन्नेव संयोगः न द्वयोराद्यन्तयोराद्ययोरन्त्ययोर्वेति । तथा च सप्तधा विशिष्टा एका च शुद्धेत्यष्टौ भेदा भवन्ति। तत्र द्वित्र्यादिव्यञ्जनसंपिण्डितरूपं कूटाक्षरं व्यपदिश्यते । ततश्च शुद्धा सैकव्यञ्जना कूटस्था पृथग्गतेति चतुर्भेदसम्भव इति । सभेदानामेतेषामिति भेदपदेन विशिष्टानां ग्रहणम् । ते चाविशिष्टा च सम्भूय बहवो मन्त्रा इति बहुवचनम् ।

यद्वा भेदशब्देनैकस्मिन् द्वयोस्त्रिषु वा स्वरेषु व्यञ्जनसंयोगसम्भाविनामवान्तरभेदानां ग्रहणम् । कूटाकूटत्वमिति द्वित्र्यादिसंयोगे कूटत्वमसंयोग एकसंयोगे चाकूटत्वं सिद्धमिति शेषः । विशिष्टामित्यत एवैतत्सिद्धिरिति बोद्धव्यम् । यद्वा समानमित्यनेन सम्बन्धनीयम् । यथोक्तम्—कूटस्थपृथग्गतौ वा सुदुर्वाच्यौ मन्त्राविति । यथायोगमिह कूटस्थपृथग्गतविवक्षेति ज्ञेयम् । सुदुर्वचत्वमिति । यदुक्तं—सुलभा दुर्लभा चाप्तिरित्यादि । सर्वेषामिति विशिष्टा-मित्यभिप्रेतानामित्यर्थः । सिद्धमिति या त्रिभेदापीत्याद्यन्वयादिति भावः ।

पारायणभेदेन चेति शुद्धादीनामेषामवान्तरसकलभेदोपसंग्रहार्थमेतत् । लिपिपारायण-वच्चैतदूहनीयम् । तत्राकूटद्विकूटादिष्वेव पारायणसम्भवो न शुद्धायाम् केवलस्वरूपत्वात् । तत्राकूटे तावत् ऐकारं कादित्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनयुतमुच्चरेत् । एवमौकारमिति । शुद्धादि-भेदोऽत्रापीष्यत एव ।

द्विकूटे तु कै इत्येतत् कादित्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनपिण्डितमुच्चरेत् । एवं खै गै प्रभृति सै है पर्यन्तम् । एवमुत्तरबीजयोरपीति ।

त्रिकूटे च तेषामेकैकस्यापि त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनपिण्डनमित्याद्यूहनीयम् । पारायणन्यासो वेहाभिप्रेतः । मूलाधारहृदयमूर्धसु दशद्वादशषोडशदलकमलकर्णिकासु त्रिकोणानि विभाव्य तेषां रेखासु तिसृषु बहिरेकादशैकादश त्रिकोणानि स्मृत्वा मध्ये शुद्धायास्त्रीन् वर्णान् क्रमेण विन्यस्य परितस्त्रिकोणेषु तत्तदनुबद्धानि कठबाद्येकादश व्यञ्जनानि न्यसेत् । एवमकूट-पारायणन्यासः ।

द्विकूटपारायणन्यासे तु बाह्यत्रिकोणरेखात्रयेषु बाह्यतस्त्रयस्त्रिंशत्त्रिकोणानि विभाव्य तत्तदकूटानुबद्धानि त्रयस्त्रिंशद् व्यञ्जनानि तेषु न्यसेत् । यथा खकैं खखैंमित्यादि । एवमुत्तरेष्वप्यूह्यम् ।

ललितायां पञ्चदशवर्णात्मकस्य कूटस्य विधानाद् द्वित्र्यादिपञ्चदशान्तं कूटसम्भव इत्यवबोद्धव्यम् । व्यञ्जनमध्ये स्वरोऽपि कूटतया गृह्यते कामराजविद्यायां तथा दर्शनादिति ।

अनन्तप्रकारत्वमिति । लिपिपारायणे तावत्परब्रह्मपारायणपर्यन्तत्वात् कथंचित्पर्यन्तो दृष्ट एव। तथा बुभुक्षादिपारायणेऽपि । त्रिपुरापारायणे तु नैवम् । प्रतिकूटं तत्तन्मन्त्राणां त्रयस्त्रिंशद्व्यञ्जनानुबन्धयोगादिति भावः ।

जपो ध्यानमप्येवं भवति । तदुक्तं—न्यसेच्च न्यासप्रिय इत्यादि । त्रिपुरायोगतस्तु यल्लिपिपारायणं यदुक्तमुक्तपारायणमन्त्रान्ते तांस्तान्मन्त्रानुद्धार्य न्यासादिकं कर्तव्यमिति तदन्यदेवेति ।

त्रिपुराभिधानामित्यत्राप्यभिप्रायान्तरमाह—पुनरपीत्यादिना । सत्त्वादिपदेन त्रिगुण-शक्त्यादिग्रहणम् । विष्ण्वादिपदेन च त्रिमूर्तीनां लक्ष्म्यादीनामपि ग्रहणम् । तत्तन्मन्त्रपदेन बीजमन्त्राणामेकाक्षरद्व्यक्षरादीनां सर्वेषामपि ग्रहणम् । त्रिप्रभेदादिसर्वं तदनुगतत्रिपुराश्रयमेव । न तु स्वस्वाश्रयमसम्भवादिति प्रतिपत्तव्यम् । संयोगेनेत्यत्र भिन्नामित्युपस्कारः ।

भेदमाहेति प्रक्रमादेतल्लभ्यते । किंचेह सर्वत्रादिमादिमनादिं चेति क्रमभेदे फलभेदो भवति । तत्र वाग्भवकामराजशाक्तक्रमः सर्गक्रमो विपरीतः संहारक्रम इतरः सर्वस्थितिक्रमः । तेषु फलभेद उक्तः—

धर्मवाक्सिद्धिकामानां जपे सृष्टिक्रमो भवेत् ।
अर्थकामार्थिनां गीतो जपे सद्भिः स्थितिक्रमः ॥
मुमुक्षूणान्तु सर्वेषां संहारक्रम ईरितः ।
मन्त्राक्षरन्यासविधावपि न्यायमिमं विदुः ॥ इति ।

केवलादिष्वपि फलभेदः । यदोक्तफलं प्रतिबन्धप्रचुरं तदा बिन्द्वन्ता मकारान्ता च स्यात् । यदा तत्फलं मन्दं तदापि सर्गान्ता । उभयसम्भवे बिन्दुविसर्गान्ता । सामान्येन न तु केवलेति शुद्धा कूटद्वित्रिकूटादिषु च यथोत्तरं फलवृद्धिर्भवति । किञ्च सङ्केतविद्यादिषु विजयादिषु च फलभेदः । पारायणसिद्धेष्वपि च समानमेतत् । पारायणन्यासे तु वीर्यप्रकर्षो भवति । त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगे तु तत्तत्फलयोग इति ॥ १ ॥

ग्रन्थकार यहाँ तक ज्ञान शक्ति प्रधान सारस्वत मन्त्रों को कहकर अब क्रिया शक्ति प्रधान त्रिपुरसुन्दरी के मन्त्रों का आरम्भ करते हैं । क्रिया शक्ति भगवती त्रिपुरा में ही हैं ।

मैं देवताओं से भी अभिवन्दनीय, सुलभ एवं दुर्लभ उच्चारण वाली विशिष्ट विद्या जिसका नाम त्रिपुरा है उसे कहता हूँ ।

वह संसार में तीन भेद से आरम्भ कर तीस भेदों वाली हो जाती है । इनके वाङ्मय, कामबीज तथा कामराज, ये तीन भेद हैं । इसलिये इसे त्रिभेदा कहा गया है। केवल बिन्द्वन्त, मकारान्त तथा विसर्गान्त मन्त्र का उच्चारण सुलभ है । किन्तु बिन्दु विसर्गान्त का उच्चारण दुर्लभ है, अथवा कूटस्थ का उच्चारण दुर्लभ है, किन्तु अलग-अलग पृथक् उच्चारण सुलभ है । शुद्धा बाला अविशिष्टा है तथा हकारादि व्यञ्जन विशिष्ट त्रिपुरविशिष्टा है ॥ १ ॥

त्रिपुराशब्दनिर्वचनम्

त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वा-
त्त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः ।
लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात्
प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम ॥ २ ॥

त्रिमूर्तिमन्त्रेषु विद्यासंयोग उपपत्तिमाह—त्रिमूर्तीति । पुरैव त्रयीमयत्वं सच्चिदानन्दरूपत्वं गुणसाम्यात्मकत्वं वा ॥ २ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—त्रिमूर्तिमन्त्रेष्विति । ननु विद्यायां त्रिमूर्तिमन्त्रयोग इति वाच्यम्। विद्याशेषतयैषामुक्तत्वादिति । नैष दोषः । विद्यायां त्रिमूर्त्यादिशेषत्वमपि स्यादितीह सूच्यते । तेन त्रिपुरान्यासे त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगः तन्न्यासेषु त्रिपुरायोगश्च यथासम्भवं सिद्धो भवति । यद्वा स्वतन्त्रतया मन्त्रभेदोऽयं विद्यात्रिमूर्त्यादिसंयोगरूपो विवक्षितः तदा चोभयथापि वचने नास्ति विरोध इति । त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति । तदुक्तम्—अथाभवन् ब्रह्महरीश्वराख्या इत्यादि । त्रिमूर्तयो विश्वसृष्ट्यादिशक्तिविशिष्टात्मानः तेषां सर्गादपि पुरा सती ह्येषा । अतोऽस्यास्त्रिपुरेति नाम प्रायो भवति । त्रिमूर्तिभ्यः पुराभवत्वात्तन्मन्त्रेभ्यः प्रागस्याः प्रयोगः स्यात् ।

यद्वा त्रिमूर्तिषु कारणत्वेनानुगमात्तन्मन्त्रेष्वस्या अनुगमः स्यादिति विवरणाभिप्रायः । प्रायोग्रहणेनैतद्गम्यते । तेनैतावता नामनिबन्धनं परिपूर्णमिति । तेनैतदवसीयते । न केवलं बाह्यैस्त्रिभिरेव सम्बन्ध एव त्रिपुरात्वे निबन्धनम् किन्तु तदर्थगम्यं स्वान्तर्गतं त्रित्वमपीति । तेनायमिहार्थः । त्रिभ्यः पुराभवाः स्वयं च त्रयः मती त्रिपुरेति । त्रिमूर्तिसर्गात् पुरा सती तदीयसृष्ट्यादिशक्तिः । समष्टिशक्तिः तच्छक्तीनामाद्यवस्थायोगिनी स्वयमपि त्र्यंशा भवति । तदुक्तं—यदा त्रिशोऽथ गुणयेदित्यादि । त्रयीमयत्वाच्चेति । देवताकर्माद्यभिधायिन ऋग्यजुःसामलक्षणा वेदास्त्रयी । सा च स्वार्थभिधानक्रियायोगिनी क्रियाशक्त्यात्मिका भवति । पुरैव त्रयीमयी ह्येषा । शेषं पूर्ववत् ।

तत्समष्टिशक्तावस्यां तदाद्यवस्थासद्भावात् त्र्यंशयोगः । लय इति । भूर्भुवः स्वरिति लोकाः त्रिलोकी । सा च महत्यपि प्रत्येकं देशकालादिपरिच्छिन्नैव । तस्याः प्रलयदशायां पूरणी ह्येषा । शेषं पूर्ववदेव । प्राक् स्वस्वरूपतया परिपूर्णत्वेनावस्थितस्यार्थस्य देशकालादिविशिष्टतया परिच्छिन्नत्वेन व्यवहारयोग्यतापादनमेव सर्गः । तदुक्तम्—एष सर्गः समुत्पन्न इत्यादि । तस्य पुनस्तद्विपर्ययेण प्रागिव परिपूर्णतापादनमेव संहारः ।

वक्ष्यति च—एवमुच्चारणात् पूर्वं पूर्णसंविदात्मना स्थितस्य प्रणवस्येत्यादि । तत्समष्टिशक्तौ तदाद्यवस्थासद्भावात् तस्याः त्र्यंशयोगः तदाद्यवस्थापादनमेव हि त्रयीति भावः। परशक्तिंविवक्षायां सच्चिदानन्दरूपत्वम् । तदुक्तम्—स्वसंवेद्यस्वरूपा सेति । स्वापरप्रकृतियोगविवक्षायां गुणसाम्यात्मकत्वम् । तदप्युक्तं—पुरा प्रधानादिति ।

यद्वा त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति वामाशक्तिरुक्ता । विश्ववमनयोगात् तस्या विश्वस्रष्ट्रादिसर्गशक्तियोगतः त्र्यंशयोगः । त्रयीमयत्वाच्चेति ज्येष्ठा शक्तिः । सा हि कर्माद्युपचयतो विश्वं

पुष्णती तदुचितदेवताकर्मादिसर्वमनुष्ठानपर्यन्ततयोपदिशन्ती त्रयी-शक्तिर्भवति । सा च पुरुषाणां नियोगकारिणी ज्येष्ठाभिधीयते । लये त्रिलोक्या अपीति रौद्री शक्तिः । विश्व-निरोधयोगात् पूर्ववत् त्र्यंशयोगः। तस्यां समष्टिरम्बिका । सा च वामादित्र्यंशयोगतस्त्रिपुरेति ।

अथवा त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति त्रिमूर्तिशब्देन वागर्थज्ञानप्रपञ्चानां ग्रहणम् । तेषां परशक्तौ व्याप्ततया स्थितानां मूर्तावस्था हि सा भवति । तत्र वाचः स्वार्थं प्रतिवचनं व्यापारस्तच्च ज्ञानं तद्विमर्शमयमेव वाक्प्रधानाश्चैते भवन्ति । तेषां सर्गः परशक्तेः परादिक्रमेण स्वस्वार-निरूप्यतयोत्पत्तिः । ततोऽपि पुरा सती ह्येषा । शेषं प्रागुक्तवत् ।

वागादिसमष्टिशक्तेश्च तदादिदशायोगितया त्र्यंशयोगः । वाक्प्रधानानामर्थानां प्रभव-स्थानत्वादस्या वाग्भवत्वं चार्थादुक्तम् । वाग्भवत्वे चार्थात् स्वयं वाग्रूपत्वं स्वरूपप्रकाश-विमर्शस्वभावत्वम् । अतएव चिद्रूपत्वमपि सिद्धं भवति । तदुक्तम्—प्रकाशविमर्शरूपेण चिदानन्दरूपेण वेति । त्रिपुरायाः परविमर्शशरीरिण्या इति च । त्रयीमयत्वाच्चेति स्वरूप-रसविषयानन्दास्त्रयस्त्रयी पुरैवानन्दत्रयीमयी ह्येषा । शेषं प्राग्वत् ।

सर्वानन्दकरत्वाच्चास्याः कामराजत्वमप्यर्थादुक्तम् । कामराजत्वे चार्थं स्वयमानन्दत्वं च सिद्धं भवति । विमर्शचिदेव स्वात्मविश्रान्तावानन्दः सम्पद्यत इति वाग्भवात्परं कामराजोपपत्तिः ।

लय इति । त्रिलोक्या वागर्थज्ञानप्रपञ्चत्वेऽप्यर्थप्रधानत्वं भेदः । प्रलये त्रिलोक्या अपि. पूरणी ह्येषा । शेषं प्राग्वदेव । तदादिदशायोगतश्चास्याः त्र्यंशयोगः । स्वयं पूर्णैव सती स्वापत्या त्रिलोकीमपि पूर्णं विदध्यादिति तस्याः पूर्णत्वम् । त्रिलोक्या अपीत्युक्तविधार्थ-प्रपञ्चनिदानतया शक्तित्वमप्यर्थादुक्तं भवति । विमर्शचिदानन्दतां प्राप्तः अतएव तत्रैव पर्य-वसितः पूर्णो भवतीति कामराजात्परं शाक्तोपपत्तिः ।

वागानन्दपूर्णतायोगाद्वाग्भवकामराजशाक्तयोगाच्च त्रिपुरात्वम् । वागादयः शक्ते रूपाणि । तेषु च चिल्लक्षणस्य शिवस्य चिदानन्दरूपाण्यविशिष्टानि । तेषां स्वैरावस्था वा वासास्पदत्वाद्वागादिरूपाणां पुरत्वम् त्रिमूर्त्यादीनामावासास्पदत्वाद्वाग्भवादीनामपि पुरत्वम् । ननु वाग्भवादीनां प्रत्येकं त्रिपुरात्वमिहोक्तमिति । नैष दोषः । शक्तेस्त्रिपुरात्वे तदंशानामपि तथात्वं सम्भवदुचितमेव हि भवतीति । प्रायोग्रहणेनान्यान्यपि सन्ति त्रिपुराभिधान-निबन्ध-नानीति सूचितम् । तदुक्तम्—

शिवशक्त्यात्मसंज्ञेयं तत्त्वत्रितयपूरणात् ।
त्रिलोकजननी वाथ तेन सा त्रिपुरा स्मृता ॥ इत्यादि ॥ २ ॥

अब **अम्बिका के त्रिपुरा नामकरण का कारण** कहते हैं—ब्रह्मा, विष्णु एवं शिव इन तीनों मूर्त्तियों की सृष्टि अम्बिका करती हैं इस कारण 'त्रिपुरा' कही गई हैं । इन तीनों से प्रथम उत्पन्न होने के कारण 'त्रिपुरा' हैं । वेदमयी होने के कारण 'त्रिपुरा' हैं । त्रिलोकी के प्रलय हो जाने पर भी भगवती पूर्ण ही रहती हैं क्योंकि पूर्ण होने के कारण पुनः वही सृष्टि करती हैं । प्रायः इन्हीं कारणों से अम्बिका का नाम 'त्रिपुरा' कहा जाता है ॥ २ ॥

त्रिपुरामन्त्रोद्धारः

व्योमेन्दुवह्न्यधरबिन्दुभिरेकमन्य-
द्रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिः सरमार्धचन्द्रैः ।
अन्यद्द्युशीतकरपावकमन्वमन्तै-
र्बीजैरमीभिरुदिता त्रिपुरेति विद्या ॥ ३ ॥

सरमार्धचन्द्रैरिति । सकाररूपिणी शक्तिर्यस्मिन् हकारे शिवे रमते स हकारः सरः । मा श्रीः ईकारः । अर्धचन्द्रो बिन्दुरिति निष्कीलविद्योद्धारप्रकारः ॥ ३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले व्योमेन्दुवह्न्यधरबिन्दुभिरिति प्रस्तुतमध्यमपञ्चकूट-विद्योद्धारः । व्योमेन्दुवह्नयोऽधरबिन्दू चेति समासः । इन्दुः सकारः । एकमिति प्रकरणाद् बीजमिति लभ्यते । एवमन्यदित्यपि । रक्तो हकारः । अच्छः सकारः। क इति स्वरूपग्रहणम्। इन्द्रो लकारः । रमा ईकारः । अन्यदित्यपि बीजम् । द्युशीतकरौ मन्वमन्तौ चेति समासः । द्यौर्हकारः । शीतकरः सकारः । मनुरौकारः । अमन्तो विसर्जनीयः । बीजैरमीभिरिति कूटस्थतया पृथग्गततया वा योजितैरिति भावः ।

अत्रैकमन्यदपीत्येवं निर्देशेनैतदपि सूचितम् । यद्यपीह वाग्भवकामराजशाक्तक्रमः परिगृहीतः तथापि नैवं नियम इति तेनैषां बीजानां व्युत्क्रमोपक्रमश्च सिद्धो भवति । तदुक्तम्—आदिमादिमनादिं चेत्यादि । अत्रामन्तेति बिन्दुविसर्गयोर्वा ग्रहणम् । विकल्पाभि-प्रायं चैतत् । तेन तृतीयबीजमृतभेदेन बिन्द्वन्तमप्युक्तं भवति । इहाधरबिन्द्वोरमार्ध-चन्द्रयोर्मन्वमन्तयोश्च पृथक्करणात् शुद्धोद्धारोपिता (पपत्तिः?) सेयं सङ्केतविद्येत्युच्यते । इह सन्मात्रं परशिवः स एवापरशक्तिप्रवृत्तिद्वारा निरूप्यमाणः परशक्तिर्भवति । तदपरशक्तिमात्रं शब्दार्थपरसमष्टिः स एव स्वाधिष्ठानपरशिवशक्तिविमर्शलक्षणः सन्नकारः । तदुक्तम्—अनाहतशिवशक्ती अकारलक्षितार्थाविति ।

स चैवं परशिवशक्तिविमर्शमात्रतयान्तर्मुखोऽपि संस्तदाह ।·अनेनैव त्रिमूर्तिसर्गाच्चेति उक्तविधवाक्प्रपञ्चप्रसवस्थानतया तदुचितयोन्या खैकारपरिग्रहोऽपि सन् वाग्भव ऐकारो भवति । विमर्शयोगितया च सद्रूपः परशिवः प्रकाशलक्षणोऽपि भवति । स च प्रकाश-विमर्शस्य स्वरूपविश्रान्ततयानन्दो भवति । तदीयो विमर्श एवानन्दनम् ।

तदुचिततया सोऽकारो वाङ्मात्ररूपोऽवस्थान्तरं प्राप्नुवन्निकारः । स चैवमन्तर्मुखोऽपि संस्त्रयीमयत्वाच्चेत्युक्तस्वरूपरसविषयानन्दतया विवृद्धत्वाच्छक्त्यात्मकत्वाच्च तदुचित-मीकारं परिगृह्णन् कामराज ईकारो भवति । स चानन्दरूपः प्रकाशस्तदीयानन्दनरूप-विमर्शस्य तत्रैव पर्यवसितत्वात् पूर्णो भवति ।

तदीयश्च सविमर्श इकाररूपोऽवस्थान्तरं प्राप्नुवन्नुकारः स चैवमन्तर्मुखोऽपि सन् लये त्रिलोक्या अपीत्युक्तरूपसकलार्थनिदानशक्तिस्तत्स्वभावभूतोन्मेषोनतारूपत्वाच्छंक्तित्वाच्च तदुचितमूकारं तथानुवृत्तस्वप्रकाशरूपा + + रोधित्सयादितोकारं वाङ्मात्ररूपं च परिगृह्ण-न्नौकारः शक्तिर्भवति । सेयं शुद्धा सकलवर्णेषु स्वस्वार्थप्रत्ययपरेषु नित्यत्वादेकद्वित्र्यादि-वर्णयोगिनी स्यात् । सर्वन्यासेषु च वर्णपदादिवाचकानामियान् त्रिरूपो विमर्शव्यापारोऽभिप्रेत

एव । तदुक्तम्— कृतकृत्यस्य जगति सततं रूढसंस्थितेः ॥ इति ।

वागैश्वर्यातिशयदतयेत्यत्र (९.४) बालासिद्धिः वाग्भवं बीजमित्युक्तविधे वाग्भवं प्रतीयते । कामराजमुक्तमिति चाजकलाप्रथमावशान्तिभिरिति वक्ष्यमाणं कामबीजमपि प्रतीयते । शाक्तमिति च शक्तिसमूहस्य सकारौकारविसर्गरूपस्य प्रतीतिरिति । यदुक्तं—सकाररूपिणी शक्तिरिति । विसर्गः प्रकृतिर्मतेति च । सेयं कुलसुन्दरीत्युच्यते ।

बालायास्त्रिषु बीजेषु विजयोपरि हो यदि ।
जीवविद्या सकारश्चेच्छिवविद्या ह्यसौ यदि ॥
सहौं चेच्छक्तिविद्यैषा कामाख्या त्रिष्वपि युक् ।
मायाद्या मोहनी बाला तन्मध्या क्षोभणी मता ॥
तदन्ता क्लेदनी सैव श्रीकण्ठाद्या महोदया ।
शोधनीत्वं प्रतिष्ठाद्या ब्लेमन्ता मोहनी तु चेत् ॥
मालिनी पञ्चकूटं चेत् सिद्धा बीजेष्वपि त्रिषु ।
शुद्धा त्रिष्वपि बीजेषु निष्कला वाग्भवे तुवाक् ॥
सिद्धैर्वोर्ध्वं त्रिरेफेभ्यो उकारे त्वंबिका भवेत् ।
सिद्धा याष्टककारोर्ध्वं भूमेरेवोनलान्मरुत् ॥
त्रिषु बीजेष्वपि स्याच्चेत् + + + + ।
बालैव कामवाक्छक्तिष्वनन्तानुत्तरारुणाः ॥
प्राक्छान्तियोनिशुक्लेभ्यो यदि सम्पत्करीभवेत् ॥

(अत्रादर्शपुस्तके श्लोकैकः पतितः)

सरमार्धचन्द्रैरित्यत्राभिप्रायान्तरं दर्शयति—सकाररूपिणीत्यादिना । सो रमतेऽस्मिन्निति सरो हकारः । कथमियता हकारसिद्धिरिति । तत्प्रकारोऽपीहोच्यते । सस्तावच्छक्तिः । तदुक्तम्—स इति प्रकृतिर्मतेति । शक्तिश्च शिवे रमते । हकारश्च शिवः । तदप्युक्तम्—हकारः शिव इत्युक्त इति । तथा च सरो हकारो भवतीत्यर्थः । निष्कीलविद्योद्धारप्रकार इति । कीलमाविलम् । तदुक्तम्—वाग्भवः सन्निराविल इति । तद्रहिता निष्कीलविद्या सा च प्रकृतविद्यैव । सा च मध्यमपञ्चकूटा विश्वविद्योच्यते । त्रिंशत्प्रकारापीत्युक्तनयेन सर्वपञ्चकूटा सिद्धा विद्यापि निष्कीला सम्भवति । तस्यामुत्पत्तिसिद्धायामपि कीलयोगः अत एव गम्यते । तदुद्धारे तद्विपरीतवर्णयोगे च कृते सैव निष्कीला भवति । यथा वनदुर्गायां वक्ष्यति—वातन्म इत्यक्षराणीत्यादि । मन्त्रशक्तीनां नित्यावदाततया कीलासम्भवेऽपि कार्यविशेषापर्याप्तिर्वर्णविशेषतः स्यात् ।

तत्र तत्कार्यकरवर्णयोगोऽपि कार्य एवेति कीलोद्धारोपपत्तिः । इह सरद्वयस्य तन्मन्त्रेणोपादानमित्यवबोद्धव्यम् । सरः सर इति रेफान्वितः सन् हकार इति च तदर्थः । तस्य चेकारबिन्दुयोगः । तथा चेयं भुवनेशी भवति । तदवयवेन क्षेण केवलरेफस्य कीलतयोद्धार इह विवक्षितः । वक्ष्यति च अङ्गाभिधाने—हसकलह्रामित्यादि । यद्वा निष्कीलविद्याग्रहणं ललिताभिप्रायम् । त्रिपुरसुन्दरीविद्यायामिह कीलोद्धारः । ललिताया वाग्भवमात्रमेतदुद्धृतम् । शेषं समानमेवेति । तदुक्तम्—

द्वावन्यौ कामशक्त्याख्यौ वर्णौ निष्कीलकौ मतौ ॥ इति ।

यद्वा कामराजशाक्तयोरपीहोद्धारोऽभिप्रेत एव । रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरित्येतदावर्तनीयम् । क्वचिद्रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिः सद्भी रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरिति च योजना । क्वचिदिति चास्यामेव मध्यमबीजाभिप्रायम् । रक्तः सकारः । तेन शक्तिस्तृतीयबीजं लक्ष्यते । शक्तिबीजे यो हकारो रक्ताच्छकेन्द्रशिखिभिरिति सामान्यविधानप्राप्तः सोच्छेरक्तो रक्ताच्छः स के शिरस्युपरि यस्य स रक्ताच्छकः । इन्द्रशिखी चेन्द्रशिखिरक्ताच्छक इन्द्रशिखी येष्विति विशेषणपदस्य समासः । तेनैतदुक्तं भवति । ललितायां शाक्तबीजे नास्त्यादितो हकारः । कामराजबीजे तु स लकारात्पूर्वमधिकृतोऽस्तीति । ततश्च कृत्स्ना ललितेह सिद्धा भवति । तदेतदधस्ताद् गुणितप्रकरणे सूचितम्—

शक्तिः कामाग्निनादात्मा गूढमूर्तिः प्रतीयते । इति ॥

किञ्च तत्र सकलजगदधीशा शाश्वता विश्वयोनिरित्यत्र कामराजविद्योद्धारोऽपि सूचितः । तत्र सकलजगदधीशेति शाक्तमुक्तम् । सकारादिवर्णत्रयं भुवनेशी चेति । शाश्वतेति विशेषणयोगे कामराजमप्युक्तम् । सकौ लजगदधीशेति समासः । शाश्वतेत्यावृत्त्या विशेषणद्वयं भवति । शाश्वतं शिवो हकारस्तद्योगादियं शाश्वता भवति । तद्योगश्च सति पृथक्करणात् तदुपरीत्यवसीयते । पुनः शाश्वत + यस्याः सा शाश्वतेति समासनीयम् । अ इति तरत्स्थानस्य शिरसो ग्रहणम् । तेनादावपि हकारयोगः सिद्धो भवति । वाग्भवोद्धारे तु शाश्वता विश्वयोनिरेकारो यस्यामिति समासः । तद्योगश्चानेनो + क्तति च + कारोपरि भवति । सका ककारसहिता लजगदधीशेति समासः । अत्र कारस्य पृथक्करणात्तदुपरि तद्योगोऽवसीयत इति ॥ ३ ॥

अब **त्रिपुरा विद्या का त्रिबीज** कहते हैं—व्योम (ह) इन्दु (स) वह्नि (र) अधर (ऐ) बिन्दु (शून्य) यह एक बीज हुआ । १. बीज स्वरूप—हसरैं । रक्त (हकार) अच्छ (सकार) क स्वरूप इन्द्र (लकार) शिखी (रकार) के सहित सर (हकार) मा ईकार बिन्दु यह अन्य बीज हुआ । २. बीज स्वरूप—ह्स्क्ल्ह्रीं । द्यो (हकार) शीतकर (सकार) पावक (रकार) मनु (औ) अमनत (विसर्ग) यह तीसरा बीजाक्षर हुआ । ३. बीज स्वरूप—ह्स्रौः । इन तीनों बीजों से युक्त होने के कारण इस विद्या का नाम 'त्रिपुरा' कहा गया ॥ ३ ॥

वागैश्वर्यातिशयदतया वाग्भवं बीजमुक्तं
त्रैलोक्यक्षोभणसवशताकृष्टिदं कामराजम् ।
शाक्तं क्ष्वेलापहरकविताकारकं मन्त्रमेतत्
प्रोक्तं धर्मद्रविणसुखमोक्षप्रदं साधकानाम् ॥ ४ ॥

व्यस्तविनियोगोक्तिर्वागैश्वर्येति । धर्मेति समस्तविनियोगोक्तिः । आदिनाथदेवीगायत्रीत्रिपुराभैरव्यः ऋष्यादयः । वाग्भवकामराजौ बीजशक्ती । शाक्तं वा शक्तिः ॥ ४ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले वागैश्वर्यातिशयदतयेति त्रिबीजानां वाग्भवादितया प्रसिद्धिस्तत्रिबन्धनं चोच्यते । त्रैलोक्यक्षोभणेत्यादिपदमपि हेतुगर्भं विशेषणम् । त्रैलोक्यपदं वशताकृष्टोत्यत्रापि सम्बध्यते । क्ष्वेलापहरकविताकारकमित्येतदपि हेतुगर्भमेव । क्ष्वेलग्रहणं दुष्प्रतिहरसकलदुरितरोगभयाद्युपलक्षणम् । तथा चात्राप्यतिशय उक्तो भवति । अत्राभिप्रायान्तरमाह—व्यस्तविनियोगोक्तिर्वागैश्वर्येतीति । त्रिपुराबीजानां त्रयाणां व्यस्तानामपि साधनमस्तीत्यप्यनेनोक्तम् । विश्वविद्यायां बालायां शुद्धायामन्या + मपि त्रैपुरविद्यानां वाग्भवबीजं केवलमेव वागैश्वर्यातिशयार्थिभिः साधनीयम् । तासामेव कामराजं विश्वक्षोभणाद्यार्थिभिरित्यभिप्रायः । त्रिपुरसुन्दर्यामपि समानमेतत् । किन्तु कामराजप्रधाना सा भवति । तदुक्तमियं मध्यमबीजप्रधाना विद्या बीजत्रयेऽपि कामराजसंयोगादिति । तत्र वाग्भवशक्तयोरपि जगत्क्षोभणादिसमुच्चयो द्रष्टव्यः । मन्त्रमित्यादिशेषस्याभिप्रायमाह—धर्मेति समस्तविनियोगोक्तिरिति । त्रिपुरसुन्दरी तु + + समस्ता द्विधा भवति । तत्र त्रिबीजोक्ताया भुवनेश्वर्याः सकृदन्त एव योग एकबीजा भवति । तच्च सरमार्धचन्द्रैरिति सकृद्योजनायां सिद्धं भवति तदुक्तं + + ॥ ४ ॥

यतः वागीश्वरी अत्यन्त श्रेष्ठ हैं । अतः पहले वाग्बीज (ऐं) ही कहा गया है । वाणी की उपासना करने वालों को वाग्बीज (ऐं) की उपासना करनी चाहिये । इसके बाद कामबीज (क्लीं) है जो त्रैलोक्य को भी क्षुब्ध करने वाला है । अतः आकर्षण की इच्छा करने वाले साधकों को कामबीज (क्लीं) की उपासना करनी चाहिये । समस्त दुष्कर्म, दुष्प्रतिग्रह, पाप एवं रोग भयादि का अपहरण करने वाला कामराज बीज है और कविताकारक भी होता है । अतः साधकों को धर्म, द्रव्य, सुख, समृद्धि एवं मोक्ष प्राप्त करने के लिये कामराज की उपासना करनी चाहिये । इसे शाक्तबीज भी कहते हैं ॥ ४ ॥

न्यासभेदाः

नाभेरथाचरणमाहृदयाच्च नाभिं
मूर्ध्नस्तथा हृदयमित्यमुना क्रमेण ।
बीजैस्त्रिभिर्न्यसतु हस्ततले च सव्ये
दक्षाह्वये द्वितयमप्युभयोस्तृतीयम् ॥ ५ ॥

मूर्धनि गुह्यहृदोरपि नेत्रत्रितये च कर्णयोरास्ये ।
अंसद्वये च पृष्ठे कौर्परयोर्नाभिमण्डले न्यस्येत् ॥ ६ ॥

नाभेरथाचरणमिति । पीठमूर्तिन्यासावाहनादिकराङ्गुलिन्यासव्यापकलिपिश्रीकण्ठादिन्यासानन्तरमित्यर्थः । तत्र पीठन्यासे आधारशक्तिमूलप्रकृत्यनन्त पृथिव्यमृतार्णव रत्नद्वीप रत्नमण्डप कल्पकतरु श्वेतच्छत्राणि हृदि विन्यस्य । धर्मादिकं वरदान्तं दक्षिणकर्णांसपार्श्वकटिपादेषु । अधर्मादिकं वामकर्णादिषु । इच्छा ज्ञाना क्रिया कामा कामिनी कामदायिनी रतिप्रियानन्दामनोन्मन्यो नव शक्तयः । नवशक्तिन्यासानन्तरं नवयोनिचक्रासनाय नमः इति व्याप्य नवयोनिन्यासमाचरेत् ।

मूलबीजैः श्रोत्रद्वयचिबुकेषु प्रथमः पर्यायः । शङ्खद्वयास्येषु द्वितीयः । दृगद्वयघ्राणेषु तृतीयः । अंसद्वयहृत्सु चतुर्थः । कूर्परद्वयकुक्षिषु पञ्चमः । जानुद्वयान्धुषु षष्ठः । पादद्वयगुह्येषु सप्तमः । पार्श्वद्वयहृत्सु अष्टमः । स्तनद्वयकण्ठेषु नवम इति । पुनर्द्वादशशक्तिन्यासः । ऐं वामायै नमः । ज्येष्ठायै नमः । रौद्र्यै नमः । अम्बिकायै नमः । हृत्त्रिकोणरेखात्रये मध्ये च । इच्छायै ज्ञानायै क्रियायै कुब्जिकायै । कोणबाह्येषु नध्ये च । प्रह्व्यै विषघ्नै दूतर्यै सर्वानन्दायै । कोणत्रितये मध्ये चेति ।

पुनश्चतुष्पीठन्यासः । ऐं क्लीं सौः ओड्याणपीठाय नमः । ऐं जालन्धरपीठाय नमः । क्लीं पूर्णगिरिपीठाय नमः । सौः कामरूपपीठाय नमः । इति शिरोललाटहृदयगुह्येषु पीठन्यासः । ऐं परायै । क्लीं अपरायै । सौः परापरायै । ह्सौः सदाशिवमहाप्रेतपद्मासनाय नमः । इति पीठसमष्टिमन्त्रेण व्याप्य । पादुकासप्तकं न्यसेत् । ऐं अण्डजे अङ्गजानन्ददेवि (श्रीपादुकाभ्यो नमः इतीत्यपि क्वचिदधिकः) अहिकरि आज्ञां पूजयामि नमः । ऐं परायै श्रीगुरुपादुकापङ्क्त्यै नमः। क्लीं अपरायै श्रीगुरुपादुकापङ्क्त्यै नमः । सौः परापरायै श्रीगुरु-पादुकापङ्क्त्यै नमः । ऐं श्रीअनन्तनाथदेव श्रीअनन्तनाथदेवि श्रीगुरुपादुकाभ्यो नमः । एवमेव क्लीं श्रीअवतारनाथदेव श्रीअवतारनाथदेवि श्रीपादुकापद्मेभ्यो नमः । सौः श्रीसिद्धनाथदेव श्रीसिद्धनाथ देवि श्रीपादुकाभ्यो नमः इति शिरसि । ऐं क्लीं ह्सौः त्रिपुराभैरवीमूर्तये नमः । इति मूर्तिन्यासः ।

तत आवाहनादिकम् । ततः करन्यासाङ्गुलिन्यासौ । तत्राऽङ्गुलिन्यासे मध्य-बीजस्थहकारेण विनपुंसकह्रस्वयुतैः ईशानादिमूर्तिभिः सहितैरङ्गुष्ठादिषु न्यसेत् । ह्रों ईशानमनोभवाङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ह्रें तत्पुरुषमकरध्वजतर्जनीभ्यां नमः । ह्रुं अघोर-कुमारकन्दर्पमध्यमाभ्यां नमः । ह्रिं वामदेवमन्मथानामिकाभ्यां नमः । ह्रं सद्योजात-कामदेवकनिष्ठिकाभ्यां नमः । पुनः षडङ्गेन सवाग्भवमध्यदीर्घेणाऽङ्गुलिं न्यसित्वा । बाणपञ्चकं न्यसेत् । द्रां शोषणबाणाङ्गुष्ठाभ्यां नमः । एवमेव द्रीं मोहन । क्लीं सन्दीपन । ब्लूं तापन । सः मादनबाणकनिष्ठिकाभ्यां नमः । इति बाणान् न्यसित्वा । मूलेन देहे त्रिशो व्याप्य । मूलपुटितमातृकां न्यसित्वा । श्रीकण्ठादिन्यासं कुर्यात् ॥ ५-६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले नाभेरथाचरणमित्यादिन्यासप्रकरणम् । तत्र यत्सामान्य-कर्तव्यं तद्दीक्षापटल उक्तम्—अथ पुनराचम्य गुरुरित्यादि । तत्र लिपिन्यासानन्तरमङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरित्यादिन्यासानन्तरं नाभेरथाचरणमित्यादि सर्वं कार्यम् । पुनरङ्गर्ष्यादिन्यासः । तदाह—अङ्गषट्कममुना विधायेति । मूले त्वृष्यादिन्यासो नावश्यक इति तद्कथनम् । किं पुनस्तदिति तदाहादिनाथेति । त्रिपुराभैरवी सर्वेषां त्रैपुराणां देवता । यद्वा मध्यमपञ्चकूटस्यैव + + बालादीनां तु सा सा देवता ग्राह्या । यथा बालायाः कुलसुन्दरी शुद्धाया अपि सैव । विजयायास्त्रिपुरविजया मोहिन्यास्त्रिपुरमालिनी सिद्धायास्त्रिपुरसिद्धा कामराजनिष्कील-विद्ययोस्त्रिपुरसुन्दरीत्याद्यूह्यमिति । तथा ब्रह्मादिमन्त्रयोगेऽपि ब्रह्मरूपिणी त्रिपुरभैरवीत्या-द्यूह्यम् । वक्ष्यति च श्रीपटले । वाग्भवकामराजाविति । ह्स्रैं बीजम् (मध्यमन्त्यं वा)

शक्तिरिति भावः । तत्तन्मन्त्रेषु तत्तद्वाग्भवकामराजयोरेवं भवति । नाभेरथाचरणमित्यथशब्दो न्यासप्रकरणारम्भार्थः ।

अभिप्रायान्तरमाह—पीठमूर्तिन्यासेत्यदिना । ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय देवतां ध्यात्वेत्यादि सर्वमिह समानम् । तत्र प्रबोधसमये स्वनाममहावाक्यमूलमन्त्राजपापरमात्ममन्त्रप्रणवैरात्मानुसन्धानं कृत्वोत्थानं कार्यम् । पुनर्गतदिनकर्मसमर्पणविधौ च गुरुसमष्टिमन्त्रेण शिरस्यञ्जलिं कृत्वा ऋष्यादिन्यासं विधाय देवतां ध्यात्वा मानसपूजां कृत्वा गतदिनकृतकर्मसमर्पणं कृत्वा योगं विधायोपसंहरेत् ।

पुनस्तथा शिरस्यञ्जलिं कृत्वा गुरुगणपतिमन्त्रं स्वास्त्रेण तालत्रयादि च कृत्वा प्रणवप्राणायामं सकृन्मातृकान्यासं मूलप्राणायामं तदङ्गैरुभयाङ्गुष्ठादिकलान्तन्यासं मूलेन देहव्यापकं च कृत्वा मूलं समस्तव्यस्तसमस्तसमस्तं मूलाधारादिषु न्यस्याङ्गर्ष्यादिन्यासं विधाय मानसपूजापूर्वकं मूलं त्रिवारं परिजप्य प्रागुक्तवैलोम्येन षोडशान्तादिष्वानन्दार्णवादीन् विभावयेत् । सर्वेश्वरादयः सर्वत्र स्वशक्तिभिर्मूलप्रकृत्युमालक्ष्मीसरस्वतीभिर्युक्ताः स्युरिति विशेषः ।

मानसपूजां कृत्वा त्रिवारं मूलं परिजप्य तद्दिनकरिष्यमाणकर्मसमर्पणमपि विधाय योगं विधायाजपा-परमात्मप्रणवयोगानपि कृत्वाङ्गर्ष्यादि कुर्यात् । स्नानेऽप्येवं सर्वं योजनीयम् । जपस्थानं कृत्वा लिपिपद्मकर्णिकागतत्रैपुरमध्ये तज्जीवतज्जीवतयोपविश्य गुरुवन्दनमाचरेत् ।

तत्र ॐ ह्रीं परप्रकाशानन्दाद्यशेषगुरुपारम्पर्यक्रमेण स्वगुरुपादाम्बुजं यावत्तावत् प्रणमामीति गुरुसमष्टिमन्त्रेण शिरस्यञ्जलिं कृत्वा ॐ ह्रीं परगुरुपादुकाभ्यो नमः । ॐ ह्रीं परावरगुरुपादुकाभ्यो नमः । ॐ ह्रीं अपरगुरुपादुकाभ्यो नमः । इति त्रिगुरुमन्त्रैरपि । ॐ ह्रीं परप्रकाशानन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामीत्यादि वक्ष्यमाणगुरुव्यष्टिमन्त्रैरपि शिरस्यञ्जलिं विधाय गुं अस्मद्गुरुभ्यो नमः । गं गणपतये नमः । दुं दुर्गायै नमः । सां सरस्वत्यै नमः । क्षं क्षेत्रपालाय नमः इत्यंसोर्वग्रेषु । ह्रीं परशक्त्यै नम इति हृदये च नत्वास्त्रेण कराङ्गुलिशोधनतालत्रयादिसर्वं कृत्वा करादिमन्त्रैः पादादिमस्तकान्तं व्यापकं विधाय जीवरक्षां विभाव्य + + प्राणायामं सलिपिन्यासमित्यत्र विवृतप्रकारेण वा वक्ष्यमाणवैधकप्राणायामैर्वा भुवनेश्वर्यादिपटलभाविरीत्या वा देहशुद्धिं विधाय नित्यलिपिन्यास + + प्राणाग्निहोत्रप्रपञ्चयागसकलीकरणान्यपि कुर्यात् । तत्र च मूलमनुवर्तनीयम् । तदुक्तं—प्रणवशक्तिमूलमन्त्रादियोग इत्यादि ।

ततो मन्त्रोदयमन्त्रप्राणायामावृष्यादिन्यासबीजादिप्रतिपत्तिमन्त्रव्याप्त्यनुस्मरणानि च कृत्वा पीठन्यासमारभेतेति दीक्षापटलेऽतः सिद्धमिति । पीठन्यासादिषु विशेषमभिधत्ते—पीठन्यासमित्यादिना । यद्दीक्षापटल उक्तमाधारशक्तिमूलप्रकृतीत्यादि तत्सर्वमिह प्राप्तम् । तत्रामृतार्णवादिविशेषोऽयमभिधीयते । यद्वा सर्वविधानेषु विकल्पाभिप्रायमेतत् । धर्मादिकं वरदान्तमिति धर्मादिचतुष्कं वरदं चेत्यर्थः । पीठमध्ये पादो वरद इति ज्ञेयम् । अधर्मादिकमित्यवरदान्तमित्यर्थादवसेयम् । पीठमध्यफलकमवरद इति ज्ञेयम् । मूले तु वरदावरदौ नोक्ताविति पुनरनन्तपद्ममण्डलगुणात्मत्रयन्यासं कृत्वा नवशक्तीर्न्यसेत् । तदाहेच्छाज्ञानेति ।

वक्ष्यति च—वामादिशक्तिसहितं परिपूज्य पीठमित्यादि । मूलबीजैरिति यस्या विद्याया

मन्त्रोदयादि कृतं तस्या वाग्भवादिबीजैस्त्रिभिरित्यर्थः । तेषां व्युत्क्रमे प्रक्रमे च तदुपपत्त्या न्यासो द्रष्टव्यः । हृदीति । हृदि हि पीठपद्मकर्णिका भवति । तत्र च नवयोनिचक्रं तन्मध्ये च त्रिकोणमित्येवमुक्तम् । त्रिकोणरेखात्रय इति । प्रागादिरेखासु प्रादक्षिण्येनेति भावः । कोणबाह्येष्विति । अग्न्यादिकोणानां बाह्यप्रदेशेष्विति भावः । कोणत्रितय इति । अग्न्यादिकोणप्रदेशेष्वन्तरिति भावः । वामादीनामष्टाश्रमध्ययोगिस्थानपक्षे तु तथा न्यासः स्यात् । पुनश्चतुष्पीठन्यास इति । समस्तयोगादोड्याणपीठस्य प्राधान्यमवसीयते । इह धर्मादीनां नवयोनीनां चतुष्पीठानां च यद्यप्यन्यथा स्थितिर्भवति किन्तु तेषामेषु स्थानेषु सन्निधानमित्येव न्यासोपपत्तिः । पूजितानां योगो युक्तानां पूजेति विशेषसम्भवः । पीठसमष्टिमन्त्रमाह—ऐं परायै इति । एवं पीठन्यास उक्तः । अथान्तरा पादुकान्यासमाह—पादुकाः सप्तेत्यादिना । न्यसेदित्यस्य कुत्रेत्यपेक्षायां मन्त्राम्नानानन्तरमाह—शिरसीति । संप + ते । अथ मूर्तिन्यासमाह—ऐं क्लीं सौः इति ।

तत आवाहनादिकमिति । तदुक्तमावाहनस्थापनेत्यादि । ततः करन्यासाङ्गुलिन्यासाविति । करयोस्तलपृष्ठपार्श्वेषु मूलेन व्यापय्य बीजैस्त्रिभिर्न्यसत्वित्यमुं न्यासं च कुर्यात् । अयं करन्यासः । तत्राङ्गुलिन्यास इति । मध्यमादिकनिष्ठान्तमङ्गुष्ठतर्जनीतलेषु च त्रिबीजानां न्यासः पूर्वं कार्यः । त्रिपुरसुन्दर्यान्तु विशेषः ।

न्यसेद्बीजानि विद्यायाः पञ्च शङ्खतलद्वये ।
पृष्ठयोर्मूलमध्याग्रस्थानेषु तलयोरपि ।। इति ।

मध्यबीजस्थहकारेणेति । निष्कीलपञ्चकूटाभिप्रायमेतत् । अन्यत्र तु ह्स्रकारो गृह्यते । यद्वा सर्वास्वपि भुवनेश्यात्मकतया ह्रकार एव ग्राह्यः । विनपुंसकह्रस्वयुतेनेति ओ ए उ इ अ इत्येषां ग्रहणम् । मन्त्रानप्यप्रतिपत्त्यर्थं पठति ह्रों ईशानेति । ननु यद्येवं किमेषां लक्षणकथनेनेति चेत् । उच्यते । देहन्यासे मन्त्रसिद्ध्यर्थमेतदित्यवगन्तव्यम् । वक्ष्यति च—मूर्तय ईशानमनोभवाद्या इत्यादि । पुनः षडङ्गेनेति । तत्प्रकारमपि दर्शयति—सवाग्भवमध्यदीर्घेणेति । मध्यबीजगतैः आ ई इत्यादिदीर्घैः षडङ्गानि । ते दीर्घा वाग्भवान्ताः स्युरित्यर्थः । यद्वक्ष्यति—मूलबीजमध्यबीजदीर्घानन्तरमिति । तेन सहायं विकल्प इत्यवबोद्धव्यम् । यथा हसकलह्रां ह्स्रैं हृदयाय नम इत्यादि । शुद्धादिषु स्वानि स्वान्यङ्गानीति ज्ञेयम् । मूलपुटितमातृकां न्यसित्वेति । तदुक्तं—बीजत्रयानुलोमप्रतिलोममध्यगतां मातृकामिति । प्रत्येकं बीजैः पुटिता द्विधा ग्रस्ता च मातृका न्यस्यते । श्रीकण्ठादिन्यासं कुर्यादिति । यच्छ्रीकण्ठादिन्यासानन्तरमित्युक्तं तदिति भावः ।

ननु हृल्लेखापटले यद्वक्ष्यति—शैवतत्त्वन्यासशक्तिश्रीसन्ततिरित्यादिन्यासबुभुक्षादिन्यासश्रीकण्ठादिन्यासेति । तच्च सर्वमन्त्रसामान्यतया विवक्षितम् । तेनेह कथं भाव्यमिति । उच्यते । नेह तदुपेक्ष्यते । किन्तु यदिहावश्यकं तदुच्यत इति । इहैतदपि गम्यते । शैवतत्त्वादीनां सर्वमन्त्रेष्वपि यावदिच्छान्यास इति । मूले नाभेरथाचरणमिति मूलबीजन्यास उक्तः । बीजैस्त्रिभिर्न्यसत्विति सम्बध्यते । सव्ये दक्षाह्वये च हस्ततले द्वितयमपीति सम्बन्धः । बीजद्वयन्यासोऽयमुक्तः । तृतीयं बीजमुभयोर्हस्ततलयोः सह न्यसत्विति योजनीयम् । त्रिखण्डन्यासोऽयमुक्तः । मूर्धनि गुह्यहृदोरपीति पञ्चावृत्तिन्यासः ।। ५-६ ।।

बीज न्यास विधान—नाभि से लेकर चरण पर्यन्त प्रथम बीज (ऐं) से, हृदय से लेकर नाभि पर्यन्त द्वितीय बीज (क्लीं) से तथा शिर से लेकर हृदय पर्यन्त तृतीय बीज से इस प्रकार क्रमशः एक-एक बीज से न्यास करे। बायें हाथ के तलवे में तीनों बीजों से तथा दाहिने हाथ में केवल द्वितीय बीज से तदनन्तर दोनों हाथों में एक साथ तृतीय बीज से न्यास करे ॥ ५ ॥

शिर, गुह्य एवं हृदय, तीनों नेत्र, दोनों कान और मुख, दोनों कन्धा और पृष्ठ, दोनों कूर्प और नाभि मण्डल में त्रिबीजों से न्यास करे। यहाँ त्रिबीजों के न्यास की पाँच आवृत्ति कही गई है ॥ ६ ॥

वाग्भवेन पुनरङ्गुलीष्वथो
विन्यसेच्च पुनरुक्तमार्गतः।
अङ्गषट्कममुना विधाय
तद्देवतां विशदधीर्विचिन्तयेत् ॥ ७ ॥

त्रिपुराध्यानम्

आताम्रार्कायुताभां कलितशशिकलारञ्जितप्तां त्रिनेत्रां
देवीं पूर्णेन्दुवक्त्रां विधृतजपवटीपुस्तकाभीत्यभीष्टाम्।
पीनोत्तुङ्गस्तनार्तां बलिलसितविलग्नामसृक्पङ्कराज-
न्मुण्डस्रङ्मण्डिताङ्गीमरुणतरदुकूलानुलेपां नमामि ॥ ८ ॥

वाग्भवेन पुनरिति। मूलबीजमध्यमबीजदीर्घानन्तरमित्यर्थः। ह्स्त्रैं हसकलह्रां ह्सैं हृदयाय नमः। हसकलह्रीं हसकलह्रीं ह्स्त्रैं शिरसे स्वाहा। ह्स्त्रौः हसकलह्रूं ह्स्त्रैं शिखायै वषट्। ह्स्त्रैं हसकलह्रैं ह्स्त्रैं कवचाय हुं। हसकलह्रीं हसकलह्रौं ह्स्त्रैं नेत्रत्रयाय वौषट्। ह्स्त्रौः हसकलह्रः ह्स्त्रैं अस्त्राय फट्। पुनरुक्तिः पुनर्वचनम्। चशब्देन करयोः बाणादिन्यासाः सूचिताः।

विशदधीरिति। धी वैशद्यहेतुभूताक्षरतत्त्वत्रिपञ्चनवावृत्त्यमृतेश्वर्यादि रत्यादि-मूर्त्यंगबाणसुभगामात्रादिभूषणन्यासाः सूचिताः। तत्र मूर्धाधारहृत्सु मूलवर्णन्यासः। ह्स्त्रैं आत्मतत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः। हसकलह्रीं विद्यातत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः। हस्त्रौः शिवतत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः। समस्तान्ते सर्वतत्त्वेश्वर्यै त्रिपुराभैरव्यै नमः। नाभ्याद्यास्यान्तं गुह्यादिभ्रूमध्यान्तं मूलाधारादिमस्तकान्तं पादादिमस्तकान्तं च तत्त्वन्यासः। पाद जानु गुह्य नाभि हृत्कण्ठास्य भ्रूमस्तकेषु त्र्यावृत्तिन्यासः। मूर्धगुह्यहृत्सु दक्षिणवामोर्ध्वनेत्रेषु कर्णद्वयास्येषु अंसद्वयपृष्ठेषु कोर्परद्वयनाभिषु पञ्चावृत्तिन्यासः। नवावृत्तिन्यासो नवयोनिन्यासवत्। ह्स्त्रौः अमृतेश्वर्यै नमः। मध्यमान्ते योगेश्वर्यै नमः। ह्स्त्रैं विश्वयोन्यै नमः। भ्रूमध्य हृदय मूलाधारेषु इत्यमृतेश्वर्यादिन्यासः। ह्स्त्रैं रत्यै नमः। मध्यमान्ते प्रीत्यै नमः। ह्स्त्रौः मनोभवायै नमः। इति मूलाधारादिषु रत्यादिन्यासः। मूर्तय ईशानमनोभवाद्या मूर्धास्यहृद्-गुह्यपादनामभिः ऊर्ध्वप्रागदक्षिणोत्तरपश्चिमवक्त्राणां नामभिश्च संयोज्य तेष्वेव

न्यस्तव्याः । ह्स्रौं ईशानमनोभवाय मूर्ध्ने नमः । ह्स्रौं ईशानमनोभवायोर्ध्ववक्त्राय नमः । इत्यादि प्रयोगक्रमः । पुनरङ्गानि विन्यस्य मूर्तिन्यासवद् बाणन्यासं विधाय । ततः सुभगादिन्यासं ललाटभ्रूमध्याद्यष्टाधारेषु ऐं क्लीं बसूं स्त्रीं सः इति बीजैः सह विन्यस्य । मूलाधाराद्यष्टाधारेषु आं क्षामादिदीर्घयुता ब्रह्माण्याद्या अं क्षमादिह्रस्वयुतैः भैरवैः सह विन्यस्य । शिरसि मूलमन्त्रं न्यसित्वा । व्याप्य । अङ्गर्ष्यादिकं विन्यस्य । भूषणन्यासं विधाय । आताम्रार्कायुताभामित्युक्तप्रकारेण विशदधीः ध्यायेदित्यर्थः ।

शिरो ललाटभ्रू कर्णद्वयाक्षिद्वय नासाद्वय गण्डद्वयौष्ठद्वय दन्तद्वयास्येषु स्वरान् गल कण्ठ पार्श्वद्वय स्तनद्वय पादबाहुद्वय कोर्परद्वय पाणितलतत्पृष्ठनाभि-गुह्योरुद्वयजानुद्वय जङ्घाद्वय स्फिक्पादतलद्वय पादाङ्गुष्ठद्वयेषु कादिरान्तं काञ्ची ग्रैवेयकटकहृद्गुह्यकुण्डलद्वयमौलिषु वललशक्षसषहान् न्यसेदिति भूषणन्यासः ।

असृक्पङ्कराजन्मुण्डस्रङ्मण्डिताङ्गीमिति । कुङ्कुमपङ्कवच्छोभमानाभिः मुण्ड-स्रग्भिः उत्तमाङ्गरूपाभिः स्रग्भिः शक्तिव्यापिनीसमनीभिर्मण्डितशरीरामिति परावर-ध्यानकथनमेतत् । अथवा असृक् अकारः स्रष्टा परः । तस्य पङ्कः सान्द्रीभावः आभास इत्यर्थः । तेन राजन्ती मुण्डा कुण्डलिनी । तस्याः स्रग्वदविच्छिन्नतया वर्तमानाः शक्तिभेदाः मुण्डस्रजः । तैरलङ्कृतशरीरामित्यर्थः । यथाश्रुतो वार्थः । तस्मिन् पक्षे आताम्रेत्यनेनैव परादिरूपकथनं द्रष्टव्यम् । निष्कीलपञ्चकूटे पाशाङ्कुश-पुस्तकाक्षस्रग्धरा वा देवी ध्येया। षट्कूटादिषु पाशाङ्कुशशूलकपालधरा वा ॥७-८॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वाग्भवेन पुनरित्यङ्गन्यास उक्तः । पुनर्वाग्भवेनाङ्गुलिषु न्यसेत् । अथो पुनरुक्तमार्गत इत्यन्वयः । पुनरिति पृथक् पदम् । तालत्रितयादि कुर्यादिति च शेषः । तदुक्तमधस्तात्—अङ्गुलीषु क्रमादङ्गैरित्यादि । इह यत्प्रागुक्तं हस्ततले च सव्य इत्यादि यच्चेदमङ्गुलिष्वङ्गन्यासादिकमुक्तं तद्यथोक्तकालं कार्यम् । यद्वा प्रागेवाङ्गुलिन्यासविधाविति ज्ञेयम् । वाग्भवेन पुनरिति प्रथमबीजेनैव षडङ्गमुक्तम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—वाग्भवेन पुनरितीति । पुनर्वाग्भवेनेति सम्बध्यते । मूलबीजानि द्विरुक्त्वा षड्बीजानि संपादनीयानि । तैरेव षड्भिरङ्गान्येके वदन्ति । मध्यमबीजस्य दीर्घा आ ई इत्यादयः षड्गृह्यन्ते । तान्येव सुप्रतिपत्त्यर्थं पठति—ह्स्रैमित्यादिना । निष्कील-विद्याविषयेऽयमङ्गपाठः । बालादिष्वप्यनेन न्यायेनाङ्गानि कल्प्यानि । पुनरुक्तमार्गत इत्येकं पदमभिप्रयन् विवृणोति—पुनरुक्तं पुनर्वचनमिति । वाग्भवेन विन्यसेदित्यत्र विशेषणमेतत् । वाग्भवस्य पुनः पुनरावृत्तिरेव षट्स्वङ्गेषु स्यात् । न त्वाकारादि तदुचितदीर्घयोग इति तदाशयः । चशब्देनेति । विन्यसेच्चेत्यमुनेति भावः । प्रा(बा)णादिन्यासा इति मूर्तिन्यासो गृह्यते । बहुवचनं तु बीजन्यासाद्यभिप्रायमित्यवबोद्धव्यम् । मूले तद्देवतां विशदधीरिति । स्वच्छमतिः समाहितः सन्न्यस्तमन्त्रदेवतां ध्यायेदित्यर्थः ।

अभिप्रायान्तरमाह—धीवैशद्यहेतुभूतेत्यादिना । न्यासविशेषणमेतत् । न्यासे हि नाना-विधे क्रियमाणे देवतायामास्तिक्यवृद्धौ तदनुसन्धानयोग्यता धियः स्यादिति न्यासानां धीवैशद्यहेतुत्वमुक्तम् । न्यासान्तरोपलक्षणं चैतत् । तेन श्रीकण्ठन्यासानन्तरं कामरत्यादिन्यासः—

कामश्च कामदः कान्तः कान्तिः कामाङ्ग एव च ।
कामचारः कामकल्पः कामुकः कामबन्धकः ॥
रामणो रामरमणौ रतिनाथो रतिप्रियः ।
रात्रिनाथो रमाकान्तो रममाणो निशाचरः ॥
नन्दको नन्दनश्चैव नन्दी नन्दयिता ततः ।
पञ्चबाणो रतिसखः पुष्पधन्वा महाधनुः ॥
भ्रमणो भ्रामणश्चैव भ्रममाणो भ्रमस्तथा ।
भ्रान्तश्च भ्रामकश्चाथ भ्रान्ताचारो भ्रमावहः ॥
मोहनो मोहको मोहो मोही मोहविवर्धनः ।
मन्मथो मदनश्चैव मातङ्गो भृङ्गनायकः ॥
स्याद्गायको गीतिकरो नर्तकः क्ष्वे(खे)लकस्तथा ।
उन्मत्तो नृत्तजश्चैव विलासी कामवर्धनः ॥
रतिः प्रीतिः कामिनी च मोहिनी कमलप्रिया ।
विलासिनी कल्पलता श्यामवर्णा शुचिस्मिता ॥
विस्मिताविस्मिता चैव लेलिहाना दिगम्बरा ।
वामा कुब्जा परा नित्या कल्याणी मोहनोत्तमा ॥
सुरोत्तमा सुलावण्या मालिनी कलहप्रिया ।
एकांक्षी चैव जटिलाजटिला नीलिमालिके ॥
शिखा दग्धा रमा पश्चाद्भ्रामिणी चारुलोचना ।
रतिप्रिया पलाशाक्षी गृहिणी विकटापि च ॥
मदारूपधरा माला ह्लादिनी विश्वतोमुखी ।
नन्दिनी चरमा कालो का(क)लकण्ठा च कन्दरा ॥
मेघश्यामा मदोन्मत्ता लिपिवर्णैः सह न्यसेत् ॥ इति ।

गणपतिविधानवद्विघ्नेशादिन्यासः । पुनर्ग्रहन्यासः ।

सूर्यः सोमोऽङ्गारकश्च बुधः शुक्रो बृहस्पतिः ।
शनैश्चरश्च राहुश्च केतुश्चैषां तु शक्तयः ॥
रेणुका च सुधा धात्री ज्ञानरूपा यशस्विनी ।
शाङ्करी चैव शक्तिश्च धूम्रा कृष्णाः नव क्रमात् ॥
स्वरान्तस्थाः पञ्च वर्गा ऊष्माणो लक्ष एव च ।
हृदधश्च शिरोनेत्रद्वये हृदुपरि न्यसेत् ।
ग्रीवानाभिमुखेष्वेव क्रमात्पादद्वयेऽपि च ॥ इति ।

पुनर्नक्षत्रन्यासः । द्विशो वर्णा योज्या हलक्षास्त्वेकश एव ।

भाले नयनयोः कर्णद्वये नासापुटद्वये ।
कण्ठे स्कन्धद्वये पश्चात्क(रयो)र्मणिबन्धयोः ।
स्तनयोर्नाभिकट्यूरूजानुजङ्घापदद्वये ॥ इति ।

ततो योगिनीन्यासः ।

कामरूपं वाराणसी नेपालं पौण्ड्रवर्धनम् ।
वरस्थिरं कान्यकुब्जं पूर्णशैलमथार्बुदम् ॥
आम्रातकेश्वरैकाम्रे त्रिस्रोतं कामकोट्टकम् ।
कैलासं भृगुकेदारं पीठं चन्द्रपुरं पुनः ॥
श्रीपीठमेकवीरं च जालन्ध्रमथ मालवम् ।
कुलान्तं देवीकोट्टं च गोकर्णमारुतेश्वरम् ॥
अट्टहासं च विरजं राजगृहं महापथम् ।
कोल्लागिरिरलकपुरमोङ्कारश्च जयन्तिका ॥
उज्जयिनी त्रिरात्रा च क्षीरकं हस्तिनापुरम् ।
ओड्डीशपुरं प्रयागं षष्ठीशं मायापुरं तथा ॥
गौरशैलं च मलयं श्रीशैलं मेरुसंज्ञकम् ।
गिरिवरं महेन्द्रं च वामनं हिरण्यपुरं पुनः ।
महालक्ष्मीपुरोड्याणं छायाच्छत्रमिति क्रमात् ॥ इति ।

ततो नाभेरथाचरणमित्युक्तम् । त्रिखण्डन्यासः । स च संहारक्रमेणोक्तः । तत्र मूर्ध्नस्तथा हृदयमित्यादिक्रमेण सर्गः । नाभेराचरणं मूर्ध्न आहृदयं हृदयादानाभि च स्थितिरित्यवबोद्धव्यम् । मूलन्यासान्तरमप्याह—तत्रेति । स्थितिन्यासोऽयम् । सर्गसंहारावपीहेष्यते । ततः शाक्ततत्त्वन्यासः । तदाह—ह्स्रैमित्यादिना । निष्कीलाविद्याविषयमेतत् । शुद्धादिषु तु स्वबीजानि ग्राह्याणि । स्वविलोमेनाप्येषां न्यास इष्यते । पुनरहोरात्रत्रिलिङ्गजपापरमात्मप्रणवन्यासानन्तरमावृत्तिन्यासः।

स इह त्रिविधः। तदाह—पादजानुगुह्येत्यादिना । नाभिहृत्कण्ठेषु आस्यभ्रूमस्तकेषु च विभागः । मूर्धगुह्यहृत्स्वित्यादिन्यासस्तु मूलोक्त एव । नवावृत्तिन्यासो नवयोनिवदिति । तदुक्तम्—मूलबीजैः श्रोत्रद्वयचिबुकेष्वित्यादि । ततश्चतुर्दशावृत्तिन्यासः । तदुक्तम्—शिरोऽपरभागे दक्षोत्तरब्रह्मरन्ध्रेषु मूलबीजानि व्यस्तानि विन्यसेत् । एवं तैरेव दक्षादिशङ्खद्वयभ्रूमध्येषु नेत्रद्वयघ्राणेषु श्रोत्रद्वयास्येष्वंसद्वयहृत्सु स्तनद्वयनाभिषु प्रपदद्वयाधारेषु जानुद्वयस्वाधिष्ठानेषु कटिद्वयजठरेषु पार्श्वद्वयहृत्सु स्तनद्वयकण्ठेषु अंसद्वयास्येषु श्रोत्रद्वयमस्तकेषु नेत्रद्वयभ्रूमध्येषु विन्यसेदिति । पुनः शृङ्खलान्यासः ।

केशान्ते चिबुके वक्त्रे वक्त्रे कण्ठे च चैबुके ।
चिबुके हृदये कण्ठे कण्ठे नाभौ तथा हृदि ॥
हृदि गुह्ये तथा नाभौ नाभौ गुह्ये च मूलके ।

मूलबीजत्रयं न्यसेदिति । अमृतेश्वर्यादिन्यासमाह—ह्स्रौमिति । रत्यादिन्यासमाह—ह्स्रैमिति । मूर्तिन्यासमाह—मूर्तय इति । सुप्रतिपत्त्यर्थं मन्त्रप्रयोगं दर्शयति—ह्स्रोमिति । पुनरङ्गानि विन्यस्येत्यावरणभूतान्यभिप्रेतानि । वक्ष्यति च—तेनैव चाङ्गानि विदिग्दिशास्वित्यादि । मूर्तिन्यासवदिति । मूर्धास्यान्येव स्थानानि । सुभगादिन्यास इति । ललाटभ्रूमध्यलम्बिकागलहृदयनाभिलिङ्गमूलमूलाधाराण्यष्टाधाराणि विन्यस्येत्यनेन सम्बन्धः ।

बीजपञ्चकं च प्रत्येकं संयोजनीयम् । यथा ऐं क्लीं ब्लूं स्त्रीं सः सुभगायै नम इत्यादि । आवरणान्तरसद्भावे केषामप्यनया दिशा न्यासः स्यात् । तदुक्तम्—या + + । मूलाधाराद्यष्टाधारेष्वित्यक्ताधाराणामेव वैलोम्येन ग्रहणम् । भूषणन्यासं विधायेति । यत्तु हृल्लेखाविधाने वक्ष्यति—त्रिपुरोक्तक्रमेण भूषणन्यासमाचरेत् अथावरणन्यास इति । ततश्चोभयत्रापि क्रमविकल्पोऽवसीयते ।

ननु किमिहैव भूषणन्यासोऽभिधीयत इति । उच्यते । इहैव भूषणन्यास आवश्यको मन्त्रान्तरेषु तु प्रकारान्तरेण भूषणन्यासोऽपि स्यादित्येतत्प्रतिपादनार्थमेतत् । विशदधीर्ध्यायेदिति । मूलगताविशदधीपदाभिप्राय इयानुक्त इति भावः। अतएवेत्यर्थ इत्युक्तमिति । भूषणन्यासं दर्शयति । शिरोललाटेत्यादिना । तत्पृष्ठेति । पाणिपृष्ठद्वयमेकमेव गृह्यते । कटकद्वयमप्येकमेव । भूषणन्यासानन्तरमायुधन्यासोऽपि कार्यः । तदुक्तं—विधृतजपवटीत्यादि ॥ ७॥

मूल आताम्रार्कायुताभामित्यताम्रं रक्तम् । प्ताशब्दो जटापर्यायः । जपवटी माणिक्याक्षमाला दक्षिणांसोपरिहस्त एतत् पुस्तकं वामोर्ध्वहस्ते । अभीतिरभीष्टं चेतरयोः । बलिलसितविलग्नामिति बलित्रयशोभितमध्यप्रदेशाम् । असृक्पङ्कराजन्मुण्डस्रङ्मण्डिताङ्गीमिति । मुण्डानामेवासृग्रक्तं सान्द्रमसृक् पङ्कः । तेन राजतां मुण्डानां स्रग्भिरलङ्कृतशरीरामिति । यद्वा असृक् कुङ्कुमं तस्य पङ्को द्रवः तद्वद्विराजतां मुण्डानां स्रग्भिरिति । अत्राभिप्रायान्तरमाह—असृक्पङ्केत्यादिना । मुण्डपदेनोत्तमाङ्गं लक्ष्यते । तदाह—उत्तमाङ्गरूपाभिरिति । तेन च सर्वोर्ध्ववर्तिनीनां शक्तीनां ग्रहणम् । तदाह—शक्तिव्यापिनीसमनीभिरिति । बिन्द्वाद्युपलक्षणमेतत् । बिन्द्वादिसमन्यन्तस्य सूक्ष्मतया विवक्षितत्वात् । अतएव लिपिपटल उक्तम्—भारतीमिति नादाद्यात्मकं सूक्ष्मरूपं कथितमिति । त्रिधा विभागे हि वैराजं स्थूलमितरद्वयं त्रयं वा सूक्ष्मं तदुत्तरं परं च रूपं स्यादिति ।

ननु तर्हि शक्त्यादिग्रहणं किमर्थमिति यावदिच्छं बिन्द्वादीनां संख्यापरिग्रहः शेषाणां च तदन्तर्भाव इति प्रतिवादार्थमेतत् । परपरापरध्यानकथनमेतदिति परं परापरं च ध्यानं समुच्चयेनोक्तमित्यर्थः । परं देवतातत्त्वमुन्मनीशक्तिरेव परं रूपम् । तदुक्तं—तामिति परं चिदात्मकमिति । तदेव त्रिपुरायाः स्वरूपम् । तस्या रूपमिह शरीरं विवक्षितम् । तत्र स्रग्वन्मूर्धादिपादान्तमविच्छन्नतया वर्तमानाः शक्तिव्यापिनीसमन्यस्तासामाकारश्च कुङ्कुमसान्द्रोपम इत्येतदिह सिद्धं भवति । तच्च परं रूपं स्थूलरूपहृत्कमलेऽतिसूक्ष्मतद्रूपाभं चिन्तनीयम् । शरीरग्रहणादिति ।

प्रकारान्तरं दर्शयति—अथवेति । असृगिति असृजतीति कृदन्तमेतत् । तदाहाकारः स्रष्टेति । परावागकार इष्यते । तदुक्तम्—अनुत्तराकारपुरुषस्येति । तस्य सर्गस्तु चिन्मात्रापेक्षया सम्भवति । तदुक्तम्—अनुत्तराकारपुरुषस्येति । तस्य सर्गस्तु चिन्मात्रापेक्षया सम्भवति । तदुक्तम्—वैखरीमध्यमापश्यन्तीपरालक्षणास्तासां दीपिकोन्मनीशक्तिरिति । पर इति परमात्मेत्यर्थः । परग्रहणमेतदेव चिन्मात्रात्मकं परं रूपमिति प्रतिपादनार्थम् । सान्द्रोभाव इति । चिन्मात्रपरावाक् तदर्थगतविशुद्धांशवलनतः सान्द्रोभावः स्यादिति भावः । आभास इति । चैतन्याभासाभिप्रायम् । तदुक्तं—मूर्तिर्मापया आभासस्तदभिव्यक्तश्चैतन्याभास इति । तेन राजन्तीति तद्योगः । सापि चिन्मयी परिदीप्ता स्यादिति भावः ।

मुण्डकुण्डलिनीति । मुण्डत्वमुत्तमाङ्गरूपत्वात् परापश्यन्त्यात्मिका हि शक्तिरध्यात्मवर्तिनी कुण्डलिनी । सा च स्थूलप्रपञ्चशिरःस्थानीया भवति। असृगित्यकाराऽपि सैव भवति। तस्यामिति मूलाधारान्तर्वर्तिन्यामिति भावः । स्रग्वदविच्छिन्नतयेति । समन्यादीनां मन्त्रजपवेलायामविच्छिन्नतया प्रसरोपरमयोः सद्भावादिति भावः । तदुक्तम्—अव्यक्तं प्रलपतीत्यादि । शक्तिभेदा इति । सामान्यशक्तिः कुण्डलिनी तस्या विशेषांशा बिन्द्वादिसमन्यन्ताः शक्तय इत्येवमुक्तम् । मुण्डस्रज इति । मुण्डानां स्रजो मुण्डस्रज इति समासः । तैरलङ्कृतशरीरामिति कुण्डलिन्यन्तरतिसूक्ष्मतया व्यवस्थितोन्मन्यभिप्रायमेतत् । पूर्वस्मिन् विवरणे सूक्ष्मशरीरवत्युन्मनी । तस्याः स्रग्वत्सामान्यादयः । इह तु विवरणे सूक्ष्मतेजोरूपोन्मनी । तस्याः समन्तादविच्छेदेन प्रसरोपरमभाजस्तेजोमात्राः समन्यादय इति भेदः ।

पुनरपि प्रकारान्तरं दर्शयितुमारभते—यथा श्रुतो वार्थ इति। स्थूलरूपविषयमेव वैतत्। परादिरूपन्तु पदान्तरगम्यमिति भावः । आताम्रेत्यनेनैवेति । एकमेवैतत्पदं रूपद्वयपरमित्येवकारेणोक्तम् । आताम्राभामर्कायुताभां चेत्येवं विवरणीयमेतत् । तत्रार्कायुताभामिति स्थूलविषयम् । निरतिशयरक्ता तदपेक्षयेति न्यूनतया च रक्ता आभा ज्योतिर्यस्याः सैवमाताम्राभेत्युक्ता। तत्र निरतिशयरक्तं स्थूलरूपहृदन्तर्वर्तिज्योतिरुन्मनी चिन्मात्रं परं रूपम् । तदुक्तं—तदन्त स्फुरिते तेजसि बोधमात्ररूप इति । तत ईषन्न्यूनस्थूलरूपाभापेक्षया च प्रकर्षाढ्यं रक्तं पररूपप्रभास्थानीयं परापरं रूपम् । तदप्युक्तम्—भगवत्यनलात्मके विदध्यादित्यादि । तदेतत् सर्वं भारतीं तामम्बिकां तामित्यत्रापि समानमेव ध्यानमित्यवबोद्धव्यम् । निष्कीलपञ्चकूट इति । पञ्चकूटविद्या द्विविधा—मध्यमपञ्चकूटं सर्वपञ्चकूटं चेति । तयोर्द्वयोः सहेदं ग्रहणम् । ललिता तु पञ्चकूटग्रहणान्न गृह्यते । सा तु पाशाङ्कुशेक्षुधनुःपुष्पशरधरा भवति । पाशाङ्कुशशूलकपालधरा वेति + हेदं ग्रहणम् । ललिता तु पञ्च । सर्वासामपि रूपभेदविकल्पोपलक्षणमेतत् । शुद्धायास्तावत्—

शुभ्राब्जस्थां त्रिणेत्रामभयवरकरां कुन्दमन्दारगौरां
पद्माक्षीमङ्गदाढ्यामतिरुचिरविचित्राकल्पवस्त्रभूषाम् ।
वन्दे देवीं कुमारीं शशिशकलसमोपेतमौलिं वहन्तीं-
मज्ञानोद्भेदिनीं तां प्रवरधनधान्यप्रदां कान्तिदां च ॥ इति ।

बालायास्तु मूलोक्त एव धवलत्वं विशेषः । यद्वा—

पीयूषकुम्भवरदाभयपुस्तकोद्यद्बाहामयुग्मनयनाममलाम्बुजस्थाम् ।
अच्छाङ्गरागवसनोपधानां नमामि बालेन्दुमौलिमनिशं वचसामधीशाम् ॥ इति ।

व्यस्तविधाने तु वाग्भवे ।

धवलनलिनराजच्चन्द्रसंस्थां प्रसन्नां धवलवसनभूषामाल्यदेहां त्रिनेत्राम् ।
कमलयुगवराभीत्युल्लसद्बाहुपद्मां कुमुदरमणचूडां भारतीं भावयामि ॥ इति

कामराजे च + + शाक्ते च ब्रह्मादिमन्त्रयोगे तु तत्तदायुधादियोगो विशेषः । मिश्रणयोगे तु ब्रह्मादीनां रक्ताभानां वामाङ्के सरस्वत्याद्या(?द्ये)का द्विकरा देवी ध्येया । त्रिपुरसुन्दरीयोगेष्वपि समानमेतत् सर्वमिति ॥ ८ ॥

पुनः पहले कहे गये नियम के अनुसार वाग्भव बीज से अङ्गुलियों में न्यास करे। फिर इसी से षडङ्ग न्यास कर विशाल बुद्धि वाला साधक उस बीज के देवता (त्रिपुरा) का ध्यान करे ॥ ७ ॥

विमर्श—यहाँ त्रिपुरा का मन्त्र गुह्य होने के कारण नहीं कहा गया है। इसे मेरे द्वारा सम्पादित मन्त्र महोदधि के ग्यारहवें तरङ्ग में ३.६ श्लोक में देखिये।

अब **त्रिपुरा का ध्यान** कहते हैं—जिनके शरीर की कान्ति ताम्र वर्ण एवं सूर्य के समान है, जटायें अत्यन्त सुन्दर चन्द्रकलाओं से रँगी हुई हैं, जो तीन नेत्रों से युक्त हैं, जिनका मुखमण्डल पूर्णमासी के चन्द्रमा के समान मनोहर है, जिन्होंने अपने चारो हाथों में जप की वटिका (माला), पुस्तक, अभय एवं वर मुद्रा धारण किया है, जो मोटे और उच्च स्तन के कारण झुकी हुई हैं, कटि तट में तीन वलियाँ शोभा दे रही हैं, जिनका अङ्ग मुण्डों के असृक् पङ्क से विलसित मुण्डमाला से तथा अत्यन्त अरुण वर्ण के दुकूलों एवं अरुण वर्ण के अनुलेप से मण्डित है ऐसी भगवती त्रिपुरा को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ८ ॥

पुरश्चरणपूजाप्रयोगादिकथनम्

दीक्षां प्राप्य विशिष्टलक्षणयुजः सत्सम्प्रदायाद् गुरो-
र्लब्ध्वा मन्त्रममुं जपेत् सुनियतस्तत्त्वार्धलक्षावधि।
स्वाद्वक्तैश्च नवैः पलाशकुसुमैः सम्यक् समिद्धेऽनले
मन्त्री भानुसहस्रकं प्रतिहुनेदश्वारिसूनैरपि ॥ ९ ॥

सत्सम्प्रदायादिति। वैदिकादित्यर्थः। परप्रकाशानन्दनाथश्रीपादुकां पूजयामि। तथा परविमर्शानन्द परमशिवानन्द कामेश्वर्यम्बाश्रीपादुकाम्। मोक्षानन्दकामानन्दामृतानन्दा दिव्यौघः। ईशः तत्पुरुषः अघोरः वामः सदानन्दः सिद्धौघः। उत्तमोद्भवानन्द परमानन्द सर्वज्ञानन्द शाक्तानन्दस्वच्छन्दानन्द सिद्धानन्द गोविन्दानन्द शङ्करानन्दाः स्वगुरुत्रयं च मानवौघः। इत्ययं वैदिकसम्प्रदायक्रमः। सुनियत इति। ब्रह्मचर्यादिमानित्यर्थः। तत्त्वानि तदर्धं च तत्त्वार्धं षट्त्रिंशदित्यर्थः। अनेन शुद्धादिचतुष्कूटान्तजपसंख्योक्ता। तत्त्वलक्षावधीति पञ्चकूटस्य तत्त्वार्धलक्षावधीति षट्कूटादेरित्यवगन्तव्यम्। चतुष्कूटान्तस्य पालाशैर्होमः। परमश्वारिजैः। अपिशब्देन सर्वत्रापि शतांशो होमः सूचितः। अथवा भानुसहस्रकमित्यनेनैव सर्वत्र शतांशहोमः सूचितः। भान्तीति भानवः षट्त्रिंशत्तत्त्वानि चतुर्विंशतितत्त्वानि द्वादशादित्याश्च तत्सहस्रकमिति हि तस्यार्थः। मन्त्रीति काम्यहोमेषु तत्तत्कामनोचितबीजयोगः ॥ ९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले दीक्षां प्राप्येति पुरश्चरणमुक्तम्। विशिष्टलक्षणयुत (ज) इति + + सत्सम्प्रदायाद् गुरोरिति। द्विविधः त्रैपुरः संप्रदायः साधुरसाधुश्च। तत्र देव्याः स्थितौ प्रेतासनयन्त्रबन्धः पूजायामासवादिसंयोगः सन्ध्यां त्रैपुरगायत्रीप्रवृत्तिरिति सर्वमस्ति सोऽसाधुः। श्रुतिस्मृतिविरोधात् प्रत्यवायकरत्वाच्च। यत्र सरस्वत्यादिदेवतान्तरोचितमेव सर्वं स साधुः वैदिकपरिग्रहात्। स संप्रदायो यस्य स सत्संप्रदायो गुरुः।

अभिप्रायान्तरमाह—वैदिकादितोत्यादिना । वेदसंप्रदायेनैव सार्धं प्रवृत्तः संप्रदायोऽयमभिप्रेतः । तद्दर्शयति—परप्रकाशानन्दनाथेत्यादिना । त्वरितादिनित्यास्वप्ययमेव गुरुक्रमः । नित्यानां विद्यानामविशेषात् । यद्वा तासु प्रागुक्त एव सर्वसामान्यभूतः क्रमो भवति । ननु कथमिह गुरुसमष्टिमन्त्रः स्यादिति । ॐ ह्रीं परप्रकाशानन्दनाथाद्यशेषगुरुपारम्पर्यक्रमेणेत्येवमूह्यम् । परगुरुश्रीपादुकां पूजयामीत्यादि च प्रतिपत्तव्यमिति । मूले सुनियत इति सकलनियमजातमुक्तम्। अभिप्रायभेदमाह—ब्रह्मचर्यादिमानिति । कामराजबीजादियोगतो मन्त्रमहिम्नैव कामक्षोदसम्भवात् तत्परिहाराद्यवश्यविधानार्थमेतदुक्तम् । तत्त्वार्धलक्षावधीति द्वादशलक्षग्रहणम् । अभिप्रायान्तरमाह—तत्त्वानीति । तत्त्वशब्देन चतुर्विंशतिसंख्याग्रहणम् । तत्त्वार्धलक्षावधीति द्वादशलक्षग्रहणम् । व्यस्तसाध(नेऽ)पि समस्तोक्तैव संख्या त्रिमूर्त्यादिमन्त्रयोगे तु सर्वेषां द्वादशलक्षमेव स्यादिति ज्ञेयम् । मूले स्वाद्वक्तैरिति । त्रिमधुरार्द्रैरित्यर्थः । सम्यक्समिद्ध इति जननाद्यभिप्रायम् । अश्वारि करवीरम् । अपिशब्दो विकल्पार्थः ।

अभिप्रायान्तरमाह—अपिशब्देनेति । भानुसहस्रकमपीति योजनीयम् । द्वादशलक्षजपापेक्षत्वे तद्भानुसहस्राभिधानमिति भावः । तत्तत्कामनोचितबीजयोग इति । पलाशपुष्पैर्मधुरत्रयाक्तैरित्यादिवक्ष्यमाणहोमविषयमेतत् । तत्र सौभाग्ये + +. लक्ष्म्यां श्रीबीजयोग इत्यादि । यद्वा स्वाद्वक्तैश्च नवैरितीहोक्तमेव होमद्वयं तत्तत्कामनयापि कार्यम् । तत्र तत्तदनुगुणबीजयोगोऽयमभिप्रेतः । तत्र लक्ष्म्यां श्रीबीजयोगो मृत्युञ्जये तद्योग इत्यादि ॥ ९ ॥

अब **पुरश्चरण प्रयोग** कहते हैं—

उत्तम साधक सत् सम्प्रदाय (= वैदिक) वाले विशिष्ट लक्षणों से युक्त गुरु द्वारा दीक्षा लेकर सन्ध्योपासन ब्रह्मचर्यादि शम, दमादि नियमों से युक्त होकर बारह लाख की संख्या में जप करे । फिर सुस्वादु दुग्धादि पदार्थों से अभ्यक्त नवीन पलाश के पुष्पों से तथा कनैल के पुष्पों से सम्यक् समिद्ध अग्नि में बारह हजार की संख्या में होम करे ॥ ९ ॥

वेधकप्राणायामः

प्राणायामैः पवित्रीकृततनुरथ मन्त्री निजाधारराज-
द्योनिस्थां दिव्यरूपां प्रमुदितमनसाऽभ्यर्च्चयित्वोपचारैः ।
बद्ध्वाऽसौ योनिमुद्रामपि निजगुदलिङ्गान्तरस्थां प्रदीप्तां
भूयो द्रव्यैस्तु शुद्धैररुणरुचिभिरित्यारभेद् बाह्यपूजाम् ॥ १० ॥

प्राणायामैः पवित्रीकृततनुरिति । वेधकप्राणायामसूचनम् । मूलेन रेचकं पूरकं च कृत्वा । कुम्भककाले मातृकां प्रतिलोमेनं जपन् । अकारलक्ष्ये परे सर्वं संहरेदिति वर्णवेधः । पुनस्तन्मात्रापञ्चीकृतबीजानि पञ्चभूतस्थानेषु न्यसन् । सर्वं सृष्ट्वा । पञ्चीकृतापञ्चीकृतबीजानि पृथिव्यादिस्थानेषु न्यसन् । तानि तन्मात्रासु संहृत्य । गन्धमात्राबीजं पादादिजानुपर्यन्तं तत् न्यसित्वा । मूलमेकवारं जपन् । प्राणमायच्छन् । गन्धतन्मात्रं रसतन्मात्रायां संहृत्य । इतरा अपि मात्रा यथाक्रमं संहरेदिति कलावेधः ।

पूर्वोक्तषडाधारयोगरूपप्राणायामैः सर्वं संहरेदिति योगिनीवेधः । एवं प्राणायामत्रयं कृत्वा । प्राणायाममन्त्रैरेव व्युत्क्रमेण सृष्टिः कार्येत्याह—अथ मन्त्रीति । दिव्यरूपामिति । व्यापिन्यादिप्रभाभिर्व्याप्तामित्यर्थः । बाह्ये अभ्यन्तरे च योनिमुद्रा बन्धनीया । अपीति ओड्याणजालन्धरखेचरीबन्धार्थः । इत्यारभेदिति । वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले प्राणायामैरित्यन्तर्यागाभिधानम् । दीक्षितमात्रस्य योनिमुद्रादिबन्धासमर्थत्वान्न्यासानन्तरमेतदभिधानमिति ज्ञेयम् । प्राणायामैरिति । प्रणवपटलभाविभिरन्यत्र सिद्धैश्च शोषणादिरूपैरित्यर्थः । अभिप्रायान्तरमाह—वेधकप्राणायामसूचनमिति । वर्णवेधः कलावेधो योगिनीवेध इत्येतदपेक्षं मूले बहुवचनम् । वर्णादीनां वेधो नाम शक्तिचिदावेशेन तद्भाव्यापत्तिः । तत्र वर्णभेदमाह—मूलेनेति । प्रागुक्तरीत्या जीवरक्षान्तं विधायैतदारब्धव्यम् । कुम्भकोऽपि प्रतिलोमवर्णपूर्वकेण मूलेन स्यात् । वर्णाश्च काननवृत्तादिव्यापिनः । तेषां स्ववाच्यार्थैः सह संहारः । पर इति प्रकाशमात्रे शिव इत्यर्थः । कलावेधचिकीर्षया सर्गमाह—पुनरिति । बीजानि तु 'नादकलादिभूता' इत्यत्रोक्ताः । भूतस्थानेष्विति शिरोमुखहृदयगुह्यपादेषु । सर्वं सृष्ट्वेति तत्तन्न्यासे तथानुसन्धानमुक्तम् । इदानीं कलावेधमाह—पञ्चीकृतापञ्चीकृतबीजानीति । इतरा अपीति । रसतन्मात्राबीजं जान्वादिनाभ्यन्तं विन्यसेत् । रूपतन्मात्राबीजं नाभ्यादिकण्ठान्तं स्पर्शतन्मात्राबीजं कण्ठादिकर्णान्तं शब्दतन्मात्राबीजं कर्णादिमूर्धान्तम् । प्रतिन्यासं मूलेनैव प्राणायामेन संहारः । परे सर्वं संहरेदित्येतस्मिन्नेव च सर्वं संहार्यमिति । योगिनीवेधचिकीर्षयापि पुनस्तन्मात्रा पञ्चीकृतेत्याद्युक्तरीत्या सर्वं स्रष्टव्यम् ।

योगिनीवेधमाह—पूर्वोक्तेति । पूर्वशब्देन 'प्रकृतिः पुरुषश्चैवेत्यत्र भूतयोगो गृह्यते' । तत्र चैवमुक्तम्—हृत्कण्ठतालुभ्रूमध्यब्रह्मरन्ध्रद्वादशान्तेषु मण्डलबीजाधिष्ठातृसहितान् पृथिव्यादिकारणान्तान् कुण्डलिनीप्रभावेनैकवर्णां ध्यात्वेति । तेष्वधिष्ठात्र्यो निवृत्त्यादिशक्तयः । तदुक्तम्—भूताभिमानिनीरिति । कारणे तु शक्तिरेवाधिष्ठात्री । तासामेव च योगिनीवेध इति योगिनीपदेन ग्रहणम् । मूलयुक्तैर्लणिवृत्त्यै नम इत्यादिमन्त्रैस्तत्न्यासेन तासां तेषु यथोक्तं कल्पनं षडाधारेषु योगो दृढमनुसन्धानम् । मूलयुतैः स्वैर्मन्त्रैः प्राणायामः संहारश्च षोडशान्तस्थिताधोमुखकमलकर्णिकागतेन्दुमण्डलानन्दसंवित्स्वरूपे परे शिवतत्त्वे । यदुक्तम्—अकारलक्ष्ये पर इति । प्रागपि समानमेतत् । तत्रतु द्वादशान्त एवैवं कल्पनीयम् । यद्वा पूर्वशब्देन 'त्रिवारमम्भः परिजप्तमेतयेत्येतद्गृह्यते ।

तत्र चैवमुक्तं—मूलाधाराद्याधारेषु चतुःषड्दशद्वादशषोडशद्विदलपद्मेषु वर्णानां वादिबादिडादिकाद्यादिहादीनां दीपशिखावद्ध्यानमुक्तमिति । योगिनीवेधग्रहणाच्च तत्कर्णिकास्वधिष्ठात्र्यो योगिन्योऽपि भावनीयाः । ताश्च सकलरडहाद्या (योगि)न्यो हसकलरडाद्या (योगि)न्यो वा प्रथिताः । ब्रह्मरन्ध्रे तु प्राग्वदानन्दसंविन्मात्रं कल्पनीयम् । योगिनीनां षट्कोणान्तस्त्रिकोणे स्थितिश्चेत् षट्स्वपि कोणेषु स्वादिवर्णाः षड्दीर्घयुता आवरणशक्तयः स्युः । नवयोनिमध्ययोनौ स्थितिश्चेदोकारवद्भिः युग्मस्वरैरन्विताः स्वादिवर्णा नवस्वपि योनिषु स्युरिति चावबोद्धव्यम् । सं कं लं रं डं हं मूलं च न्यसंस्तासां सप्तानामपि कल्पनं

कृत्वा तन्मन्त्रैः प्राणानायच्छन्नानन्दसंविच्छक्तिलक्षणे परशिवे संहरेत् । सं षं शं वं सां सीं सूं सृं स्लृं सें सैं सों सः मूलं साकिन्ये नम इत्येवं मन्त्रप्रयोग इति । डरलकसहाद्या (योगि)न्यो वा योगिन्यः स्युरिति । प्राणायामत्रयमिति वेधकप्राणायामत्रयाभिप्रायम् । प्राणायाममन्त्रैरेवेति । योगिनीवेधप्राणायाममन्त्रैरित्यर्थः । व्युत्क्रमेणेति मन्त्रावयवानामाधाराणां व्युत्क्रमो विवक्षितः ।

न्यासश्चेद्भवति अयमिह प्रयोगः । मूलं ब्रह्मरन्ध्रे विन्यस्य मूलं हाकिन्यै हां हीं हूं हैं हों हौं हं हं क्षं नम इत्याज्ञायां न्यसेत् । यद्वा मूलं हाकिन्यै नम इति मध्ययोनौ हां हीमित्यादि वर्णान्नव योनिषु हं क्षमिति दलद्वये च न्यसेदित्यादि । यद्वा पुनस्तन्मात्रापञ्चीकृतभूतबीजन्यासं सकृल्लिपिन्यासमपि विदध्यात् । वेधकप्राणायामद्वयमेकमेव वा कार्यम् । तदा तु तत्तन्मन्त्रैरेव सर्गन्यासेन सृष्टिरिति ज्ञेयम् ।

यद्वा निरवद्यादिमन्त्रव्यापकैरेव सृष्टिः स्यादिति । मूले निजाधारराजद्योनिस्थामिति मूलाधारे नवयोनिमध्ययोनौ स्थितां विभाव्येत्युक्तम् । परादिमन्त्रन्यासमेकाक्षरादिमन्त्रन्यासं च कृत्वा पुनस्तामेव मूलाधारे सावरणां कल्पयित्वा जलादिभिरन्तर्यागः कार्य इति । दिव्यरूपामिति निरतिशयसौन्दर्यादियोग उक्तः ।

अभिप्रायान्तरमाह—व्यापिन्यादिप्रभाभिरिति । सर्वमन्त्रेष्वपि समानमेतत् । न चैतत्परापरध्यानम् । अपि तु सकलरूपस्यैव व्याप्तिरित्यवबोद्धव्यम् । प्रभाग्रहणं चात एवेति । मूले प्रमुदितमनसेति हर्षादियोग उक्तः । जलगन्धादय इहोपचाराः । यद्वावरणन्यासानन्तरमेव परादिन्यासमेकाक्षरादिन्यासं च कृत्वा मूलाधारे विभाव्यासनस्वागतार्घ्याद्युपचारान् दद्यादिति । पुनः प्राग्वदेव ध्यात्वा योनिमुद्रामाबध्य जपं कुर्यात् । योनिमुद्रा च द्विविधेत्याह—बाह्येऽभ्यतरे चेति । तत्र मूले निजगुदलिङ्गान्तरस्थामित्याभ्यन्तरलक्षणम् । तदुक्तम्—

गुदमेढ्रान्तरे योनिस्तामाकुञ्च्य प्रपञ्चयेत् ॥ इति ।

बाह्ये च—

मध्यमे कुटिलाकारतर्जन्युपरि संस्थिते ।
अनामिकामध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ॥
सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुष्ठपरिपीडिताः ।
एषा तु प्रथमा मुद्रा योनिमुद्रेति सा स्मृता ॥ इति ।

ओड्याणजालन्धरखेचरीबन्धार्थ इति । बाह्ये खेचरी ।

सव्यं दक्षिणदेशे तु दक्षिणं सव्यदेशतः ।
बाहुं कृत्वा महेशानि हस्तौ संपरिवर्त्य च ॥
कनिष्ठानामिके देवि युक्ता तेन क्रमेण तु ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोर्ध्वमपि मध्यमे ॥
अङ्गुष्ठौ तु महेशानि कारयेत् सरलावपि ।
इयं सा खेचरी नाम्ना मुद्रा सर्वोत्तमा प्रिये ॥ इति ।

आभ्यन्तरे तु—

चिबुकं योजयित्वा तु षोडशस्वरमण्डले।
चन्द्रसूर्यनिरोधेन मूलशक्तिनिकुञ्चनात् ॥
रसनामन्तरा कृत्वा अ(व्यक्ते) धारयेन्मनः।
एषा सा खेचरी ख्याता उन्मनात्वं प्रयच्छति ॥ इति।

मानसयोगान्तेऽनुष्टुबादिन्यासं वैखर्यादिन्यासं च कृत्वा हृल्लेखाभाविरीत्या योगान् विदधीत। तत्र प्रथमं स्वीया योगाः स्युः। वक्ष्यति च—जप्ताऽर्चयित्वेत्यादि। सर्वयोगान्तेऽणुयोगेन जप्त्वान्तर्यागं समापयेदिति। इदानीं बहिर्यागं वक्तुमारभते—भूयो द्रव्यैरिति। वक्ष्यमाणप्रकारेणेति नवयोनिविरचनपीठसपर्यादिसर्वं देवतायागार्थं हि भवतीति तस्यारम्भरूपत्वमुक्तम् ॥ १० ॥

वेधक प्राणायाम—फिर प्राणायामों से पवित्र शरीर वाला वही मन्त्रज्ञ साधक अपने आधार में विराजमान योनि में रहने वाली दिव्य स्वरूपा कुण्डलिनी का प्रसन्न मन से सभी उपचारों द्वारा अर्चन कर अपनी गुदा और लिङ्ग के बीच (सीवनी) में स्थित जाज्वल्यमान योनि मुद्रा बाहर और भीतर बाँधे। तदनन्तर अत्यन्त विशुद्ध लाल वर्ण वाले द्रव्यों से बाह्य पूजा प्रारम्भ करे ॥ १० ॥

वामादिशक्तिसहितं परिपूज्य पीठं
तत्र प्रकल्प्य विधिवन्नवयोनिचक्रम्।
योनौ निधाय कलशं त्वथ मध्यगाया-
मावाह्य तां भगवतीं प्रयजेत् क्रमेण ॥ ११ ॥

वामादिशक्तिसहितमित्यत्र वामादिशक्तिसाहित्यं नवयोनिचक्रस्येत्यवगन्तव्यम्। विधिवन्नवयोनिचक्रमिति। मध्ययोनौ मूलस्य अवशिष्टयोनिषु गायत्र्यक्षरत्रयस्य दलेषु मातृभैरवबीजानां बहिर्मातृकावेष्टनस्य चतुरस्रे मध्यबीजलेखनस्य च सूचनं कृतम्। यन्त्रजीवादिकं तु सर्वत्र समानम्। त्रिपुरादेवी च विद्महे कामेश्वरी च धीमहि। तन्नः क्लिन्ना प्रचोदयादिति गायत्री ॥ ११ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले वामादिशक्तिसहितमिति विशेषणं सम्पद्यते। तदाह—वामादिशक्तिसाहित्यमिति। पीठमित्यत्र नवयोनिचक्रान्तमेव पीठमभिप्रेतम्। पुनस्तद्गतनवयोनेरप्रथितत्वात्तन्मध्ययोनौ कलशनिधानस्य च वाच्यत्वादत्र प्रकल्प्येत्यादिवचनसम्भव इति। वामाद्या द्वादश शक्तयो वक्ष्यन्ते। तास्वष्टावष्टदलेषु तिस्रो मध्ययोनिकोणेष्वन्त्या मध्यत इति ज्ञेयम्।

अभिप्रायान्तरमाह—वामादिशक्तिसाहित्यमिति। तत्प्रकारस्तु प्रागुक्तः—द्वादशशक्तिन्यासं कुर्यादित्यादि। यद्वा वामाद्यष्टौ प्रागाद्यष्टयोनिषु तिस्रो मध्ययोनिकोणेष्वन्त्या मध्यत इति। नवशक्तयस्त्विहान्या एव स्युः। तदुक्तं प्राक्—इच्छाज्ञानाक्रियेत्यादि। ननु पीठं परिपूज्यात्र नवयोनिचक्रं प्रकल्प्येत्येवमभिधानं कथं सम्भवतीति। नैष दोषः। नवयोनिचक्रान्तमेवैतत् पीठमभिप्रेतम्। तस्य चक्रस्य त्वप्रथितत्वादत्र प्रकल्प्येत्याद्यभिधानं स्यात्।

नवयोनिकथनानन्तरमेव वामादिकथनं चैवमुपपद्यत इति । विधिवदिति वह्नेः पुरद्वये-त्याद्यभिप्रेतम् ।

अभिप्रायान्तरमाह—विधिवदित्यादिना । मातृभैरवबीजानामिति आं क्षामित्यादीनां ग्रहणम् । राशिचक्रविरचनन्तु सामान्यसिद्धमेव । चतुरस्र इति तस्याष्टदिक्षु लेखनमिति । यन्त्रान्तरम्—

मध्याद्यन्नवयोनिषु प्रविलिखेद्बीजानि वर्णांस्त्रिशो
गायत्र्याः पुनरष्टपत्रविवरेष्वालिख्य लिप्यावृतम् ।
भूबिम्बद्वितयेन मन्मथयुजा कोणेषु संवेष्टितं
यन्त्रं त्रैपुरमीरितं त्रिभुवनप्रक्षोभकं श्रीप्रदम् ॥
युद्धे वादे च जयं कवितामायुर्विवृद्धिमारोग्यम् ।
पुत्रसुहृद्धनवृद्धिं कुर्यादेतद्धृतं यन्त्रम् ॥ इति ।
कामं षट्कोणमध्ये लिखतु पुनरिमं षट्सु कोणेषु पश्चात्
पत्रेष्वप्यष्टसंख्येष्वमुमथ परतो व्योमबीजेन वीतम् ।
क्षौणीविम्बान्तरस्थं भुजदललिखितं रोचनाकङ्कुमाभ्यां
प्रोक्तं सौभाग्यसम्पन्निरुपमकविताकीर्तिदं यन्त्रमेतत् ॥ इति ।
शुद्धा षोडशभिः स्वरैः सुमिलिता तावद्द्विधा स्यात्त्रिवृत्
तान्तः शक्त्युदरे बुधो लिखतु तास्वाद्यां द्वितीये ततः ।
वृत्ते भूतलिपिर्दशाभिमतकार्या(त)स्तृतीये पुनः
लिप्या वेष्टयतु प्रकार इतरासामप्यसाविष्यताम् ॥
सा मिश्रा यदि षोडशस्वरयुतं स्यात् तत्स्वरव्यञ्जनं
प्राग्वत् षोडश तान्यथ प्रथम आलेख्यः स्वरः पूर्ववत् ।
कृत्वा वृत्तमथाधिकं स्वरपुरोभागे लिखेद्व्यञ्जनं
द्वे चेत्ते दलयोर्द्वयोर्यदि पुनस्त्रीणि त्रिकोणाश्रिषु ॥
चत्वार्यब्धिदलेषु पञ्च शरपत्रेष्वेव षट् चेत्पुनः
षट्कोणेष्वथ सप्त पर्वतदलेष्वष्टावथाष्टाश्रिषु ।
शेषाणामियमेव रीतिरुदिता नावृत्तवर्णः पुनः
गण्यः स्यादिह भूपुरालि तु बहिः स्याद्वा फलौचित्यतः ॥
औदर्योऽथ शिरोऽक्षिकर्णकरजाः पादान्तराध्युद्भवा
धीकर्मेन्द्रियजाश्च वातजनिताः पित्तोद्भवाः श्लेष्मजाः ।
नाशं यान्त्यथ सन्निपातजनिता रोगाः पिशाचादयो
यन्त्रैः षोडशभिर्धृतैरथ महारोगा अकाले मृतिः ॥ इति ।
यन्त्राणां धारणं वा स्याद्यन्त्रेष्वर्चनमेव वा ।
अभिषेकोऽथ वा तेषां स्थापनं वा विधीयते ॥ इति ॥ ११ ॥

पूजा प्रयोग कथन—साधक प्रथम नव योनि चक्रान्त पीठ का निर्माण करे । तत्पश्चात वामादि शक्तियों के साथ नव योनि चक्र की पूजा करे । फिर मध्य योनि

पर कलश स्थापित करे एवं भगवती त्रिपुरा का उसमें आवाहन कर क्रमशः इस प्रकार पूजा करे ॥ ११ ॥

नवयोनिचक्ररचनाप्रकारकथनम्

वह्नेः पुरद्वितयवासवयोनिमध्य-
सम्बद्धवह्निवरुणेशसमाश्रितास्त्रि ।
देव्यर्चनाय मुनिभिर्विहितं पुरैव
लोकेऽतिदुर्लभमिदं नवयोनिचक्रम् ॥ १२ ॥
वामा ज्येष्ठा रौद्रिका साम्बिकेच्छा
ज्ञानाभिख्या सक्रिया कुब्जिकाह्वा ।
प्रह्वी चान्या स्याद्विषघ्नी सदूतिः
सर्वानन्दा शक्तयः स्युः क्रमेण ॥ १३ ॥
प्राङ्मध्ययोन्योः पुनरन्तराले
सम्पूजयेत् प्राग्गुरुपादपङ्क्तिम् ।
पराभिधानामपराह्वयाञ्च
परापराख्यामपि वाग्भवादिम् ॥ १४ ॥
तेनैव चाङ्गानि विदिग्दिशासु
मन्त्री यथोक्तक्रमतः प्रपूज्य ।
तन्मध्ययोनेरभितः शरांश्च
सम्पूजयेत् पञ्चममग्रभागे ॥ १५ ॥
सुभगां भगां भगान्ते सर्पिणीं भगमालिनीमनङ्गाह्वाम् ।
तत्पूर्वकुसुमसंज्ञां तदादिके चाथ मेखलामदने ॥ १६ ॥

नवयोनिरचनाप्रकारमाह—वह्नेरिति । वाग्भवादित्वमुपलक्षणं कामराजशाक्तादित्वे परावरादिपङ्क्त्योः । मन्त्री यथोक्तक्रमत इत्यत्र मन्त्रीत्यङ्गेषु मूलयोगो मध्यबीजदीर्घयोगश्चोक्तः ॥ १२-१६ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले वह्नेरित्यस्यायमाशयः । अष्टदलपद्मकर्णिकायां पूर्वापरं सूत्रमास्फाल्य तत्षोडशधा समं भङ्क्त्वा प्रागारभ्य चतुःसप्तद्वादशभागान्तसीमासु दक्षिणोत्तराणि सूत्राण्यास्फालयेत् । तत्र द्वितीयसूत्राग्रद्वयात् पूर्वापरसूत्रपश्चिमाग्रावधि सूत्रद्वयं तृतीयसूत्राग्रद्वयात् तत्पूर्वाग्रावधि च सूत्रद्वयमास्फालयेत् । तदा पुटितं वह्निपुरद्वितयं सम्पद्यते । यत्तु प्रथमं सूत्रं तत्पूर्वदिग्गतत्रिकोणमध्यगतमेवं भवति । तद्वासवयोनिसम्बद्धेत्युक्तम् । पुनस्तदग्रद्वयात् पूर्वापरसूत्रे यत्र तृतीयसूत्रं संलग्नं तदवधि सूत्रद्वयमप्यास्फालयेत् । पूर्वनिष्पन्नदक्षिणोत्तरगतत्रिकोणपुरोभागे परं त्रिकोणद्वयं मध्यभागे पश्चिमाग्रं योन्याकारं नवमं त्रिकोणं च संपद्यते । तद्वह्निवरुणेशसमाश्रिताश्रीत्युक्तम् । मुनिभिः पुरैव विहितमिति वैदिकपरिग्राह्यत्वमुक्तम् । लोकेऽतिदुर्लभमिदमिति गोप्यतरत्वमुक्तम् ॥ १२ ॥

मूले वामा ज्येष्ठेति वामादिशक्त्यभिधानम् । तासां न्यासस्तु प्रागुक्तः द्वादशशक्तिन्यासं कुर्यादित्यादि । यद्वा वामाद्यष्टोपप्रागाद्यष्टयोनिषु । वि(षघ्न्या)दि तिस्रो मध्ययोनिकोणेषु सर्वानन्दा मध्य इति ॥ १३ ॥

प्राङ्मध्ययोन्योरित्यन्तरा पादुकापूजोक्ता । वाग्भवादिमिति सर्वासां वामादीनामपि च विशेषणम् । तदुक्तम्—ऐं वामादये नम इत्यादि । यद्वा पराभिधानामित्यत्रैवैतत्सम्बध्यते । तदाह—वाग्भवादित्वमिति । परावरादिपङ्क्त्योरिति क्रमोऽप्यर्थसिद्ध उक्तः । मूले परावराख्यामपीत्यपिशब्देनाण्डजा(दि) चतुष्टयं वा सूचितम् । तदुक्तमधस्तात्—पादुकासप्तकं न्यसेदित्यादि : चतुष्पीठपूजा च प्रागिष्यते । ततो दीक्षायां योनौ निधायेत्यादि कार्यम् । नित्यपूजायां त्वावाह्य तामित्याद्येव कार्यम् । तत् सर्वं प्रागभिहितम् । त्रिपुरभैरवीमूर्तये नम इत्यादि । कामेश्वर्यादौ रत्यादौ च सति देव्या वामदक्षिणाग्रकोणेष्वन्तर्बाह्यक्रमेण तदर्चनमिति ज्ञेयम् । तदुक्तं—वामकोणे यजेद्देव्या इत्यादि ॥ १४ ॥

ततोऽङ्गावरणमाह—तेनैव चेति । वाग्भवग्रहणमेतत् । तच्च वाग्भवेन पुनरङ्गुलिष्वित्युक्तम् । यथोक्तक्रमत इति । तदुक्तम्—हृदयं सशिरस्तथा शिखेत्यादि । मूलयोग इति षट्स्वप्यङ्गेषु समस्तमूलयोगोऽभिप्रेतः । यत्तु प्रागुक्तं 'मूलबीजमध्यमबीजदीर्घानन्तरमिति । तत्र व्यस्तयोग इति भेदः । तन्मध्ययोनेरिति बाणावरणमुक्तम् । अभित इति बहिः परितः प्रागादिदिक्ष्विति यावत् । भगाभगसर्पिणिभगमालिनीरित्येकं समासपदम् । तत्पूर्वेत्यत्रानङ्गकुसुमा अनङ्गमेखला अनङ्गमदना चोक्ता । प्रागादि योनिषु चेत्यधः सम्बध्यते । त्रिपुराम्बिकायां त्रिपुरसुन्दर्यां चावरणान्तरौचित्यसम्भवे तत्पूजापि कार्या । तत्र त्रिपुरसुन्दर्यामष्टयोनिषु वशिन्याद्यष्टौ स्युरिति ज्ञेयम् ॥ १५-१६ ॥

पूजा के लिये सर्वप्रथम **नव योनि के निर्माण का प्रकार** कहते हैं—अष्टदल कर्णिका में पूर्व से पश्चिम् की ओर सूत्र फैलाकर उसे सोलह भागों में समान-समान रूप में प्रविभक्त करना चाहिए । फिर पूर्व से आरम्भ कर ४, ७, १२ भागान्त सीमा पर्यन्त दक्षिण-उत्तर सूत्र फैलाकर रेखा खींचे । उसमें द्वितीय सूत्र के अग्र दो भागों से पूर्व पर सूत्र से पश्चिम दिशा तक दो सूत्र, तृतीय सूत्राग्रद्वय से पूर्वाग्रावधि पर्यन्त दो सूत्र फैलाकर रेखा खींचे । ऐसा करने से सम्पुटित दो त्रिकोण मध्य में हो जायेगा । वह वासव (पूर्व) योनि में सम्बद्ध हो जायेगा । पूर्व में निष्पन्न फिर उसके दो अग्रभाग से जहाँ तृतीय सूत्र है उससे सम्बद्ध अवधि पर्यन्त दो सूत्र फैलाकर रेखा खींचे ।

इस प्रकार पूर्व निष्पन्न दक्षिण-उत्तर में होने वाले त्रिकोण के पुरो भाग में अन्य दो त्रिकोण, मध्य भाग में पश्चिम की ओर अग्र भाग वाली योनि के आकार का नवम त्रिकोण बन जायेगा । इसी विषय को मूल में कहते हैं—अग्नि-वरुण (पश्चिम) तथा ईश (ईशान) कोण में होने वाले त्रिकोण—इस प्रकार का नव योनिचक्र महर्षियों ने पहले से ही निर्माण किंया है । यह वैदिक प्रक्रिया है जो लोक में अत्यन्त दुर्लभ तो है ही गोप्यतर भी है ॥ १२ ॥

अब उन **शक्तियों का नाम** कहते हैं—वामा, ज्येष्ठा, रौद्रिका, अम्बिका सहित

इच्छा, ज्ञाना, क्रिया सहित कुब्जिका, प्रह्वी, विषघ्नी, दूती के सहित सर्वानन्दा क्रमशः उन शक्तियों के इतने नाम है। इन शक्तियों की वाग्भव मन्त्र (ऐं) से पूजा करनी चाहिये ॥ १३ ॥

पूर्वयोनि और मध्य योनि के मध्य में गुरु पाद पंक्ति की पूजा करे। परागुरु पंक्ति, अपरागुरु पंक्ति, परापरागुरु पंक्ति—इन गुरु पंक्तियों के नाम है। वाग्भव मन्त्र (ऐं) से इनकी पूजा करनी चाहिये ॥ १४ ॥

मन्त्रज्ञ साधक पुनः उसी से पूर्व में बतलाए गये क्रम के अनुसार हृदय, शिर, शिखा आदि दिशा और कोणों में अङ्गों का पूजन करे। तदनन्तर मध्य योनि के चारो ओर एवं बाहर की ओर चार शरों की तथा पञ्चम शर की अग्रभाग में पूजा सम्पन्न करे ॥ १५ ॥

फिर १. सुभगा, २. भगसर्पिणी, ३. भगमालिनी उसके पूर्व ४. अनङ्गकुसुमा, ५. अनङ्गमेखला तथा ६. अनङ्गमदना की पूजा करे ॥ १६ ॥

अष्टौ मातरः भैरवाश्च

ब्राह्मीमाहेश्वर्यौ कौमारी वैष्णवी च वाराही।
इन्द्राणी चामुण्डा सचण्डिका चेति मातरः प्रोक्ताः ॥ १७ ॥

सम्पूज्य योनिषु च मातृगणं सचण्डि-
कान्तं दलेष्वभियजेदसिताङ्गकाद्यैः।
तैर्भैरवैः सह सुगन्धकपुष्पधूप-
दीपादिकैर्भगवतीं प्रवरैर्निवेद्यैः ॥ १८ ॥

असिताङ्गाख्यो रुरुरपि चण्डक्रोधाह्वयौ तथोन्मत्तः ।
सकपालिभीषणाख्यौ संहारश्चाष्ट भैरवाः कथिताः॥ १९ ॥

इति क्रमाप्त्या विहिताभिषेकः
सम्पूजयित्वा द्रविणैर्गुरूंश्च ।
जप्त्वाऽर्चयित्वोक्ततयाऽथ हुत्वा
युञ्जीत योगांश्च गुरूपदिष्टान् ॥ २० ॥

इति क्रमाप्त्येति। गुरोर्जपपूजादिक्रमाप्त्येत्यर्थः। सहार्थे तृतीया। उक्ततयेति। केवलमुक्ततया न फलाकाङ्क्षयेत्यर्थः ॥ १७-२० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—दलेषु मातृगणं सचण्डिकान्तमसिताङ्गकाद्यैः सहाभियजेदिति सम्बन्धः। दलेषु ब्रह्माण्यादिचण्डिकान्ता मातरः। दलाग्रेष्वसिताङ्गभैरवादयः। सह चैषां द्वन्द्वशः पूजा स्यात्। तदुक्तम्—आं क्षामादिदीर्घयुता इत्यादि। तैरङ्गबाणादिभिर्भैरवैश्च सह भगवतीमभियजेदित्यपि योजनीयम्। कृत्स्नापि पूजा सामान्यसिद्धेति ज्ञेयमिति ॥ १७-१९ ॥

मूले क्रमाप्त्येति। सहेति शेषः। गुरुसकाशादेव जपपूजादिक्रमस्य प्राप्तिरभिषेकसमये कार्येति। तदाह—गुरोरिति। मूल उक्ततयेति जपार्चाहुतेषु सम्बध्यते।

त्रिपुरा पूजन यन्त्र (नवयोनि यन्त्र)

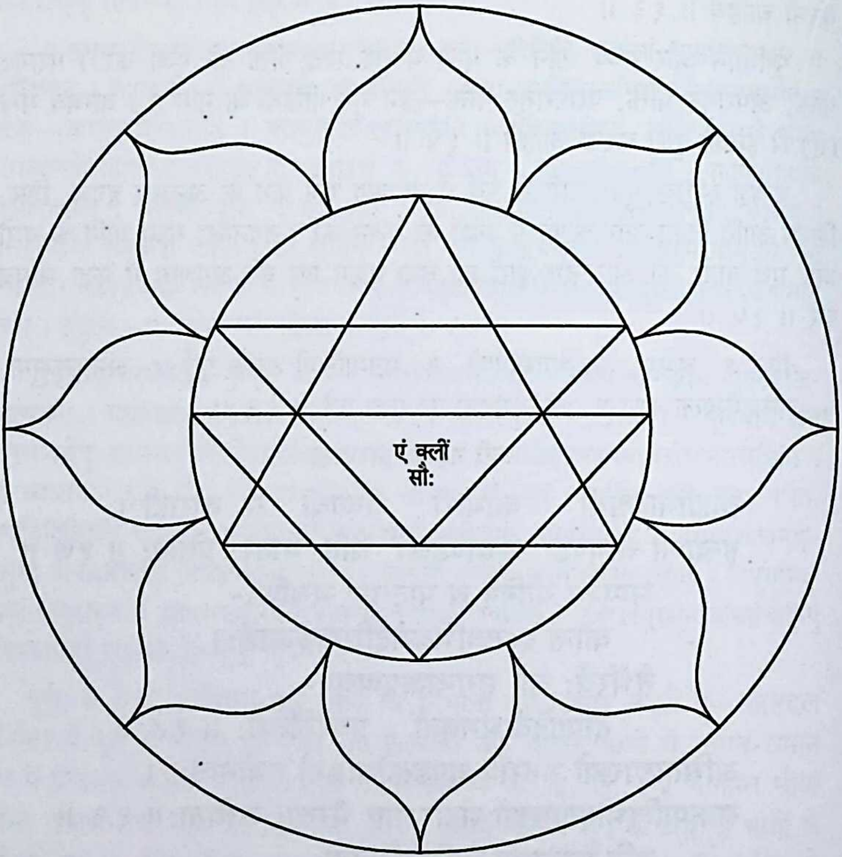

ततश्चैतदपि लभ्यते। योगेषु फलाभिधानेऽपि नित्यतयापि ते कार्या इति। व्यस्त-साधनेऽपि समानमेतदवबोद्धव्यम् ॥ २० ॥

अष्टमातृकाओं के नाम—ब्राह्मी, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, वाराही, इन्द्राणी, चामुण्डा तथा चण्डिका—ये अष्ट मातृकायें कही गई हैं ॥ १७ ॥

साधक योनि पर स्थित चण्डिकान्त अष्ट मातृकाओं की पूजा दलों पर स्थित असिताङ्गादि भैरवों के साथ सुगन्धित पुष्प, धूप, दीप एवं श्रेष्ठ नैवेद्यादि से भगवती सहित पूजा करे ॥ १८ ॥

अब **आठ भैरव के नाम** कहते हैं—असिताङ्ग, रुरु, चण्ड, क्रोध, उन्मत्त, कपाली, भीषण और संहार ये आठ भैरव कहे गये हैं ॥ १९ ॥

विमर्श—यहाँ आठ मातृकायें तथा आठ भैरव कहे गये हैं । एक देवी एक भैरव दो-दो के क्रम से पूजा का विधान कहा गया है ।

गुरु की पूजा—इस प्रकार क्रम से दीक्षा प्राप्त कर लेने के पश्चात् जब शिष्य का अभिषेक हो जावे तब वह द्रव्य के द्वारा अपने गुरु की पूजा करे । तदनन्तर गुरु के कथनानुसार जप, अर्चन तथा होमादि क्रिया सम्पन्न करे । फिर गुरु के द्वारा उपदिष्ट तत्तद् योगों को क्रियान्वित करे ॥ २० ॥

वाग्भवसाधनक्रमः

अच्छाभः स्वच्छभूषो धरणिमयगृहे वाग्भवं लक्षमेकं
यो जप्यात्तद्दशांशं विहितहुतविधिर्मन्त्रजप्ताञ्जनादिः ।
काव्यैर्नानार्थवृत्तैर्भुवनमखिलमापूरयेत् स स्वकीयै-
र्मारार्त्या विह्वलाभिः पुनरयमनिशं सेव्यते सुन्दरीभिः ॥ २१ ॥

समस्तसाधनमभिधाय फलविशेषकामस्य समस्तव्यस्तसाधनं वदन् वाग्भव-साधनक्रममाह—अच्छाभ इति । वाग्भवं लक्षमेकमिति । तदादिकं मन्त्रमित्यर्थः । होमः पालाशैरेव ॥ २१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वाग्भवसाधनक्रममिति जपहोमादिसद्भावात् क्रमग्रहणम् । मूलेऽच्छाभ इति देहनिर्मलतोक्ता । धरणिमयगृह इति गुहापवरकाद्यभिप्रायम् । वाग्भवमिति केवलवाग्भवाभिप्रायम् । यद्वा तत्प्रधानस्य कृत्स्नस्य ग्रहणम् । तदाह तदादिकमिति । शुद्धादिसर्वसाधारणमेतत् । केवलवाग्भवजपे तु ध्यानविकल्पः—

नवकुम्भनिभां देवीं मुक्ताजालविभूषणाम् ।
मुद्राकपालविद्याक्षमालाराजच्चतुर्भुजाम् ॥ इति ।
मन्त्रजप्ताञ्जनादिरिति तिलककुसुमचूडनादिग्रहणम् ॥ २१ ॥

अब ग्रन्थकार **त्रिपुरा के प्रयोग का विधान** कहते हैं—मन्त्र जप्ता साधक के वाग्भव मन्त्र का साधन क्रम इस प्रकार है । मन्त्र जप्ता साधक को चाहिए कि वह वाग्भव साधनोचित अञ्जन, तिलक, पुष्प माला, उत्तमोत्तम वस्त्र, स्वच्छ कान्ति एवं उत्तम भूषण से भूषित होकर स्त्रियोचित वेश में आवरण युक्त पृथ्वी खन कर बनाई गई किसी उत्तम गुफा में सुखपूर्वक बैठकर एक लाख की संख्या में वाग्भव मन्त्र (ऐं) का जप करे । फिर विहित जप के दशांश का विधिपूर्वक हवन सम्पन्न करना चाहिए ।

अब उसका **फल** कहते हैं—ऐसा मन्त्र जापक अपने द्वारा नाना प्रकार के छन्दों में बनाये गये काव्यों से सारे संसार को आनन्द पूर्ण कर देता है । किं बहुना कामार्त्ति से विह्वल सुन्दरियों द्वारा दिन-रात सेवित भी होता है ॥ २१ ॥

जपादिनियमस्तत्फलञ्च

रक्ताकल्पारुणतरदुकूलार्त्तवालेपहृद्यो
मौनी भूसद्मनि सुखनिविष्टो जपेल्लक्षमेकम् ।

बीजं मन्त्री रतिपतिमयं प्रोक्तहोमावसाने
योऽसौ लोके स सुरमनुजैः सेव्यते पूज्यते च ॥ २२ ॥

बीजं मन्त्री रतिपतीति । मन्त्रस्य कामराजादित्वमुक्तम् । होमोऽश्वारिजै-दर्शांशः ॥ २२ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले रक्ताकल्प इति कामराजसाधनक्रम उक्तः । भूसद्मनि पूर्ववद्गुहादिग्रहणम् । रतिपतिमयं बीजं यो जपतीति सम्बन्धनीयम् । केवलकामराजाभिप्रायमेतत् । मन्त्रिपदस्याभिप्रायान्तरमाह—मन्त्रस्येति । केवलकामराजे ध्यानविकल्पः—

रक्तां सुरतरोर्मूलविलसन्मणिपीठगाम् ।
सृणिपाशकपालेक्षुमातुलुङ्गधनुष्कराम् ॥ इति ।

शुद्धकामराजस्य तु प्रतिपत्त्यन्तरम्—

ऊर्ध्वबिन्द्वात्मकं वक्त्रमधोबिन्दुद्वयात्मकम् ।
कुचद्वयं च तच्छेषैः शेषाङ्गानि च भावयेत् ॥ इति ॥ २२ ॥

अब **अन्तिम कामराज बीज के जप का विधान एवं उसका फल** कहते हैं और इसमें स्वरूप ध्यान की विशेषता कहते हैं—रक्त के समान लाल अरुण वर्ण का वस्त्र आर्त्तव (?) आलेप से अत्यन्त मनोहर, मौन धारण कर साधक पूर्वोक्त भू-गृह (पृथ्वी खोदकर बनाई गयी गुफा) में सुखपूर्वक बैठकर एक लाख की संख्या में कामराज बीज (क्लीं) का जप करे । फिर पूर्व की भाँति होम करे । होम के बाद ऐसा साधक देवताओं एवं मनुष्यों से सर्वदा सेवित एवं पूजित हो जाता है ॥ २२ ॥

ससुरासुरसिद्धयक्षविद्याधर-
गन्धर्वभुजङ्गचारणानाम् ।
प्रमदा मदवेगतो विकीर्णा-
भरणाः स्रस्तदुकूलकेशजालाः ॥ २३ ॥
अतिदुःसहमन्मथव्यथाभि-
र्व्यथितान्तःपरितापवेपिताङ्ग्यः ।
घनधर्मजतोयबिन्दुमुक्ता-
फलसक्तोरुकुचान्तबाहुमूलाः ॥ २४ ॥
रोमाञ्चकञ्चुकितगात्रलताघनोद्य-
दुत्तुङ्गपीनकुचकुम्भनिपीडिताङ्ग्यः ।
औत्सुक्यभारपृथुवेपथुखेदखिन्न-
पादारविन्दचलनस्खलिताभिघाताः ॥ २५ ॥
मारसायकनिपातदारिता रागसागरनिमग्नमूर्त्तयः ।
श्वासमारुततरङ्गिताधरा वाष्पपूरभरविह्वलेक्षणाः ॥ २६ ॥

मस्तकारचितदोर्द्वयाञ्जलि-
प्राभृता हरिणशावलोचनाः ।
वाञ्छितार्थकरणोद्यताश्च
तद्दृष्टिपातमपि संनमन्ति ताः ॥ २७ ॥

धरापवरके तथा जपतु लक्षमन्त्यं मनुं
सुशुक्लकुसुमांशुकाभरणलेपनाढ्यो वशी ।
अमुष्य वदनादनारततयोच्चरेद्भारती
विचित्रपदपद्धतिर्भवति चास्य लोको वशे ॥ २८ ॥

मध्यबीजस्य क्षोभकत्वमाह—ससुरासुरेति । अन्त्यं मनुमिति । अन्त्यबीजादिकं मनुमित्यर्थः । ह्स्त्रः हस्त्रां हसकलहरक्लीं ह्रीं हरसरयोः इत्येवं क्रमेण वक्ष्यमाणाः परिवारवर्णाः प्रतिबीजमत्रापि प्रयोक्तव्याः ॥ २३-२८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले ससुरासुरेत्याद्यपि प्रकृतफलप्रकरणमेव । तदाह—मध्यमबीजस्येति । मूले ससुरासुरादीनां प्रमदा एवमवस्थाः सत्यः तद्दृष्टिपातमपि सन्नमन्तीत्येवं योजनीयम् ।

मदवेगत इति कामजमदग्रहणम् । प्रथितान्तरित्यत्रान्तर्व्याप्तत्वमुक्तम् । घनेति भूमाभिप्रायम् । घर्मजतोयेति स्वेदजलग्रहणम् । औत्सुक्यभाराद्यः पृथुर्वेपथुः ततो यः खेदस्तेन भिन्नस्य + + निभृत(हरिण)शावलोचना इति + + ॥ २३-२७ ॥

मूले धरापवरक इति शाक्तसाधनक्रम उक्तः। अन्त्यं मनुमिति केवलशाक्तबीजग्रहणम् । तत्प्रधानग्रहणं वा । तदाह—अन्त्यबीजादिकमिति । केवलशाक्तजपे ध्यानविकल्पः—

अक्षमालासुधा(कुम्भमुद्रा)पुस्तकधारिणीम् ।
नवकुन्देन्दुसङ्काशां राजन्मौक्तिकभूषणाम् ॥ इति ।

सकारयुतं शाक्तं पराभिधीयते । तत्र निष्कामविषये ध्यानभेदः—

अकलङ्कशशाङ्काभां त्र्यक्षां चन्द्रकलावतीम् ।
मुद्रापुस्तलसद्बाहां मुक्तामणिविभूषिताम् ॥ इति ।

मूले वशीति जितेन्द्रियत्वमुक्तम् । विचित्रपदपद्धतिर्भारतीत्यन्वयः ॥ २८ ॥

अब **मध्यम बीज के क्षोभकत्व रूप फल** को कहते हैं—मध्यम बीज के जापक के सामने देवता, असुर, सिद्ध, यक्ष, विद्याधर, गन्धर्व, भुजङ्ग, चारणों की स्त्रियाँ काम के वेग से उन्मत्त हो जाती हैं । उनके आभरण यत्र-तत्र बिखर जाते हैं । वस्त्र और केश जाल अपने स्थान से खसकने लगते हैं ॥ २३ ॥

उनके अन्तःकरण दुःसह मन्मथ बीज से व्यथित हो जाते हैं । इन्हें इतनी मन्मथ की दुःसह पीड़ा होती है कि उनके सारे अङ्ग काँपने लगते हैं । कामार्त्त उन स्त्रियों के कुचान्त भाग एवं बाहुभुज मोती के समान अत्यन्त सघन घर्मज बिन्दु (पसीने) से लथ-पथ हो जाते हैं ॥ २४ ॥

उनकी गात्र-लता रोमाञ्च से कञ्चुकित (शिथिल) हो जाती है । सघन ऊँचे-ऊँचे स्थूल कुचकुम्भों से उनके सारे अङ्ग पीड़ित हो जाते हैं । औत्सुक्य के भार के खेद से खिन्न होने के कारण उनके पादारविन्द चलते समय स्खलित हो जाते हैं जिससे पैर अभिघात (चोट) युक्त हो जाते हैं ।। २५ ।।

वे काम सायक के लगने से विदीर्ण हो जाती हैं । राग रूपी सागर में उनका सारा शरीर डूब जाता है । श्वास रूप मारुत के वेग से उनके ओठ काँपने लगते हैं । नेत्र वाष्पों से पूर्ण होने के कारण विह्वल हो जाते हैं ।। २६ ।।

वे मृग के समान चञ्चल नेत्रों वाली कामार्त्त ललनायें मस्तक पर अञ्जलि बाँधे हुये मध्य बीज के जापक के मन के अनुसार कार्य करने के लिये तैयार हो जाती हैं । बहुत क्या कहा जाय उस साधक के द्वारा किये जाने वाले दृष्टिपात का भी वे बहुत सम्मान करने लगती हैं ।। २७ ।।

स्त्रियों को वश में करने के लिये साधक सुन्दर शुक्ल पुष्प, सुन्दर शुक्ल वस्त्र, सुन्दर शुक्ल आभरण तथा सुन्दर शुक्ल आलेप (उपटन) से युक्त (स्त्री वेश) धारण कर पृथ्वी में विरचित गुफा में बैठकर अन्त्य बीज (शक्ति बीज ह्रीं) से युक्त त्रिपुरा मन्त्र का जप करे (ह्स्त्रः ह्स्त्रां हस्क्ल्ह्र् क्लीं ह्रीं ह्र्स्र्योः इस क्रम से परिवार वर्णों का बीज मन्त्र में प्रयोग पूर्वक जप करे) तो उसके मुख से निरन्तर उच्चरित होने वाली भारती विचित्र पद-पद्धति से इस प्रकार युक्त हो जाती है जिससे समस्त लोक उसके वश में हो जाता है ।। २८ ।।

पलाशपुष्पैर्मधुरत्रयाक्तै-
र्होमं विदध्यादयुतावधिं यः ।
सरस्वतीमन्दिरमाशु भूयात्
सौभाग्यलक्ष्म्योश्च समन्त्रजापी ॥ २९ ॥
वाजीकरञ्जाह्वशमीवटोत्थैः
समिद्वरैर्विल्वभवप्रसूनैः ।
त्रिस्वादयुक्तैर्हवनक्रियाऽऽशु
नरेन्द्रनारीनररञ्जनी स्यात् ॥ ३० ॥
मालतीवकुलजैर्दलद्दलै-
श्चन्दनाम्भसि घने निमज्जितैः ।
श्रीकरी कुसुमकैर्हुतक्रिया
सैव चाशु कविताकरी मता ॥ ३१ ॥

समन्त्रजापीत्यनुजपः सूचितः ।

सर्वत्रदलद्दलैःविकसद्दलैरित्यर्थः ॥ २९-३१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले पलाशपुष्पैरिति समस्तस्य प्रयोगप्रकरणारम्भः । अयुतावधिमित्ययुतम् । सौभाग्यलक्ष्म्योश्चेति मन्दिरपदं सम्बन्धनीयम् । मन्त्रजापीति मूलमन्त्रं नित्यं जपत एव सर्वत्र प्रयोगाधिकार उक्तः । यद्वा तत्तदुचितप्रतिपत्त्या जपोऽपि कार्य इति सूचितम् । तदुक्तम्—

पाशाङ्कुशोद्यतकरामरुणां त्रिनेत्रां
माणिक्यवज्रहरितैरपि भूषिताङ्गीम् ।
मूर्तिं विचिन्त्य विदधीत पुरोक्तमार्गा-
द्वश्यक्रियानयनसं(वन)नादि मन्त्री ॥

मातुलुङ्गनिधिपङ्कजैः शिवां शोभमानकरपङ्कजामिह ।
संविचिन्त्य खलु पौष्टिकीं क्रियां कुर्वतो भवति भूतिरुत्तमा ॥ इति ।

अभिप्रायान्तरमाह—स मन्त्रजापीतीति । सर्वत्रा + जप इति योजनीयम् । सर्वत्रेति । सर्वमन्त्रविधानेष्वपि होमानन्तरमिति भावः ॥ २९ ॥

करञ्ज + शमि वह्नि । बिल्वदलप्रसूनैरिति बिल्वस्य पत्रैः पुष्पैश्चेत्यर्थः ॥ ३० ॥

दलद्दलैरित्येतद्विवृणोति—विकसद्दलैरिति । कुसुमकैरिति सम्बध्यते ॥ ३१ ॥

मन्त्र का जप करने वाला जो साधक मन्त्र जाप करने के अनन्तर मधुर त्रय में डुबोये गये पलाश पुष्पों से दश हजार की संख्या में जप कर इस प्रकार हवन करता है वह अत्यन्त शीघ्र सरस्वती का मन्दिर तो हो ही जाता है सौभाग्य और लक्ष्मी का भी मन्दिर हो जाता है ॥ २९ ॥

वाजी, करञ्ज, शमी और वट के समिधाओं से एवं विल्व के प्रसून तथा समिधाओं को मधुर त्रय से युक्त कर हवन क्रिया करे तो वह क्रिया नरेन्द्र, नारी एवं नरों को भी वश में करने वाली हो जाती है ॥ ३० ॥

चन्दन एवं कपूर के जल में भिगोये गये मालती एवं वकुल वृक्षों के विकसित दलों से तथा पुष्पों से की जाने वाली होम की क्रिया शीघ्रातिशीघ्र लक्ष्मीकरी तथा कविताकरी हो जाती है ॥ ३१ ॥

अनुलोमविलोममन्त्रमध्य-
स्थितसाध्याह्वयुतं प्रजप्य मन्त्री ।
पटुसंयुतया जुहोतु वाज्या
नरनारीनरपान् वशे विधातुम् ॥ ३२ ॥

मधुरत्रयेण सह विल्वजैः फलै-
र्हवनक्रियाऽऽशु जनतानुरञ्जनी ।
अपि सैव साधकसमृद्धिदायिनी
दिनशो विशिष्टकमलाकरी मता ॥ ३३ ॥

प्रजप्य मन्त्रीति कर्मसाधकयोरपि प्रयोगः सूचितः ॥ ३२-३३ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—अनुलोमविलोमेत्यत्र वाचकमित्युपस्कारः । साध्याह्वग्रहणं कर्मणोऽप्युपलक्षणम् । यथा अनुलोममुक्त्वा देवदत्तं वशं कुर्विति पुनः प्रतिलोमं ब्रूयादिति । कर्मसाधकयोरपीत्यत्राभिप्रायान्तरम् । देवदत्तस्य यज्ञदत्तं वशं कुर्विति ।

पटुसंयुतयेति । पटुश्चन्दनम् । विकल्पोऽत्र विवक्षितः । नरपो राजा । जनता जनसमूहः । कमलाकरी श्रीकरी ॥ ३२-३३ ॥

साधक नर नारी एवं राजा को वश में करने के लिये अनुलोम-विलोम मन्त्र के मध्य में साध्य का नाम जोड़कर जप करे और तदनन्तर पटु (चन्दन) संयुक्त घी से होम करे ॥ ३२ ॥

मधुर त्रय के साथ वेल के फल से प्रतिदिन की जाने वाली होम क्रिया शीघ्र ही जन समूहों की अनुरञ्जिनी बन जाती है । इतना ही नहीं वह साधक के लिए समृद्धिदायिनी तथा विशिष्ट कमलाकरी हो जाती है ॥ ३३ ॥

खण्डैः सुधालतोत्थैस्त्रिमधुरसिक्तैर्जुहोतु मन्त्रितमः ।
सकलोपद्रवशान्त्यै ज्वरापमृत्युप्रणोदनाय वशी ॥ ३४ ॥
फुल्लैर्विल्वप्रसूनैस्तदभिनवदलै रक्तकह्लारपुष्पैः
प्रत्येकं बन्धुजीवैररुणसरसिजैरुत्पलैः कैरवाह्वैः ।
नन्द्यावर्तैः सकुन्दैर्नृपतरुकुसुमैः पाटलीनागपुष्पैः
स्वादक्तैरिन्दिरायै प्रजुहुत दिनशः सर्पिषा पायसेन ॥ ३५ ॥

जुहोतु मन्त्रीतम इत्यन्त्यबीजादित्वममृतयोगो वा सूचितः ॥ ३४-३५ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—सुधालता अमृता । मन्त्रितम इत्यभिप्रायमाह—अन्त्यबीजादित्वमिति । व्यस्तैरपि बीजैः स्यात् तत्तदुचितफलकृते होम इत्यप्यनेन गम्यते । यथा पलाशपुष्पैरित्यत्र वाग्भवेनेत्यादि । यदुक्तं—वागैश्वर्यातिशयदतयेत्यादि ॥ ३४ ॥

मूले फुल्लैर्बिल्वप्रसूनैरितीन्दिरायै जुहुतेत्युपरि सम्बन्धः ।

त्रिमूर्तीः प्रति वचनमेतत् + + + सर्पिषा पायसेनेति च बिल्वप्रसूनादिवद्विकल्पः । सर्वत्रायुताधिकमिति संख्या ज्ञेया इति ॥ ३५ ॥

सकलोपद्रव शान्ति के लिये एवं ज्वर तथा अपमृत्यु को दूर करने के लिये मन्त्र का विशेषज्ञ एवं वशी साधक अमृता (गुरुच) लता के खण्डों को त्रिमधुर में भिंगो कर हवन करे ॥ ३४ ॥

अब **त्रिमूर्त्तियों के प्रति जगदम्बा का वचन** कहते हैं—हे त्रिमूर्त्तियों ! आप लोग त्रिपुरा के अन्त्य बीज से फूले हुये विल्व वृक्ष के प्रसूनों से, अथवा उसमें होने वाले नवीन पत्तों से, अथवा रक्त वर्ण के कल्हार पुष्पों से, अथवा बन्धुजीवों से, अथवा रक्त वर्ण के कमलों से, अथवा कैरवों से, अथवा नन्द्यावर्त्तों से, अथवा कुन्द

सहित नृपतरु (शमी) के पुष्पों से, अथवा पाटली पुष्पों से, अथवा नागकेशर के पुष्पों से, अथवा सर्पिषा (घी से), अथवा पायस से त्रिमधुर में सिक्त कर महालक्ष्मी की प्राप्ति के लिये हवन कीजिए।

विमर्श—यहाँ प्रत्येक शब्द विकल्पार्थक हैं॥ ३५॥

मूलाधारात् स्फुरन्तीं शिखिपुरपुटवीतां प्रभां विद्युदाभा-
मार्कात्तन्मध्यगेन्दोः स्रवदमृतमुचा धारया मन्त्रमय्या।
सद्यः सम्पूर्यमाणां त्रिभुवनमखिलं तन्मयत्वेन मन्त्री
ध्यायेन्मुच्येत वैरूप्यकदुरितजरारोगदारिद्र्यदोषैः॥ ३६॥

पूर्वसूचितान् योगानाह—मूलाधारादिति। शिखिपुरपुटेषु द्विरावृत्या मन्त्रन्यासं बहिरष्टदले केशरस्थाने स्वरयोगं दलेषु अष्टवर्गयोगं भूपुरे मध्यमबीजयोगं बीजविशेषयोगं चाह—मन्त्री ध्यायेदिति॥ ३६॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पूर्वसूचितानिति। 'युञ्जीत योगांश्च गुरूपदिष्टानित्यमूनित्यर्थः। मूलाधारादिति समस्तयोग उच्यते। मूलाधारादा + + स्फुरन्तीमित्यन्वयः। मूलाधारादुत्पद्य द्वादशान्तस्थसूर्यमण्डलं प्राप्नुवन्तीं स्फुरद्रूपामित्यर्थः। शिखिपुरपुटवीतामिति षट्कोणमध्यगतामित्यर्थः। तन्मध्यगेन्दोरित्यर्कमध्यगतात्सोमादित्यर्थः। वक्ष्यति च—सार्धसोमादिति। स्रवदमृतमुचा धारयेति + + +। मन्त्रमय्येति तदा मन्त्रजपोऽपि सूचितः। तत्सङ्ख्या चायुताधिकं तत्त्वार्धलक्षावधीत्येतदेव वा भवति। सद्यः सम्पूर्यमाणामिति क्रमेणेति ज्ञेयम्। पूर्वं तस्यां प्रभायामास्रावणं पुनः समस्तसिराभिर्देहपूरणमित्यादिक्रमेणेति भावः। तन्मयत्वेनेति तदमृतमयत्वमुक्तम्। मन्त्रीति समस्तमन्त्रविदित्यर्थः। अभिप्रायान्तरमाह—शिखिपुरपुटेष्वित्यादिना। मन्त्रन्यासमिति चाह मन्त्री ध्यायन्नित्युपरि सम्बन्धः। नित्यतया योगे वैखर्यादिसङ्कोचन्यासानन्तरमितान्यासं विधाय योगं कुर्यात्। वैरूप्यादिक्षयार्थतया योगे तु सकलीकरणपूर्वकमिति ज्ञेयम्। अयमिह प्रयोगः। मूलाधारेऽष्टदलं कमलं तत्कर्णिकायां षट्कोणम्। तदन्तस्त्रिकोणं परिचिन्त्य त्रिकोणोदरे शुद्धादीनामन्यतमं मन्त्रं विन्यस्य षट्सु कोणेषु तं मन्त्रं द्विरावृत्त्या विन्यसेत्। त्रिपुराम्बिकायां तु षट् स्ववर्णा एव विन्यसनीयाः। भूपुरे मध्यबीजयोगमिति बहिश्चतुरस्रस्याष्टदिक्ष्विति भावः। बीजविशेषयोगं चेति वक्ष्यमाणाः परिवारवर्णा इत्युक्तानां ग्रहणम् + + + वैरूप्यादिक्षयार्थतया यन्त्रधारणमप्येवं कर्तव्यमिति चेह विवरणाशयोऽवबोद्धव्यः॥ ३६॥

प्रथम कह आये हैं कि शिष्य गुरु द्वारा उपदिष्ट योगों का प्रयोग करे, उसी का यहाँ स्पष्टीकरण करते हैं—साधक मूलाधार से उत्पन्न होकर द्वादशान्त सूर्य मण्डल तक प्रकाश करती हुई षट्कोण के मध्य में पहुँच कर वहाँ रहने वाली सूर्यमण्डल के मध्य में स्थित सोम से परिस्रावित कर मन्त्रमयी अमृत युक्त धारा से सम्पूर्ण त्रिभुवन को पूर्ण करती हुई तन्मयी कुण्डलिनी का ध्यान करे तो वह विरूपता, पाप, जरा एवं रोग और दारिद्र्य आदि दोषों से मुक्त हो जाता है॥ ३६॥

वागीश्वरीध्यानम्

वह्नेर्बिम्बद्वयपरिवृताधारसंस्थं समुद्यद्-
बालार्काभं स्वरगणसमावेष्टितं वाग्भवाख्यम् ।
वाण्या स्वीयाद्वदनकुहरात् सन्ततं निःसरन्त्या
ध्यायेन्मन्त्री प्रततकिरणप्रावृतं दुःखशान्त्यै ॥ ३७ ॥

वाग्भवयोगमाह—वह्नेर्बिम्बेति ।

षट्कोणेषु वाग्भवयोगमाह—ध्यायेन्मन्त्रीति ॥ ३७ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—वह्नेर्बिम्बेत्यादि व्यस्तयोगाभिधानम्। तदाह—वाग्भवयोगमिति। स्वरगणसमावेष्टितमिति षोडशदलं पद्मप्यर्थादवसीयते । वह्निबिम्बमप्यर्थाद्दलगतं भवति । स्वीयादिति साधकसम्बन्धिन इति भावः । मूलाधारगताया वाग्भवशक्तेः परावाग्लक्षणायाः पश्यन्त्यादिक्रमेण वैखर्यापत्तावेवं तस्या निःसृतिरित्यर्थादवसेयम् । प्रततकिरणप्रावृतमिति । प्रततिस्त्रिभुवनव्याप्तिः । तस्या वाण्याः प्रततेः किरणैः समन्तात्परिवृतं वाग्भवाख्यमिति सम्बन्धः । मन्त्री ध्यायेदित्यत्राभिप्रायमाह—षट्कोणेष्विति । भूपुरे ह्स्रादिबीजविशेषयोगः सर्वत्र समान एव । दुःखशान्त्या इत्यत्रार्थात् कवितासिध्यै चेति लभ्यते । यन्त्रधारणेऽप्येतत् फलमभिप्रेतम् ॥ ३७ ॥

अब कुण्डलिनी का ध्यान कहकर **वागीश्वरी का ध्यान** कहते हैं—

साधक दुःख की शान्ति के लिये षट्कोण रूप आधार पर स्थित उदीयमान सूर्य मण्डल के समान स्वर गणों से समावेष्टित अपने मुख मण्डल के कुहर से निकलती हुई वाणी की फैलती हुई किरणों से समस्त भुवनों को प्रकाशित करने वाली वागीश्वरी का ध्यान करे । इसका तात्पर्य है कि मूलाधार में स्थित वाग्भव की शक्ति (परारूप वाणी) से निकलने वाली पश्यन्ती, मध्यमा एवं वैखरी रूप से वागीश्वरी का साधक ध्यान करे ॥ ३७ ॥

मध्यमबीजयोगविधानम्

हृत्पद्मस्थितभानुबिम्बविलसद्योन्यन्तरालोत्थितं
मध्याह्नार्कसमप्रभं परिवृतं वर्णैः कभाद्यान्तकैः ।
ध्यातं मन्मथबीजराजमखिलब्रह्माण्डविक्षोभकं
राज्यैश्वर्यविमर्दिनीमपि रमां दत्त्वा जगद्रञ्जयेत् ॥ ३८ ॥

मध्यमबीजयोगमाह—हृत्पद्मेति । योनिः षट्कोणम् । अत्र कोणेषु मध्यमबीज-योगमुक्त्वा योन्यन्तरालोत्थितमित्यनेनैव अन्त्यबीजयोगमाह ॥ ३८ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले हृत्पद्मेति द्वादशदलपद्माभिप्रायम् । तत्र दलगतं भानुविम्बम् । योनिरिह न त्रिकोणमात्रम् । तदाह—योनिः षट्कोणमिति । यद्वा षट्कोणं प्रकरणसिद्धम् । तन्मध्यगतं त्रिकोणमिह योनिरुक्ता । इह मध्ययोनौ षट्कोणेषु च कामराजं

न्यसनीयम् । तदाह—अत्र षट्कोणेष्विति । एवकारो यथाश्रुतार्थाबाधनार्थः । योनिष्वन्तरालं मध्यमबीजं यत्र तद्योन्यन्तरालं तत्रोदितम् । तत्रापि कु + स्मिन्नुद्देश उदितमिति योनीनामन्तरालेऽभ्यन्तरभाग उदितमित्येवं योजना । कभाद्यन्तकैरिति कादिर्भान्तैरित्यर्थः । कंभादि + + + मस्तु सूर्यमण्डलवर्णत्वादेव भवति । तदुक्तमधस्तात्—कभाद्या वसुदाः सौरा इति । भूपुरादिसर्वमिहापि समानमेव । यन्त्रधारणमप्येवमभिप्रेतम् ॥ ३८ ॥

हृदयरूपी द्वादश दल वाले कमल में सूर्य के बिंम्ब से प्रकाशित त्रिकोण के भीतर उठे हुये मध्याह्नकालीन सूर्य के समान देदीप्यमान ककार से लेकर भकार पर्यन्त वर्णों से परिवृत (घिरे हुये) समस्त जगत् को क्षोभित करने वाले कामराज बीज का साधक ध्यान करे । इस प्रकार किया गया ध्यान साधक को राज्यविमर्दिनी श्री देकर भी समस्त संसार को भी प्रसन्न कर देता है । (ध्यान रहे क से भ पर्यन्त वर्ण सौर हैं) ॥ ३८ ॥

मूर्ध्नोऽथ द्वादशान्तोदितशशधरबिम्बस्थयोनौ स्फुरन्तं
संवीतं व्यापकार्णैर्धवलरुचि मकारस्थितं बीजमन्त्यम् ।
ध्यात्वा सारस्वताच्छामृतजललुलितं दिव्यकाव्यादिकर्ता
नित्यं क्ष्वेलापमृत्युग्रहदुरितविकारान्निहन्त्याशु मन्त्री ॥ ३९ ॥

मूर्ध्न इति । योनिः षट्कोणमेव नवयोनिर्वा । मकारस्थितमितिच्छेदः । आशु मन्त्रीति । योनिष्वन्त्यबीजयोग उक्तः ॥ ३९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—मूले मूर्ध्न इति । तत उपरीति भावः । शशधरबिम्बं दशदलपद्मे दलगतं भवति । प्राग्वद्योनिशब्दः । तदाह—योनिः षट्कोणमेवेति । नवयोनिर्वेति । पूर्वेष्वपि समानो यो विकल्पः । स्फुरन्तमिति बीजविशेषणम् । संवीतं व्यापकार्णैरिति । दलगतैरिति ज्ञेयम् । मकारस्थितमिति स्पर्शान्त्यस्य कभादिसमष्टिभूतस्य सूर्यमण्डलतया शशधरबिम्बास्पदत्वेन चिन्तनमुक्तम् ।

वक्ष्यति च—सार्धसोमादिति । सारस्वताच्छामृतजललुलितमिति त्रिभुवनस्य तत्प्रवाहेण पूरणमपीष्यते । तदुक्तम्—सद्यः सम्पूर्यमाणां त्रिभुवनमखिलमिति । यन्त्रधारणमप्येवमभिप्रेतम् । योगस्तत्तद्बीजजपेन कार्यः । जपसंख्या तु पूर्वोक्तैव । अथ समस्तस्य त्रिस्थानं योगान्तरम् ।

मूलाधारस्य मध्याज्ज्वलदनलनिभं वाग्भवं ज्योतिरुद्य-
द्धृत्पद्मं प्राप्य दीव्यद्द्युमणिनिभमतोऽप्युद्गतं कामराजम् ।
प्राप्तं भ्रूमध्यपद्मोदरममृतकराकारमच्छामृताद्भिः
शाक्तं संपूर्यमाणां खलु तनु भुवनं चिन्तयेद्भू + + + ॥

किं च 'त्रिमूर्तिसर्गाच्चेत्यत्रापि प्रतिबीजं योगत्रयं सूचितम् । त्रिमूर्तिसर्गात्पुराभवत्वाच्चेति चकारेण त्रिमूर्तिविसर्गात् पश्चाद्भवत्वमप्युक्तम् । सर्गविसर्गौ च प्रतिपत्त्या साक्षाच्च सम्भवतः । तत्र सर्गप्रतिपत्त्यैहिको योगः । विसर्गप्रतिपत्त्या चामुष्मिकः । तयोः साक्षाद्भावे त्वामुष्मिक एवेति विभागः । त्रिमूर्तिरिह शब्दप्रधानो वागर्थज्ञानप्रपञ्चः । तदुत्पत्तेरपि पुराभवा

शक्तिरिति मूलाधारगताया वाग्भवशक्तेः स्वरूपविमर्शस्थूलीभाववशात् पश्यन्त्यादिक्रमेण वैखरीरूपेण सकलवेदागमकाव्यव्यवहारादेः शब्दप्रधानस्य प्रपञ्चस्य प्रतिपत्तिरभिप्रेता । तदुक्तम्—

ध्यायेद्वागीश्वरीं पराम् ।
बीजरूपामुल्लसन्तीं ततोऽङ्गपदावधि ।
ब्रह्मग्रन्थिं विनिर्भिद्य जिह्वाग्रे दीपरूपिणीम् ।। इति ।

त्रिमूर्तिविसर्गात्पश्चाद्भवामिति शब्दप्रधानस्य प्रपञ्चस्य संहारानन्तरभाविनी शक्तिरिति । तत्र वाग्भवे व्यञ्जनं शब्दप्रधानं प्रपञ्च ऐकारस्तद्विमर्शः । बिन्दुस्तन्मूलभूतो वि + + ष्टा ततो वाग्भवोच्चारणे वाक्प्रधानस्य जगतो विमर्शे तस्य तत्कर्तरि संहारः । तदन्ते च तदीयं साक्षिचिद्रूपमवतिष्ठत इति । साक्षात्त्वे तु विशेषः । वेदागमादिप्रसरसमये स्वसाक्षिचिद्रूपतो विमर्शस्थूलीभाववशात् पश्यन्त्यादिक्रमेण तदभिव्यक्तिः तदवसाने च तद्विपर्ययेण साक्षि-चिद्रूपावस्थितिरपि भावनीयेति ।

तथा च प्राणाग्निहोत्रप्रकरण उक्तम्—सर्वसाक्षित्वेन स्वयमवाच्यमवाचकं ब्रह्म भूत्वेत्यादि । पुरेव त्रयीमयत्वाच्चेति । चकारेण पश्चादपि त्रयीमयत्वादित्युक्तम् । पूर्ववच्च सर्वं योजनीयम् । स्वरूपरसविषयानन्दास्त्रयस्त्रयी तदवस्थातः प्रागपि तत्तन्मात्रमयी स्वरूप-महानन्दलक्षणेति । त्रयी चेह भोगप्रधानः प्रपञ्च एव । हृदयगतायाः कामराजशक्तेः स्वरूपा-नन्दस्थूलीभाववशात् परसूक्ष्मस्थूलक्रमेण सकलविषयरसाद्यानन्दस्य सोपकरणस्य प्रतिपत्ति-रियमभिप्रेता । पश्चादपि त्रयीमयत्वादिति सकलभोगप्रधानप्रपञ्चो व्यञ्जनम् तदुपभोग ईकारः । तदानन्दिता च बिन्दुः ततश्च कामराजोच्चारणे सकलभोग्यंप्रपञ्चस्योपभोगे तस्य तदानन्दितरि संहारः ।

तदन्ते तदीयसाक्ष्यानन्दरूपमवतिष्ठत इति । साक्षात्त्वे तु विशेषः । विषयोपभोगसमये स्वसाक्ष्यानन्दरूपत उपभोगशक्तिस्थूलीभाववशात् परसूक्ष्मस्थूलक्रमेण तद्विषयप्रपञ्चाभि-व्यक्तिस्तदवसाने तद्विपर्ययेण साक्ष्यानन्दरूपावस्थितिरिति । लयेऽपि त्रिलोक्याः पूरणत्वादि-त्यपिशब्देन सर्गेऽपीत्युक्तम् । त्रिलोकी चार्थप्रधानः प्रपञ्चः । तस्य सर्गे पूरणं स्वस्वाकार-तयावस्थापनम् । भ्रूमध्यगतायाः तृतीयबीजशक्तेः ज्ञानशक्तिस्थूलीभाववशात् कारणसूक्ष्म-क्रमेण स्थूलजगद्रूपतया प्रतिपत्तिरिहोक्ता । लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वादिति शक्तिबीजे व्यञ्जनमर्थप्रपञ्चः । औकारस्तदुचितं ज्ञानम् । विसर्गो ज्ञाता । ततश्च तदुच्चारणे कृत्स्नस्यातिप्रधानप्रपञ्चतदवच्छेदलक्षणे ज्ञाने तस्य च ज्ञातरि संहारः । तदन्ते साक्षिपूर्णरूप-मवतिष्ठत इति । साक्षात्वे तु विशेषः । तत्तदर्थप्रतीतिसमये साक्षिस्वरूपात् पूर्णादवच्छेदज्ञानशक्तिवशात् कारणसूक्ष्मादिक्रमेण तदर्थप्रत्ययः तदवसाने च तद्विपर्ययेण साक्षिपूर्णरूपावस्थितिरिति ।। ३९ ।।

मूर्धा स्थान के द्वादशान्त में उदीयमान चन्द्रबिम्ब के समान दश दल वाले त्रिकोण में प्रकाशित व्यापक वर्णों से घिरे हुये मकार पर स्थित श्वेत वर्ण वाले सारस्वत के उत्तम स्वच्छ जल से चञ्चल अन्त्य बीज का ध्यान कर साधक नित्य

दिव्यकाव्य का कर्त्ता होकर ग्रह जनित उपद्रव एवं अपमृत्यु आदि पाप के विकारों को शीघ्र ही नष्ट कर देता है ॥ ३९ ॥

योनेः परिभ्रमितकुण्डलिरूपिणं तां
रक्तामृतद्रवमुचा निजतेजसैव ।
व्योमस्थलं सकलमप्यभिपूर्य तस्मि-
न्नावेश्य मङ्क्षु वशयेद्वनिता नरांश्च ॥ ४० ॥

पुनर्वश्यप्रधानं रक्तवर्णध्यानयुक्तं वाग्भवयोगमाह—योनेरिति ॥ ४० ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—पुनर्वश्यप्रधानमिति सकृद्वाग्भवयोगस्योक्तत्वात् पुनःशब्दः । योनेरिति मूलाधारगतनवयोनिग्रहणम् । मध्य इति च शेषः । यद्वा योनेरुद्यतीमित्युपस्कारः । परिभ्रमितकुण्डलिरूपिणीमिति । नवयोनिमध्ययोनिमध्ये परिभ्रमणशीलां कुण्डलिनीरूपामित्यर्थः। तदुक्तम्—कुण्डलिनी तदा मूलाधारे विसरतीत्यादि । कुण्डलिग्रहणौचित्यादेव वाग्भव-योगोऽयमित्यवगमः । रक्तामृतद्रवमुचेति । तेजसा रक्तत्वात् स्वरूपं रक्तं लभ्यते । तदुक्तम्—रक्तवर्णध्यानयुक्तामिति । व्योमस्थलमिति । त्रैलोक्यान्तर्भागाभिप्रायम् । + + तस्मिन्नावेश्येति स्त्रियं पुरुषं वा साध्यमावेश्य मङ्क्षु द्रुतं वशयेत् । तस्मिन् साध्यस्यावेशन + + ॥ ४० ॥

अब पुनः वश्य प्रधान रक्तवर्ण के ध्यान से युक्त वाग्भव योग के विषय में कहते हैं—साधक योनि के चारो ओर परिभ्रमण करती हुई उस कुण्डलिनी में रक्त अमृतद्रव को स्रावित करने वाले अपने तेज से प्रवेश कर समस्त आकाश मण्डल को पूर्ण कर उसमें प्रविष्ट शीघ्रातिशीघ्र स्त्री तथा पुरुषों को अपने वश में कर लेता है ॥ ४० ॥

कामराजादिसाधनम्

गुह्यस्थितं वा मदनस्य बीजं
जवारुणं रक्तसुधां स्रवन्तम् ।
विचिन्त्य तस्मिन् विनिवेश्य साध्यं
वशीकरोत्येव विदग्धलोकः ॥ ४१ ॥

मध्यमबीजस्य स्थानभेदेन योगान्तरमाह—गुह्यस्थितमित्यादिना ॥ ४१ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका— + कामबीजस्य स्थानभेदेनेति पूर्वं हृत्पद्मे तद्योगस्योक्तत्वादेवमभिधानम् । मूले गुह्यस्थितमिति गुह्यपदेन लिङ्गमुच्यते । तथा च कामपटले—शिवज्वालातनुमिति । यद्वा गुह्यशब्देन त्रिपुरात्मभूतस्य साधकस्य योनिग्रहणम् । तथा चोक्तम्—

तथा कामकलारूपां मदनाङ्कुरगोचर ॥ इति ।

मदनस्य बीजमिति कामराजग्रहणम् । निजतेजसैव व्योमस्थलं सकलमप्यभिपूर्य तस्मिन्नित्येतदिहापि समानम् । तस्मिन्निति + + विदग्धलोक इति + ॥ ४१ ॥

अब **मध्यम बीज के स्थान भेद से अन्य योग** कहते हैं—गुह्य स्थान में स्थित जपा पुष्प के समान अरुण वर्ण की सुधा को स्रावित करने वाले कामराज बीज (क्लीं) का ध्यान कर बुद्धिमान साधक उसमें साध्य को सन्निविष्ट करे तो उस साध्य को वह अपने वश में कर लेता है ॥ ४१ ॥

अन्त्यं बीजमथेन्दुकुन्दविशदं सञ्चिन्त्य चित्ताम्बुजे
तद्भूतां धृतपुस्तकाक्षवलयां देवीं मुहुस्तन्मुखात् ।
उद्यन्तं निखिलाक्षरं निजमुखेनाऽनारतस्रोतसा
निर्यान्तिञ्च निरस्तसंसृतिभयो भूयात् स वाग्वल्लभः ॥ ४२ ॥

सङ्क्षेपतो निगदिता त्रिपुराभिधाना
विद्या सजापहवना सविधानपूजा ।
सोपासना च सकलाभ्युदयप्रसिद्धौ-
वाणीरमाप्तिविधये जगतो हिताय ॥ ४३ ॥

विद्येशीं त्रिपुरामिति प्रतिभजेद् यो वा जपेन्नित्यशः
तद्वक्त्रादथ नूतनार्थविशदा वाणी मुदा निःसरेत् ।
सम्पत्त्या नृपनन्दिनी ततयशःपूरा भवेदिन्दिरा
तस्याऽसौ प्रतियाति सर्वमुनिभिः सम्प्रार्थनीयं पदम् ॥ ४४ ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे नवमः पटलः ॥ ९ ॥

अन्त्यबीजस्य सकलयोगमितरबीजयोरपि उपलक्षणार्थमाह—

अन्त्यमिति ॥ ४२-४४ ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे नवमः पटलः ॥ ९ ॥

प्रयोगक्रमदीपिका—(सकल)योगमिति । निष्कलानां योगानामुक्तत्वादेवमभिधानम् । इतरयोगेष्वपीति त्रिकल्पेन सकलदेवताध्यानमुक्तम् । तेनेह सकलयोगेऽपि विकल्पेन निष्कलध्यानमपि सिद्धं भवति । चित्ताम्बुज इति हृदयपद्माभिप्रायम् । तद्भूतामिति बीजात्मिकामित्यर्थः । नानारसस्रोतसा निर्यान्तमिति + + + निरस्तसंसृतिभय इति सामान्यफलमुक्तम् । सर्वत्रापि समानमेतदवबोद्धव्यम् । ननु उक्ततया युञ्जय योगानिति तावदुक्तम् । ततः क इह भेद इति । उच्यते । तत्र निष्कामस्थानुष्ठानम् इह तु सकामस्यापि मुमुक्षोरिति । वक्ष्यति च—विद्येशीमित्यादि ॥ ४२ ॥

मूले संक्षेपतो निगदितेत्युपसंहारः । विद्येशीमिति तु कृत्स्नफलेनोपसंहारः । प्रतिभजन्निति भक्तिमान् नियमवानिति वार्थः । तस्यैवम्भूतेन्दिरा भवेदिति च योजनीयम् ।

ततयशःपूरेति व्याप्तयशःसमूहेत्यर्थः । सर्वमुनिभिः संप्रार्थनीयं पदमिति त्रैपुरं चिदानन्द-पूर्णस्वरूपमुक्तम् ॥ ४३-४४ ॥

॥ इति प्रयोगक्रमदीपिकायां नवमः पटलः ॥ ९ ॥

अन्त्य कामराज बीज, तीनों बीजों का तथा दोनों (आदि मध्य) का उपलक्षण है इसको कहते हैं—साधक अपने मनःकमल में इन्दु कुन्द के समान अत्यन्त स्वच्छ अन्त्य बीज का ध्यान कर, हाथ में पुस्तक एवं अक्षमाला लिये हुये देवी का, फिर उनके मुख से उत्पन्न हुये निखिलाक्षर का, फिर स्वयं अपने मुख से निरन्तर प्रवाहशील (निकलते हुये) वर्णों का ध्यान करे तो वह संसार सागर में आवागमन का भय त्याग देता है और वाग्वल्लभ बन जाता है ॥ ४२ ॥

यहाँ वाणी एवं लक्ष्मी प्राप्ति के लिये तथा संसार के हित के लिये सम्पूर्ण अभ्युदयों की सिद्धि के लिये जप, होम विधि एवं पूजा तथा उपासना सहित श्री त्रिपुरा विद्या का कथन किया गया है ॥ ४३ ॥

अब **त्रिपुरा विद्या का फल** कहते हैं—जो नियमवान् एवं भक्तिमान् साधक इन त्रिपुरेशी महाविद्या का प्रतिभजन करता है, अथवा जो नित्य जप करता है, उसे अपने इस सम्पत्ति से राज्य-लक्ष्मी के समान ऐसी इन्दिरा प्राप्त हो जाती है जो उसको यश से पूर्ण कर देती है तथा अन्त में वह मुनियों के द्वारा प्रार्थनीय पद (मुक्ति) प्राप्त कर लेता है ॥ ४४ ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में त्रिपुरा निरूपण नामक नवम पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ ९ ॥

दशमः पटलः

भुवनेश्वरी निरूपणम्

अथाभिवक्ष्ये सकलप्रपञ्च-
मूलात्मिकायाः प्रकृतेर्यथावत ।
मन्त्रं तु साङ्गं सहुताभिषेकं
जपार्चनाढ्यं सकलार्थसिद्ध्यै ॥ १ ॥

अथेच्छाशक्तिप्रधानां भुवनेश्वरीमाह—अथाऽभिवक्ष्य इति । सकलप्रपञ्च-मूलात्मिकाया इति । पूर्वोक्तनिष्कीलविद्यामध्यमबीजसारभूताया, इत्यर्थः । अतोऽ-स्यास्तद्योगः सूचितः ।

अथवा सकलः प्रणवः पञ्चाशत्कलात्मकत्वात् । तस्य प्रपञ्चो विस्तारः विभूतिः श्रीरित्यर्थः । मूलं कामं वाक् च । एतेषामात्मभूताया मध्यस्थायाः प्रकृतेरि-त्येतेषामेकैकेन समस्तैश्च पुटितत्वं शक्तेः सूचितम् । यथावदिति । अनुलोम-प्रतिलोमक्रमः सूचितः । साङ्गं त्विति । अङ्गेषु तत्तद्बीजदीर्घादियोगः सूचितः । सकलार्थसिद्ध्यै इति । प्रणवयोगे मोक्षस्य श्रीयोगेऽर्थस्य कामयोगे कामस्य वाग्योगे धर्मज्ञानादेः सर्वयोगे सर्वस्य सिद्धिरित्यर्थः ॥ १ ॥

अब इच्छाशक्ति रूपा प्रधान भुवनेश्वरी के विषय में कहते हैं—अब समस्त प्रपञ्च (विस्तार) का मूल (श्री, काम एवं वाक्) के मध्य में रहने वाली प्रकृति के अङ्गभूत आहुति (होम), अभिषेक एवं जप अर्चन सहित यथावत् मन्त्र को चारों पुरुषार्थों की सिद्धि के लिये कहता हूँ ॥ १ ॥

भुवनेश्वरीमन्त्रः

घनवर्त्मकृष्णगतिशान्तिबिन्दुभिः
कथितः परप्रकृतिवाचको मनुः ।
दुरितापहोऽर्थसुखधर्ममोक्षदो
भजतामशेषजनरञ्जनक्षमः ॥ २ ॥

केवलस्यापि सकलपुरुषार्थसाधकत्वमाह—दुरितापह इति ॥ २ ॥

अब **सकलपुरुषार्थसाधकत्व** कहते हैं—घन वर्त्म (ह्) कृष्णगति (र्) शान्ति (ईकार) तदनन्तर बिन्दु (०) यह पर प्रकृति वाचक मन्त्र कहा गया है। (ह्रीं) भजन करने वालों के पापों को नष्ट करने वाला है। यह अर्थ, सुख, धर्म एवं मोक्ष देने वाला है और सम्पूर्ण मनुष्यों को आनन्दित करने वाला है ॥ २ ॥

ऋष्यादिन्यासः

शक्तिः स्यादृषिरस्य तु गायत्री चोदिता मनोश्छन्दः ।
बोधस्वरूपवाची संवित्प्रोक्ता च देवता गुरुभिः ॥ ३ ॥

बोधस्वरूपवाचीति । बोधस्वरूपं परमात्मानं वक्ति प्रकाशयतीति बोधस्वरूपवाची ब्रह्मात्मैकत्वविद्या निरूढा संविदित्यर्थः । गुरुभिः प्रोक्तेति । श्रीदुर्गादिमन्त्रदेवताः सूचिताः ॥ ३ ॥

ऋष्यादिन्यास कथन—इस मन्त्र के शक्ति ऋषि हैं, गायत्री छन्द है तथा बोध स्वरूप परमात्मा संवित् इसके देवता हैं, गुरुजनों ने ऐसा कहा है ॥ ३ ॥

नेत्रकरणर्तुदिनकरभुवनविकारस्वराग्निबिन्दुयुजा ।
व्योम्ना षडङ्गक्लृप्तिर्जातिविभिन्नेन चापि सम्प्रोक्ता ॥ ४ ॥

जातिविभिन्नेनेति । हृदयाय नम इत्यादियुक्तेनेत्यर्थः । अपिना सर्वज्ञादियोग उक्तः । हं बीजम् । ईं शक्तिः ॥ ४ ॥

षडङ्गन्यास कथन—नेत्र (आ) करण (ई) ऋतु (ऊ) दिनकर (ऐ) भुवन (औ) बिन्दु से युक्त कर व्योम (हकार) में मिला देवे। उससे षडङ्ग न्यास करे अथवा जाति से विभेद कर षडङ्ग न्यास करे। प्रथम पक्ष ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रैं ह्रौं ह्रः इत्यादि है अथवा द्वितीय जाति पक्ष हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट् इत्यादि है। षडङ्ग न्यास करने के पश्चात् दिग्बन्धन करे ॥ ४ ॥

भूतशुद्धिक्रमविधानम्

अग्नीन्दुयोगविकृता लिपयो हि सृष्टा-
स्ताभिर्विलोमपठिताभिरिदं शरीरम् ।
भूतात्मकं त्वगसृगादियुतं समस्तं
संव्यापयेन्निशितधीर्विधिना यथावत् ॥ ५ ॥

दिग्बन्धाद्यनन्तरं भूतशुद्धिक्रममाह—अग्नीन्द्विति । अग्नीन्दुशब्दाभ्यां प्रकृतिपुरुषावुच्येते । योगस्तयोः सम्बन्धः । तेन परापश्यन्तीतदर्थादिरूपेण विकृता लिपयो वैखरीतदर्थरूपेण सृष्टा हि यस्मात् तस्मात्ताभिः सहेदं शरीरं तदर्थात्मकं तत्र व्यापयेत् संहरेत् । कथमित्याह—प्रतिलोमपठिताभिरिति । प्रतिलोमेन न्यस्ताभिरित्यर्थः । शरीरस्य अशुद्धत्वेन संहरणीयत्वमाह—भूतात्मकमिति ।

प्रतिलोममातृकान्यासेन वैखरीतदर्थात्मकं स्थूलं बिन्दुं मध्यमात्मके सूक्ष्मे संहृत्य

बुद्ध्यैव सूक्ष्मादिकं संहर्तव्यमित्याह—निशितधीरिति । विधिनेति । प्राणायामैरित्यर्थः। तत्र प्रथमप्राणायामेन बिन्दुं सूक्ष्मात्मकं नादे कारणे पश्यन्त्यां विलापयेत् । द्वितीयेन नादं कारणं सामान्ये परायां शक्तौ । तृतीयेन शक्तिं शान्तौ इति विधिनेति सूचितम् । यथावदिति । नादाद्यन्तं मूलोच्चारणेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

फिर दिग्बन्धन के पश्चात् **भूतशुद्धि का क्रम** कहते हैं—अग्नीन्दु (प्रकृति और पुरुष) इन दोनों के संयोग से परा पश्यन्ती इत्यादि रूप से विकृत होकर ये लिपियाँ वैखरी रूप से उत्पन्न हुई हैं । उनके साथ भूतात्मक त्वक्, असृगादि युक्त यह समस्त शरीर भी उत्पन्न हुआ है । अत: बुद्धिमान साधक उस अशुद्ध शरीर को शुद्ध करने के लिये विधिपूर्वक विलोम रूप से पठित इन लिपियों से उसे व्याप्त कर उस अशुद्ध शरीर का उपसंहार कर देवे ॥ ५ ॥

भूतशुद्धिकथनम्

अन्त्यावुष्मस्वमून् वादिषु मलिपिषु तांस्तांश्चतुर्वर्गवर्णे-
ष्वेतानस्यम्यदस्तद्दति तदपि परेषु क्रमेणाऽवचिन्त्य ।
संहृत्य स्थानयुक्तं क्षपितसकलदेहो ललाटस्थितान्तः-
प्राप्तिव्याप्तद्विसप्ताधिकभुवनतलो यातु मद्भावमेव ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेण भूतशुद्धिमाह—अन्त्यावुष्मस्विति । मूलाधार लिङ्गमूल नाभिहृदय गल तालु भ्रूमध्य ललाट मस्तकेषु द्विचतुश्चतुःपञ्चपञ्चपञ्चपञ्चपञ्चषोडशदलानि पद्मानि अष्टप्रकृतीश्वराधिष्ठितानि स्मृत्वा तत्संहारेण स्वयं परो भवेदिति श्लोकार्थः ।

तत्र मूलाधारपद्मे क्षलौ दलत्वेन स्मृत्वा । तद्दलद्वयं पृथिवीविकारात्मकं क्षं स्वाहा लं स्वाहेति कर्णिकागतपृथिव्यां विलाप्य । साऽपि लिङ्गमूलस्थहसषशचतुर्दलपद्मकर्णिकागताप्सु संहार्या इत्याह—अन्त्यावुष्मस्विति । तत्रापि दलात्मकाब्विकारान् पूर्ववत् अप्सु हुत्वा ता अपि नाभिस्थवादिचतुर्दलपद्मकर्णिकास्थतेजसि संहार्या इत्याह—अमून् वादिष्विति । तदपि तेजः सविकारं हृद्गते पञ्चदले पवर्गात्मके वायुरूपे संहार्यमित्याह—मलिपिषु तानिति ।

अनेनैव क्रमेणोत्तरं पद्मचतुष्कं तवर्गाद्यात्मकं पञ्चपञ्चदलं साधिष्ठातृकं मूर्धस्थे षोडशदले स्वरात्मनि ईश्वरात्मके संहरणीयमित्याह—तांश्चतुरिति । एतान् असि विसर्गे विसर्गात्मनीश्वर इत्यर्थः । ईश्वरैश्वर्यात्मक दलषोडशकमीश्वरे संहार्यमित्याह—अम्यद इत्यादिना । अमि बिन्दौ । अदः विसर्गम् । बिन्द्वात्मनि ईश्वरे विसर्गदलं संहरेदित्यर्थः। तद् दति दन्तसम्बन्धिन्यौकारे तदात्मके ईश्वर इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । स्थानयुक्तमिति । प्रथमं संहारन्यासेन स्थूलं संहृत्य पश्चादनेन योगेन सूक्ष्माणि स्थानानि संहरेदित्यर्थः । ललाटस्थित इति । ललाटे प्रकृत्यब्जे तदभिन्नतया स्थितो जीवः । अतोऽकारार्थस्येश्वरस्य मूर्धस्थस्य प्राप्त्या व्याप्तद्विसप्ताधिकभुवनतलः संहृतसकलसंसारः स मद्भावं प्रत्यगीश्वरतामेव यात्विति शार्ङ्गिणो वचनमेतत् ।

स्त्रष्टृत्व स्थापकत्व संहर्तृत्व तिरोधायकत्वानुग्राहकत्व सर्वज्ञत्व सर्वेश्वरत्व सर्वशक्तित्व सर्वान्तर्यामित्व सर्वात्मत्व सदानन्दचित्पूर्णात्मत्वाद्वयत्वानि ईश्वरगुणाः स्वरार्थभूताः । सत्त्वरजस्तमःसाम्यबीजानि प्रकृतेर्गुणाः । शब्दादिपञ्चकनिश्चयाः महतः। तन्निश्चयकर्तृत्वाभिमानपञ्चकम् अहङ्कारस्य । पञ्चविधशब्दपरिणामसामर्थ्य-माकाशस्य । पञ्चस्पर्शरूपेण परिणामसामर्थ्यं वायोः । आकाशवायुरूपावेकीकृत्य चतुर्विधरूपपरिणामसामर्थ्यं तेजसः । तथा चतुर्विधरसपरिणामसामर्थ्यमपाम् । सुरभ्यसुरभिगन्धरूपेण परिणामसामर्थ्यं पृथिव्याः गुणद्वयम्। पृथिव्यादीनामेवंविध-गुणविभागमभिसन्धाय द्विदलादिपद्मकल्पना कृता इत्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

अब **प्रकारान्तर से भूतशुद्धि** कहते हैं—मूलाधार, लिङ्ग, मूल, नाभि, हृदय, गला, तालु, भ्रूमध्य, ललाट एवं मस्तक में द्विदल, चतुर्दल, चतुर्दल, पञ्चदल, पञ्चदल, पञ्चदल, पञ्चदल, पञ्चदल पुनः षोडशदल पद्म का निर्माण करे । पुनः उन पर अष्ट प्रकृति सहित ईश्वरी का ध्यान कर उसका संहार परमात्मा में करे । उनके संहार से साधक स्वयं पर-स्वरूप बन जावे, यह श्लोकार्थ हुआ ।

इसका स्पष्टीकरण इस प्रकार है—मूलाधार पद्म में क्ष ल का दल बनावे । उस दल द्रय को पृथ्वी विकारात्मक क्षं स्वाहा से कर्णिका गत पृथ्वी में विलीन करे । उस पृथ्वी को भी लिङ्ग मूलस्थ ह स ष श इस चतुर्दल कर्णिकागत जल में विलीन करे। इसी को मूल में कहा गया है—अन्त्यावुष्मसु (श ष स ह ऊष्माणः) । वहाँ भी दलात्मक विकारों को जल में हवन कर उस जल को नाभिस्थ व से लेकर य पर्यन्त (व ल र य) चतुर्दल पद्म कर्णिकास्थ तेज में विलीन करे । इसी को मूल में कहा गया है—अमून् वादिषु इति । उसे भी तेज के विकारभूत हृदगत् म वर्गादि पञ्चदल रूप वायु में उपसंहार करे । इसी को मूल में कहते हैं—म लिपिषु तानिति ।

इसी क्रम से बाद में होने वाले तवर्गात्मक पञ्च चतुष्क में, फिर पञ्च पञ्चदल को स्वाधिष्ठान में, उसे मूर्धा स्थित षोडश दल में जो स्वरात्मक एवं ईश्वरात्मक है उसमें उपसंहार करे । इसी को मूल में कहा गया है—तांश्चतुरिति । इनको विसर्ग में तथा उस विसर्ग को भी षोडशामृत पद्म दल रूप ईश्वर में विलीन करे । इसी को मूल में कहा गया है—अम्यद् इति । विसर्ग (अदः) को विन्द्वात्मनि (ईश्वर में विसर्ग दल) का उपसंहार करे । उसे भी औकारात्मक ईश्वर में उपसंहार करे । इसी प्रकार उत्तरोत्तर स्वरों का पूर्व पूर्व में उपसंहार करे ।

यहाँ प्रथम संहारन्यास से स्थूल का संहार कहा गया है पश्चात् सूक्ष्म संहारन्यास कहा गया है । ललाट रूप प्रकृति मल में उससे अभिन्न जीव स्थित है । इसलिये अकारार्थ ईश्वर जल मूर्धा स्थान पर पहुँच जावे तो वह चौदहों भुवनों में व्याप्त होकर भी सारे संसार का उपसंहार कर मेरा स्वरूप प्राप्त कर लेता है । इतना वचन स्वयं शार्ङ्गधारी विष्णु द्वारा कहा गया है ॥ ६ ॥

दिव्यदेहसृष्टिक्रमः

मूलाधारात् स्फुरिततडिदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपोद्-
गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां मूलभूता ।
सौषुम्नाध्वाचरणनिपुणा सा सवित्रानुबद्धा
ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्रावयेत् सार्धसोमात् ॥ ७ ॥
शिरसि निपतिता या बिन्दुधारा सुधाया
भवति लिपिमयी सा ताभिरङ्गं मुखाद्यम् ।
विरचयतु समस्तं पातितान्तश्च तेज-
स्यनल इव घृतस्योद्दीपयेदात्मतेजः ॥ ८ ॥

ततो दिव्यदेहसृष्टिक्रममाह—मूलाधारादिति । अधिष्ठानमेव मूलाधारः । प्रभा कुण्डलिनीमस्तकम् । मस्तकमपि परब्रह्मैव । तदेव ब्रह्म संविद्रूपिण्या प्रकृत्या सह सार्धसोमो रविश्च मायित्वात् । प्रणवशक्त्युच्चारणेन पूर्ववत्तेजः सुषुम्नापद्मामृतपिण्डान् स्मृत्वा निरवद्यादिमन्त्रैर्व्याप्य अक्षरन्यासेन शरीरं रचयेदित्यर्थः ॥ ७-८ ॥

अब दिव्य देह की सृष्टि का क्रम कहते हैं—मूलाधार से निकली हुई अत्यन्त अणु तेजों की मूलभूता चमकती हुई बिजली के समान प्रभा सूक्ष्म रूप से मस्तक पर्यन्त सुषुम्ना मार्ग से तेजी से जाती हुई सवित्रा से अनुविद्ध होने का ध्यान करने पर वह सूर्य के साथ सोम में रहने वाले अमृत को शीघ्रातिशीघ्र स्रावित कराती है ॥ ७ ॥

जब वह सुधाधारा शिर पर गिरती है तो वह लिपिमयी रूप बन जाती है । उससे मुखादि अङ्ग उत्पन्न होते हैं । जब वह तेज भीतर तक पहुँचता है तब समस्त शरीर की रचना कर देता है । उसके अनन्तर जिस प्रकार घृत से अग्नि उदीप्त होती है उसी प्रकार वह तेज भी शरीर की रचना कर उसमें आत्म तेज को उद्दीप्त करता है ॥ ८ ॥

संहृत्य चोत्पाद्य शरीरमेवं
तेजोमयं व्याप्तसमस्तलोकम् ।
सङ्कल्प्य शक्त्यात्मकमात्मरूपं
तच्चिह्नमात्मन्यथ संदधीत ॥ ९ ॥

व्याप्तसमस्तलोकमिति । व्यापिन्यादिक्रमेण स्वरूपपर्यन्तं व्याप्तमित्यर्थः । सङ्कल्प्य शक्त्यात्मकमिति । शक्त्यात्मकत्वसिद्ध्ये सामान्यपटले कथिता इह वक्ष्यमाणाश्च न्यासाः सूचिताः । तच्चिह्नमिति । भूषणायुधादिन्यासः सूचितः ।

अयं न्यासक्रमः । पीठन्यासमूर्तिन्यासानन्तरम् आवाहनाद्यवगुण्ठनान्तं विधाय । मातृकां विन्यस्य । मूलेन करन्यासं कृत्वा । मूलतदक्षरमूलतदङ्गहल्लेखादिकम् अङ्गुलिषु विन्यस्य । मूलेन देहे त्रिशो व्याप्य । मूलपुटितां मातृकां विन्यस्य ।

शैवतत्त्वन्यास शक्तिश्रीसन्ततिरित्यादिन्यासबुभुक्षादिन्यास श्रीकण्ठादिन्यासमूलतद्वर्णैः मूर्धहृदयनाभिषु सृष्ट्यादिन्यास शाक्ततत्त्वन्यासाहोरात्रादित्रिलिङ्गाजपापरमात्मप्रणव-न्यासान् विधाय । अष्टमात्रया शक्त्याष्टाक्षरदशाङ्गन्यासवत् दशाङ्गन्यासाङ्गर्ष्यादिक-न्यासान् कृत्वा । त्रिपुरोक्तक्रमेण भूषणन्यासमाचरेत् ।

अथ आवरणन्यासः । ह्रों ह्रें ह्रुं ह्रिं ह्रं इति बीजसहिता हृल्लेखाद्या मूर्धादिषु भूतस्थानेषु ऊर्ध्वादिवक्त्रेषु च विन्यस्य । गायत्र्यादित्रयं ललाटवामदक्षिणगण्डेषु न्यसित्वा । ब्रह्मादित्रयं सव्यकर्णास्यवामकर्णेषु न्यसित्वा । गलसव्यस्तनवामस्तनेषु गायत्र्याद्या अपि विन्यस्य । सव्यांस हृदय वामांसेषु ब्रह्मादिकं न्यसेत् । पुनर्नाभिवाम-दक्षिणोरुषु गायत्र्याद्यान् न्यसित्वा । वामस्फिगाधारदक्षिणस्फिक्षु ब्रह्मादिकं न्यसेत् । हां हीं हूं इति गायत्र्यादीनां बीजानि । हं हिं हुं इति ब्रह्मादीनाम् । पुनरलिकादिषु मातृभैरवन्यासः सबीजः । पुनर्ध्यात्वा सम्पूज्य पुनर्जपित्वा संयोगान् वक्ष्यमाणान् न्यासानाचरेत् । गुणितयोग षडध्वयोग लवादियुतराशि नक्षत्र तिथि करणन्यासयोग कुण्डलिनीहंसहरिहरादिचतुःप्रणवप्राणापानयोः अहोरात्रमाससंवत्सरदेवाः सश्रुतयः स्वरा इत्यादियोग चतुर्दशयोगाजपापरमात्मप्रणवयोगन्यासान् विधायाऽणुयोगेन जप्त्वा बाह्यपूजां कुर्यादिति न्यासक्रमः ॥ ९ ॥

इस प्रकार संहार के पश्चात् समस्त लोक में व्याप्त होने वाले तेजोमय शरीर को उत्पन्न कर आत्मरूप का सङ्कल्प कर (अर्थात् मैं भी इसी प्रकार शक्ति का स्वरूप धारण करूँ इस प्रकार का सङ्कल्प कर) उसके चिह्न को अपने में धारण करे । यहाँ तक भूतशुद्धि कही गई ॥ ९ ॥

प्रकृतिध्यानम्

उद्यद्भास्वत्समाभां विजितनवजवामिन्दुखण्डावनद्ध-
द्योतन्मौलिं त्रिनेत्रां विविधमणिलसत्कुण्डलां पद्मगाञ्च ।
हारग्रैवेयकाञ्चीगुणमणिवलयाद्यैर्विचित्राम्बराढ्या-
मम्बां पाशाङ्कुशेष्टाभयकरकमलामम्बिकां तां नमामि ॥ १० ॥

पद्मगां चेति । पद्ममध्यगत्रिकोणगां चेत्यर्थः । वलयाद्यैः सह विचित्राम्बरा-ढ्यामित्यन्वयः । अम्बिकामिति सूक्ष्मध्यानमुक्तम् । तामिति परध्यानम् ॥ १० ॥

अब प्रकृति का ध्यान कहते हैं—उदीयमान सूर्य के समान आभा से युक्त, नवीन विकसित जवा पुष्प को भी तिरस्कृत करने वाली, चन्द्र खण्ड से देदीप्यमान मौलि वाली, त्रिनेत्रा, जिस भगवती के कुण्डल नाना मणियों से जड़े होने के कारण उद्दीप्त हैं, जो त्रिकोण में स्थित पद्म पर विराजमान हैं, हार एवं ग्रैवेयक काञ्ची मणि के वलयादि के साथ-साथ चित्र अम्बर धारण कर शोभित है । ऐसी पाश, अंकुश, वर एवं अभय हाथों में धारण की हुई अम्बिका (स्थूलस्वरूपा प्रकृति) तथा पर-स्वरूपा प्रकृति को नमस्कार करता हूँ ॥ १० ॥

पाशशब्दनिर्वचनम्

धातू द्वौ स्तो रक्षणव्यापकार्थौ
पाद्योऽश्वाद्यस्तत्प्रभावात्तयोश्च ।
सर्वं संरक्ष्याऽथ सर्वात्मना यो
व्याप्नोत्यंशः स्यादसौ पाशवाची ॥ ११ ॥

पा रक्षण इति पाद्यः। अशू व्याप्ताविति अश्वाद्यः तयोर्निष्पन्नः पाशशब्दः स्यात्। तत्प्रभावात् सर्वं संरक्षेदिति । अंशिन्याः शक्तेः प्रभावादित्यर्थः । पाशवाची पाशस्मारक इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अब प्रसङ्ग प्राप्त **पाश शब्द का निर्वचन** करते हैं—पाश शब्द में 'पा रक्षणे' एवं 'अंशू व्याप्तौ' इस प्रकार दो धातु से पाश शब्द निष्पन्न होता है, जिसका अर्थ है 'रक्षा करना' तथा 'सर्वत्र व्याप्त होना' । जो सब कुछ की रक्षा कर सर्वात्मना सर्वत्र व्याप्त रहे वह पाशवाची है ॥ ११ ॥

अङ्कुशशब्दनिर्वचनम्

अं स्यादात्मा कुर्धरा कुस्तनुर्वा
भागार्थः स्याच्छोऽथवाऽऽवृत्तिवाची ।
भूश्चेद्भूतान्यन्यथा चेच्छरीरा-
ण्याकृष्यात्मन्याहरेदङ्कुशाख्यः ॥ १२ ॥

अङ्कुशावयवार्थमाह—अं स्यादिति । आवृत्तिः पौनःपुन्यम् । भूश्चेत् कुशब्दार्थ इति शेषः । अन्यथा चेदिति तन्वर्थपक्षोऽनूदितः ॥ १२ ॥

अब **अंकुश शब्द का निर्वचन** करते हैं—'अं' का अर्थ है आत्मा । 'कु' का अर्थ धरा है और कु का दूसरा अर्थ शरीर है एवं कु का अन्य अर्थ 'भाग' है । इसी प्रकार कु स्वच्छ अथवा आवृत्ति का भी वाचक है । जब कु का अर्थ धरा अर्थात् भू है तब अर्थ होगा जो समस्त भूतों (शरीरों) को आकृष्ट कर अपने में विलीन कर लेवे वह 'अंकुश' है ॥ १२ ॥

अभयशब्दनिरुक्तिः

स्मृते यथा संसृतिचक्रचङ्क्रमो-
द्भवाद्धनापायसमुत्थितादपि ।
वियोजयत्यात्मतनुं नरं भया-
त्तथाऽभयस्याऽभयसंज्ञिता विभोः ॥ १३ ॥

यथातथाशब्दौ यस्मात्तस्मादर्थौ ॥ १३ ॥

अब **अभय शब्द का निर्वचन** करते हैं—क्योंकि जो स्मरण मात्र से संसार चक्र के चङ्क्रमण से उद्भूत दुष्कर्म के द्वारा उत्पन्न भय से शरीर को मुक्त

कर अभय बना देता है अतः उस अभय बनाने वाले विभु की 'अभय' संज्ञा कही गई है ॥ १३ ॥

वरशब्दनिरुक्तिः

मुख्यार्थवाची वरशब्द उक्तः
स्याद्वाञ्छितार्थश्च वराभिधानः ।
मुख्यं त्वभीष्टं स्मृतिमात्रकेण
ददाति योऽसौ वरदोऽवगम्यः ॥ १४ ॥

अब 'वर' शब्द का निर्वचन करते हैं—वर शब्द मुख्यार्थवाची है ऐसा कहा गया है । इसके अतिरिक्त बर शब्द वाञ्छित अर्थ देने वाला भी कहा गया है । जो स्मरण करते ही मुख्य अभीष्ट दे देता है उसे 'वरद' जानना चाहिये ॥ १४ ॥

दीक्षाक्लृप्त्यै पुरोक्ते रचयतु विधिवन्मण्डलं मण्डपे तद्-
व्यक्तं युक्तञ्च कान्त्या त्रिगुणितविलसत्कर्णिकं वर्णवीतम् ।
आवीतं केसरेष्वारचितहरिहरार्णैश्च मध्ये समायै-
स्तैरग्रे माययाऽऽढ्यं कमलमथ बहिः प्रोक्तचिह्नैरुपेतम् ॥ १५ ॥

वर्णवीतमिति । उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणप्रकारेण वीतमित्यर्थः । आवीतं केसरेष्विति । मध्ये समायैर्मध्ये मायासहितैः हरिहरार्णैः हरिहर इत्येतैरर्णैः केसरेषु वेष्टितमित्यर्थः । ह रि ई ह र ई इत्येवं लेखनप्रकारः । मध्ये समायैस्तैरिति । मध्ये दलमध्ये समायैरीकारसहितैः तैर्हरिहरार्णैः आवीतमित्यर्थः। तैरग्रे माययाऽऽढ्यमिति । तैर्हरिहरार्णैः । अग्रे दलाग्रे मायया ईकारेणाऽऽढ्यं यथा भवति तथा आवीतमिति योजना । एतत्त्रयं षड्गुणितद्वादशगुणितयोरपि समानम् ॥ १५ ॥

अब दीक्षा विधि में पूर्व की भाँति मण्डप रचना कर उसमें **मण्डल के निर्माण का प्रकार** कहते हैं—

दीक्षा प्राप्त करने के लिये साधक पूर्व में कही गई विधि के अनुसार मण्डप की रचना कर विधिवत् मण्डल की रचना इस प्रकार से करे कि वह मण्डप सुस्पष्ट हो, कान्ति से युक्त हो, त्रिगुणित कर्णिका से सुशोभित हो तथा वक्ष भाग प्राकारेण आच्छादित हो । केशरों पर मध्य में माया सहित हरिहर इन अक्षरों से वेष्टित हो (ह रि ई ह र ई इस प्रकार से केशरों पर लिखे) । दल का मध्य भाग समायै (माया अर्थात् ईकार उसके सहित) हरिहर अक्षर से आवीत (परिवेष्टित) हो, पुनः दल का अग्रभाग माया (ईकार) से युक्त कर परिवेष्टित करे । फिर साधक उक्त तीनों प्रकार की परिवेष्टन क्रिया षड्गुणित एवं द्वादश गुणित यन्त्रों से भी समान रूप से करे ॥ १५ ॥

शक्त्याविःसाध्यमिन्द्रानिलनिर्ऋतिगबीजाभिबद्धं पुरोऽग्ने-
स्तत्कोणोल्लासिमायं हरिहरविलसद्गण्डमेभिः समायैः ।

भुवनेश्वरी पूजन यन्त्र (त्रिगुणित यन्त्र)

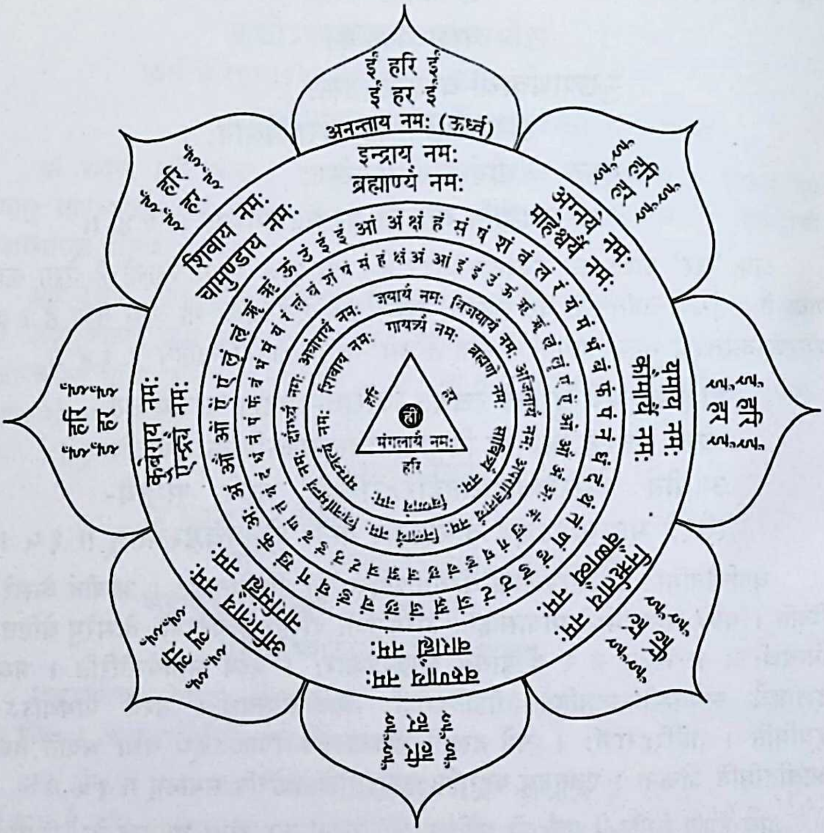

वर्णैश्चावेष्टितं तत्त्रिगुणितमिति विख्यातमेतत् सुयन्त्रं
स्यादायुष्यञ्च वश्यं धनकरममितश्रीप्रदं कीर्तिदञ्च ॥ १६ ॥

शक्त्यावि:साध्यमिति पूर्वश्लोकस्य व्याख्या । शक्तिस्त्रिकोणमध्यस्था हल्लेखा । तस्यामग्निविभागे आविर्भूतसाध्यम् । लिखितसाध्यनामेत्यर्थः । साधक-कर्मनाम्नोर्मायाभागादौ लेखनस्योपलक्षणमेतत् । बीजानि शक्तिबीजानि । तत्कोणोल्लासिमायमिति । त्रिकोणकोणेषु ईकारलेखनमुक्तम् । एभिः समायैरावेष्टितमिति । ह रि ई ह र ई इति शक्तिवेष्टनाद् बहिर्वेष्टितं तद्बहिर्वर्णैर्मातृकाक्षरैश्चावेष्टितमित्यर्थः । आयुष्ये मध्यमबीजं मृत्युञ्जयेन वेष्टयेत् । वश्ये शक्त्या । धनश्रियोः श्रिया । कीर्त्तावजपया । यन्त्रजीवादिलेखनं तु सर्वत्र समानम् ॥ १६ ॥

शक्ति (त्रिकोण के मध्य में स्थित ह्रीं) उसके आग्नेयकोण में साध्य का नाम और कर्म लिखे । त्रिकोण के कोणों में शक्ति (ईकार) लिखकर उल्लसित करे । फिर

माया समेत ह रि इ ह र ई इन वर्णों से वेष्टित करे। उस वेष्टन के बाहर के भागों को मातृका वर्ण से वेष्टित करे। इस प्रकार निर्मित यन्त्र आयुष्य के लिये मध्यम बीज को मृत्युञ्जय से वेष्टित करे और वशीकरण के लिये शक्ति से परिवेष्टित करे तथा धन एवं श्री और कीर्त्ति के लिये अजपा से परिवेष्टित करे ॥ १६ ॥

हल्लेखादीनां न्यासस्थानानि

हल्लेखाख्यां गगनां रक्तां च करालिकां महोच्छुष्माम्।
मूर्धनि वदने हृदये गुह्ये पदयोर्न्यसेत्तदङ्गैश्च ॥ १७ ॥

हल्लेखादि का न्यासस्थान—हल्लेखा, गगना, रक्ता, करालिका तथा महोच्छुष्मा से मूर्धा, मुख, हृदय, गुह्य एवं दोनों पैरों में न्यास करे। इसी प्रकार अङ्गों से भी न्यास करे ॥ १७ ॥

गायत्रीं न्यसतु गले स्तने तु सव्ये
सावित्रीं पुनरपरे सरस्वतीञ्च।
सव्येंऽसे सरसिजसम्भवं मुकुन्दं
हृद्देशे पुनरपरांसके शिवञ्च ॥ १८ ॥

गले में गायत्री से न्यास करे। बायें स्तन में सावित्री से न्यास करे। दाहिने स्तन में सरस्वती से न्यांस करे। बायें कन्धे में ब्रह्मा से, हृदय प्रदेश में मुकुन्द से, फिर दाहिने कन्धे में शिव से न्यास करे ॥ १८ ॥

ब्रह्माण्यादीनां न्यासस्थानानि

अलिकांसपार्श्वकुक्षिषु पार्श्वांसापरगलहृत्सु च क्रमशः।
ब्रह्माण्याद्या विधिवन् न्यस्तव्या मातरोऽष्ट मन्त्रितमैः ॥ १९ ॥

ब्रह्माण्याद्या विधिवदिति। भैरवयोगः सूचितः। मन्त्रितमैरिति। आं क्षां अं क्षम् इत्यादिबीजयोगः सूचितः ॥ १९ ॥

ब्रह्माण्यादि अष्ट मातृकाओं के न्यासस्थान—इसके बाद उत्तम मन्त्रज्ञ साधक अलिका (काकल), बाएँ कन्धे में, पार्श्व एवं कुक्षि में, पार्श्व में, दूसरे कन्धे में, गले में एवं हृदय में क्रमशः ब्राह्मी, माहेश्वरी, वैष्णवी, कौमारी, वाराही, नारसिंही, इन्द्राणी एवं चामुण्डा इन अष्ट मातृकाओं से क्रमशः न्यास करे ॥ १९ ॥

विमर्श—यहाँ विधिवत् से तात्पर्य है साधक ब्रह्माणी आदि अष्ट मातृकाओं का रुरु आदि अष्ट भैरवों के साथ न्यास करे ॥ १९ ॥

नवशक्तिनामानि

सजया विजया तथा जिताह्वया चाऽपराजिता नित्या।
तदनु विलासिनीदोग्ध्रयौ साघोरा मङ्गला नव प्रोक्ताः ॥ २० ॥

नवशक्तीराह—सजयेति । ह्रीं श्रीं भुवनेश्वर्यासनाय नम इति पीठमन्त्रः । ह्रीं भुवनेश्वरीमूर्तये नम इति मूर्तिमन्त्रः ॥ २० ॥

नव शक्तियों के नाम—इसके पश्चात् १. सजया, २. विजया, ३. जिता, ४. अपराजिता, ५. नित्या, ६. विलासिनी, ७. दोग्ध्री, ८. अघोरा एवं ९. मङ्गला इन नव शक्तियों की अर्चना करे। फिर ह्रीं श्रीं भुवनेश्वर्यासनाय नमः से पीठ की पूजा कर उस पर उक्त नवशक्तियों की पूजा करे ॥ २० ॥

एवं सम्पूज्य पीठं तदनु नव घटान् पञ्च वा कर्णिकायां
पत्राग्रेषु न्यसेत् काञ्चनरजतताम्रोद्भवान्मार्त्तिकान् वा ।
एकं वा कर्णिकायां सुमतिरथ विनिःक्षिप्य कुम्भं यथावत्
सम्पूर्याऽऽवाहयेत्त्रिष्वपि विधिषु पुनर्वक्ष्यमाणक्रमेण ॥ २१ ॥

सुमतिरिति । एकस्मिन्नेव कुम्भेनैककुम्भशक्त्यापादनसमर्थ इत्यर्थः । यथावदिति पूर्वोक्तपूरणक्रमः सूचितः ॥ २१ ॥

इस प्रकार पीठ की पूजा कर साधक को कर्णिका पर नव अथवा पाँच कलश कमल दल के अग्रभाग पर रखना चाहिए। वे कलश काञ्चन के अथवा रजत के अथवा ताँबे के अथवा मिट्टी के बने हुये होने चाहिये। कलश का अभाव होने पर बुद्धिमान् आचार्य को चाहिए की एक ही कुम्भ यथावत् स्थापित करे। फिर उन कलशों को जल से विधिवत् पूर्ण कर पुनः वक्ष्यमाण प्रकार से उन पर देवताओं का आवाहन करे ॥ २१ ॥

घटस्थापनपूरणक्रमः

मधुना महता रवेण साकं विधिना मध्यगतं प्रपूर्य कुम्भम् ।
अभिवाह्य कलाः प्रवेष्टयीत प्रवराभ्यामथ तं नवांशुकाभ्याम् ॥२२॥
ऐन्द्रं घृतेन यमदिक्प्रभवञ्च दध्ना
क्षीरेण वारुणमथो तिलजेन सौम्यम् ।
क्षीरद्रुचर्मदशमूलकपुष्पसिद्ध-
क्वाथेन कोणनिहितानपि पूरयेच्च ॥ २३ ॥

नवघटपक्षे पूरणमाह—मधुनेति ॥ २२-२३ ॥

अब नव कलश के पक्ष में घटों के पूर्ण करने का प्रकार कहते हैं—विधि विधान से मध्य के कुम्भ को मधु से पूर्ण करे। फिर उसमें कला का आवाहन करे। फिर दो नवीन वस्त्रों से उस मध्य घट को आवेष्टित करे ॥ २२ ॥

पूर्व के कलश को घृत से, दक्षिण कलश को दधि से, पश्चिम के कलश को दूध से, उत्तर के कलश को तिल से पूर्ण करे। फिर चारो कोनों के कुम्भों को क्षीरी वृक्ष के छाल, दशमूल के पुष्पों से बने सिद्ध क्वाथ (काढ़े) द्वारा पूर्ण करे ॥ २३ ॥

कुम्भपूरणद्रव्याणि

मूत्रेणैन्द्रं गोमयेनापि याम्यं
क्षीरेणाप्यं सौम्यजञ्चैव दध्ना ।
मध्यप्रोत्थं सर्पिषा पञ्च कुम्भाः
स्युश्चेदेवं पूरणीयाः क्रमेण ॥ २४ ॥

पञ्चकुम्भपक्षे पूरणक्रममाह—मूत्रेणेति ॥ २४ ॥

अब पञ्चकुम्भ के पक्ष में घटों के पूर्ण करने का प्रकार कहते हैं—

गोमूत्र से पूर्व का कलश, गोमय से दक्षिण का कलश, पश्चिम का कलश दूध से, उत्तर का कलश दधि से, मध्य का कलश घृत से इस प्रकार पाँचों कलशों को क्रमशः पूर्ण करे ॥ २४ ॥

गोमूत्रगोमयोदकपयोदधिघृतांशकाः क्रमात् प्रोक्ताः ।
एकार्धधातुसत्त्वाद्येके सर्वाणि वा समानि स्युः ॥ २५ ॥

पञ्चगव्ययोजनप्रकारमाह कलशान्तरार्थं—गोमूत्रेति । सर्वाणि वेति पक्षान्तरोक्तिः ॥ २५ ॥

अब पञ्चगव्ययोजन प्रकार कहते हैं—इस प्रकार गोमूत्र, गोमय (=गोबर) युक्त जल, दूध, दधि एवं घृत ये क्रमशः पञ्चगव्य कहे गए हैं । एक एक कलश में आधे-आधे के क्रम से अथवा समान-समान रूप में इन पञ्चगव्यों की योजना करे ॥ २५ ॥

तारभवाभिरथर्ग्भिः क्रमेण संयोजयेत् पञ्चगव्यानि ।
आत्माष्टाक्षरमन्त्रैरथ वा योज्यानि पञ्चभिः पञ्च ॥ २६ ॥

इन पञ्चगव्यों को ॐ से उत्पन्न हुए ऋग्वेद के 'हंसः शुचिषद्' आदि मन्त्रों से एक में मिलावे अथवा 'ॐ ह्रीं हंसः सोऽहं स्वाहा' इस अष्टाक्षर मन्त्र को पाँच बार पढ़कर पाँचों को एक में मिलावे ॥ २६ ॥

यद्येककलशक्लृप्तौ विधिरपि पञ्चाशदोषधिक्वाथैः ।
पूरयतु पञ्चभिर्वा गव्यैस्तोयात्मकेऽष्टगन्धादिभिः ॥ २७ ॥

अब एक कलश के पक्ष में घट पूर्ण करने की विधि को कहते हैं—यदि नव या पाँच कलश स्थापन में असमर्थता हो तब एक ही कलश स्थापित करना चाहिए । उसमें पचास औषधियों का क्वाथ बनाकर उससे पूर्ण करे अथवा पञ्चगव्य से पूर्ण करे अथवा यदि जल से पूर्ण करना चाहे तब अष्ट गन्ध के जल से उसे पूर्ण कर देना चाहिए ॥ २७ ॥

अत्रोत्तरस्यां दिशि पङ्कजे च
पलाशचर्मक्वथितैः पयोभिः ।

सम्पूरणीयः कलशो यथावत्
सुवर्णवस्त्रादियुतः सुशुद्धः ॥ २८ ॥

इसके बाद उत्तर दिशा में स्थित कमल पर शुद्ध कलश स्थापित करे। फिर पलाश के वल्कल के क्वाथ रूप जल से उस कलश को पूर्ण करे। तदनन्तर सुन्दर वर्ण वाले वस्त्र से उसे ढक देवे ॥ २८ ॥

द्वारेषु मण्डपस्य द्वौ द्वौ कुम्भौ सुशुद्धजलपूर्णौ।
संस्थाप्य च वसनाद्यैः प्रवेष्टयित्वा हि पूजनीयाः स्युः ॥ २९ ॥

मण्डप के प्रत्येक द्वार पर शुद्ध जल से पूर्ण दो-दो कलश स्थापित करे। इस प्रकार कलशों को स्थापित करने के पश्चात् उसे वस्त्रों से आवेष्टित कर उसमें पूजा अर्चना करे ॥ २९ ॥

पूजाक्रमकथनम्

ऊर्ध्वेन्द्रयाम्यसौम्यप्रत्यग्दिक्षु च भूतवर्णकाः क्रमशः।
हल्लेखाद्यास्तदनु च पूर्ववदङ्गानि पूजनीयानि ॥ ३० ॥

पूजनक्रमकथन—ऊपर, पूर्व, दक्षिण, उत्तर तथा पश्चिम दिशा में क्रमशः पञ्चभूतों की, फिर हल्लेखादि की, तत्पश्चात् अङ्गों की पूजा करनी चाहिये ॥ ३० ॥

गायत्रीं शतमखजे निशाचरोत्थे
सावित्रीं पवनगते सरस्वतीञ्च।
ब्रह्माणं हुतभुजि वारुणे च विष्णुं
बीजेऽस्त्रे समभियजेत् तथेशमैशे ॥ ३१ ॥

बीजेऽस्त्रे समभियजेदिति। बीजानि त्रिकोणबहिष्ठानि वेष्टनबीजानि। तेषु गायत्र्याद्याः पूज्याः। अस्त्रेषु त्रिकोणकोणेषु ब्रह्मादिकं पूजनीयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

पूर्व दिशा में गायत्री की, नैर्ऋत्यकोण में सावित्री की, वायव्य कोण में सरस्वती की, आग्नेयकोण में ब्रह्मा की, पश्चिम में विष्णु की तथा ईशानकोण में शिव की पूजा करे ॥ ३१ ॥

रक्ता रक्ताकल्पा चतुर्मुखी कुण्डिकाक्षमालेऽब्जे।
दधती प्राग्बीजस्था गायत्री तादृशोऽग्निगो ब्रह्मा ॥ ३२ ॥

त्रिकोण के बाहर होने वाले वेष्टन बींज है। उस पर गायत्री आदि की पूजा करे अस्त्रों (त्रिकोण के बाहर) पर ब्रह्मादि की पूजा करे। इस विषय को कहते हैं—रक्त वर्ण वाली, रक्त माल्य, वस्त्र एवं आभूषण धारण की हुई, चतुर्मुखी, हाथ में कुण्डिका, अक्षमाला लिये हुये, कमल पर विराजमान सरस्वती की तथा पूर्व के बीज पर उसी प्रकार के वेशभूषा से युक्त ब्रह्मदेव की अग्निकोण में पूजा करे ॥ ३२ ॥

अरिदरगदाब्जहस्ता किरीटकेयूरहारसम्भिन्ना ।
निशिचरबीजसमुत्था सावित्री वरुणगस्तथा विष्णुः ॥ ३३ ॥

चक्र, शङ्ख, गदा और कमल हाथों में लिये हुये, केयूर कटक एवं हार से सुशोभित सावित्री की नैर्ऋत्यकोण में तथा पश्चिम में भगवान् विष्णु की पूजा करनी चाहिए ॥ ३३ ॥

टङ्काक्षाभयवरान् दधती च त्रीक्षणेन्दुकलितजटा ।
वाणी वायव्यस्था विशदाकल्पा तथेश्वरस्त्वैशे ॥ ३४ ॥

टङ्क, अक्षमाला, अभय एवं वर मुद्रा हाथों में धारण की हुई, तीन नेत्रों वाली चन्द्रकला से भूषित, जटाओं से युक्त, श्वेत वस्त्र, श्वेत माल्य, श्वेत भूषण धारण की हुई वाणी से वायव्यकोण में तथा ईश्वर की ईशानकोण में पूजा करे ॥ ३४ ॥

ब्रह्माण्याद्यास्तद्बहिरनन्तरं वासवादिकाशेषाः ।
पूज्याः पूर्वप्रोक्तैरुपचारैः सम्यगिति निजेष्टाप्त्यै ॥ ३५ ॥

इसके बाद ब्रह्माणी आदि अष्टमातृकाओं की और इसके अनन्तर इन्द्रादि समस्त दिक्पालों की साधक अपने इष्ट प्राप्ति के लिये पूर्वोक्त उपचारों से पूजा करे ॥ ३५ ॥

यदि नव कलशास्तेष्वथ सम्पूज्या मातरोऽष्ट दिक्क्रमशः ।
हृल्लेखाद्याः पूज्या मध्यादिषु पञ्च चेद्भवन्ति घटाः॥ ३६ ॥

यदि नव कलश स्थापित हैं तो अष्टमातृकाओं की दिशाओं के क्रमशः पूजा करे। यदि पाँच कलश स्थापित किये गये हैं तब मध्य में आदि से उन पाँच कलशों में हल्लेखा आदि की पूजा करे ॥ ३६ ॥

अभिषेकक्रमविधानम्

प्रथमं घृतजं ततः कषायं दधि
पश्चात् क्वथितं पयः कषायम् ।
अथ तैलकषायकौ मधूत्थं द्विज-
वृक्षात् क्वथितं ततोऽभिषिञ्चेत् ॥ ३७ ॥

अभिषेकक्रममाह—प्रथमं घृतजमिति ॥ ३७ ॥

अब **अभिषेक विधि** कहते हैं—पहले घृत से, उसके बाद कषाय मिश्रित दधि से, इसके पश्चात् औटाए हुए दूध से, फिर कषाय मिश्रित तैल से, मधु से तथा ब्राह्मण (विल्व) वृक्ष के क्वाथ से क्रमशः अभिषेक करे ॥ ३७ ॥

द्वारगकुम्भघृतैरथ सलिलैः पुनरन्तरान्तरा सेकम् ।
कुर्यान्मुखकरचरणक्षालनमपि साचमादिकं मन्त्री ॥ ३८ ॥

साचमादिकं मन्त्रीति । मन्त्राचमनमुक्तम् ॥ ३८ ॥

अभिषेकक्रमविधान—इन अभिषेकों के बीच-बीच में द्वार पर स्थापित दो-दो कुम्भों के जल से अभिषेक करे तथा बीच-बीच में मुख, दोनों हाथ, दोनों पैर का प्रक्षालन तथा आचमन भी मन्त्रज्ञ साधक करता रहे ॥ ३८ ॥

पुरश्चरणादिविधानम्

विधिवदिति कृताभिषेको द्वात्रिंशल्लक्षमथ जपेन्मन्त्रम् ।
निजकरदत्ताघ्यामृतजलपोषितभानुमत्प्रभोऽनुदिनम् ॥ ३९ ॥

निजकरदत्ताघ्यामृत इति । स्वस्य करै रश्मिभिः सर्वनाडीद्वारा निःसृताभिरर्घ्यामृतविभक्ताभिः आदित्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्ताभिरादित्याय दत्तानि यान्यर्घ्यजलामृतानि तैरादित्यभावमापन्नैरादित्येच्छया पुनरपि प्रत्यामृतैः पोषितः सन् स्वयमपि भानुवत् प्रभ इत्यर्थः । अर्घ्यदानप्रकारस्तु सौरपटले द्रष्टव्यः ॥ ३९ ॥

इस प्रकार अभिषेक हो जाने पर शिष्य बत्तीस लाख मन्त्र का जप करे और प्रतिदिन अपने हाथ के द्वारा दिये गये अर्घ्यामृत जल से भगवान् सूर्य को पुष्ट कर स्वयं को भी प्रभावान् बनाता रहे ॥ ३९ ॥

जपकाले ध्यानप्रकारकथनम्

भूत्वा शक्तिः स्वयमथ दिनेशेन्दुवैश्वानराणा-
मैक्यं कुर्वन् प्रणवमनुना शक्तिबीजेन भूयः ।
आकृष्याऽन्तर्बहिरपि समाधाय बुद्ध्यैव तेजो
जप्यान्मन्त्रं ज्वलनहुतशिष्टान्नभुक् प्रोक्तसंख्यम् ॥ ४० ॥

अथ तु हविष्यप्राशी नक्ताशी वा जपेन्मनुञ्चैवम् ।
परिपूर्णायां नियमितजपसंख्यायां समारभेद्धोमम् ॥ ४१ ॥

जपकाले ध्यानप्रकारमाह—भूत्वा शक्तिरिति । भूत्वा शक्तिः स्वयमिति विग्रहध्यानमुक्तम् । दिनेशेन्दुवैश्वानराणामैक्यं कुर्वन्नित्यान्तरं सूक्ष्मध्यानम् । व्यापिन्यादिध्यानमाह—शक्तिबीजेनेति । अन्तःस्थिततेजस्त्रयात्मकं तत् तेजः शक्तिबीजजपसमये बुद्ध्यैव आकृष्य बहिरपि व्यापिन्याद्यात्मना समाधाय जपेदित्यर्थः ॥ ४०-४१ ॥

अब उक्त जप के लिये विधि कहते हैं—हवन से अवशिष्ट अन्न का भोजन करता हुआ साधक स्वयं शक्ति स्वरूप होकर प्रणव मन्त्र (ॐ), इसके बाद शक्ति बीज (ह्रीं) से, सूर्य, चन्द्रमा एवं अग्नि का एकीकरण करते हुये, अपनी बुद्धि से, भीतर तथा बाहर के तेजों को अपने में धारण कर साधक मन्त्र का जप उक्त संख्या में करे ॥ ४० ॥

रात्रिकाल में हविष्यान्न का भोजन करता हुआ जप करे और जब जप की नियमित जप संख्या परिपूर्ण हो जावे तब होम प्रारम्भ करे ॥ ४१ ॥

होमविधिः

जपाद्दशांशं जुहुयादथाऽष्ट-
द्रव्यैर्गुडक्षौद्रघृतावसिक्तैः ।
वर्णौषधीसिद्धजलाभिषेकं
कृत्वा द्विजानभ्यवहारयेच्च ॥ ४२ ॥

अष्टभिर्द्रव्यैरिति । प्रपञ्चयागोक्तैरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

गुड़ शहद तथा घृत से आर्द्र अष्ट द्रव्यों से जप के दशांश संख्या में होम करे। फिर वर्णौषधी के जल में सिद्ध किये गये जल से अभिषेक कर ब्राह्मणों को भोजन करावे ॥ ४२ ॥

ततोऽस्य प्रत्ययास्त्वेवं जायन्ते जपतो मनुम् ।
अधिष्ठितं निश्यदीपं निस्तमिस्रं गृहं भवेत् ॥ ४३ ॥

जायन्त इति बहुवचनेन प्रतिभादिकमुक्तम् ॥ ४३ ॥

इस प्रकार मन्त्र के जप, होम तथा ब्राह्मण भोजन करा लेने पर उस साधक में ऐसे लक्षण उत्पन्न हो जाते हैं, कि जिस घर में वह निवास करता है उसका वह घर उसके वहाँ रहने पर रात्रिकाल में बिना किसी दीपक के प्रकाश से स्वयं ही जगमगाने लगता है ॥ ४३ ॥

ततः कृत्वा जपह्रासं समुपासीत शक्तितः ।
युक्तात्मा नित्ययोगेन प्रागुक्तविधिनाऽर्चयेत् ॥ ४४ ॥

समुपासीतेति । युञ्ज्यादित्यर्थः । योगो नाम परापरशक्त्यैक्यद्वारा पूर्णभावः । योगिना बाह्यपूजाः परित्यज्याऽन्तरेव पूजा कार्येत्याह—युक्तात्मेति । परेण युक्तः संयुक्त एकीभूत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स तथोक्तः । स नित्ययोगेन प्रत्यग्ब्रह्मयोग-रूपेण । प्रागुक्तविधिना विधीयत इति विधिः क्रम उपकरणजातं च सर्वं तेनाऽर्चयेत् अमृतमयैश्चित्पर्यन्तं व्याप्तैरुपहारैरन्तरेवाऽर्चयेदित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इतना कर लेने के पश्चात् साधक जप की संख्या में कमी कर देवे तथा शक्ति के अनुसार उपासना करे। वह युक्तात्मा नित्य भोग से पहले कही गई विधि के अनुसार अर्चना करे ॥ ४४ ॥

अश्वत्थविप्राङ्घ्रिपबिल्वनाम्नां
तर्कारिकप्लक्षकसेव्यकानाम् ।
प्रसारणीकाश्मरिरोहिणीना-
मुडुम्बरीपाटलिडुण्डुकानाम् ॥ ४५ ॥
पलं पलार्धं त्वथ कर्षमर्धं
तेषान्तु भागः कथितः क्रमेण ।

एतैः सृतेनाथ जलेन चासौ
सम्पूरणीयः कलशो यथावत् ॥ ४६ ॥

अश्वत्थ, ब्राह्मण वृक्ष, बिल्व वृक्षों, तर्कारिक, प्लक्ष,. सेव्यक नामक वृक्षों का प्रसारणी, काश्मरी, रोहिणी, गूलर, पाटलि और डुण्डुक वृक्षों की छालों को क्रमशः पल, आधा पल, फिर कर्ष, फिर आधा कर्ष के प्रमाण से क्रमशः उनका भाग कहा है। इस प्रकार उनका क्वाथ बनाकर कलश को यथावत् पूर्ण करे ॥ ४५-४६ ॥

अभिषेकादिफलश्रुतिकथनम्

प्रत्यब्दसेकाद्भविता शतायु-
र्मेधेन्दिरावान् रहितश्च रोगैः ।
मासेषु जन्मस्वभिषेकतः स्या-
दुर्वीपतिर्मङ्क्षु महापृथिव्याः ॥ ४७ ॥

अभिषेकादि फलश्रुति कथन—प्रतिवर्ष उक्त प्रकार के जल के अभिषेक से साधक शतायु, मेधावी, लक्ष्मीवान् तथा रोगरहित रहता है और प्रतिमास तथा जन्मकाल में उक्त जल से अभिषेक करने पर शीघ्रातिशीघ्र महती पृथ्वी का पृथ्वीपति हो जाता है ॥ ४७ ॥

अर्काभस्तेजसाऽसौ भवति नलिनजा सन्ततं किङ्करी स्या-
द्रोगा नश्यन्ति दृष्ट्या तमथ च धनधान्याकुलं तत्समीपम् ।
देवा नित्यं नमोऽस्मै विदधति फणिनो नैव दंशन्ति पुत्रान्
सम्पन्नाः स्युः सपुत्रास्तनुविपदि परं धाम विष्णोः स भूयात्॥४८॥

ऐसे अभिषिक्त पुरुष का तेज सूर्य के समान हो जाता है । महालक्ष्मी उसकी सर्वदा किंकरी बन जाती हैं । उसकी दृष्टिमात्र से रोग नष्ट हो जाता है । धन-धान्य से सम्पन्न लोग उसके समीप आते रहते हैं । देवता लोग उसे नित्य नमस्कार करते हैं । उसके पुत्र-पुत्रादि किसी को भी साँप नहीं काटते । वह साधक पुत्र सहित सर्वदा समृद्धि से सम्पन्न होकर जीवित रहता है और मरने के बाद विष्णु लोक को प्राप्त कर लेता है ॥ ४८ ॥

षड्गुणितयन्त्रनिर्माणप्रकारकथनम्

शक्तिप्रग्रस्तसाध्यं हरशरकलमायावृतं वह्निगेह-
द्वन्द्वास्त्रिप्राप्तमायं प्रतिविवरलसच्छक्तिबद्धं बहिश्च ।
कोणोद्यद्दण्ड्यदण्डित्रिलिपिहरिहराबद्धगण्डं विलोमा-
र्णावीतं कोर्युगाष्टोदरगनृहरिचिन्ताश्मकं षड्गुणाख्यम् ॥ ४९ ॥

बहिरर्चनस्य पूर्वमेव विहितत्वेन इहाऽविधेयत्वात् षड्गुणितं सङ्गृह्णाति—शक्तिप्रग्रस्तेति । शक्तिर्मध्यस्था हृल्लेखा तया प्रग्रस्तसाध्यम् । तस्यां लिखित-

साध्यमित्यर्थः । साध्यलेखनमुपलक्षणं साधककर्मलेखनस्यापि । हरशरकलमायाः ह्रीं श्रीं क्लीङ्काराः तैरावृतं पूर्वोक्तं शक्तिबीजम् । तत्र ह्रींबीजेन पञ्चधाऽऽवृत्तेनैका आवृत्तिः । पुनस्तदन्तराल एव श्रीबीजेन । तथैव तदन्तराले क्लींबीजेन । वह्निगेहद्वन्द्वास्त्रिप्राप्तमायमिति । षट्कोणस्याऽवशिष्टांशे ईकारलेखनमुक्तम् ।

प्रतिविवरेति । षट्कोणान्तरालेष्वित्यर्थः । बहिरिति । द्वितीयवर्त्तुलाद् बहिरित्यर्थः । कोणोद्यदिति । कोणशब्देन षट्कोणान्युच्यन्ते । शक्तिश्रीकामाः त्रिलिपयः । दण्डित्वं सबिन्दुत्वम् । दण्डिबीजत्रयमूर्ध्वकोणत्रये । अदण्डिबीजत्रयमधःकोणत्रये । गण्डशब्देन षट्कोणान्तरालषट्कं विवक्षितम् । विलोमार्णावीतमिति । तृतीयवृत्तान्तर्बाह्यभागयोः अनुलोमविलोममातृकावर्णैः वेष्टितमित्यर्थः । विगता विलोमेन गता वर्णा अनुलोमगताश्च वर्णा विलोमार्णाः । कोर्युगं पृथिवीमण्डलद्वयं पुटितं तस्याष्टोदरेषु कोणाष्टकेषु गतनृहरिचिन्ताश्मकं दिक्षु नृसिंहबीजं विदिक्षु चिन्तारत्नमिति विभागः ॥ ४९ ॥

बाहरी अर्चा के विषय में पहले बतलाया जा चुका है किन्तु जहाँ पूजा करनी है वह षड्गुणित यन्त्र नहीं कहा गया है । इसलिये उसे अब कहते हैं—शक्ति (मध्यस्थ हृल्लेखा) उसमें साध्य का नाम तथा साधक का कर्तव्य कर्म लिखे । पूर्वोक्त शक्ति बीज को हर (ह्रीं) शर (श्रीं) कलमाया (क्लींकार) से आवृत्त कर (घेर) देवे ।

इस आवृत्ति के क्रम में पाँच बार ह्रीं बीज से घेरे तो एक आवृत्ति होती है । इसी प्रकार उसके अन्तराल में पाँच बार श्रीं से, फिर उसके अन्तराल में क्लीं से पाँच आवृत्ति में घेरे । फिर षट्कोण के अवशिष्टांश में ईकार लिख कर उसे घेर देना चाहिए । षट्कोण के विवरों (अन्तराल) को शक्ति से बाँध देना चाहिए । फिर द्वितीय वर्त्तुल से बाहर षट्कोणों में शक्ति (ह्रीं) श्री (श्रीं) काम (क्लीं) लिखे जो दण्डी (बिन्दु) से युक्त है । यह दण्डी (शून्य) युक्त बीजत्रय ऊपर के तीन कोणों में लिखना चाहिए । बिना शून्य के तीनों बीज नीचे के कोणत्रय में ह रि इ हर इ लिखना चाहिए ।

गण्ड शब्द का अर्थ षट्कोण के भीतर होने वाला षडन्तराल है । उस पर अनुलोम एवं विलोम क्रम से समस्त वर्णों को लिखना चाहिए । फिर भूपुर मण्डल द्वय को पुटित कर उसके आठो कोणों पर नृहरि बीज तथा चिन्तामणि बीज लिखना चाहिए । ऐसा निर्माण करने पर षड्गुण यन्त्र निष्पन्न हो जाता है ॥ ४९ ॥

षडङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलं कर्तुरालिखेत् ।
षडङ्गुलावकाशेन तद्बहिश्च प्रवर्त्तयेत् ॥ ५० ॥

अस्य श्लोकस्य व्याख्यानं—षडङ्गुलेत्यादि ॥ ५० ॥

यह षड्गुण-यन्त्र कर्ता के षडङ्गुल प्रमाण में वर्त्तुलाकार लिखे । इसके बाद उसके बाहर षडङ्गुल अवकाश देकर दूसरा वर्त्तुल निर्माण करे ॥ ५० ॥

वर्तुलं तावता भूयस्तद्बहिश्च तृतीयकम् ।
मध्यवर्तुलमध्ये तु हृल्लेखाबीजमालिखेत् ॥ ५१ ॥

इसके बाद पुनः उतना ही अवकाश देकर बाहर तृतीय वर्त्तुल निर्माण करे । मध्य के वर्त्तुल के मध्य में हृल्लेखा बीज (ह्रीं) लिखे ॥ ५१ ॥

द्वितीयवर्तुलाश्लिष्टमीषच्छ्लिष्टषडस्रकम् ।
पुटितं मण्डलं वह्नेरस्पृशन्मध्यवर्तुलम् ॥ ५२ ॥
इन्द्राग्निरक्षोवरुणवायवीशान्तास्रकं लिखेत् ।
षट्सु कोणान्तरालेषु हृल्लेखाषट्कमालिखेत् ॥ ५३ ॥

द्वितीय वर्त्तुल से जो श्लिष्ट न हो, किन्तु षट्कोण से ईषत्स्पृष्ट हो, ऐसे पुटित अग्निमण्डल को स्पर्श करने वाले मध्य वर्त्तुल में पूर्व, आग्नेय, नैर्ऋत्य, वरुण, वायव्य एवं ईशानकोण के षट्कोणों के अन्तराल में छह हृल्लेखा बीज (ह्रीं) क्रमशः लिखे ॥ ५२-५३ ॥

एकैकान्तरितास्तास्तु सम्बध्युरितरेतरम् ।
शिखाभिरन्तराभिस्तु बाह्याबाह्याभिरान्तराः ॥ ५४ ॥

वह हृल्लेखा (ह्रीं) बीज एक-एक के अन्तरित होनी चाहिये जो भीतर के शिखा अर्थात् अग्रभाग से बाहर तथा बाहर के अग्रभाग से भीतर इस प्रकार इतरेतर सम्बद्ध करती हो ॥ ५४ ॥

मध्यवर्तुलसंस्थाया हृल्लेखायाः कपोलयोः ।
अधरे साध्यनामार्णं साधकस्योत्तरे लिखेत् ॥ ५५ ॥

मध्य वर्त्तुल में लिखी गई हृल्लेखा (ह्रीं) के कपोल के नीचे साध्य के नाम का अक्षर लिखे । उसके उत्तर में साधक के नाम का अक्षर लिखे ॥ ५५ ॥

अन्तराग्निश्रियोः कर्म साधकांशे समालिखेत् ।
हरमायाः पञ्चकृत्वः स्युर्बहिर्गर्भवर्तुलम् ॥ ५६ ॥

बहिर्गर्भवर्तुलमिति । गर्भवर्तुलं बहिर्यथा भवति तथा स्युरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

अग्नि और श्री के मध्य में साधक द्वारा किये जाने वाले साधक पक्षीय लिखे । गर्भगत वर्त्तुल के बाहर हरमाया (ह्रीं) पाँच-पाँच बार लिखे ॥ ५६ ॥

तद्बहिः शरमायाश्च कलमायाश्च तद्बहिः ।
लिखेन्मायां बिन्दुमतीं वह्नेः कोणेषु षट्स्वपि ॥ ५७ ॥

उसके बाहर श्रीं लिखे और उसके भी बाहर क्लीं लिखे । फिर अग्नि के छह कोणों पर बिन्दु युक्त माया (ह्रीं) लिखे ॥ ५७ ॥

वह्नेः कोणत्रये श्रीमत्पक्षीये त्रितयं लिखेत् ।

शक्तिश्रीकामबीजानां सदण्डं साधकार्णवत्॥ ५८ ॥

फिर त्रिभुज के तीनों कोणों पर श्रीमत्पक्ष में सबिन्दु शक्तिबीज, श्रीबीज श्रीं और काम बीज (ह्रीं श्रीं क्लीं) को साधक के नामाक्षर से युक्त करके लिखे ॥ ५८ ॥

वह्नेस्तु वह्निपक्षीये तान्येवाऽदण्डवन्ति च।
ससाध्यनामवर्णानि स्पष्टनिष्ठानभाञ्जि च॥ ५९ ॥

वह्नि (त्रिकोण) पक्ष में वही बीज बिना बिन्दु के लिखे (ह्रीं श्रीं क्लीं) इत्यादि जो साध्य के नाम वाले अक्षरों से युक्त हों और स्पष्ट हों ॥ ५९ ॥

बाह्यरेखामन्तरा स्युर्वर्णाः क्रमगताः शुभाः।
तद्बहिः प्रतिलोमाश्च ता स्युर्लेखकपाटवात्॥ ६० ॥

बाह्य रेखा के भीतर के सभी वर्ण क्रमशः अनुलोम तथा शुभ वर्ण होना चाहिये और उसके बाहर के रेखा के वर्ण विलोम होना चाहिये। यह तभी सम्भव है जब लेखक निपुण एवं पारङ्गत हो ॥ ६० ॥

ततो विदर्भितं भूमेर्मण्डलद्वयमालिखेत्।
महादिक्षु नृसिंहार्णं चिन्तारत्नाश्रितास्रकम्॥ ६१ ॥

इसके बाद उससे विदर्भित दो भूपुर का निर्माण करे। फिर उसके आठों दिशाओं में नृसिंह मन्त्र लिखकर और कोणों में चिन्तामणि मन्त्र लिखे ॥ ६१ ॥

बहिः षोडशशूलाङ्कं शोभनं व्यक्तवर्णवत्।
एतद्यन्त्रं समालिख्य पद्ममारचयेत्ततः॥ ६२ ॥

बाहर षोडश त्रिशूल बनावे जिसका वर्ण सुस्पष्ट तथा शोभा युक्त हो। इस यन्त्र को लिखने के पश्चात् पद्म की रचना करे ॥ ६२ ॥

रुचिरं द्वादशदलं षट्त्रिंशत्केसरोज्ज्वलम्।
त्रिवृत्तराशिवीथ्याद्यैः पार्थिवान्तञ्च मण्डलम्॥ ६३ ॥

वह पद्म सुन्दर हो, द्वादश दलों से युक्त हो, तीस केशरों से प्रकाशित हो, तीन वृत्त एवं तीन राशि तथा तीन वीथी से युक्त हो। इस प्रकार उसका मण्डल भूपुर पर्यन्त हो ॥ ६३ ॥

पूर्वोक्तलक्षणोपेतं शुभं दृष्टिमनोहरम्।
एवं कृते षड्गुणिते मण्डले सुमनोहरे।
प्रागवत् सङ्कल्प्य कलशमर्चयेत् सुसमाहितः॥ ६४ ॥

वह कमल पूर्वोक्त लक्षण से युक्त हो, शुभ हो और देखने में सुन्दर हो। इस प्रकार अत्यन्त सुन्दर षड्गुणित यन्त्र की रचना कर लेने के पश्चात् पूर्व की भाँति सङ्कल्प कर कलश का पूजन बहुत सावधानी से करे ॥ ६४ ॥

भुवनेश्वरी पूजनयन्त्र (षड्गुणित यन्त्र)

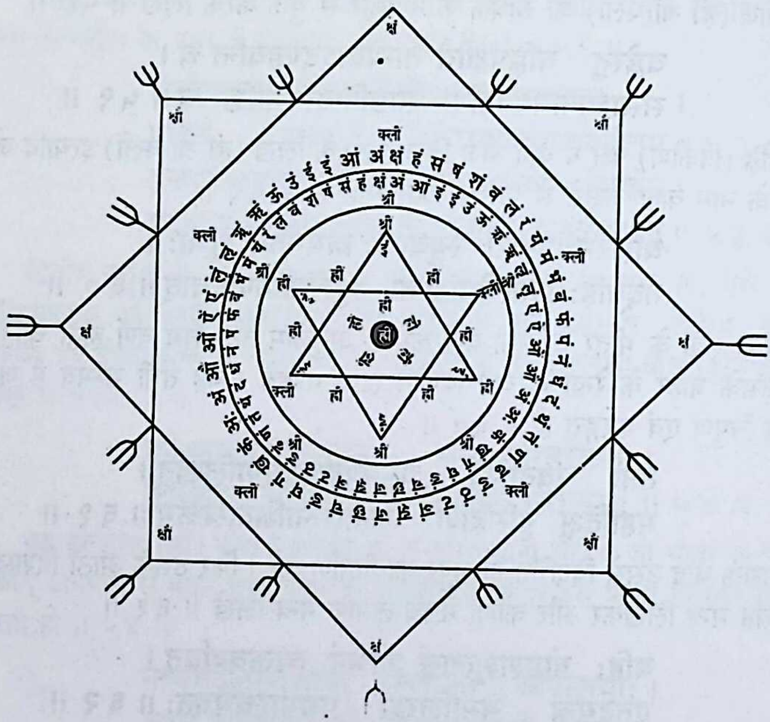

यन्त्रे पूजाप्रयोगादिविधानम्

अभ्यर्च्य पीठं नवशक्तिकान्त-
मङ्गानि बीजेषु च षट्सु भूयः ।
गायत्रसावित्रसरस्वतीश्च
यजेदथ श्रीरतिपुष्टिसंज्ञाः ॥ ६५ ॥
ब्रह्माणमथ च विष्णुं महेश्वरं धनदमदनगणनाथान् ।
अभ्यर्चयेत् षट्स्वपि वह्नेः कोणेषु तद्बहिः क्रमशः ॥ ६६ ॥
रक्तामनङ्गकुसुमां कुसुमातुरां च
नित्यामनङ्गमदनां मदनातुराख्याम् ।
गौरीं तथैव गगनां गगनस्य रेखां
पद्मां भवप्रमथिनीं शशिशेखराञ्च ॥ ६७ ॥
एता द्विषट् प्रतिदलं प्रतिपूज्य शक्ती-
स्तद्बाह्यतो यजतु मातृगणं क्रमेण ।

इन्द्रादिकान् बहिरतश्च तदायुधानि
सम्पूज्य पूर्वविधिनाऽमुमथाऽभिषिञ्चेत् ॥ ६८ ॥

षड्गुणितविधाने षट्कोणन्यासे प्रथमं गायत्र्यादिषट्कं न्यसित्वा एष्वेव कोणेषु ब्रह्मादिकमपि विन्यस्य शङ्ख-कपोल-गल-जत्रु-स्तनपार्श्वेषु प्रादक्षिण्येन रक्तानङ्ग-कुसुमादिकां विन्यस्य मातृरुक्तमार्गेण न्यसेदिति ॥ ६५-६८ ॥

॥ इति श्रीपद्मपादाचार्यकृते प्रपञ्चसारविवरणे दशमः पटलः ॥ १० ॥

यन्त्र में पूजाप्रयोगादि विधान—नव शक्तियों से युक्त पीठ का पूजन कर पुनः षड् बीजों पर अङ्गों की पूजा करनी चाहिए। फिर गायत्री, सावित्री, सरस्वती, श्री, रति एवं पुष्टि का पूजन सम्पन्न करना चाहिए ॥ ६५ ॥

फिर उसके बाहर अग्नि के षट्कोणों में ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर, कुबेर, काम एवं गणेश का पूजन करे ॥ ६६ ॥

फिर रक्ता, अनङ्गकुसुमा, कुसुमातुरा, नित्या, अनङ्गमदना, मदनातुरा, गौरी, गगना, रेखा, पद्मा, भवप्रमथिनी तथा शशिशेखरा इन बारह शक्तियों का प्रत्येक दल में पूजन कर उसके बाहर अष्ट मातृगणों की क्रमशः पूजा करे। उसके बाहर इन्द्रादि दिक्पालों का तथा उसके बाहर उनके आयुधों का पूजन करे। फिर पूर्व प्रोक्त विधि से उस शिष्य का अभिषेक करे ॥ ६७-६८ ॥

योऽमुमर्चयति मुख्यविधानं
सिद्धशक्तिरपि सञ्जपहोमैः।
स श्रियो निलयनं त्रिदशानां
वन्द्यतां व्रजति विष्णुसमानः ॥ ६९ ॥

॥ इति श्रीप्रपञ्चसारे दशमः पटलः ॥ १० ॥

जप एवं होम से सिद्ध शक्ति होकर भी जो लोग इस मुख्य विधान की अर्चना करते हैं वे मन्त्रज्ञ लक्ष्मी के निलय हो जाते हैं और विष्णु के समान होकर देवताओं से भी वन्दनीय हो जाते हैं ॥ ६९ ॥

॥ महाकवि पं० रामकुबेर मालवीय के द्वितीय आत्मज डॉ० सुधाकर मालवीय कृत श्रीमत् शङ्कराचार्यविरचित प्रपञ्चसारतन्त्र में भुवनेश्वरी निरूपण नामक दशम पटल की सरला हिन्दी व्याख्या समाप्त हुई ॥ १० ॥

परिशिष्ट—१

प्रपञ्चसारोक्त पचास मातृका वर्णों की औषधियाँ एवं वर्णों की शक्तियाँ

	प्र० ३.५३-५७ पृ० ११८-११९	प्र० ३.३३-३७ पृ० ११५-११९
अ	चन्दन	कीर्ति
आ	लाल चन्दन	कान्ति
इ	अगुरु	तुष्टि
ई	कर्पूर	पुष्टि
उ	ऊशीर	धृति
ऊ	रोग	क्षान्ति
ऋ	जल	क्रिया
ॠ	घुसृण	दया
ऌ	कल्लोल	मेधा
ॡ	जटामांसी	हर्षा
ए	मुरा	श्रद्धा
ऐ	चोरग्रन्थि	लज्जा
ओ	रोचन	लक्ष्मी
औ	पत्रा	सरस्वती
अं	पिप्पल	प्रीति
अः	बिल्व	रति
क	गुहा	जया
ख	अरुण	दुर्गा
ग	तृणक	प्रभा
घ	लवङ्ग	सत्या
ङ	कुम्भीवादिनी	चण्डा
च	उदुम्बरी	वाणी
छ	काश्मीरिका	विलासिनी
ज	स्थिरा	विरजा
झ	अब्जदार	विजया
ञ	पुष्पिका	विश्वा

ट	मयूर	विनदा
ठ	शिखा	सुतद
ड	प्लक्ष	ऋद्धि
ढ	अग्निमन्थ	समृद्धि
ण	सिंही	शुद्धि
त	कुशा	भुक्ति
थ	दर्भ	मुक्ति
द	कृष्णहरपुष्पी	मति
ध	रोहिण	क्षमा
न	तुण्डुक	रमा
प	बृहती	उमा
फ	पाटला	क्लेदिनी
ब	चित्रा	क्लिन्न
भ	तुलसी	वसुदा
म	अपामार्ग	वसुधा
य	शतमूली	अपरापरा
र	लता	परायणा
ल	द्विरेक	सूक्ष्मा
व	विष्णुक्रांन्ता	सन्ध्या
श	मुषली	प्रज्ञा
ष	अग्नलिनी	प्रभा
स	दूर्वा	निशा
ह	श्रीदेवी	अमोघा
क्ष	सहदेवी	विद्युता

शक्तिसंगमतन्त्रम्

सम्पादक एवं व्याख्याकार

डॉ. सुधाकर मालवीय

भारतदेश में तन्त्रशास्त्र का अद्भुत भण्डार है। तन्त्र एवं यन्त्र पूजन से साधक वह सब कुछ प्राप्त कर लेता है जिसके लिए वह इस संसार में मनुष्य तन में आया है। साधना से इसे ब्रह्मज्ञान प्राप्त हो जाता है और आत्मा शुद्ध हो जाती है। आणव मल धुल जाता है।

शक्तिसंगमतन्त्र तान्त्रिक साधकों के लिए अद्वितीय तान्त्रिक ग्रन्थ है। यह मौलिक तन्त्र ग्रन्थ है और शाक्तसम्प्रदाय के सिद्धान्तों का साकल्येन प्रतिपादक है।

शक्तिसंगमतन्त्र **अक्षोभ्य ऋषि एवं महोग्रतारा** (शिव-पार्वती) का संवाद रूप है। इसमें चार खण्ड हैं—

१. **कालीखण्ड**— इक्कीस पटलों में पूर्ण है। कालनित्याविधि, अष्टाष्टकनिरूपण, पात्र निर्णय, कादिदीक्षा विवरण, मेरुकथन, वीररात्र्यादिनिर्णय, मधुमती सिद्धिविधि, क्रमदीक्षा, सूत्र निर्णय, उपाकर्म, पवित्रारोपण रक्षाविधि एवं कामधेन्वादि योग वर्णित हैं।

२. **ताराखण्ड**— इकहत्तर पटलों में पूर्ण है। कौलतीर्थ निर्णय, नवरात्र निर्णय, महाचीन क्रम, छिन्नमस्ता, भुवनेश्वरीक्रम, मुद्रासंकेत, पानसंकेत, लतासंकेत, निशापूजा, मुण्डासन, सुन्दरी-साधन और शक्तिपूजा रहस्य आदि वर्णित हैं।

३. **सुन्दरीखण्ड**— इक्कीस पटलों में पूर्ण है। चक्रयोगादि निरूपण, देश व्यवस्था, पञ्चप्रस्थविवेचन, लतासाधन, अज्ञात दुर्निमित्त एवं महाकाल मन्त्र की विधि प्रतिपादित है। काली १५ नित्याओं का प्रतिपादन है।

४. **छिन्नमस्ताखण्ड**— ग्यारह पटलों में पूर्ण है। काली आदि दस महाविद्याओं के अङ्गमन्त्र, विद्यापीठ निर्णय, देशपर्यायादि विवेचन, चक्षुषा शक्तिसमाराधन, पुष्प निर्णय, पर्यायाम्नायादि निर्णय और यन्त्रप्रस्तारादि निर्णय व्याख्यात हैं।

इन चारों खण्डों की इदं प्रथमतया हिन्दी व्याख्या प्रस्तुत की जा रही है। अनेक तन्त्रग्रन्थों के सम्पादक एवं हिन्दी व्याख्याकार डॉ. सुधाकर मालवीय काशी के लब्ध प्रतिष्ठ विद्वान् हैं, जो काशी हिन्दू विश्वविद्यालय के कला संकाय के संस्कृत विभाग से सम्प्रति सेवानिवृत्त हैं। इनके द्वारा संशोधित एवं हिन्दी में ... क्रों के लिए अत्यन्त उपादेय है और दार्शनिक विद्व...

...00

Also can be had from : **Chowkhamb... ...ademy, Varanasi.**

ISBN : 978-81-7080-397-3 (प्रथम भाग), 978-81-7080-399-7 (सेट) ₹ 500.00